

Я, Богдан

Павло Загребельний

Павло Загребельний

Я, БОГДАН

Сповідь у славі

...Чия правда, чия кривда,

І чії ми діти.

Тарас Шевченко

Как нужно создать эту драму?

Облечь ее в месячную ночь и ее серебристое сияние и в роскошное

дыхание юга.

Облить ее сверкающим потопом солнечных ярких лучей, и да исполнится

она вся нестерпимого блеска!

Осветить ее всю минувшим и вызванным из строя удалившихся веков,
полным старины временем, обвить разгулом, "козачком" и всем раздольем

воли.

И в потоп речей неугасаемой страсти, и в решительный, отрывистый
лаконизм силы и свободы, и в ужасный, дышащий диким мщением порыв, и в
грубые, суровые добродетели, и в железные несмягченные пороки, и в
самоотвержение неслыханное, дикое и нечеловечески великодушное.

И в беспечность забубенных веков.

Николай Гоголь

Наброски драмы из украинской истории

Яку ж мені обрати пору?

Коли засинають втомлені любощами закохані, коли в тяжкому маренні стогнуть змучені безсонням старі люди, коли королі сходять з пишних своїх парсун у позолочених рамах, а давно вмерлі красуні шукають свою навіки втрачену принадливість, коли жоден птах не заспіває, коли ще не леліє обрій, коли зітхання проноситься в просторі й лине сум над степами, — може, саме тоді й мені з'їхати з високої круглої купи каміння посеред просторої київської площі мого імені й поскакати на бронзовім коні, весело замахуючись бронзовою булавою під бронзовий цокіт копит, розлякуючи малечу, яка так любить гратися біля підніжжя пам'ятника? ("В темных лаврах гигант на скале завтра станет ребячьей забавой...")

Та вже зривався з скелі один гігант і скакав отак крізь віки, і цокіт копит розлякував нещасних сиріт, покинутих жінок і знедолених людей.

Тож не буде цокоту і скакати я не буду.

Хоч і на коні (бо як же інакше?), але безгучно, полину я над степами, ріками й лісами, під безобрійним небом, над безшляхою землею, в темнощах і тайнощах, в гучній тиші моєї безмежної самотності...

Гей, панове — лицарі!

Я лежу в темряві без сну вже три місяці й дванадцять днів. Я лічу дні й ночі, як нещастя.

Страшна покинутість уночі. Хтось прийде, присунеться нечутно, поставить питво, поправить подушку, схилиться наді мною, прошепоче ласкаво: "Батьку!", але мене тут немає, я лежу й не лежу, дух мій давно відлетів з цього темного покою, дух рветься до небес, але падає й падає на землю. Накрити б усю її наче крилом Божим!

Гей, лицарі—браття!

Я народився в грудні, на третій день різдвяних свят, в місяці народин святих, деспотів і археологів, які викопують давно вмерлі святощі. А може, я ніколи й не народжувався? Бо не було в мене ні дитинства, ні юності, не відведено мені звичайних людських утіх, хоч страждань відміряно доволі, навіть ім'я моє справжнє — Зиновій — Зенобій і Теодор — забулося через свою незвичність (власне, вони мають те саме значення в своїй грецькій формі: Зенобій — життя, дароване Зевсом, Теодор — дарований Богом, Богом даний), я сам відсунув його в забуття, бо я — гетьман. Я — Богдан.

Гріх, недуга, загибель не для мене. Бо хіба може бути грішним цілий народ, хіба може він стати недужим, хіба може загинути? А я — народ.

Горда постава, випнуті груди, розпростані плечі, рука зметнулася з булавою весело й владчо ("У Києві над горою з золотою булавою"). Таким мене змалюють живописці, таким передадуть історії. На парсунах лице моє матиме барву слонової кістки. Пожовклий левкас. Яйце. Що вилупилося з того яйця? Народ український? А де взявся я сам?

Мене сприйматимуть таким, як на парсунах безіменних козацьких малярів і на штиху голландського майстра Гондіуса. З вусами, товстий, з плюмажем на шапці й з булавою в руці. Навіки такий. До того не існував. Народився вусатим, з булавою, в шовках і золоті. Народився Богдан. І ніколи не вмирав. Живу далі й далі, розпростуюся, мов неприступний праліс.

Про мене написано стільки книжок, що незмога не те що прочитати, а й полічити. Єдиний, хто зміг осягнути все написане — я сам. Я міг би сказати цим людям усе, що думаю про їхні нечисті наміри, нечесні прийоми, фальшивий пафос, нерозумний гнів, безмежну хвалу й ще безмежнішу хулу.

Але я мовчатиму. Скажу лиш, що насправді ніколи не був такий бравий і хвацький, як мене дехто малював. Я виступав тяжко, не вбирався в шовки й оксамити, булава лежала на плечі каменем, був я старий, виснажений, згорьований. І безсилий. А гетьманське безсилля страшне своїми вимірами. Воно перевищує все відоме на землі й на небі.

Втішати мене ніхто не може. Навіть сам Господь Бог. Та він і не втішає нікого. В

моєму серці вмістилася вся Україна. І воно не витримало. Бо людське. А Боже? У Бога немає серця. І мислі немає. Тільки влада — неосягальна. Та що влада, коли перед тобою — земля велика і народ на ній?

Шкода говорити!

Ночами приходять до мене вбиті товариші і ми ведемо розмову до самого світу, поки ніч стає хлялою і блідою, як труп. Мертві всі рівні, вільні від усього. Та й вони просять мене: "Батьку, обійми за нас ранкову зорю! Обійми, батьку!"

А мені хотілося, щоб ранкова зоря обіймала мене. Мені ж ще треба було не лише дихати й жити, а й знати. Я перестану дихати й жити, але знання зостануться навіки.

Гей, браття — молодці!

Для мене вже не існує "тепер", не існує "колись", я живу поза часом, форма й сутність мого існування — пам'ять, власне, я і є пам'ять, і тому я вічний. Ось уже понад триста років беру я приступом ворожі фортеці, чую хрипіння вмираючих, благання зрадників, приречених до страти, дике татарське виття, кінський тупіт, який проростає крізь мене, як степові трави.

Хто сказав, ніби Вавилонська вежа завалилася? Люди й далі будують її не зупиняючись, тільки зветься вона пам'яттю. Будують мільйони безіменних, щоб одиниці стали пам'яттю. Яка несправедливість!

А може, це і є найвища справедливість і доцільність життя?

Гей, товариство — добродійство!

Не я походжу від гетьманів — гетьмани походять від мене. Не шукайте своїх родоводів деінде, шукайте їх у мені. А я не шукатиму дітей своїх поодинчих, бо всі — мої діти. Шукатиму хіба що свої шати, свою шаблю й кобзу, свого коня і свою люльку. Шкода зусиль.

Зі мною завжди буде моє знання, а це вище за всі клейноди світу. Складу з того знання п'ятикнижжя свого життя, як Мойсей (бо ж звано мене за життя Мойсеєм, що порятував свій народ од неволі), бо це життя ніколи не кінчається, бо я — Богдан.

І знав я перемоги (Чигирин), любов (Стамбул), поразки (Берестечко), велич духу (Київ) і вічність (Переяслав).

Я лежу in extremis¹ у гетьманських покоях у своїй столиці — Чигирині, не сплю вже три місяці й дванадцять днів, і ніхто мене не заколише, навіть рідна матуся, коли б воскресла й заспівала над моєю головою: "Ой спи, дитя, без сповиття..."

Я вмираю в Чигирині, але не вмру ніколи. Хай помилує Бог мою бідну душу і душу народу мого.

Гей, товариство — добродійство!

1

Ось мені вже сто, а то й більше літ, і лину я над землею рідною, як дух невтоленний, далі й далі, і перед очима моїми постають численні безлюдні городи й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори й пагорби. Всі вони правлять тепер за пристанище і поселення не людей, а тільки диких звірів. Я побачив, що колишні неприступні твердині — Одні стоять малолюдні, інші зовсім спустошили —

розруйновані, засипані землею, запліснявілі, зарослі бур'янами і повні лиш черви, зміїв, усякого гаддя, що там кублиться. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогобічні українські поля і розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, який правдиво колись, уже шкодуючи про втрату його, називали й проголошували пани раєм світу, був він колись для них мовби друга земля обітована, що спливала молоком і медом (а меду ж, відомо, не їсти, поки не передавиш бджілок!). Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток, сухих і голих, вкритих самим лиш небом. Я питав тоді себе: "Хто се? І чому се так?" І ніхто мені не вмів відповісти, бо ж знав я все лиш сам — один.

А чи сам я отак летів над Україною, чи з Самійлом Величком, який буцімто перший списав мою історію, взявши її з діаріуша секретаря мого, теж Самійла, прозваного нібито Зорка, а ще переказавши істориків чужоземельних — польського Самійла Твардовського й німецького, так само Самійла Пуфендорфія.

Забагато Самійлів на одну історію (додамо сюди ще Самуїла Грондського та Самуїла Кушевича), як згадати, що колись стачило одного лиш пророка Самуїла аж на двох біблійських царів — Саула й Давида.

Та чи й був насправді Самійло Величко? Де він родився, де ріс і вчився, де його могила? Шкода мовити! Може, то тільки й знання, як і я сам тепер, проживши понад сто двадцять літ, з яких першу половину пройшов землею путтю, а другу — сповненим пристрасті шляхом, де зустрічаються природа й дух, темне руйнівне могуття і світла сила, що поєднує і підтримує людей, благословення небес і безодні юдолі.

Мої думки губляться в просторі, як згубилися всі мої листи й універсали, щоб згодом намножилися вигадані й підроблені. Безпомічність сили. А силу ж здобув не в спадок, а нелюдським напруженням волі, переступивши походження, здолавши безрідність і смуток часів. Кіммерійці, сармати, парфяни, скіфи, Азія і Європа в моїй крові, дикий шал степів і монастирський ригоризм Європи. Я живу в оповіді, я веду лік часові не роками власними, а тими подіями, якими значаться тяжкі випробування, крізь які мав пройти не тільки я сам, не тільки народ мій, а головна мисль життя мого власного і мого народу. То був час у часі, те, що ставало "опісля" (post hoc), вже було й "перед" (propter hoc). Я вмер чи ні — хіба це важить? Але минуле не вмерло і не вмирало ніколи. Воно ще й не минуло, воно триває далі у всьому, передовсім у часі, бо з часу не дано вийти нікому й нічому.

Час можна затримати лише в слові, надто ж у слові написаному й записаному. Писання — найвища втіха і найтяжча мука. Як сказав Іван Величковський: "Труда суцього в писанні знати не может, іже сам не вість писати. Мнить биті легко писанія діло, три персти пишуть, а все болить тіло".

В літописі Величка значиться, що писано на хуторі Жуки. Хто був там — вигаданий Величко чи суцїй я, Богдан? І як опинився на хуторі Жуки? А може, Жуки — то тільки інообразно, себто інакшим способом, або візерунком словесним, названий Суботів? Так само — груша, і три криниці, і пасіка під липами, і токи з не змолоченим ще збіжжям, і зоря над журавлем.

Та се лиш приповідь, бо книгу свого життя я бачу оправленою в товсту шкіру й на верхній дошці — жуки з травами, себто ніжки коштовні, аби підтримувати книгу, коли вона розгорнена.

Так приходять пояснення ще одного слова.

В житті панує гола сваволя, в моїй же композитурі відстань помагає знайти форму гармонійну. Перебуваючи над подіями, я можу звільна втручатися в них, переставляти за своєю потребою, згадувати принагідно, що я сам сподіяв, а що інші, що було тоді й тоді, що сказав і думав у ті часи, а що думаю про те нині.

Тоді я сказав: "Іду, щоб повернутися!"

Зима була тепла, йк весна. Все пішло в розтопи, цілі озера води в степових балках, зеленіла трава, озимина йшла в ріст. Знамення небесні й земні передвіщали мені тяжку, але славу будущину — чи ж я завагався в заповзятому намірі?

Їхав з Чигирин і повертатися мав туди. Думав же про Суботів. Про грушу в білому цвіті, і про три криниці з солодкою водою, і... про сірі очі під чорними бровами, про шепіт і зітхання. До кого й для кого? Темніє в очах мені ще й досі, як згадаю, і кров тяжко б'ється в серці: відомщення, кари! Забрано в мене все, відібрано, та хіба ж у самого мене? В народу цілого!

Суботів... Чом назвав мій батько сей хутір Суботовом? Занадто просто можна вивести ім'я се від річечки Суби, допливу Тясьмину, що на ній поставлено хутір. Часом мисль наша прагне відірватися від трактувань буденних і лине в незвідане й таємниче. І ось уже думаю я, чи не назвав батько мій так Суботів тому, що звеселялося йому серце від самої думки про цей притулок, бачив тут спочинок, радість і святковість, які вже справіку обіцяє людям субота?! А може, людина едукована, прочитав десь, як ще візантійський імператор Константан Багрянородний називав Київ Самбатасом, себто Суботовом, мабуть, взявши ту назву од хозарів, а прочитавши таке, вирішив і хутір свій теж назвати так само, бо уявлявся він йому ніби маленька столиця для роду Хмельницьких.

Землю над Тясьмином подарував батькові ще чигиринський староста Данилович, який був тут коронним державцем, згодом гетьман коронний Конецпольський дозволив її заселити. Чи відав тоді батько, що зродиться з сеї землі?

Я ще не був тоді козак справжній, лиш підкозак, і їхали ми з батьком моїм, сотником гетьмана Конецпольського, повертаючись з — під Києва, ночували в якійсь господі, не знати й де, а вранці опинилися над Россю, десь неподалік од Корсуня, і тоді побачили хутір. Він стояв над річкою і не над річкою, бо мав ще й свої стави, а на них млин гребельний, луг, сінокоси, далі — ниви, гаї. В ставках качата з гусьми плавають, коні пасуться на луці, скот полягав на трави, мов намальований, жайворонки вгорі видзвонюють, а сонце ж то/сонце! Що воно лиш виробляло і по молодому листю, і по травах, і по білому цвіту на старій груші, і по білих стінах чепурних хаток, і по блакитній бані невеличкої церковці. Хутір, та ще й церковця! (Хутір Золотаренків).

— Козак як не тне на війні, — сказав батько, — то ховається в отаку глушину чи в монастир. А тут тобі й хутір і церква — ніби й у монастирі душа твоя наморена та

намучена. Такий і нам треба спорудити. І в нас же земля в одному шматку, та ліс, та річка, ще й груша дика росте. Криниці ж викопуємо.

Так ми оселилися на березі великого степу, звідки віяли вітри, летіли гуси, дихало минуле й можуть.

І розбудували свій Суботів.

Вже й сотника Хмельницького вбито під Цецорою. Вже й син його, себто я — Зиновій, повернувся з стамбульської неволі, вже й старість підкрадалася до мене, хоч ще й несміливо, але вперто й тяжко, а Суботів у золотих передзвонах бджіл, у зеленому й золотому серпанках косовиць, у щедротах плодів і нестримних буйнощах стихій був мов сама вічність. Хутір над річкою — яке щастя може бути більше? Річка текла серед білих пісків, піски сяяли, сонце засліплювало, ліси чипіли зеленим, піском заносило шелюги, лози, поодичі дерева й цілі діброви, — загортало, засмоктувало, а води пречисті текли собі далі й далі, мов обіцянка безсмертя. Я плив по ріці життя нестримно й постійно, а сам, власне, жив на березі, і берег той був завжди мовчазний і таємничий, розкішний, але дикий, привітний, але й ворожий — і як придивитися, то володарями цієї землі були хіба що тисячолітні дуби та липи в цвіту.

Бо ось тобі липі один день — і вже на місці раю твого тільки витолочені трави, витоптане й попалене збіжжя, потрощені дерева, поруйновані хати й комори, розвалені греблі, чорнотроп після чужих коней, копитами стоптано, потоптано, розтоптано, і твій маленький син вмирає після панських канчуків, і дружина Ганна — при смерті, і квіт очей твоїх — Мотрону вкрадено, завезено кудись, заховано, погвалтовано.

Що се? І як се? І чому?

Аж тепер лежу в Чигирині в гетьманських покоях іп *extremis*, а мав, би бути при смерті вже тоді. Але й гадки не мав про вмирання! Був з крові й кісток, а жити мар ніби залізний! Як то сказано: в терпінні вашім знайдеться душа ваша..

Далі було як? Я розпочав велику війну. Дієписці зобразили се так, буцімто Хмельницький, розгнівавшись за те, що в нього відняли вітцівський хутір, зібрав козацьке військо і виступив проти панства. Отож; Хмельницького образили — і він кинувся в биятику. А може, образи завдали мені саме тому, що мав я намір піти супроти шляхти, що були в мене наміри зухвалі й задуми великі? Але ті, хто писав про мене, не мали великих задумів і не відали, що то є, — як же могли збагнути мою душу? Людина народжується малою та обмеженою, і коли опиняється перед чимось великим, то мерщій намагається убгати його в звичні для себе виміри. Не зупиняється навіть перед нищенням. Може, так сталося й зі мною? Мене нищили в своїх писаннях усі справоздавці мого часу, і не важило, ворожі вони були чи прихильні, — я народжувався й гинув навіть у народному слові, в піснях поетів і на сторінках книг, які будуть написані ще й через віки. Хто писав про мене — можна б назвати бодай сучасних мені. Міхаловський і Радзівілл, Окольський і Рудавський, Грондський і Пасторій, Лобзинський і Коховський, Твардовський і Ваховський, Бялоблоцький і Єрлич, Зубрицький і Кушевич, Освенцим і Нарушевич, Ємйоловський і Кисіль, а ще чужоземці Віміна, Бішінг, Безольді, Шевальє, Рігельман, а ще ж свої — Самовидець, Грабянка і

Величко (був чи не був?). Як же писали? Лобзинський переписав Коя ловича, Пасторій і Рудавський попереписували щоденники із збірки Грабовського, Рігельман переписав Самовидця і Пасторія, Шевальє копіював Пасторія, Величка і Твардовського. Чужі історики розминалися з правдою од пристрастей, а свої — за давністю. Та хіба й сучасні писали саму правду? Сучасники брешуть ще більше, ніж нащадки, бо вони мають більшу зацікавленість у подіях. То вже так воно ведеться, що своїм більше віриш, бо, як казали ще древні, *strecus cuius suum bene olet* — своє стерво гарно пахне.

Початків моїх ніхто не вмів ні збагнути, ні витлумачити. Всі вели мову про Суботів, про наїзд на мій хутір нікчемного Чаплинського, пса коронного хорунжого Конєцпольського, про образу, од якої в мені збурилася кров. Писатимуть ще, ніби я в образі своїй і жадобі віднайти справедливості пробився аж до короля Владислава, і вбачатимуть у тому свободу тодішніх звичаїв або ж малість короля перед всевладдям шляхти. І ніхто не згадає про мою власну значимість (коли вже не велич), бо ж до Варшави пробився не просто козак з своїми підпомічниками Демком, Іванцем та Петром, а чоловік, за яким стояв народ цілий, і привіз той чоловік не лише образу свою власну, а обурення свого народу.

На той час я вже був старий чоловік. Старість — визволення від усього непевного і нерозумного. І зненацька брутально відкинено мене в неспокій молодості. Верхи на коні переміряв я всю Україну, щоб добратися до короля і скласти йому репротест про те, як наступає шляхта на сумління людське, як отягощає козаків і гоніння насилає на віру нашу. Чинилося тоді шляхетним українцям і посполитим, що жили обіруч Дніпра, і козакам Запорозького Війська велике гноблення й озлоблення від панів і їхніх дозорців. Велику наругу й утиски пани почали творити Русі, либонь, від року 1333-го, коли король Казимир Великий, син Владислава Локетка, підкорив короні польській нашу землю. 315 років гніту над Руссю і козаками! Змінилося кільканадцять королів, були серед них і милостиві, як Владислав Другий, син русинки, і мудрі, як Стефан Баторій, що ввів чин серед дніпронизових козаків, дозволивши обирати гетьмана і старшин, надавши у володіння Трахтемирів (щоправда, не город, а сільце!), були просто обачні, що боялися надмірних утисків і надавали народові моему привілеї і мандати, та панове можлині нищили через свій гонор і ті крихти милостей і через свою невситимість чинили над людьми українськими гніт і наругу. Я вболівав на плач і стогнання народу мого братським, а скоріше батьківським серцем. Та хто ж те бачив і помічав? У мене не було праісторії, не простежувано кожного мого кроку, був я геть безіменний для світу, аж поки випростався над усім тим світом, але й тоді все приписано тільки моїй власній кривді і знов полишено в незнанні всі дотеперішні роки. Бо й хто я? Не королевич з роду Вазів, що увінчався золотою короною польських королів, не коронний канцлер Оссолінський, що всю Європу потрясав своїм красномовством; не литовський владця Радзівілл, який, в захваті, від своєї значущості, списував щодень пам'ятну книгу свого життя, нотуючи в ній увесь дріб'язок людський, про мене ж згадав лиш тоді, як вдарив грім.

Вважали, що грім ударив тільки над чигиринським сотником Хмелем, а луна від

того грому розкотилася по всій землі. Лавина обрушилася. Блискавиці осяяли всі небеса. Вість рознеслася, по всіх краях — заселених і диких. Тихі жалі, стогони, плачі й грізний гомін — усе стало чутно. Грім заgrimів, і вже знав я тепер, що не відgrimить він ніколи, тепер уже не відgrimить!

Навіть великий канцлер литовський Станіслав Альбрехт Радзівілл вимушений був визнати: "Причина тої бурі є сила наших злих учинків і утиск бідних".

Коли в квітні 1632 року король Зигмунд Третій помирав, то до нього допущено було людей всілякого стану і статі, і вони так запопадливо обцілювали йому руки, що шкіра на них побіліла від тих Поцілунків. А руки ж Зигмундові були по самі лікті в козацькій крові, в крові Наливайка, в крові народу руського.

Ми не цілували тих рук!

У червні посольство наше стало перед сеймом і домагалось участі в елекції нового короля, повернення прав для схизматиків, збільшення лічби козацького війська. Бо ж нас облудно звано члонками Речі Посполитої і розкричувано по світах, буцімто Україну заливають хвилі золотої свободи! Члонки Речі Посполитої! Сенат взяв на глузи наші домагання, вважаючи їх нахабством, що ж до "члонків Речі Посполитої", то високе панство заявило: так, ви справді мовби частини тіла держави нашої, але такі, як волосся і нігті в людини: насправді потрібні, та коли занадто виростуть, одні обтяжують голову, другі прикро ранять, тому їх треба частіше обтинати.

Ох і обтинали ж та стинали!

Коли вже при новому королі Владиславі гетьман Остряниця силою змусив шляхту підписати трактат вічного миру і заприсягнутися на Євангелії про вічне дотримання написаних артикулів і всіх прав і привілеїв козацьких і всенародних, то панство підступно й зловороже зламало дане слово, потоптало власну присягу, товаришів і побратимів Остряничиних було пов'язано і повезено до Варшави на кару, нечувану по своїй лютості і варварству. Обозний генеральний Сурмило, полковники Недригайло, Боюн і Риндич колесовані: переламавши руки й ноги, з них тягли по колесу жили, поки вони й сконали. Полковники Гайдаревський, Бутрйн, Запалій, обозні Кизим і Сучевський пробиті залізними спицями наскрізь і живими підняті на палі. Осавули полкові Постюїч, Гарун, Сутіга, Подобай, Харкевич, Чудак і Чурай, сотники Чуприна, Околович, Сокальський, Мирович і Ворожбит прибиті гвіздками до облитих смолою дощок і спалені на малому вогні. Хорунжі Могілянський, Загреба, Скребало, Ахперка, Потурай, Бурлій і Загнибіда розтерзані залізними кігтями, схожими на ведмежі лапи. Старшин Ментяя, Дунаєвського, Скубрія, Глянського, Завезуна, Косиря, Гуртового, Тумару і Тугая четвертовано.

Шукайте своїх предків між цими мучениками!

Та тільки чи ж лишилися нащадки? Бо не милувано ні жінок, ні дітей. В жінок повідрізувано груди, самих посічено, а грудьми бито по обличчях ще живих їхніх чоловіків. Дітей попалено на залізних решітках, під які шляхта підгортала вугілля і роздмухувала вогонь своїми дорогими шапками.

Пам'ять про ці звірства протриває сотні років і чоловіком високої душі буде списана

в книгу болю й скорботи, і книга та навіки лишиться безіменною, бо хіба ж має ім'я пам'ять?

Хоч знайдеться мудрагель, який напише: "Особи ці вигадані і в інших відомих нам джерелах не згадуються".

Мовляв, то тільки тумани ліризму і лементу, бо ж ще давній граматик вважав, що "почти поверить не можно", як українська мова дає змогу "естественно изображать страсти и сколь приятно шутить".

Тяжкі жарти, панове, ой тяжкі!

До елекції нового короля козацької депутації не допущено, обрано Владислава, середульшого сина Зигмунда, чоловіка ніби й доброго, як я його знав по своїй службі в королівськiм кабінеті, одначе позірно добрі люди часто бувають нерішучими, Владислав був саме нерішучим. Докучала йому тяжка хвороба нирок. Мав од того знекровлене, аж сіре лице. А чи й душу мав сіру? Вже на сеймі елекційнім повів мову про замирення в державі, прагнучи того замирення, може, для самого себе. Панство чи й зважало на королівські забаганки, однак Владислав був упертий у своєму прагненні вспбкоєння грецької віри. На сеймі коронаційному він проголосив намір дати для православних диплом королівський про свободу вірування, права і привілеї. За короля тримали руку владця добр волинських Адам Кисіль, князь Четвертинський із роду Святополків і брацлавський підсудок Михайло Кропивницький. До диплома треба було прикласти велику державну печать, але вона зберігалася в коронного канцлера, канцлером же був біскуп Яків Задзик і печаті для схизматів не дав. Тоді король попросив малу печать у канцлера Великого князівства Литовського Радзівілла. Той сказав, що його духівник не радить прикладати печать до такого сумнівного документа. Король, знаючи, що Радзівіллів духівник любить лагодити годинники, дістав свій годинник і, показуючи Радзівілли, сказав: "Хай твій духівник лагодить годинники, а не втручається в справи, які можуть викликати розрух у Речі Посполитій".

О, скільки ж було тоді сеймів! І конвокаційний, де шляхта умовлялася про спадкоємця трону, і елекційний, де вибирано короля нового, і коронаційний, на якому Владислава інтронізовано, себто посаджено на троні, і щоразу препишні обітници, і ждання щедрот монарших, і надії високі. Шкода говорити!

Бо коли хочуть щось дати, то дають, мають намір — то здійснюють, а як беруться за якусь справу, то тільки обіруч. А тут вже на самім початку позірно найблагородніші наміри королівські мали бути навіки потоплені в потоках слів, заглушені сеймовою крикнявою, нанівець зведені езуїтськими підступами високого кліру. Од тих незліченних кривд, що їх завдано народові українському, шляхта видавалася геть безголовим звіром з утробою ненажерливою, насправді ж була гідрою многоголовою, многоречивою, часом і многомудрою, в пишанні й величанні возносила свою Річ Посполиту аж до римських діянь, прагла мати й своїх тарквіціїв, гракхів, цезарів і цицеронів. Так зродився шляхетський Цицерон і на той час. Був мій одноліток, звався Єжи Оссолінський. Вчився в чужих землях, мав розум бистрий, а язик — ще бистріший. Тоді як я нидів у стамбульській неволі, Оссолінський їде послом до англійського короля

просити допомоги після поразки під Цецорою. Виголосив перед королем таку промову, що той звелів її оддрукувати латиною, англійською, французькою, іспанською і німецькою мовами.

Хто я тоді був? Простий козак, хоч і едукований, але на тому й кінець. А Оссолінський уже гримів славою, підкоряючи коли й не землі, то душі й уми. Коли виступав на сеймі, все завмирало. *Ille regit dictis*², — казали про нього прихильні. *Animas et pectora mulcet*³, — додавали навіть недруги.

Всі мої добра були в Суботові, та й те муляло в оці Конецпольським, а Оссолінський обростав багатствами, як хом'як жиром, за посольство в Англію одержав од короля староство радомицьке, за війну пруську — староство андзельське, за мир з шведами — цідстольство коронне. Одружився з донькою коронного підскарбія Даниловичам сам при одрі вмираючого Зигмунда завдяки всесильній Урсулі Майерин (замінила королівським дітям матір) одержав посаду підскарбія надворного, а з нею — ще й прихильність нового короля Владислава, який давніше ставився до Оссолінського з резервою через неприязнь того до Владиславою улюбленця Казановського. На час елекції Владислав зробив Оссолінського своїм приватним міністром, а вступивши на престол, нагородив по — королівськи: подарував свій палац у Варшаві, шаблю в 10 тисяч злотих, шестерик коней, 60 тисяч злотих, прикраси, якими були оббиті в час коронації хори в краківським костьолі, і одне з найбагатших старосте у королівстві — бидгоське.

І за віщо ж усе це? Чи, може, Оссолінський був єдинодумцем нового короля і теж хотів замирення православ'я? Гай — гай! Належав до найзапекліших гонителів нашої віри. На сеймі конвокаційному виголосив слова, що стали гаслом папістів: "Релігія ваша — прихідець у нас; віра ж католицька — господиня й хазяйка в домі своїм. Беріть, що дається вам з милості; ми радше пожертвуємо своїм життям і майном, ніж допустимо вас вільно розпоряджатися в Польщі". Чи ж це не те саме, що іншими словами проголосив єзуїт Адам Маковський: "Як городи деякі непотребні доми для людей свавільних дозволяють *non tam libenter, quam reverenter*⁴, так ваших релігій лютерських, і кальвіністських, і аріанських, і наливаївківських".

І ось такого чоловіка Владислав посилає в Рим до папи буцімто попросити за оту віру наливаївківську! І ворог найбільший не міг би вигадати такого, а король же прибирався в шати миротворця. На протестацію нашу король милостиву дав згоду долучити до посольства (аж триста чоловік!) ще й козацьких депутатів, надто зважаючи на мою колишню едукацію в єзуїтів. Забув його величність, що науку в єзуїтів я тоді сприйняв, віру ж зберіг вітцівську і пантофлю в папи цілувати не став би й під мечем занесеним! Ми склали ще репротестацію, та посольство вже вирушило. Пишнотою перевершило навіть посольство короля Франції, якого вважано тоді найбагатшим владцею в Європі. Що в французів було з срібла — Оссолінський робив золоте, що в них було золоте, в Оссолінського — з коштовних каменів, що ті мали з шляхетного каміння, Оссолінський — з самих діамантів. Коні мали підкови з щирого золота, деякі навмисне недбало прибиті, щоб губилися на здобич римським натовпам.

Серед подарунків папі Оссолінський віз нібито справжній привілей римським первосвященикам од Костянтина Великого, славетний *diploma donationis*⁵, що зберігався у Кремлівській царській скарбниці і був украдений шляхтичами з пошту Лжедмитрія.

Перед папою Урбаном Оссолінський сказав таке: "Всі народи, що населяють північ Європи від Карпат до Каспійського моря, від Льодовитого океану до моря Чорного, — все це, отче святий, за преклонінням Владислава, упадає перед твоїм тронем, бо всі ті народи, або за правом спадку, або ж як підкорені збройно, визнають його своїм государем. Сія то Сарматія, недоступна римській зброї, нині покорила римській вірі; вона, колись стількох забобонів кормителька, нині єдиного Бога служниця; вона, щонайдревніший страж вольності, ніколи ярмом не удручаєма, нині біскупам і столиці апостольській найпокірливіший слуга, — Польща, кажу, яка єдина в світі не "витворює уродства". Не вийшло з неї жодної ересі, жодного відступництва, а коли там і трапляються заражені недугом сусідніх народів, то такі негайно суворою прав наших карою і плямою вічного безчестя від цілості шляхти стають відсіченими".

Ще сказав:

"Завдяки тобі, найбільший з пап, Польща має Владислава, Владислав Польщу, а ти володієш обома. І ти, з поміччю Божою, узриш ще перед своєю столицею здичавілих левів скандинавських, приборканих могутньою рукою Владислава, узриш перед собою відщепенців од верховного пастиря і замкнеш їх у своїй вівчарні, бо вийшов на ловитву син твій, щоби наситити тебе і голод твій, жаждивий слави найвищого, втолити і щоби там виявити початок свого царствування, де є надія відшкодувати втрати, яких зазнали небо і церква".

"І Цицерон не міг би сказати ліпше", — зауважив папа Урбан.

Але вже здавна велось: де Цицерон, там і Катіліна! Чи бачив хто Катіліну тоді в козацькому писареві Хмелю? Шкода говорити! Бо хіба ж зносив би я голову, та ще й сидючи в самій столиці, серед ненависників народу мого і віри моєї?

Папа хотів виявити прихильність до нового польського короля. Так само, як Владислав до нас. І так само все потонуло в потоках слів.

Призначено було конгрегацію з чотирьох Кардиналів, чотирьох прелатів і чотирьох каноніків. П'ять тижнів шукали отці римські способу, як задовольнити і чи можна задовольни бажання короля про успокоєння православних. Нарешті конгрегація заявила, що римська церква ніколи не може згодитися на повернення духовної влади тим, які відлучилися від неї або хочуть відлучитися. Ще заявила конгрегація, що апостольський престол у цій справі не може мовчати й не діяти (*silere aut dissimulare*), а повинен всіляко протидіяти (*repugnare et contradicere*) домаганням схизматів.

Так новий король обмежився тільки пишними обіцянками, а тоді безрадно розвів руки: з одного боку папа, з другого — шляхта, монарх безсилий у своїх благородних замірах. Чи й були ті заміри, а чи тільки слова самі? Шкода говорити! Народові ж моему знов відмовлено в праві на дух свій. А що за царод без духу? Плоть нічтоже, тільки дух животворить. Тьмяніє золото, іржавіє булат, кришиться мармур, і граніт

розтріскується, смерть витає над усім сущим, тільки дух безсмертний, а з ним гнів і печаль, добро й милосердя, непокора й слово. Мій народ ждав слова, яке запалювало б душі, слово спалахувало то в молодецькім позику козацькім; то в думі невольничій, то в пісні, воно народжувалося в тяжких муках і на роздоллях, в косноязычії і в казаннях отців святих, в мові і в немові, і скільки ж років і віків минуло, допоки те слово вирвалося з моїх уст, а було воно просте й приступне кожному, хоч і зароджувалося не на полях битовних, а в тісних келіях і в тих пристанищах духу, де годилося б розмовляти лише з Богом, доводилося ж звертатися до світу, що був увесь у ранах, стікав кров'ю, конав од неправди і насильства.

В "Апокрисисі" Христофора Філалета (1597 р.): "Бережіться, щоб кризь ту діру, що роблять у наших правах, не проскочили всі права й вольності ваших милостей. Наші страждання в своїх наслідках відбудуться й на вас. Ніколи, ні в однім царстві примус та насильство не почувалось одразу всіма — полегку та спроквола починається ця пожежа, але хто не гасить її на чужому Дворі, незабаром побачить її й на своєму.

Ми люди, а не товар, і, дякуючи Богові, люди вільні, і даремна надія витягти що з нас насильством, особливо щодо віри, яка живе в глибині церкви й думки. Хто відважиться відняти від нас дар Божий — нашу совість? У кого стачить сили перевернути нашу думку?"

В "Палінодії" Захарії Копистенського (1624), де мовою нашою наведено псалом сімдесят восьмий: "Боже, прийшли погане в дідицтво твоє, запдюгавили церков святую твою, положили трупи слуг твоїх в покарм птахов небесних, пролляли кров їх, яко воду".

В "Парафімії" Петра Могили (1636): "Раны, заушения, оплевания и поносеная уничтожения церкви, ради своей волею претерпевый от волков хищных ныне возмущенную и от безбожных отступных гонимуж, тую ныне от сих злодейства избави и вскоре умири, — молимтись, владыко святыи, услыши и помилуй".

В сумних співах сліпих лірників на розпуттях обезлюднених:

Чому ж так нема, як було давно?

Ой дай Боже.

Святим Миколам пива не варять,

Святим Різдвам служби не служать,

Святим Водохрещам свічі не сучать.

Ой бо вже давно, як правди нема.

Може, тільки я тоді варив меди й пива на зимнього Миколу, бо саме на Миколу народився мій первісток — Тиміш, а між Різдвом і Водохрещею був і власний мій день народження, тож і свічі сукалися, і гості дорогі були в моїм домі, коли я там був. Та й мене виганяно з дому власного не раз і не двічі, тож коли промовляв я до народу слово своє, то говорив і від себе і в ім'я всіх.

Може, перща моя мова була в листі до короля після поразки під Боровицею, де я підписав субмісію козацького війська, як писар військовий, а згодом одважився виказати Владиславові всю страшну правду.

Писав я про те замирення кінця 1637-го: "Але нічого це нам не допомогло: при сухім дереві і мокрому дісталось, — чи винен, чи не винен, мечем і вогнем однаково нищено, що скільки на світі живі і на чужих сторонах не бачили такого пролиття крові бусурманської, як тепер нашої, християнської, і вигублення невинних дітей. Самому Богові жаль, мабуть, цього, і не знати, доки цей плач невинних душ триватиме! Хто і живий zostався, не жити йому, такі знищені, обнажені, — інший не має чим грішне тіло приодіти".

Чи почуто мої слова? Аж через двісті літ дійшли вони до слуху письменника, що написав про мене книжку — ворожу та образливу, назвавши її моїми ж словами: вогнем і мечем.

А тим часом вогонь і меч панували в моїй землі ще десять років нестримно й зловороже, і де був я ті десять нестерпних літ, того й не скажеш достоту, але настав час, коли сказав я всьому народові своєму так: "Всі народи завжди боронили й вічно боронитимуть своє існування, свободу та власність на землі, і навіть такі створіння, які плазують по землі, як звірі, худоба та птиця, боронять свої становища, свої гнізда та свої діти до останку сил. Поки в нас відбирали хліб і майно, ми мовчали. Поки нам завдавали болю тілесного, ми терпіли. Поки хилили шиї наші під ярмо панське, ми сподівалися виприснути. Та коли накладено кайдани на волю нашу, коли спробувано уярмити душу нашу, ми запалали гнівом і взялися за меч. Людина просто так не бунтує. Людина протривить насильству, неправді й гніту. Не могли ми волочити тяжкі кайдани неволі в соромі й невольництві, та ще й на власній своїй землі. Єдину тепер журу маємо, щоб не були раби неключими і скотом несмисленим. Не злякають нас ні рани, ні кров, ні смерть. Найбільше — бо з усіх лих не біль, а ганьба. Біль минає, а ганьба довічна".

Та мова моя мала бути попереду, а тим часом тривало криваве замирення на Україні, кров лилася ріками й при доброму, мовляв, королі, шляхта норовила запрягти народ мій у невольницьке підданчеське ярмо, честь козацьку в безчестя і незнаніє перетворити прагнула, дійшло до того, що й уста, дані Богом для розмови людської, веліли взяти на замок, та, затуливши уста, відчинили двері гнівові, що ховався в серцях. Панство розкрикувалося на сеймах і сеймиках, вихвалялося золотими своїми вольностями, пишалося сарматськими своїми цицеронами й веспасіанами, а де ж був наш Катіліна, що мав повстати проти цицеронів, Де був Мойсей, який виведе народ свій з неволі, де був героє, відекс, дукс бонус ет сапієнс верус Ахіллєвс? О, коли б вони знали! Та й хіба тільки вороги?

І найбільший поет мого народу, який попервах возвеличував мої діла, згодом напише слова гіркі й жорстоко несправедливі; "Ой Богдане, Богданочку! Якби була знала — у колисці б задушила, під серцем приспала". Та що Йому гетьмани, коли він повставав і проти самого Бога. Бо він геній, а геніям даються сили незмірні. Генія народжує вже й не просто жінка, а ціла нація. Мені ж ще тільки довелося творити цю націю. То хто міг народити мене?

Коли в саме серце козацької, землі за велінням короля (ой добрий король

Владислав! Ой же добрий!) врізано Кодацьку фортецю, а козаки Сулими поруйнували її, то після погромів кумейківського й боровицькогоб Конецпольський заповзявся будь — що відбудувати її, щоб знов козацг тву "вложити мундштук в губу", і покликано туди старшин козацьких, то коронний гетьман поспитав мене: "То як пасує до сеї землі Кодак, пане писарю?" Я відповів йому латиною: "Маш fecit, manu destruo", тобто: зроблене рукою, рукою ж і зруйноване може бути. Конецпольський нічого не відмовив на моє зухвальство, тільки зжовк на лиці й настовбурчив вуса. Коли сідали до урочистого обіду, звелів принести палаш гетьманський і після перших віватів став шукати мене, щоб рукою власного відтяти голову непокірливому писарю військовому, який наважився мовити такі слова про надію шляхетську до приборкання духу козацького.

— Де той лайдак? — заgrimів ясновельможний, бо не було мене ні за столом, ні в покоях комендантських, ні в дворі фортечнім, ні за мурами. Не ждучи пролиття гніву коронного, зібрав я свою субстанціюб, закульбачив коня і виприснув за брами в широке поле. Погоні не лякався, бо що погоня? Кинулася вона степовими тропами на Січ не знайшла мене там. Вдарилася вгору по річці, до садіб і становиськ реєстрового козацтва, та й там не було мене. Ніхто не знав, куди я зник, на якому коні поскакав — на білому чи на вороному. Бо поїхав я не шляхами очікуваними, а переметнувся через Дніпро, перелетів через клетотняву порогів, у хмарах водяних бризок, у райдугах і громах ріки великої, а може, й не летів, а перескоком по кам'яних заборах та обмілинах — на той бік, в чебреці й полини великого степу, де кінський піт і татарський дух і де байраки в степу вузькі, мов татарські очі. І коли б навіть хижа стріла кримчацька летіла на мене, то не вцілила б ніколи, бо як мірилися в коня білого, я опинявся на чорному, а коли поцілювано в коня вороного, я опинявся на білому — таким був у мене кінь: з одного боку білий, а з другого вороний, вночі ж сивий, як степ.

Гей, сивий коню, тяжко тобі буде:

Поїдемо разом з вітром,

Попасу не буде.

2

Де я тоді опинився, де пробував і що діяв? Ніхто не простежував моїх шляхів і моїх років. Тільки невиразні згадки про човни — липи, які, ховаючись ло лугах та очеретах, вберегли від панського ока запорожці, та про самовільні походи на море. То шість лип, то дев'ять, то вже й сімнадцять спільно з донцями Тимофія Яковлева — і щоразу пострах на Чорному морі, бо ж не було там для мене таємниць, не було загроз, опріч стихій. В лютій неволі турецькій був товмачем у капудан — паші, тож знав тепер, де стругають бусурмани свої галери, де збираються для нападків на берег наш, де знаходять прихистки. З відчайдухами, в бурю, ховаючись за високою хвилею, вдаряли на турецькі гавані, палили недостругані галери, нападали на околиці Варни й Синопа. Гей, по синьому морю хвиля грає...

Мене боялися бусурмани, про мене заговорили у Варшаві. Колись шановано мене там за розум і сприт, тепер прославився морем, куди втік од неправди. Там зустрів тих,

хто згодом прославиться разом зі мною. Імена з'являються без початків і без кінця. Це імена й не людей, а вчинків і подвигів. Все значиться іменами, це лиш зручність, умовленість, намагання навести бодай якийсь лад у безладі суцього. Кривоніс, Бурляй, Нечай, Пушкар, Гладкий, Чарнота, Ганжа — хто чув тоді про них і хто міг прозирати крізь роки? Я намовив їх до себе — кого помічниками, кого приборниками, ще інших — ворогами. Це зручно для самовдосконалення. Горе й нещастя, поразки, руїна й смерть, пожежі, стихії, Божа кара — і над усім дух, але не Божий, а людський, нездоланий, вільний, з чортячим вітром і сміхом, з плачем і піснею, які рятують од болю і допомагають вдарити об землю бідою.

Тоді відкрилася мені сила розуму. Поки молодий, махав шаблею, дряпав пером, тепер мав прислужитися товариству досвідченістю, порадою, мудрістю, що для умів простих межувала мало не з тайнознавством. Оккам, який захищав Філіппа Прекрасного і Людовіка Баварського від римських пап, міг сказати, звертаючись до імператора: "Оберігай мене мечем, я збережу тебе розумом". Як сказано: навіть найтоншу павутину, зіткану людським розумом, сам же розум може розпустити й знищити. Про мене вже знано було, як, складаючи під лихим оком Потоцького ганебну субмісію боровицьку, все ж зумів ввернути туди слова про кривди наші й страждання. А чи ж знано, як помагав Дмитру Томашовичу Гуні укріпити табір на Старці? Якби не голод і не розбиття полковника Филогійенка, що мав привезти з того боку Дніпра запаси, то табору того не взяло б ніяке військо. Не тільки Потоцький та його шляхта, а й чужинські інженери, які були при них, не могли стямитися, бачачи зроблене простим козаком: "Не один інженер дивувався праці і добрій інвенції грубого хлопа, дивлячись на розклад валів, шанців, батарей, заслон; якби коронне військо пройшло їх ями, переколи й діри, зломило грудьми дубові палі і частоколи, пройшло привалки і вали, то ще більшої відваги треба було б на те, щоб здобути їх всередині".

Найстрашніше, коли розум відступає перед силою. Ми вибрали місце — і добре вибрали, ми спорудили табір, якого не бачив світ, але й відрізали себе од світу, тож мали просити миру, а Потоцький, за яким була сила, Відмовив: *victor dat leges* — переможець диктує волю.

А хто міг би диктувати волю вітрові й хмарам небесним? Колц я, посварившись з старим Конецпольським, вдарився на море, то був я там і не був, повертався до Суботова і знову зникав, а коли й сидів на своїй пасіці, то дух мій, розум мій був далеко і вершив справи зухвалі й нещоденні.

Не чіпали мене в сподіванні приборкати. Бо хіба ж тільки земля наша медоплинна і всі добра⁷ милі були серцю панському? Прагли мати в своїй волі і владі і силу всю нашу, і дух наш. Хіба ж не проливав сліз Адам Кисіль, дивлячись, як сміло й сердито йшли на шляхетські коругви павлюківці під Кумейками: "Гарна та громада людей, і дух в ній сильний — якби се так проти ворога хреста святого, а не проти короля Речі Посполитої і отчизни своєї, — було б за що похвалити, а так — тільки зганити".

Якби знали, що виросте з мого розуму, то не тільки б зганили й зганьбили мене, з військового писаря зіпхнувши до простого сотника чигиринського, а подерли б моє тіло

ведмежими лапами!

Лякалися передовсім не тонкого розуму, а грубої сили і радувалися, отлумивши її і погромивши. Ще й знаходили, як Окольський, вишукані слова для цього: "Якась ласкава парка діамантовим ножом, на промінні сонячним загостренім, перекраєла ту грубу ливну, заготовлену на приборкання вітчизни".

Мене тим часом не чіпали. Сам старий Конецпольський не згадував про кодацьку історію, після мого тодішнього зникнення не став мститися на моїх домашніх, хоч перед цим наказував старостам і урядникам, що коли не можуть козаків до рук дістати, то карати їхніх жінок і дітей і доми їхні руйнувати, бо, мовляв, краще нехай на тім місці кропива росте, ніж би ті зрадники множилися.

Може, й від мстивого старого гетьмана коронного заслонився тоді своїм розумом та добрим серцем, бо взяв собі в Суботів на прожиття нещасну вдову шляхетську з малою донькою, — і вже тепер так сталося, ніби вони оберігали мій хутір.

Те й почалося від Божої Матері—заступниці, бо все на світі з чогось починається.

Коли тоді на Старці вже незмога була триматися і старшини запросили миру в Потоцького, а Гуня і Филоненко вночі втекли з табору, то послом до коронного гетьмана зголосився йти Роман Пешта, полковник реєстрового війська, прилученого Острянином до своїх загонів. Тепер Пешта мав спокутувати перед вельможним гріх не тільки свій, а й інших полковників — реєстровців: Левка Бубнівського, Каленика Прокоповича, Михайла Мануйловича, Василя Сакуна, Івана Боярина. Обрано Пешту, бо вважався найхитрішим і найпронозливішим, таке ніби й не козак, а поганий татарин, — вузькооке, кривомовне, підступне й слизьке, як вуж. Коли вже проліз аж до полковницького звання, що ж його такого зупинить?

То й що ж цей хитроокий і хитромовний? Входячи в гетьманський намет, упав трупом, насилу панство відлило його водою, потішаючись, які—то вутлі козаки, хвацько накручуючи шляхетський вус над цим нікчемним свавільником. Коли ж Пешта оклигав, то лагідною мовою став просити милосердя в Потоцького, забувши, що йому велено не просити, а домагатися, не слухати умови, а самому ставити їх.

Щастя, що не довелося мені бачити того поганьблення козацького звання і роду нашого всього, бо при виїзді з табору відлучено мене від посольства і попроваджено служебниками королівського комісара Адама Киселя по розбагнених од дощів дорогах до старої дерев'яної церковці на краю долини, де мене буцімто хотів бачити сам прийшлий пан сенатор, він же каштелян брацлавський, володар багатих маєтностей на Київщині, Поділлі й Волині, власник Гощанського замку, майбутній воевода київський, гарячий прихильник грецької віри, як він сам казав, ще більший прихильник замирень з козацтвом, про що вже й не казав, а всіляко дбав, вигадуючи нові та нові сильця і пастки, в які ускочила б Україна.

Служебники їхали поперед мене й позаду, щоб знав, куди прямувати, а втікати не пробував, та я й не думав про втечу. Коні важко чалапали копитами по багнюці, дощ сіявся густо й нудно, в таку погоду жити не хочеться, а тут геть не хотілося — без погоди.

— Де ваш пан Кисіль? — гукнув я переднім.

— Вже скоро, пане писарю, — відмовив один із служебників і притримав свого коня, щоб опинитися поруч зі мною. Так їхали далі, я мовчав, служебник, літній довговусий шляхтич, теж не пробував заговорити, все ж не стримався:

— Пан Кисіль високо цінує пана писаря. Часто згадує спільне навчання у Львові.

Згадувати давнє не хотілося. Пояснювати цьому старому, що мшв я едукацію трохи раніше за пана Киселя? Хіба ж це нині важило? Ще гриміли в мене бої на Сулі, на Сніпороді, коло Жовнина, бачив я вбитих, жили вони в мені ще й досі, вже й убиті, не хотіли вмирати, здригалися, борсалися, здавалося навіть, що хочуть звестися і знов іти в бій, тіла їхні ще зберігали тепло, не дубіли, життя з них хоч і забране, але ще не цілком, щось лишилося, чогось не віддали вони і не віддадуть, навіть померши остаточно. Мертві, вони мовби більшали і лежали всі величезні, безмежні й безкраї — на всю землю. Не віддавали своєї землі ворогові навіть мертві.

Мені ще й тут видавалося, ніби вся земля встелена трупами козацькими, і я мимоволі стримував коня — не наступити на мертвих, не зачепити бодай краєм копита, не потривожити. Служебник Киселів трохи подивовано спостерігав ті мої остороги, але не казав нічого, не пробував більше повести мову про свого пана, і я вдячний був йому за те.

Врешті забовваніла задощена церковця, покинута Богом і людьми, поставлена не знати ким і коли на краю плавнів — чи то для пастухів, чи для заблуканих душ.

— Просив би пана писаря про віщось, — несподівано мовив служебник, хоч бачив, що вже й часу не має висловитися, та й що мав просити в мене, коли я не знав, на якому світі перебуваю і на якому буду ще до того, як скінчиться цей тяжкий день.

— Знаю, що пан писар часто буває в Переяславі, — вже коло самої церковці знов промовив служебник. Я глянув на нього. Передні служебники вже зіскакували з коней; один підбіг до мого вороного, взяв його за вуздечку. Старий служебник нахилив голову, даючи мені знак спішитися і йти в церковцю.

Не було ні паперті, ні підмурку, навіть порога, не було й протоптаної стежечки до дверей, густа висока трава тулилася до самих стін, здавалося, росла й з — під самої церковці. З тої трави задощеної, обурливо молоді і свіжої, ступив я до цього притулку скорботи й молитов. Химери, пане Киселю, химери! Не приймав мене у шовковому шатрі комісарському, встеленому килимами, заставленому золотими та срібними цяцьками і кунштиками, щоб знетямити, як гетьман Потоцький нашого Пешту. Вибрав цей убогий притулок, щоб виказати свою скорботу позірну й страждання душі православної? Палкий захисник грецької віри і люду українського? Яка облуда!

Стемнілі дерев'яні стіни, суха пільма, дві неоднакові свічки тьмаво жовтіли десь углибині, а над ними мовби пливла на воздуху Пресвята Діва — заступниця всіх сірих і убогих. А під босими святими ногами, намальованими на воздуху, колінкував самотній вузькоплечий чоловік, щільно обгорнений лискучими шатами. Стирчав вузькоплечо, як кілок. Вузькоплечі завжди намагаються взяти крутіємством, облудою, хитрощами.

Я мовчки зупинився позад пана комісара. Не хотів одривати його від молитви. Хто

молиться, а хто скрегоче зубами. Молись, пане Киселю!

Він почув мої кроки, не обертаючись до мене, сказав до ікони:

— Ось Пресвята Діва, покровителька кожного, хто один як палець.

Я стояв мовчки.

— Хочу бути з народом своїм, а все один як палець, — поскаржився пан комісар королівський.

Я подумав: хочеш з народом, а сам — з панами, бо теж пан.

Він став бити поклони перед Пречистою, просив:

— Змилуйся. Низпошли мені велику самотину, щоб міг я молитися істової

Я подумав: тоді навіщо ж прикликав мене?

Він забув про мене, звертався тільки до Діви Святої:

— Верни мою чистість, прозріння таїнств, усе, що я зраджував і втрачав.

Я подумав: нащо ж зраджував? Хто не зраджує, той не втрачає.

Він ще не докінчив своїх прохань.

— Змилуйся. Життя моє нічим виправдати. Дай мені сили. Низпошли мені страждання.

Я подумав: скільки ще страждати цій землі? Ще не злягайся могили під Кумейками, а вже скільки проросло могил свіжих понад Дніпром і Сулою, і дороги кривавіють позад Потоцького. Ти ж, пане Киселю, страждаєш лиш через те, що не можеш обдирати своїх збунтованих підданих.

Він мовби почув мої думки. Облишивши Божу Матір, сказав до мене:

— Бог дав щасливе закінчення тим неприємним антеценденціям⁹. Тепер силу має змінити розмисл. Я хочу зберегти пана писаря.

— Важкі в панів перини; — відмовив я.

— *Nostri nosmet poenitet* — самі себе караємо, як сказав ще Теренцій. Таж я теж в сій вірі уродився і в ній же вік свій кінчу.

— Спільна віра ще не дає спільної долі, пане Киселю.

— Ну, так. Що спільного може бути з гультяйством у людей статечних? Дивуюся, як те гультяйство затягло до себе пана писаря. Незмірно Страждаю, бачачи пана писаря серед тих, які *nihil sacrum ducunt*¹⁰ — які і віру, і жон, і вольності в Дніпрі утопили. Забули слова Спасителя: "Всякая кровь, проливаемая на земле, взыщется от рода сего".

— Слова сі можна обернути й навспак, — зауважив я. — Може, то саме проти панства, яке їло людей, як у псалмоспівця: ядят люди моя в снідь хліба.

Кисіль підвівся з колін, обтрусив порох, став біля Мене, поклав мені руку на плече.

— Пане Хмельницький! Чи ж ми з тобою не знаємо свого народу? Три речі бачу я в тім народі нерозумнім. Перше — се любов до духовних грецької віри і богослуження, хоч самі вони більше на татар подобають, ніж на християн. Друге — що у них завсіди більше значить страх, як ласка. Третє — се вже загальна річ: люблять узяти небожата, коли ім щось від кого — небудь може дістатися.

— Чомусь видавалося мені, пане Киселю, — зауважив я на ту мову, — що грабіжником все ж слід вважати не того, хто садить на своїй землі, а того, хто

вдирається туди силою. Гріх ще й словом збиткуватися з цих небожат, попихачів, вбогих сирот, недобитків і недоїдків панських.

Він не почув моїх слів.

— Маєте подбати про відзискання ласки королівської, так нерозумно і злочинно втраченої. Ризикуєте останнім тепер, бо як ще раз прийдеться Речі Посполитій вийняти на вас шаблю, то вийме так, що й саме ім'я козацьке знищить, бо волить бачити тут краще пустку і звірів диких, ніж ворохобливий плебс. Підняти своєволю можете, але до кінця довести — ніколи! Втекти на Запоріжжя в лози та очерети можете, але жінок і дітей полишите і, не можучи витерпіти там довго, принесете свої голови назад під шаблю Речі Посполитої. Шабля ж та довга, і не заслонять від неї зарослі дороги. Тепер хочу взяти пана писаря, щоб спільно укласти й списати субмісію!

Я здогадувався, яка то мала бути субмісія, хоч і на гадку мені не могло прийти, що у вузькій голові пана Киселя вже обмаслюється зловорожа ординація, яка здійсниться ще до кінця року, в морозах і снігах на Масловім Ставі, де нам доведеться зректися всіх вольностей своїх, права обирати старшину, віддати армату й клейноди — і як же від того видовища ростиме в панів серце, а козацьке серце рватиметься, коли хоругви, булави й бунчуки складатимуться до ніг королівських комісарів, головним з яких буде, ясна річ, пан Адам Кисіль.

— Помолимося вкупі, пане Хмельницький, — припросив Кисіль.

— Молився, сюди ідучи, та й перед цим так само молився з усім своїм товариством.

— Чув я, ніби ви, як погани, чарівниць по валах розсадили, аби чинили замовляння на стрільбу, вітер і вогонь. То які ж тоді молитви?

— Погляне пан каштелян на вали наші та підвалки, то, й збагне, що ні молитов, ні заклинань не потребували. Та тепер то все на ніщо. Домолюйся, пане Киселю, не стану заважати.

Знов опинився я під дощем серед тихої трави, що заповнила весь світ довколишній, і одразу приступився до мене старий служебник Киселів.

— То я таки про Переяслав, пане Хмельницький.

Я схилив голову, показуючи, що слухаю.

— Мав я там родака дорогого. Здуневський, шляхтич немаєний, вважай убогий, але душі рідкісної і відваги незмірної. Бідні завсігди відважні, їм нічого втрачати, багатим же відвага не потрібна, бо й що мають нею здобувати? Під Кумейками, як Потоцький гнав своїх кіннотників на павлюківські заводи, наклав мій родак головою, і тепер лишилася його нещасна кобіта з малою донькою — а помочі нізвідки.

— А пан?

— Що я можу? При панові каштеляні безвідлучно, а маю всього, що на мені. Не доробився на службі в милостивого. Про пані Раїну згадати страшно.

— Дивно мені чути, як переможець просить переможеного.

— Е, пане писарю! Хто тут хто — хіба розбереш? Кожен сам по собі й сам для себе. Я ж, знаючи твоє добре серце, намірився попросити.

Скільки вдів козацьких, а я мав клопотатися вдовою шляхетською? Скільки сліз

власних, а я мав витирати сльози чужі? Та, мабуть, знав служебник Киселів мою натуру ліпше за мене самого, коли заронив мені в душу стурбованість за ту безпорадну кобіту з дітям малим, так нещасливо покинуту самотою на землі нашій.

Власне, час був не для згадувань і не для нагадувань. Коли для панства після приборкання й погноблення козацтва влітку й узимку року 1638-го настав золотий спокій і солодкий відпочинок, що має тривати ціле десятиліття, то для нас починався час ганьби і принижень.

За рік по боровицькій субмісії, на початку вересня року 1639-го для більшої поваги і оздобы своїх вікторій Потоцький визначив у Києві раду козацьку, де дозволив вибрати депутацію до короля (разом з Романом Половцем, Іваном Боярином та Іваном Волченком увійшов до тієї депутації і я), яка б мала стати не актом сваволі, а тільки лояльності, субмісії і жадати не зміни ординації 1638 року і не давніх вольностей, а просити лиш збереження ґрунтів і володінь козацьких. На тій раді гетьман Потоцький, розпускаючи своє пузо під золотим кунтушем, просторікуватиме, кого сміємо брати в козаки, бо тепер мав нас у долоні, мов пташенят теплих і безпомічних: "Козаками можуть бути тільки люди, котрі ближше до Дніпра. Бо як в нашім шляхетськім стані до вольностей і прерогатив шляхетських доходить тільки той, хто їх кров'ю своєю обілле і майном своїм служить довго королеві і отчині, так і ви подумайте, чи то справедлива і відповідна річ, аби ви пропускали яких — небудь пастухів до стану свого і вольностей лицарських, котрі предки ваші і ви самі життям своїм здобували?"

Ясновельможному пастухи були не до смаку, а в мене з пастухів усе й зачалось.

Ідучи до Києва, завернув я за звичаєм у Переяслав на нічліг. Сонце вже сідало за гори тогобічні, тож я підганяв коня, щоб перескочити міст через Трубіж і бути в городі ще завидна. Два мої джури насилу встигали за мною, мабуть дивуючись, куди так квапиться пан сотник (бо вже я не був військовий писар, а лиш чигиринський сотник після ганебної торішньої ординації), а я й сам не зміг би сказати, яка незнана сила мене підганяє, хоч і відчував ту силу вельми.

Від соборної площі завернув я у вузьку тиху вуличку, що йшла поза переяславським базаром, та тут довелося осадити коня, бо вуличка загачена була чередою, що поверталася з пасовиська. Корови брели поволі, напасені, бокаті, вим'я в кожній набрякло від молока так, що аж розпирало задні ноги, золотий пил вставав за чередою, лягав на дерева, на густий спориш, на рожеві мальви, що визирали з — за тинів, тягнувся широкими пасмугами у відчинені ворота тих дворів, куди завертала то одна, то друга корова, відлучаючись від череди. Повільні пастухи з порожніми (бо весь припас з'їли за день) полотняними торбами за спиною йшли позади череди, прогрібаючи босими міцними ногами широкі борозни в золотому пилі, а їхні малі підпаски жваво пров'юнювалися між корів і закручували хвости то тій, то іншій, щоб знала, в який двір завертати, хоч корови знали й самі, мало не підстрибом кидаючись до своїх господинь, що ждали їх з дійницями в руках, готові визволити своїх маньок і лисок від солодкого тягара молочного.

Так, поволі пересуваючись слідом за чередою, опинився я навпроти двору, де

ворота теж стояли отвором, та тільки ніхто не відчиняв тих воріт, а просто не було їх зовсім, самі ворітниці, старі й похилені, як і будинок у глибині зарослого споришем двору. Не завертала в той двір жодна корова (та й підпасичі малі не закручували в той бік коров'ячих хвостів), не було видко на споришеві жодних слідів, нічиї ноги не протоптували там стежечок, — покинутість, знищеність, запустіння. Та не покинутістю вразив мене той двір, бо хіба мало було нині на моїй землі покинутості й знищення? — не міг я відвести погляду від дивно недоречної, впрост трагічної постаті жіночої в отворі колишніх воріт, чужої для призахідного сонця і золотавого пилу над вулицею, веселого пастухівського гейкання і вдоволеного помукування корів, що завертали до своїх дворів; чужої для простого довколишнього світу, для його простого побуту й простої краси. Жінка ще зовсім молода, але знищена, як і все обійстя, як той будинок у глибині двору, як вбрання на ній. Стояла, тримаючи за руку дівчинку десяти або дванадцяти років, висока, може тридцятилітня, обличчя позначене суворою тонкою красою, незвично бліде, чорне волосся покрите кибалкою, колись ошатною, тепер майже знищеною, сукня теж колись була вишукана й дорога, шовкова, з фалбанками й мереживом, але тепер це вже була й не сукня, а лиш спогад про неї, нагадування про часи ліпші, може навіть буйні та безтурботні, від яких тільки й лишилися ці фалбанки на сукні та гордий вираз обличчя в жінки, що, забачивши чужих вершників на своїй вулиці, прибрала поставу ще незалежнішу, тільки якось сором'язливо намагалася сховати куди — небудь свої босі ноги — вдовище болісне й неспокусливе. Ще не знаючи тої жінки, я вже знав її, вмить згадалася дивна розмова з служебником Киселевим, старим шляхтичем Здуневським, моя нехіть і моя байдужість до сказаного ним і до його незвичної просьби — тепер все це сплелось з цією жінкою, а ще з її дитям, яке було, власне, ще чужіше за матір і ще віддаленіше для мене. Стояло поряд з матір'ю, легесеньке, як пір'їна, так би й злетіло і полетіло, коли б мати не тримала його цупко за тоненьку смагляву ручку, сяяння невинності, духовна субстанція плоті, лякливе трепетне оголення ноженят і вузьких стегенець під коротеньким блаженським платтячком,

Я спрямував коня свого просто до тих воріт, тяжко зіскочив на землю, схилив голову в поклоні.

— Пані Раїна Здуневська? Шана.

Чорні тонкі брови злетіли обурено й злякано. Хто, і як, і чому? Я почувався досить зле. Презентувався, кажучи щиро, неfortunно. Запилений, обважнілий, просякнутий потом кінським, тягар років і клопотів, та ще й погнобленість духу перед новою стрічею з вельможним мордерцем Потоцьким — стан не для зальотів до пань. А це ж була пані уродзона, попри всю її занедбаність, — і вона одразу дала мені відчути кров свою і походження.

— Що пан хотів?

Я промимрив щось про Марка Здуневського і про те, що вже мовби знаю її і що... Вона тим часом марно намагалася сховати від мене свої босі ноги. Здається, в цьому для неї зосередився тепер увесь світ з його невгодами й прокляттями. Босі ноги, босі

ноги перед незнайомим, з усього видати, багатим козаком. Темний рум'янець сорому заливав пані Раїні лице, шию, руки, а може й не сорому, а гніву на мене, що так негадано вдерся в її убогість, в її немаєтність, але ж не погнобленість духу! Розгублено торкала тонкими пальцями шию. Задихалася. Та й зламатися остаточно не мала наміру! Видобулася з миттевого занепаду, гордо скинула головою, прикрила очі повіками (а мале тим часом блискало на мене сірими очима з — під темних бровенят, і залізна моя пам'ять вхопила ті сірі очі під темними бровами, і вже не випустила їх, і повернула мені згодом на долю й недолю), холодно сказала:

— Не можу пана прийняти в своїм домі, бо, властиво, не знаю пана.

"В своїм домі" — від цього хотілося розреготатися. Стіни не знати коли білені, ганок підгнив і скоро впаде, віконниці перекивлені, покрівля з прорідженим лишаюватим гонтом. Дім! Мабуть, давно вже змандрували звідти навіть миші, не маючи ніякої поживи, і пса на обійсті вже давно, видно, не було і нічого живого, — дивно, як і чим жила сама пані Раїна й оте легесеньке дівча, що так уміє зиркати своїми сірими очима на чужого й старого козака.

Я вклонився ще раз і сказав, що зупиняюся за звичаєм у Сомків, які доводяться мені найближчою ріднею, і що буду завжди радий допомогти пані Раїні, коли б вона виявила таку ласку до мене, простого козака, і сказала про свої потреби.

— Не знаюся з хлопством! — ще набундюченіше відмовила пані Раїна, вже й не знати кому посилаючи те "хлопство": моїм сватам Сомкам чи й мені самому з недоречною моєю турботливістю.

Я показав рукою, джура підвів коня, я ще раз вклонився пані Раїні і вже був у сідлі. Ущедрився серцем, та, мабуть, не там, де слід.

За вечерею у Сомків дераяславські козаки, почувши про мою пригоду в пані Раїни, досхочу покепкували з мого лицарства.

— Та чи знає пан Хміль, чия вона вдова?

— Якогось бідного шляхтича, сказано мені.

— Бідного, та тільки якого? Лащиківця!

— З тих, що піц Кумейками гукали ми їм: "Лащику, втікай до хащику!"

— Тож цей Здуневський і пішов там до хащику, а сам пан коронний стражник Лащ далі собі розбишакує та збиткується над нами.

— Ну, та Лащ такий, що й над панством збиткується, той не дбає ні про кого, лиш про своє товсте черево.

— А цей Здуневський приблукав десь здалеку, обійстя оте придбав, бо колись було шляхетським, але ж голий був як сокіл, панське поріддя, безхатна шляхта, і пані його так само гола, а тепер ще й голодна, як овдовіла.

— Гола й голодна, а пиндючиться. Крейду з своєю малою їдять, щоб у нужнику білим ходити, аби лиш на хлопство не схожими бути.

Я спитав:

— Як же вони живуть?

— А Бог же їх святий знає. Не вмирають, то й живуть.

Тоді я підвівся з — за столу й пішов до дверей.

— Та куди ж, пане Хмелю? Ще ж і чарка не допита!

Яка недопита, а яка й перелита. Мовчки вийшов я за двері, опинився в дворі. Ніч уже налягла на землю, завмирили голоси й гуки, чутно тільки зітхання притишені, та писк пташиний, та якісь шерехи й пошуми, ще пахло смачними димами, але вже ледь — ледь, вже й не запахи, а тільки згадка про них, та якою ж мала бути болісною для всіх безпритульних, голодних, покинутих, бо вгадувалися за тими димами смачні страви, вечеря за тихим столом коло хати в садочку або й у хаті, де долівка притрушена прив'ялою травою, де блимає під образами лампадка і темні лики святих мовби впливають між тих, хто вечеряє, завершуючи тяжкий день у сподіванні, що новий день буде легший.

Я пішов до нужденного обійстя пані Раїни. Завтра вдосвіта мав рушати далі на Київ, але тепер уже знав, що не можу поїхати, не зарадивши в біді цій по — дурному гордій і глибоко нещасній жінці. Тому йшов просто до її двору, наражаючись знов на її нехить і неприязнь, але не міг інакше.

Зламана постать темніла на сірому старому ганку, лякливий скрик при моєму наближенні, гнівне відтручування руками.

— Як пан посмів?

— Прийшов порадитися з пані Раїною.

— Нема про що радитися!

Маємо знайти спосіб, як уникнути пані невластивого становища, в якому вона опинилася.

— Саме властиве, саме властиве!

І вже в голосі сльози.

— Пан Марко Здуневський просив мене, коли буду в Переяславі...

— Ах, цей пан Марко, всі ці Здуневські... Вічні слуги, слуги й слуги... Короля, честі, лицарства, золотої свободи... А що мають за те, що мали коли — небудь?.. Але що панові до всього того? Жила досі без нічиєї помочі, то можу...

— Безліч людей живе тяжко, часто страждаючи, і ніхто не приходить на поміч. Та коли довідуєшся про того чи іншого, то вже твоє сумління не дасть тобі спокою. Ще вчора я не знав про пані, тільки чув невиразно, тепер не зможу заспокоїтися і поїхати звідси, не зробивши нічого для пані і її донечки.

— Милостиня? Не потребую.

— Назвімо це інакше. Позика. Я позичаю пані грошей, а тоді поклопочуся, щоб...

— Я не потребую ніяких грошей. Маю їх досить.

Правду казали козаки, що пані пиндючиться. Але не станеш же розпитувати, звідки в неї ті гроші і чом вона така обтріпана, коли має їх досхочу. Мав би вже пошкодувати тої недопитої чарки, яку покинув на столі в Сомків, уплутуючись ще глибше в цю дурну пригоду.

— То пані відтручує мою дружню руку?

Вона мовчала.

— Маю йти звідси?

Вона знов мовчала. Щось у ній ламалося болісно й тяжко, бо коли врешті озвалася, то був не голос, а самий біль і страждання.

— Хвилечку, пане сотнику.

Я відчув крайню межу її зболеності і вчасно ступнув у темряві до пані Раїни, бо вона вже падала, не дбаючи, підтримає її хто — небудь чи ні, і впала мені на руки, ридаючи:

— Порятуйте нас, пане сотнику, бо погинемо тут... Заберіть нас звідси, вивезіть куди — небудь... аби лиш звідси, аби лиш далі звідсіль...

І так крізь схлипування, уривками, в соромі й пригніченні розповіла мені про малу свою Реню, бо так звалася, власне маючи ім'я Матрегна, а вже звідти Регна — Реня, бо й сама, власне, пані Раїна мала ім'я Регіна — Реїна, яке в простацтві стало вимовлятися Раїна, батьки в неї були вельми амбітні, амбітність передали в спадок і їй, а що тепер від тих амбіцій?

Мала Реня була дівчисько як дівчисько — дурне й безклопітне. Батькова улюблениця, з своїх вічних тулячок привозив Рені цукерки, тоді стрічечки й коралі. Згодом вони стали помічати, ніби в Рені стрічок і коралів більше, ніж їх дарує татусь, та не зважили на це, лиш після загибелі чоловіка вона, пані Раїна, з жахом пересвідчилася, що хтось і далі дарує дитині то се, то те, а тоді Реня зовсім знищила її, заявивши, що має вже чимало грошей для своєї мамусі, щоб та не жила так злиденно і щоб мала підтримати чим своє шляхетство. Яке шляхетство з такими проклятими грошима? Вона допитувалася в цуречки й не могла допитатися, тоді змушена була вдатися до чину ганебного: підглядання й стеження за донькою, — і що ж вона вистежила! Реня щоранку бігала на переяславський базар, на це торжище, яке так розквітло з початком золотого спокою для вельможного панства і простої шляхти. Колись тут були самі дрібні крамарі, в маленьких крамничках і тісних ятках, тепер наїздили звідусюди, з найдальших світів, везли тканини, шкіри, зброю, вина. Вірмени, греки, волохи, татари, навіть турки, різні волоцюги, пройдисвіти, ошуканці, безчесні й безсердечні, готові продати й рідного батька, готові злупити шкіру з чоловіка, аби лиш мати бариш, лихву, прибуток. І вже ж усі старі, зужиті, знікчемнілі, а гребуть гроші, так ніби хочуть забрати їх з собою в могилу, і очі в усіх такі зажерливі, захланні, що потопили б у собі весь Божий світ. Мала Реня бігала на торжище не споглядати ті чужинецькі відворотні мармизи. Ятки з бубликами, калачами, пряниками, прикрасами — ось де вона крутилася. І що в тому нестатечного? Але раз після нічного дощу весь базарний майдан вкрився калюжами й калюжками, мала перестрибувала через одну з них і, щоб не забризкати нового платтячка, підсмикнула обома руками поділ, так що блиснуло її тіло, і теж нічого в тому цнотливому підсмикуванні платтячка не було, та побачив те якийсь замотаний у чалму купець, підкликав малу і дав їй гарну дрібничку. Коли вона прийшла на базар знову, той, у чалмі, знов підкликав її і показав, щоб підняла платтячко, а сам уже тримав у руці ще привабливішу дрібничку. Реня не могла зрозуміти, що від неї хочуть, тоді купець покликав когось на поміч, і той сказав:

"Купець просить, щоб ти перестрибнула калюжку". — "Але ж калюж сьогодні немає?" — здивувалася Реня. "Однаково. Зроби так, ніби ти перестрибуєш калюжку, і матимеш від купця дарунок". Тоді вона стрибнула, але не підняла платтячка, і старий розпусник закричав, що не так, а його підпомічник сказав Рені, що вона повинна заголитися, коли стрибає. Це побачили й інші купці, їх там була сила — силенна, і всі старі й пожадливі поглядами, хтиві й зчервивілі. Вони навперебій просили Реню "стрибати для них через калюжки", і вона стрибала і мала од них то те, то інше, а тоді й гроші і дедалі більше. Такий жах! І тепер вона, пані Раїна, в розпачі ще тяжчому, ніж від смерті чоловіка, бо загрожено найдорожче що вона має: цнота її маленької донечки, її чистота і неторканість. Бо ж чи може бути чистою дівчина, коли її обмацувало стільки поглядів, коли стільки пожадливих очей брудно повзало по її непорочному тілу!

Рука моя тяжко лягла на руків'я шаблі, вже перед очима металися мені розлякані мерзенні купці, літали шальові паси, гаптовані сріблом і золотом, сорочки з цупкого полотна, сукняні й парчеві каптани, свити з розрізними рукавами й відлогами, кінські й волячі шкури, овечі хутра, двосічні ножі, кольчуги, кінська зброя, перекидалися ятки, горіли крамнички — кара спокусникам і розпусникам, кара, кара!

Та мав дати шаблі спокій і думкам про кару теж. Купець недоторканний, як і посол, і прошено ж у мене не кари, а порятунку.

— Можу відвезти пані до Києва і там якось влаштувати.

— То ще страшніше за Переяслав.

— Може, в Чигирин?

— Хіба то не те саме, що й Переяслав? Я готова б замуруватися в клящторі, аби лиш порятувати дитя.

— Не знаю, як і казати пані Раїні, але не маю нічого іншого, хіба що запропонувати притулок у себе на хуторі в Суботові. Місце тихе й самотнє, тільки моя добра родина та кілька підсусідків, люди призвоїті й лагідні.

Вона згодилася з радістю, і я теж відчув полегшення, і ніхто з нас не відав тоді, що настане згодом, чим обернеться та нічна дивна згода. Але хто ж може прозирати крізь роки і віки? Всі сумніви, всі скарги на хаос, на майже непомітні благоначала в людській історії походять з того, що люди нагадують подорожнього, який, заглиблений у скорботу сущого, спостерігає лиш вельми короткий відтинок путі. Піднятися над світом, охопити поглядом простори, епохи минулі й майбуття, подумати над тим, що таке істина і розум, — тільки тоді не буде для тебе таємниць ніде й ні в чому, але ким же треба бути, щоб стати на таку височінь! Душа моя тоді ще тільки зготовлялася до великого, розум не прозиравав крізь усі заповни часу, тож не міг я знати, що, видобуваючи цю жінку з отхлані¹¹ її розпачу, готую для себе самого найбільшу радість і муку водночас. Може, згадуватиму згодом і цей двір занедбаний, і розвалений будинок, і болісно безпорадну пані Раїну в її химерних гордощах, і довгу звивисту вулицю переяславську з темними садками над нею, мовби відірваними од землі, завислими в тихому просторі, мов обителі самотніх душ, і свою незвану постать (а може, тільки тінь?) серед усього цього, і свої невмілі спроби втішати когось серед

руйнувань і передвіщень прийдешніх катастроф.

А може, згадається мені розпачлива безсоромність малої Мотронки в час неслави шляхетської під Корсунем і Пилявцями, коли ганебно втікало пихате панство від простого козака, і тоді мовби стало над ним оте дівча з давно забутих літ переяславських, повторюючи мимовільно й несвідомо скіфських жон, які, побачивши, що чоловіки їхні втікають з поля бою, підняли свої подоли і мовили: "Куди біжите? Хочете сховатися туди, звідки вийшли?" Скіфи тоді засоромилися, відновили битву і перемогли. А шляхта влаштувала мені погром під Берестечком. Що се? Химерний збіг історії чи пророчий дар, який відродився в дівчиську за тисячі літ? Хто ж то знає? Жіноча душа завжди грішна і завжди велика.

3

В гонитві за славою, а не за істиною викривлюється вся історія, з'являються вигадки, плітки й навіть наклепи. Нікчемні лінощі сучасних мені справоздавців, щуплі козацькі реєстрики, навіки втрачені мої діаріуші й універсали — такою постає моя історія. А що було до того? Чи були в Україні славетні прізвиська, давні роди, великі імена? А чи тільки степи і сум без краю? Мене й самого до Жовтих Вод ніби й не було, ніби я й не народжувався ще. Був натовпом безіменним, був світом, не вирізнявся, не відокремлювався від нього. Був я чи не було мене? Однаково.

І слава йшла до мене поволі, покрадьки, вагаючись і заточуючись, як п'яна дівка, сама ще не відаючи, кому віддатися, не знаючи, що має належати тільки мені одноконечно.

Слава за розум. Найпримхливіша, найневловиміша і найповільніша. Така повільна, що часто встигає лиш на твої поминки, як і милосердя. Можновладців прославляє їхнє становище, багачів — багатство, полководців — перемоги, вбивць — жорстокість. Ці слави літають на крилах золотих або чорних, а слава од розуму крил не має, вона не вміє охоплювати одразу за одним замахом цілих земель, а мандрує від людини до людини, обачливо вибираючи тільки найдовіреніших, тільки втаємничених, обминаючи нерозумних і затурканих, просування. Її надто нерішуче й непевне, часом вона повертається назад, часом тупцяє на місці, вона повільніша за черепаху і безпорадніша за Ахілла, єдина її перевага над усіма різновидами слави — постійність і вічність. Інші зблискують і гаснуть, чарують яскравими вогнями, а тоді тьмяніють і викриваються сірим попелом, спалюючи все довкола, згоряють самі безслідно, а слава від розуму горить тихо, але вперто, розгоряється дужче й дужче, народжує в своєму вогні високу істину — і що ж може бути на землі дорожче?

Віки цілі минали, а народіві моему відмовляли в праві на розум і мудрість, бо мав годувати світ не розумом, а хлібом. Кого лиш не шдував народ мій! І греків, і персів, і римлян, і орду, і литовських панів, і шляхту ненажерливу. Цілі цивілізації вигадували хлібом з наших степів, а нам тицали під ніс Святе письмо, де були слова несправедливі й образливі: "Як може стати мудрим той, хто править плугом і хвалиться бичем, ганяє волів і заклопотаний роботами їхніми і котрого розмова тільки про молодих волів? Серце його зайняте тим, щоб проводити борозни, і турбота його — про корм для

телиць".

Отець мій Михайло, відаючи гаразд, що мудрістю засієш більше, ніж зерном, віддав мене ще малим до отців—езуїтів, де можна було зачепити найбільше знань, і я вже в колегіумі Львівським виказав розум, за який до кінця свого життя не переставав мене поважати найперший навчитель мій отець Мокрський, вже й тоді, коли стали ми з ним запеклими ворогами.

Коли потрапив я до бусурманських лабетів після нещасливої битви під Цецорою, то сам турецький капудан — паша вражений був моїм знанням аж семи мов і зняв мене з галери, приділивши до свого двору в Стамбулі.

Коли, визволившись з лютої неволі турецької, шарпав я з запорожцями береги бусурманські й прославився невловимістю у морських виправах, то прикликано аж до двору королівського і сам Зигмунд, що не терпів духу козацького, поставив мене до свого кабінету, зважаючи на мій нещоденний розум і розлогі знання.

Коли під Кумейками погромлено нещасливо Павлюка, а більшу частину війська хтось з козацьких ватажків умкнув з — під носа в Потоцького, то гадка була, ніби то Гуня Дмитро Томашович, але Гуню лише вважали ватажком, а радником його незнаним виступив простий писар військовий — Хмельницький.

Коли за рік по Кумейках знов піднялося козацтво з Острянином і Гунею і знов було побите на Сулі, а тоді укріпилося неприступно на Старці, то й ще раз мова зайшла про Гуню, хоч порадник у нього був давній, і рятувати козаків од ганьби остаточної пішов не Гуня, який утік з табору, лякаючись неминучої кари, а пішов писар військовий Хмельницький, який писав тяжку субмісію до короля і все ж умудрився вставити туди скаргу, яка через десять років мала вибухнути війною народу всього.

Коли коронний гетьман Конецпольський узявся за реституцію ненависного козацтву Кодака, то перший, кого він прикликав, щоб похвалитися зробленим, був чигиринський сотник (понижений з писаря і принижений малозначною посадою) Хмельницький. Тоді я вимкнув з рук ясновельможного, і, вже й умираючи через сім років, Конецпольський шкодував, що не встиг згладити мене зі світу, бо ж, мовляв, "ніколи не було між козаками людини таких здібностей і розуму".

Коли став я потаємно вискакувати на Запоріжжя та на море, щоразу повертаючись до Суботова, де мовби моїм прикриттям од панської сваволі була шляхетська вдова пані Раїна, то слава про мене дійшла до самої Варшави, для короля і канцлера його Оссолінського був я тепер не посол від упослідженого, zdeправованого козацтва, а таємничої сили й розуму ватажок виправ відчайдушних, за якими вгадувалися наміри ще зухваліші й далокосяжніші. Мені приписувано більше войовничості, ніж розуму, бо ж, мовляв, і весь народ український живе під знаком гнівного Скорпіона, який небесним впливом своїм побуджує народ отсей к війнам. Я ж вважав, що народ мій більше тяжіє до знаку Діви, який чарує не самою лише красою, а й тихою мудрістю, і мудрість та розливається в народі моїм ширше й ширше, починаючи ще з князівських літописів, пробиваючись крізь віки занепаду й здичавіння, пробуджуючись у київських школах і в острозькому друкуванні, в "Лексиконі..." Памви Беринди (де, щоправда,

немає імені Богдан, але дух мій уже пробуджується), в "Палінодії" Захарії Копистенського, який писав: "Минають часи грубої простоти, і світло науки сходить на Україні", в святотатно — зухвалому вигуку Іова Борецького: "Ліпше одна школа, ніж десять церков!" Що війни? Війни минають, а життя зостається, і погрібна мудрість йому і праця — вперта й щоденна.

Вельми дивуватися мали панове при дворі королівському з каламутних чуток, що прилітали до них про чигиринського сотника, який нібито сидів на своєму хуторі, орав поле, корчував ліс, плекав бджіл, гнав горілку, варив мед і пиво, молов мливи і водночас опинявся на морі аж коло турецьких берегів, налітав вогнем і бурею, палив, нищив, щезав, як вихор у степу, і знов опинявся на тихому хуторі, повному жіноцтва та малих дітей.

Лякатися чи пишатися таким характерником?

Над іменами славними й грізними моє ім'я сходило поволі й непомітно, як місяць — молодик. Але, зійшовши, вже не покидало небосхилу і сяло дужче й дужче, і це викликало попервах подив, а тоді прийшов страх. Великий тривожний страх у панстві жив з давніх — давен. Він був у нього в крові, в найтемніших закутках душ, в їхньому гонорі, в жорстокості й виродженні. Вони відчували, що перемогти й понищити їхню владу може тільки той, хто розпізнає той страх, але ще не вірили в появу такого чоловіка і ніколи не гадали, ніби з'явиться такий чоловік серед мого народу. Тому розум мій був за сімома печатями незнання навіть для такого хитрого лиса, як канцлер Оссолінський, король же Владислав, для якого весь світ розділявся на світ війни і світ невійни, ладен був бачити в мені лиш одного з козацьких ватажків, може хитрішого за інших, мудрішого в військових вигадках, видатного аж так, що можна ним похвалитися й перед іноземними послами, які знай товклися при дворі, спостерігаючи за марною змаганиною короля з шляхтою, кожне з яких тягло в свій бік.

Мене запрошено до Кракова. Не до короля й не до канцлера, бо ж знали вони, що з козаком не зладять. Козак як той кінь у дикій болі: куди схоче, туди й скаче. Хотіли поскромити козаків бодай видовищем смерті, тож кликали нас в імення самого короля Владислава на погреб королеви Цецілії Ренати, кликано ж саме сотника Хмельницького з полусотнею козаків, і в цьому була за порука недоторканності моєї й заповідь якихось пригод для козацтва — річ привабливіша, ніж нидіння під хижим оком старого Конєцпольського і його попіхачів. Тоді я вже відчув привабливість свого трибу життя, коли надовго відлучався з Суботова, а тоді несподівано з'являвся там, щоразу застаючи одміни у всьому молодому і жвавому, такі приємні моєму старіючому серцю. Варіпава обіцяла розстання з Суботовом, і я залюбки згодився з тою розлукою, зготовився в далеку путь, взяв з собою вірних своїх джур Демка й Іванця і вирушив понад Дніпром, туди, де був не раз і не двічі, звідки не мав сподіватися ні на що добре, а тільки на лихе. Демко й Іванець прибилися до мене в час моїх вискоків на море. Приліпилися, вибуваючи молодим своїм нюхом мою будучину, так міцно, що й не відліпиш. Коли б хотів одігнати від себе, то й не зумів би. Приліпилися навіки. Як молоді воли, вперті й дурні, хоч і з доброго козацького роду обидва. Меткі, обурливо молоді, мордаті, аж

страх брав, але спритні в usługі і в мові світській управні. Так узяв я їх з собою до Кракова, і вже відтоді стали моїми нерозлучними супутниками й помічниками, і, може, все добре й лихе йшло не від самого мене, а й від них.

Перемірював Україну вже вкотре тими самими шляхами, де колись, ще безвусим підкозаком, мандрував. то сюди, то туди під рукою батька свого, сотника козацького. З Чигирина до Корсуня через Смілу, далі на Білу Церкву, Паволоч, Любар, Острог, Дубно, звідти через Броди до Львова, а вже звідтам на Замостя й Варшаву. їхав цього разу поволі, без обов'язку, на запросини, а колись то все було в поквапі, у суворому військовому строї, назустріч битвам або сутичкам, коли не знаєш, на життя чи на смерть ідеш, і весь здригаєшся в передчутті неминучого, але водночас груди тобі повняться гордощами, бо ж ти лицар, в тебе тверда рука і плечі наливаються тяжкою силою, і око твоє зірко вистежує орду на Чорнім шляху, і зготовлений ти заступити собою і всю цю землю, і людей на ній, жінок, малих дітей, немічних старих і все живе й ростуче. Бачив тоді цілі села без чоловіків, забраних у ясир, побитих, порубаних, бачив безліч удів, дівчат на виданні, що ніколи не будуть видані й оддані, передчасно став розуміти жіночу жагу невтоленну і спізнав любов затаєну, крадену, гріховну. Йшли тоді без перепочинку, не зупиняючись, ішли вдень і вночі, коли звечора вступали в якесь село чи містечко, то вночі ж ішли далі, і молоді вдови виходили нам назустріч на білі стежки, в левадах і в берегах і віддавалися мовчки, жадібно, хапливо й полохливо, тільки лица їм біліли, мов ті стежки, і ми цілували ті лица, а тоді мчали далі, не спитавши імені, — і ні слова мовленого, ні зітхання, ні спогаду. Скільки й живе Україна — повно в ній удів, так ніби записано в книгах віщих навіки бути їй удовицькою землею. Жорстоке життя!

Пил доріг, гострий запах нічних трав росяних, місячний пил, кінський піт, і піт людський, і Людська знемога й безнадія. Ніколи не знали ми тоді, куди їдемо, куди нас ведуть, де ми сьогодні, а де будемо завтра, хтось нас завжди вів, хтось знав, а ми не знали нічого, безжурні, як вітер, як трава і вода. Благословенне незнання молодості.

А взимку, коли ночували в теплих хатах, натоплених соломною, жінки виводили нас у сніг, неодмінно в сніг, на мороз, під таємниче мерехтіння зірок, може, щоб зітхання їхні долітали до Бога? Щоб порятував він їх від самотності, бо коли жінки самотні, вони мовби нагі. Кожен може їх узяти.

Сумне видовище.

Було щось нестатечне в тому тяжкому запамороченні, та водночас гріховна любов ця й підносила тебе, надавала певності, вливала мужність у твою кров, і ти вдячний був тим добрим і ласкавим жінкам за їхню добровільну пожертву. Нам здавалося, що ми рятівники землі рідної, а насправді рятували ту землю не козаки, а завжди тільки жінки. Завжди рятували її і рятуватимуть. Оті непомітні, нещасні, зовні слабкі й безсилі жінки, які вимушені були жити між двома вогнями навіть тоді, коли здавалося, що кожен має конче прилучитися до того або того війська і стріляти, боронитися, нападати, долати ворога. Стріляли з обох боків, стріляли запекло й жорстоко, металися туди й сюди, а жінки були посередині, приречені на непорушність, приречені стерегти

й берегти дім, дітей і землю, кинуті в вічний вогонь. В цім страшнім світі то була найтяжча доля, і ніхто, здається, й не зауважив того, ніхто не склав ні пісні, ні думи про жіночу долю, ні слова, ні згадки.

А вже коли я пройшов свою земну путь і викінчив усі справи, обмислював усе содіяне, то подумалося: що могли б сказати про мене жінки? Про львівського новіція з езуїтського колегіуму, про підкозака й козака, про королівського придворного, про писаря, сотника, хуторянина й гетьмана преславного — що б могли розповісти?

Однак найбалакучіша половина роду людського мовчить. Наговорившись за життя, жінки по смерті завжди мовчать. І завжди виявляються поряднішими за чоловіків, у яких уста розверзаються лише по смерті. Шкода говорити!

З цими молодими бевзями Демком та Іванцем не перемовишся словом про те, що тисне на серце. На кожне скикування головою навперестриб; "Пане сотнику! Пане сотнику!" Мовби немає в мові людській більше слів, окрім цього сотника, Голови їхні мов хати, обставлені товстими глиняними стінами, крізь які не проб'ється ні дощ, ні вітер, ні сніг, ні Божа благодать. Не може в цих головах проблиснути передбачення того, що буду я великим гетьманом, що один з них стане генеральним осавулом, а другий дошкребется навіть до гетьманської булави, хоча й матиме згодом кінець, гідний жалю.

Та де ще те все, а тим часом дорога далека й повільна, і в такій дорозі гаразд було б мати коло себе душу близьку, коли вже й не таку близьку, що й самому страшно подумати, то бодай доброго співрозмовника. От як давній друг мій львівський Самійло, якого зненацька стрів на Січі простим писарем. "Як то ти, пане Самуїле, з езуїтів та вскочив у козацтво?" — "А ти ж, пане Зенобію, чи не гак само?" Тоді в колегіумі ми товаришували, хоч був він на кілька років молодший. Невисокий, вилицюватий, як татарин, жовті очі, наче прорізані осокою, сам жовтий, ніби горшок, обпалений у горні, вічне полум'я бурхає в ньому, непосидючість, сприт, метикуваті сть. Спудеї—езуїтчики здебільша були раховиті й капосні, як коти, ніхто нічого тобі не порадить, не дасть, нічим не pomoже, кожен для себе, кожен так і зирить, як урвати з сього світу того модо¹², як вчив преподобний Ігнатій Лойола, засновник ордену і перший його генерал. Тільки Самійло виявився товаришем незрадливим, готовим допомогти, а що мені треба було часто вириватися за мури колегіуму, за фурту езуїтську, то намовляв я Самійла добровільно викликатися на чергування біля фурти, і він випускав мене і впускав, так, що ніхто не відав, і жодного раду не впіймано мене в моїх потаємних відлучаннях. О, та фурта езуїтська! На Полтву, на соковиті луки, в звабливу темряву; де дух молодої трави і дівочого молодого тіла. В райськiм городі росла лелія. А хто садив? Панна Марія. Як садила, так садила, лелія сі розцвіла...

Гай — гай... Всі люди були молодими, та не всі вміють зберегти молодість душі. Хто збереже — щасливий. Починати ж треба з самої молодості. Ще Платон у "Республіці" над усе ставив темперамент юності. В небесах анголи невпинно наближаються до весняної пори своєї молодості, так що найстаріші з них здаються найбільш юними.

В скількох пеклах я вже побував, і вернувся звідти, і виніс душу молодою. Не всі

вернулися. Чи ж я їхній посланець?

Після Цецори не думав, що житиму. Коли відірвано мене од убитого батька і опинився я в бусурманській неволі, то вже вважав себе мовби мертвим. Але турки примушували своїх бранців жити далі. Дуванили здобич, виділяючи більшу частину не для воїнів і їхніх беїв, а передовсім для Стамбула, для султана, його візирів і вельмож. Так став я власністю незнаного мені капудан — паші, начальника всього султанського флоту, і кинуто мене гребцем на галеру, і кілька місяців прикований був я ланцем до тяжкого, як недоля, весла, знов волів радше вмерти, ніж так жити й мучитися, але знов зоря зійшла наді мною, помічено мої здібності в мовах, внесено ту вість аж у вуха самого капудан — паші, і з Стамбула прийшло веління звільнити мене з галери й приправити до двору самого паші. До кінця днів моїх бачив себе в снах гребцем на галері, плакав — тужив разом з своїми товаришами, і щоразу сон той бував перед якимсь нещастям. Капуданів двір буде у дільниці стамбульській Касим — паші по цей бік Золотого Рогу, так що ми цілий день могли видивлятися на синюваті пагорби великого міста з купами його мечетей, безладними будуваннями й ще безладнішими базарами, на які іноді їздили для закупів. Хто був той Касим — паша, іменем якого звалася дільниця, що в ній я мав жити? Казали, що жив у часи султана Фатіха, який завоював Царгород і зробив його столицею бусурманською, назвавши Стамбулом. Мабуть, помагав Фатіхові в морській справі, бо іменем Касим — паші називалися й гавань на Золотім Розі, і бацта — маяк у затоці, і мечеть на базарі.

А що мені було до всіх тих пашів, знаних і незнаних, хто й чим міг би відшкодувати для мене бодай один день неволі, а я ж мав не один і не два дні, а цілих Два роки! Два роки рабства для тебе, молодого, дужого, вільного думкою і при звичаєннєм, однаково, що двісті років поневолення для цілого народу.

Ой ти, козаче, козаче Супруне,
Де ж твої прегромкіі рушниці?
Гей, мої рушниці в хана у світлиці,
Сам я молод у темниці...

Прийиження, тупе тваринне існування, прокляття, прокляття! Смерть тут була б найвищою справедливістю, навіть коли мав отримати її від рук несправедливих. Я жив далі, але не було то життя, так само, як час мій став безчасом, він рухався разом з сонцем, а відмірювався відстанню між двома казанками рисової чорби, яку мені давано щодня, щоб я таки жив, чистив коней вельможному туркові, годував їх, напував водою, проводив, щоб не застоювалися, мастив зброю, начищав мідь і срібло, відливав кулі в формах, гострив шаблі, чистив мушкети. І неволя, неволя, тяжка, як свинець, безнадійна, мов мука.

Летіла зозуля та й стала кувати,
Аж то не зозуля, а рідная мати.
То рідная мати із рідного краю.
А я. на чужині горюю — вмираю.
Якби мати знала, яка мені біда,

Вона передала б горобчиком хліба.
Горобчиком хліба, синичкою солі,
Якби мати знала, як тяжко в неволі.

Все було в трепетах, коли з'являвся паша, та він нікого не помічав, не зважав і на мене, жодного разу не поцікавився моїм знанням мов чи ще там чогось, хоч, як сказано вже, саме за ті знання звелів приділити до свого двору, звільнивши від каторги на галерах. Чи хотів, щоб учив я коней його латини або грецької?

(Згодом написано буде про мене ще й не таке. Ніби був я такий красень, що під Цецорою, побачивши мене, турки мерщій повезли до Стамбула для султанської матері валіде Махпейкер, пересиченої коханцями. "Невільником — красунем квапиться Махпейкер затримати те вмирання жіночності, полоскотати заचाхаючі живці розбещеної жінки". Промовчимо вже про те, що був я красень. Парсуни мої відомі всьому світові, тож слова тут зайві. Промовчимо й про стиль вислову, лишивши його на сумлінні того, хто писав. Але ж не була валіде Кйозем (бо так вона звалася частіше) старою, бо не мала тоді ще й тридцяти літ, а коханців хоч і могла б мати, та не возили їх з поля бою, навіть не викупавши й не переодягнувши. Далі написано, ніби мене рятує наречена молодого султана. Султанова наречена! Які слова! Так ніби султан сільський парубок. Далі я буцімто вдав мусульманина, мене подаровано румелійському кадї—аскеру, той зробив мене муллою, і я читаю вирок смерті султанському братові й спостерігаю, як тому відрубують голову, далі спілкуюся з православним патріархом, який чомусь живе в Скутарі, мене ж тримають у караван — сараї, і я спостерігаю, як яничари їздять верхи по Стамбулу. Якби я справді бодай на мить міг стати мусульманином, то, читаючи таке, мимоволі вигукнув би: о шаріат! о віра! Шкода говорити!)

Між тим життя тривало, хоч і в неволі, довкола були, власне, самі раби, бо вельможні турки чомусь більше покладалися на чужинців, ніж на своїх одновірців.

Про що найчастіше говорять чоловіки на війні і в неволі? Мабуть, про жінок, бо з ними пов'язується найбільша воля, найпишніші її розкоші. Я не був наймолодший серед своїх товаришів по нещастю, але духом міг би вважатися за наймолодшого, і тепер карався чи не найдужче, бо мав самі спогади, не лишив на Україні ні дружини, ні дитини, всі мої дотеперішні роки з'їдені були едукацією та службою при батьковому боці та при боці у коронних гетьманів. Тепер лунали в мені латинські вірші та словеса святих отців, а ще жили спогади про безкінечні переходи, про нічліги під відкритим небом, на вітрі й холоді, коли зігрітися міг тільки біля теплого кінського боку, про пітьму й тишу, про вовче виття й пташиний клекіт. Згадував вродливу жінку, що з веслом на плечі спускалася в Трахтемирові до Дніпра, і я пропустив її, не зупинив, не спитав навіть, як звати. Чом же не спитав? І ще вродливішу, Яка спала серед корзин з вишнями на березі Тясьмину, а тоді, прокинувшись, солодко потягалася всім молодим, гнучким, як лозина, тілом і ще солодше всміхалася назустріч чоловікові, що йшов од човна, в драних штанях, з брудними худими ногами, розкучманий, нікчемний. Чом не заступив того чоловіка, не став перед очі тої жінки, не Зазирнув їй у очі? І ту, що несла

в Переяславі на коромислі відра з водою і прихилила одне, щоб напалося мале хлоп'я, і вода лилася на землю, хлоп'я після кожного ковтка зводило розсміяні очі на жінку, а вона теж сміялася і була прекрасна, як Божа Мати. Чому ж не сміялася до мене? І ще ту, яку питав дорогу десь під Богуславом, і ту, що промайнула в зеленому листі на пасіці в знайомого козака під Корсунем.

І серед тих безладних спогадів, викликуваних чужими жалями й похвальбою марною, зненацька припливло, стало перед, очима, приголомшило, знетямилу видіння з дитинства, забуте, власне й незнане, дивом зачепилося за самий край пам'яті, а тепер відтрутило все, навіть недавнє, вже не був я гірким невольником, а малим хлопцем, і не в Стамбулі, а в Переяславі, і не турецькі байрами святкувалися недовірками, а пропахлий яблуками Спас, і ми з батьком та матір'ю в гостях у Сомків переяславських, дорослі гомонять десь у хаті, а ми, малеча, граємося на причілку, Мишко Сомків такий, як і я, десятилітній, Якимко ще зовсім малий, не навчився й ходити, лиш повзає, і сестричка їхня Ганна, восьмилітня. Ми з Мишком робили з біленьких кабачат воликів та корівок: встромляли в кабачата дерев'яні палички — "ноги, роги і хвости" нашої худоби, малий Якимко норовив висмикнути ті "ноги", та "роги", ми відбивалися од цього, Ганна сміялася. Вона сиділа під самою хатою, впиралася худенькою спинкою в білу стіну, ноги простягла по густому спориші, рученятами знай поправляла біленьку сорочину полотняну, що була надто коротка і все якось задиралася, оголюючи її колінця і стегенця. Мабуть, ми надто заклопотані були своєю "чередою" і чи й дивилися, чи й не дивилися на малу Ганну, така неуввага ображала дівчинку, в зародку в ній уже жила жінка, яка вимагала шаноби, поклоніння і вірності, а ми, мов останні мугирі, не вміли того збагнути, далекі від думки про своє чоловіче призначення, і хто ж міг нам про нього нагадати, як не майбутня жінка. Вибравши хвилю, коли Якимко не докучав нам своїми руйницькими замірами, Ганнуся облишила своє змагання з сорочиною і, як сиділа, грайливо і невинно враз розсунула свої ноженята, і блиснуло білим, сліпучим, спантеличило нас обох, мене й Мишка, образ недозрілого лона, поділеного навпіл вузеньким, як стебельце трави, рівчачком, промайнув перед нами видінням бентежним і гріховним, щось сокровенне, роздвоєне, як пшеничне зерно, таємнича щілинка, борозенка, що розокремлює світ, зробило нас геть одурілими, засоромленими до краски в лицах, до сліз і образи, а Ганна з несвідомою зухвалістю ждала і немовби хвалилася: "А в мене — ось..." Босонога, тонкотіла, на зеленім спориші.

Ніколи не згадувався мені той причілок і ті несподівано розкинені дитячі ноженята, і тільки тут, в бусурманських гнізді, в неволі й приниженні, прийшло і вже не відходило; я притьмом дивувався, що забув про Ганну Сомкову і ніколи не пробував побачити її або хоч спитати про неї, карався за свою неуввагу й черствість душевну, віднаходив у незнаній, власне, дівчині цноти й приваб геть невідомі, вже не думав про смерть, а хотів будь — що вижити, щоб повернутися і знайти Ганну і... Як міг її загубити, забути, втратити? Як? Тоді були невинні, безгрішні, може досконалі, як боженята, а тепер гріх народжувався в мені від самого спогаду, гримів у Серці,

клекотів гарячою кров'ю — і не було рятунку. Думав: як же я загину і не побачу більше її? Як же це? Хіба можна? А вона ж виросла, розквітла, як ружа. Не хотів думати, що хтось її вже взяв, що хтось доторкується до неї, чує шепіт її і сміх...

А я чую голрс її, і вже не дитячий, і голос той мовить тепер не про дитинство, і не про теплу траву на причілку, і не про зозулю в ліщині. Тепер нагадує він про недосяжне і нездійсненне, і в ньому воля, втрачена навіки не тільки мною і моїми нещасними товаришами, а й усім світом і цією землею, землею рабства, крові й принижень. Крижана купіль страждань і спогадів. Як сповідь церковна після зла несодіяного.

Платив данину пеклу, ще й не заборгувавши, опинившись за чужі борги за чужим морем і в чужій чужині. Хто виведе, перевезе, перенесе, покаже й допоможе? Миколай — угодник чи святий Христофор?

Дика жадова життя пробудилася в мені, аж самому стало страшно, я гамував ту жадобу, а вона виривалася у вчинках несподіваних, часом щалених, як то сталося зі мною на Єгипетським базарі, куди ми щотижня їздили на закупи для двору паші з його незліченною челяддю.

В Стамбул прийшла чума. Вона майже не покидала цього величезного міста, вічно гніздилася в його нетрях, в бруді і поплуганості вуличок, у давезних ровах, повних нечисті, попід мурами, в підземеллях. Наповзала то з одного берега, то з другого, охоплювала все місто або ж зачіпала лиш його край, справляла свої чорні бенкети в дільницях бідняків, на базарах і в караван — сараях, в яничарських кишлах, в палацах вельмож, а то проникала й за мури султанського Топ — капи. Цього разу вона розкошувала у великому городі султанів, не перебиралася тим часом ні в Скутарі, ні на Палату, так що ми лиш придивлялися до того, що діється по той бік Золотого Рогу, хоч кожен з нас знав, що неминуче доведеться переправлятися каяком на той берег затоки — купувати припаси на Єгипетському базарі, і кожен сподівався, що промине його чаша ся гірка, а там вже як воно вийде. Там, у дільницях серед: великих мечетей і базарів, били вдень і вночі чорні барабани, розганяючи люд, коли в чорних возах везли мертвих. В чумних домах кричали вмираючі, і яничари, щоб вкоротити їхні муки, підпалювали ті доми разом з людьми. Обступали цілі дільниці, загрожені чумою, і кожного, хто пробував вирватися звідти, вбивали, як собаку. Чорні вогнища горіли на вулицях Стамбула, мов нагадування про те, що в цій землі ніколи не було милосердя.

Нас погнали на Єгипетський базар, погнали в саме осереддя чорної смерті, і я теж опинився серед нещасливих рабів.

Базар клекотів і гомонів, так ніби не було ніякої чуми довкола, не горіли чорні вогнища і не били чорні барабани вгорі коло мечетей. Продавався й купувався тут цілий світ, купці з товаром сиділи мовби спервовіку, юрмовища перекочувалися широкими переходами знизу і вище, аж туди, де цей базар змикався в загадковий і незбагненний спосіб з Бедестаном, головним стамбульським базаром, вавилонським стовпотворінням, черевищем безмежним, де, як сказано в святій книзі, "зуби звірів, і скорпіони, і змії, і меч, що мстить нечестивим погибеллю".

Два турки — двораки капудан — паші ганяли нас по базару сюди й туди, купити те, купити се, ми напихали городиною й садовиною плетені коші, які тягали за собою, сипали в шкіряні міхи якісь горіхи, збирали в маленькі торбинки безцінні прянощі, наливали у величезні тонкогорлі глеки оливкову олію і виноградний оцет, іншим часом веселе сновигання серед цих юрмовищ, може, й утішало б молоді наші душі, однак тепер було не до веселощів духу, бо повсюди чатувала на чоловіка чорна смерть, і не знати було, де вона ховається: чи в червонобоких персиках з Бурси, чи в тугих гронах ізмірського винограду "султаніє", чи у величезних кавунах з Діярбаркира, чи в амасінських яблуках, що пахощами своїми нагадували рідну домівку і все, навіки втрачене.

Турки наші, здається, не лякалися чуми, бо мали в себе на грудях повішені в шкіряних капшуках гілочки омели, привезеної з тої самої Амасії, з якої везено до Стамбула й славетні причорноморські яблука. Казали, ніби та омела рятує від пошесті, але для того, щоб вона справді допомогла, то треба було зривати тільки ту, що росте на яблунях, і зривати мав неодмінно шаленець, неодружений і невинний тілом, і неодмінно вдосвіта. Рабам така річ була недоступна так само, як носіння зеленого або, будь — якого яскравого одягу, тому й одягнені ми були в шаровари й халати якогось мишачого кольору — барва пилу дорожнього, нужди й нещастя.

Треба було закупити горіхів і горішків, яких тут було, мабуть, стільки різновидів, як у нас вдома квасолі абощо. Великі, маленькі, круглі й довгасті, трикутні якісь і плескати, брунатні, золотисті, зеленкуваті, білі, насипані в лантухах, в дерев'яних Ящиках, просто купами на прилавках, всуціль ряди горіхові, і продавці так само неоднакові, як їхній товар: турки — старі й молоді, сирійці, греки, навіть чорношкірі арапи.

Нашим сторожам забаглося купити кругленьких, надто смачних горішків з Малатї. Продавали їх два геть молоді хлопці, які металися між лантухами, повними горішків, і залізними вагами з таким спритом, що люд сунув сюди валом не так купувати, як подивитися на цих молодих спритнярів.

Хто хотів купити якусь там кількість горішків, казав про це одному з хлопців, той мовчки обертався до лантуха, зачерпував звідти бляшаним, вичовганим до блиску шполиком саме стільки, скільки просив покупець, і кидав через плече, не дивлячись, точно на шальку терезів так влучно й уміло, що жоден горішок не падав на землю, і майже завжди вгадував вагу з такою точністю, що це вже межувало з чаклунством. Коли ж не стачало до потрібної ваги або була зайвина, то вимірювалося це одним — двома горішками. Зайвини молодий покупець не прибирав, а недостачу поповнював з такою самою хвацькістю, як і основну вагу: хапав пучкою один або два горішки і, не дивлячись, та ще й обкручуючись на одній нозі кілька разів, мовби щоб забити памороки, точно кидав на шальку терезів, аж замотані в чалми правовірні, що спостерігали цю веселу гру — продаж, хитали головешками й прицмокували побожно: "Великий Аллах, і чудеса та дива його на землі великі".

І ось там пойняла мене якась несамовитість, пойняла й понесла, і мало не занесла

до погибелі; щастя, що наші погоничі турецькі виявилися людьми сонними і байдужими і не мали того вогню в крові, який спалахнув у мені од видовища отих молодих зухвалих купчиків з Малатї.

Мені чомусь привиділося, ніби я не отут, на Єгипетському базарі, серед бусурманських роззяв, а в чистім полі, сиджу під деревом, прикривши лице шапкою від сонця, а поряд стоїть кінь мій, прив'язаний до того дерева, і я і кінь мій спочиваємо після довгого переходу, а довкола тиша, тільки жайворонки десь між Богом і людьми видзвонює, та сонце тихо гріє, та вітерець Шовковий гладить тобі руки і груди. Шкода говорити! Чи є ще таке дерево на світі, і такий степ, і такий кінь, і таке все? Як же можна було в цій неволі лютій і безглуздій сподіватися віднайти знов себе, воскреснути, почати життя вільне й щасливе, як? Де ключ до порятунку? Відчай заволодів мною такий безмежний, як заплутаність і безглуздя стамбульських базарів, відчай і сліпий гнів, якого я вже не міг погамувати. Кинувши кошї, якими обвішаний був, мов старець торбами, підскочив я до одного з наших сторожів і сказав йому, що хочу показати всім отим правовірним одну таку штуку козацьку, яку вони залюбки б подивилися. "Що ж то?" — кліпнув він на мене лїнним оком. "Дай свій ятаган, і я ним розрубав отой крихітний горішок, як він летїтиме з руки молодого купця". Турок засміявся зневажливо й погордливо. "Може, ти розрубав би й муху?" — "І муху теж, та цього ніхто не побачить, а горішок видимий усім". Турок засміявся ще зневажливіше, він передбачав хїба ж таку втіху від поганьблення й осоромлення гяура, йому кортіло мерщї стати свідком такого приниження, але власна гордість не дозволяла ось так просто вволити бажання раба, тому прикликав до себе товариша свого і сказав йому, щоб він дав мені свій ятаган. Той закомизився, але мій турок, блискаючи зубами з — під темного вуса, став казати йому, як вони поглумляться над гяуром, — і ось так я одержав кривий важкий ятаган, легко виважив його в руці, і щойно молодий малатїєць кинув через плече горішок на терези, в плечі моєму вибухнула дика, точно виважена сила, рука з ятаганом зметнулася, і тяжка хижка сталь просвистїла в миттєвій тиші, і той маленький турецький горішок упав на терези вже не в своїй природній цілості, а двома рівними половинками, розрубаний непростежувано, силою мовби й не людською, а якоюсь понадземною.

Нїхто не повірив у те, що сталося. Стиск юрби, розкриті роти, руки, що тягнуться до мене й до моїх сторожів, домагання, намагання, вїїуки, ради й поради, веління й зневажливе прискалення ока. Ану ж хай той гяур ще раз зробить, що він нібито зробив! Хай покаже, коли може щось показати!

Молоді малатїїнці наввипередки стали кидати мені горішки, я розсікав їх заїграшки, і рука моя не втомлювалася, і око не втрачало меткості, аж самому ставало дивно чи, може, прокинулася в мені велика сила життя, яка піднімає обезножілих, повертає голос безмовним, робить зрячими слїпих. Ще перші помахі мої ятаганом були ніби й несміливі, нерішучі, здавалося, сила вичерпається небавом і неминуче зганьблення буде покарою за мою зухвалість. Та згодом непомітно для мене самого прийшла певність, я рвонувся вперед з такою силою і пристрастю, що турки

загелґотіли і мій сторож мерщій відібрав у мене зброю, ще й насварився: мовляв, не гніви Аллаха і вірних слуг його такими нечестивими забавами. (Вже як визволився з неволі, пробував удома повторити се, але ніколи більше не вдавалося. Міг розрубати яблуко на льоту, але щоб маленький горішок ліщиновий — то хіба що один з десяти. Мабуть, ніщо на сім світі не повторюється, окрім нещастя та лиха. А той стамбульський мій вичин сприймався мов чудо, якесь наслання, ніби сам дух жадоби волі пойняв мене і водив моєю рукою, чи що?)

Але все ж капудан — паші, моєму вельможному господареві, повідомлено про те, що сталося на Єгипетському базарі, і той захотів сам подивитися на мене, накликав ще й гостей у роззолочених каптанах і коштовних тюрбанах, напнуто для них дашок від сонця, простелено килими, подано прохолодні напої й солодощі, а я мав тішити їхні очі, кидати їм під ноги свою козацьку честь, свою славу і волю. Та, власне, хіба не потоптано все в мені було, хіба не був нещасним розвитком, упослідженим невольником, нікчемним бранцем?

Не відав я тоді, хто були ті гості капудан — паші. Ясна річ, жодного стороннього, самі тільки сини свого вогнища, як вони любили казати. Ще молоді всі, може, сини тих султанських псів, які потопили в крові повстання болгар у Тирнові і сербських гайдуків у Банаті, а перед цим рубали голови своїм власним джелялям¹³. Могли там бути Ібрагім Печеві, який згодом напише історію, і високоосвічений Карачелебі—заде Абдулазіз, автор "Саду проповідників", і син поета Неві Атаулла Атайї, який не доживе до мого вознесіння і не зможе його описати, як описав він османських шейхів і улемів.

Незнані вони всі були мені, а я їм усім, та й сам ще не прозираю у свою будучину, бо й що можна бачити, маючи якісь двадцять літ?

Все ж збунтувалась моя душа, коли сказано, щоб рубав я шаблею голови баранам, яких випихатимуть на мене служки капудан — паші. Коли вже шабля, то треба й коня, а як козак на коні, то давай йому справжнього ворога, а не тупого барана! Я сказав це сміливо самому капудан — паші, і тільки тоді він згадав, що це ж саме і є той бранець, який володіє багатьма мовами. Йому припало до смаку таке поєднання в мені, і він милостиво звелів, щоб дали мені й коня, і поспитав, що ж я хотів би рубати, гасаючи отак по двору перед їхніми очима. "Голови отим голомозим", — хотілося мені відповісти, та я обачливо стримав свою душу розгойдану і сказав, що можна й опудала, на яких вони вправляються у мистецтві володіти шаблею. Але не ставити опудала непорушно, а всадити на диких коней і розігнати тих коней по просторому двору, щоб уже коли й не нападуть на мене, то хай собі хоч утікають так, що й не наздоженеш. Це сподобалося капудан — паші і його гостям, зроблено, як я сказав, з півдесятка шалених коней з поприв'язаними опудалами в сідлах випущено супроти мене, коні заметалися безладно по двору, видовище було несамовите і водночас глумливе. Хіба мені гарцювати між удаваних супротивників отут по тісному двору перед пашиною стайнею, а не на вільній волі, де коні ані спіймані, ані сідлані, де посвист хижих стріл та гук орди, де козак стає справжнім козаком, який не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота. Шкода говорити! І кінь піді мною був не мій, а чужий,

турецький, і вся моя воля вміщалася в клопоть стамбульського двору, обгороджувалася високим парканом, замикалася ворітьми ще вищими, і шабля моя падала не на ворога, а на мертві боввани, і дивилася на мене не земля рідна і не Мати Божа, а вельможні зарізяки, за кожним з яких стояли цілі кладовища. Чи ще мало бачили вбивства, смертей, мало чули посвисту шаблі, зарізяки люті, безсердечні, звіроподібні душею? Мабуть, ніколи не натішаться видовищем убивства, різанини, руйнувань, бо мали природне замилювання до вбивств, хай навіть несправжніх, уявних. Жорстокі й немилосердні, як і світ, у якому доводилося жити, дивилися на мене дивно невинними очима, мовби вкритими полудою лінькуватої байдужості. У негідників завжди невинні очі. А в святих і великомучеників очі — вогнисті, несамовиті, нестерпно настражцані, суцільний біль. Був я тоді великомучеником, але мав подолати нетеч стамбульського рабства бодай думкою, бодай безглуздим учинком, тож і став рубати оті мертві опудала, аж летіла з них тирса і шмаття, а коні дико іржали й харапудилися, і глина з — під їхніх копит летіла аж під оте піддашся з вельможами. Хай! Плече моє було молоде й міцне, м'язи лежали валами, удари шаблі страшні. Турки хитали головами, заковували очі. Звідки в гяура така сила і такий сприт? Капудан — паша гордовито пояснював, що цей бранець походить з вельможного роду, бо так володіти зброєю, це ж ясно, може тільки знатний чоловік. Дивні й загадкові люди! Тут мальовничий спокійний побут, гармонія, в якій кохалися ще давні греки, тоді візантійці, а тепер успадкували їхні переможці, перетворивши Стамбул на прикрасу не самої лиш землі, а може, й неба. А там — зарізяцтво, де цінується тільки звірячий сприт і коняча витривалість, і де навіть вельможність ставиться в пряму залежність від уміння володіти зброєю.

Наймолодший з гостей, власне, такий, як і я, не стримався, підбіг до мене, розкинув у захваті руки, мовби хотів обняти мене і мого коня, закричав:

— Еші йок, еші йок!¹⁴

Був жилавий, високий, довгорукий, легко дістав до моєї правиці, смикав за неї, так наче хотів стягнути мене на землю, примовляв:

— Ти для мене еші кардаш¹⁵, бо ти еші йок! Це каже тобі сам Бекташ, який уміє шаткувати людей, як капусту, та не може зрівнятися в своєму вмінні з тобою, оджавур!

Лиш тоді поглянув я на того Бекташа і побачив, що він у грубому яничарському плащі, а пучок пір'я на його високій шапці притримується золотим обручем — ознакою хоробрості й заслуг. Молодий зарізяка, та вже заслужив шану чи то в старого султана Ахмеда, чи в шаленого Ібрагіма.

Він і далі тиснув мою руку, і я вимучено усміхався до нього, крізь піт і знемогу, радий уперше в цій землі відчути бодай чиюсь прихильність і знов же таки не здатен прозирати в майбуття, коли цей Бекташ, ставши згодом всемогутнім яничарським агою, дивним чином сприятиме в моїх великих замірах. Та це ще мало бути чи й не бути, а тим часом після тої моєї пригоди капудан — паша явив до мене свою милість, наблизив до себе, брав для розмов з чужинцями, возив багато разів на море, звелів почати зносини про мій викуп, попервах мало не з самим королем, коли ж з того нічого

не вийшло, то взято гроші від моєї матері, і через два роки мене відпущено вже мовби й не як раба, а наближеного чоловіка турецького адмірала, мало не його друга і кардаша молодого яничара Бекташа. В плаваннях наших по морю, коли ніщо не приховувалося вже від мого пильного ока (згодом це мені здасться!), капудан — паша пробував ніби виправдатися переді мною, так ніби був я сумлінням його або суддею. Все звалював на султана, таємничого, недоступного, всемогутнього і неправедного. Якби не султан, і вони всі були б не такі, і світ знав би їх людьми лагідними, мудрими, богобоязливими, чадолюбивими, бо й хто вони насправді? Поети, мрійники, мандрівні суфії, дбають лиш про життя небесне, земну ж свою плоть трактують так, що, отримавши маленький коржик, вона думає, ніби обрела тисячу гурій, а всі їхні устремління — до Аллаха, про якого поет сказав:

І коли я посилаю тобі поклон, ти є той поклон.

І коли я посилаю тобі молитви, ти є та молитва.

Але виходить так, що вони раби. не Аллаха, а султана, який може прикликати будь — кого і будь — коли й спитати: "Ти мій раб?" — "Так, високий повелителю землі й неба". — "Я можу робити з тобою, що захочу — вбити або лишити живим?" — "Так, ваша величність, воля ваша". Бо й що може простий смертний? Для правовірного кожне місце — мечеть, кожен день його п'ятниця, всі місяці його рамазан, себто час посту й молитовного бдіння, а кожен султан — тінь Аллаха на землі, бо сказано в Корані: "Ми возвишаємо деяких з них над іншими в степенях, так що одні тримають інших підвладними собі невільникими".

Я слухав уважно капудан — пашу, бо ж не забував, що був рабом його, хоч і довіреним, ще пам'ятав про свою молодість, хоч водночас, видати, мав і переваги над вельможним турком в едукованості, але знання мої не змикалися й не перехрещувалися майже ніде і ніяк з досвідом і знаннями паші, за яким стояли загадкові тисячоліття Сходу з його мудрістю, часто неприступною для невтаємничених, поплутаною і солодко — жорстокою. Власне, у кожного народу є своя олжа, в яку люди свято вірують. І чи ж може хто хвалитися, що він іде путтю праведною? До султана мені було далеко, лиш здалеку через затоку, на самому краю Стамбула, бачив я султанські палаци Топ — капи, султан був чи й не був, а імперія його котилася, мов велетенський залізний віз, повен каміння для тяжкості, і чавила гостроколісно все, що траплялося на шляху, і зупинити ту колісницю смерті вже не могли ні люди, ні дияволи, а навстріч османській колісниці покотом ішли пускани зусібіч наввипередки володарями більшими й меншими ще й свої колісниці, і простий чоловік метався поміж тих загроз і смертей і вже не мав сподівань порятувати ні тіло, ні душу, ні віру, ні надії.

Чоловіка, який пообіцяв би людям рятунок, могли поставити над усіма богами. Але де взявся б такий чоловік? Невже я схожий був на нього?

Тоді моя едукованість ще не стала мудрістю, видовище батькової смерті, ганебний відступ з — під Цецори, поневіряння по горах і кодрах молдавських, безладні переправи через численні річки, тоді неволя тяжка й принизлива і животіння стамбульське серед рабів безсловесних — все це камінно налягало на молоду мою душу, душа борсалася

щосили і криком кричала, воліла тільки одного: жити! А життя для мене зосередилося в отому спогаді про маленьку тонконогу дівчинку на зеленому спориші коло хатнього причілка. Ганна!

Повернувшись, знайшов її, впізнав і не впізнав, бо стала вже розквітлою жінкою, хоч і зберегла в собі оту давню, ще дитячу крихкість і просвітленість¹⁶. Пам'ятала мене (хоч, може, й не того, що був коло причілка), але й не сподівалася на мене, тож у свій час належний стала мужньою жоною, народила двох донечок, а тоді овдовіла, що вже нікого не дивувало на згорьованій землі нашій. Я товкся в Переяславі цілий тиждень, не знаючи, як підступитися до Ганни, бо вже заповзявся не їхати звідси без неї.

Втекло кудись серце моє безталанне.

Куди його тягне? Звичайно, до Ганни!

Просив же я Ганну його не пускати

І знаю, що гнала не раз, було, з хати.

Піду я на розшук. Боюсь, що засяду

У неї. Венеро, дай добру пораду!

(Ян Кохановський. "До Ганни")

Тоді нарешті була ніч у травах над Трубежем, гіркі губи Ганнині, сполоханий шепіт: "Що ти робиш, безсоромний! Що ти ро..."

Кажуть, Бог благословить того, хто візьме вдову в час війни. А що земля моя ніколи з війни й не виходила, то й судилося мені брати тільки вдів. І починати мав з Ганни. Ганно, Ганно! Спогади болючі й солодкі. Кидав її, полишав, все в походах та блуканнях, в молодечстві й у прислужництві — так половина життя. Бджолу пасічник не позоставить без догляду, хлібороб нивку не занедбає, а я жону свою лишав та й лишав, бігав од неї то в степи, то на море, то проти орди, то проти турка, то до короля, то до короленят, вітрами впивався, дощами вмивався, і дороги стелилися мені, мов жіночі коси. Вже народила Ганна мені сина Тимоша й дочку Катрю, вже й другого сина Юраська подарувала, а я все не міг пристати надовго до своєї домівки, гнала мене далі й далі, кидало туди та сюди, і не було рятунку. Бо й увесь світ став бездомним і безпритульним. Люди зірвалися з місць і покотилися по землі, мов перекотиполе, вічний похід, вічна втеча, блуканина й тулянина, часом здавалося їм, що тримаються якихось шляхів, знаходять дороги в безвість, а насправді йшли долинами побіля річок, поза тернами, далі від байраків, за вітром, по бездоріжжю, під сонцем і зірками, поміж могилами і пагорбами, рятували своє тіло чи душу свою — хто ж то знав? — гинули, як птахи в перельотах, і ніхто не помічав їхньої смерті, не плакав над ними, бо ж мандрували непомічені, не по дорогах, а по одвічних шляхах нужди й горя, і кожен на правім плечі мав ангола, а на лівім — диявола, і вже тим двом силам належало битися за душу грішну й нещасну.

4

Чом думав я про все це дорогою до Кракова, думав саме тепер, у віці далеко не молодому, власне, на спадку життя, — мабуть, не міг би признатися й на Страшному суді. Обсипало мене приском від щонайменшої спроби на щирість перед самим собою,

заганяв собі назад у душу все те, що скімлило, ридало, гриміло, ламаючи й трошачи все довкруг і мене самого теж.

Вважав колись, що ніщо на сім світі не повторюється, окрім нещастя та лиха, а тепер з жахом переконався, що повторюється найсокровенніше, і то в спосіб загрозливий. Моя Ганна, яка досі ще спливала в спогаді маленькою дівчинкою на причілку переяславської сомківської хати, і ота Реня, маленька донечка нещасної пані Раїни, невинне дитя, яке я порятував од осквернення поглядами в Переяславі. Попервах не вловив між двома цими видіннями ніякого зв'язку, нічого спільного, окрім хіба Переяслава, але й це пустив поза увагою. Коли привіз їх на хутір свій Суботівський, то пані Раїна поставила вимогу дати їй якусь роботу, бо не хотіла їсти хліб жебраючи, я настановив її економкою, визначив їй платню, зробив помічницею Ганниною, в якій досить було клопоту з дітьми та зі мною, і вже небавом пані Раїна змінилася до невпізнання. Закупувала в чигиринських крамарів вдягачку лиш шляхетську, стала пишною й гордою, краса її засяяла таким блиском, що вразила й засліпила моє зашкарубле від незгод серце, і я з острахом ходив довкола неї, мов довкола змії красивої, що міниться всіма барвами, а однаково ж колись укусить. Пані Раїна ніколи не забувала про високу порядність і про вдячність до мене, пам'ятала, що я одружений, і увиразнювала це своєю надмірною шанобливістю до Ганни, та водночас була жінкою, мала втіху від моєї збентеженості, терпляче і впевнено ждала, коли біс ударить мене в ребро і я розгнуждаю сліпого коня повабу, випущу повідця з рук. Пані Раїна не вдавалася ні до зальотів, ні до пустої кокетерії, сама тільки її присутність на хуторі вже робила свою справу, може, тому я втікай щоразу звідти, хоч здавалося, що втікаю то від гетьмана Конецпольського, то від його сина Олександра, то від королівського комісара, то від чигиринського полковника шляхетського Закревського. Час втрачав безперервність, він розчленовувався на уламки й шматки, краса пані Раїни тільки зблискувала мені й знов забувалася, бо не була вона тривкою і не могла заволодіти всіма смислами, як заволоділа колись мною Ганна, прийшовши лиш у спогаді. Але втікаючи від краси одної, я непомітно підпадав під чари зовсім неспогадані. Як повільно й непомітно завойовує серце розум, щоб вибухнути зненацька, мовби в один день, в єдину мить, і засліпити навіки, так і краса, як квітка, як золотистий плід, як сонце на сході, як дощ, що впав і прострумився в лоно землі, народжується непростежувано, а вражає спалахом, після якого вже світить незгасно.

Небезпеки завжди підстерігають там, звідки їх ніколи й не сподіваєшся. Я намагався уникати пані Раїни, щоб не скаламутився мій душевний супокій, а мав би вже тоді збагнути, що не ці чари страшні для мого серця, затвердлого. від поневірянь і змагань. Вирушаючи на закупи до Чигирини, пані Раїна, коли бував я на той час удома і не встигав сховатися бодай на пасіку, вередливо випрошувала, щоб супроводжував її до города і "оберігав од орди та гультяйства". Коли ж скакав на коні поперед коляси, в якій їхала пані Раїна, то клята шляхтянка конче домагалася, щоб я сів до неї в коляску, бо їй страшно самій, або холодно, або жарко, або ще щось. Я відмовляв, що негоже козакові розсідатися в колясах. Тоді вона заявляла, що теж хоче верхи, як і пан сотник.

"Але ж немає коня!" — пробував я знайти викрут. "Хай випряже челядинець з коляси".

Та й це ще було — півлиха. Все почалося, коли пані Раїна підхарчувалася, здобула всю необхідну жіночу субстанцію, а тоді ще зазнайомилася з цілим оберемком чигиринських пань — шдяхтянок. Ось тоді вона заявила, що не може далі нидіти на цьому хуторі, бо є молода кобіта, уродзона, має доньку гожу і шляхетну, і вони повинні починати виїздити "на баль". Для козака весь "баль" був у шинку та в полі, чи смерть, чи весілля — козаку все однаково, зовсім інша річ шляхта. Молодий Конецпольський, який перейняв староство від свого батька, навіз до Чигирин пияків і пройдисвітів, як підстароста його Чаплинський та зять Чаплинського — Коморовський. Розбудовували палати, щотижня гриміли бали, на банкетах срібна й золота застава, кришталеві чари, від гуку труб і дудок хмари підіймалися, веселе товариство служило Бахусові й Венері, страшно було й подумати, щоб душу чисту віддати в той вертеп, а пані Раїна хотіла й не сама туди, а ще потягнути дитя несмисленне.

Може, тоді тільки й побачив я Мотронку як слід, і серце моє старе здригнулося, і світ захитався мені перед очима. Скаже згодом наш перворозум: "Всяк чоловік є той, яке серце в нім, всьому ж чоловікові глава є серце — воно і є істинний чоловік". Помічено мною не раз і не двічі, що, коли поранене серце, розум втрачає гнучкість, тупіє, власне, вмирає в тобі зовсім.

В своїх частих вимушених від'їздах з хутора, в тяжкій своїй екзистенції, в нелюдському напруженні, в якому я перебував, мабуть, починаючи з часу складання отої тяжкої субмісії боровицької (та й чи я один!), — у такому стані душі проочив я мить, коли Дитя стало не дитям, не помітив, як Мотронка ставала дівчам, дівчиськом, дівчиною, піддівкою.

Найближчим був Мотронці син мій старший, Тимко, хоч і молодший за неї на два чи три роки. Тимко, який з трьох років уже спинався на коня, а в п'ять тримався в сідлі реп'яхом, пробував учити Мотронку їздити верхи, та був надто незграбний і нетерплячий, тож доводилося братися за те діло мені самому. Підсміюючись, підкидав я одною рукою легеньке дівча в татарську кульбаку, їхав поряд з малою, притримуючи її, щоб не впала, тоді зсаджував на землю, і рука моя майже не відчувала тягаря її тіла, тільки незвично мовби терпла, чи що. Скоро Мотронка вже літала наввипередки з Тимком, вигинаючись у сідлі так, що мало не діставала потилицею крупа кінського. Шаленство жило в ній, в її очах, у голосі, в усій поведінці. Голос у неї змінився, став глибокий, настирливий, як звук текучої води. Для мене ще лишалася дитям отим з Переяслава, вона ж бачила в мені батька свого напівзабутого, який чи був насправді, а чи приснився, бравого шляхтича, чий сміх ще лунав їй у пам'яті, чоловіка, пропахлого кіньми й залізом, як я, так само вусатого, з таким самим поглядом з — під брів, з піснями і нестримними замріями. Батьків образ ішов до неї, витав над нею в снах і спогадах; коли ж розплющувала очі, то бачила мене і була вдячна, що так вчасно і доречно заповнював порожнечу, в яку б неминуче мала щоразу низвергатися.

Так тривало довго і тривало б, може, безкінечно, бо й що є чистішого і благороднішого, аніж оте від Бога дане поєднання "отець — донька", правічний зв'язок,

освячений тайнощами крові й походження? Та лихо в тім, що тут була чужа кров. Чужа кров! Поки кров невинна, то не спалахують довкола неї пристрасті, а як зануртує, заграє, заклекоче, тоді — щастя незмірне або біда й горе ще незмірніші.

Пані Раїна вже геть забула про свої ридання переяславські й про ту загрозу, від якої я тоді порятував її малу Реню. Тепер, мов сто чортів вселилося в шляхтянку, рвалася вона з невидимих припонів, в одну душу кортіло їй самій до панських вихилясів — вигибасів нічних, та ще й малу свою кинути в той содом! Коли ж я пустив поза увагою ті домагання, та стала допитуватися, чом не запрошую на хутір шляхетного товариства, а все козаків, мугирів грубошкірих, та ховаюся з ними на пасіці, в кущах та лозах, як бездомний.

Так опинився в мене на хуторі підстароста чигиринський пан Чаплинський, сидів у світлиці, пив мої меди, гладив свого вуса литовського, гладив черево своє пухке, розплямувався, роззирався довкіл, прицмокував на мої достатки, зривистим голосом покрикував:

— Але ж, пане сотнику, пан дещо тут попризбирував, до всіх дяблів! Про пшепенькних пань і казати боюся. А то що за квіт райський у пана? Теж донька? Ах, то цуречка пані Раїни? Цілую ручки! Цілую... — І вже поліз був своїми заслиненими губами, щоб через стіл дотягнутися до тоненького рученятка Мотрончиного, аж та висмикнула руку гидливо і вдарила з — за столу поглядом не по панові Чаплинському, а по мені: батьку, чом же не захистиш свою донечку!

А я мовби ждав того погляду, перехопив його, мерщій сховав у собі, нікому не дав, не показав, тільки собі, тільки для себе, бо це був перший погляд уже не дитини, а майбутньої жінки. Сірі очі під темними бровами. Припливли з далекої далечі, з безвісті, а погляд — то ніби з віків, неначе жили ми з нею давно — давно, тисячі літ тому, знали там одне одного, були тільки одне для одного, а тоді віки роз'єднали нас, щоб тепер повернулися ми на землю і знайшли одне одного знов. Принаймні знайшов я. А вона? Я поглянув на Мотронку тяжко й зболено і побачив, що на неї теж наслано, як і на мене, й вона так само зраділа, а ще більше злякалася, аж до здригання в обличчі. А я? Старий, жонатий, багатодітний, власне, дід, три чисниці до віку — а гріх гримить у серці, мов великодні дзвони.

Пані Раїна щось сокоріла чи то до Чаплинського, чи до мене, та я не чув нічого, не вмів розібрати слів, кров у мені клекотала, хотів би кинути душу до самого неба, а мав придавлювати серце.

Ще недавно, коли був у Корсуні, прочув про мудру ворожку в Богуславі і заїхав до неї, хоч згодом і пошкодував. Ворожка виявилася не старою і мудрою, а вродливою зальотною молодницею, грала очима, ловила мій погляд, сказала майже весело: "Ти одружений, але годен вести розпусне життя. Ти скоро овдовієш і знов женишся теж на вдові невисокого походження, до якої всі почуватимуть відразу, але ти спалахнеш до неї такою пристрасстю і так будеш нею засліплений, що візьме вона тебе в руки і водитиме за ніс, як захоче". (Вона сказала ще образливіше: "Водитиме, як бугая за кільце"). Тоді я подумав, що це про пані Раїну, і став ще дужче лякатися й уникати

шляхтянки, виходило ж геть неждане й загрозливе. Як ото співають: "Ой я з кумою розкумаюся, з куминим дівчам ізвінчаюся".

Тож з радістю чималою їхав я на королівські запросини до Кракова, бо єдине, чим тепер міг порятуватися від гріха ймовірного, то це далекою дорогою. Semli genio corruptus — піддавшись людській слабості, як мовили отці єзуїти. Раз піддавшись, не хотів більше, тому втікав з Суботова. Що далі, то ліпше!

Всі домашні вийшли проводжати мене з моїми джурами, підводили коней підсідельних і під юками, бажали щасливої путі. Ганна цілувала мене так, ніби виряджала на смерть, пані Раїна ще раз перелічувала свої замовлення на панські витребеньки, які я мав привезти з Варшави, дочки мої цілували руку батькові, малий Юрась сидів у мене на руках, а Тимко поправляв кульбаку на моїм коні. А Мотронка? Де ж вона? Несла мені мою шапку — кабардинку. Малою любила надягати ту шапку і кружляти по світлиці, пританцьовуючи, тепер несла, тулячи до грудей, дивилася на мене своїми хижо — сірими очима, а я не міг відірвати погляду від її тонких рук, в яких вона тримала мою шапку. Гладила ту шапку! Гладила пальчиками ледь помітно ласкаво, чуло, заплутувалася у м'якому хутрі, випручувалася, ледь торкала, а мені здалося, що гладить мою душу. Шкода говорити!

Вільною рукою пригорнув я до себе Мотронку, поцілував її зверху в голову, лякаючись поглянути їй в обличчя, ласкаво відіпхнув од себе, віддав малого Юрка Ганні, скочив у сідлр — і світ широкий, воля!

Як сказано: "Полюбила Давида друга дочка Саулова Мелхола. Саул думав: оддам її за нього, щоб вона була йому сіттю".

Мав рватися з сіті! Рвати сіть і свою душу!

Досі вчувається мені тупіт копит того коня, що виніс мене з Суботова. Вже давно немає того коня та безлічі інших, які носили мене вірно по безкінечних шляхах, вже й мене давно немає, а я далі чую тупіт мертвих коней, усіх коней, які мене носили, — крізь ночі, крізь тумани й дощі, крізь завірюхи й теплу тишу, крізь небуття.

5

Тоді я спитав себе: чи маю далечину в душі? Ось про мене вже почуто й у Варшаві, вже й посли чужоземні знають про мене, а хто я і що? Життя закінчується, а жорстокості довкола чи ж поменшало? Вийшло як у Мономаха: "Смерть, і гоніння, і напасті, і вся видима злая перед очима ти да будуть по вся дні і часи". Може, тому, що мій вік був надто жорстокий? Люди завжди живуть в жорстокі віки. Але той був особливий. Хто хотів жити, мав і спати в залізі, щоб сонного не проткнули мечем. Власне, й спати ніхто не міг, а тільки дрімати по — заячому, по — журавлиному на одній нозі, щоб при найменшому шереху зриватися й летіти, летіти, рятуватися. Вічна втеча, вічна. Рід людський стояв на краю загибелі.

Тоді я спитав себе: як же так, що на Україні таке лихо повсюдне? Ніде ж нема такої землі плодючої, такого злака пахучого, такої трави квітчастої, такої бджоли гудучої. Та налетіло панство, перетворило всю землю нашу на дику займанщину разом з людьми, допиналося, щоб не було права, опріч панського, нахилило під свою віру всяку

вихрувату голову, римську віру стало впроваджувати, ніби якусь вищу моду, як і своє гербоване шляхетство. Чиняться гіркі зневаги грецькій вірі з приводу унії. Маєтності владичі й чернечі повідбирані, священники в пониженні, уніати прикладають їм ніж до горла. Де в якімсь куті ще зісталась правдива батьківська віра, там єзуїтські проповідники пускають по світу всякі наклепи. Всі благання православних на сеймах зостаються даремними або відкладаються з одного на другий — одна вже згадка про православну віру викликає гнів. Забулася давня слава козацька. Як прийде війна, тоді козаків висилають на найбільші небезпеки й манять, використовуючи для чужого добра їхню відвагу, а як небезпека мине, тоді за віщо вважають їх кров і їх самих? Так сталося після ординації сеймової 1638 року, коли скасовано козацьку самоуправу, дорогу на Низ загороджено Кодаком і під'їздами в степу на Інгулі й Інгульці, забирають від козаків найкращу здобич ловецьку, побори від риби й від здобичі татарської, заборонено варити пиво й горілку, сотницькі уряди роздаються не по заслугах, а за хабарі, побори панські й орендарські замучують, пани вимагають звичайним способом роботи й чиншів, та ще й забирають синів. Кварцяне військо бушує, немов в неприязельській землі. Пани не мають границь своїй жорстокості і, виливши весь запас ярості своєї на голови невинних підданих, оголошують їх бунтівниками, напускають на них військо, а те іноді до ноги вирізує цілі села. Нема границь гіркої неволі. Королівська влада, замість захищати народ, підданих своїх і годувальників, оддає їх на поталу шляхті, бо влада дивиться на народ завсігди згори, а що побачиш, дивлячись униз? Самі голови. То й кортить їй завжди стинати ті голови. Народ же, дивлячись знизу, ніколи не бачить у влади голови, а помічає саме лиш черево, жадібне й ненаситне. Тож і кортить проткнути те черево коли вже й не шаблею, то бодай тріскою!

Француз Боплан, що прикликаний був для направи Кодацької кріпості, їдучи через всю Україну, вже нащо чужинець, спостеріг усю неправду панську й записав у діаріюші своєму: "Шляхта живе, як в раю, а селяни, Як в чистилищі, а як ще селянам трапиться попасти в неволю лихому панові, їх становище гірше від галерних невільників — ся неволя багатьох з них змушує до втечі, а найвідважніші подаються на Запоріжжя".

Я виїхав з Суботова, благаючи людей, землю й небо, щоб полишили мене з моєю раною, що несподівано зятрилася в серці, їхав, не чув світу, вслухаючись у свій біль, але вже за Россю, коли сказав хлопцям завернути на знайомий мені здавна, милий оку моему хутір і не знайшов того хутора, тоді вжахнувся за самого себе і спитав: чи ж маю право на власний біль і чи можу вслухатися в нього і не чути стогону й зойку землі моєї?

Хутір Золотаренків був спалений, сплюндрований, понищений. Від домів самі стіни, дерева обгорілі й поламані, криниці завалені, ниви потолочені. Вціліла тільки церковця дерев'яна, стояла незачеплена, і свічки горіли на налої, і отець Федір стояв навколішки перед іконами й молився.

— Як же так? — питав я його.

— Налетіли від пана комісара козацького Шемберка чи там від кого. Нищили й

топтали все, як орда хижа. За Йвана, що побіг на Запоріжжя, може, й до твоєї Січі, пане Хмелю.

— Яка ж моя Січ, отче? Шкода говорити!

— Всі розбіглися з хутора, тепер і не позбираєш, мале й старе. А я зостався бесідувати з Господом та прислухатися, чи не протупотить десь козак. Козак — суцая буря і вітер в полі. Ми, раби Божії, серед сего вітру подібні билинам Божіим: гнемось, та не ломимось, ділаємо своє діло. Господу благоугодно, щоб ми були як рожі між тим терновником. Бо без тої колючки нічого й доброго не буде.

— Гарно мовиш, отче Федоре. Був би я гетьманом, узяв би тебе своїм духівником.

— А ти стань.

— Пішов би до мене?

— Чому б же не піти до самого гетьмана? На таке сам Господь Бог поблагословить.

Я поцілував йому руку і зоставив поруйнований хутір, що був ніби моє поруйноване серце.

Тоді я питав себе знову: доки ж це все буде, доки?

Їхав далі і збирав кривди. Траплялись вони щокроку, летіли чутками до мене, приносили їх люди, почувши, що їду до Варшави, чи й не до самого короля, дивилися на мене з надією, так ніби не сотник простий був чигиринський, а посланець небес або й сам Спаситель. Рятувалися від нещастя вже тільки тим, що переповідали мені все, що сталося, і ніхто не бачив, як тяжчало й тяжчало моє серце, і ніхто не міг вгадати, як страшно вдарить колись той тягар по неправді.

За Черкасами почув я про наїзд шляхтича Мисловського на буду. Люди Мисловського зруйнували й спустошили все довкола, челядь будну ловили, били, стріляли. Мисловський з своїми адгерентами поташ з куп порозсипав, узяв бидла рогатого, волів і корів шістдесят, овець п'ятдесят, кіз сто, коней дев'ятеро, начиння будне в шафарні — сокир двадцять сім, свердлів дванадцять. А шафар з такого небезпеченства, од всього обнажоний, ледве з охороною Божою з здоров'ям тільки до лісу ушол.

На Житомирщині скаржилися мені селяни, що шляхтичі (лащівці) Павло і Ян Серховецькі зробили наїзд на село Великі Старосельці. При наїзді били, мордували і грабували селян. По домах бігаючи, шаблями, плазами, обухами і киями били, мордували, рани синявії, кров'ю підошли по різних місцях позавдавали, Федора Костюшченка, улапивши, на коня його ж всадовили, під брух кінський підв'язавши ноги, киями, обухами, ощепами і нагайками посікли, у Мартина клячу гнідую, купленую за золотих сорок, волів різної шерсті шість, коштували злотих сто двадцять, у Оницихи — клячу тисавую, коштувала золотих сорок два, у Макара — клячу ворону з лошаком, коштували золотих шістдесят, волів п'ять різної шерсті, коштували золотих сто тридцять, а ще в Карпа, у Прохора, у Мойсея, у Костючихи, у Іллі — клячі, вола, гвалтовно забравши, до дому свого одпровалили і ку поживкові своєму власному обернули і привласнили.

Не досить на тім маючи, на здоров'я протестуючих великі перехвалки і відповіді

чинять, людей різних на здоров'я протестуючих на дорогах засаджають, огнем і спаленням грозять і вшеляких протестуючих знищенням і спустошенням маєтності їхні знести і внівеч обернути перехваляють.

При шляхетському наїзді на ходосівських селян, які орали в полі, побито, плуги їм попсовано, а волам попідрізувано ноги.

Снасті плугові, ярма, колісницю всю доценту посічено, порубано, попсовано.

Селяни zostавили вільну меліорацію панові возному, щоб він записав її у гродські судові книги. А що вийде з тої протестації?

Жовніри королівські, йдучи до Києва, у Вільську і кількох селах вчинили насильства над міщанами і передміщанами, пограбували їх, багатьох до смерті прибили, а одну господиню в огонь упхнули. Тягли ж усе: баранів різали, вепрів кормних били, гусей брали, комори відбивали, полті масла, сала і сири до возів брали, брали живність, збіжжя різне, вози букшовані, хомути з набедерниками, скури волові, топори, серм'яги, білі хусти, як білоголовські, так і мужські, вовну в рунах, коси, заліза плугові, мед прісний, жупани й доломани, шиптухові кожухи.

З маєтностей Киселя, Вишневецького селяни втікали через великі утяження і здирства немилосердні. Коли ж шляхтичі їдуть до тих сіл, де ховаються втікачі, то селяни не тільки не дозволяють забирати, а ще й б'ють панів.

У якійсь корчомці придорожній скаржилися мені за кривду вже й не прості люди, а два пани, що попали саме в отаке село.

Пан Марціан і пан Бенедикт, як люди спокійні, нікому нічого не винні, ні від кого такого на себе не сподіваючись, по челяднику тільки маючи, парою коней і колясою, і коня підводного маючи, їхали, й в селі якомусь мешкаючи, запомнивши строгість права посполитого на противно заступаючих на дорозі добровільній сурове записаного, яко на якого неприятеля, з косами, понабиваними рушницями, киями, обухами і тичинами, одні з огордів, другі з тилу, а треті з переду села з великим криком і галасом оскочивши, киями і обухами бити почали, словами ущипливими, гонорові шляхетському їхньому шкодячими лжачи, осоромлюючи, "Бий!", "Забий!" волаючи, їх з коляси збили, аж вони, видячи запал тих хлопів, через городи, мимо села, піхотою до лісу від всього убозтва свого — від коляси, коней, челяді, шкатули, стрільби, коберців, килимів до річки втікали, а ті хлопи, яко якії розбійники, нас гонили, а другі зараз же там до коляси припавши, челядинців наших піймавши, киями, обухами ганебно, а нелітостиво збили, змордували, назад руки, яко злодіям, пов'язавши, все собі побравши і пошарпавши: колясу фарбовану, ковану, коштуючу золотих п'ятдесят; шкатулу, в котрій було червоних золотих сто двадцять п'ять та монетою різною золотих двісті; коберець аджамський, коштуючий золотих шістдесят; килим турецький, коштуючий золотих п'ятнадцять; бандолів пара у колясі, коштуючих золотих сорок; опунч нових дві, коштуючих золотих двадцять; бандолет на челяднику, коштуючий золотих п'ятнадцять; коней пара в колясі, коштуючих золотих пултретя ста; кінь підводний гнідий, коштуючий золотих сто двадцять; радик на коня, в нім було гривен срібла три; пістолетів пара, коштуючих золотих тридцять; кульбака з платом і войлоком, коштуюча

золотих осьмнадцять; кляча під челядником, коштуюча золотих осьмдесят; кульбака, коштуюча золотих сім; пушорок з уздами, коштуючий золотих шістнадцять.

Не пустили справу так, а заскаржився в гродським суді, щоб з тими хлопами право дорогу указало про той деспект, бо як же! Гультайство до права і учинення з нього справедливості дотримати слід.

Хотів спитати: де ж самі набрали стільки добра? І скільки його у вас, коли, йдучи в дорогу недалеко, такі фрайверки з собою тягнете? Більше награбованого, ніж нажитого, отак воно, панове!

Але кому про те скажеш?! Канцлеру Оссолінському? Королеві?

Шкода говорити!

Ми їхали з королівським листом, проїзним *litterae passus*, яким забезпечувано для нас нічліг, харч, корм коням і всіляке сприяння в путі. Лист той, власне, не був нам потрібен, бо козак звик знаходити собі все й без нічиєї помочі, але мій Іванець Брюховецький повсюди посилався на королівський виклик, дбаючи вже не так і про нас усіх, як, мабуть, про самого себе, щоб надати собі ваги незвичайної. Мене він при чужих людях ніколи не називав сотником, а тільки паном старшим, — це надавало ваги не так мені й моїм козакам, як знов самому ж Іванцеві, бо коли ти наблизений до якогось таємничого пана старшого, що має аж королівські повноваження, то ти й сам, виходить, чоловік неабиякий.

Вони з Демком, хоч обидва були моїми джурами, не мали між собою нічого спільного, окрім своєї служби. Бо коли Демко слухняно чипів у мене при боці, вловлюючи кожне скинення моєї брови, готовий кинутися у вогонь і в воду за свого сотника з спокійною мужністю і безкорисливістю, то Іванець прями очима навсібіч, визирював де, що і як, щосили вдавав запопадливість і шанобливість до мене й до всіх, хто стояв вище, насправді ж, як це виявилось з часом, дбав лиш за себе й думав од самої колиски лиш про себе. Життя моє складалося так, що не мав я ні часу, ні снаги, ні змоги придивлятися пильно до людей, вивчати їх глибше, як священник або судця, вони проходили повз мене то близько, то далі, прослизали тіннями, часом тільки мелькали, були й не істотами з крові й плоті, а тільки знаками тих чи інших цнот і властивостей, символами доблесті, мужності, доброти, чесності, а то хижості, підступності, зажерливості. Вмирили коло мене, а я так і не знав до кінця, ким були насправді, як не відав і про тих, що мене оточували не день, не місяць, іноді й довгі роки, був як дитина — довірливий, наївний, легко обманюваний. Може, так і треба жити, а не вгризатися в людину, як кажан у кістку, коли впаде на тебе з переляку й відчаю, що осліп на мить, і вхопиться за твій палець.

Іванця я сприймав так само, як і Демка, хоч і бачив виразно їхню одмінність, але не надавав особливої ваги ні Демковій надмірній відданості, ні Іванцевій пронозливості.

Десь, коли ми вже були за Любарем, вранці прибіг Іванець, який цілу ніч десь метався, мов мисливський пес у пошуках зайців, і здійняв гвалт.

— Пане старший, — кричав, крутячи булькатими своїми очима, — пане старший!

— Вже десь продав пана сотника з потрібкою, — пробурмотів Демко, який добре

знав свого співтовариша.

— Що там у тебе? — поцікавився я.

— Пане старший! Тут неподалік у містечку сьогодні набиватимуть на палю чоловіка!

— Ото радість, — не стримався Демко, — нічого ліпшого не міг ти нам принести з свого цілонічного блукання.

Я зауважив, що карання палею не належить до милих розваг і навряд чи нам треба було про це й чути.

— Але пана старшого запрошено на те видовисько! — мовив невинно Іванець.

— З чиєї ласки? — поспитав я без вдоволеності.

— Нащо й питати! — сплюнув Демко. — Це ж йому не спиться й не лежиться, все шукає та винюхе. От і донюхався!

— Що там справді? — вже суворо поспитав я Іванця.

— Та тут за лісом містечко, воно й не містечко, а так двадцять домів ринкових з маєтностей пана сенатора Киселя, і в околицях завівся збуй якийсь жорстокий. Крав волів, як їх гнали до Гданська на продаж, погоничів забивав на смерть, а волів ніби перепродував іншим погоничам, вже з маєтностей не Киселевих, а Корецького, чи що, через те того збуя не могли ніяк ні вислідити, ні впіймати. Нарешті впіймали, і засуджено його до палі. На муках вогненних пробував виправдатися тим, що не хотів, мовляв, щоби добро, нажите простим людом, себто воли рогаті, ішло кудись у чужу землю, для чужих ротів, а мало б zostаватися тут для споживку тим, хто його надбав. З тих слів панство тільки посміялося. Ніщо не могло врятувати злочинця. Діяв сам, без спільників, тому й кару понесе сам, і нікому його не жалко, чи хто й помолиться за його душу грішну. Державець же місцевий, шляхтич Ніздіковський, почувши, що пан старший їде на припросини самого короля, вельми порадив і сказав, що приїде сюди сам, щоб виявили йому честь і скористалися з його гостини.

— Добра мені гостина — чоловіка на палю набиватимуть! — мовив Демко.

Я махнув йому рукою, бо ж однаково вже нічим не зарадиш, раз Іванець так нас продав тому шляхтичеві послужливому.

Справді, за якийсь квадранс з'явився й сам Ніздіковський, верхи на коні, в новому кунтуші з шнурками, в супроводі десятка відчайдухів, вусатих і гострооких, мов лащиківці з наших країв, був вельми гречний, повів мову про Варшаву, тоді про наших спільних знайомих, пошкодував, що не знав завчасно про наше прибуття й не зміг приготувати для нас прийняття ліпшого, аніж споглядання тяжкої кари, від якої в нього теж перевертаються всі нутроці, але що він може вдіяти, коли тут повним голосом промовляє суворий закон, перед яким усі ми лиш діти несмисленні. Він залюбки принижувався і перед законом, і перед королівським іменем, і навіть переді мною, бо я мав королівський лист, але водночас робив це з високою гідністю і гордістю, аж мене брали завидки. Пан Ніздіковський був мов уся шляхта, якою я знав її упродовж свого довгого й тяжкого життя. Не була ніколи простим знаряддям руйнації, що захищає короля й Річ Посполиту без любові, знищує всі перепони без ненависті.

Вичитувалося щось вільне й свавільне в їхній покорі, щось благородне в самому їхньому приниженні — і це при надзвичайно розвиненому почутті особистої незалежності, пихи й гонору. Вони уявляли, що б'ються за величну красуню, не помічаючи, що насправді захищають відворотну й зловорожу відьму. Але сказати їм про це, то вони одразу ж стануть кричати, що не за короля і не за речі недотикальні б'ються вони, а за давні знамена, що майоріли в стількох битвах над головами батьків, і за вівтарі, перед якими вони отримали руки своїх невіст, красунь, яких не бачив світ, і то була правда. Так, вони були ввічливі, люб'язні, ніжні до жінок, мали вишукані смаки, любили веселе поводження — і саджали на палі, знай саджали на палі, мовляв, ми за столами в золоті й сріблі, а хлопство й гультяйство козацьке на палях.

Пан Ніздіковський, мабуть, і мене запрошував на видовисько судне з потаємним наміром мстивим показати, що чекає на всіх тих, хто повстає проти шляхетського порядку. Але робив це з якнайвищою люб'язністю, і я вимушений був відповідати теж люб'язністю, покликав Федора Вешняка і сказав йому підіймати козаків і їхати слідом за нами.

Дорога була й недалеко, але досить пустельна. Коні вгрузали по саму мичку в сипкому піску, з соснових гущавин мало не під кінські копита вискакували на дорогу налякані тетеруки й подивовано квоктали на таке несподіване нашестя, нарешті опинилися ми на густо обставленому людом і возами містечковому майдані, з другого боку, мовби нас вичікували, прибули на двоколісній дриндулці два поважні пани — пан суддя Кордуба і пан возний Коструба, жовніри, пропхавшись крізь натовп, поставили одцалік од нас приреченого — невисокого мурого чоловіка в полотняних штанях і в полотняній довгій сорочці, з покучмленим волоссям, рудим, ніби обмазаним глиною.

Пан суддя і пан возний розкланялися зі мною й козаками, після чого пан Коструба, проклинаючи все на світі, але зазначивши, що має виконати свій уряд, бо шляхтич без уряду — що пес без огона, став вичитувати з довгого листа злочини того мурого чоловіка, і натовп мовчки слухав, чи то вірячи, чи, може, й не дуже, бо йшлося, мабуть, не так про сповинність того незнаного їм чоловіка, як про саме видовище.

З'явився й кат, безвухий циган, у червоній сорочці й синіх шароварах, босий, з байдужо — жорстокими очима. Він пригнав пару сірих волів, наладнав палю, довгий, аршинів на шість або й вісім, добре виструганий кілок з гострим залізним шпилем на кінці завдовжки аршинів зо два.

Поки не було ката з волами, приречений стояв непорушно, мов стовп глиняний, але тепер зиркав похмуро перед себе і сказав тихо, але з притиском:

— Священика.

— Богомільний збуй! — зрадів пан Коструба і подав знак рукою собі за спину. Звідти одразу виступив літній батюшка в рудуватій поношеній рясці, старий і зужитий, як і все його начиння. Наблизившись до приреченого, він простягнув йому великий хрест, напнувши ретязь, на якому хрест висів у нього на грудях, але мурий наставив руки і крикнув сердито:

— Ікону! Божу Матір! Чи мав би так вмирати тут, як собака?

Священик розгубився, бо ікони з собою не мав, до церкви ж було далеко.

— Панство гадає, що йому конче треба поцілувати ікону? — поспитав возний. — Той драб хоче продовжити собі життя! Хіби я не знаю цих фарамушок?

— Хай привезуть ікону, — болісно скривившись, мовив пан Ніздіковський.

— Але ж це займе до дябла часу! — вигукнув подивований возний.

— Хай привезуть! — твердо повторив шляхтич.

Ми стояли і ждали. Мурий чоловік знов упав у безрух. Мовби вмер. Але ожив, як подано йому батюшкою ікону. Кивнув своєю кучмастою головою — вклонився нібито чи хотів цілувати. Тоді знов завмер. Священик осінив його хрестом і відступився. І вже тепер відступилося од мурого життя. Віддавши воли погоничеві, який мав бути, з усього видати, підпомічником катовим, майстор¹⁸ збоку підійшов до засудженого, вміло збив його з ніг одним ударом, стягнув йому за спиною руки, аж посиніли пальці, тоді став прив'язувати йому до ніг дві ремінні постромки, другі кінці яких закріплені були до ярма на волах. Погонич на катів знак гейкнув, воли пішли ходюю повільною і байдужою, змахуючи хвостами й ремигаючи, кат упер вільний кінець палі в низький стовпець і притримував, щоб паля не спорснула, а гострий її шпиль почав входити в тіло нещасного. Залізо пронизувало нутроці приреченого так швидко, що не встигала виступати навіть кров, все здавалося несправжнім, якимсь жартом або дурним сном, надто що мурий чоловік, переборовши муку смертну, ще здобувся на молодецтво й крикнув майже бадьоро:

— Криво паля йде, майсторе! Пильнуй!

Набивати на палю треба було так, щоб не пошкодити життєвих органів і спрямовувати шпиль не в серце, а щоб вийшов він спиною на піваршина. Тоді підіймано палю з набитим на неї чоловіком, закопувано кінцем вільним міцно в землю, і сидів на шпилі нещасний, поки не зсохне й не викоріниться, як в'ялена риба, так що коли вітер повіє, то вертілося його тіло кругом і торохкотіли всі кісточки.

Мабуть, безвухий цей майстор не був надто досвідчений у своїй справі, бо таки повів палю занадто криво, про що йому знов хотів сказати приречений, але вже цього разу слова в нього всі злилися в якесь хрипіння й клекотіння: "Кр — р-р..." Коли ж кат з помічником підняли караного і вставили палю в заготовлену яму та стали мерщій утрамбовувати землю круг неї, мурий чоловік на залізному гостряку завив од болю й страждання, може вмираючи, а може тільки конаючи. Вив низько, утробно, по — вовчому, аж молодші козаки затуляли вуха, а Іванець підскочив до мене й зашепотів: "Пане старший, дозвольте, вкорочу його муку! Дозвольте, пане старший!" Я промовчав, тільки знизав плечима, а Демко так само пошепки мовив до свого товариша: "Не мішався б ти в Божі справи", та той уже вихопив пістоля, підскочив до чоловіка на палі й прострелив йому груди.

Все покрилося моїм королівським листом. Пан Ніздіковський розпростав плечі й заявив, що йому камінь спав з душі, бо він звик рубатися з ворогом у полі, а не отак катувати хай і найбільшого злочинця. Пан суддя сказав, що він тільки суддя, а над ним закон, пан возний знов повторив про свого пса без огона, священик перехрестився

звільна, відпускаючи гріхи всім винним і невинним. Так і закінчилася та немила наша пригода, тільки Демко скреготів зубами на Іванця та допікав йому до самого Кракова, обіцяючи відплатити ще й не такою розвагою. Я, мовчки посміювався, знаючи, яка то пуста похвальба Демкова, Іванець же огризався добродушно, дивуючись, що не поціновано належно його запопадливості добровільної й безкорисливої.

Не міг збагнути, яку тяжку прислугу зробив нам усім, додаючи до всього баченого дорогою ще й це страшне видовисько. А я думав тоді: ніколи не забувай зустрічей з стражданням і смертю, забудь усе, та тільки не це.

6

Поки добиралися до Кракова, зранені душі мали не тільки козаки літні, потерті й пошматовані тяжким життям, але й молоді. Ще не наслідувалися сказати мені в очі, тож намовляли Демка та Іванця, а вже ті один поперед одного вмовляли мене:

- Пане сотнику, а що, коли отак пробитися до короля і все йому внести у вуха!
- Кажуть, він за руський народ.
- Королі завсігди за народ, та пани заважають!
- Сказати йому про всі гоніння й насильства.
- Бодай про те, що бачили на власні очі.

Я собі покинував головою, притакуючи. Хто б же знехтував такою нагодою, коли б опинився перед королем? Була якась надія, що король справді допустить мене бодай поцілувати руку (і вже тоді я зумію ввернути йому дещо!), бо ж і на похорон королеви правлюся я з півсотнею своїх козаків буцімто на запросини самого Владислава. Мав прихильність до мене, міг мати навіть сентимент, згадуючи моє цілорічне служіння йому (тоді ще королевичеві) в час його подорожі по Європі. Та тільки коли ж то було! Двадцять років тому. Вже все пойнялося маревом навіть для мене, а для монаршої пам'яті? Гай — гай...

Краків повен був люду і ще повніший чуток. Говорили й не про королеву (бо мертва) та її похорон, а все більше про короля, бо нечасто бував у древній столиці польських королів, ображений, здається, на краківського воеводу, який у час елекції не підтримував Владислава. Гнів на воеводу обернувся нехиттю й до краків'ян, і хоч під час коронації Владислав ніби й пробачив їх, але тепер знов згадав свою образу і, прибувши на похорон, не став в'їздити в місто, а зупинився в Лобзові. Делегація краківських міщан вимушена була вітати короля в Лобзові, та поки райця трудився з своєю промовою, Владислав навмисне надягнув рукавичку на свою правицю, так що коли райця наблизився й став на коліно, щоб поцілувати королівську руку, то побачив, що має цілувати рукавичку. Райцеві довелося підвестися з колін, щоб за мить знову вклякнути перед можновладцем, але знов наткнувся на руку, сховану під мертвою шкірою. Розгублений до краю, посланець гордих краків'ян вдруге підвівся з колін і вперто вклякнув утретє, маючи намір поцілувати закриту королівську руку, але саме тоді Владислав, мстиво посміхнувшись, зняв рукавичку й простяг райці пухку свою руку для поцілунку.

Ще тяжче довелося воеводі краківському Станіславу Любомирському. Був хворий і

мав добиратися до Кракова з свого замку в лектиці. Не застав у місті короля, кинувся до Лобзова, але Владислав не хотів його приймати. Коли ж нарешті прийняв, то досить гостро висловив йому свою неприхильність за те, що той нібито противився його елекції. Любомирський каюся й заприсягався у вірності, аж поки був прощений.

Король, з усього видати, був сумний, хворий і гнівний. Нікого не хотів бачити, приймав тільки своїх канцлерів Оссолінського та Радзівілла, з ласкавим смутком вислухав повітання примаса Польщі Мацея Любенського, який теж прибув на похорон і відвідав Владислава у Лобзові, але більше нікого до владці не допущано в ті дні. Куди вже там простому козакові!

Сподівання були, що допустить перед світлі очі козацьку депутацію бодай гетьман Конєцпольський, який теж прибув разом з іншими вельможами на похорон, але чи він і знав про нашу тут присутність, а коли й знав би, то зайвий раз не захотів би, певно, споглядати на свавільного Хмеля і його товариство.

Так прийшов день погребу.

Процесію розпочинало дві тисячі піших. Землі і воеводства, князівства і вольні городи, шляхта немає, ходачкова, і міщани, купці й ремісники, вояки з приграничної сторожі й просте хлопство, все в жалобі, в темному, аж темніє в очах і світ тьмариться довколишній од такого видовища. І в тім похмурім кондукті від кількамільйонного народу українсько — руського лиш жменька козаків, бо й народу для панства такого немає, а є тільки козаки, а земля поділена на воеводства: Київське, Чернігівське, Брацлавське, Волинське, Руське, і так од воеводств і виступають у процесії сумновусі шляхтичі, а нас запхнуто десь між хлопством та мало не циганами, хоч і йдемо ми досить поважно й виставно: в синіх шароварах та жупанах, в чорних легких киреях, оселедці звисають з круглих наших голів, мов шаблюки, самі ж шаблі напинають унизу кирею, так що розпихаємо довкола себе процесію і твориться тут місце вільніше. За нами тягнулися довгими шерезами отці духовні всіх законів. Чотирнадцять золотих тіар прикрашало кондукт сяянням вищих капеланських гідностей. Краківська Академія йшла перед музиками, які жалібними тонами поглиблювали загальний смуток. Служки тягли на кріслі недужого воеводу краківського Станіслава Любомирського — господаря землі, в якій спочине навіки тіло Цецілії Ренати. Воевода бжеський литовський Теофіл Тризна, воевода поморський Герард Денгоф і воевода руський Якуб Собеський несли за Любомирським інсигнії шведські, а воевода познанський Кшиштоф Опалінський та воевода сандомирський Кшиштоф Оссолінський — інсигнії польські. Корону покійної королеви шведської й польської Цецілії Ренати ніс каштелян краківський, гетьман коронний Станіслав Конєцпольський. Шестерик коней, окритих до самих ніг чорним сукном, тягнув печальний повіз, на якому покоїлося тіло небіжчиці, обслонене дорогоцінною золотою тканиною. Повіз супроводжували придворні з свічами в руках.

Короля, зодягненого в пишні чорні мережива, несено в роззолоченій лектиці, повитій чорним брабантським мереживом. Він весь час плакав не ховаючись, а надто тоді, коли з'явився п'ятилітній його син королевич Зйгмунд Казимир, якого виніс на

руках з дому великого канцлера при вулиці Канонічній воевода бельський Кшиштоф Конєцпольський. Правобіч од короля йшов його брат королевич Кароль, як посол імператора Фердінанда, а по ліву руку посол князя баварського Максиміліана Віттельсбаха. Королевича Зигмунда теж супроводжували послы князя бранденбурзького Фрідріха — Вільгельма і князя нойбурзького (цим князем, власне, був сам король Владислав, тому послом від самого себе уповноважив виступати великого канцлера Оссолінського). Коли перед костьолом, де мали поховати королеву, тіло здіймано з ридвана, прибули посланці від князя семиградського Ракоці.

— Ще лиш од турка та від хана бракує послів, — прошепотів хтось з моїх козаків.

— Вже, мабуть, були, — відповів йому інший. — Три місяці ж, як вмерла королева.

Було, мати, тут люду та було.

— А вона, сердешна, все ото лежала та ждала, поки поховають.

— У королів завсігди так.

— Чого б то воно?

— А влежуються, як груші.

— Дурний: ждуть чи не воскресне! Ото покладуть у ванькирі й витримують, як окіст вуджений, днів по сорок, а то й по цілих сто.

— І воскресают?

— Хто ж його знає. Видно, воскресали, раз ото так держать.

— А що, пане Зиновію, — присунувся до мене впритул Федір Вешняк, — чи не здається тобі, що покликано нас, аби схоронити не саму королеву, а й усю королівщину з Річчю Посполитою купно?

— Помовч, Федоре, — сказав я йому.

— Та це я так, до слова, поки ото небіжчицю до храму вносять. Та й малувато нас, як поглянути.

Я кинув йому осудливо, щоб мовчав, бо негоже в таким місці теревені правити, а сам подумав, що могло бути нас і більше. Ой, ще й як же більше — тільки гукни!

В самий костьол нас не впущено, бо не тої віри та й чину не того, а відомо: у кожного свій Бог і своя церква; торжества для нас закінчилися без мови вівтарної і співів прощальних, та хлопці мої не дуже тим і переймалися, тільки диво брало всіх, що допущені були до такої високої церемонії, та ще й спроваджені для цього аж он звідки — з самого Чигирина!

— Що б то воно значило, пане сотнику? — допитувалися в мене козаки, коли ми вже скинули з себе чорні киреї й випили по чарці краківського меду за здоров'я живих і пам'ять небіжчиків. Поки їхали до Кракова, якось нікому не вмещалося в голові, в яку вони честь ускочили, аж тепер збагнули й не могли надивуватися.

— Або ж піде козак угору, або й трясця його маму зна!

— Підеш угору, аж вірьовки тріщатимуть!

— А може, то для паь сотника решпект?

— Як решпект, то сотню б покликали, а то лиш півсотні — та й та не повна.

— Козацького духу бояться!

- Ото й у костюл не пустили, щоб ми свічок їм не позагашували, як дихнемо!
- Не пустили, бо попихачі, а там сама панва!
- Не попихачі, а сваволя!
- Гультайство!
- Розбишаки!

Жартували самі над собою, переказуючи прізвиська, якими обкладала їх шляхта. Сміх скіфський, варварський, азіатський, диявольський. Сміються над усіма, над собою найперше. Бо вільні душею. Раби не сміються — ті плачуть.

Уже в Кракові почув докладніше про смерть королеви. Гуділо про це все місто. Була в сподіванні. Мала народити ще одного сина королю. В березні виїхала з королем до Литви на лови, бо Владислав не міг і тижня прожити без полювання. Королі завжди ллють кров: коли не на війні, то на ловах. Підскарбій надворний Тишкевич запросив королеву бути хрещеною матір'ю його новородка, і вона згодилася. А це був гріх, бо коли в такий спосіб поєднується святим сакраментом щойно народжене немовля і ще не народжене, то одне з них має заплатити за таке порушення смертю. Так і сталося. Через два дні на полюванні пси вигнали з барлогів двох ведмедів, один з них настрахав королеву так, що вона поранилася об сани і зашкодила плоду. Через тиждень Цецілія Рената народила мертвого сина, а за день і сама покінчила обрахунки з життям. В гарячці несподівано стала співати, чого від неї ніколи ніхто не чув, а тоді рідною мовою своєю німецькою нібито сказала: "О підступний світе, о Цеціліє, о несталий світе! Нема в тобі нічого постійного, що б радувало". По тих словах умерла.

Тепер я думав над тими словами, і видавалися вони мені пророчими.

Ще як брався до Кракова, то мав якісь надії, сам не відаючи, які й нащо, а тут, загубившись серед вельможного панства, повного пихи, мав потоптати найнесміливіші сподівання свої.

До короля не пускано навіть канцлера коронного, то вже що там мовити про козацького сотника, хай і заприятеленого в роки відлегли з Владиславом.

Король знов засів у Лобзові, приймав і відправляв іноземних послів, тоді прикликав сенаторів і секретарів на таємну раду, потім до кінця місяця обсівся лікарями своїми прибічними, бо назбирав за півсотні літ од нездержливого життя цілу купу хворощів.

Я був однолітком короля. Міг би повітати його з початком п'ятдесятого року життя (бо саме в червні Владислав мав день народження), мав і відповідний дарунок для короля — скакуна золотистої масті, якого вів з Чигирина, нікому не кажучи навіщо, видаючи за свого навзаводного коня, хоч так жодного разу й не сів на нього. Мав я що сказати королеві, і не так, мабуть, про плачі, як про сміх, бо коли народ починає сміятися, то в тім загроза найбільша.

Канцлер коронний Оссолінський прийняв мене в своєму краківському домі на Канонічній, але прийняв потаємно, вночі, щоб ніхто не знав і не бачив, виявив мені ласку на radoшах, бо щойно заручив свою другу доньку Анну Терезу з сином воеводи серадзького Зигмундом Денгофом, а сина свого Францішека — з донькою покійного воеводи поморського Дзялинського. Вернув од мене хитрого свого носа, сипав пустими

словами, зблискував очима облудно і водночас мовби й ласкаво.

— Радий вітати пана Хмельницького, пане писарю генеральний.

— Всього лиш сотник, пане канцлере, сотник козацький з Чигирина.

— Але ж усе в ласці Божій і королівській. Чом би й не стати панові Хмельницькому знов писарем військовим, а то й вище?

— Сам собі дивуюся: чому не стаю знов писарем щонайвищим?

Так перемовлялися ми, шермуючи словами, мов шаблями, а кожен думав своє, кожен гнув на своє. Я пробував вивідати, чи не допустить мене до руки король, а Оссолінський крутив — вертів, нічого не кажучи прямо, але виходило так, що король недужий і нікого вже тепер не захоче бачити до самої Варшави, а коли там буде, того не відає ніхто; ще виходило, що я все ж маю братися до столиці й там терпляче ждати (чого й від кого?), бо хто жде, той дождеться, але до Варшави не слід вести за собою цілу сотню (я нагадав, що не сотня, а менше півсотні, хоч і зветься півсотнею), таки ж сотню козацтва, од якого завжди множитья сваволя й безчинство, тому взяти з собою лиш обслугу для підтримання належної гідності, а решту відпустити домів.

— Хочемо бачити пана Хмельницького ще й у Варшаві і то конче, — підсумував коронний канцлер, після чого влаштував мені учту, хоч і невеличку, але досить милу для піднебіння, коли сказати коротко.

Так я, взявши лиш Демка та Іванця, помандрував до Варшави, а козаків, наставивши старшим над ними Вешняка, відпустив назад до Чигирина.

Мандри замінюють війну. Ось так можна перемірювати дороги місяць, і два, і цілі роки, а хто й життя ціле витрачає на це приємне заняття, втішаючи око розлогими рівнинами й крутими горами, ріками тихоплинними й густими лісами, великими городами й мальовничими селами. Спочивав би і я отак серцем, із землі рідної переїхавши в землю лядську, беручись з Кракова на Варшаву побіля гарних кам'яних містечок з стрункими шпичастими костеликами в кожному, з бароковими палациками серед зелених трав і неприступними замками над урвищами і на скелях. Гарна земля і багата, хоч видаються нивки занадто пісними та неродючими, бо все пісок та суглинок, не знати звідки й береться те багатство, що ним так пишаються всі оті вишукані кам'яні будівництва. Моя ж земля лежить десь потужними валами чорнозему, безмежна в своїй родючості й плодючості, ані тобі кам'яних споруд, ані палаців, ані пишання та величання — глиняні хатки, дерев'яні млини, земляні греблі та ставки, а оздоба найбільша — хіба що вороги довкола, які облягають хмарами. Тож і виходило, що здобили ми не міста свої й села, а тільки самих себе, і не коштовностями та прикрасами, а залізом і мужністю. Як то сказано в Мономаха: "Не їді й питті не лагодьте, а оружжя не знімайте з себе".

Короля бачити мені не судилося. Він затримався під Краковом, розважався ловами в Неполоміцькому старостві краківського воєводи Любомирського, вбивши там, як переказувано при дворі, чи й не п'ятдесят оленів. Тоді приймав у краківському замку московських послів, там же прийшла йому вість про смерть папи римського Урбана VIII, запеклого гонителя грецької віри. Урбан сидів на святому престолі 21 рік 4 місяці

й 23 дні і сприкрився не самим тільки православним та дисидентам, а й католикам, про що недвозначно сказав при мені канцлер литовський Радзівілл, коли зустрів я його вночі в королівського секретаря Любовицького. Любовицький, найближчий чоловік канцлера коронного Єжи Оссолінського, покликав мене за звичаєм пізньої ночі, бо, видно, ніяк не хотілося вельможному панству виказувати свої зносини з козаком. У секретаря застав я й канцлера литовського, що сидів уже за столом, розігріваючи свою голову вином. Чи й він теж був гість королівського секретаря, а чи вони удвох ждали мене для якихось перемов, так — мені й не вдалося тоді довідатися, бо Любовицький тільки натякав на щось, просив мене бути терпеливим, не квапитися додому, побути в столиці, може, й відновити давні свої знайомства (я подумав, що коли так, то слід починати з короля, бо з ним я, здається, знайомий найдавніше, та ще й одноліток). Секретар і канцлер, звиклі до нічних сидінь, припрошували мене, як рівного (бо ж вільність у королівстві для всіх!), скуштувати напоїв і наїдків, не забували й про втішання своїх утроб. Король любив бачити довкола себе таких, як сам, опасистих, череватих, пухкоцоких, невоситимих і невтомних в учтах, тож і канцлери обидва, секретарі і навіть лікарі прибічні вирізнялися хіба ж такими тушами, так ніби сподівався можновладця, що з тої плоті обфітної¹⁹ зродиться й відповідний розум, розум же, відомо, надає блиску й польору всьому тому станові, до якого належить чоловік. З розумом ще й не знати як воно, але мовці всі вони були витворні і не пропускали жодної нагоди, щоб покрасуватися словом чи то в сенаті, чи в сеймі, чи перед послами чужинецькими, чи перед королем, чи на учтах великопанських, а чи й у такій — от нічній потаємній бесіді перед простим козаком незнатним. Щойно зайшла мова про вмерлого папу, як Радзівілл, погладжуючи грубий ланцюг золотий, що на ньому перевішений був через груди, а також золотий єзуїтський хрест, пустився в розбалакування пишні й заплутані.

— Смерть найсвятішого в багатьох викликала радість, а смуток принесла хіба що роду Барберіні, з якого був Урбан, та їхнім прибічним, — поважно мовив хранитель малої державної печаті. — Загальна вада сього світу, що завжди подобається нове, а старе й довготривале викликає пересит. Рідкісний то птах, щоб світський чи духовний владця довго володарював і позоставив по собі жаль і прагнення, щоб і далі лишався при владі; немає розумного вміння перетривати вічність. Коли випадає монархові жити довше, тоді зроджується в ньому хіть тривання вічного, хоч і розуміє, що це суперечить минушості; сам перед собою вдає, ніби йому те подобається, а в душі відчуває вже потребу зміни становища. Ось таке є нещастя сього віку, що пануючі сходять на той світ лише тоді, коли зігнали туди всіх інших. Погані й добрі владці в цьому однастайні, різниця лиш в тім, що одні хотіли б жити й по смерті, інші ж, поховані в забутті, частіше воскресають у злостивих пересудах.

Любовицький поскаржився на труднощі перемов з московськими послами, які жадали видачі якогось подляського шляхтича Яна Луби, що знову, як то вже було колись з двома самозванцями, називав себе сином Івана Грозного Дмитрієм і розсилав листи, в яких підписувався царським сином.

Я слухав мовчки. Ще й третій Лжедмитрій! Чи не забагато? Чи давно два самозванці фасували в Москві і військо шляхетське грабувало Кремль? Владислав, коли коронувався, то не втерпів, щоб не прийняти сан короля шведського, згадавши, що походить з шведської династії Вазів, а тоді ще й назвався Московським великим князем, хоч це вже суперечило не тільки станові речей, а й просто здоровому глуздові. Тепер, щоправда, не йменувався Московським князем великим, але й не відмовлявся ніколи від присвоєного незаконно титулу.

Ще й пробував силою здобути корону російську в 1618 році, вирушивши на Москву з великим гетьманом литовським Ходкевичем і прихопивши з собою козаків Конашевича — Сагайдачного. То що ж: знов козаків на Москву? Встелювати трупом козацьким усю Європу, щоб згодом винагородити ще одною якоюсь сеймовою ординацією, як ота з 1638 року: "Всі їхні давні права — старшинство, прерогативи, прибутки й інші гідності за їхні вірні послуги від предків наших набуті, а тепер через ті заколоти втрачені, на вічні часи в них віднімаємо, зичачи мати тих, яких доля війни позоставила серед живих, за поспільство, обернене в хлопів"?

Але мої співрозмовники на тому й урвали свої скарги, навіть натяком не виказуючи своїх намірів щодо козаків, та й щодо мене, хоч і порадили терпляче ждати повернення до столиці короля або принаймні великого канцлера коронного, який завжди був прихильний до пана Хмельницького.

Король поплив з Кракова до Варшави Віслою. Плив повільно, сходячи на берег то у воеводи сандомирського, то в маєтностях коронного канцлера. Скрізь влаштувано йому пишні повітання, підношено багаті дари, тоді згаювано час у багатоденних ловах. Коли ж прибув нарешті до столиці, то владнав справи з московськими послами і виїхав до Полоцька, запрошений братом своїм королевичем Каролем Фердінандом, щоб узяти участь в його інгресі до катедри.

За королем, як то воно й належало, потягнулося все панство, знов мав я переводити дні, хіба що пити горілку та поспівувати з своїми хлопцями пісень, згадуючи домівку. "Ой ти, грушко моя кучерявая! Ой коли ти зросла, коли виросла, на зелений явір похилилася?.." Боявся згадувати про ту грушку, лякався самої думки про неї. Та й який з мене тепер явір зелений? Повірівши в тьмяні панські натяки на ймовірні королівські милості, сиджу тут жалюгідним підніжком трону — так сповнюють слова Боровицької субмісії, писаної мною в ім'я погромлених козаків: "Ми найнижчі підніжки маєстату його королівської мосці пана нашого милостивого..." В цьому принизливому й безнадійному очікуванні столичному невідь — чого ставав я схожим на упослідженого посполитого, який, забачивши золотий поріг, проспить під ним півжиття в сподіванні доторкнутися до золота, або діждатися, що на нього впаде бодай відблиск. О царедворці в дядьківських сіряках, о азіатські хитрощі за високими вилицями, о вдавана байдужість і покора, за якими клекоче гнів і погроза! "Байдужий люд, а земля простора".

Знов мав я нічну зустріч з королівським секретарем Любовицьким, який цього разу виступав уже мовби від імені великого канцлера а чи й самого короля, хоч прямо про

це й не казав. Крутив і вертів, навчений цієї хитрої науки серед придворних підступів.

— Чи пан Хмельницький міг би зустрітися з одним вельможним чоловіком?

— Власне, для цього тут сиджу.

— Йдеться трохи не про те, про що думає пан.

— Тоді шкода й говорити!

— Пан не є офіційною особою.

— І в Кракові не був офіціалістом!

— Торжества маємо позаду. Та й туди мали б запросити когось з старших козацького реєстрового війська, а не пана сотника.

— Чом же не запросили? — спитав я, вже не приховуючи гніву.

— Пана шанують при дворі за його морські звитяги. Ніхто, щоправда, не зможе довести участі пана Хмельницького в тих відчайдушних виправах, але повсюдно відомо, з яким розумом це провадиться. Розуму приховати не дано нікому. На сім світі то клейнод найкоштовніший і найоздобніший. Тому, власне, ми й покликали пана й так затримали його довго, аби зачерпнути в нього поради.

— Порада річ безкоштовна. Та тільки який же з мене порадник тут, при дворі його величності? Можу хіба що скаржитися, та й то від себе самого, бо ніхто не давав повноважень високих.

— Щойно прибув до Варшави посол французького короля граф де Брежі. Чи пан міг би зустрітися з ним, добродію Хмельницький?

— Треба б запитати посла, чи міг би він зустрітися зі мною. А ще: об чім мені трактувати аж з французьким послом? Ще з турком чи татариним знайшов би що обмірковувати, Франція ж задалеко від України.

— Саме тому, саме тому, що задалеко. Граф де Брежі зацікавився вашим козацтвом і має до пана Хмельницького звабливі пропозиції. Він зупинився в Уяздові, там жде пана Хмельницького завтра чи позавтра.

Стільки намірів і стільки сподівань, а тепер така дурна пригода!

Я навмисне зодягнув своїх хлопців у козацькі білі свитки, сам зодягнувся так само і по обіді наступного дня вирушив до Уяздова шукати садибу пана де Брежі.

Наші білі свитки чи не найбільше припали до серця панові послу. Він був у захваті і від свиток, і від шабель у простих чорних ящурках, і від наших пістолів, які могли робити в чоловікові таку дірку, що кулак просунеш. Посол виказував французьку поривчість у всьому: і в мові, і в рухах, і навіть у тому, як трусив переді мною пір'ям з свого крилатого капелюха, так що око моє нічого не могло побачити за тим мерехтінням, і я тільки чув високий, мовби аж вискучий графський голос (чи вже так наладнав його для королівських вух?), яким посол виспівував мені всіляку хвалу. І моїй освіченості, і моєму розумові, і моїй латині, хоч була й не моя, а ще з езуїтської колегії від отця Андрія Гонцеля Мокрського, і моїм вичинам на морі (звідки він про них довідався?). Він сказав, що багато чув про запорозьких козаків і вже навіть написав про них кардиналові Мазаріні.

— Я написав, що це вельми відважні вояки, непогані вершники, досконала піхота,

особливо здатні вони до захисту і взяття фортець.

— Placet20, — сказав я.

— Також написав я, що в запорожців нині є дуже здібний полководець Хмельницький, якого поважають при дворі.

— Displacet21, — мовив я. — Щось мені не доводилося чувати про такого полководця Хмельницького. Хто це сказав?

— Це сказав я. А послі кажуть тільки те, що добре знають.

Граф щосили став мене вмовляти, щоб я повірив в існування того полководця, натякаючи досить прозоро, що навіть Франція могла гідно поцінувати такі здібності.

— Франція далеко, — зауважив я на ту мову.

— Пан Хмельницький боїться віддалей?

— Говоримо ж не про віддалі, а про гідності. Чоловік має заробляти їх у себе вдома.

Вже мені розвиднілося тепер у голові, до чого зводилося моє сидіння у Варшаві. Хтось (чи й не сам король?) намірився продати силу козацьку аж у Францію, чи то щоб налагодити міцніші зв'язки з французькою короною, а чи щоб прибрати з України всіх заводіяк, отой "ворохобний плебс", який не давав шляхті спокійно спати, тримав шляхту в постійному напруженні. Реєстровиків король не може посилати за межі Польщі, бо цьому спротивиться сейм, отож ідеться про Запоріжжя, про всіх втеклих, людей поза законом, безрідних і безправних, власне й неіснуючих. Спровадити їх будь — куди, щоб вельможне панство могло далі насолоджуватися золотим спокоєм, яким воно насолоджується після тридцять восьмого року. Мене ж хотіли, як колись Грицька Чорного, пустити в ті очерети та лози, щоб скликав охочих та вів кудись до чорта в зуби. Але ж Грицька Чорного, який пробував вербувати запорожців на війну проти шведів, козаки потихеньку прибрави, а самі виступили проти польського панства з Тарасом Федоровичем і таки добре нам'яли боки гетьману Конецпольському під Корсунем. Стати ще й мені Грицьком Чорним, щоб хлопці трохи полякали панів? Багато вже разів лякали, а злякати як слід так і не зуміли. Всі жертви були марні, такими вони будуть і далі. А може, справді пристати на хитрі вмовляння графа де Брежі та вивести отих козарлюг з очеретів, показати їх світові, хай подивується, замре од захвату, а тоді й здригнеться?

— А чи в Франції хоч можна досхочу наїстися? — жартома поспитав я графа. — Там же ні борщу, ні саламахи.

Граф сміявся. Він уже бачив мене із запорожцями на полях битевних, вже радів досягнутому, та тут я несподівано вилив на нього цебро холодної води, заявивши, що не можу бути ні в Франції, ні деінде, а тільки в себе вдома, на своєму хуторі, де мене жде все ростуче й повзуче. Не додав про сірі очі, бо лякався самої думки про них, та й не мав певності, що справді те дитя жде мене і як батька, і як лицаря з походу звитяжного. А які ж мої звитяги?

Чи ліпше мені не відмовлятися від спокус і обіцянь облесливого посла? Адже я зготовлявся до чогось, чогось ждав, сидючи терпляче коло підніжжя трону, так ніби не мав нічого за душею, мав тільки прірву й порожнечу і пітьму беззоряну, а наповненість

міг отримати лиш з рук ясновельможних повелителів світу. Може, й наповнився б чимось там, та не став би під зорею, бо вона тільки над розквітлою грушею в Суботіві, і всі таємниці, всі уповання, весь відчай, все щастя і всі нещастя мої обитають там, але однаково душа моя лине туди, бо навіть одчинені навстіж райські врата не змогли б народити й пробудити в мені того блаженства, яке викликає простий спогад. Зневолений жорстоким життям до твердих діл, які неминуче огрубляють душу, я намагався рятувати її від отупіння й здрибнення в спогадах, а хто ж щедріше дарує на сім світі спогади, аніж ті жінки, яких ми любимо, любили чи любитимемо колись бодай у мріях?

Так я прийшов у захват від обітниць французького посла, а тоді відринув їх і знов прийшов у захват і знов відринув.

Власне, граф де Брежі прибув до Варшави не для перемов з таємничими козаками, а щоб висловити співчуття королю Владиславу з приводу смерті королеви Децілії Ренати, що посол і виконав з суто галльським красномовством, якому позаздрив навіть сам польський златоуст Єжи Оссолінський, а тоді, покінчивши з смутком, почав пісню весільну, намовляючи польського владцю пошлюбити обраницю з Франції покласти нарешті край родичанню з австрійським та німецьким домами. Анна Австрійська, регентка малолітнього короля Франції Людовіка XIV, пропонувала Владиславу на вибір аж п'ять високорідних невіст: сімнадцятилітню Анну — Марію — Людвіку, доньку стрія Людовіка XIV Гастона Орлеанського, принцесу де Монпансьє, звану Ля Гран Мадемуазель; тридцятитрьохлітню Людвіку — Марію, доньку Карла I Гонзаги, принцесу де Неврську; двадцятидев'ятилітню Марію де Лоррен, доньку Карла де Гіза і Генрієтти де Монпансьє; двадцятип'ятилітню Анну — Женовефу, принцесу де Лонжевіль, сестру Людовіка Великого Конде; і, нарешті, Марію, доньку Карла де Конде і Анни де Монтофі.

Заприязнитися з Францією, зважаючи на її силу і впливи в Європі, для короля, над яким нависали загрози звідусюди, було б порятунком і вибавленням, однак Владислав не забув про повагу й монаршу пиху, належні його санові, і відправив посла без будь — яких обіцянок. Сказано графові де Брежі, що коли король і вирішить узяти другий шлюб, то попросить королеву — регентку Франції, щоб сприяла йому в його домаганнях шведської корони, на яку мав спадкове право ще по своєму отцеві Зигмунду, уродженому Ваза, і вивідала у шведів, чи захотіли б поєднати Владислава з королевою шведською Христиною, інакше ніяких переговорів про мир між Польщею і Швецією бути не може. Що ж до французьких наречених, то король не може висловити свою волю, бо посол не привіз портретів (австрійці ж прислали шістнадцять на вибір), окрім того, нічого не сказано про користь від такого шлюбу для королівства Польського. Все це посол мав передати в Парижі й повертатися на весну нового року, щоб встигнути до початку наступного сейму, на якому, коли сенат дозволить королеві взяти новий шлюб, буде стверджено цей намір і можна буде чути голоси, що король чинить те з любові до вітчизни.

Так граф де Брежі відбув до своєї далекої столиці, не везучи нічого певного ні від

короля, ні від "полководця" Хмельницького, і я так само вже збирався собі в дорогу додому, як було покликано мене до коронного канцлера Оссолінського, але покликано не службово, а потаємно, вночі, до власного палацу першої по королю особи в державі.

Оссолінський прийняв мене в своєму домашньому кабінеті при одній свічці, але на столику було добре вино і холодна дичина з литовських лісів, і очі його в напівтемряві світилися розумом і, сказати б, доброзичливістю, хоч від такого крутія годі було й сподіватися чогось такого.

Ми привіталися, називаючи один одного просто по прізвищу, надто вже різнився наш суспільний стан і звання наші так само. Мої розтріпані, сумно звислі вуса ніяк не пасували до закручених світлих вусиків пана канцлера коронного та до його виплеканої, розчесаної так, що золотилася кожна волосинка в ній, бороди, та цим я не дуже переймався, без церемоній прийняв запросини Оссолінського сісти навпроти нього до столика, не відмовився й випити та закутити як слід, а тоді мовчки поглянув на господаря, ждучи потоків його звичного красномовства.

Мені згадався шляхтич Ніздіковський з Киселевих маєтностей. Щось було в ньому від Оссолінського. Так само чепурний до прозорості, просвітлений погляд, доброзичливість у всім узвичаєнню, а поряд чоловіка набивають на палю, і це не позначається на поведінці шляхтичевій, бо, як каже пан возний Коструба: не пхай пальці між двері.

Оссолінський добродушно морщив свого великого носа, мовби хотів сказати: "Пан очікує від мене красномовства? Пан його матиме". З нього завжди текло, як з чопового отвору в барилі. Коли після елекції Владислава поїхав послом до папи римського, то став пробиватися до нього якийсь італієць, який переказав через слуг, що візьме всього лиш сто злотих, щоб навчити їхнього пана необхідного красномовства. Оссолінський звелів відповісти, що він дасть нахабі двісті злотих, аби лиш той його послухав і збагнув, що таке справжнє мистецтво мовити. Папу Урбана зачарував тоді так, що той надав йому князівський титул. Згодом отримав такий самий титул і від імператора Фердинанда. А був усього лиш підскарбієм коронним на той час. З високих своїх титулів, щоправда, не покористався, бо сеймовими конституціями 38-го і 41-го років в ім'я збереження вольностей шляхти суворо заборонено будь — які титули, окрім тих, які прийняті в унії, зате зумів пан Єжи так прихилити до себе короля, що той незабаром зробив його підканцлером, а згодом і канцлером великим коронним, у всьому довірився йому. Оссолінський обростав славою, а ще більше — добрами, і коли одружував доньку свою Анну Терезу з сином воєводи серадзького Зигмундом Денгофом, то весілля те було чи не найбагатше за всі сто років. Був присутній король, всі міста польські, воєводства, всі вельможі змагалися у вигадливості й щедрості, так що дарунків молодим було наведено на сто п'ятдесят тисяч золотих.

Я знав, що канцлер зневажає мене так само, як усіх інших, як зневажає він, мабуть, і самого короля, бо на сьогодні Владислав бідніший за пана Єжи, — та чого ж іншого я мав ждати? Повага до ближнього свого буває. тільки в бідняків. Багатство відбирає в чоловіка здатність поважати інших, багаті люблять лиш себе самих. Тільки й того, що

виказують це неоднаково. Дурні тикають тобі в вічі своєю зневагою і пихою, розумні вміють приховати свої почуття то за ввічливим словом, то за молитвою, то за панібратством, то за вдаваною доброзичливістю.

Пан Єжи сидів навпроти мене, дивився так відверто й розумно, доброзичливо морщив свого породистого носа. Він ще мовчав, але я вже знав, про що буде мова.

— Мали пекельне літо, — порушив мовчанку Оссолінський. — Канцлер Радзівілл, кваплячись до короля в Варшаву з своєї Олики, втратив улюбленого коня через нестерпний упал.

— Я теж квапився до короля, але мої коні цілі, — сказав я.

— Козаки вміють поводитися з кіньми.

— Не з самими тільки кіньми, пане канцлер.

— О, я знаю: з жінками також! — засміявся пан Єжи.

— І з ворогами, — додав я.

— Хто ж цього не відає, пане Хмельницький? Фама²² про це сягнула вже й антиподів, гадаю. Не один владця заздрить королеві польському, що той має таких доблесних вояків.

— Довелося чувати, і то недавно.

— Але пан не квапиться на заклик?

— Сказав же, що квапився до короля свого. А до чужого — чом би мав поспішати? Та й чи будуть тоді мої коні цілі?

— У великих полководців цілі бувають не самі коні, а й люди, — зауважив роздумливо канцлер.

— На жаль, мені за життя своє ще не довелося бачити великих полководців, а я б розпізнав їх, бо на них печать Божа. Коли Велізарій перевдягся жебраком, то воїн, який його зустрів, однаково впізнав свого великого полководця навіть у лахмітті. Мені ж тільки й доводиться бачити великих кровопрагнителів і кроволівців. І все якось воно так виходить, що ллється кров мого народу. Як не Жулкевський, то Ходкевич, а то Конецпольський або Потоцький. А з тої крові не народжується нічого, крім ще більшої крові.

— Кров може народити великих синів.

— В це ми віримо, і багатьох уже висував народ, але гинули безіменними ватажками. Якийсь фатум переслідує мій народ, і я заздрю вашому народові, пане канцлере.

— А коли б я сказав отут, що заздрю пану Хмельницькому?

— Хіба що як Іову поверженому?

— Граф де Брежі чи й говорив пану Хмельницькому про його високі здібності? — не слухаючи мене, швидко спитав Оссолінський.

— Звичайна галльська люб'язність.

— Мені відомо, що в Франції високо цінують пана Хмельницького як надзвичайно розумного і вдатного полководця. Франція ж знає це мистецтво як ніхто. Вона ще ніколи не програвала жодної війни.

— Окрім тієї, що програла Цезареві.

— Тоді ще не була власне Францією, а тільки Галлією. Але тепер це наймогутніша держава з наймудрішими королями, з найбільшими воєначальниками. І ось там уже знають про пана Хмельницького і воліють бачити його на полях битовних у себе.

— Коли святому кажуть, що він здатен на чудеса, то згодом їх од нього вимагають. Незручність од святості, пане канцлере.

— Це говорять не тільки святим, але й геросам. Морські виправи, які пан здійснював, викликають подив і страх навіть у грізних османів.

— Пан канцлер гаразд знає, що я сиджу на хуторі й плекаю бджіл, а ще — ретельно сповнюю свій сотницький уряд в Чигирині.

— Не конче треба ставати вогнем, щоб бути в вогні, пане Хмельницький, не конче. Розум сягає далі, ніж ядро з щонайбільшої гармати, чи мені про це казати панові? Ми щось знаємо, про віщось здогадуємося, може, ліпше не поглиблювати наших знань і здогадів і не надавати їм зайвого розголосу. Трапляється прекрасна нагода. Король Франції радо бачив би в себе звитязних лицарів запорозьких на чолі з славним полководцем їхнім Хмельницьким, і наш король не має проти того ніяких заперечень. Сейм не може дозволити вербунку нашого війська для чужини, бо потребуємо його в своїй державі, але ні сейм, ні король не можуть заборонити вільним людям воювати там, де вони хочуть. А пан Хмельницький і його козаки люди вільні. Це прихляє серця. Моє серце також.

— Пекти хліб без борошна, — сказав я. — Які ж у мене козаки, пане канцлере? Була півсотня з Чигирина на погребі королеви, та й ту я відпустив.

Оссолінський налив мені келиха, перехилився через стіл, тихо промовив;

— Пан Хмельницький почне тепер свої фрашки. Мовляв, сова сокола не народить, миша ока не виколе, хоч по соломі ходить. Я маю теж свої фрашки. Але мені не про це йдеться. Хай пан ще до свого Чигирина і коли захоче, то прибуде на початок наступного сейму березневого. Тоді тут буде й пан Миколай де Флецеллес граф де Брежі. Я розумію пана, але хай пан зрозуміє також мене. Світ надто жорстокий, щоб ми дозволяли собі надто затяжливу гру.

— Та вже так, — зітхнув я. — Світом не граються — за нього борються.

7

"Муж поистин? имени гетманского достоинъ, много дерзновенъ в бѣдствіа входить совѣтенъ в самих бѣдствіахъ бѣше, в немъ же на тѣло коими либо труди изнуренно, ни благодущество против ними нѣветъ побѣждено быти можаше, мраза и зноя терпѣніе равно, пищи и питія не елико непотребной иждивеніе, но елико естеству довлѣяше вкушаше, сномъ ни в ноци, ни во дни побѣждашеша, аще же тогда отъ дѣл и упражненія воинского времени избываше, тогда мало почиваше, и то не на многоцѣтнихъ одрѣхъ, но на постели воинскому мужу приличествуе, спящи же паки не печашеша, дабы уединенное коему мѣсто избѣрати, но и между немалымъ воинскимъ кличемъ, ничто же о томъ радящи з тихостію сна пріимаше, одѣяніе ничимъ же отъ прочиихъ разнствующее, оружие точию и кони мало что отъ иннихъ лучшее, мнози

многожды его воинскимъ плащемъ покровенна между стражами отъ труда изнемогаша почивающа созерцаху, первій же на брань, послѣдній по уставшей брани исхождаше" (Грабянка, 153)23.

Хто се? Князь Святослав, імператор ромейський Василій Македонянин, нещасний Валленштейн, підступно вбитий в Егері? Написано буцімто про Богдана Хмельницького вже тоді, як він став гетьманом, був і перебув, і коли легко вбгати чоловіка в звичні слова. У великих мучеників і великих негідників завсігди однакові житія. Так і про мене. Ніхто нічого не відав до Жовтих Вод. Мовляв, ображений і упосліджений втік на Січ, довкола нього зібралася сірома й відчайдухи. "Не тяжко було запалити їх, — каже справознавець (Пасторій), — бо як соловейку співання, так їм м'ятежі були властиві". Ось так: запалив душі заволок запорозьких, і вони миттю обрали мене гетьманом своїм! Чи коли бачено таку чудасію? Хто чесніший і порядніший, той змушений визнати: коли це сталося і за яких обставин — нема ніяких відомостей. Справді: нема нічого. Потонуло в людській крові, засипано приском, пожерте пожежами, розвіяне вітрами — і слово, і думка, і пам'ять, і згадка.

Мої універсали, діаріуші, листи й записи згоріли у вогні, одяг з'їла міль, дерево поточив шашіль, од хоругвів не лишилося навіть золотого шитва, а шабля, яка була найближче до смерті, живе й досі. Чи все воно так?

Вічність шепотом розповідає мені, хто я і що я, і ніхто, крім мене, того не чув і не відає.

Шепоти вічності.

Відкрию одну таємницю. Великі люди відчувають свою велич мало не з пелюшок. І вельми дивуються (коли не сказати, що обурюються), коли ніхто довкола не помічає цього. Може, несвідомо, але я знав здавна про своє призначення. І що тяжче ставало життя моє і мого народу, то міцнішим був я в своєму переконанні. Навіщо Цицерон захищав свободу своїх співгромадян? Навіщо Тіт Лівій розповідав історію Риму, починаючи від років свободи і до імператорської сваволі? Навіщо Тацит попередив свою "Історію" такими словами: "Події минулого описувано багатьма, і поки вели вони мову про подвиги народу, розповіді їхні були красномовні й щирі. Та коли в інтересах спокою й безпеки народу всю владу довелося зосередити в руках одної людини, ці великі таланти перевелися. Правду стали всіляко викривлювати — попервах через незнання державних справ, згодом з бажання підлеститися до правителів або ж, навпаки, з ненависті до них. До думки нащадків не стало діла ні хулителям, ні підлесникам".

І навіщо я все це вчив колись ще в отців—езуїтів? Щоб сіяти гречку й плекати бджіл на хуторі над Тясьмином?

Я жив під загрозами, тому не міг вдовольнитися тихим сидінням на землі, небезпеки пхали мене в дикі вири, з найтяжчих загроз зроджувався мій гнів і мого народу теж. Вся історія під загрозами. Ніде чоловік так не відкритий стихіям, як у степах. Земне горе і Божий гнів падають на нього однаково, навіть сни в нього тяжчі, ніж у інших людей. Може, тому на тих просторах тільки звірі та птаство, а люди лякливо тулилися по берегах великого степу, селилися серед лісів і боліт, на гиблих

землях або на пісках, в звіриних норах, серед мокречі, холодного дихання нетрів і надр. Життя моє з самого початку склалося так, що я опинився на самому краю степів, бачив звідси всю землю, охоплював її поглядом і розумом своїм. Що було на сій землі? Вмерли сліди й спогади, ні знаків, ні надій. Тільки пісні та плачі.

Закряче ворон, степом летючи,
Заплаче зозуля, лугом скачучи,
Закуркують кречети сизі,
Загадаються орлики хижі,
Да все — усе по своїх братах,
По буйних товаришах козаках!
Чи то їх зграбом занесло,
Чи то їх у пеклі потонуло,
Що не видно чубатих не то по степах,
Не то й по лугах,
Не то й по татарських землях,
Не то й по турецьких горах,
Не то й по чорних морях,
Не то й по ляхських полях?
Закряче ворон, загроє, зашумує
Да й полетить у чужу землю...

Я й сам брав батьківську ще вербову тридцятиструнну бандуру, співав пісні чужі, складав свої і вже знав: бандура сміється струнами всіма своїми і тільки приструнками плаче. Чому ж людям доводиться більше плакати, ніж сміятися?

Я блукав по світах, сидів аж у королівському кабінеті, відправляв уряд писаря військового, бачив гніви, незгоди; властолюбства, роздвоєння, заздрощі, ворожнечі, чвари з кровопролиттям та інші, подібні до сих, злопригоди й непотребства, і щодалі з скорботою сердечною впевнювався, що навіки порушено на землі зв'язок часів і зв'язок доль людських, життя і смерті людської. І це тоді, як не пропадав на землі жоден промінчик світла, жодна краплина дощу, жоден листок не впав марно, у всьому була своя доцільність, своя мета і користь. Так і чоловік, думав я, повинен мати свою мету, а вже вона принесе користь.

Може, я занадто довго вичікував, був обережний, стояв розполовинений, не наважувався назавжди обрати тільки волю й відвагу, а більше нічого? Як сказано: воля й відвага або мед п'є, або кайдани тре. Кайданів і так було доволі, я не хотів побільшувати їхню тяжкість, тому й вагався, вичікував, призбирував сили розуму, шукав надій. Скільки разів рвалися на волю, стільки крові — а ярмо ще тяжче, ще міцніше.

А тим часом довкола тривала боротьба добра і зла, Бога і диявола, між мирською суєтою і вічністю, і я мимоволі вплутувався в ту боротьбу, вгрузав у суєту більше й більше і вже починав лякатися, що не сповню призначення, яке відчував у своїй душі, тоді рвався всіма смислами і допускався вчинків таких, про які гріх і згадувати.

Занесений над моєю головою палаш Конецпольського після зухвалих моїх слів про Кодацьку кріпость спам'ятав мене, кинув у отхлань, у самі пекла, де валували чорні дими з позасвіття, і тут я мав або загинути, або ж зродитися таким, яким судилося мені історією.

Я кинувся тоді на Січ. Але знав, що мене, мов красного звіра, вистежать і там, бо після сеймівської ординації на Січі поставлено польську залогу з п'ятисот реєстровиків і трьохсот жовнірів, і вони тепер стерегли кіш, нікого не впускаючи туди й не випускаючи без потреби. Міг би я повештатися на крамному базарі день чи два, але й там не було надії zostатися непоміченим, отож і підказав мені мій розум річ зухвалу й нечувану: без прогайки і вагань створити свою Січ власну, потаємну, невидиму, мовби й неіснуючу, підводну й підземну, летючу й примарливу, яка житиме тільки потребою, злітатиметься й розлітатиметься невловимо, але як же грізно.

Степи пустоширокі, там ні стежки, ні сліду, як на морі. Вдень по сонцю і по кряжах високих земних, по могилах і байраках, вночі по зірках і вітрах пізнавав я путь свою. Не було тут ніколи дороги певної, а тільки одвічні шляхи, і я знав ті шляхи і став ждати на них таких самих безпритульних, як і сам, втікачів, переслідуваних, гнаних. Це було місце, де люди не мали нічого, окрім самих себе. Гідність цінувалася дорожче за любов і навіть свободу. Ми збиралися один до одного, кожен приносив не що мав (бо не мали ніякої субстанції), а що вмів. Один мав відчуття доріг, другий знав, де що росте, третій бачив воду в землі, четвертий передчував грозу, бурю, землетрус, голод, засуху й лиху долю. Я приніс їм свій розум. Споконвіку вважалося, що в битвах важить не розум, а відвага й кмітливість. Розумні занадто високої про себе думки, тому вони боязкі. Однак для козаків розум був найвищими святощами, може, тому, що кинуті були в такі нетрі життя, де не було ніяких святощів. В давній думі нашій співалося, як козаків застала на морі буря і кошовий, щоб порятуватися, пропонував дружині знайти між собою грішника, який накликав на всіх гнів Божий. Тоді винним перед Богом і товариством обізвався писар військовий — пирятинський попович Олексій, але козаки й слухати такого не хотіли:

Ти ж Святее письмо в руки береш, читаєш,
Нас, простих людей, на все добро наставляєш,
Як же найбільше гріхів на собі маєш?

Я вибрав собі острів посеред Дніпра, в протоках і затоках, в поплутаності й непрохідці Великого Лугу, за милю від Січі, і став збирати ще більших відчайдухів, ніж збиралися вони на самій Січі, замисливши вирватися в море, піти в море й самому бодай один раз, щоб прогриміло воно нашою славою і нашою силою, од якої здригнулося б усе близьке й далеке. За мною була першість, був розум, і це поєднало довкола мене людей, кожен з яких по — своєму був або міг стати великим. Як вони помогли мені тоді? Тепер їхні імена знані повсюдно. Коли розпочалася велика війна моя, всі вони стали полковниками, зродилися мовби з нічого, а я знав їх усіх задовго до Жовтих Вод і Корсуня, любив за їхнє вміння, за їхню непокореність, за нестримність і навіть за норовистість, бо ж любиш не того, з ким хочеш до раю, а того, з ким готовий

попасти і в пекло. Тепер вони всі мертві: Кривоніс і Нечай, Пушкар і Чарнота, Ганжа і Бурляй. Шкода говорити! Вже не можуть наблизитися до живих, супроводжують їх віддаля, не можуть подати голосу, але я говорю з ними так само, як з першим писарем моєї потаємної Січі Самійлом з Орка. Гей, Максиме, кажу я, рано пішов, брате, від нас, ой рано... А ти, Даниле! Чом не поберігся? А великий самоборець Ганжа чи хотів узяти на свої плечі весь світ, як той Атлант? І ти, Бурляю, який переміг море, а на суші спіткнувся. А Пушкар, чистий і чесний, як і його дейнеки полтавські — може, ти виявився найблагороднішим, бо ж бився за справу Богданову, коли налетіли на неї круки, щоб розкльовати. А ти, Чарнота, замороко наша й цілого світу, геніальний здобувальник човнів, весел, і зброї, й вогневого припасу, де ти і як, і чом не чути твого нестримного голосу?

Вони всі говорили часом занадто голосно, не любили пошептів, ненавиділи недомовки. Вони говорили ліпше, ніж знали, навіть не маючи ніяких знань, говорили, як великі оратори, і розумів їх тільки я, а вони розуміли мене. Про своє минуле життя згадувати не любили, бо всі жили сподіваннями на життя майбутнє. Бога поминали, коли їм було незмірно тяжко, і забували, коли ставало легко, хоч бувало те й вельми нечасто. Коли присягалися ложно, згадували Бога ще частіше і обачливо сходили з місця, щоб грім кари небесної не влучив у них. Вмирили під хоругвою не королівською, а своєю, бо честь для них була понад усе. Не знали доріг, перепон, не лякалися просторів, хвиль, моря й гармат. Привозили повні човни заморської зброї, дорогих тканин, срібла й золота, жіночих прикрас, хоч не мали ніколи коло себе жодної жінки, були молодцями по обітниці й по нужді, а світ ніби ошалів і половину своїх зусиль витрачав на жіноцтво, на його шати, примхи, забаганки й витребеньки, другу ж свою половину — на можновладців і їхню ненаситну жаждобу влади. Налітали на турецькі береги так зненацька, що не чули власного віддиху, і зникали ще швидше, ніж долинали до них стогони й плачі поконаних. Хоч вилітали щоразу на море, жили на землі, знай обкопували свій острів, народжені в землі, були землею, нею ставали по смерті. Ніхто не зустрічав їх з перемогою, зате ніхто не докоряв і за поразки. Життя і смерть судилися їм однаково легкі й прості, а все, що просте, є водночас і розумне. Сьогодні їмо саламаху на Дніпрі, а взавтра їстимемо масні плови в Стамбулі, тож не наїдайтеся занадто, дітки мої! Вони не мали нічого свого, навіть півня, який би прокукурікав світанок, і нічого не винні були світові, зате заприсяглися своєму товариству, а товариство те було мов цілий народ і його земля з степами, ріками, лісами, небом і сонцем. Коли нічого не маєш, нічого й втрачати. Показували один одному тільки руки. Сідали й викладали їх на стіл, ворушили пальцями, перевертали долоню догори, то знов накривали щось невидиме, а очі їхні спочивали на тих руках, єдиному їхньому багатстві, їхній породі, їхньому величанню й майбуттю. Руки засмагли, з обкуреними пальцями, з поламаними нігтями, пошрамовані, мозолясті, в рубцях і борознах від тяжких самопалів і твердих пік. Ще коли малятами лежали в колисках і бачили над собою стелю та вугластий сволок на ній, то й тоді не мали ліпшої забавки, як власні розчепірені пальці. Радість і чудо найбільше для людини — її рука. Бере і дає,

карає і милує, пестить і нищить, будує і палить, творить і любить.

Гаразд, був я з ними і не з ними, лиш один раз пішов на море того першого літа, а далі обмежувався самими лиш порадами, знаючи вельми добре норів турецький; гаразд, про Січ мою потаємну не знав ніхто й ніколи не здогадався; гаразд, я не втратив довіри ні в короля, ні в його наближених, ніхто не чіпав мене, сам Конецпольський, здавалося, забув про свій гнів і тільки перед смертю пошкодував, що не згладив мене з світу; гаразд, я прибув до Кракова мовби на запросини самого короля, щоб побільшити число засмучених підданих коло гробу королеви, а вийшло, що мене виманили аж до столиці, щоб сказати прямо й недвозначно, що хтось знає про незнане, хтось вистежував усі ці роки кожен мій порух, і тепер від мого поведження залежатиме, може, й життя отих усіх, хто довірився мені. Чи ж переступлю я через них? Хто переступає через людей, через їхні могили, через їхні сльози, той переступить і через увесь світ. Чого ж досягне? І де опиниться?

Тяжка й довга була моя дорога з Варшави додому, і ще тяжчі думки обсідали мою немолоду голову. Пристати на домагання Оссолінського чи далі вдавати тихого хуторянина і ретельного сотника чигиринського? Он навіть сам коронний гетьман Конецпольський дякував моїй сотні, коли взимку під Охматовим погромлено було, як ніколи, орду. Реєстрові билися плече в плече з жовнірами, з'єдналися в мужності й бажанні, щоб увесь світ довідався про цю мужність і щоб усі нападники обходили їхні землі, не зачіпали, лякаючись їхнього молодецтва і їхньої бойової дружби. Татари були так безжально й нещадно розшарпані під Охматовим, що коли, втікаючи, якийсь їхній чамбул зустрівся з весільним поїздом, то не кинулися кримчаки грабувати, а тихо познімали шапки й стояли непорушно, поки весілля й поминуло їх усіх.

Тепер ішлося не про реєстрових, а про моїх потаємних побратимів. Пан Оссолінський не відступить. Від чорта відмовишся, а людської настирливості нічим не збудешся. Але й розпоряджатися чужим життям чи я міг? Тільки власним, але про моє життя не йшлося, бо те, що я створив, видавалося декому значнішим за моє життя.

Знищити створене мною — знищити мене самого і мої заміри. Так міркував, мабуть, пан канцлер великий коронний, і я мав перехитрувати цього великого європейського лиса, посміятися над ним моїм гірким сміхом. Сміливість і обережність, поєднана з хитрощами, — те, що притаманне козакам і селянам. Я козак і селянин водночас. На всіх висотах і перепадах життя не забував про це, не втратив своєї природної сутності — і в цьому моя сила і таємниця мого генія. Один посвист — і ніякої моєї Січі, і нікого й нічого, ні сліду, ні духу, бо при потребі всі мої побратими ставали пастухами, рибалками, чабанами, жили під вітрами й негодами, вже й не люди, а тіні й переблиски світла, невловимі, як блискавиці на небі. Не боялися ні Бога, ні чорта, все втікало від них, від їхніх дьогтяних сорочок, від їхніх пік і мушкетів і їхньої зненависті. Воїни, з якими вони мали справу, завжди чомусь були пишно вбрані, так ніби заздалегідь зготовлялися до смерті. Султани були надто великі, хани й мурзи занадто нікчемні, щоб перемагати одних і других. Та й не для звитязтва наставляли вони свої груди, а для оборони й захисту рідної землі й народу свого ставали живим валом. Тепер мав той вал

покотитися світ за очі аж до незваної Франції. Навіщо? І чи є в тому доцільність? Побачимо, пане Оссолінський, побачимо.

8

Який неземний, страх налягає на душу, коли, занурений у справи щоденні, які видаються тобі суттю життя твого, зненацька опиняєшся над отхланню вічності і безнадії, бачачи, як найближча тобі людина поволі й неминуче відходить у позасвіття, замкнена у своєму болеві, як церква покинута, мов самотній острів посеред розбурханого моря. Потойбічний холод проникає в неї, вливається такими потужними струменями, що ніякі вогні земні не здатні вже затримати горіння життя в тілі, ніби квола згасаюча зірка посеред безмежної чорноти небес.

Маєш намір порятувати цілу землю, а тим часом безсилий допомогти найближчій людині! Так я сидів біля своєї Ганни, брав її прозору руку, тулив свою обвітрену всіма вітрами щоку до її холодного знекровленого лиця і не міг стримати сліз розпуки і каяття. Ганно, Ганно! Як же це? За твою чистоту, безгрішність і така несправедлива відплата. Ти так щедро дарувала життя, а в тебе життя відбирається без милосердя і без милості.

Ще тяжче мені було від думки, що я зраджував Ганну, мав гріх перед нею, хай ще не здійснений, навіть неусвідомлений, захований так глибоко в серці, що й сам не міг його розгледіти, але вже був той гріх, вже кільчився і мав неминуче прорости, зазеленіти, радісно й буйно нищачи все довкола, розпростуючись пишно і, сказати б, знесамовитіло. Мотря. Мотронка. Роня. Коли заїхав до двору у день свого повернення з Варшави, то першою побачив її. Стояла на ганку, мовби вичуваючи моє прибуття, мовби ждала там уже багато днів і тижнів, не помічала ні дощу, ні вітру, ні холоду, одягнена абияк, поблискувала сірими своїми очима мені навстріч, притримувала тонкою рукою одяг, який рвав на ній вітер. Стояла, мов гріх втілений. Рука тонка, але округла, вже жіноча, і тіло під завітраним одягом вгадувалося вже не дівчаче, а жіноче. А ще вчора було дитяче. Коли виростло? І як росте тіло жінки? Таїна таїн.

Я відвів погляд від Мотриної руки, дивився на свої руки. Руки для дружніх потисків і для трудів праведних, руки, щоб брати, давати, пестити й карати, руки для шаблі й для пера, для грубості й ніжності. Які ж недоречні вони поряд з тонкими дівочими руками, створеними тільки для любові, виростили для жаги й пещень.

Зненацька забув, хто я і що я, став перед молодими очима, неначе на оглядинах, сам себе споглядав збоку і був задоволений. Не відзначався вродливістю, зате знав, що маю добру презенцію, шляхетні риси, орлиний ніс, погляд відкритий і сміливий, брови в розльоті, як і думка, легкість слова, мужська постава, лице обгоріло від вітрів і сонця степового, борозни на щоках — сліди дум і пережиттів, сивизна вдарила в волосся — зайвий доказ досвідченості та ясності суджень.

Хлопці мої Демко й Іванець кидали якісь дурні жарти молодечі Мотронці, вона віджартовувалась, а мені здавалося, що дивиться лиш на мене, але не сміє мовити мені бодай слово, і я також розгубив усю свою мужність і мовчав, ніби мені заціпило. Та тут вискочив на ганок Тимко, за ним з виском викотився малий Юрась, я злетів з сідла,

одною рукою пригорнув до себе чубату, вже козацьку голову старшого сина, а другою підхопив малого Юрка, а вже й донька Катря йшла до батька, і пані Раїна зродилася мовби нізвідки і розсипалася в своїх шляхетських radoщах і захватах, тільки тоді наблизилася й Мотронка, і я впритул побачив її сірі очі під темними бровами, і різонуло мені по серцю страшним болем від давнього — давнього спогаду, ще переяславського, коли такі самі очі з — під таких самих брів дивилися на мене з любов'ю, страхом і надією. Сірі очі під темними бровами. Ганнині очі.

— Де мати? — поспитав я дітей, не бачачи Ганни. — Що з нею?

Ніхто мені не відповів, та я вже й сам знав, і неземний страх опанував мною.

Тепер гладив Ганні помертвілі руки й плакав над її долею і над своєю. Людина вмирає, згасає повільно й невпинно, і не допоможуть ні королі, ні Боги, ніхто й ніщо. Де таємниця життя і смерті, тривання й минущості?

— Ой Богдане, Богданочку, — шепотіла мені Ганна, — як же сам зостанешся? Бог врозумив тебе, що ти дав притулок у нас пані Раїні. Вона добра жінка й гарна. Буде тобі господинею і дружиною. Послухай мене, Богданочку, обіцяй мені...

Навіть на смертній постелі не могла прозирнути моя нещасна Ганна в похмурі глибини мого серця, не відчула затаєного, не даровано їй яснovidіння остаточності — такий великий і непростимий був мій гріх.

— Прости мене, Ганно, — попросив я її, —прости.

— За віщо? Хіба ти винен?

Справді, чи ж винен? Що робив досі, як жив, якими потребами, турботами й пристрастями? Чи дав волю серцю своєму бодай раз, чи думав про нього, чи подбав? Чоловік має вишумитися замолоду. Літа цілі молитов та суворого ригору в езуїтів, два роки лютої турецької неволі зупинили мене, мов коня на скаку, зламалося в мені все надовго, мовби й назавжди, коли ж прокинулася душа, то відчув: не буде тепер мені впину ні в чому! Знав, що й смерть Ганнина не стане на заваді, а може, тільки одкриє мені дорогу до гріха.

Страшні думки і страшна душа моя, та що я мав удіяти?

Роздав варшавські подарунки домашнім, привіз із Чигирина лікаря шляхетського, попросив священика суботівського помолитися за здоров'я моєї нещасної Ганни, а тоді зачинився в своєму покої на кілька днів, нікого не пускав до себе, не хотів бачити. Почувався старим і самотнім. Людина й народжується для самотності, бо хіба не в прихованості й зачинають її і приводять на світ? А живеш на людях, і вони віддячують тобі хіба тим, що приходять на твій похорон. І вже тоді знов здобуваєш свою самотність навіки.

Удень час знищується непомітно, він загублюється між клопотами і дріб'язком, а вночі, коли нікого й нічого довкола, коли ти сам, — час тече, мов ріка, він оточує тебе темним морем самотини, яке плине в безвість з невимною повільністю і вперто несе тебе з собою.

Куди я пливу, й куди пливемо всі ми? Чи тільки до смерті, чи ще до якогось незнаного берега, де чекає нас утішення?

Не помагало мені тоді ніщо. Ні люлька, ні горілка, ні бандура старенька. Блукав я по світлиці, товкся, мов домовик, до вікон боявся й підійти, щоб не бачити Божого світу, успокоювало мене хіба що тепле старе дерево дверей. М'яке на вигляд і тепле. Як старий чоловік. Я підтягнув лавку до дверей, сів під ними, обіперся спиною, відчував заспокійливу старість і сухість дерева, а важкі руки мої спочивали на легенькій вербовій бандурі. Так і життя видавалося мовби лагіднішим і не мало кінця.

Ой у нашій у славній Україні

Бували колись престрашні злигодні, бездольні години...

Чи я складав і співав своє, чи виспівував уже чути колись про славу перемогу Наливайкову над гетьманом коронним Жолкевським при Чигирині? Тоді я ще був немовлям, лежав у колисці, почеплений ось до такого темного дерев'яного сволака, і, може, самий вигляд дерева діяв на мене, малого, так само заспокійливо, як тепер на старого й тяжко досвідченого.

Бували й мори,

Й військові чвари,

Ніхто ж українців не рятував,

Ніхто за них Богові молитов не посилав,

Тільки Бог святий наших не забував,

На великі зусилля, на відповідця держав!

Ох, у кожного свій Бог і надії свої! Коли Миколай Потоцький втопив у крові останнє повстання Остріяниці, то теж посилався на ласку Божу, пишучи в Варшаву: "За ласкою Божою і за щастям королівським поводилося нашим добре кілька разів: багато разів сильно громили ту своєволю, табори їхні міцно розривали, їх самих по кілька тисяч вирубували, але що ж! Як їх одного дня згине стільки, зараз другого — третього дня на те місце прибуває ще більше тої своєволі, що з усіх боків валом валить до них!"

То не хмари по небу громом светим вигримляють,

То не святих вони до Бога проводжають, —

То ляхи у бубни ударяють,

У свистілки та в труби вигравають,

Усе військо своє до купи в громаду скликають,

Щоб ішли всі до громади на послуханне,

Слухати гетьмана Жолкевського одповіданне.

А послухавши, коней сіддали,

Через Білу — річку²⁴ перехід великий мали,

А перейшовши, обгороди да шанці робили,

Ув укріп гармати становили.

А поперед гармати три хрести вколотили.

А що перший хрест, то Сомко висить,

Сомко висить, барзо голосить.

А що другий хрест, то Богун висить,

Богун висить, шаблюкою лопотить.

А що третій хрест, то порожній стоїть,
Усіх інших козаків до себе піджидає,
Козаків піджидає, козаків оглядає.
Хто первий підійде, того гармата уб'є,
Хто другий добіжить, того самопал цапне,
Хто третій підлетить, той хреститься буде,
Хреститься буде й молитися стане,
Що хрест з осоки — то його надбанне...

Може, то діда моєї нещасної Ганни розіпнуто на одному з хрестів гетьмана Жолкевського, а на другому діда мого побратима Богуна, якому не допомгло й взяте від Господа Бога ім'я. Проти трьох хрестів Жолкевського Наливайко виставив тоді три хоругви козацькі червоні хрещаті з написом: "Мир християнству, а на зачинщика Бог і його хрест!" Як співалося: "У кого хрест, на того й хрест!"

Отее ж і пішли наші на чотири поля,
Що на чотири поля, а на п'яте на подолле.
Ляхів на всі сторони, по всі хрестах колотили,
Ляхи опрощення просили, да не допросились:
Не таковські козаки, щоб опрощення дали!
Не таковські й ляхи, щоб напасть забули!
Буде й нашим лихо, як зозуля кувала,
Що вона кувала, проміж святих чувала,
Що вона кувала, тому й бути — стати.
Як стануть біси правих і неправих єднати,
Душі забирати, у пекло докупи складати,
Од того й сього, од іншого чоло,
Боже нам поможи!

Струни гриміли, співалося само собою, мовби то й не я вже, а доля наша співала, я ж мав почуватися ще самотнішим і безраднішим з своїми клопотами невтоленними і горем близьким, що було ось тут поруч і стояло невідступно і вже шуміло страшною косою, яка стинає все найдорожче і найпрекрасніше.

Холод самотній такий, що не зігрієшся на всіх вогнях світу. Може, й зблиснув би мені збавчий вогонь з сірих очей, та, бач, як мстиво поєднала доля очі Ганнині й очі Мотрончині.

Я відсунувся трохи од дверей, бо щось мені наче муляло в спину. Тільки відсунувшись, почув якийсь звук сторонній, настирливий позаду. Цвіркун у шпарці заворушився чи старе дерево потріскує, всихаючи далі, хоч де вже йому всихати? Не хотілося прислухатися, нічого не хотілося, але звук був настирливий, хоч і кволий, я наставив вухо і тепер виразно почув, ніби хтось шкрябає в двері з того боку. "Хто там? — промурчав я. — Чого треба? Нікого не хочу бачити!" Але воно шкрябало далі, мов Дух Святий або домовик. Тоді я відкинув лавку і смикнув до себе двері. Випустив бандуру з рук, відхитнувся. Кров уся з мене впала кудись униз, провалилася крізь мене.

Не міг ні ворухнутися, ні дихнути.

За дверима стояла Мотронка. Стояла переді мною, мов гріх втілений.

— Батьку, — мовила тихо, — ви так гарно співали, так гарно... Я хотіла послухати.

— Я? Співав? — здобувся я нарешті на слово. — Тобі здалося, дитино. Хіба я годен співати?

— Так, як ви, ніхто...

Але договорити не встигла, бо надбіг Тимко, з ласкавого брутальністю відіпхнув її, затулив од мене, не пробуючи притишити свого дужого голосу, гукнув:

— Он ба! А я нишпорю, а я нишпорю! А вона ба де!..

Гарний козак виростав, шаблею рубався з обох рук вже й незгірше за мене, грамоти навчав я його разом з Мотронкою і моєю Катрею, зтягаючи в Суботів найліпших навчителів, яких міг роздобути в сих краях, а лагідності в душу, бач, не зумів я синові внести. Грубий був і брутальний навіть перед батьком рідним.

Не хотів я дорікати Тимкові за його поведінку недоречно, та й не мав на те часу, бо й ще одна людина з'явилася, щоб порушити мою самотність, а може, слідом за Мотроною та Тимошем, так що й не збагнеш, хто кого вистежує, хто кого оберігає. Нечутно з'явилася пані Раїна, стала віддаля, мовчки дивилася на нас трьох, мовчки і не без радості. Де троє, там немає гріха. І нічого немає. Окрім хіба що зненависті. Та про це тоді не думала ні пані Раїна, ні я, і ніхто з нас.

А треба було б думати, ой треба! Тільки дурні тішать себе думкою, ніби знають усе про людей. Людина — незбагненна. Недаремно древні вперто повторювали: пізнай самого себе, пізнай себе! Я ж, лякаючись зазирнути собі в серце, не пробував зазирнути в душі своїх близьких і згодом мав жорстоко розплачуватися за таку легковажність.

Тоді я не чув і не бачив нічого, окрім темного поклику жаги, який низько виплодився в мені і з нездоланною яросною силою вів мене за отими сірими очима під темними бровами, і хоч я знав, що не повинен був піддаватися, що це злочинно й ганебно, я не міг противитися, я відкинув усі докори сумління, я йшов сліпо й слухняно, і вже не був у себе на хуторі в Суботіві, не був у своєму чаєі, перенісся на багато літ назад і на відстань незміряну опинився в замкненому кам'яному дворіку, обнизаному внутрішніми галереями, на які виходило безліч дверей од вузьких келій, і одні двері були мої, і келія була моя в отців—езуїтів, з моїм твердим ложем, з столом і книгами, дозволеними й забороненими, в яких я разом зі своїм наставником Мокрським шукав пророкувань, як шукав їх у небесних знаках, в травах і деревах, в голосах людей, пробував тлумачити власні сни, вгадувати долю з допомогою хіромантії, вчитувався в таємничі тексти псевдо — Йосифа, розбирав абеткові ключі псевдо — Даниїла, трактат Артемідора Ефеського, "Clavicula" Соломона. А тоді кидав усе, знесамовитіло вдивлявся в сутінки світу, в яких клубочилися дияволи, а з — за них поставала жона з тугим лоном, високими персами і тілом, що пахне марципанами, і я летів у темряві до езуїтської фурти, яку стеріг вірний Самуїл, і рвався за фурту, за Полтву, де зелений дух трави і могутнього життя. І цей дух пойняв мене й тепер, він

був мов диявольська мана, наслана на мене в таку тяжку хвилину, щоб до кінця звідав я жах прокляття, каламутну жагу, бридливість до себе, межу страждань. Я відчував, що тону, гину, Зраджую себе, й Ганну, і все святе, але не мав сили збороти смертельну спокусу й ринувся в гріх явний чи тільки уявний, в шепоти й зітхання, в плотські стогони й палкі обійми. Яка марнота! Стогони любові були стогоном вмираючої Ганни, молоде тіло, яке я обіймав, було тілом Ганни, її стегнами, її грудьми, її шиєю.

Я струснув з себе наслання, здолав чари, вирвався на волю, знов запрагнув діла великого, де був рятунок і для моєї змученої душі, й для землі моєї. Тільки у великому ділі порятунок. Душа чиста, думка жива, і серце невинне.

Гукнувши вірного Демка свого, звелів сідлати коней і поїхав до Чигирина.

Осінь того року не мала кінця; Лила дощі, розвішувала між небом і землею тумани, вводила в оману дерева, трави й злаки, все зеленіло, озимина густо кущилася, здається, навіть птахи ще не всі полетіли у вирій, все змішалось в світі людському й Божому, і хто там міг дати раду в такій каламуті?

Мало не мило треба було їхати від Суботова до Чигирина величезною гаттю, що тяглася понад ставами, болотами, островами, вздовж багнистого допливу Тясьмину. І в гарну погоду в цих місцях подорожній здригався од страху, а о цій похмурій порі навіть мені ввижалося слизьке гаддя, що пнеться з боліт і трясовиськ, і щоразу вчувалися моторошні гуки, так ніби подавала голос сама нечиста сила.

Та хоч яка кругом пустиня, милосердний Бог усюди над чоловіком.

Я їхав до шинку чигиринського реждаря Захарії Сабиленка, де мав спіткати когось з довірених козаків, через яких подавав вість до своїх у плавнях. Надумав прикликати до Чигирина писаря свого Самійла, який, власне, був молодшим після Степана Браславського писарем на Січі, але то для прикриття, насправді ж писарював Самійло для моєї потаємної Січі. З ним мав я порадитися, як нам вестися, коли стало відомо після перемов з канцлером коронним і послом короля Франції. Тверде життя давно вже призвичаїло мене ховати свої справжні заміри під машкарою згідливості й позірної байдужості. Я мав переконання, що на світі, надто в політиці, годі інакше жити й чинити, тому доводилося вдавати з себе простодушного, безпретензійного чоловіка, грати в непомітність, що сягала часто анонімності, і виходило так, що моє ім'я загублювалося в сум'ятті подій і, власне, майже ніколи досі не спливало, не було простежено в реєстрах історії, я значився або просто "козак", або "скрибент", коли ж довелось чи не вперше поставити свій підпис, то був то підпис тяжкий і ганебний — під Боровицькою субмісією і змити його можна було хіба що кров'ю панською. Ось уже кілька років ішов я до цього з дикою впертістю, з шаленством, яке насилу міг стримати, але й з розумною зручністю й оборотистістю в усіх своїх ділах. До мене горнулося все, що тільки жило, а я до часу не міг об'явитися всенародно, мав затаюватися, заганяти в найглибші глибини серця свої заміри, споглядаючи, як Конецпольський з Потоцьким налягають на козаків уже й на Запорозжю, нищать Україну, мабуть задумуючи саме наше ім'я козацьке викоринити або й увесь народ із землі зігнати.

Тепер же виходило, що наміри мої відкриті передчасно. і не друзями, а ворогами,

до того ж найвищими. Як тут повеетися? Хто порадить і зарадить, коли сам не спроможешся найвищим напруженням розуму й волі. Нападати? Передчасно. Захищатися? А як і чим? Третього ж не дано, люди або нападають, або захищаються, навіть схимники в печерах усамітнюються, захищаючись, боронячись од світу, од спокус, од диявола.

Коні наші чалапкали по багнюці, ледь просуваючись по заболочених вулицях, хоч і брали ми з Демком попід самими тинами, по згорбках, вишукуючи бодай трохи сухіші місця, хоч яка вже там сухість серед цих потопів. Багнюка стояла така, що ніщо живе не могло, здавалося, й виткнутися з дворів. Калюжі розпливалися морями й озерами, вулиці стали мовби руслами для дощових рік і вливалися в площі, де вода стояла потопом. Шинок Сабиленків був на площі чи не найбільшій, поставлений так, щоб можна під'їхати до нього зусібіч, не загороджений і не обгороджений, тільки з одного боку запобігливий шинкар поставив не знати для чого шматок міцного тину з високим пакіллям над ним, і тепер саме до того тину простувала якась невиразна постать — козак не козак, шляхтич не шляхтич, просто п'яний чоловік, і не з простих, а маєтний, бо одяг мав на собі дорогий і зброю показну, та й тушею відзначався хіба ж такою. Брів од шинку, сказати б, як свиня нескребена, мірився до того тину, а вухом попереду поводив, мовби слухав, послухав, чи не судить його де козак або мужик, не сміється — насміхається. Нас іще й не бачив, бо мірився до того звабчого тину, врешті допався до нього, вхопився за один з кілків, що стирчали зверху, перевернувся спиною, вхопився ще й за другий кілок, широко розметуючи руки, і тепер став мовби розіп'ятий на тому Захарковому тину п'яний великомученик — ні відірватися, ні зворухнутися, широкомордо втупився на нас з Демком, що наїжджали на нього, пустив з Вузьких, як у татарина; очиць хитрий усміх, дошкульно — тихим голосом мовив мені навстріч:

— Гей, пане Хмельницький, де ж то ти бродиш — блукаєш, а що в тебе за спиною діється, то й не знаєш.

Я натягнув повіддя, пильніше продивився до того козака — некозака, впізнаючи його, але не впізнав.

— Я тебе не знаю, — сказав йому, хоч і негоже було встрявати в балачку з пияком.

— А я тебе знаю, — засміявся тихо й дошкульно, як і говорив, козачина. — Хто ж не знає пана Хмельницького! Я ж Семко Забузький альбо Забудський, бо забуваю, що мені треба, і міцно пам'ятаю те, що не треба.

— Не чув про тебе, — сказав я так само неприязно.

— Та де тобі, пане Хмельницький! Ти на Січ та з Січі, до Варшави та з Варшави, а я собі то на Донець, то на Остер, то Валуйку звоюю, то на бродях когось вловлю. Ти про нас і не чув. Та й що ти чув? Ласка королівська на тебе падає, на погреб королеви їздив, а чом ти, простий сотник, а не пани полковники та осавули? Чом не осавул полковий Роман Пешта і не Осавул генеральний пан Барабаш, мій сусід черкаський? Я питаю: чом? А ти не вмієш відповісти, пане Хмельницький. Бо хто ти є? Простий сотник, хоч колись і був писарем військовим генеральним. А може, ти й тепер не простий сотник, а щось більше? Га? Не скажеш, а я скажу. Бо Семко Забузький нічого

не забуває. Може, ти хочеш, аби тебе й гетьманом викрикнули? Тоді й мене покличеш. Скажеш: пане — брате Семку, подай свій голос чесний за мене грішного. А Пешта не подасть. І Барабаш, мій сусіда черкаський, не подасть, хоч він і твій кум. Бо що? Лічать себе благородними... А бл... благородство не в тім, щоб говорити про бл... благородство, а самому бути свинею. Ось я впилий і в багнюці, як свиня, а душа в мене чиста, як сльоза. Твій же Пешта в оксамитах та в шовках, а душа мов хлів... А я все знаю... Я — все, пане сот... Вони ж зазд... др...

Я вдарив коня. Гидко було слухати п'яне варнякання незнаного мені Семка. Вдерся його дошкульно — тихий голос у мої тривоги так зловісно, що хотілося заткнути вуха, щоб не чути, втекти світ за очі від цього опецькуватого козачини, в марному сподіванні, що ніколи не відклеїться він від Захаркового тину і так висітиме тут до кінця світу.

Я входив до шинку, Захарія, трусячи сумним своїм довгим носом, летів мені назустріч, щоб мерщій зняти з мене мокру кирею, гукав про велику свою радість бачити в себе пана сотника, а мені аж тепер стало страшно, бо зімкнулося в моїй свідомості щойно почуте від п'яного Семка і те все, що чув у Варшаві од графа Де Брежі і пана Оссолінського, і тепер уже не Забузький розіпнутий був посеред заболоченої площі на високому тину, а я сам висів на хресті, піднятому над усією землею, і не було у мене ніяких таємниць, все відкрилося, хтось зрадив мене і моїх товаришів, і де тепер наш порятунок?

Самійло Прибув по першому снігу. Привіз з собою дивний дух волі, весело наставляв на мене татарські свої вилиці, жартівливо питав: "І промовив Самуїл до Саула: нащо тривожиш мене? Нащо викликав?"

Я розповів йому про свої побоювання, про свій ляк перед викриттям, але він не зважав, правив своє: "Ситі хліб свій заробляють, голодні святкують, неплідна сім разів рождає, плідна яловіє". Хочуть, щоб козацтво показало себе на французьких полях битевних? Хай поглянуть...

— Чи ще мало воно показувало? Не про те йдеться. Не знаючи нашої сили, хочуть виманити нас із землі нашої, щоб згубити на чужині, а самим звільна фасувати на Україні, вже й так без міри покривавленій, копитами зораній. Від мене вимагають без натиску, але твердо, так що бачу вже: не відступляться. Сам канцлер коронний Оссолінський вів зі мною мову про це.

— А король? — поспитав Самійло.

— Король усунувся. Не прийняв мене, щоб не дати обітниць ніяких. Та хіба його коли — небудь зв'язували обіцянки? Як легко їх давав, так легко й ламав. Честь його скільки разів закладено, а чи викуплювано бодай один раз? Шкода говорити!

Самійло був розважливіший за мене.

— А пошлемо їм молодих наших лугарів та охочих, самі ж зостанемося тут. І ти, Зиновію, взявши з собою молодших старшин, як Сірко та Солтенко, уклади угоду й повертайся. За тобою не поженуться, бо ж зостанешся сам, а хто те знає, що й усі ми зостанемося? Коли ж і далі вивідачі тривожитимуть панські вуха, то бийся тоді вже впрост до короля самого, мовляв, ваша величність, козаки хочуть іти за короля проти

панів, які його не слухають і проти його волі гнітять козащину. Хіба не дивувався він, коли сказано йому про утиски після ординації тридцять восьмого року? Мовляв, не знав, які саме права і вольності козацькі, котрих їм не відбирав, а велів тільки привести до слухного порядку.

— Хоче вдавати хитрого лиса, — сказав я без поваги, — а в самого тільки хитрощі облізлі, як хвіст у старого лиса.

— Вважає нас дурнями, а ми йому свій респонс: мовляв, хочемо стати захисниками його величності, бо ж чули вже, що хоче його величність утекти од шляхти, яка намірилася його отруїти, і приїхати в наш Печерський монастир. То хай ще, а ми станемо за Нього стіною...

Самійло заспокоїв мене, а більше впокоїло тихе сидіння зимове на хуторі. Навіть Ганні мовби покращало, і хоч з постелі вона не підводилась, але мала силу говорити і все хотіла повернутися до тої своєї мови про моє майбуття, але я забобонно наставляв на неї руки, закликаючи не тривожити духів.

Несвідомо унікав Мотронки, лякався її чару, і вона, мовби вичуваючи мій стан, теж трималася обережно й наполохано, але раз не витримала, і коли я повів до водопою свого улюбленого коня, вона вискочила з дому, випереджаючи, мене, спустила відро до криниці, а сама блискала мені навстріч своїми очиськами, що на морозі стали мовби ще сірішими й хижішими.

— Вибігла й не одяглася як слід, — сказав я, — змерзнеш.

— Не важить! Поможу вам, батьку.

— Поїти коня — діло козацьке, а не дівоче.

— А може, я теж козак!

— Коли козак, то маєш скакати на коні, — посміявся я.

— І поскачу! Он якби в степ, у сніги отак поскакати!

Дивилася на мене так, що я весь стерп.

— Може, й удвох би поскакали? — спитав чужим якимсь голосом.

— Чом би й ні!

— Коли ж хочеш?

— Хоч і сьогодні!

Чорти прителюдцили пані Раїну. Чи підслухувала, чи здогадалася, чи винюхала. Прискочила до криниці, бігала від мене до Мотронки, зазірала нам в обличчя, ловила наші погляди, вгадувала слова.

— Про що ви тут? А мене забули? Я теж!

— Що тобі? — майже вороже мовила Мотронка.

— А ви про що? — не відставала та.

— Хочемо з батьком поскакати в степ.

— В степ? Там же орда. Під Чорним лісом коней пасе цілу зиму.

— Нам з батьком орда не страшна.

— Не страшна? Тоді йяз вами. І я! Не відпущу вас самих. Поїду з вами!

Я зауважив, що пані Раїна не вмє їздити верхи. Це викликало цілий вибух.

— Я? Не вмію верхи? Я шляхетська жона! Я не на таких конях їздила!

— Одне їзда шляхетська, а що інше — козацька. Мотронка вже по — козацькому навчена, вона й від орди, коли що, зможе втекти, а пані Раїна хіба що покрасуватися може на коні, а цього не досить.

— Тоді в санях, — не роздумуючи, заявила пані Раїна. — Ми всі вмістимося в санях, і це буде мила прогулянка! Шкода, що пані Ганна нездужає, а то взяли б і її...

Так мусив я запрягати козирки. Був за машталіра, сидів обважніло на підвищенні переднім, потиху попускав віжки, коні несли в засніжений степ навпростець, збитий сніг з — під копит стукотів у передок саней, сани заносило, іноді мало не перекидало, пані Раїна захоплено звискувала, аж я озирався через плече, побоюючись, щоб не випала вона в замет, і щоразу натикався на сірі Мотронині очі. Мотрона сиділа мовчки, дивилася прямо, непорушно, ненависно. Кого ненавиділа — матір чи мене? Хто ж то знав. Сказано ж бо, що Бог, створюючи пророка, не знищує людини. Я зоставався людиною в усьому.

9

Той рік (1645) загубився в чужих суперечках і пересудах, в чужих ухвалах і архівах.

Знов стелилися переді мною безкінечні дороги, тільки кінь під тобою, та бандура в саквах, та дві книжки улюблені — "Арістотелеві врата, або Таємниця таємниць" і "Historia Polonica" Вінцентія Кадлубка, видрукувана в Добромилі Яном Шелігою, — і вітри супротивні, все тільки супротивні, гострі й холодні, і звіриний свист, і вовки по яругах, і клекіт, орлів, що скликають звірів на кості, і брех лисиць, і чорні хмари, і стогони нічних гроз. Гей, земле моя неозора! Підпирало тебе панство лицарськими замками своїми, а тверджею люду свого лишала ти дикі простори, горнуло тебе панство до потужних просвіщених земель, нагинаючи тобі шию, а ти в гордошах своїх утікала від нього, готова просити підмоги навіть у кочової орди, хвалилося панство, ніби несе тобі високу культуру, а тим часом націлювало в саме серце твоє жерла гармат своїх, що перед ними купами мав лягати народ твій.

Земля повна життя затаєного, пущі з віку не рубані, степи неміряні, мовчущі, наче німе море, дикі трави такі високі; що в них ховався вершник з конем. Дика, але чиста земля, а в ній — віки золоті й криваві. Скільки літ болю, скільки літ нещастя, хто поверне ті літа моему Народові і чи й зможе повернути?

Не міг тоді ще ніхто сказати цього, навіть панство, хоч як нашорошене, хоч як видивлялося, міркувало й виважувало, хто найнебезпечніший, хто найбезоглядніший ворог шляхетської Речі Посполитої, хоч як промацувало кожного, хто бодай чимось вирізнявся з пересічності. Та й не вірили вони, що народ мій зможе народити вождя, який об'єднав би всіх вогненним покликком, для них було це суцільне гультайство і ворохобництво, і навіть коли вже грізно виступив я проти панів із Запорожа, коронний гетьман Микола Потоцький, який замінив умерлого нещодавно старого Конецпольського, писав королеві: "Чи в них один Хмельницький? Тисячами б їх рахувати треба, одного сьогодні стратять, на його місце виберуть іншого, ще здібнішого, справнішого".

І коли Оссолінський, маючи тверді відомості від вивідачів про мою потаємну Січ, всвердлювався в мене хитрючими очиськами і пробував звести мене з пуття облесними речами, то в глибині своєї закрутостої душі все ж не мав він переконаності, що сей пан Хмельницький може становити найбільшу загрозу для Речі Посполитої, а трактував мене хіба що як дрібненького ватажка, якому однаково, куди попхнути зграю своїх грабіжників: чи то проти Порти, чи то в найманці на чужину. Бо для доносительства теж потрібні докази, а пан коронний канцлер доказів не мав. Справді були якісь нальоти на турецькі береги, але хто їх робив, того не видав ніхто. Пан же сотник чигиринський Хмельницький справляв свій уряд сотницький і сидів непорушно на своїм хуторі в Суботові. Навіть про той єдиний мій вихід у море, викликаний відчаєм і озлістю до старого Конецпольського в році тридцять дев'ятім, ніхто не знав, бо й ніхто не видав мене, не називав ніколи імені Хмельницького. Молодий Сірко, який тоді вперше спізнався зі мною, згадуючи ту подію, скаже так: "Року 1639-го браття наші запорожці з певним вождем своїм, воюючи в човнах по Евксінопонту, торкнулися мужньо до самих стін константинопольських і, онії доволі мушкетним окуривши димом, превеликі султанові і всім жителям цареградським сотворили страх і сум'яття і, деякі найближчі поселення константинопольські запаливши, щасливо і з многими добичами до коша свого повернули".

Згодом, коли вже прогримить моє ім'я, про мене казатимуть словами Горация: "Robus in ordius audax et providus" — в трудних обставинах відважний і передбачливий. І ніхто не знає того, яка відвага й передбачливість потрібні були мені в ті роки, коли я мав зготовлятися до сповнення найвищого призначення свого життя, зготовлятися, не виявляючи своїх намірів, наступати, не рушаючи з місця, діяти, лишаячись позірно бездіяльним.

Мав я виявляти навіть послушливість (хоч і без запопадливості), ось так і вийшло, що того року повесні опинився я з своїми молодими ватажками знову Варшаві, поселившись цього разу вже в Уяздові, щоб бути ближче до графа де Брежі, який теж приїхав до столиці в справі нового, шлюбу короля Владислава.

Сенат і сейм розпочали суперечки про можливість нового королівського шлюбу. Хтось із сенаторів висловив сумнів щодо спроможності Владислава сповнювати шлюбні обов'язки, зважаючи на його отилість. На це маршалок сейму зауважив, що король не дарма з п'яти кандидаток в жони вибрав найстаршу, аж тридцятилітню Людвіку Марію. Вельми смішна ця дискусія припала на четвертий тиждень посту, який у католиків зветься Лаетаре — веселіться, ото ж була б тут якась відповідність заповіданням, якби не те, що рівно рік тому в цей самий тиждень вмерла перша жона Владислава, королева Цецілія Рената.

Але в королів були свої клопоти, а в нас свої.

Після затяжливих, сказати б, марудних перемов з графом де Брежі я з молодими старшинами Сірком і Солтенком через Гданськ поплив морем до Кале, звідти на своїх конях (їх ми теж повезли, з собою, щоб побачити, як український кінь витримує чуже море) добралися до Парижа і ще далі на південь од того великого, старого, затісного й

вельми брудного, як нам видався, города до іншого — Фонтенбло, переїздячи по кам'яних мостах старезних гарні річки, вслухаючись в пошуми дубових дібров, що так нагадували нам нашу Україну.

Навіть по смерті своїй не матиму доволі часу згадувати всі місця, де довелося побувати за життя, надто в землі чужій, тож і згадаю Фонтенбло словом не своїм, а того задумливого француза, що був там за сотні літ після мене, але бачив те саме, що й я, — не людей і не місце, а вигляд, подобу місця, його вираз і незнищенність: "І коли вже я сяду на поїзд, то приїду лише в Фонтенбло, воно не краще і не гірше за інші місця, таке собі єдине, з ним пов'язано найліпші спогади..."

Так, з вітром, що нам про це мовить, ми підемо туди, на берег, туди, де гранітне підвищення з лівого боку, а далі — скелі, довга ущелина, де пропливають човни, нагадуючи мінливість людського обличчя.

Та воно невиразне, ні на що не схоже, тут місце, де живуть люди, і ми знаємо, що найбільші блага землі не дадуть нам такого вдоволення, як вітер, що підганяє нас. Тут місце, де живуть люди, але такі люди, які не змінюються, ми впізнаємо їх після довгої розлуки, дивуємося, що вони, в свою чергу, не визнають нас, нічого не сталося відтоді, як ми їх залишили, нічого не сталося такого, що принесло б нам щастя, до якого нас манили прості хвилі, які й сьогодні так само голубі та грайливі.

Місце, де живуть люди, йому наша людська природа вигадала подобу не людську, а подобу місця, але водночас і вигляд людини, людини, яка зливається з церквою над урвищем, з далекими заглибленнями в березі, з полем, що підіймається над містечком. Ті подоби, нічим їх не заміниш, про них ми досить часто думаємо, дивимося на них із задоволенням. Отой виднокрай живе у нас та в інших, нічого не зміг сказати нам, мабуть, нічого не може сказати іншим, хіба щоб Дивитися на нього після нашої смерті".

В Фонтенбло прийняв нас сам великий Конде. Вельми дивувався нашим голеним головам і оселедцям, ми дивувалися його парикові, а Сірко навіть не втерпів і поспитав, чи не тому принца звать великим Конде, що в нього такий великий парик. На таке зухвальство полководець французький не образився, а посміявся досхочу і зазначив, що такий гумор засвідчує видатні вояцькі здібності нашого народу і що він радий буде прийняти під свою команду ще й славних козаків на чолі з великим полководцем Хмельницьким. На се я відказав йому, що козаки наші справді славні воїни і не поганьблять свого імені хоч би й так далеко від своєї землі, але що очолювати я їх не можу, бо не є не то що великий, а й ніякий полководець, а тільки скромний писар військовий, тут же виступаю тільки як уповноважений від своєї землі.

— Хто ж то знає, який полководець більший, — розважливо мовив Конде, — чи той, що вже виграв одну чи там скільки битв, а чи той, у якого великі битви ще попереду? Бо хоч які б великі битви ми вигравали, нам належить вигравати ще більші.

Тим часом великий Конде хотів для французької корони відібрати в корони англійської портовий город Дюнкерк, за який суперечки точилися вже чи й не цілі віки.

Я сказав, що козаки радше воліють утримувати кріпості, ніж їх здобувати, та коли

треба, то можуть взятися й за це і навіть не в великій силі, бо звикли брати не силою, а вмінням, хитрощами й молодечтвом.

Так умовилися ми, що прийдуть морем на французьку службу до двох тисяч піших та до тисячі кінних козаків із заплатою по дванадцять талярів на збройного козака та по сто двадцять талярів за кожного старшину та на додачу кожному з козаків сукна тонкого французького барвистого по дванадцять аршин, щоб покрасувалося козацтво в європейському шику і не називала його зневажливо шляхта серм'ягами та сіряками,

Конде прибув Довідатися про козаків більше, випитував мене з цікавою обережністю: чи мають щось спільне з німецькими найманцями, а чи більше схожі на турецьких яничарів, а то не піддаються ніяким ригорам, як орда? На се я спокійно відказував, що козаки різняться від усіх, бо не мають у собі нічого ні від німецької впертої машини військової, ні від яничарського зарізяцтва, ні від ординського галайкання, — це водночас вояки й Хлібороби та рибалки, розкохані в земних radoшах, веселі й співучі, добрі промовці й заводяки, вразливі, але й добродушні, люблять одяг, але гордують грошима, ідеалісти щодо людського роду, але вередливі щодо товариства і, як казали древні, оді профанум вульгус²⁵. Найбільше ж козаки не люблять мірноти й пересічності, тому в житті своєму, надто ж у військових вичинах кожен намагається бути поперед усіх, тому їх справедливо можна звати військом героїв, і тут у них всі однакові од гетьмана і до наймолодшого козака.

Полишивши Сіркові й Солтенкові клопіт з перевезенням найманих охочих козаків до Франції, я повертався додому з щедрими дарунками для своїх домашніх, тривожачись немало в душі за здоров'я моєї бідної Ганни, водночас краєм серця зачіпаючись уперто за спогад про ту дівчину, яка ждала чи й не ждала мене на хуторі, була там чи, може, й не була вже, для мене чи й не для мене. Віз їй комір з брабантського мережива, злотоглав у пурпурові квіти, едаб у золоті грати. Соромно сказати: сам замикав себе в ті золоті грати, і то в такий час!

У серпні король нарешті уклав шлюбний контракт з Францією і відрядив до Парижа своїх шлюбних послів — воєводу познанського Криштофа Опалінського і біскупа вармінського, канцлера вмерлої королеви Вацлава Лещинського. В Москві саме тоді вмер, стоячи на Молитві в Церкві, цар Михайло Федорович і на престол сів його чотирнадцятилітній син Олексій Михайлович. Чи міг знати молодий царевич, що через дев'ять років судилося йому скріпити своєю печаттю царською найбільшу угоду в історії мого народу?

Та хто ж се міг мати тоді в гадці?

Коли й топтали ми квітники в панських садах під Варшавою та розсиджувалися в королівських павільйонах у Фонтенбло, то свідомі були того, що литиметься кров братів наших, змиваючи гріхи не так свої, як чужі, і які ж далекі ми були тоді від пишних слів про те, щоб слава козацька розпустилася всюди, як перами пава, щоб зацвіла, як рожа в літі.

Вдома панували кривди й погноблення. Здирства були такі, що навіть гетьманові Конецпольському, найтяжчому своєму ворогові, заносили козаки скарги на

чигиринського шляхетського полковника Закревського за великі кривди й несправедливості, котрі терпіли від нього незгідно з своїм рицарським станом. Закревського усунуено, поставлено, перевівши з Переяслава, мого кума Кричовського, чоловіка доброго й справедливого, але саме тоді замість прихильного до козаків королівського комісара Зацівільковського прислано Шемберка, який купив собі в короля комісарство за тридцять тисяч злотих, а тепер всілякими здирствами хотів вернути собі з лихвою ті гроші.

Продавалися уряди сотництва, осавульства, отаманства, в реєстри старшина не вписувала половини козаків, а плату королівську відбирала на всіх і ділилася між собою.

Багатство і влада — ці найбільші вороги людської природи — несподівано ставали приступними нікчемним людям, незграбним, нездарним, смішним, повільним, але водночас нетерплячим і жадібним, тому що більшало довкола несправедливості й марнославія.

І я мав бути серед цих людей, ще більше: вдавати свого, кумотерствувати з ними, виказувати Шанобу і до товстов'язого осавула генерального Барабаша, і до підступного осавула військового Ілляша Караїмовйча, і до чигиринського осавула Романа Пешти, того самого, що втратив тям, забачивши в шатрі погромця нашої вольності Микола? Потоцького, і, мабуть, губив свої паморки щоразу, як бачив шляхетський чобіт.

Терплячість моя перевершувала все знане. Я схожий був на отшельників, які твердо й безумно вірять, що в печерах своїх рано чи пізно узрять Бога.

Страждати можна тяжче не від самого зла, а від думок про це зло. Може, я несвідомо рятувався від надмірного тягаря сих думок, линучи душею до краси, хоч і знав уже на той час, що красі передує або ж пійма людської долі, або безмежні розливи крові.

Я нічого не робив із ненависті, а тільки з честі. Мов Одіссей, я насолоджувався співом сирен, але не приставав до їхнього берега. Може, тому, що вже мав у своїй душі сирену, і берег, і красу?

Зима впала люта, з великими снігами, які загорнули Суботів так, що годі було й сподіватись добутися до Чигирини, а далі — то страшно й подумати. В покоях моїх вдень і вночі палили дубовими дровами грубки, дрова носив знадвору син Тимко, топити ж грубки викликала Мотронка, і мені миле було це бажання її, тільки Тимко виказував своє невдоволення, з гуком і тріском жбурляючи важке поління до ніг дівчині, а я не смів на нього нагримати, бо почувався в душі винним і знав, що не гніватися маю на своїх близьких, а всіляко очищатися в каятті, хоч і не вмів цього робити.

Я сидів за столом то з книжкою, то з бандурою, то в задумі й зажурі, не знаючи куди себе подіти, а то брав восьмикутну тахлю смарагдову, давній дарунок мого стамбульського товариша Бекташа, ставив той смарагд перед очі, вдивлявся поперед себе, розглядав світ і його минуле.

А тим часом легесеньке дівча, присівши біля грубки, тоненькими своїми

рученнями кидає у вогонь важкі поліна, вогонь жадібно гоготить і регоче, з дикої стихії полум'я рветься щось наче живе: загублені душі, стомлені голоси, непроголошені мови, ніби клич мужності й гордості, жадоби діянь і добра, нестаріючої жаги, величі й краси. Що є краса і що є істина, окрім сеї дівчини, її зваби і ніжності?

Бачу її ніжну шию у широкому вирізі гаптованої (може, Ганною!) сорочки, високу брову над сірим оком, що могло б просвітити не тільки ті світи, які я марно намагався розгледіти крізь свій смарагд, а навіть тяжкий непрозорий камінь і мою стару зболену душу.

Ах, якби світ став такий прозорий, щоб крізь нього побачити будущину і той берег, де тебе жде щастя. Натомість клубовиська хмар налягають дедалі важче й щільніше, звалища темряви, розпач і неміч обступають тебе. Зненацька я усвідомлюю, що вже обома ногами стою на порозі старості, а Мотронка ще тільки входить у життя, ще тільки придивляється до нього своїми чистими очима з — під високих брів і, мабуть, вельми дивується, не бачачи нічого, окрім тяжкоплечого старого чоловіка зі звислими вусами, схожого на мокрого вовка, похмурого, часом несамовитого в своїм незбагненнім гніві, і в своїх примхах, і в своїх безкінечних мандрах.

І тоді негадано й неждано для самого себе я розповідаю Мотронці, як молодим, коли мав стільки років, як вона нині (а це ж так мало!), то був сновидою. І не в колегії Львівській, бо там отці—наставники своїми молитвами відлякували дияволів, а вже згодом, коли ходив з батьком серед охочих козаків молодих. Не брала мене втома після багатоденних переходів, і коли всі засинали мертво, я блукав по табору ночами, притискаючи до грудей кульбаку, наступав на сплячих, спотикався об лежачих коней, падав там і пробуджувався вранці, дивуючись, яка сила мене туди занесла. Тоді навчився чути крізь сон і обминав усі перешкоди, керуючись слухом чи якимись потаємними змислами (бо ж очі мав заплющені й мозок снулий). Так заблукував у степ або в ліс і прокидався десь у байраку, на березі струмка або навіть на дереві. Вилікувався від сеї дивної немочі в Стамбулі, може, тому, що невірним чи й знана вона, а може, то й не зі мною все було, а з моїм побратимом — писарем Самійлом або ще з кимось. Мабуть, коли я вмру, то дух мій теж не в спокоїтсь, як колись тіло, і літатиме по всій землі нашій, опиняючись то там, то там, то в Києві, то в Чигирині, то в Суботові, то на хуторі Жуки, то в Гадячі, скрізь, де пробуджуватиметься пам'ять, ця володарка людських діянь, ця байдужа реєстраторка людських вчинків і гріхів, всемогутня володарка наших вчинків, велика Цариця вічності, звитяжниця безодні небуття.

Налякано й довірливо оберталося до мене личко, таке маленьке, що накрив би його своєю важкою долонею, як теплу пташку, так ні ж — сила в ньому незбагненна і обезвладнює тебе, мов найбільша потуга. Таке лице не старіє і не вмирає ніколи, і житиме в моїй пам'яті вічно, а коли згасне моя свідомість, тоді лишиться пам'ять про пам'ять, і триватиме те вічно, бо так мені хочеться, а відомо, що воля людини — дужча за смерть і минуцність.

Я готовий був заплатити за це личко всіма скарбами землі приступними мені й неприступними, бо поставало воно переді мною, як всемогутність природи, данина ж

природі, що платиться темною жагою, не гріховна й не. принизлива, коли вона осяяна ореолом любовної жертвності й очистительного покаяння.

Але слова каяття завмирили на моїх устах, щойно я чув її тихий і водночас настирливий голос:

— Батьку, коли ж повезете мене кудись?

— Куди ж тебе повезти, дитино моя?

— Хіба я знаю? До Варшави, а може, ще й далі!

— До Варшави далеко.

— Тоді хоч до Києва.

— До Києва? Ох, не знаю, не знаю. Повезу тебе до Чигирина.

— Чигирин? А що — Чигирин? Це ж так близько, батьку!

Вона вибрала хвилю, коли ми були самі, і опинилася біля меїге, горнулася до мене своїм витким тілом, обвивала Мене Щепотом, як знемогою, лащилася й зваблювала.

— Батьку, повезіть, я так знудилася вже...

— Чигирин, — прошепотів я їй. — Чигирин, Мотронко люба...

Може, вона й згоджувалася, а може, хотіла від мене чогось небаченого, бо обійняла своїми тонкими руками мою тверду шию і попросила знеможено й безсило:

— Поцілуйте мене, батьку.

І, не розправляючи свого звислого вуса, не вмючи скинути своєї похмурої тяжкості, я поцілував її в молоді уста і не міг відірватися від неї, коли ж відірвався, то побачив у відблисках полум'я таємничий усміх на її лиці. Що він обіцяв світові й мені? Що заповідалося в тому усміхові?

Я ошалів од любові. І це в п'ятдесят літ!

10

Доля не ласкавила зо мною. Коли людей дорогих мені й вірних мав до часу приховувати від світу, то з тими, що ачей зневаги варті були, змушений і далі триматися купи, мало не впадаючи в обійми.

Початком березня наступного року (1646) прибув з Варшави до Києва таємний посланець королівський, староста ломжинський і маршалок торішнього сейму Героним Радзівський, який мав лист до козацьких старшин, і кожного з перелічених у тім листі осібно покликано до Києва із заповіданням дороги ще дальшої.

Знов прощався я з рідними і з Суботовом, не відаючи того, що жде цю мою тиху оселю, де я мав стільки щастя і де нещастя виростало непомітно й зловороже, може, й спричинене моєю нерозважливістю і надмірною буйністю душі, що не втишувалася з літами, а мовби набирала сили і нестями.

У Києві опинився я разом з осавулом генеральним Іваном Барабашем, осавулом військовим переяславським Ілляшем Караїмовичем, осавулами полковими Романом Лештою і Яцьком Клишею, писарем військовим Іваном Нестеренком, пагіями вельми поважними, як на моє сотниківське достоїнство, так що доводилося немало дивуватися і їм, і панові Радзівському, тільки я не здивувався, бо листом королівським кликано всіх нас до Варшави, куди вже я, казати б, проклав козацьку дорогу, а тепер ці

старшини мали б її зміцнити — вже як там воно вийде.

Радзівевський, хоч діяв в ім'я короля, не забував нагадувати про вольності шляхетські, повторюючи, що Річ Посполита ладна втратити приязнь будь з ким, але не потерпить диктаторства, нам така мова видавалася приємною, бо вважали себе найперше людьми вільними від народження і за звичаєм предківським, а вже тоді підданцями королівськими, то пан Радзівевський не забув нагадати, що одна справа — вольності шляхетські, а зовсім інша — козацька своєволя.

Згодом, коли Героним Радзівевський, ставши вже й підканцлером коронним, посвариться з королем і втече до Швеції, його зрівнюватимуть зі мною. Мовляв, пан радзівевський не був зрадником отчизни, він зрадив тільки королю і мстився йому так, як Хмельницький мстився польським панам. Та з ким тоді не стануть мене зрівнювати! Шкода говорити!

Вийшло так, що ми наближались до Варшави водночас з новою Королевою., Королева припливла до Гданська ще пізньої осені, король хотів урочисто зустріти її ще в приморських городі, але подагра і каміння в нирках так мучили його всю осінь і зиму, що не зміг він ворухнутися з місця, і вирішено врешті, щоб королева прибула до столиці в супроводі канцлера литовського Радзівілла і свого почту. Цілу зиму їхала королева до Варшави з тривалими перепочинками і пригодами, іноді кумедними. Французькі жінки мали звичай вживати чорних едвабних масок і вельонів на лице, і простацтво польське, бачачи таке диво, вважало тих жінок чорними ефіопами, а якась шляхтянка, підпивши гаразд взялася навіть стягати Маску в одній дами з фрауциммеру королеви.

Королева їхала польським бездоріжжям, через луки, покриті снігом, через греблі, через замерзлі озера й ріки, її супроводжували мовчазними (бо без музики) лиховісними танцями хлопи, і вона слізьми зрошувала ту свою нещасну їзду.

Канцлер Оссолінський повітав нову королеву словами: "Корона польська оточить новим блиском сяйливий рід твій, в якому дрижить остання крапля Палеологів, з твердою надією, при допомозі Божій, відзискання давнього їхнього могуття".

Зате схорований король був далекий од високомовства і тільки гмикнув, забачивши свою французьку обраницю: "Ото та красунечка, про яку стільки оповідали мені чудес?"

Для нас же та дорога не видалася занадто обтяжливою й невігідною, хоч і були всі ми у віці підошлім, двигала ж бо нами надія на щось краще, на милості королівські. Старшини позирали на мене косо і трохи зверхньо, мовляв, як це затесався між них простий сотник, хай і колишній писар військовий, я ж потішався в душі над їхньою пихою дурною, відаючи те, чого вони не відали, втаємничений у справи, яких не вдалося до часу розкрити ще нікому в королівстві.

Ще ми були в дорозі, як стріла нас вість про весільні обряди короля у Варшаві і смерть великого гетьмана коронного Станіслава Конєцпольського в його садибі родовій у Бродах. Два місяці тому пошлюбив гетьман молоду (56-літній шістнадцятилітню!) красуню, сестру воеводи познанського Софію Опалінську, і ось цей химерний союз обтяженого віком і надмірною плоттю старигана і дивної молоді жінки увінчався

такою жаданою для мого народу смертю. Ще встиг Конецпольський узимку виставити королю свій "дискурс" — план війни з Кримом, якою сподівався запобігти небезпечному союзу козаків з ордою. Мовляв, козаки вже давно пробують вести перемови з Кримом, і тільки чи від звичайного свого недовір'я до християн, чи з особливої опіки Божої над Річчю Посполитою союз той досі не прийшов був до здійснення. Старий погромця наших вольностей, хоч і запізно, але все ж винюхав те, що діялося вже давно і могло колисіндати овоч. До хана; іщас вався вже Павлюк, тоді зверталися до нього Гуня і Острянин. Диво брало, як досі не могли заприятитись і поєднатися такі дві неймовірні сили, як козацька й татарська. Сама доля штовхала ці два народи навстріч один одному, хоч попервах та сама доля жорстоко й несправедливо розділила їх, поставила один проти одного, наділивши один народ землею такою багатою, що рвала очі своїм достатком усім близьким і далеким, а другий замкнувши на тісному обширі землі ялової, сухої, кам'янистої й немилостивої до людини.

Дискурс Конецпольського прийшовся якраз усмак королю, який, попри свою хворобливість, всіма змислами своїми уперто був націлений на війну. Будь — де, будь з ким, будь — коли, аби тільки війна. Любив повторювати, що до війни тягне його власний фатум, і сенату з сеймом доводилося витрачати неабиякі зусилля, щоб утримати Владислава од того фатуму.

Європу майже тридцять літ роздирала війна, найбільші держави вгрузли в неї безнадійно, пустошили одна одну, і не видно було кінця. Тільки Річ Посполита ось уже біля десяти років виглядала єдиним острівцем спокою й тиші серед того пекельного моря вогню й смерті, шляхта тішилася золотим спокоєм, ніхто не заважав їй давити свого хлопа, і коли вона й згодна була воювати, то тільки в своїй землі, і не з чужим ворогом, а з своїм власним, з своєвільним і ворохобним плебсом, як зволили висловлюватися пани сенатори й сеймові послі.

Але ось Владиславу війна сама йшла до рук, і то з кількох боків одразу. Перше: його власна хіть, друге: походження королеви Людвіки — Марії з роду Палеологів, які володіли колись Царгородом, отож його намір завоювати столицю падишахів освячувався генеалогією; третє — дискурс гетьмана Конецпольського; четверте — пророкування королівських математиків Тітуса Лівія Буратіні й Криштофа Мержевоїсого які об'явили, що констеляція зірок, безперечно, вказує нате, що король Владислав мав здолати величезну темну силу; і, нарешті, п'яте — звабліві виспиви венеціанського посла Джованні Тьєполо, який прибув на королівське весілля ще торішньої зими, і, хоч Владислав почувався так зле, що навіть відкладав з тижня на тиждень прибуття до Варшави нової королеви, венеціанець все ж пробився до короля, скориставшись з давньої їхньої приязні, яка почалася ще двадцять років тому, коли Владислав подорожував по Європі. У Венеції Джованні Тьєполо був приставлений до польського принца комісаром купецької республіки, вмів показати всі приваби цариці Адріатики і відтоді заволодів податливим серцем майбутнього польського владці.

Тьєполо привіз наказ Ради десятюх повести пертрактації з польським королем, чи

не зміг би той допомогти Венеції, оголосивши війну туркам. Посол обіцяв вісімсот тисяч талярів, привіз листи папи Климента і великого князя Етрурії, у яких всіляко вихваляно військові таланти Владислава, і це так подіяло на короля, що він, не зважаючи: на всі наводки тяжкі й небажані, без; відома сенату й сейму, не пробуючи випросити в канцлерів великої печаті коронної і печаті Великого князівства Литовського, приватно задекларував війну, пойменував полковників і капітанів, розділив між ними 80 тисяч дукатів і звелів вербувати німецьких найманців. Власних грошей у короля не було, Тьєполо теж тільки обіцяв щедро, а розв'язувати гаман Венеція не квапилася, тому Владислав попросив королеву вкласти в задуману справу власні гроші, і та не змогла відмовити й видала двісті тисяч. Щоб показати свою велику досвідченість у мистецтві Марса, корош навіть облишив свої улюблені лови, щодня одвідував арсенал, перевіряв гармати, муштрував піхоту, перед королівським палацом було розбито військові намети, війна була у всіх на устах.

Гетьман Конецпольський лежав у своїх Бродах ще не похований, а вже нас, щойно ми прибули до Варшави і ще не встигли як слід улаштуватися в Уяздові, поблизу від королівського палацу, мерщій покликано до Владислава. Покликано уночі, потаємно, як ми й прибули до столиці, і не в зали для аудієнцій, а в приватні покої короля, скупо освітлені лиш кількома свічками, майже без обстави, позатишні й порожні. В покої, куди спроваджено нас, застали ми кількох панів сенаторів, однак без канцлера коронного Оссолінського, всі віталися, мов рівні, ніби панове — браття, одразу запанували невимушеність і, казати б, розмилованість, яка виникає від грубуватої чоловічої одвертості, надто коли збирається стільки людей влади неабиякої та ще й довкола все пахне владою найвищою.

У короля був напад подагри, тож внесено його в кріслі, руку до цілування давав він утомлено й з нехиттю, але поглвд йому загорівся, щойно почав Владислав мову про те, заради чого усіх нас зібрано.

Не доручав тої мови нікому з наближених, говорив сам, виказував подиву гідну обізнаність з справами козацькими, аж панове Барабаш та Караїмович знетямлено зиркали один на одного, сказав, що відомо йому про тривалу війну на морі (тут Барабаш аж виставив наперед своє опасисте черево, мовби хотів заперечити королеві, але ж. не смів, тому тільки засопів ображено), але він тепер бачить, що людей тих, які діяли всупереч настановам сеймовим (і, може, королівським), не слід ні карати, ні засуджувати, бо й усе королівство вимушене буде піти війною на султана, щоб попередити напад. В цій війні велику заемогу коронному війську мають дати козаки. Козаки, які найближче дотикаються до турецької сили, відчувати мають сю загрозу найперші, тож найперші мають і вийти на море, але не потаємно, і без дозволу, і в. незначному числі, як бувало досі, а силою великою і гаразд спрямованою. У великій війні на морі жде їх не сама тільки здобич і слава, а й милості для козацтва і для народу всього руського повернуті будуть. Мовлячи формалітер по — руськи: через шаблі ваші вольності одзискуйте.

Тоді поспитав король у мене, скільки треба для початг ку спорудити човнів і яке

забезпечення на кожен човен потрібне. Знов подивовані були мої старшини, що питають не в них, а в нижчого, але при королеві малося мовчати, тож Барабаш та Караїмович тільки переступали з ноги на ногу та по — волячому зітхали, а я відповів спокійно, що Для війни великої, як її намислив його королівська величність, потрібно хоч і сто човнів, на побудову й забезпечення яких треба по сто талярів на кожен.

Король зауважив, що сто, мабуть, забагато, бо надто дорого, та й сили козацької нині не досить, адже цілий полк запорозький ще воює у Франції. Тому досить буде 60 човнів, на які панам старшим видадуть з королівської скарбниці шість тисяч талярів, або ж 18 тисяч злотих.

Приготування зроблено в такій мірі, що гроші одразу й одлічено, йшлося лиш про те, хто з нас має їх прийняти, король мовби повів плечем на мене, мабуть, не маючи сумніву, що всі повноваження слід перебирати тепер мені, але наперед висунув свою грубу тушу пан Барабаш, і ніхто не став заперечувати, бо ж був тут найстарший за своїм становищем.

Тоді король повів мову далі. Сказав, що, окрім дозволу йти війною на море, милостиво дає козакам привілеї збільшити удвічі своє військо, себто до 12 тисяч, обирати гетьмана й старшин, про все це записано в королівських листах, які зараз видадуть панам старшим, однак він просить до часу не оголошувати цих листів, а тільки коли надійде слухна хвиля, окрім того, взяти до уваги, що вони попечатані королівською мирною печаттю, бо велика коронна печать і печать Великого князівства Литовського можуть бути прикладені до універсалів лише після того, як війна стане стверджена сенатом і сеймом, а він, король, не може чекати так довго.

Грамоти королівські опинилися в загребущих Барабашевих руках, так само, як і таляри, і я вже знав, що там вони позостануться на час вельми затяжливий, коли й не навіки. З усієї королівської мови зачепило за живе пана осавула генерального і полковника колишнього хіба що нагадування про гетьманство, і вуха Барабашеві вмиль стали сторч од тої вісті, але Владислав тільки сказав про повернення привілею Козацького, про саме ж обрання гетьмана змовчав і номінацію, з усього видати, полищив за собою до якоїсь знаної лиш йому пори.

З шанобою й поклоном брав з рук королівських привілеї Барабаш, та я надто гаразд знав свого кума, щоб не вичитати з його спини широкої мовчазний крик упертий: "Коли не я, то й ніхто!"

Так і виходило, що вся ця високо закроена акція королівська здається на ніщо, бо не вміли ні сам Владислав, ні його найближчі радці твердо визначити, хто з козацьких старшин має першість у всьому, не розпізнали ще тоді в простому сотнику Хмельницькому того, ким він мав стати невдовзі, ще вони вагалися, перебирали:, не вірили, хоч, може, й передчували, недарма ж мене вже втретє прикликувано до столиці.

На одпуск нам звелено, не мозолячи нікому занадто очей, почекати у Варшаві, поки приїде гетьман польний Миколай Потоцький, який мав тим часом замінити вмерлого Конецпольського, і справу козацької війни на морі узгодять з ним, як з нашим

високим довідцею.

В кінці місяця ховали в Бродах Конецпольського. Похорон був пишний (обійшовся на сто тисяч злотих) і вийшов кривавий, бо за звичаєм в костюл, де стояла труна з тілом небіжчика, в'їхав рицар на коні і мав зламати свою подобизну, Поставлену там. Кінь злякався і поніс, багатьох зранив копитами вже в костюлі, тоді вирвався в місто, топтав людей, насилу його спіймано. Може, то кривавий і дикий норв тетьмана коронного переселився в коня і шаленів наостанку?

Як завжди, смерть можливого відкривала безліч вакансій, які король без загайки й розділив, щоб прихилити до себе більше сердець. Каштеляню краківську віддано воєводі руському Якубу Собеському, а воєводство перейшло князеві Вишневецькому, який уже давно запобігав цієї королівської ласки, посилаючись на те, що воєводою руським був ще його батько. Роздано й окремі міста. Так Буськ дістався підчашому коронному Миколаю Остророгу, Плоскирів — конюшому коронному Олександрю Любомирському, воєводі познанському Криштофу Опалінському дісталось староство Ковельське. Само ж гетьманство коронне тим часом не було надане нікому й мало надовго позостатися в деліберації, бо велику булаву король хотів оддати лише своєму спільникові в надуманій війні.

Спільників же, як виходило, у Владислава в королівстві не було зовсім. Канцлер великий литовський Альбрехт Радзівілл заявив, що радше дасть собі відтяти руку, аніж дозволить прикласти до королівських універсалів про війну? печать Великого князівства Литовського. Новоназваний каштелян краківський Собеський і маршалок литовський Януш Радзівілл на аудієнції в короля тільки те й робили, що відраджували Владислава від заміру війни. Воєвода чернігівський Марцін Калиновський визнав перед королем, що готов йому служити аж до втрати всіх своїх добр і крові до останньої краплі, та коли король захоче Перейти кордон, ляже перед ним валом і не дасть цього зробити.

Маршалок коронний Лукаш Опалінський сказав, що він уже старий і вмере, як лебідь, аби лиш вільно йому було мовити королеві правду згідно з власним сумлінням.

І коли король заявляє, що не може вольному народові заборонити воювати де захоче, то він, Опалінський, хотів би нагадати, що вольний народ може заборонити це королеві. Владислав прогнав його з — перед очей, не бажаючи слухати.

Підканцлер коронний, біскуп холмський Анджей Лещинський допитувався у маршалків двору, чому досі сидять при столі королівським послі французький і венеціанський, нема звичаю, щоб у Польщі такі якісь резидували, та ще й намовляли до війни несприятливої.

Навіть королева збунтувалася, хоч попервах і пристала на королівські намовляння. Двісті тисяч дукатів, які Владислав позичив у королеви, вже були витрачені, і найманці німецькі цілими купами прибували до Польщі, плюндруючи місцевості, де проходили, але цих грошей було не досить. Владислав звернувся до королеви за новою позичкою, однак вона покійно освідчила, що навіть здійме з своєї шиї перла, які вважалися в Європі чи не найкоштовнішими, коли треба послужити королеві, але для Венеціанської

республіки не дасть і шеляга, хіба що під реальну заставу.

У червні король нарешті покликав до себе гетьмана польного Миколая Потоцького і новономінованого воєводу руського Вишневецького, сподіваючись мати їх своїми прихильниками, бо ж перший зазіхав на велику булаву і готовий був, отже, не ставити опору королеві ні в чому, а другий мав виявити належну вдячність за воєводство, найважливіше в короні.

Та Вишневецький в очі виказав королеві своє невдоволення його воєнними приготуваннями і в гніві вийшов із зали, а Потоцький, попри свою жадобу великої булави, не міг побороти нехоть до козацтва, і коли почув про привілей козакам для війни на морі та ще й довідався, що між старшинами, яких приймав король, був і сотник чигиримський Хмельницький, то став кричати, що знає того Хмельницького як ніхто і що той Хмельницький добивається не того, щоб іти на море (бо й так ходив упродовж усіх цих років потаємно й злочинно!), але щоб жити в стародавній своєволі, а святі постанови Речі Посполитої, для котрих ним, гетьманом польним, стільки було положено труду і крові шляхетської пролито, — аби шию собі зломил.

Король не захотів його слухати.

Нас більше ніхто не затримував у столиці, хоч ніхто й не наглив од'їздити, старшини мої м'ялись — терлись, мабуть, плекаючи в душі сподівання, що будуть запрошені на коронацію королеви до Кракова, але я посміявся з їхніх марних запобігань, мовивши, що козака хіба що на погреб королеви можуть прикликати, та й то тільки тоді, коли хочуть з нього ще крові пустити, хоч вже й так її пущено моря Цілі.

Ще не відав тоді, як той жарт обернеться на мене самого, і, як два роки тому квапився на погреб королеви Цецілії Ренати, так летітиму стрімголов тепер уже на погреб власний тихого свого життя, Домашнього затишку і родинних радощів. Мав випити ще одну чашу з гіркою цикутою, звідати до кінця малість людську, безсилля і безнадію.

11

Прибув до Варшави з Черкас знайомий шляхтич, довго не міг знайти мене, врешті знайшов і повідомив, що на хуторі моєму в Суботові вчинено погром. Підстароста чигиринський пан Чаплинський з своїми людьми налетів на хутір наїздом, розметав чотириста кіп збіжжя, зібраного на гумні за декілька літ, повитоптував усе засіяне на нивах, позабирав худобу, коней і овець, ще й грозивея домашнім, Що вижене їх геть силоміць і не чинить того без господаря, бо хоче виганяти всіх з самим паном дому Хмельницьким.

Так блукала лиха доля по моїй землі і приблукала й до мене самого. Що є доля? Промисел Божий, гра сил дияволічних? Люди бувають страшніші за Дияволів. Вони і є твоєю долею одноконечно і, може, й не самі люди, а лиш їхня захланність і ненажерливість. На схилі віку пущено мене старцювати. Мій хутір лежить у грузах, як лежав колись тихий хутір Золотаренків над Россю, як лежала мало не вся моя земля.

Коли прийшло таке лихо на неї, чи справді, шукаючи порятунку від монгольсько — татарської сили, прихилилася добровільно то до литовських великих князів, то до

королів Речі Посполитої? Що шукала, і що знайшла, і що ми знаємо про початки? Відаємо все про греків, відомо, що принагідно казав той чи той римський імператор, а історія землі рідної лежить занедбана, заростає будьяками та чортополохом, тільки вітри свистять над віками, мов татарські шаблі. І вже не простежиш тепер тої грані, де зіткнулася голуба кров шляхетська і наша кров, чорна, як земля, на якій живемо справіку; не назвеш того дня чи року, коли потягли вельможні заїди в препишну трав'яну чорноземлю, яка була, мовляв, нічия — *res nullis*, неміряна й дика, і як стали здобувати собі багатства й гідність після слів короля: "Бив нам чолом імость і просив, щоб його Обдаровано, а ми, пам'ятаючи його послуги, даємо..." І краялися споконвічні козацькі займища, називалися пустинями краї, залюднені ще при скіфах, обставлені городами при великих князях київських, на сеймах пани гукали: "Як то, що лузитани й нідерляндяни посягали антиподів і Новий світ, а ми й досі не здолаємо залюднити такого близького і плодючого краю і знаємо сей край менше, ніж знають нідерляндяни Індію".

Вважалося, що огромні обшири степів належали тільки Богові і Речі Посполитій. І Зигмунд Старий, і Зигмунд Август, і Стефан Баторій, і Зигмунд Третій, батько нинішнього короля Владислава, роздавали мою землю тільки на тій підставі, що в них, мовляв, "просили", і хто тільки не поосідав на цих землях, користуючись розбишацьким правом *jus rгішщ оссиранді*, себто хто перший захопить.

Князю Олександрю Вишневецькому в році 1590-му надано "пустиню ріки Сули за Черкасами". Року 1591-го князю Миколаєві Рожинському надано "пустиню над ріками Сквирою, Раставицею, Унавою, Ольшанкою і Каменицею". Року 1609-го Валентієві Олександрю Калиновському надано "пустиню Умань і во всіх її урочищах".

Надано, надано, надано. Так моя земля стала займанщиною для наїздів, а народ на ній — лиш гречкосіями, броварниками, погоничами, пастухами, кашоварами, лугарями, комишниками, збігами, безіменний і безправний, а над ниц гриміли імена вельможних родів Острозьких, Збараських, Заславських, Вишневецьких, Потоцьких, Конєцпольських, Калиновських, Рожинських, Замойських, Любомирських, Даниловичів, і кожен намагався випхатися поперед іншого, перевершити всіх інших своїми багатствами, не вдовольнилися старими панськими своїми кублами, хапали один в одного, терлись коло королівського боку, щоб виканючити собі в державу ще шмат коронних земель. Ще за моєї молодості найбільшими магнатами були Острозькі, які орудували чотирма величезними староствами, маючи в майораті свого роду 80 городів і містечок і 2760 сіл. Коли в 1620 році вмер син Костянтина Острозького Януш, після нього зосталося 600 тисяч червінців, 400 тисяч битих талярів, 29 мільйонів золотих іншої монети, 30 бочок ламаного срібла, 50 цугів коней, 700 верхових і 4000 кобил, нелічено рогатої худоби й овець. На землях князів Замойських жила половина українського козацтва. Вишневецькі захопили мало не все Лівобережжя і безжально витісняли звідти всіх своїх суперників. Платили по два гроша крулевщизни за кожного хлопа — ото й уся залежність від короля. Пишучи до монарха, називалися не підданими, а тільки вірними порадиниками. І вже не вони тепер запобігали королівської

ласки та щедрот, а сам король, гостюючи то в того, то в того магната, ждав, окрім високих гонорів для свого маєстату, ще й багатих дарунків для підтримання того маєстату. Через те в короля не могли знайти справедливості не те що прості, немаєтні піддані, а навіть вельможі, коли опинялися на шляху у вельмож ще більших. У всіх на пам'яті ще була суперечка за місто Ромен між маршалком нацворним Казановським і Єремією Вишневецьким. Хоч Казановський володів Роменом згідно з королівським привілеєм і хоч вважано його улюбленцем Владислава, Вишневецький збройною рукою захопив місто, коли ж покликано його до столиці й поставлено перед королем, то Єремія привів до Варшави своє приватне військо і грозився, що звелить вдарити оружно на панів сенаторів і на сеймових послів, а свого допнеться. Так і лишився він хазяїном Ромен, давши відступного Казановському. Тепер у Вишневецького, який хотів лишитися самочинним господарем усього Лівобережжя, кісткою в горлі ставали Конєцпольські, що мали свої добра на землях королівських понад Дніпром. Чотири роки тому Вишневецький і молодий Конєцпольський Олександр пошлюбили сестер Замойських, доньок покійного канцлера коронного Томаша Замойського. Єремія взяв красуню Гризельду, Конєцпольський її сестру Йоанну Барбару. Родичання не стало на заваді Вишневецькому в його захланності. Він заявив про своє право на сорок міст лівобережних, про які старий Конєцпольський твердив, що вонгі закладені на грунтах Речі Посполитої і належать до староства Переяславського, якого він є нині державцем. Вишневецький зробив збройний наїзд на міста Гадяч і Хорол, що належали до маєтностей Конєцпольських, і захопив їх під свою руку. Конєцпольські ж тим часом розпростирали загребуші свої руки на Правобережжі. Старий Конєцпольський ще в 1633 році купив у Христини Зубриковської—Корженьовської землі по Тясьмину з городами Мліїв, Орловець, Сміла, Балаклій, Городище, Жаботин, частиною Медведівки, а рік тому купив у пана Кохановського Лебедин з урочищами. Молодий Конєцпольський вже сімнадцятилітнім призначений був корсунським і чигиринським старостою, володів Корсунем, Стеблемом, Чигирином, Криловім, Лисянкою, Звенигородкою з безліччю сіл, слобід і хуторів. Після одруження з молодого Замойською Олександр Конєцпольський приїхав до Чигириня, щоб показати жоні свої маєтності й дістати шлюбні дарунки від козаків. Він вельми здивувався, довідавшись, що мій хутір у Суботові не належить до його земель, бо дарований був ще моему батькові в спокійне володіння.

У новому палацику, відбудованому для нього послужливим підстаростою Чаплинським, Конєцпольський з молодого жоною влаштував бали для панства, яке з'їздилося з околиць поближких і далеких, нас же, козаків; коли й допускав перед очі, то хіба що для того, щоб висловити нагану або немилість. Так покликано й мене і при череватому панові Чаплинському недвозначно сказано, що Суботів належить до мліївського "ключа". Я спокійно відповів, що про це нічого не мовиться в мліївських привілеях, бо старі мліївські привілеї у наших руках бували, добре знаємо, поки ці грунти сягають.

— Гаразд, пане Хмельницький, — втрутився той мерзенний Чаплинський, — а як

пан володіє тою землею?

— То є спадщина по моєму вітцю.

— А чи має пан на ту землю акт надання і королівське підтвердження?

— Земля дарована була сотникові Михайлові Хмельницькому гетьманом Конецпольським за вірну службу короні.

— Михайлові ж Хмельницькому, а не Зиновію.

Тоді Конецпольський відпустив мене, власне, ні з чим, погрався тільки, мов кіт з мишею, показав свою силу і право, а я мав мовчки зносити зневагу, почуватися карликом поруч з цим пещеним гетьманичем тільки тому, що він уже з сімнадцяти літ староста, з двадцяти п'яти коронний хорунжий і щоразу тримав над королем прапор державний Речі Посполитої в час найбільших торжеств, я ж простий собі сотник, трохи писар, трохи ще щось. У дитинстві, може, воно було трохи інакше. Конецпольський був пещений нікчема, а я козацький син, зучений до життя твердого й жорстокого, в чистім полі я б його зім'яв і підім'яв і тоді, та й тепер, хоч і старіший був на два десятки років. Але згодом Конецпольський ріс десь під шляхетськими небесами, кілька років був у Франції, набираючись там пихи й пишноти, тепер став спадкоємцем добр незліченних і став геть недосяжний для мене і для мого Бога, його небеса дивним чином опинилися вище нашого неба, нависли над нами як загроза знищення остаточного.

Мій Суботів погромлений, а з ним понищена і моя душа. Я почувався на краю отхлані. Мовби вже й не жив. Золоте дзвеніння бджіл, спілі груші, сіно в покосах, деркач снує свою пісню, і пугукає край луку пугач уночі. А я вмираю. На ніщо здалися всі мої труди, пропали всі намагання, пішли в пісок високі наміри, підрубано мені корінь, відібрано всі надії. Як сказано: вся трудна, вся должна, нічтоже полезно.

Але я мав жити! Не миритися з жорстокою долею ні лицем, ні поведінкою. Я готовий був покликати всі сили небесні й пекельні, всіх відьом, вовкулаків, упирів, нечистих. Боротись, змагатися!

Поки король не відбув до Кракова на коронацію королеви, я мав пробитися до нього з своїм болем і своєю справою.

Король, втративши надію схилити своїх сенаторів до війни, вдарився в розваги і влаштовував одне за другим пишні весілля для своїх придворних. Видав Констанцію Опацьку з фрауциммеру королеви за придворного шляхтича Марціна Московського, тоді одружив доньку королівського кравчого Даниловича — Гелену з старостою крепицьким Тарновським, про якого казано, що має не всі клепки в голові, а в самий день святого Яна відбулося ще одне весілля: за старосту кременецького князя Чарторийського видано німкеню Розіну фон Екенберг, улюбленицю вмерлої королеви, а ще більше, мабуть, самого короля. Там канцлер коронний Оссолінський посварився мало не до шабель з підканцлером Лещинським (до поєдинку справа, здається, не дійшла тільки тому, що Лещинський мав біскупський сан), і хоч назавтра король примусив їх у своїй присутності подати один одному руки, але Оссолінський, ображений за таке приниження власної честі, не пішов більше на учти, а взявся до

справ, виказуючи свою вірність обов'язку і вітчизні. Я не знехтував такою нагодою і, скориставшись з своїх давніх (та й недавніх) знайомств при дворі, став перед очі пана Єжи з своїм нещастям і своїм обуренням.

— Але чим можна зарадити пану Хмельницькому? — подивувався коронний канцлер. — Хай пан звернеться до асесорського суду.

— Не допоможе, бо на Суботів не підтверджено інтромісії. Гетьман коронний, який надавав батькові моему ґрунт, тепер мертвий, а молодий Конецпольський хоче відібрати в мене землю. Порятуватися міг би я хіба що королівським привілеєм.

— Його величність вельми прихильний до пана Хмельницького, — поважно мовив Оссолінський.

— На жаль, пане канцлере, прихильність тим часом прихована і потаємна. Я ж думаю: навіщо затаювати королівську ласку? Доброчинства Божі й королівські слід всіляко розголошувати.

Оссолінський одразу вчув у тих моїх словах погрозу.

— Що пан собі надумав! — злякано зашепотів він. — Всі ті мови про війну на морі і привілеї його величності мусять до деякого часу лишатися без розголосу.

— Пане канцлере, а я у відчаї страшному. Готов утопитися в морі, ніж отак мучитися далі! — вигукнув я.

— Нащо пан так мовить? — спробував він мене заспокоїти. — Кожен мучиться по — своєму. Тому довкіл нас повно великомучеників і маломучеників.

— Що б же сказали леви Колізею, а що їхні жертви? гірко посміявся я. — То чи обіцяє мені пан канцлер коронний екзорбітанцію²⁶ його величності в моїй тяжкій справі?

— Спробую зробити для пана Хмельницького потрібну субституцію, але хай тільки пан заспокоїться.

Король прийняв мене між двома учтами, був добрий і безтурботний, вручив мені привілей на Суботів, а тоді ще й подарував коштовну шаблю, мовби хотів нагадати свої слова про те, що права слід здобувати збройною рукою, а не папером списаним.

Тепер я думаю собі: чи я змарнував ті два страшні роки без користі, а чи конче потрібні вони були, щоб розкрилася в мені велика тайна свободи, а тяжка образа дала мені право кинути звинувачення світові, влаштованому так недосконало й несправедливо?

Привілею королівського не мав кому показувати, бо молодий Конецпольський після похорону батька свого не виїздив з старих родових маєтностей, очікуючи осіннього сейму, на який хотів внести скаргу на Вишневецького за наїзд на Хорол і Гадяч. Вишневецький так само після сварки з королем не подався до Лубен — своєї столиці лівобережної, а засів у Збаражі, теж очікуючи сейму, де мірився дати бій Конецпольському. Король, щоб їх замирити, відвідав обох магнатів у їхніх садибах, приймано його з гонорами найвищими і обдаровано по — царськи. Я ж тим часом брався до своїх нещасних добр, ще не відаючи про те, що відібрано мені не тільки майно моє і домовство, але понищено й людей найрідніших і вкрадено те, заради чого,

може, так поневірявся всі оці роки і звівся аж до нікчемного підніжку трону.

Завжди нас немає вдома, коли нищать наш дім.

І хто ж не злякався Божого гніву, не побоявся занести руку неправедну й злочинну на мене? Слинявий Чаплинський, служкар Конецпольського, старостка, байстрик, опіак, здирця і злодій, брехун, шевлюга.

Чаплинський разом з зятем своїм Коморовським, взявши з сотню а чи й більше озброєного лайдапта підкупленого, знов зробили наїзд на Суботів, цього разу вже не позоставивши там нічого живого й цілого, доми й придомки попалили й поруйнували, майно розграбували, рознесли пасіку, розкопали греблі й спустили воду з ставків, домашніх моїх і всіх підсусідків вигнали геть, пані Раїну з донькою Чаплинський повіз з собою до Чигирина, мовляв, не пристало шляхтянці жити серед мугирів, а тоді намовою чи жорстоким примусом досягнув того, що Мотронка стала його шлюбною жоною, та ще й по обряду римсько — католицькому, з ксьондзом і шлюбними обітницями перед чужим Богом. Маленький мій Юрась сказав щось лихе товстому панові, тоді Коморовський кинув дитя на землю і звелів дати йому канчуків, і недужа Ганна, голубка моя, може й умираючи, ще здобулася на силі, щоб відняти синочка, вирвати з рук тих катюг, але сама вже не могла далі жити й за тиждень покінчила свої земні дні і похована моїми козаками в Чигирині.

Скам'янілий, стояв я, дивлячись на чорні згарища свого дому, родового гнізда, мов той осиротілий птах, в якого гроза відібрала пташенят і пташиху. Був би птахом, заквилив би жалібно, а так лиш зціпив зуби, стримуючи страшні слова, страшні й нещадимі, що прогрімилі б як вирок на Страшному суді, слова в неземнім холоді, од якого замерзає не тільки милосердя, а й сама ненависть. "Ut quilibet suam cruce[m] baiulet" — "хай кожен понесе свій хрест". Чому ж мій хрест такий нестерпно тяжкий?

Примари запустіння роїлися довкола мене, дух поפרаної справедливості безсило припадав до землі, а наруга нахабно розпускала зловісні свої крила. Бджоли літали розтривожено й розгублено, не знаходячи домівок, яблука з — за густого листя з печальною безсоромністю виставляли до мене круглі боки, цвіркун, знетямлено вилізши з — під розваленої печі на світ Божий, ворухив переді мною тонкими вусами, аж я не знати для чого нахилився і, відчепивши з пояса порохівницю, висипав з неї порох і штовхнув іуди цього музику домашнього затишку — єдине, що мені зосталося з усього, що мав.

Однак був ще кінь, була шабля й лук, я поїхав з свого колишнього обійстя, цілував коня свого, свою шаблю й лука, цілував, і плакав, і питав: як же так, як же?

Безкінечно тяглася переді мною необгороджена гать чигиринська, розтинала стави, болота, чорторії, чорний похмурий ліс, здіймалася над пучинами, похмурими безоднями, над гніздовищами нечисті й невідвотною отхланню, через промивини в гаті перекинутічули містки, які ледь трималися на підгнилих палях, містки хиталися й тряслися, а може, то тряслася земля і світ хитався мені перед очима, і всюдищу пучина притягувала й кликала низвергнутся в неї навіки й без вороття, і я мало не стратив змислу й не піддався на той пекельний поклик, але загнуждав своє непокірливе

серце, звелів йому мовчати, бо нічого ще не скінчилося, поки не скінчився чоловік, живий Бог і козацькая не вмирала мати, не все ще Чаплинський у мене побрав, коли шаблю в руках маю і волю свою зможу висталити гострішою за шаблю.

На занедбаному кладовищі чигиринському кози скакали по могилках, дерев'яні хрести поперекошувалися, кам'яних чи й було з десяток, оградка завалилася в однім місці, запустіння, убожество, покинутість. Нещасний мій народі! Навіть останнього притулку свого не можеш влаштувати, як у народів просвіщених. Та й де взяти тобі сили й снаги душевної для клопотів позасвітних, як не маєш життя й на сім світі, живеш в такому часі, коли, сповідавшись, тільки й ждеш, що ось почнуть начинять тобою шлунки дніпровських осетрів або ж того вошем, того мечем відправлять на той світ.

Довго стояв над свіжою могилкою бідної моєї Ганни. Все найдорожче, що мав у серці, всі мої спогади, болі й радощі душевні, вознесіння духу й спокута — все пішло з нею навіки, навіки! В цілому світі не було чоловіка, бездомнішого за мене, хоч і мав я дім у Чигирині, й дітей своїх, і побратимів на моїй Січі в далеких плавнях. Не було безпритульнішого, хоч скільки ж людей радо б дали мені прихисток. Не було невтішнішого, хоч легко втішитися чоловікові, сівши за стіл дубовий у корчмі Захарка Сабиленка і залитися оковитою, забити нею горе й розпуку, обпалити вогнемторлянку й нутрощі, пустити пекельне полум'я в мозок і в душу, і хоч довкола тебе ще щільнішою стіною стане пітьма, а ти запалаєш, як смолоскип, відчай і нещастя втонуть безслідно, а надії й уповання народяться, виростуть і загримлять у тобі, як великодні дзвони.

Каяття тепер були запізнілі й нікчемні, про спасіння душі дбати не доводилося, коли б мав коло себе отця Федора з Золотаренкового хутора, може, й знайшов би втіху в бесіді з ним, але не було отця Федора, не міг я викликати в пам'яті образу своєї бідної Ганни, хоч скільки чипів над її свіжою могилкою, тільки стояв мені перед очима червоно — чорний морок і з нього, мов зведення, поза моєю волею, поставало видіння, таке дороге моєму серцю і таке тяжке для мене, мов невігойна рана в серці: маленьке лице, лукаве й зухвале, таке молоде, як сотворіння світу, сумно — радісне, несамовито — лагідне, і очі довірливі й докірливі: чом же нас покинув, батьку? Чом, чом? Сірі очі під чорними бровами. Моя доля і моє прокляття!

Я поїхав до корчми Сабиленкової. Радий був би стрінутися під тиним Захарковим п'яного козака Забудського та послухати його варнякання, щоб хоч трохи відійти душею в потоках дурних слів. Але стояла суша, не було калюж на чигиринських вулицях, пакільці Сабиленкового тину, обшмугляні міцними козацькими долонями, білили проти сонця пусткою, я штовхнув рипливі важкі двері корчемні ногою, переступив поріг. Нікого й нічого, я аж розгубився. Чи вже тепер безпритульність переслідуватиме мене скрізь, навіть у таких проклятих місцях, де завжди кублиться люд, хай, може, й щонайгірший, але все ж таки живий! Навіть корчмаря десь заніс чортяка. Ні самого Захарка, цього гвіздка іржавого, ні його Рузі мигдалевоокої.

— Я сів на лаву, похилився на стіл, мов пияк безнадійний. Хоч співай собі пісню корчемницьку:

А козак у корчмі п'є—гуляє, корчму схваляє:

Ой корчмо, каже, корчмо — княгине!

Багацько в тобі козацького добра гине!

І сама еси неохотно ходиш,

І нас, козаків — нетяг, без свиток водиш...

Стукнуло — грюкнуло, зашамотіло — зашурхотіло, і, мов дух пекельний, з'явився переді мною сам Захарко, схожий на іржавий цвях, худий і високий, з сумним довгим носом і ще сумнішими очима, хоч мав би й не дуже сумуватк, бо в оренду забрав мало не половину староства, і поля, й луки, млини, ставки, ліси, з усього мав зиск і прибуток, дер часом хіба ж так, а сам залишався без нічого, так ніби ті гроші лиш перелітали через нього, щоб опинитися в старостинських гаманах, а Захарко те й знав, що сумним поглядом супроводив їх, дивуючись, що не затримуються вони в його чіпких кістлявих пальцях

— Що, нехрещений сину, кого продав, кого купив? — зустрів я непривітно Сабиленка і, не давши йому розтулити рота, гримнув: — Горілки!

— Може, пан Хмельницький скуштував би мого меду стояного? — злякано поспитав Захарко. — Вже який я мед маю, то ніхто такого не має.

— Сказано: горілки!

Він приніс чарку, дивився на мене сумно й винувато, мов побитий пес, аж мені засвітило в голові, чи не приклав рук до мого нещастя і цей рендар чигиринський.

— Що ти там маєш за душею? — вихиливши одним ковтком горілку й показуючи, щоб налив ще, спитав я Сабиленка. — Знаєш же, що тут сподіяно?

— Ой пане Хмельницький, — забідкався Захарко, — чи я ж би сказав що проти пана! І моя Рузя хіба ж не казала мені: не слухайся тога пана старости і пана підстарости, не бери гріха на душу. А я що? Хіба я мав що проти пані Ганни і проти тієї ясочки панської, яку пан пригрів і викохав?..

— Помовч! — урвав я його. — Маєш діло, то кажи про діло, а не теревень казна — що! То що ж тобі казали пан староста і той шевлюга підстароста?

— А що вони могли казати, пане Хмельницький? Вони собі покликали бідного Захарка і сказали, що, кажуть, ти вже, Сабиленку, кажуть, он скільки літ маєш в оренді своїй ґрунти суботівські, а не побираєш звідтам ніц і староству від тебе ще більший ніц. Я не міг стямитися, чуючи Таке.

— В оренді? Мої ґрунти і хутір мій? У тебе?

— Або я знаю, пане Хмельницький? Це ж не я так сказав, а пани старости так сказали, еж, кажуть, держиш оренду, а від тебе ніц...

— Що ж ти їм сказав, вражий сину?

— А що міг сказати бідний єврей такому грізному панству? Вони кажуть, ти, Сабиленку, рендар Суботова, ну то хай буду я рендарем і суботівським до всіх тих оренд, що я їх маю, а що я від них маю, хотів би я поспитати пана Хмельницького?

— Ти мені не про ті свої оренди, а про моє доказуй до кінця!

— Ну, то вони кажуть, хай буде по суду й по праву коронному, чи я там знаю по

якому. Бо коли пан Хмельницький на твоїй оренді забудувався, то виплати панові за його будівлі відступного сто тридцять золотих, та й хай пану сотнику буде акцидент.

— Сто тридцять? Таж там майна не менше як на тисячу золотих. А смерть жони моєї, а син скатований, а розруха моя вся!

— А де б я мав узяти й сто тридцять золотих, прошу пана сотника? Тільки Бог і його пророки знають, чиї то золоті й чому маю їх платити.

— І так дорого продав мене. Юда за Спасителя взяв тільки тридцять срібляників, а ти аж сто тридцять відсипав. А я ж і не спаситель і не губитель.

— Чи я продавав пана сотника? Вони вже продали і пана, і панську родину, і панський майонтек, і мене з усіма бебехами і Рузею моєю нещасною, а вже ту сироту, ту крулевну ясну, що її загарбав той товстий Чаплинський, то вже...

— Помовч!

Сабиленко злякано позадкував од мене, але я прикликав його, звелів подавати ще горілки і, коли вже затуманіло мені перед очима, поманив до себе пальцем.

— Знаєш, хто ти? — поспитав його по — п'яному. — Ти мені оце як Осія Талеві або Левіт, який продав свій шматок землі і поклав гроші до ніг апостолів. Апостоли назвали його Варнава, себто "син пророкування" або "син утіхи". Сам того не відаючи, став ти тут сьогодні для мене отим сином пророкування, хоч утіхи від тебе, казати прямо, мало. Продав ти мене чи купив, лякаючись панства вельможного, а я, може, з того й стану і спасителем, і губителем, возвисившись над усіма. Але возвишатися над рабами німими, здобувати велич коштом малих сих чи ж годиться? Великим треба ставати серед великих. Чи ти їх бачив коли, мерзенний шинкарю? Думаєш, все можна купити за гроші? Знаєш, що сказав апостол Петро Симону — волхву, який хотів купити дар хіротонії? Срібло твоє да буде в погибель з тобою, бо ти помислив дар Божий одержати за гроші. Дар Божий! Не купиш його ні за які гроші! Ні ти, ні твої старостей безчесні. Що ж скажеш, коли проявиться той дар у мені, простому сотникові чигиринському? Якої заспіваєш і де будеш з усіма своїми бебехами!

Мабуть, був я не дуже справедливий до цього чоловіка, який слугував лиш знаряддям здиства, був лиш сокирою в руках ката, рубає ж не залізо в шаблі, а той, хто заносить і опускає ту шаблю. Та був я надто нещасний того дня, здавалося мені, що стою на краю погібелі, а Боги, перш ніж погубити чоловіка, відомо ж, одбирають у нього розум.

Хоч би взяв був з собою Демка, або Іванця, а чи когось з козаків, а то ж метався сам — один з своїм горем, з своєю розпукою, тільки коня мав з собою, та шаблю, та скаламучені змисли, жадоба помети і відплати винесла мене з шинку, і опинився я в старостинській канцелярії, допинаючись будь — що — будь бачити Чаплинського, хоч ще й не знав, навіщо він мені, що хочу сказати йому, що сподіяти. До підстарости мене спробували не пустити його жовнірчики, але я розлякав їх самим видом своїм несамовитим, коли ж допався до самого підстарости і той спробував гримнути на мене, я вхопився за шаблю й уже був наполовину видобув її з піхов, та тут схаменувся, загнав шаблю назад у ящурки, схрестив на грудях руки, процідив зневажливо:

— Ти на мене напав, як розбійник з великої дороги, Чаплинський, я ж звичаєм рицарським і чином благородним кличу тебе на поєдинок шабельний. Ждатиму тебе в четвер увечері коло Погибельних могил в кінці гаті чигиринської. Хто живий зостанеться, хай живе, хто загине, хай приймуть його нетрі бездонні. Та дивись, не крути й не хитруй. І на тім світі знайду!

На тім слові обернувся, вийшов з староства, сів на коня й знов поїхав до Сабиленкової корчми, бо тепер вона мала стати мені Домом рідним.

Був я там і в четвер з самого ранку, не вельми переймаючись тим, що увечері маю битися з Чаплинським на шаблях. Захарко спробував знов намовити мене на свій мед, але я нагримав на нього і пив оковиту, не заїдаючи нічим, тільки посмоктував люльку і дивився в стіну. Не було в мені мстивості, не було жадоби: відплати, тільки втома нелюдська заволоділа всіма членами, та невидима сила, яка тримає чоловіка зсередини, кудись зникла, і я почувався ніби мертвий, зі страхом пересвідчувався, Що тіло моє втрачає природні свої кшталти, форму свою, пливе, мов тісто, нічого живого в ньому вже не зостається. Мабуть, не я сам помічав те своє знищення, Захарко теж придивлявся до мене сумним своїм оком, і коли я вже був на грані відчаю від занепаду свого тіла, він опинився коло мене, присунувся впритул і зашепотів так тихо, що й не розбереш: чоловік говорить чи вітер шелестить у тебе над вухом:

— Слухайте, пане Хмельницький! Не моє то діло, що у вас на мислі і куди ви маєте їхати сьогодні ввечері, та тільки я дещо маю вам сказати, бо як я не скажу, то вже вам ніхто того не скаже. А я таки дещо знаю, хоч і не казав нічого панові сотникові, а пан сотник нічого від мене й не чув, та тільки хай пан сотник не дуже вірить тому панові Чаплинському і візьме з собою кількох козаків, бо той пан Чаплинський то таке стерво...

— Ти, нікчемний торгашу! — гримнув я на нього. — Як смієш радити мені таке! Щоб я збезчестив лицарський свій чин? І в тебе повертається язик....

— Тихо, пане Хмельницький, хіба я не просив вас бути тихо! І хіба я що казав панові? Коли пан не хоче нікого брати, то, може, й не треба йому нікого брати, бо я там знаю! Але хай пан сотник хоч надягне на себе що там треба таке тверде та залізне, чи я там знаю, що воно таке! Бо цей збуй Чаплинський, пан його ще не знає, але ж він звик мати контентацію на всьому задарма! То чи цей чоловік підставить панові черево, щоб пан його проткнув своєю шаблею? Хай пан сотник послухає, що каже йому бідний єврей, хоч я нічого й не казав панові, а пан нічого від мене не чув...

І відсунувся од мене тихо, і шепіт його розтанув у похмурій корчмі, і може, й справді не казав він нічого, а я не чув.

Все ж, підкоряючись якомусь незнаному голосу перестороги, надяг я під жупан сталеву кольчугу, а під шапку — міцну мисюрку турецьку, даровану мені колись мурзою татарським, так і поїхав сам — один через гать до Погибельних могил, але Чаплинського не міг там знайти і вже пошкодував, що призначив такий час пізній, та ще й у цих нетрях. Та тут затупотіло кілька коней і налетіло на мене кілька темних вершників, мовчки вдарили зусібіч, один навіть дряпнув мене шаблею по боку, але

залізо чиргикнуло по залізу, я ж тим часом полоскотав одного та другого, а третій кинувся навтьоки.

— Чаплинський! — гукав я. — Гей, пане підстаросто! Де ж ти! Виповзай, тхоре, з своєї нори смердючої! Гей!

Луна від голосу мого розкочувалася понад болотами, поверталася назад до — мене, а більше ні звуку, ні гуку.

Тільки там я збагнув свою нерозважливість і дурість свою. Та водночас гіркота залила серце ще з більшою силою, бо рука моя не діткнулася найбільшого мого ворога, Чаплинський десь жив і сміявся з мене, може й разом з пані Раїною, яка нарешті мала змогу відплатити мені за мій ласкавий хліб і за зневагу, яку я виявив до її жіночих гідностей, за зневагу, а ще більше за неувагу. Знов згадав я, що втратив усе, найперше ж Мотронку, відтепер почуття цієї страшної втрати гнітитиме мене, й довгі місяці моїх самотніх страждань стануть роками цілими і супроводжуватимуть печальними своїми рядами до самої смерті.

Не було мені тепер ніде ні порятунку, ні втішання, ні надії. Мов зраний звір, кидався туди й сюди, сподівався знайти забуття в мандрах безглузких, пустити силу ерою на зухвальства й відчайдушність. Але пам'ятав, що сам король намовляв Нас на морський похід, Тож не хотів у такій пригніченості шукати своїх потаємних побратимів, а поїхав до Черкас, щоб поспитати в пана Барабаша, чи він вже надумався розпочинати приготування до морських виправ наших, чи пустив у діло королівське золото і чи й сам піде на море, чи сидітиме каменем у своїй садибі черкаській.

Але ж цей м'ясопоглинатель, підхлібця лядський, недруг отчизний дбати про людське добро й у гадці не мав, тримався за своє осавульство та полковництво, привілеї королівські ховав і втаював, потирав їх десь у жінчиних прискринках, творив всіляку зволоку й пролонгацію святій нашій справі, ждав, коли ж дозволять обирати гетьмана, щоб мерщій втулити під булаву й бунчук свою грубу тушу. Єдине, на що намовив я тоді Барабаша, — це послати на сейм осінній депутацію від козаків з скаргами на Конецпольського, який далі роздавав Україну лащиківцям, і ті вже обдирали не тільки козаків і посполитих, а й церкви і кладовища розоряли, розкопуючи й могили, коли можна було там чимось пожитися. Сам я теж намірився їхати на сейм, щоб там добиватися підтвердження королівського привілею на Суботів, хоч і знав, що правом у Речі Посполитій доходити — однаково що у воді глибокій загублене шукати.

Власне, те саме сказав мені й полковник чигиринський Станіслав Михал Кричевський, хрещеник мого батька переяславський, мій кум, що теж виявився безсилий проти Конецпольського й Чаплинського і тільки й поміг мені, що дав притулок моїм дітям, поки був я у Варшаві. Кричевський походив з шляхти ходачкової, що має тільки ноги, якими може йти куди схоче, та руки, якими може тримати зброю й дослужитися до такого — сякого становиСька, ллючи кров свою за панів вельможних.

— Гей, Зиновію, — почувши про намір мій їхати на сейм, став відраювати мене Станіслав. — Чи ж ти не відаєш, що на сеймах наших без золотої швайки нічого не зшиєш? А було б у тебе золото, то купив би собі хутір ще кращий за Суботів — і

кланятися ні перед ким не треба.

Я вперся: поїду та й поїду! Вже коли й виїхав з вірними своїми Демком та Іванцем, мав перед Білою Церквою пересторогу, але не зважив і на неї.

Стрілися нам на розбагненім осіннім шляху цигани з ведмедем на ретязі муштрованим.

Забачивши козаків двох молодих, а з ним сотника товстого, нашорошеного, може, й від багатства, цигани зупинили свою валку, вивели наперед ведмедя і примусили його танцювати перед нами. Я махнув їм рукою, щоб вони не дуріли й дали нам дорогу, але цигани не повели й вухом, бігали довкола ведмедя, галасували, примовляли своїх примовлянь крутійських: "Шурхай, бурхай, кичкарай, сирже, мирже, дрик..." Ведмідь ставав на задні лапи, трусив передніми, вигинався й вихилявся, як п'яний козак, знай витанцьовував переді мною в багнюці, в непрохідді, в понищенні, а я мав дивитися на це блюзнірство, бо обминути незмога, бо обабіч бездонність чорнозему, осінні розтопи, я гнівно кричав щось циганам, вони блискали зубами, метушилися, мовби звільняючи дорогу сердитому сотникові, а насправді ще тісніше її загачували своєю метушнявою й тупотнявою свого ведмедя. І я з особливою гостротою збагнув там свою малість, своє безсилля, свою безсенсовість. Що чоловік? Очеретина під вітром. Що я роблю і навіщо? І чи те роблю, що мав би робити?

Все ж добирався далі, до Варшави, де ніхто не ждав мене і нікому не було діла ні до моїх кривд, ні до болю сердечного, ні до справедливості для когось там, бо кожен дбав лиш про справедливість для себе самого.

Панство прибуло на сейм у пишноті й силі, кожен посол тягнув за собою цілу вервечку служок, часто озброєних так, ніби мали йти проти орди. Дехто приводив загопи досить значні, а великі магнати обставлялися й справжнім військом своїм надворним, бо той же Вишневецький, для прикладу, міг виставити війська набагато більше, ніж Річ Посполита своїх кварцяних жовнірів.

Тому до Варшави не було чого й потикатися, не було там місця ні в домах міщанських, ні в заїздах, вже не кажучи про палаци, та ще уяздовські, де я розкошував перед цим. Довелося зупинитися за Віслою, надто що переправлятися у Варшаву мені не треба було щодня, а тільки в дні, призначені на справи судові, хоч і тяжко було сказати, коли ж настануть ті дні.

Сейм почався, як казано, щасливо 25 жовтня. Після меси, згідно зі звичаєм, зійшлися послы сеймові в невеликім числі на місці звичнім. Торішній маршалок сейму Гієроним Радзівський, який приїздив торік до Києва кликати нашу козацьку депутацію для перемов з королем, урочисто зложив тростину і без супротиву переказав її як знак влади новому маршалкові, писареві землі Жмудської Яну Миколаю Станкевичу і повідомив про це короля. Король мило прийняв посольство сейму й призначив наступний день для цілування монаршої руки. Ще один день пішов на мови канцлера коронного і примаса Мацея Любенського, слабкого старечого голосу якого ніхто не віг як слід почути. Далі була неділя, день святковий. Вже з самого початку сейм заповідався затяжливий і марудний, так воно, власне, й вийшло.

На сеймі відсунули всі пункти, які запропонував за звичаєм від себе король, і вчепилися тільки в одне: війна з турком. Попервах послі розмірковували спокійно. Мовляв, Річ Посполита відчуває цілком слушно неспокій, викликають побоювання приповідні листи, видавані жовнірам під мирною печаттю королівською, ще більший неспокій пов'язаний з упровадженням до країни німецьких найманців і призначенні по добрах шляхетських лежі²⁷ для цих військ. Зроблено це теж без згоди Речі Посполитої, вже навіть ідуть поголоски, ніби ці чужинці мають нас поекромити і дивною алхімією змінити хлопа в шляхтича і шляхтича в хлопа. З тривоною говорено про те, що предки завжди утримувалися від війни з Туреччиною, бо хоч з іншими неприятелями щастило їм, з тим потвором завжди зазнавали труднощів. Далі мови стали гостріші, голоси лунали крикливіші, сейм рвався до короля, щоб висловити йому своє невдоволення й жадання розпустити на вербованих німецьких Найманців, скоротити королівську гвардію, видати універсали про відмову від самої думки про війну. Король не приймав нікого, бо хворів, тоді хтось запропонував, щоб сейм вів свої обради разом з сенатом без королівської присутності (яка була обов'язковою), але король не погоджувався й на це. Він допускав до себе лиш канцлера коронного Оссолінського та маршалка сейму і через них передавав свою волю й свої прохання, хотів, щоб сейм виніс ухвали щодо кордону з Москвою, про забезпечення маєтностями королеви і королевича Яна Казимира, який після своїх багатолітніх мандрів повернувся на батьківщину, склавши з себе сан кардинальський, що був наданий йому папою на прохання Владислава, і вийшовши з товариства єзуїтського, в яке був кинувся після своєї поразки на елекції тридцять другого року. Однак сейм не хотів нічого слухати, поки розв'яжеться питання з війною і найманим військом, яке об'їдало й плюндрувало шляхетські добра, чого жоден шляхтич не міг допустити навіть з найбільшої любові до свого короля.

Довго йшла суперечка за уряд гетьмана польного. Замість вмерлого Конецпольського Владислав нарешті номінував гетьманом коронним Миколая Потоцького, хоч великої булави домагався найдужче Єремія Вишневецький, але гетьмана польного король призначати не хотів, що викликало новий галас серед послів, мовляв, од такого поведження королівського маліє повага не тільки стану шляхетського, але й сенату, і коли така небезпека нависла над Річчю Посполитою, то обидва найвищі військові уряди мають бути забезпечені негайно так само, як негайно розпущений німецький жовнір і заборонено козакам виходити на море. Врешті канцлер з доручення короля оголосив гетьманом польним воеводу чернігівського Марціна Калиновського, сказав також, що розіслано листи до найманців, щоб вони, склавши бубни й хоругви, розходилися по домах, що лічба гвардії королівської залежить од потреби й не може бути встановлена точно, про козаків він поговорить з новими гетьманами.

Але це було вже через місяць після початку роботи сейму. До того ж часу ні про що, крім війни, мови не велося, і я з своєю дрібною образою приватною не міг сподіватися навіть на те, щоб мене вислухали. До того ж король вніс на сейм ще й суперечку між воеводою руським Вишневецьким і хорунжим коронним

Конецпольським, де йшлося про величезні добра, а не про якийсь хуторець мал взнаного сотника реєстрового козацького війська.

Я знайшов великого нашого прихильника, як сам він себе називав, пана Киселя, щоб порадитися з ним і поспитати, чи не допоможе мені в моїй тяжкій справі. Кисіль замахав на мене руками.

— Нащо панові дратувати таке поважне зібрання малою справою своєю? Сейм відклав аж на лютий наступного року навіть слухання справи воєводи руського й хорунжого коронного. Посли нині вельми роздратовані, і коли з'явиться їм перед очі козак, то й не знаю, що буде.

— Коли то бувало, щоб сама згадка про козаків не дратувала панство? — похмуро кинув я. — То що ж мені — порадить пан сенатор? Що маю діяти? Відібрано мені землю, позбавлено притулку, згладжено Дружину, забрано сироту, яку викохав...

— Тут ідуть поголоски, ніби то була панська коханка? — прискалив прозоре своє око пан Адам. — Чи ж варто побиватися за якоюсь там кобіткою? Скільки красунь залюбки віддадуть панові свою прихильність, а коли треба, то й серце.

— Пан сенатор не відповів на моє запитання, — нагадав я йому. Що маю діяти нині? Не треба посилатися на державні потреби, як це пан звик робити, бо ось перед тобою, пане каштеляне київський, живий чоловік у крові й плоті, який віддав державі все своє життя, а тепер вона не хоче про нього чути, заклопотана якимись вищими справами. Може, й тоді йшлося тільки про якісь незнані нам вищі справи, коли пан Кисіль вносив на сейм ординацію проти козаків жорстоку?

Це вже взяло його за живе, аж він закрутив своїми круглими вузькими плечима.

— Чи я не одної віри з козацтвом, пане Хмельницький, і чи я не хотів завжди тільки замирення для народу мого й для віри нашої?

— Щоб вірити, треба жити, — сказав я йому. — Мертві не вірять. А я нині мовби вже помер, то що ж мене може втішити?

— Хіба я знаю, пане Хмельницький? Може, хай пан лишить свій писаний репротест до наступного сейму?

— Вже лишив, та не знаю, що з того вийде і як маю жити. Хіба як оце створіння Боже?

І, відіткнувши свою порохівницю, випустив на стіл перед паном сенатором суботівського цвіркунчика нещасного.

— Що то є? — бридливо скривився Кисіль.

— Співець пенатів українських. Цвіркун. Єдине, що лишилося від мого обійстя.

— Але він живий! Ворушить вусами.

— Чом би не був живий?

— Не до віри. В Цій порохівниці? Чим же там міг харчуватися?

— Шкода говорити, пане сенаторе! Про цвіркуна питаєш, а про мене й не хочеш? А весь народ мій чим і як харчується? Чи, може, тими пирогами з Шляхетської приповідки? Мовляв, докіль блукали по Україні козаки з рогами, стояли поля — степи облогами, а як явились на Україні пани в ладівницях, стали в хлопів пироги на полицях.

— З дикої пустелі ми зробили край, що медом і молоком плине.

— Для кого ж молоко й мед той! Шляхта хвалиться: таке багатство на Україні, що й старці в нових свитках ходять. Чи не блюзнірство! Коли вже таких розкошей Наробили для народу мого, чом же не здобулися хоч на одну пісню ерою про це? Наші плачі чутно повсюди, а шляхетських виспівів щось нігде.

— Кожен співає в своїй землі і про своє.

— То мав би і наїдатися в своїй землі, а не в чужій.

— Пан Хмельницький занадто рознервований нині...

— І нині, і присно, і во віки віків, пане Киселю. Доведений до відчаю. І не я сам. Хай би дехто це затямив.

Пана сенатора не стривожили ці мої слова. Чужий відчай не дошкуляв йому. За давньою звичкою своєю полизкав він собі вуса, так ніби той був намазаний медом, і, випроваджуючи мене, спокійно мовив:

— Час і терпіння, пане Хмельницький. Час і лікує, і живить, і судить найліпше.

— Судить, то й судить, — мовив я на прощання, і пан Кисіль відпустив мене охоче, відпустив мене, радіючи, що спекався настирливого козачини. Якби ж то міг знати він, що за рік мало не на колінах благатиме, щоб вислухав я його мови!

Але той рік треба було ще прожити й пережити.

Аж у грудні сейм нарешті закінчив свої бурхливі засідання, винісши конституцію з дев'яти пунктів. Примо: щоб негайно розпустити чужинських вояків. Секундо: аби зберегти неторканими всі союзи і пакти. Терціо: щоб не вживано мирної печаті на шкоду короні й Литві. Кварто: щоб гвардія прибічна королівська не перевищувала лічби, усталеної згідно з давнім звичаєм. Квінто: щоб посольства до інших земель повнили громадяни Речі Посполитої. Сексто: усунути чужоземців з оточення короля. Септімо: щоб козаки понищили свої човни й не нападали на морі. Октаво: щоб комісії, які вирівнюють кордони, не діяли без згоди станів. Ноно: щоб не укладалися союзи з іноземними державами без відома Речі Посполитої.

Цій ухвалі передувала промова канцлера Оссолінського, в якій він з усім своїм умінням спробував залагодити суперечності між королем і сенатом, вдаючись при цьому до звичного пишнослів'я. Сказав він буцімто таке: "Бог оздобив правління короля дивовижними тріумфами й трофеями; нині нову вложив йому на голову корону, коли після стількох звитяг над ворогами сам себе в кінці переміг і сам себе віддав до рук і моці своїх підданих. Однак не без жалю приймає слова маршалка сейму, щоб доконечно військо було розпущене, бо свою рішучість король не раз виказував, коли сам голову свою і життя своє стільки разів наражав на небезпеки. І все ж, що стосується війська, то звелів його розпустити, видав універсали до гетьмана і старост, дасть ще комісарів, виконає все, чого жадаєте. Заперечує, ніби були універсали до Литви, — були тільки приватні листи до підскарб'я литовського, щоб не відмовляв утримання в економіях королівської гвардії. Гвардія та вже отримала наказ стати тут, біля короля. Що ж до козаків, то кораблі, звані чайками, готували згідно з ухвалою сенату, бо в пактах є пункт, що турок не повинен підтримувати буджацьких татар, а

оскільки він порушував ці пакти, видавалося слушним полякати його козаками.

Тепер, схилиючись до ваших голосів, король видасть лист до гетьмана, щоб козаки понижили свої чайки і сиділи там спокійно, не даючи okazji до порушення миру".

Але після такої мови, і після сеймової Конституції, і після того, як мене випхано з сейму, як жебрака церковного, той — таки канцлер коронний знов розшукав мене аж за Віслою, припровадив до себе в Уяздов уночі і просив в ім'я короля повертатися додому й терпляче ждати слушного часу.

— Вже не вірю, що настане той час, — сказав я канцлеру. — Козаків трактують нині ще гірше, ніж під Боровицею. Барабашеві посли поскаржилися сейму, що лащиківці грабують і нищать церкви по Україні, то й що почули на відповідь? Глуми й лайки на адресу схизматів, а тоді козаків виставлено з сейму, щоб не заважали панству творити його високу політику. Після королівських заохочень ми справді піднесли були голови, але тепер знов маємо зазнати ще більшого пониження й занепаду.

— Король не відступається ні від свого заміру, ні від своїх запевнень козакам. Нині зима, але з настанням тепла він знову хоче повернутися до морської виправи і має намір номінувати пана Хмельницького гетьманом того війська.

— В нас ще не було морських гетьманів.

— Те будуть! Хай пан Хмельницький тільки терпляче жде. Час, пане Хмельницький, час — то всевладний творець справ великих і людей визначних.

Вони обидва з Киселем мовби змовилися в своїх упованнях на чудодійну силу часу. Та що час! Навіть горобцеві треба поклювати конопляного сім'я а чи там проса якогось, щоб вижити, а що вже казати про чоловіка, який і не самим хлібом насущним живе. Коли треба йти на війну, то лащатся до тебе, щоб послати на убій, коли ж небезпека не загрожує, то ми в панів останні з людей, підніжки й собача кров.

Так я поїхав з Варшави ні з чим, щоб уже більше ніколи туди не повертатися. Зима була тяжка для всього живого. Морози стояли такі, що дерева в лісі тріскалися і птахи вмирили на льоту, снігами загорнуло землю непробивними, весна довго не приходила, а коли й настала, то була вся у вітрах холодних, у зливах, а тоді в знаменнях небесних зловорожих, лютували стихії, яких не пам'ятали найстаріші люди, блискавиці палили хата й цілі села, церкви й костьоли, розшалілі води в несамовитому клекоті зривали греблі, зносили млини, змивали цілі лани, шкоди й утрати були повсюди страхітливі, і, може, саме це всезагальне лихо допомгло мені забути на якийсь час власну біду, і я спокійно сидів на своєму сотниківстві в Чигирині з синами своїми й донькою і втишував своє бунтівливе серце.

У Києві помер митрополит Петро Могила, і шляхта зітхнула з полегкістю, дякуючи Богові, що він вчасно забрав до себе таку заражену істоту, щоб вона далі не шкодила церкві католицькій. У травні знов розпочав свою роботу сейм, який мало не вск своєї зусилля витратив на замирення Вишневецького з Конецпольським, навіть обидва гетьмани — Потоцький і Калиновський — взяли до цієї справи.

Знов блиснула мені якась надія, коли з початком осені, як завжди потаємно, покликано мене за Дніпро і під Ніжином в маєтностях Єжи Оссолінського я мав зустріч

з паном коронним канцлером, який прийняв мене разом з королівським секретарем Любовицьким. Сказали мені, що про їхню подорож на Україну відає лиш король, що, власне, він і послав їх сюди з високою місією проголосити мене гетьманом морського походу й передати мені королівські знаки: булаву і бунчук. Тепер я мав змогу діяти, хоч привілеї королівські далі тримав у себе пан Барабаш і добути їх від нього не могла, здається, ніяка сила, бо ж пан осавул військовий добре бачив, що король не має ніякої ваги перед всемогутньою шляхтою і виграє не той, хто держатиме руку за королем, а той, хто веслуватиме на кораблі Шляхетському, спрямовуючи його до порту, званого золотим спокоєм.

У серпні помер восьмилітній королевич Зигмунд Казимир, єдина й остання надія короля Владислава. Знов лютували стихії й лиха. Сарана, затемнення сонця, мітла в небі, а у Варшаві бачено над містом могилу і хрест вогнистий у хмарах. Казано, що то знак війни великої й кривавої. Король тепер гірко шкодував, що поступився шляхті й не розпочав війни першим, щоб попередити удар ворожий, хоч би звідки він мав бути. Поступився шляхті тільки тому, що не хотів дратувати її, сподіваючись на обрання малого королевича на престол по смерті власній, яку вже відчував за плечима. Тепер все це здалося на ніщо. Коли б Бог прибрав королевича раніше, то все було б інакше.

Я міг би поспівчувати королеві, але не мав на те ні часу, ні можливості, ні бажань, коли вже казати відверто.

На Чигирин напав якийсь заблуканий татарський чамбул. Його відбито досить легко, але тут прискакав з Черкас коронний хорунжий, який недавно повернувся з Варшави після такого — сякого замирення там з Вишневецьким і тепер рвався показати на чомусь свою силу, і без готувань належних об'явив похід на орду.

Дурне то було діло й непотрібне, про що я казав і своїм козакам, та й самому полковникові Кричевському, і осавулові Пешті. Хтось доніс Конецпольському, і той одразу ж покликав мене і став грозити.

— Вже й так маю тебе на оці, пане Хмельницький! — викрикував. — А тепер ти ще бунтувати мені будеш козаків.

Я змовчав на той вельможний гнів, тільки сказав, що одна справа мова, а друга — діло. В діло ж я готов іти, бо маю обов'язок і сповню його належно.

— Побачимо! Побачимо! — погрозово гукнув Конецпольський. — Я звелю приглядати за паном сотником і не подивлюся на його високі знайомства й покровительства, бо тут я пан і тільки я маю право поена таліоніс²⁸. Сподіваюсь, пан ще не забув латини?

Я знов змовчав, хоч і кортіло мені сказати, що сподіваюся ще й сам нагадати мстивому панові не саму латину, а й свою мову батьківську.

Знаючи підступність і мстивість Конецпольських, я для застороги вдяг на себе кольчугу і залізну мисюрку під шапку, і досить слушно, бо щойно ми зіткнулися з якимись татарськими пастухами, як на мене вчинено замах смертний; жовнір Чаплинського Дашевський рубнув мене ззаду по голові так, що розвалив би череп, якби не мисюрка, коли ж я, хоч потемніло мені, в очах, все ж вибив у того зрадника щаблю

з, рук і поспитав його, що б то значило, він став божитися, що взяв мене за татарина. Щоб якось задобрити мене, Конєцпольський, ділячи здобич у кінці походу, звелів оддати мені захопленого ще під Охматовим малого сина перекопського мурзи Тугай — бея, і я взяв того нещасного бранця, запрягнувшись у душі повернути його рідному батькові якомога швидше.

Без побід і без слави повернулися ми до Чигирина, і Конєцпольський розпустив козаків по домівках, а в цей час Вишневецький, позаздривши своєму ривалеві²⁹ слави, й собі кинувся по скіфських степах, але повернувся додому, так і не побачивши жодного татарського вершника.

Тепер, коли вельможні пани, всупереч власним же постановам, розбуркали орду і показали свій намір іти на неї війною, була для мене найліпша нагода відібрати в Барабаша привілей хоч і силою, вдатися до хана, налякати його приготуванням великої війни і намовити вдарити купно на панів.

Я став готуватися до від'їзду на Запоріжжя, спродував, що мав, дітей менших своїх хотів віддати між добрих людей, хто мене жалував, а Тимка взяти з собою. Козаки з моєї сотні і з сотень Федора Вешняка і Кіндрата Бурляя теж готові були йти зі мною. До Самійла на Січ я послав вірних людей, щоб він зготовлявся нас прийняти і скликав усіх лугарів і заволок з очеретів, повідомив про свої заміри Максима Нестеренка в Корсуні і Яцька Клишу в Білій Церкві, з якими ще тоді в Варшаві змовився до дії, послав і до давнього побратима ще по стамбульській неволі Филона Джелалія, який сидів серед реєстровиків т тім боці Дніпра, в Кропивній, і до Богдана Топиги в Черкасах. Все йшло тихо і швидко, хоч і без надмірного поквапу, бо тепер я відчував, що готуюся здійснити найбільшу справу життя, і не міг, отже, занепастити її необережним посуненням³⁰. Кривд і образ довкола зібралося тоді вже стільки, що здавалося мені — не знайдеться жодного козака або посполитого, який, хоч і довідавшись про мої таємні готування, зрадив би мене й моїх товаришів і кинувся з доносом до панства. Вчинити таке означало б піти проти народу свого. Хто на таке спроможен?

Але мав поплатитися за надмірну довірливість. Мій кум Кричевський, відаючи про мою розпродажу, але не допитуючись ні про що, намовив мене, коли я хочу продати коня свого дорожче, поїхати разом з ним на ярмарок до Бужина над Дніпром, і я, не відчуваючи лиха, згодився. Коня продати я не зміг, бо не встигли ми й до ярмарку доїхати з паном полковником, як на околиці Бужина оточив нас чималий загін жовнірів, і старий вусатий ротмістр, чемно вклонившись Кричевському, та й мені, попросив мене здати шаблю й лук і їхати з ним, бо він має наказ козацького комісара пана Шемберка.

— Куди ж їхати? — поспитав я спокійно, ще сподіваючись, що то лиш жарт немилий.

— Нам скажуть. про це в путі, — ухильно відмовив ротмістр, може, й справді ще не відаючи, куди має мене попровадити.

— Пан Хмельницький їде зі мною, — сказав Кричевський, — і я Не дам його в обиду.

— Маю писаний наказ пана комісара Шемберка, — дістаючи з — за обшлага папір і простягаючи його полковникові, знизав плечима ротмістр.

— Але це безчинство! — гукнув Кричевський. — Я беру пана Хмельницького на поруки.

— Цілком поділяю обурення пана полковника і висловлюю своє співчуття пану Хмельницькому, але маю виконати наказ. Коли ж пан полковник хоче допомогти панові Хмельницькому, то радив би йому, не зволікаючи, вдатися до пана комісара Шемберка.

Кричевський поглянув на шістку козаків, які нас супроводжували, і на залізних гусарів комісарських і зрозумів, що сперечання тут буде даремним.

— Пане Зиновію, моя вина, — сказав зітхнувши, — але видобуду тебе, хоч як би вони пробували тебе заховати!

Мене привезли назад до Чигирина, але зробили це вночі, з чого я збагнув, що вдень тут побоялися мене брати, остерігаючись козацького бунту, а так ніхто нічого не знав, ні про що не здогадувався, а тим часом найбільший ворог старостинський (чи ж тільки старостинський!) сидів за товстими дубовими дверима в смердючій цюпі разом з якимись трьома злодіями нікчемними. І хто ж мав тепер мене в своїх руках? Знов Чаплинський! Так наче сходилася на ньому клином уся земля і нікчемний цей зайда, понищивши все моє найдорожче, сам того не відаючи, мав занастити ще й усю велику справу життя мого.

Кричевський не кинувся до комісара Шемберка в Трахтемирів (і добре зробив, як виявилось згодом), а висте — жив, куди мене запроторили жовніри, і з'явився другого дня до Чаплинського з вимогою відпустити мене на поруки. Разом з Кричевським були й сотники Вешняк, Бурляй і Токайчук, та Чаплинський не хотів їх і слухати, заявивши, що тут уже й не його воля і навіть не воля пана комісара Шемберка, а самого гетьмана коронного.

Та водночас боягузливий підстаростка вже й не радий був, що зайшов у таку суперечку з цілим полком Чигиринським, і тому вельми зрадів, коли, довідавшись од Кричевського про мій арешт, прибігла до нього Мотронка, себто пані Чаплинська, як тепер звалася, і сказала, що коли муж її не випустить негайно пана Хмельницького, то вона готова накласти на себе руки і ніхто їй не завадить того зробити.

— Панство бачить, яка шалена ця кобіта, — виправдовуючись, вказав на неї Чаплинський і, трохи поогинавшись для виду, згодився віддати небезпечного в'язня на поруки полковникові й сотникам, але й тут вдався до хитрого викруту, заявивши, що хай того Хмельницького звільнить з — під замка рука жіноча, бо ж ніхто не стане карати жінку за таке свавільство.

Сумне то було побачення моє з Мотронкою. Вже не була дівчам сірооким, ніжним і розгубленим, стояла переді мною жона шляхетська, в дорогих хутрах, високогруда, хижоока, гнівна на весь світ, а найперше на мене, що віддав її на поталу, не захистив, не відвоював, як рицар з твердою рукою і мужнім серцем, і не я, в'язень її чоловіка, отже і її власний, звинувачував Мотрону, а вона мене, хоч і мовчки. Коли ж схилився, щоб поцілувати її руку, вона злякано відсмикнула й крикнула своїм давнім голосом, од

якого перевернулася мені душа: "Ні! Ні!" Вже був я на волі, вже ждали мене одцаля мої вірні побратими, щоб оточити мене, обступити стіною і не видати ні Богові, ні чортові, але не міг я так відійти од найдорожчої тепер для мене істоти, глянув у її сірі очі й сказав тихо: "Їдьмо оце зараз зі мною, Роню! Їдьмо!" — "Ні! Ні! — ще наполоханіше зашепотіла вона. — Визволи мене звідси, батьку! Визволи!" Сковзнула устами по моїй неголеній шершавій щоці й побігла по мокрому снігу, ніби й не лишаючи зовсім після себе слідів — і не знайдеш, і не побачиш!

Я дивився, як вона відходить від мене, хотів завернути і повернути її, але не вмів і не міг цього зробити і плакав від безсилля. Не приховував своїх важких сліз. Чим змие їх мені світ жорстокий і злочинний!

Вещняк намовляв мене вже тої ночі, не гаючись, втікати на Запорожу. Вони з Бурляєм та Токайчуком наготували вже вози з припасом, мовби для того, щоб їхати до Трахтемирова просити за мене комісара Шемберка, самі ж повернуть на Крилій і на Омельнику стрінуться зі мною, щоб разом іти на Низ степом. Я й не мав нічого супроти, та тільки надумав всё ж відібрати в Барабаша привілей королівський і оце, сидючи в ув'язненні кілька днів, знайшов, здавалося мені, на те спосіб. Сказав сотникам, щоб зготовлялися потиху, а сам на день Миколи зимового, найпершого помічника і заступника бідарям, шостого грудня, учинив обід великий в своїм сотниківському домі чигиринському і на той обід запросив ласих на частування старшин з Черкас на чолі з паном Барабашем. Поки реєстрове старшинство пило та гуляло, я закликав і обдарував милостинею старців і калік, попросивши молитися за мене і мою справу Господу милосердному й заступниці нашій Матері Божій, а тоді взяв бандуру й став складати й виспівувати думу про пана Барабаша, вихваляючи його за те, що то він захищав віру християнську і до самого короля виступав і листів та універсалів на захист віри нашої прохав.

Захмелілий пан осавул військовий і полковник тільки довбешкою покинував, слухаючи, та підтакував грубим своїм голосярою: "А таки ж так, трясця його матері, таки ж воно так, пане Хмельницький!"

Я співав далі:

А як став Барабаш напідпитку гуляти,

Став йому Хмельницький казати:

"Годі тобі, пане куме, листи королівські держати,

Дай мені хоч прочитати!"

"Нащо тобі, пане куме, їх знати?"

Ми дачі не даєм,

У військо польське не йдем;

Не лучче б нам з ляхами,

Мосцивими панами,

Мирно пробувати,

Аніж піти лугів потирати,

Своїм тілом комарів годувати?"

— Істинна ж правда! — реготав Барабаш. — Хто б же то з перин наших та кинувся оце в ті темні луги дніпровські та підставляв тіло своє шляхетське під комаря ненажерливого! Таки ж вгадав мої слова, пане Хмельницький, ой же ж і вгадав! Давай вип'ємо за твоє здоров'я!

Далі було так, як і в моїй думі. Барабаш упився до втрати змислів, я зняв з нього пояс і шапку, дав Демкові своєму й велів скакати до Черкас, показати пані Барабашевій речі її мужа і виманити в неї королівські листи.

Вранці Барабаш, оклигавши, похопився за поясом та шапкою, але я сказав, що не отримає їх до кінця гостини, бо ж не годиться відпускати такого гостя дорогого, ще й не почастивавши як слід. Пили чи й не до самого вечора, власне, день був такий нахмарений, що годі було й розібрати, де воно ранок, а де вечір, нарешті прибуд Демко і підморгнув мені, мовляв, усе гаразд, пане сотнику, я ще почастивав милих гостей стояним медом на прощання, віддав Панові Барабашеві його шапку й пояс, обдарував усіх, випровадив за ворота, а, сам мерщій кинувся збиратися.

Не став ждати нового дня, бо й що козакові ніч чи день, степ йому буде й постіллю, і прихистком. Побратими мої збиралися звідусюди, зготовлені до всього. Позаду в них були цілі віки, то що їм якийсь перехід у днів кілька?

Степ лежав перед нами розмоклий, сумно — засльозений. Річки вийшли з берегів, всі вибалки поналивалися водою, навіть верхівцям тяжко було братися цією бездорогою рівниною, вози ж застрявали щоразу, довелося кидати їх, а самим летіти без спочинку — так за чотири дні переміряли ми велетенську рівнину і вже були там, де треба, ще й поспівували собі бадьоро і мовби безтурботно:

Ой що будем робити?

Нема козакам по чарці горілки де взяти.

Да гей же, де взяти!

Чи хто міг би уявити такий перехід за чотири дні? І яких же то людей треба було мати, щоб перескочити незмірні степи, де навіть згук умирає між могилами!

Кому про це розкажеш?

Я став складати в думці лист до Мотронки, лякався Звернутися до неї, відчуваючись спровиненим за те, що не зміг захистити її, та водночас і не можучи втриматися, бо слово народжувалося в душі, рвалося з неї, мучило мене й катувало.

"Найпрекрасніша й найвеличніша Мотроно, пані і добродійко моя!

Мотрононько!

Коли в години недолі моєї трапляв я в роздор з світом і судьбою і всі молитви мої безплідні спадали з глухих і байдужих небес, чи ж не ти стала моїми небесами і світлою тінню в п'їтьмі мого мученицького життя?

А тепер покинув тебе на згубу, немічний і зрозпачений, втікаю в сподіванні рятунку для тебе, для себе і для землі всієї. Чи ж справдиться моя надія? Шкода говорити!

Земле моя нещасна і нещасні діти твої!

Кров людська бривкає в небо і добризкує до самого Бога, а він купає в ній ноги свої

і мовчить.

Велике мовчання степу над нами, і стежки, знані й незнані, невидимі навіть для Всевишнього, вгадувані й відчувані самими лиш мудрими кіньми. Тільки прослідок звіра знаходимо часом та божища давні кам'яні по степових могилах німуючі, як моя душа.

А де ж моє божище, де Есфір — жалівниця, що визволила мене з неволі старостинської, вкинувши в ще більшу неволю й гріх, чом покинув її, чом не вирвав з рук брудних на волю і в простори неміряні!

Ой вийди, вийди,
Не бійсь морозу.
Я твої ніженьки
В шапочку вложу.

Згадую, як любила ти мою шапку, як пригортала її до грудей, як цілувала. Боже праведний!

Душа стогне, а я заганняю ті стогони назад, тамую, мов кров із рани.

Мотрононько!"

Не лист, а стогін, і розпач, і кривавлення серця. Куди й кому таке відішлеш?

Я складав той лист у думці, в думці він мав і залишатися. Що було в наших душах? Ми відважилися на смертельний зрив з усім, що мали, стали відчахнутою гілкою від дерева ріднзни, ще не здобувши майбутнього, ми відкинули все минуле і те, до чого можна було б доторкнутися рукою, але ми відсмикували ту руку, ладні спалити її, як Муцій Сцевола, — хай звогниться, звуглиться й спопеліє, але не спонукає до покори, бо нам нема вороття!

Згодом, через багато літ, неприязний до нас письменник напише про цих людей слова образливі: "Дикі запорожці танцювали коло вогнищ, кидаючи вгору шапки, палячи з пищалів і п'ючи квартами горілку". А далі: "В місті чабани заводили щораз голосніше хороводи, а запорожці палили з самопалів і купалися в горілці".

Чом би й не написати, що купалися в сльозах? А Україна тоді купалася і в сльозах, і в крові, і, може, це найбільше сприяло мені.

І той несправедний не зможе не віднотувати сеї обставини: "Запорожжя стало при нім, бо ніколи під нічиєю булавою не розкошувало так у крові й здобиччі, дикий з натури люд горнувся до нього, бо коли хлоп мазовецький чи великопольський без шамрання ніс отой гніт переваги й утиску, який тяжів над "потомками Хама" в цілій Європі, українець разом з повітрям степів вхлинав у себе любов до волі, такої необмеженої і дикої, як степи самі. Чи ж воля йому була ходити за панським плугом, коли погляд його тонує у Божій, не панській пустині, коли з — за порогів Січ гукала до нього: "Кинь пана і ходи на волю!", коли татарин суворий учив його війни, призвичаював очі його до пожоги й морду, а руки до зброї? Чи ж не було йому ліпше у Хмеля бушувати і панів різати, ніж хребет гордий гнути перед підстаростами?"

Так, згодом усе сприяло мені, але й тоді теж були сприяння і небесні, й земні; і зима м'яка, вся в весняних розтопах, і низькі хмари над степом, під якими ховалися

звір, і людина, і констеяції небесні. Конецпольський не міг мене затримати, бо їздив по козацьких городах з ревізією коронною, закликав би на поміч собі Чаплинський безчесного Лаща, але той сидів у Стеблеві, гетьман Потоцький стояв у Барі, й поки гінці від Шемберка доскакали до нього та поки привезли його веління відрубати мені голову, вже не було мене ні в Чигирині, ні на Україні.

Чигирин — це стежки в снігу. Багато стежок у снігу — ось що означає, слово "Чигирин" по — татарськи.

Хто втікає, вибирає одну стежку, а хто женеться, має кидатися одразу по всіх. Шукай вітра в полі!

Я виїздив з Чигирина простим сотником козацьким, а вже вилітали з мок очей орли і линули в дні минулі і в дні прийдешні, у дні великих битв і великої крові, і в їхньому клетоті чув я свободу, велич і вічність.

12

Діялося те року від сотворіння всього живого 7156-го, від утілення слова Божого — 1648-го. Рік тоді був переступний, літера ж великодня була К — красне. Я й народився в році високосному, і всі високосні мали бути для мене щасливими (народжені в роках високосних завжди мають життя незмірно тяжке, але й щасливе), отож сміливо розпочав велику справу без побоювань, з великими надіями, хоч і починалося все з Горя та біди, з великого гноблення й неправди.

Мені потрібен був повний крах, щоб стати Богданом. Виїхавши тої ночі з Чигирина, я зробив перший крок на шляху вічності.

Я не пішов тоді на Січ, бо втрапив би з вогню та в полум'я: Січ, що стояла в Микитиному Розі на правому березі Дніпра, пильно охоронялася польською залогою, яка виловлювала всіх новоприбулих і підозрілих і не давала волі козацтву, зібраному там. Мене б вислідили там, як красного звіра, тому вдарився я одразу до своєї Січі потаємної на острові Бучки за дві милі вище по Дніпру від Микитиноного Рогу. Від правого берега відстань до острова теж була зо дві милі, а з берега кримського хіба з найбільшої гармати можна було дострелити, одначе ж ніхто не знав, куди цілити, бо острів той так заховано серед проток, дерев і очеретів Великого Лугу, що майже ніхто не відав про його існування. Ще тоді, як утікав я з Кодака від старого Конецпольського, опинився я на острові, і прийнято мене не вельми ласкаво отаманом Данилом Нечаєм, або, як його звано, — Лінчаєм, або й Кінчаєм, бо виступав багатолико, вмів прихилити до себе серця найбільших завзятців своїм спокійним узвичаєнням, великою силою, мужністю й ненавистю до панства. То він знайшов Бучки і влаштувався там надійно й надовго, збирав до себе людей, приглядаючись і вибираючи, зготовляючись до діл великих, хоч ще й не знав сам до яких. Я сказав Нечаєві про море. "Нема таких людей", — відмовив він. Тоді я сказав, що люди знаходяться до діла, а не діло до людей. І згодом знайшовся нам Чарнота, який вмів стругати човни з нічого. Знайшовся Максим Кривоніс, який горів відвагою й розумом у всьому. Знайшовся Ганжа, готовий стати на самоборство хоч із самим султаном турецьким. Знайшовся Богун, що хитрощами перевершив би всіх дияволів.

Нечай дав своїх людей, а сам на море не пішов. Так повелося й далі. Він був мовби володарем Бучок і за це брав данину з морських виправ, з усього здобичництва, з ватажками жити мирно не вмів і не хотів, не заважав їм збиратися в себе перед виправами на море, не затримував, коли по виправах розскакувалися вони хто куди: Богун до козаків донських, Ганжа — в "дикі корогви" молодого Конецпольського, Кривоніс до купецьких валок, з якими перемірював Україну, добираючись аж до Варшави й до Кракова, возячи туди то просо, то хміль, і ніхто ще тоді й у гадці не мав, якого пива наварить цей чоловік для шляхти з свого хмелю!

Тепер усі зібралися на Бучках на мій поклик, і Нечай мовби зрівнявся з усіма, хоч і далі залишався володарем цього прихистку і всіх припасів, що там були наготовлені хоч і на кілька тисяч чоловік.

Я приїхав до них такий самий, як вони всі, але виходило, що вони мене ждали, і не вони їхали до мене, а я до них, і цьому спричинилися мій розум і моя воля. Це я зібрав їх до купи, і вони, поглянувши один на одного, ще виразніше відчули свої гідності і були вдячні за це мені і готові були визнати за мною гідності найвищі. Я поглянув на них тепер, у хвилину своєї скрути і свого відчаю, і збагнув незмірність своєї сили. Ким я оточив себе? Лицарями, квітом народу. Тоді й сам ніби зацвів і розцвів, їхнім полум'ям загорівся й зігрівся, а всім довкола видавалося, ніби лиш я сам горю, палаю, як велетенська походня, як гнів народу й землі цілої.

Не обставляй себе сірими нікчемами, йдучи на діло велике, бо й сам посірієш!

— Приймаєш мене, Нечаю? — спитав я. — Бо вже не маю тепер куди повертатися.

— Приймаємо, пане Хмельницький, — поважно мовив господар наш. — Та й як тебе не прийняти, як прибув у лічбі чи й не більший за Мою.

— То зроби свою лічбу більшою. Дай знак, хай збирається твоє товариство, може, й на Січ теж дай знак, бо ховатися тепер не будемо.

Ще не ставши гетьманом, я вже був ним, серед болісного барахтання в трясовині безвілля, серед неймовірного сум'яття, глушини зумів піднести свій поклик, поставити його, як стовп вогненний, до самого неба, щоб усі побачили і здригнулися — одні від страху, другі від усвідомлення власної сили.

Хто підняв мене над народом? Бог? Король? Випадок? Горе? І чому мене? Може, мої давні товариші перевищували мене здібностями й палом душевним, але всі вони були мертві, а мені дано вижити серед пекельних мук, в самотності, яка або ж знищує людину, або підносить дух її на вершини. Коли чоловік потрапляє в натопки і ховається в них, він розчиняється й знищується в анонімності, в безликості, обшмуглюється, як камінь у потоці. Хто стоїть осторонь, на того сиплються найдошкульніші удари, і коли він не зламається, тоді стає мовби символом віри. Треба, щоб у тобі бачили порятунок, шукали його. Тоді за тобою йтимуть і за тебе боятимуться більше, ніж за самих себе. Це вище, ніж любов. Тебе оберігатимуть, як власні надії.

Може, й з'явився я тої зими на Бучках як велика надія всіх цих упосліджених, вигнаних з дому і з рідного краю, але не зломлених людей, і тому вони слухали мене так прихильно, хоч не казав я їм нічого нового, чого б вони досі не знали.

— Погляньте на мене, — казав я їм, — я старий і змучений, все життя моє пішло на служіння Війську Запорозькому й королеві, сподівався я, що на старість матиму спокій, а мене переслідують, як і всіх вас, як народ наш безталанний. Жону мою звели зі світу, сина малого варварськи побито, мене осоромлено, майно відібрано, з рідного обійстя вигнано, і немає для мене іншої ласки й нагороди за пролиту за Річ Посполиту кров і за муки всього життя мого, як тільки смерть під сокирою ката. До вас приношу свою душу й тіло, панове — браття, прихистіть і захистіть свого старого товариша, захистіть і самих себе від загроз, які над вами нависають.

— Приймаємо тебе, Хмельницький, хлібом — сіллю й щирим серцем! — прокричали тоді мені.

— Хто ви й що ви, і скільки терпіння покладено на вас, лицарі—браття, — казав я їм. — Вольності ваші понищені, ґрунти відняті, вільних лицарів обернено на хлопів, яких женуть на панщину, примушують бути конюхами, свинопасами, царями й попихачами в панів. Реєстрових зменшено, до шести тисяч, та й у тих життя гірше рабського, на Січ нікого не пускають, а кою ловлять коло Кодака або в степу шляхетські під'їзди, то вбивають без суду.

Саму Січ стережуть жовніри, ніби це розбійницьке Кубло, а не пристанище вільних захисників землі рідної. Козацьке життя ставиться ні на що, за найменші провини стинають голови, вішають, в живих людей забивають палі, наче в землю святу. Відбираючи майно наше й життя, топчуть і єдине, що залишається у нас: душу нашу і віру. Гнуть до унії, розоряють церкви наші, чинять наругу над святинями. Чи ж можна терпіти далі? Треба взятися за шаблі й відвоювати свою землю і свої вольності, щоб на землю нашу не ступала панська нога так само, як ніколи вона не ступала на цей острів дніпровський. Знаю гаразд, що самою, шаблею не допнеш панського війська, надто воно навчене і мужність має високу, самопалами теж проти армати не вдієш багато, козацьку ж армату відібрали панські комісари й засіли з нею по замках і не спускають з нас пильного свого ока. Та можемо виставити зброю, якої ще не знав ніхто й ніколи. Довго думав я над цим і бачу, що зброєю такою може стати поміч сусідів наших найближчих, з якими ворогуємо ось уже двісті літ, а то й більше, а з якими ліпше було б подружити для загальної користі. Мовлю про татар. Правда, вони бусурмани й негоже брати їх спільниками в боротьбі проти християн, та коли ті християни гірші за нечестивих, то що ж діяти? Татари вже давно б напали на Річ Посполиту за те, що король їм не платить чотири роки данини, то лиш ми їх стримуємо. Тепер ще розгнівані вони за недавні походи проти їхніх мирних становищ Конецпольського й Вишневецького. Ще більше стривожаться й погніваються вони, довідавшись, що король задумав велику війну проти їхніх покровителів турецьких, отож і проти них самих, а в ту війну хотів найперше послати нас, козаків. В мене є королівські привілеї на готування чайок для сеї війни, дано нам королівську корогву і булаву, і хотіли мене наставити гетьманом для морського походу. І ось поки сей лист у нас в руках, то виберемо послів до хана об'явити йому, що замишляє король, і порадити, щоб пособив нам, коли не хоче нашої шарпанини.

— А що, пане Хмельницький, — загукали козаки, — коли хочеш послужити всім нам, то й ми послужимо тобі радою, послухом і кров'ю! Вже як і сам король наставляв тебе гетьманом, то на те Божа воля, і хай буде вона й людською! Зібратися хочемо з Січчю та й прокричимо тебе гетьманом нашим!

— Скликайте запорожців, — сказав я їм, — кличте всіх з лугів, річок і степів, а тоді станемо думати свою думу.

Сам дав синові своєму Тимкові сотню козаків чигиринських і відіслав його з полоненим татарчуком до батька його, перекопського мурзи Тугай — бея. Передав мурзі щедрі дарунки козацькі й звелів Тимкові, щоб сказав про те, що козаки, мовляв, хочуть дружби.

Самійло записав згодом у своїм діаріуші мої мови в такий спосіб: "Надто в містах і селах українських аби люди будь — якого чину не мали в будинках своїх ніяких сходин і бесід, а також аби не стояли вкупі по двоє, троє, четверо по дворах, на вулиці чи на ринках та торгах і нічого поміж себе не обговорювали. А понад те вони, поляки, ще й унію намагалися увести й міцно утвердити в православний народ, тобто знищити благочестя і таким чином усилювати народ. Подивіться — но, вільні навколишніх всяких племен і мов народи, яку тоді зробив був наругу понад Боже і природне право вільному шляхетному, сарматійському, козако — руському, здавна відвагою й мужніми ратоборськими ділами не лише у своїй Європі, але й у далеких азіатських країнах прославленому народові інший, теж сарматійський, народ польський, що завжди був братом цимбрам, скіфам і козакам. Дійшло, бачте, до того, що й вуста, дані Богом до розмови людської, наказали взяти на замок. Але що всемогутня і невідомо воля Божа має створити в людському роді, того не може ні запобігти, ні заборонити ніякий природний або через науку набутий людський досвід. Отож, хоча й затулили тоді поляки вуста українцям, щоб вони не говорили нічого поміж себе, але завдяки тому найшвидше відчинили двері гнівові, що ховався в їхніх серцях".

Він прочитав мені се, прибувши на Бучки з Січі, і я зауважив йому, що має письмо занадто штуцерне і обтяжене латинською премудрістю, якої ми з ним колись набиралися в отців езуїтів у Львові.

— А написав би ти так, як ото в промові Івана Мелешка³¹, — колись було зауважив я Самійлові: — "Правду казати, не так винен король, як його раднії баламута, що сидять біля його та крутять. Багато тут є таких, що хоч і наша кость, та собачим м'ясом обросла й вона; вони — то нас ведуть, Річ Посполиту гублять. А коли б такого чорта та в морду!" Тепер сідай, — мовив я Самійлові, — та будемо складати листи на Україну до панства вельможного, щоб заморочити йому голову, поки зберемо свою силу. Однак тут уже забудь латинську науку і давай укладати, щоб вийшло мовби й по — хлопськи, без високих кондицій, уклінно, а може й плачливо часом. Хто ж сьогодні плаче, то ввввтра посміється.

Ще перед цим уклав я листа до Мотронки, хоч і знов не міг його відіслати, а тільки тримав його в своїм серці, мучився тими словами, але мука та була солодка, і, може, заради неї і складав я листи до своєї любові.

"Світе мій ясний, цвіте яскравий, Мотрононько найвродливіша і найкоханіша, душі і серця мого втіхо, чарівниця всемогутня!

У чарівниць волосся до п'ят, вони загортаються в нього, мов у киреї, і хто попаде в ті сіті, вже не виплутається до смерті. Дух твого волосся живе в мені, каламутить розум, паморочить душу.

Ми їхали вдень і вночі, перед нами була безвість, а за нею — вороття назад у помсті, у битвах, у надії, у славі. Куди скачуть вершники? На вбивство або до жінок, до смерті або до любові. А ми втікали від смерті, та втікали й од любові. Ми їхали вдень і вночі, в холодний вітер і в крижаний дощ, і тепер слова "ніч", "вітер", "дощ" — найненависніші для мене. В них приховане зло, загроза неминучої смерті, загадкова пільма і тиша, мов у темному осередді землі.

Мотрононько!

Бачу твої сльози, і придавлене серце моє скажене бунтується, і оглухлий світ валиться в грузи. Зозулі не лічать тобі років, простір мовчить, ти не подаєш голосу.

Я — найнещасливіший з усіх смертних.

Страшно подумати, де тебе зоставив.

Снишся мені, привиджуєшся, стоїш невідступно — як заступниця і як гріх втілений.

Личко твоє, мов далека зоря, зігриває мені серце.

Де ти?"

Я звертався до Мотронки, як до Бога, — лише думкою, молитвою, покликом і запитаннями, які застаються без відповіді. Вона була для мене мовби й не на землі, а на небі. Та земля все ж існувала, а на ній — повно нечисті й панства, і до нього я мав послати листи, може й лукаві часом, щоб приховати свої справжні наміри.

Найперше написав я панові Барабашу. "Так як ваша милість, — писав я, — потрібні й корисні українському народові привілеї ховав і беріг у себе під жінчиними плахтами ради власних вигод і користі, то за це Військо Запорозьке чинить вас гідним полковникувати не над людьми, а над овечками або свиньми. А я при сім прошу у вашої милості пробачення, в чім не вгодив вам в убогім домі своїм у Чигирині на празник святителя Николая, а також в тім, що поїхав на Запоріжжя без відома і дозволу вашого і тепер з допомогою цього привілею сподіваюся зробити для гинучої України щось краще". Самійло для більшого глуму приписав з Євангелія: "Fuit autem Baraba latro". ("Був же Барабаш розбійник").

Коли з Барабаша і сам Бог святий велів поглумитися, то козацького комісара Шемберка треба було поводити за довгого носа, вдаючи смирну овечку, отож я писав йому в Трахтемирів, що втік на Запоріжжя не для ребелії й зловмисництва, а лиш тому, що Чаплинський зловмисно посягав на життя моє і що козаки із Запоріжжя хочуть послати до Варшави депутацію, щоб випросити королівських привілеїв для захисту від самоуправства старост і їхніх при хвоснів. Ще просив я комісара захистити мій бідний дам і моїх слуг у Чигирині до мого повернення з Січі.

Коронному гетьманові Потоцькому, ні словом не згадуючи про його жорстокість до мене, писав я також лиш про свою образу й кривду: "Я сподівався доживати віку

спокійно й щасливо, обсипаний благодіяннями короля і Речі Посполитої, як зненацька явився ворог мого щастя — Чаплинський, литовський підкидьок, польський п'яниця, український розбишака, який, перебуваючи вісім літ на дозорстві у пана Конецпольського, многих братій наших погубив брехливими доносами, який, зустрівши де — небудь священника, не лишав його без того, щоб не вирвати волосся з бороди і добрим порядком не полічити ребер кием або обухом".

Гетьмана я так само запевняв, що нічого не хочу робити, як тільки послати депутацію до Варшави.

Написав я ще й Конецпольському, ні слова не мовлячи про його власну безчесність, тільки картаючи всіляко Чаплинського, про якого, коли б коронний хорунжий знав усе, як він оббирав навіть свого власного пана, то не захотів би його мати не те що дозорцем, а навіть грубником або кучером.

Листи мої розминулися з листами, які розіслав коронний гетьман по всіх усядах, наказуючи впіймати ребеліанта Хмельницького. На Січі тоді стояла залога Черкаського полку з п'ятисот реєстровиків і трьохсот кварцяних жовнірів. Полковник Вадовський, отримавши веління Потоцького впіймати мене, вийшов з Січі, щоб знайти мій прихисток. Я послав йому навстріч Кривоноса з Клишею. Самійло, щоправда, знаючи норів тих, хто стояв залогою на Січі, відраджував це робити, та я не пристав на його раду. "Там наші козаки, — сказав я, — а козаків проти свого народу уживати — однаково що вовком орати!"

Кривоніс і Клиша, одягнені реєстровиками, легко проникли в Черкаський полк, стали говорити козакам: "Куди ви йдете і кого шукаєте? Хмельницький і ми Не станемо піднімати шаблі на єдиновірних і єдинокровних товаришів наших. Коли йдете з ляхами на благочестиву віру, то за це дасте одвіт Господу всемогутньому".

Реєстровики побили жовнірів і поєдналися з запорожцями. Січ стала вільною, кошовий розіслав вісті повсюди, скликаючи з зимовників своє козацтво для важливої й вельми пильної справи, слідом за козаками стали збігатися з берегів Дніпра, Самари, Бугу, Конки лугарі, степовики, заволоки, сіроми й нетяги, тіюду назбиралося біля двох тисяч, однак на Бучках і далі нас було лиш кілька сотень, бо Нечай не хотів виказувати свого притулку.

Потоцький, довідавшись про мою втечу з Чигирини, звелів полковникові канівському, щоб той з полковниками чигиринським і переяславським, не зволікаючи, йшов на Запоріжжя і погромив "того бунтівника, впень стинаючи всіх учасників ребелії".

Не обминув коронний гетьман своєю панською ласкою і тих, хто був коло мене. Писав усім, хто при Хмельницькім пробуває, аби з тої своєвольної купи розійшлися, а самого Хмельницького видали — інакше майно їхнє на волості буде пограблене, сім'ї побщі, і він, коронний гетьман, з військом кварцяним доти не вийде з України, доки йому Хмельницького не видадуть і козаки не підкоряться. Підпис був звичний: "Миколай Потоцький з Потока, каштелян краківський, гетьман великий коронний, барсьшій, ніжинський etc, etc староста".

Кому писав? Не були це погромлені й упокорені сеймовою ординацією та кварцяним військом реєстровики, які, маючи перед очима жовніра, сиділи кожен так покірно, що й вовк, упавши в яму, не сидить покірніше. Зібралися тут справді вільні люди, люди своєї волі, які кпили з усіх сил земних і небесних, не те що гетьманів його королівської моцці.

— Який, кажеш, гетьман? Великий чи маловеликий?

— Малодобрий³².

— Сюди б його й за того не взяли, що коням свистить, як воду з себе пускають!

— Хай там мух на палі набиває, а комарів колесує!

— Відпиши йому, пане писарю, як у тому псалмі: окульос відент ет нон габент.

— Себто по — нашому: не дав Бог свині рогів!

— Ще одпиши йому, що Хмель сюди одну свою голову приніс, а назад — то треба всі наші виносити, галу наживе пан Потоцький!

А тут з'явився на Січі якийсь священик і збирав натовпи козаків, виголошуючи їм химерні казання, аж Самійло не втерпів і, списавши, приніс мені їх на Бучки, може, щоб звеселити мою душу. Казання було довге. Від сотворіння світу, битви архангела Михаїла з Люципером, виліплення Адама з глини і народження Єви з ребра Адамова розповідалося про райське яблуко і про вигнання Адама і Єви з раю, після чого "на світі як лихо, так лихо, як біда, так біда. Бо велів Господь панщину робити, а до церкви не велів ходити, в запусти Богові нічого не давати, корчми не минати і за нею як за матір'ю перебувати. Та й перепустив на нас орду татар, турків і тих нечистих ляхів, які стовпи, що на них наша руська віра опирається, довкруг пообгризали. Ой Боже ж мій, пообгризали! Петрівку підгризли, Спасівку підгризли і Пилипівку. Ото ще один лиш стовп не обгризений, на якому Великий піст стоїть. А коли і його до остатку обгризуть, тоді вже всю нашу благовірну Русь чорт побере і в трапезу до своєї матері чортової занесе, чого нас Господь борони. Амінь".

— Що то за піп? — поспитав я Самійла.

— Каже, твій сповідник.

— Отець Федір! — не повірив я.

— Так зветься. Отож знаєш його, Зиновію.

— Ти спитав би, кого не знаю.

— Тоді сповідника тобі треба найперше.

— Ой, не pomoже! Ну скажу, що бачив, що чув, що кусав, а що тільки нюхав, до чого доторкувався гріховно, а до чого руки були короткі. А хто нам доточить, рук, Самійле?

— Самі й доточимо.

— Поїдеш зі мною до хана. І отця Федора привези з Січі. Може, розкаже татарам, як Михайло з Люципером бився. Як то воно там?

Самійло, сміючись, перечитав ще раз:

— "А Люципер з усього скоку та Михайла в щоку! Як же крикне Михайло: "Гей, тепер же не бивши кума, не пити пива!" Та як кинеться до оружжя, до ножа, до чечуги і мачуги, до меча та до бича, до самопала, щоб лупити Люципера не помалу..."

Обступали мене людські голоси, завзяття людське, сміх і відвага, і я сам від того всього почувався дедалі дужчим, розпростувався, підносився вище й вище, ставав видимий аж у далеких столицях, і хоч ще й не збагнули там, хто я і що, не знали, як назвати мене — чи неслухняним грішником, чи злочинним бунтівником, чи великим мстителем, та вже затривожилися, і до гетьмана Потоцького полетіли поради й веління від "благодійника" козацького Киселя, від воєводи краківського Любомирського, від канцлера коронного Оссолінського і від самого короля. Гетьманові коронному радили стриманість і розважливість, писано йому, що Хмельницький пішов на Запоріжжя тільки для того, щоб розпочати війну на морі, що військо кварцяне в козацькі городи на Україну вводити передчасно, що до Хмельницького треба послати для переговорів знаючих людей, а не дратувати його і гультайство, зібране на Запорожі, погрозами і залякуваннями. Не мав злагоди коронний гетьман і з своїм гетьманом польним Калиновським. Калиновський ще з осені наполягав, щоб більша частина кварцяного війська була розпущена, тільки тоді, мовляв, можна бути безпечними щодо намірів короля розпочати війну всупереч постановам сейму і сенату. Жовнірів уже почали розпускати, коли прийшла тривожна вість про мою втечу з Чигирини. Потоцький міг би торжествувати, що не розпустив війська, коли б мав на те час, але тепер уся його задавнена злість проти народу українського скупчилася на одному мені, і він будь — що квапився знищити мене, поки я не підняв голови. Довгі роки Потоцький був польним гетьманом при Станіславі Конецпольському і найперше навчився в нього жорстокості. Конецпольський був заїка, тому про нього казали: "Пан Станіслав спершу вдарить, ніж вимовить". Потоцький, що вважав і себе мовцею незгірше за самого Оссолінського, хвалькувато заявляв: "Я і вдарю, і вимовлю!"

Та ось полк, посланий коронним гетьманом проти мене, був розбитий, погрози видати Хмельницького не діяли, не допомогло й те, що Потоцький призначив за мою голову тисячу золотих: охочих отримати юдине золото не знаходилося, а тим часом з усіх усюд цілими ріками тік народ на Запоріжжя, і на Україні не було села, де б не кликано людей за свою волю, і кликано не за золото, а на смерть люту, бо на пристановищах козацьких треба було душ найтвердіших. Блукали по селах і містечках мої посланці й добровільні підпомічники козацькі, гукали на базарах і коло церков: "Хто хоче за християнську віру на палі сидіти, хто за святий хрест рад, щоб його четвертовано, колесовано, хто готов прийняти муки всякі і не боїться смерті, — приставай у козацтво! Не треба смерті боятись — від неї не встережешся. Оттаке наше життя козацьке!" Кого ловили, то безжально набивали на палі, однак це ще більше заохочувало люд ставати проти панства. Хто втівав на Запорожу, хто готував собі зброю вдома. Тільки Вишневецький у своїх маєтках відібрав двадцять тисяч самопалів у селян.

Потоцький не послухав королівського веління і ввів кварцяне військо в козацькі городи, щоб не дати розгорітися бунту. В листі до короля коронний гетьман писав про свою нехіль до морського походу, пояснював, що рушив на Україну не для пролиття крові, а тільки прагнучи заспокоїти козаків, мати їх "в повному порядку": "Рушив, аби страхом війну закінчити. Досі не пролито військом вашої королівської мосці жодної

краплі козацької крові і не буде пролито — аби тільки покорилися, відклавши свою легкодушність і арганцію, та задавили своє завзяття".

Щоб уникнути зайвих нарікань варшавських можновладців, Потоцький спорядив навіть посольство до мене, очолюване давнім моїм знайомим ротмістром Іваном Хмелецьким, який добре знав наші козацькі гумори. Хмелецькому пощастило з погодою, бо після затяжних відлиг і незвичних зимніх дощів степ трохи підморозило, і ротмістр з своїми жовнірами досить легко доскакав до Січі. Вельми здивувався, коли там йому сказано, що Хмельницького шукати має десь в іншому місці, що на Січі його й не бачено ще і не знати, де він пробуває і що думає—гадає. Тому коли перевезено нарешті Івана Хмелецького на Бучки (по дорозі козаки мої сміялися з ротмістра, як він пробував заплатити їм: "У нас і пси за перевіз не платять, не те що королівські ротмістри!") та побачив він ті кількасот гольтіпак, що мене оточували, побачив мене в нужденній дерев'яній хижі, самотнього й утомленого, то якось мовби розгубився.

— Чолом, пане Хмельницький, — мовив він дружньо.

— Чолом, пане Хмелецький, — відповів я, — бач, забралися ми з тобою так далеко, що тут і хміль, мабуть, не росте.

— Та бачу, що, мабуть, не росте, — посміявся Хмелецький.

— Тож я, знаючи таку економію, попросив сюди людей, що знаються на тому, як возити хміль куди треба.

— Ще треба й пиво вміло зварити, — зауважив Хмелецький.

— І пиво зуміють зварити, і люльки розпалити, і диму напустити, все вміють, пане ротмістре.

— Не дуже в тебе й людей, пане Хмельницький.

— Зате кожен десятьох варт.

— Однаково не досить.

— А нащо мені занадто. На чайки багато й не вміститься.

— То все ж хочеш на море вдарити?

— Може, й на море, а може, й на сушу. Вже як воно вітер повіє. Щоб не супротивний.

— З суходолу вже супротивний віє, — застеріг Хмелецький. — Гетьмани вступили з військом в Україну і дійдуть і сюди, коли треба.

— І оце тебе послали сказати.

— Послали ж. Велено тобі сказати, щоб не розпочинав війни на морі, повернувся додому і розпустив усіх своїх людей і щоб сіли собі спокійно по домівках.

— Гаразд мовиш, пане Хмелецький, Сіли по домівках. А коли домівок немає? Може, пан гетьман коронний звелить для нас палацики вибудувати? Його милість король ясновельможний, знаючи наш стан, звелів самим залізом собі волю і добра здобувати. До слова ж королівського ще й листи свої з печаттю додав. Королі не зрікаються своїх слів, та не завжди в спроможі їх потвердити. То хоч ми своєю відвагою потвердимо. Може, хочеш побачити той привілей королівський?

— Багато про нього мовиться в нас, та ніхто не має віри, — сказав Хмелецький.

— А ось ти й повіриш. Демку! — гукнув я. — Покажи пану ротмістрові привілей королівський.

Демко сидів коло мене в передпокої невідлучно, так і спав упоперек мого порога, на нього я покладався найбільше, це не Іванець, який все никає та нишпорить. Демко вигадав і для привілею, на який усі хотіли поглянути та ще й помацати, Пристругав тахлю дерев'яну, прикріпив на ній лист королівський і заслонив чорною шовковою шматинкою. Так і приніс до ротмістра. Відтулив шовк, показав лист зблизька, хоч до рук і не дав: мовляв, дивись, а руками — зась.

— Що й шовком прикрили, — подивувався Хмелецький.

— Щоб атрамент не линяв, — пояснив я. — Трохи знаюся на цих справах, бо колись же був писарем військовим, як ти гаразд відаєш, пане ротмістре. А тепер коли й писар, то втеклий, а ще: втеклий сотник і зрайдця ойчизни. Так там мовиться при гетьмані коронному?

— Обіцяно всіляку справедливість для всіх і прощення, — сказав Хмелецький. — Для того прибув.

— Шкода говорити! Не для того я втікав на Низ, щоб оце тепер ставати перед Потоцьким помилуваним грішником! Вірили ми йому не раз і не два, а чим кінчалося? Палями та сокирою катівською? Зібралися ми тут, сам бачиш, в числі невеликому і замірів злочинних не маємо ніяких, та хочемо послати депутацію хоч би й до короля та до сейму, щоб вони послухали нас звідси, коли не хочуть слухати з України. Вимагаємо ж для себе й народу свого небагато: скасувати ординацію нелюдську тридцять восьмого року, повернути давні вольності наші і вивести війська королівські з України й ніколи не вводити їх, бо впораємося на своїй землі самі, не піддавалася ж Україна ніколи польській короні, а ввійшла як частка добровільна, прийнята під руку королівську з волі доброї. Отак, пане Хмелецький. Передай панові краківському все, що чув і бачив у нас, а більше не маємо що передавати, бо ж однаково Потоцький не слухатиме, йому все Марсові сурми гримлять у вухах, хоч і вуха вже вовною позаростали. Хвалився тобі я ще пивом, то, може, скуштуєш наріюго пива — горілки, а перед тим поведу тебе до лазні козацької, може, захочеш, щоб послужив тобі.

— Прислужити в лазні? — подивувався ротмістр.

— Хіба ж не вважають пани, що козаки тільки й уміють, що груби топити та воду їм гріти? Воевода поморський Мацей Немойовський, кажуть, хвалився якось, що коли б став великим паном і захотів мати двір порядний, то за секретаря взяв би нідерланда, конюшим — угорця, стольником — італійця, кухарем до гарячих потрав і риб поляка, до паштетів — француза, кухарку до охендотствЗЗ — польку, німкеню для праці, до ліжка мазурку та англійку на додачу, а русина до лазні.

Хмелецький сміявся разом зі мною широко, тоді додав і од себе:

— В нас ще кажуть, що гетьман повинен мати голову влоську, серце французьке, руки польські, ноги іспанські, щоб уже коли де стане, то не поступався.

— Може, щоб ліпше втікати? Але панові Потоцькому й іспанські ноги не допоможуть, як доведеться вчистити від якої—небудь притичини: затовстий і затяжкий.

Гостював Хмелецький ще день у нас, куштував нашої горілки, придивлявся до всього оком мовби й доброзичливим, але пильним, однак нічого не побачив загрозового і поїхав до свого пана гетьмана, запізнавшись з нашими гуморами, в гумбрі добрім.

13

Нешасливе й нечисте це число тринадцять припало саме на розповідь про Крим. Ніхто не хотів пускати мене до хана.

— Не їдь, батьку!

— Бісової віри насіння, хіба ж з ними каші звариш!

— Не віддали тебе Потоцькому, чом же маємо віддавати ханові чи чорту — бісові!

Я відсміювався:

— Я від діда втік, я від баби втік і від хана втечу... Колись он навіть од самого султана турецького втік. Як попав у люту неволю бусурманську після Цецори, то вже думав — гаплик. Гетьман коронний Жодкевський убитий, гетьмана польного Конецпольського теж узято до неволі, все панство було або побите, або попроваджене до самого Стамбула. Ну, панство, то що? Конецпольського королівський посол викупив, і відпущено його з шанобою додому, мене ж і на викуп ніхто не ставив, а мерщій загнали на галери чорноморські погріти спину та плечі. Ну то й обрїтався так чи сяк, поки до Стамбула не потрапив. А тут султан турецький Амурат затїяв банкет для свого турецького панства. Звелів збудувати для такої притичини салю довгу на дві милі між двома мечетями їхніми найбільшими, вся та саля³⁴ з дерева цинамонового, а верх покритий папужим чамлатом³⁵. Коло тої салі кухню поставлено належну, в кухні котел, що в нїм дванадцять кухарів у човнах плавали й ціну з варива знімали веслами. Варилося ж у нїм чотири тисячі дев'ять баранів ціляком та волів півтретя ста рубаних і іншого бидла в достатку.

А вже як почався банкет, привезено на шести верблюдах скляницю кришталеву, в яку налито вина відер п'ятсот і кілька гарнців. Для неї споруджено спеціальне носило, щоб кількадесят в'язнів довкола столів тягали і шкіряними кіблами діставали з скляниці вино, як ото в нас з криниці воду. Напившись, хтось із гостей розтовк ту скляницю, скло цілий тиждень в'язні вимїтали, тому турки не могли ні вийти з салі, ні танці влаштувати, ні забави з стріляннєм із луків або що там за звичаєм треба було робити.

Отоді я (бо ж був серед тих в'язнів), щоб сподобатися чимось султанові, попросив дати мені гармату турецьку, аби міг показати козацький сприт у стрілянні. Дозволено, притягли мені яничари гармату, набили Порохом, вклали ядро, став я розглядатися, куди б стрелити. Ну то й побачив на шпилі найвищої мечеті, себто церкви по — нашому, комара, що сидів там і чухав правою ніжкою ліве вухо. Вимірив я з тої гармати комара так штучно, що ядро пролетіло йому крізь обидва ока і комарик гепнув на землю. Скочив я, поки він не прийшов до тями, захопив його, напівживого, без обох очей, та й підніс султанові під золотий балдахін. Здивувався вельми падишах, похвалив мене, звелів випустити на волю, а тоді ще й одчепив од пояса свій гаман, повний

золотих червінців, і подарував мені на дорогу. Мав би хан про це знати, тож і поїду до нього не як ворог його запеклий, а як обдарований колись милостями самого султана.

Моя фацеція³⁶ припала до смаку більше, ніж би вмовляння і переконування найдокладніші. Надто серйозно сприймають світ тільки жорстокі люди, а тут зібралися добрі і щедрі серцем, бо ж не дбали про себе, а про народ і його неуярмлену душу.

— Це ж стільки м'яса від того комара залишилося! — скалив око хтось із козаків. — Куди ж його султан подів?

— Ханові б воно здалося якраз, — додавав інший, — у них там друге літо недорід, худоба й вівці дохнуть.

— Ханові то ще воно й нічого, а от чорним татарам як? Без війни та без здобичі погинуть!

— А султан на війну проти короля не пускає, бо в них вічний мир.

— Отут би татарам і піти разом з нами Проти панів та полоскотати їм черево!

— Татари й пішли б, так хан же! Він султана злякається.

— Хай їм султан, а в нас буде гетьман. Хочемо мати тебе гетьманом, пане Хмельницький, а не ханським в'язнем, та й не відпустимо від себе. Хіба ж не намнемо боків панам і без нічиєї помочі? Нам аби вдарити, а там воно й само в ушах дзвенітиме.

— В кого ж дзвенітиме? — питав я гірко. — Згадайте Наливайка, Лободу, Тараса, Павлюка, Острянина, Гуню. Що вони змогли проти залізного королівського війська з його арматою? А як Крим з нами піде, тоді Потоцького зметемо. Не лякаюся йти до хана, бо й сина свого рідного послав до мурзи перекопського, ото ж маю віру в татарське благородство. Султани турецькі татарів у своїх фірманях звать тільки благородними, коли ж ми запізнали саму їхню хижість, то, мабуть, так уже воно судилося й нам, і татарам, та не може ж так бути довіку.

Я вів страшну гру. Одного сина відіслав до татарського мурзи, сподіваючись на його благородство, а другого лишив у Чигирині, не маючи надій ні на що добре, бо так і бачив, як тягнуться хижо до малого Юрася пухкі, в рудих заростях пальці мерзеного Чапдинського, і коли й знайдеться сила, яка захистить дитину, то хіба що ця нещасна добросердна жінка, моя голубка Мотронка, що теж кинута в ненажерливу пащу панську, не захищена, не порятована, не визволена.

Треба бути закоханим або нещасним. Був я серед тих, хто не мав нічого свого, де одвіку не було ні жінки, ні дитини, тож мав зрівнятися з ними в усьому, коли хотів, щоб мені вірили і, коли треба, йшли зі мною і за мною.

Я пересварився з усім світом, та не сваряться тільки блаженні, а я не хотів бути блаженним. Коли копають ями для сох під нову хату, то першу яму копають на власній тіні, мовби прирікаючи себе в жертву. Кидався в битву сам — один: як виграю — то виграє весь народ, програю — то тільки я один.

Приїхав з Січі отець Федір. Посивів і постарів за той час, що не бачились, але чорні очі горіли вогнем і сміхом.

— Відпровадив посланця сил пекельних і їхнього служки Потоцького? — поспитав мене.

— Відпровадив.

— Що ж послав гетьманчику?

Я сказав.

— Треба б не самі слова. Послав би ти йому, сину, дрючок, яким Каїн убив Авеля; жезл, яким Мойсей розсунув Червоне море; осяччу щелепу, якою Самсон побив філістимлян; пращу Давидову, якою той Голіафа вбив; меч Авраамів, яким праотець хотів убити Якова; весло Ноя, яким той стукнув по голові дурня, що хотів вчепитися за ковчег.

— Грішний, отче, — засміявся я, — не здогадався спорудити таких знакомих дарунків панові краківському.

— Відпускаю тобі гріх сей, сину. А ще маєш якісь гріхи?

— Грішний, отче, — признався я йому, — грішний оком своїм, мислями, руками й намірами. Та однаково прости мене, отче.

— Бог простить, — поблагословив мене отець Федір.

— Поїдеш зі мною до бусурманів?

— Хто ж тоді й поїде, як не я? Вже на хуторі тоді домовилися, ось я й з тобою.

— Не нарікай на мене, отче, коли не завжди питатиму твоїх порад. Будеш моїм сповідником — порадників підкаже сама справа. Тим часом найближчий мені чоловік Самійло — писар, та отам Демко за дверика, ну й ще ті, хто прийшов зі мною з Чигирина, та ті, з ким я тут знаюся ось уже з десять літ, може.

Він відповів мені словами з книги Самуїлової:

— "Чини, що може рука твоя, бо з тобою Бог".

Я ждав повернення Тимошевого від Тугай — бея. І в гадці не мав, що той може не повернутися, пропасти, згинутися. Я молився до німих просторів, до степів зачаєних і зловорожих, щоб віддали вони мені сина, а з ним надії мої і моїх товаришів, і степ відгукнувся прихильно на ті мої молитви, і щойно випроводили ми з острова посланця від Потоцького, як переправлятися з татарського берега став Тиміш з козаками і з татарським невеличким чамбулом, даним йому Тугай — беєм для честі й супроводу. Холодна вода біла в чорний ніс дуба, на якому плив Тиміш, я стояв на березі, дивився на сина, син дивився на мене, обидва ми мовчали, поки дуб ткнувся в пісок, тоді я ступнув на крок уперед, а Тиміш вистрибнув мені назустріч, і ми обнялися, здається, вперше нє як батько з сином, а як воїн з воїном.

— Ну як, сину? — спитав я.

— Та що? — знизав широкими плечима Тиміш. — Біднота аж шкварчить! І в самого мурзи там злидні такі...

А приймав нас по — царськи! Кланявєя тобі, просив передати, що зве тепер тебе братом своїм назавжди. Дарунки привіз я від Тугай — бея. Лук з сагайдаком, пук лисиць червоних, а там на березі отара жирних валашків. Жде мурза тебе в гості. Ну, коли й до хана, то він береться бути твоїм провідником і повіреним. Чи як воно там...

— Говорили ви про що?

— Та про що? Про погоду, та про пастівники, та про худобу й овець. Про що ж ти з

такими нещасними людьми говоритимеш?

— До союзу з нами як Тугай — бей?

— А йому що? Як хан скаже, а він — твій брат. Вже за сина дякував та дякував, каже, молився Аллаху за нього і Аллах почув його молитви. А між Аллахом і ним, себто Тугай — беєм, ти брат його названий і вірний. Гарно мовить мурза — хоч би й до козаків з такою мовою!

За вечерею я Назвав тих, хто поїде зі мною до хана. Для красномовства Клишу Яцька, а ще його — як свідка наших перемов таємних з королем і канцлером коронним у Варшаві і моєї зустрічі з Оссолінським у Києві. Кривоноса для молодецтва і мальовничості похмурої, якою відзначався у своїх саетах і кармазинах турецьких, гордий, різкий у слові, весь у силі різкій, що так і біла з його кістлявих вугластих рамен і з його високої постаті і жилавих рук. Бурляй, що був мені й чигиринським нагадуванням, і міг докинути щось про морські виправи, в яких вони побували з Кривоносом не раз і не двічі, але згадки мали неоднакові: Кривоніс пам'ятав лиш сутички з ворожими галерами, для Бурляя найтяжчими видавалися змагання з морем і стихіями.

Вечеря наша була проста, коли не сказати убога, як і водилося на Січі. Юшка риб'яча у дерев'яних ваганах на столі та загреби³⁷ до неї, тоді варена риба на стядбі, а до цього горілка й пиво у великих конвах, з яких ми попивали дерев'яними ж михайликами, бо тут ні чарок, ні скляниць не водилося. Коли об'явив я, що взавтра удосвіта вирушаємо до хана, і сказав, хто мав зі мною їхати, то ніхто не сперечався і не скаржився на несподіваний від'їзд, бо козак завжди готовий вирушати хоч і на край світу. Циганкуватий малий Ганжа, подаючи михайлик з горілкою своєму сусідові, посміявся:

— Гаразд чиниш, Хмелю, що не береш мене, бо зчеплюся там з кимось неодмінно і попсую вам усе посольство!

Тоді скинувся й Чарнота:

— А хто ж вас там нагодує?

— А хто стане за вас стіною? — поспитав Нечай.

— Про вигадництво й мовчите, — обізвався Богун.

— Та й про лад на поході хтось би мав дбати, — докинув Вешняк.

Так перемовлялися, чи то й жартуючи, чи й навсправжки, але вже ніхто тепер не виявляв спротиву моему намірові, ні страху перед невдачею, ні сяйва слави, хоч збиралися в тривожну невідомість, без свідків, без опори і без помочі, тільки сліпе щастя козацьке з нами, та химерна доля, та відвага й відчайдушність безмежна й безкрая. Хай звершиться те, що має звершитися! Сказано ж, що ніхто не може уникнути своєї долі, навіть Бог.

Помолилися після вечері, вклонилися мені, а тоді один одному, подякували кухареві: "Спасибі братчику, що нагодував козаків". Тоді поклали кожен по копійці в карнавку для їстівних припасів, щоб не останній раз тут трапезувати, бо козак, поки їсть, поки живий.

Вдосвіта ми переправилися на кримський берег і невеликим загonom в сотню козаків, запасшися харчами і всякою потребизною на місяць путі.

Степ був безсніжний, морозцем прибило землю, стала вона сизою, зливалася з сивим небом, і не розбереш, де кінчається земля, де починається небо. Хоч і не підганяючи занадто коней, ми швидко вглиблювалися в ці нічії степи, в ці пасовиська й бойовиська споконвічні. Навіть узимку було видно буйнотрав'я літніх пастівників, а то зненацька починалося безводдя з горілими торішніми травами, і тільки терни та байраки значили вбивчу одноманітність степових безмірів. Вже перед Перекопом несподівано захопила нас велика вітряна снігова фортуна, яка не пустила далі їхати, і татари Тугай — бея, що показували нам путь через степи, не знати як вивели нас до овечих кошар, і ми заночували з чабанами, і чомусь думалося тієї ночі, що житія з тваринами, теплими, смердючими, але мовчазними й добрими, мабуть, має свої приваби й навіть переваги, бо той дух од них, по суті, здоровий, а норів — лагідний. Сказано ж: бійся вовка спереду, коня ззаду, а чоловіка з усіх боків.

Я дивився на своїх побратимів, і думи мої тяжкими були, але й не безнадійними. В засніженому степу, безкраїм, безберегім і безшляхім, ідуть кудись ці люди, невідомі світові, безіменні, власне, мовби й неіснуючі. Мое ім'я коли й знають десь, то лише тому, що дочеплено до нього щось бунтівливе, ніби злочинне. І хто б міг сказати, що ось так здобувається безсмертя, воля й історія для цілого народу! З нічого, з невідомості, з виенажливих мандрів у безнадію. Хто ми і що? І якими ж треба бути людьми, щоб відважитися на таке! Ми ще й не існуємо, живемо, як оці коні, як вівці В. кошарі, як дикі звірі в байраках. Ніби сміття людське, полова на вітрі.

Але ж не розвіємось, а провіємось і станемо золотими зернами історії свого народу, його ім'ям і славою. І тоді прогрімлять наші імена, як весняні громи над степами.

Ще три дні скакали по кримській рівнині, знов пустельній, так само безлюдній, як і степи, хоч і видавалося нам, що весь час стежать за нами вузькооко ханські поглядці. Ішли долинами, балками, пускаючи вперед ногайців перекопських Тугай — бея і тримаючись їхньої сакми³⁸. Харчувалися в тому переході, як убогі татари: просяний хліб, арпачик³⁹, пенір⁴⁰, а запивали водою з бурдюків, хоч везли з собою і пиво, і горілку, й вина, та то все для дарунків ханові й зажерливим його челядинцям, яких не зміг би ніхто полічити. Демко через нашого козацького бута⁴¹ пробував розпитати ногайців, який двір у хана, але ті знали тільки свого Ор — бея, найвідданішого сторожа престолу Тугай — бея, бо він стояв на Перекопі й стеріг двері в орду. А там був хан, його перший спадкоємець калга, другий наступник нуреддін, ханські сини — султани, а далі йдуть беї, які мають право не голити бороду, і ханські чиновники, яких так само багато, як зірок на небі або трав у степу.

— Бач! — дивувався Демко. — А в тебе, батьку Хмелю, тільки я, Демко, та Іванець, та й той, кажуть, перехрещений з єврея і звався колись Йоною, як той пророк, що сидів у китовім череві. Сидів же, Іванцю? Мабуть, і прізвисько твоє від черева — Брюховець.

— Брюховецький! — покрикував Іванець. — То в тебе хлопське прізвисько Лисовець, а я Брюховецький, шляхетське ймення!

— Оце мені ще шляхетство в такій пустелі! — спльовував незлобиво Демко.

Я прислухався до тих їхніх перемовлянь чи й не прислухався, а сам дивився на своїх побратимів, дивився на самого себе, думав: хто ми й що ми? Загублені в цих велетенських просторах, безіменні, знедолені, не послав нас ніхто нікуди і не жде ніхто й ніде, самі по собі, своєю волею вибрали собі долю, поневіряння, невідомість, може, й смерть, і навіть кісток наших ніколи й ніхто не найде і не стане шукати. Збиралися докупити не в один день і не в один рік, кожен має своє життя, своє минуле, горе й радощі, десь були, може, в них близькі люди, в Інших — самі втрати, одні вражали своєю освіченістю, інші були геть неписьменні. Не я вибирав їх — викликані народною потребою, вони приходили самі і ось тепер ішли в безвість, а повернутися мали в історію.

На нічліг ставали в балках, рубали тернину, розкладали вогнища, хоч як стомлені, не спали довго, кожному кортіло прорвати бодай думкою чи словом запону невідомості, вгадати, що жде нас у хана, в тій таємничій його столиці.

Отець Федір не сподівався успіху.

— Темні душі в нечестивих, і все в них темне, — зітхав він.

— А де тепер світлощі? — похмуро кидав Кривоніс.

Я мав бодай трохи розвіяти ті похмурі настрої, бо навіщо тоді їхати до хана — без віри й без пуття?

— У кожного народу свій Бог і своя душа, — казав я. — За нашої пам'яті татари — то тільки війна і розбій, а хіба завжди було так з ними? То правда, що предки їхні прийшли на землю нашу з війною і довго грасували тут немилостиво, та коли цей відлам їхнього племені осів у Криму й стали в них володіти Гіреї, то хан Сагіб — Гірей звелів поламати кочівницькі вози і визначив усім місця замешкання, давши кожному доволі землі, і стали вони обробляти землю, і, може, й жили б на ній мирно, та завоював Крим погромця Царгорода султан Фатіх і знов пустив їх на християнський світ, як своїх псів голодних. Ще й примовка у всіх султанів після Фатіха щодо кримців: мовляв, татари — люди цілком вільні і приборкати їх незмога. А чим мають жити? Землю давно вже захопили беї. Ханові треба віддати десятину з урожаю і тисячу гаманів золота щороку, калга — султан вимагає п'ятсот гаманів золота, нуредцін — двісті п'ятдесят гаманів. А кіш ханський не має нічого, живе тільки з того, що йому в руки впаде. Ось і вийшло так, що Богом їхнім, oprіч Аллаха, стала війна безконечна. Я ще лиш народився на світ, а в них був хан Газі—Гірей, прозваний Бора, що може означати і "великий вітер", себто бурю, і "п'яного верблюда" водночас. Був той хан справді мов п'яний верблюд, забіяцький і шалений, але прославився як великий поет, навіть послання до султана в Стамбул дозволено йому було складати віршами. То він писав так: "Проста душа для нас ліпша, як простий ріст, від чорних брів миліший кінський хвіст. До луків тужимо ми все й до гострих стріл, більш ніж до гарних лиць та до жіночих тіл. Душа в нас кожного лиш боротьби жадить, замість води й вина нам кров ворожу пить"⁴².

Звикли бачити їх дикими, а вони освічені, бо школи мають коло кожної мечеті, а

тих мечетей в самому лиш Бахчисараї понад три десятки. Вже півтори сотні літ у Бахчисараї у передмісті Салачик існує вища їхня школа медресе, що зветься Зинджирли — школа з ланцюгом, бо там низько над дверима висить ланцюг, який має нагадувати кожному, хто входить у храм науки, щоб він не забував схилити голову перед мудрістю. Може, і втішалися б самою мудрістю, але мимоволі стали мечем оголеним в руках темної сили султанської, і вже нічого не можуть вдіяти, бо сила та попихає їх без кінця, штовхає проти нас, жене і наглить, бо можуть козацька не дає спокійно спати султанам. Хіба ж не сказав султан Амурат, що він спить спокійно на обидва, вуха, хоч безліч принців у Стамбулі змовляються на його згубу, а лякається тільки козаків, які, будучи нікчемним виметом польським, сон стільком монархам псують. Де ж те світло, а де темрява? Чи в Стамбулі, а чи в Римі, а чи деінде? Хіба львівські домінікани не посвятили в себе шаблю гетьмана Конецпольського і не обносили її в урочистій процесії як зброю, що мала послугувати до винищення віри православної і народу руського? Шкода говорити! Квантілля сапієнція регітур мундіс — никла мудрість володарює світом!

Самому смішно було від своїх слів про мудрість, коли опівдні другого дня прискочили звідусюди ногаї, що вели нас, і загалайкали наввипередки:

— Улу деніз!

— Чуваш!

— Ор — копу?

І ні прослідку мудрості на цих замурих, не омитих, як казав отець Федір, водою святого хрещення, а тільки дика радість і захват непередаваний, бо ж побачили своє, рідне, найдорожче.

Ми не бачили тим часом нічого, крім сивої рівнини і сивого неба над нею.

— Про що вони галасують, невірні діти? — поспитав мене отець Федір.

— Сиваш попереду і Перекоп.

Треба ще було їхати та їхати, поки далеко попереду рівнина здійнялася темним довгастим горбом, а попід ним темною мертвою смугою вгадався нам Сиваш, або ж Гниле море.

Ми ще не бачили нічого, а нас уже побачено, і навстріч полетів невеликий чамбул. Наші ногаї загукали навстріч своїм родичам, ті здивили коней, пустили вгору хмари стріл чи то на повітання, чи то й з погрозою. Тоді підскочив до мене з кількома вершниками в брудних кожухах старий воїн, видно десятник їхній, і спитав, хто ми. Я сказав, хоч і що йому було до нас і наших імен? Ногай метнув до нас швидким і хижим поглядом, мабуть побачив нашу одіж, наших коней заводних і в'ючних, наші сакви напхані, бут наш говорив йому, що прямуємо до самого хана, але ногай його чи й слухав, хан для нього був далеко, а ми ось тут, він жив тепер самими лиш очима — чіпкими й хижими, він приглядався й прицінювався, який бакшиш зідрати, поки він тут найвища влада, право і закон, життя і смерть. Врешті визири коня в дорогім уборі, махнув на нього правицею, мовчки видивився На мене.

— Кінь для мого брата Тугай — бея, — спокійно сказав я по — татарськи. — Тобі

дадуть іншого, він не гірший, бо в козаків не буває поганих коней. Ти досвідчений воїн і маєш знати це.

— Так вони обдеруть нас до нитки, — невдоволено мовив Демко мій. — з чим же до хана доберемося?

— Доберешся, Демку, доберешся й до самого Бога, — заспокоїв я його, показуючи козакам, щоб підвели коня для дарунка татарину.

Гниле море лежало мовби й не в берегах, а в соляній шубі, що біліла між брудною землею і важкою темною водою такою чистою, аж диво брало. Вузкий перешийок, що вів з материка на півострів, перекопано широким, може й сажнів на двадцять, ровом. Це й був Перекоп, ворота в Крим, в царство неприступного хана, що сховався десь у своєму Бахчисараї, затулившись ордами, які ніколи не лічили своїх ворогів, а тільки питали: де вони? Через рів прокладено міст дерев'яний, цілі купи вершників на низеньких вертких кониках гарцювали перед мостом і позад нього, деякі рвалися до нас, але їх відганяв різкими криками той, що одержав од нас коня, і ми в щодалі щільнішому стиску просувалися до Мосту, й через міст, і до укріплень за мостом на довгастому, скільки й оком кинеш, пагорбі, що, власне, мав бути отим прославленим Ор — копу, Орськими або Перекопськими воротами, Перекопською кріпостю, де сидів нині Тугай — бей, мурза всіх кочових ногаїв. Вал був потужний, але давній і занедбаний, видніло на нім кілька гармат і три блаженські вежі. Сама земля тут лежала крутим валом, ховаючи від чужих поглядів невелику гавань і безладно протоптану звивисту дорогу від неї до воріт кріпості. По тій дорозі виїхав нам назустріч сам мурза з своїми воїнами і, забачивши мене, вирвався наперед, а я кинув свого коня йому назустріч, і ми стрілися оком в око — двоє немолодих чоловіків, обидва одягнені гаразд, хоч і без розкошів, зате при коштовній зброї, обидва вусаті, тільки в мене вуса товсті й важкі, а в Тугай — бея проріджені, в мене на лиці втома й вичерпаність, у нього — усміх задоволеного молодечтва і прихованої мудрості життя, на всій моїй постаті печать невизначеності й непевності, у нього — самовдоволення, яке чоловік має виказувати неминуче, коли стоїть так, що видно його зусібч. Ще була між нами неоднаковість у тому, що Тугай — бей воював без перепочинку все своє життя, я ж щойно мірився розпочати свою війну, яка не знати скільки й триватиме і в якій не знати: буду переможцем чи переможеним, живим а чи мертвим, але вже так мені судилося, і нема рятунку. І ось ця доля моя і моя приреченість кидала мене в обійми цього, власне, чужого, а ще вчора тяжко ворожого мені й моєму народові чоловіка, і виходило, що небагато й треба для людської дружби.

— Брат мій! — закричав ще здалеку Тугай — бей, не знаючи мене, але впізнаючи, бо біля його стремена правого скакав син його Карач і вже вказав на мене. — Син мій був твоїм сином у тебе, а не рабом, і тепер ти мій рідний брат, Хмельницький, лев, славний добрим іменем своїм.

Сліпий випадок поміг, що саме мені дістався син Тугай — бея, і тепер цей бистроокий татарчук мимоволі ставав тою щасливою силою, що усувала чорну й криваву межу, яка розділяла нас безглуздо й зловісно і яку нічим не можна було

усунути, окрім довір'я й любові. Все життя втікаємо ми від ненависті й ворожнечі, а знаходимо ненависть ще більшу. Переходимо через мости, і все проходить через мости, а зло зостається. Я ступив на землю, що була споконвічним злом для мого народу, першим замахнувся на нездійсненне, пробуючи усунути ворожнечу, порятунку від якої немає навіть після смерті. Ось уже пролунало слово "брат", та то ще тільки між двома чоловіками, старими, як міст, що його ми щойно перейшли. Міст можна перейти, він має кінець, а чоловік не бачить кінця свого життя, і той, хто сьогодні стає твоїм братом, завтра може знов стати ворогом. Бо людині не стає необхідної тривкості. Міцність — тільки в народі. Коли два народи кажуть один одному "брат", то це вже надовго, на віки. Чи не божевільня прагнути братання з цим загадковим народом, схованим за морем на шматку сухої, спеченої сонцем землі, з народом, який не вірить нікому, де навіть простір заповнений ворожістю й підозріливістю? Тугай — бей сказав мені "брат". Я відзаємнив йому тим самим. І на Січі серед козаків є татари. Не вміють перехреститися — їх навчають. В якого Бога вірять — ніхто не питає, бо в козака Бог — щастя й доля, мужність і відвага. Бувало, що козаки просили помочі в кримців. Бувало, що й самі приходили в Крим не тільки з війною, а й з поміччю. Михайло Дорошенко загинув під Бахчисараєм, привівши козаків на поміч Гіреям, які воювали тоді з буджацькими Кантемірами. Та що випадки, коли перед тобою — доля цілого народу! Озиратися назад, зазирати наперед, зв'язувати те, що було, з тим, що буде, захоплюватися і мудрствувати над подіями або з приводу них — все це облишмо справоздавцям з холодною пам'яттю, ми ж прийшли, щоб поєднати ці роз'єднані несправедливо й безглуздо світи. І вже тепер ти сам ідеш поряд з подіями, разом з ними ростеш, завмираєш, зупиняєшся, і ніяких чуттів, бо ти сам — суцільне чуття, і ні страхів, ні острого, ні надій, бо то ти сам страх, острога і надія.

Не може бути довір'я вищого, ніж тоді, коли два супротивні озброєні верхівці зсідають з коней один перед одним. Ми з Тугай — беем зійшли з коней. Ступили один одному навстріч і обнялися. Обидва старі, як той міст позаду. А поряд стояли наші сини, мов міст між нами, усміхалися один одному, покивували весело, майже по — братськи.

Тугай — бееві підвели коня в дарунок. Вороний жеребець, вуздечка в сріблі й бірюзі, стремена срібні, сідло з кованими срібними луками. Для хана мали золотистого Карабаха з убором золотим, для найвідданішого ханського мурзи — срібло, чисте, як серця, з якими йшли до цих людей.

В кріпості все вражало несталістю, тимчасовістю, занедбаністю. Лиш кілька низеньких татарських халуп під черепицею, а то землянки або намети з кінських шкур. Димлять вогнища, вештаються присадкуваті постаті в брудних вивернутих кожухах, хтось щось продає, хтось купує, той тягне коня, той барана на заріз. Правду казав Тимко про убогість тутешню. Трохи більша з тих халуп була Тугай — беевим пристанищем. Зовні не різнилася нічим од інших, але всередині вся була встелена товстими килимами, од двох мідних, до блиску начищених жаровень ішло блаженне тепло, низенькі шестигранні столики вставлені були срібним і мідним, так само, як і

жаровні, до блиску начищеним посудом, металися по приміщенню молоді татарчуки, носячи на великих мідних і срібних підносах гори вареного м'яса, солодоші, глеки з напоями. Носили не знати й звідки, ніби з — під землі.

— Скаржився на убогість, — мовив я Тимкові півголосом, — а тут, бач, які розкоші.

— Та де! Килими ж прямо на землю кидають!

— Хотів, щоб тут була хата на помості?

— Хоч би долівку глиняну зробили. Глини он скільки довкруж!

Чоловік теж з глини. І Тугай — бей з глини. Сидів навпроти мене, на подушках, жовклий, жилавий, вив'ялений вітрами й сонцем, слухав мою мову, не перебивав, тільки коли я вмовкав, тоді кидав два — три слова і знов примружено слухав, думаючи свою думу, і тоді був мов його кріпость, мов отой вал і рів — неприступний і незбагненний, таємничий, як весь їхній Крим. Залиш очі й вуха по цей бік Ор — копу, вступаючи в межі канства.

— Я поведу тебе до хана, хоробрий муже Хмельницький, — врешті сказав мурза. — Коли приходить до нас такий блискучий вождь дніпровського козацтва, великий хан має його бачити.

— Будемо вважати мене послом, — сказав я.

— Ні, ти — великий вождь і лев, славний добрим іменем своїм! — уперто повторив Тугай — бей.

Але я теж не хотів поступатися і твердив, що тільки посол, аж Кривоніс розреготався на ту нашу суперечку:

— Ніхто й не збагне ніколи: чи послі від Хмельницького, чи Хмельницький послом!

І знов перемірювали ми понуру рівнину під понурим небом, і знов довкола нас була чи то зима, чи то весна, нічого визначеного, як і наша доля і наші надії, свист вітру, виття вовче чи то собаче.

— Далеко ще? — допитувалися в мене козаки, а я й сам не знав, бо видавалося іноді, що їхатимемо отак до кінця свого життя, спинатимемось на пагорби, перебрідатимемо річки, минатимемо татарські ватаги, одиноких верхівців, двоколісні повози, запряжені верблюдами, а тоді знов пустеля й пустеля, від якої заходиться серце. Далеко заховався хан татарський! Далеко й глибоко!

Бахчисарай і не з'явився, і не виникнув, а просто опинився під копитами наших коней, бо рівнина скінчилася, провалилася глибокою й вузькою ущелиною, а в тій ущелині притулилася ханська столиця, палац серед садів, як читалося татарське слово "Бахчисарай".

Над долиною стирчали гостряки мінаретів, головна вулиця столиці тягнулася вздовж ущелини понад берегом брудного ручая — Чуруксу, на всій тій вулиці, здається, єдиним тихим місцем був ханський палац, а так усе гриміло й дзвеніло, гамір людський, іржання коней, гавкання собак, брязкіт мідників, крики торгівців, пахощі вареної баранини, солодошів, теплий дим з бузень і кав'ярень, — не було тут нічого від голодного й дикого духу орди в поході, скорше схоже було на маленький Стамбул, принаймні на одну з його дільниць, бо для Стамбула тут не стачало величі, моря і

вічності.

Таку велику купу гяурів у столиці ніхто не хотів тримати, тому нам довелося шукати пристанище в передмісті Салачик, де нас прийняв купець — вірменин. Тугай — бей порадив мені терпляче ждати, обіцяючи своє заступництво перед ханом і сприяння в усьому.

Тяжке сидіння біля підніжжя чужого трону. Я привіз з собою заздалегідь складені листи до хана Іслам — Гірея і до його великого візира Сефер — аги, тепер передав ті листи з належними подарунками. З ханського двору йшли до нас вервечкою улани і капихалки⁴³, мовби для знайомства або просто поглянути на козаків, але кожен домагався дарунків, і наші юки охлявали загрозливо, і Демко тільки руками об поли бив, стрічаючи та проводжаючи ненажерливу ханську сарану придворну.

— Батьку! — гукав обурено. — Ну, чи бачено ж таке! Вчора приїздять одразу аж два мурзи. Один у вивернутім кожусі, другий в мусульбасі, баранами підшитім. Таки ж мурзи, бо замурзані, мовби й не вмивалися ніколи, а домагаються соболиних ферязів і коней з рондами⁴⁴! Я їм кажу: нема. А вони мені: як нема дарунків, то ми послів замикаємо на Мангупській горі і б'ємо, як собак! Можемо, кажуть, далеко й не везти, бо ось тут, у Чуфут — кале, є в нас печера Чаушин — кобаси, куди теж кидаємо гяурів, поки не пришлють за них викупу. Нема соболів, чого їхали до Бахчисарая? Ну ж тіатарва! Я вже тут розпитую, які ж їм "упоминки" найбільше до смаку. То й що ж? Кажуть так. Для хана золоті або бурштинові шкатули з самоцвітами, міхи з червінцями, соболі й куниці, кольорові шуби з інших хутр, дорогі кафтани, шапки й чоботи, шиті золотом сідла, шовк, оксамит, золоті дзиг'арі, зброя в золоті й самоцвітах. І це так: для хана, його братів і синів, для його жінок і дочок, а тоді для візира, для мурз, беїв, чортів — бісів, а тоді для отої всієї сарани. Та звідки ж воно в нас?

— Держись, Демку, — успокоїв я його. — Роздавай, та не все, бо й ще пригодиться.

— Та вже бачу. Одна орда до нас на Україну бігає, а друга, ще більша, засіла тут у палаці ханському і чи то благоденствує, чи то рота роззявляє — і не збагнеш!

Був мій Демко нетерплячий, як усі молоді козаки, та й сам я тоді був, може, ще нетерплячіший, а що мав удіяти? Переговори — річ завше марудна, тепер же йшлося про переговори, яких ніхто ніколи не чув, не бачив. Споконвічні вороги мали поєднатися мало не по — братськи! Чи ж треба було дивуватися тій настороженій неквапливості, з якою ханські придворні придивлялися й, сказати б, принохувалися до нас. І це ж при тому, що десь мій незрадливий (бо так праглося думати!) побратим Тугай — бей воював за мене перед усіма, аж до самого хана доходячи.

Немає ліпшого способу вскочити в довір'я до чужинців, аніж виявити свої знайомства давні й недавні, відшукати всіх тих, з ким ти рубався запекло, а тоді, може, й ділився здобиччю, поневірявся разом або ж геройствував, жував сухаря черствого чи в'ялену конину з жовтим тлущем, пив нашу оковиту, яка збиває з ніг не те що чоловіка, а й бика, або ж ріденьку бузу просяну, що шумить тільки в роті, а не в голові.

Побратими мої знайшли за ці дні давніх своїх татарських знайомців, я міг вдовольнитися вже тим, що мав собі сприяшеного Тугай — бея, але згадалося забуте,

спливли в пам'яті клятві роки неволі стамбульської, тож і спитав я ханського дворака впливового, коли прибув той на обід до мене, чи не чував він про того капудан — пашу, в якого був я, вважай, чоловіком довіреним в часи хоч і відлеглі, та ще, бач, пам'ятні. Той довго перебирав мені імена султанських адміралів за останні тридцять років, і виходило, що змінювалися вони іноді так само часто, як пори року, бо змінюються ж навіть султани, окрім того, немає на світі менш тривкої речі, ніж султанська милість. Ще на суходолі люди сяк — так утримуються, і, скажімо, великих візирів за цей час було в Стамбулі не більше десятка, що ж до капудан — паші, то тут ліку простежити просто незмога.

— Ага, — сказав я. — Справді, на вершинах дмуть вітри найгостріші, і втриматися там найтяжче. Щоправда, внизу так само косить безжальний серп долі, та все ж часом люди живуть там трохи довше. Ось у мене в ті дні був побратим з яничарів Бекташ. Ім'я й не власне, а якесь прозивне, святий їхній яничарський, як мені відомо, та все ж чи не чувано чогось тут про яничара стамбульського Бекташа?

І тут мені сказано було, що Бекташ став чоловіком відомим, дослужився до яничарського аги, а тепер став аталиком, себто вихователем спадкоємця султанського трону шах — заде Мехмеда.

Я терпляче розпитував далі. Той це Бекташ чи не той, хто ж те знав, та вже моя ймовірна дружба давня з ним одразу надала мені ваги в очах ханських прислужників, до того ж виявилось, що й молода султанша, яка подарувала хтивому султану Ібрагіму спадкоємця трону, була нібито українка, звалася Турхан — ханум, себто "вельможна жінка", і татари джеркотіли поміж собою: "Козачка! Козачка!.." Може, й справді якась козацька донька, забрана в ясир, стала знов, султаншею, як то було сто літ тому з славною Роксоланою при Сулеймані Пишнім?

Як то сказано: догнав чи ні, а погнатися можна. Я спорудив невеличке послання до Бекташ — аги, питав, чи се він, якого я колись знав, розповів про себе, приклав до рукописання свого дарунки наші козацькі і попросив ханську службу при нагоді все те передати в Стамбулі. Знав, що все буде передано, бо чесність серед цих людей цінувалася над усе, однак не вельми й вірив, що всемогутній Бекташ — ага при султанському дворі той самий молодий яничар, з яким я заприятелював колись у капудан — паші.

Так поволі (а в нас же серця рвалися від нетерплячки!) спливав час у ханській столиці.

Нарешті прибїгли до мене ханські скороходи — чугадари і повідомили, що іде сам кіларджі—баші разом з диван — ефенді, які мають повезти мене до великого хана, хай буде вічною його тінь на землі.

Посольство моє начепило шаблі, засунуло пістолі за паси, розчесало вуса, надягло шапки свої козацькі — так і зустріли ханського гофмаршала і секретаря іноземного, які прибули з пишним почтом, самі в дорогих шубах і в високих хутряних шапках, обмотаних зеленими тюрбанами. Знов мав тягти бідний Демко з Іванцем дарунки, знов лилися лестиві слова пусті, аж поки врешті вирушили ми повз мечеті, крамнички й

метушняву бахчисарайську до того притулку тиші й поваги, що звався Хан — сарай. Палацова брама була одразу за кам'яним містком через Чуруксу. Ми під'їхали до неї в супроводі високих ханських чиновників, та цього виявилось не досить, бо від обвішаних зброєю хапу — агасі побіг мені навперейми їхній капуджі—баші, висмикнув шаблю з піхов, доторкнувся нею до моєї поли, закричав: "Зійди з коня, гяур!"

— Знає ж, на кого розтуляти губу, — гмикнув Кривоніс, який знався на татарській мові, я ж махнув Демкові, щоб видобув там з своїх саков приготовлене для цього запопадливого ханського охоронця, а сам уже злазив з коня, бо й так знали ми, що до палацу вступати слід пішо.

Дерев'яна, кована міддю брама зарипіла, як татарський віз (якого, до речі, ніколи не мастять, бо що більше він рипить, то більшу здобич везе, окрім того, чесному чоловікові нічого ховати від сторонніх, то тільки злодії ходять і їздять нечутно), і нас впустили туди, де чи й був бодай один козак за всі віки.

З великого двору палацового нас одразу під пильним наглядом сторожі проведено до посольського садочка, обнесеного високими кам'яними стінами, там ждали, поки буде впущено в покої внутрішні. Там знов стали перед залізними дверима, над якими я прочитав напис: "Цей блискучий вхід і ці величні двері споруджені за повелінням султана двох материків і володаря двох морів, султана, сина султана Менглі—Гірей — хана, сина Хадж — Гірей — хана 909-го року". Дев'ятсот дев'ятий рік по хіджрі був у нас рік 1505-й. Не такі вже й дикі ці хани, як поглянути.

Перед залізними дверима передали нас ханському церемоніймейстеру балджі—баші і размін — бею, який представляв ханові послів іноземних. Вислухавши їхні напучування, ввійшли ми в невеличкий pokій, тоді до високого залу дивана, але нам пояснено, що хан прийме нас у своєму золотому кабінеті на знак особливого довір'я, тому йшли ми далі, знов опинилися в маленькому дворикі з басейном, звідти — до літньої кофейні ханської, через яку по дерев'яних рипливих сходах піднялися до великої посольської кімнати, а вже з неї — в посольський коридор, з якого мали потрапити до, ханського золотого кабінету.

Позолочені двері були відчинені, балджі—баша став на порозі, викричав нам в обличчя всі титули свого повелителя: "Великої орди, великої монархії, великої провінції кипчацької, столиці кримської, необмежених татар, незліченних ногаїв, гірських черкесів, воєнної тугації великий імператор, високий монарх, володар од сходу сонця, Іслам — Гірей — хан, якого життя і щасливе панування хай триває вічної".

Тоді впустили нас у золотий напівморок, де на парчевих подушках возсідав Іслам — Гірей, ми нагнули свої непокірливі шиї і вклякли на одне коліно, мали б ще заплющити очі від сяйва золотого каптана ханського і його золоті шапкї з самоцвітами, але я доконечно мусив бачити лице повелителя всіх татар, тож не заплющувався, не відвертав погляду. Тисячі облич пройшло переді мною за довге життя, не всі zostалися в пам'яті, а це мав тримати, як свою долю. У хана лице було мовби хлоп'яче, хоч і був чоловік уже в літах (може, на кілька років лиш молодший за мене), якесь невловиме, ніби поламане вітром, очі геть не татарські, округлі, гострі, як стріли з лука, губи

зневажливо підібгані. Мав свої обрахунки з світом, який не був надто милостивим до Іслам — Гірея. Замолоду потрапив у неволю до поляків і цілих сім років свдів у Мальборку. Тоді треба було втікати в Порту, бо в Криму почалася гризня за ханський трон, а Стамбул охоче приймав у себе кримських царевичів, щоб лякати хана тими, що ждали скуштувати халви володарства. Коли вже Іслам — Гірей мав сісти на троні, наперед вискочив його молодший брат Мехмед, який зумів наобіцяти султанським візірам більше, заодно вмовивши їх, щоб сховали старшого брата якомога далі, аж на Родос, звідки вже не було вороття нікому. Та чи то Мехмед — Гірей не догодив Порті, чи то Іслам — Гірей зумів перекупити найближчих підніжків султанського трону, але незабаром на Родос помандрував уже молодший брат, а старший нарешті засів на кримському троні. Кому тепер міг вірити цей чоловік, кого поважати, кого шанувати?

Хан стріляв очима по наших постатях і по наших чубах, він міг би довго смакувати й втішатися нашими нагнутими шиями, але, знаючи межі людського терпіння, милостиво змахнув рукою, припрошуючи нас сідати на килими. Доки размін — бей викликував наші імена, хадим — ага мовчки показав своїм євнухам, щоб мерщій підкладали нам під боки шиті золотом подушки, і ми всідалися вже й не по — козацьки, а мовби якісь паші заморські абощо, а вже тоді я розпочав свою мову. Треба було передовсім вихвалити всіляко повелителя всіх татар, але вихваляння в мене якось не вийшло, все заверталось на болі та нещастя народу мого, хоч і знав я, що чужі болі ще ніколи й нікому не дошкуляли. Великий візир, Гаразд знаючи норози свого повелителя, урвав мою мову, спитавши, чи то правда, що король звелів козакам воювати Порту, отже й Крим. Я мовчки передав королівські листи до козаків. Хан сам вчитувався в них, бо вмів по — польськи після своїх сидінь у Мальборку. Мовчки повернув листи великому візіру, той — мені. Іслам — Гірей перемовився півголосом з великим візіром і Тугай — беєм, єдиним з мурз, допущених на цю власне таємну розмову з козацькими послами, після чого Сефер — ага спитав:

— Як можемо вірити козакам, що стільки разів виявляли віроломство до благородних татар?

Я міг би багато сказати цьому нікчемному царедворцеві про вагу їхнього благородства, але мав мовчати і гнути шию.

— Залишу великому ханові свого сина, — сказав я.

Тугай — бей засовався на подушках. Він знав, що то віддавати сина силоміць чи добровільно. Хан кивнув милостиво. Тимоша приймав у закладними. Але й цього йому було мало.

— Поклянись! — звелів він мені.

Я роззирнувся. На чому ж присягати? Євангелія немає, бо отця Федора в палац брати не велено. На Корані? Але ж я не мусульманин, не вірю в їхнього Аллаха, бо маю свого Бога.

— Великий хане! — мовив я. — Хай буде вічна слава твоя, твоєї руки і твоєї осяйної зброї. Для козаків найвищою святістю є те, чим вони виборюють свою волю: шабля та спис. Дай свою шаблю, і я заприсягну на ній, щоб твоя величність мав віру в чистоту

наших намірів.

Іслам — Гірей усміхнувся й звелів принести свою шаблю. Його селердар — ага⁴⁵ зродився, як святий дух, так ніби стояв за дверима й ждав, кому відтяти голову. Він блиснув мені перед очима золотими піхвами ханської шаблі, видобув синюватий клинок, мовби вагаючись, потримав — його якусь мить, тоді дав мені до рук. Я став по — лицарськи на одне коліно, поцілував холодну гостру сталь, урочисто промовив по — татарськи: "Боже страшних сил, усієї видимої і невидимої тварі содитель! Присягаюсь, що хоч би що я загадав, хоч би чого попросив у його ханської милості, все робитиму без підступу й зради. Якби я замислив що — небудь на шкоду його ханської милості, то нехай, страшний Боже, ця шабля зітне мені голову!"

По цих словах я подав шаблю ханові, і він милостиво кивнув мені й звелів селердар — азі взяти зброю.

Але ще перед тим стали наді мною два ханські тілохранителі—оглани з оголеними шаблями в руках, так що опинився я під сталлю, та це не злякало мене, думка моя пульсувала гостро й потужно, тепер уже мав я до кінця свого життя йти отак крізь шаблі, пробиватися крізь їх смертельний блиск, крізь холодну білу смерть, яку несли вони з байдужою невтомністю всім винним, а здебільшого невинним душам.

Заговоривши, Іслам — Гірей звертався мовби й не до нас, а до простору, очі його, щоправда, свердлили мене, а лице повернуто кудись убік, і голос його різкий так само летів кудись понад нами й поза нас, так що ми мали виловлювати його, збирати, як жебраки збирають крихти, кинуті їм недбалою рукою багатія, та що тут можна було вдіяти, коли від слів цього немилосердного чоловіка залежала доля; мого задуму.

Однак слова, попри всю зневажливість способу мовлення ханського, були прихильні й милостиві:

"Милості наші схвилювались, як море, і сонячні промені розійшлися по всесвіту від захвату, бо в нас народилося бажання виявити покровительство блискучому вождю козацтва дніпровського, левові, славному добрим іменем, хороброму мужу Хмельницькому Богдану і видати про це своє повеління — знак щастя і взірець вишуканості".

Далі було не так складно, бо йшлося про харадж, який треба було приносити щороку до стремен ханських під іменем подарунка, про гроші для мурз, про гроші на озброєння, на коней і на харч для війська, а кінчалось й геть несподівано, бо хан, посилаючись на вічний мир між султаном і королем, участі в війні проти королівства Польського брата не міг, обіцяв тільки послати на поміч "хороброму левові Хмельницькому мужнього барса, прославленого воїна великого Тугай — бея" з його ногайцями.

Великий візир сказав, що грамоту ханську ми одержимо завтра, після чого Іслам — Гірей підвівся й запросив усе посольство разом з мурзами і духовними особами, які з'явилися в покоях, до обіду.

Повільно переходили до іншого покою, так само розписаного золотом, з решітчастими вузькими вікнами. Євнухи носили кувшини з тазами й рушниками,

опускалися перед кожним на коліна, зливали воду, подавали рушники, тоді пов'язували серветки, як малим дітям. Хан пив саму воду, нам на вибір були вина, пиво, просяна буза, горілка наша і турецька, в яку треба було доливати води, щоб вона побіліла і стала схожою на молоко, яке правовірний може пити, не ображаючи свого пророка, при ханові, може, слід було б виявити стриманість, та надто довго були в напруженні, тому спробували з Кривоносом і турецької, і своєї горілки, я підлив і великому візиру, щоб хоч трохи розм'якшити його шорсткий язик, і татарські змісли виявилися так само податливі, як і християнські, Сефер — ага розчервонівся від горілки, присунувся до мене ближче, прошепотів:

— Ти ж знаєшся на турецькому письмі, то й не тобі розказувати, як читаємо ми фірмани з Стамбула. То вельми хитре письмо. Коли над певним словом крапка поставлена пером султанського язиджі, то воювати проти короля не можна. Коли ж то насиділа муха, тоді можна.

— Скільки ж та муха має проковтнути золота, щоб насидіти таку гарну крапку? — поцікавився я.

— Коли ти знаєшся й на годуванні мух, то ти справді Великий вождь козаків дніпровських, — вдоволено промуркотів Сефер — ага.

Їли довго й багато, до стогнання. Не те що козацька тетеря й саламаха. Аші—баші⁴⁶ носили гори м'яса, дичини, пілавів, тоді була втіха горла — солодоші й плоди, шербетти і уяршем⁴⁷, по обіді знов євнухи носили кушини з водою, мили ми руки й губи, перейшли ще до нового покою, де всілися на решітчастому балконі й стали дивитися на акробатів і слухати ханську зурну внизу в залі, а нам тим часом подавали сластьони, каву в золотих фельджанах і довгі кальяни з бурштинами, обсипаними яхонтами і діамантами.

Обід тривав до пізньої ночі, він став і вечерею водночас, затягнувся довше, ніж переговори, власне став продовженням переговорів, там виявлено було нам милість і обіцяно поміч, тепер нас намагалися приголомшити й знетямити, вбити в наші вперті козацькі голови переконання в тому, який великий хан Іслам — Гірей, який він дивовижний, багатий, витончений, мудрий, може й геніальний.

Коли досьорбали каву, хан показав рукою, щоб я передав йому свій фельджан, я посунув до нього золоте кунштовне начиння, Іслам — Гірей перевернув мій фельджан на блюдце, трохи почекав, поки розтечеться гуща, тоді підняв посудину, глянув на неї і на блюдце й став вичитувати знаки, виписані кавовою гущею.

— Божі вуха з твоїх уст, великий хане! — вигукнули його царедворці, та він чи й почув їх, зосереджений на своїх пророкуваннях, що зачіпали вже не тільки мене, а й його самого, віднині мого союзника.

— Бачиш цю постать потужну в фельджані, — поважно мовив хан. — Свідчить вона, що досягнеш величі. А що постать похила, то скакатимуть на твою велич ниці люди всіляко. Від стоп аж до карку скакатимуть, і ніяк од них не вбережешся.

Я хотів відповісти йому нашою приказкою: на похиле дерево кози скачуть, та змовчав. Що мені ті кози!

Хан же підняв свій фельджан, який перед тим так само перевернув над блюдцем, мовив далі ще з більшою поважністю:

— Можеш бачити тут, яка велич моя. Вона очищена владою, отриманою у спадок, і влада ця — необмежена й незалежна. Ти ж будеш залежний од усього, і буде тобі тяжко. Тепер поглянемо на блюдця. У мене великі путі, і всі вони вільні, як вітри. В тебе теж великі путі, але так само обмежені, як і велич. Ходитимеш сушею, водою великою і водами малими, але щоразу доведеться тобі долати перешкоди, і ще й не знати, чи ти їх здолаєш.,

Я посміявся собі в ус на ту бундючність. Здолаємо! Все здолаємо!

Вельми докучала нам неймовірна поважність, яка панувала впродовж цього безкінечного об'їдання й обпивання. Кривоніс іноді виривався з якоюсь зухвалою мовою, навіть терплячий Бурляй совався на своїх подушках, погмикуючи й тяжко відсапуючи. Я гамував їхню нетерплячку, обіцяючи в думці, що більше не їстимемо таких обідів — ні ханських, ні султанських, ні королівських.

Повернемось до козацьких сухарів та вже там і зостанемось. Ой повернемось!

А тим часом, сильні і шумні від вина ханського будучи, радісно їхали з палацу, вельми уконтентовані переговорами та ще й обдаровані щедро ханом на одпуск і вклоняння. Самому тільки мені дарунків було піднесено на три або й чотири тисячі золотих: черкеський панцир з мисюркою та карвашами⁴⁸, з модним сагайдаком, стрілами й шаблею під позолотою, двоє коней подунайських у сідлах і легкій, але, вельми вишуканій Черкеській збруї, виборну янчарку⁴⁹, нарешті, каптан з доброго багатого грезету і кунтуш найкращого французького сукна, підшитий найвиборнішими сибірками⁵⁰. Та й усе посольство обдаровано було сукнями⁵¹, мусульбасами і сап'янами. На дорогу ж від хана прислано три куфи вина, п'ять биків, 15 баранів і всієї іншої знадоби, а також звелено доставляти до двору вірменина, де лишав я свого сина Тимоша, готовизни по потребі, як синові гетьманському для підтримання його честі.

14

По заході сонця вдарили всі чотири гармати січові, а переночувавши, удосвіта знову зроблено постріл з тих гармат, — то був заклик до великої ради.

Коли ж сонце весняне розсипало по всім піднебессі своє вогненне ясносяйне проміння, вдарено в котли на раду, але одразу й побачили, що січовий майдан затісний для козацтва і для всіх тих, хто прибув з степів, лугів і приток, тож довелося вийти з січі на велику площу крамного базару. Козацтво охоплювало плац збитим півколом — плече в плече, рука в руку, голос у голос, погляд у погляд. Зроблено стіл з перевернутих бочок, накритих великим килимом, на той стіл козацький старшина клала клейноди й почесні знаки, шапки, шаблі, печать, чорнильницю, принесено булаву й бунчук.

Осавул поставив посеред плацу корогву козацьку з вигаптуваним срібним архангелом Михаїлом і чайкою на морі.

Отець Федір відправив короткий молебень. Тоді кошовий Дорошенко звернувся до громади, викричав моє ім'я і попросив, щоб я сказав слово козацтву., Мова моя була ще

коротша за молебень отця Федора, бо вперше в діях народу мого і його славних лицарів став перед ними чоловік, який мав привілей королівський воювати проти султана й хана кримського і водночас отримав од хана запоруку дружби й помочі у війні проти короля.

— То куди нам іти? — поспитав я. — Чи знов на море топиться в пучині, а чи повернути на Україну та очистити її від пана і загосподарювати в своїй хаті? Хто ми? Мужики, чернь, хлопи? Але й македоняни були перше прості землероби, а з Александром завоювали півсвіту; так і римляни з пастухів постали, а прогриміли на всю історію; і турки з простого розбійництва такої обширної держави володарями стали. То чи ж нас не стачить бути великими у своїм домі!

— На Україну! — загукало козацтво.

— Додому!

— Тільки свисни, батьку, з панського війська зваримо кашу!

— Порубаємо на капусту!

— Полу щимо, як квасолу!

Кошовий прокричав про вибори гетьмана для походу, та вибори вже й сталися. Полетіли догори шапки, заgrimів увесь простір:

— Хмельницького!

— Хмельницького волимо!

— Хай буде Хмельницький!

— Сам Бог його послав нам!

— Богом даний!

— Богдан!

Кривоніс підштовхнув мене кістлявим своїм твердим плечем до помосту з бочок, я став на нього, щоб усі мене бачили. Дивився на себе збоку, але не вмів побачити як слід, тож мав вірити тому, хто опише мене, передаючи потомним мій вид і норов: "Муж в силі віку, середнього зросту, широкоплечий, могутньої будови тіла і виразних рис. Голову мав величезну, шкіру обвітрену, майже спечену, очі чорні й трохи косуваті, як у татарина, а над вузькими устами звисав тонкий вус, розходячись при кінцях у дві широкі китиці. Обличчя його потужне виказувало відвагу й гордість. Було в нім щось привабливе і відразливе водночас — поважність гетьманська, поєднана з татарською хитрістю, доброта й дикість".

Що ж, усі мій по — своєму дикі, та в кожного душа своя.

Тоді я не чув голосу, який припише мені дикість. Чув іржання коней, хрипіння вмираючих, бачив одрубані голови, поранених, що корчаться в багающі й кричать: "Добий! Добий!" Душа людська проростає з болю. Гетьманська теж.

До мене піднесено хоругву й бунчук і поставлено обабіч помосту. Тоді кошовий вручив мені булаву, знов ударили гармати, заgrimіли бубни, і тисячі горлянок ревнули: "Слава!"

Так Починалася моя безмежна влада над усіма цими людьми, над землями і водами, над усією Україною.

"Гетьмануй над нами, а ми — твої голови до загину!" — гукали старшини, підходячи до мене і вклоняючись, а я подавав кожному руку. Тоді йшли козаки і всі ті, хто прибіг на Січ звідусюди, і кожному я тиснув руку, скріплюючи наше братство і вірність.

Я, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького славного...

Я, Богдан Хмельницький, гетьман Війська його королівської мощі Запорозького...

Я, Богдан...

15

Визначив полковників: Івана Богуна над запорожцями, Данила Нечая над голотою, Федора Вешняка — над реєстровими, що прилучилися до нас, Івана Ганжу — над кіннотою. Генеральним писарем назвав Самійла, генеральним обозним Чарноту, Демко й Іванець стали моїми осавулами, Бурляй начальником армати, хоч і мали ми гармат лиш чотири, з них одна тріснута. Кривоніс міг би стати наказним гетьманом при потребі, тим часом мав бути сотником при мені. Сприйняв те з своїм звичним похмурым гумором.

— Шабля покаже, — мовив коротко.

Я знав, що починаю з найтяжчого: ще не пішовши на війну, розпочинав війну проти себе, наплodжував ображених, скривджених, непоцінованих. Та що мав діяти? Не були довкола мене самі ангели. Мабуть, лиш отой вигаптуваний на хоругві — та й годі. Не міг я сказати, щоб між добрими й повздержливими людьми не було лихих і своєвільних, надто в народі козацькім, здавна поривчім. Я вибирав тих, кому вірив. Найбільшу ж довіру викликають натури найпростіші. Вони надійні й зрозумілі. Незбагненне викликає острах і зненависть. Люди — зернина до зернини. Зовні мовби всі однакові, а в кожному світ окремішній. Хіба треба казати зернині, щоб вона проростала? Зігрій сонцем, покропи дощем — і проросте й при битій дорозі, і на твердім перелозі.

Чи маєш очі, щоб бачити, і уші, щоб чути, і уста, щоб мовити? Дивимось очима Господа Бога, слухаємо його всечуючим вухом, мовимо його вогненным словом. Тоді приходять пророки і поети — і вже ми їхні раби і довіку не скинемо з себе ярма покори і бурмотітимемо їхні слова, забувши власні, або так їх і не навчившись за ціпе життя. Добре це чи зле? Я ж не мав ні пророків, ні поетів, мав лиш засіяти поле, а коли виросте і що — те дано знати лиш нащадкам. Оливина дає плід аж за десятки літ, Довго ждати, а треба. Я починав діло для живих, а чи діждуться вони плоду? Ждатимуть, вже й умерши, і живі кричатимуть до них, а мертві ждатимуть того крику.

Тепер я мав звернутися до всього народу свого, перш ніж вирушити з Січі. Я довго думав, як назвати те моє звертання. Послання? Грамота? Відозва? Декрет? Звернення? Вже існувало слово "універсал", воно охоплювало все: заклик, пристрасті, пророцтва, плачі, обітниці. Я вибрав універсали.

Самійло сказав:

— Король теж видає універсали.

Я відповів:

— Король або карає, або ж обіцяє милості. Я нічого не обіцяю, крім смерті.

— Тоді хто ж може пояснити, який смисл мають слова твоїх універсалів? — подивувався Самійло. — І чи вони взагалі мають якийсь смисл? Що це за слова? Навіщо вони, що вони означають?

— А що означають громові перекази? — усміхнувся я на ту його мову. Я знав, що для Самійла миліші пошуки туманних істин про смисл життя, добро і зло, про метафізичну непримиримість божественного і демонічного в людині. Гей, пане Самійло, не там ти сховався од жорстокого життя. Втікав од тих, що живуть жорстокі, як людоїди, шукав тих, кого оберігають янголи, а чоловік повинен оберігати себе сам, бо ніхто йому не допоможе в сім світі.

Приграючи собі на своїй бандурі старенькій, проспівав я Самійлові пісню перед своїм найпершим універсалом:

Лучче ми будемо по полю літати
Та собі живності доставати,
Аніж у тяжкій неволі у панів проживати:
Ей то ж то у панів слава, що їсти й пити,
Та тільки не волен світ по світу походити...

А вже тоді сказав списувати свій універсал зазивний:

"Зиновій — Богдан Хмельницький, гетьман славного Запорозького Війська і всієї сущої обіруч Дніпра України.

Шанобливо звідомляємо вам, усім українським жителям міст і сіл обох боків річки Дніпра, духовним і мирянам, шляхетним і посполитим, людям усякого, більшого і меншого чину, а особливо шляхетно уродзоним козакам і святим братам нашим, що мусили ми не без причин почати війну і підняти зброю на панів і старост українських наших, від яких многовременно обиди поносим, злодітельства і досади і не тільки на добрах наших (котрі зависть возбуждають), но і на тілах вольних наших насиліе претерпіваєм.

Пани й князі коло Вісли і за Віслою не тільки вже стягають і з'єднують численні свої війська, але й підмовляють і побуджують на нас і пана нашого милостивого, ласкавого батька найяснішого короля Владислава, і хочуть вони це зробити, щоб із силою своєю прийти в Україну нашу преславну, легко завоювати нас вогнем і мечем, розорити наші мешкання, обернути їх на порох і попіл. Так вони хочуть знищити славу нашу, завжди голосну й відому не тільки в європейській частині світу, але й в азіатських, що лежать за Чорним морем, країнах. Ми ж постановилися в намірі нашому мужнім і безбоязним серцем та зброєю при Божій помочі стати не проти милостивого пана свого короля, а проти гордих державців, які мають за ніщо видані нам, козакам, і взагалі всім українцям високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права і вольності.

Ми шлемо до вас цей універсал наш, закликаючи і заохочуючи вас, наших братів, усіх українців, до нас на військову прою. Краще вже й корисніше полягти нам від ворожої зброї на бойовищі за віру свою святу православну і за цілість вітчизни, ніж бути в мешканнях своїх, як невістюхи, побитим. А коли помрем на війні за

благочестиву віру нашу, то наша слава і лицарська відвага гучно проголоситься у всіх європейських та інших кінцях землі, а дбання наше Бог винагородить нашим безсмертям і увінчає нас страдальчими вінцями. Отож станьте за благочестя святе, за цілість вітчизни і бороніть давні права та вольності разом з нами проти цих наружників і руйнівників, як ставали за свою правду славні борці (як уже засвідчено), предки наші, руси.

Отож ми йдемо за прикладом наших давніх предків, отих старобутніх русів, і хто може заборонити нам бути воїнами і зменшити нашу лицарську відвагу! Це все пропонуємо і подаємо на здоровий розмисел ваш, братів наших, усіх узагалі українців, і пильно й ретельно чекаємо, що ви поспішите до нас в обоз. На цьому зичимо від доброго серця, щоб дав Господь Бог здоров'я і наділив щасливим в усьому життям — буттям.

Даний в обозі нашому на Січі на третьому тижні після Великодня року 1648-го, квітня 21-го".

16

Аж тепер міг я нарешті послати Мотронці своє слою, сам споряджав гінців, казав, як пробратися, прокрастися, проникнути, знайти, вклонитися, вручити. Бо я — гетьман всемогутній всієї сущої обіруч Дніпра землі української!

"Єдине душі й серця кохання, всі на сім світі втіхи, найпрекрасніша Мотрононько!

Живе золото в крові пробуджує твоє ім'я, і вже скоро кину те золото до твоїх ніг. Я розбудив демонів нищення і пускаю їх на всіх державців і старосток — хай пощезають у димах і ревищах наших пожеж, хай стануть попелом розвіяним, хай єдваби й злотоглови їхні подеруть терни, хай перли й самоцвіти втонуть у топилах степових, а персні їхні надягнуть хай мертві.

Жди мене в Чигирині. Я вже йду і прийду. Ніхто не сміє зачепити тебе, бо я — гетьман, і рука моя стає твоїм втечищем, бо гнів мій знайде Твоїх кривдників і на небі, гнів і страшна помста.

Жди.

Мотрононько!"

Хто б'ється за чужу долю, хоче долі й для себе. Чи я жив лиш для землі своєї і ніколи для себе? Хто б так зміг? Ще не народився чоловік, що їв би чужим ротом і за якого б хтось спав, любив, дихав.

Вела мене образа і пристрасть? Згода. Та хіба лиш мене самого? А коли скласти до купи всі наші образи й наші пристрасті? Чи вмістяться вони між землею і небом і чи не зметуть усе, що їм стане на заваді, мов буря всесвітня? Мені дано до рук ту бурю, мов Богові—громовержцеві. Страшна була моя влада над цими людьми, які не визнавали ніякої сили над собою, жили, як звірі, безпритульні, надголодь, немиті, та водночас володіли досконалістю й викінченістю звірів, їхньою силою, спритом, невибагливістю і пекельною надприродною витривалістю. Тому й той, хто ставав їхнім повелителем, перевищував усі людські виміри, підіймаючись до неосяжності тиранства. Я тиран? Але найгірший тиран ліпший правління безликостей, де не зостається навіть

людини, яка могла б спитати, що ж відбувається. Сила неминуче викликає силу супротивну, так само як безсилля породжує теж тільки безсилля. Щодня, щохвилини ми вбиваємо людей. Словом, учинком, поглядом, подихом, думкою, наміром, браком намірів, злою волею і безвіллям, упертістю й поблажливістю, твердістю й нікчемністю, розумом і дурацтвами. Існує тисячі способів убивати людей, надто в непомітності існування, вже не кажучи про ті часи, коли перевертається світ. Я ж мав тепер перевернути світ і зробити це ціною людських життів. Досі міг розпоряджатися лише своїм життям, тепер дістав владу над тисячами. Як же міг йосилати їх на смерть? "Діти!" — сказав я їм. "Батьку!" — відповіли вони і пішли вмирати, але не за мене, а за себе самих. Справедливість належала тільки їм і смерть так само.

Самійло записав тоді про мене: "Поглядав він на той час увсебіч численними очима розуму свого, як хитрий ловець, і тримав свої караули на милю і навіть далі від обозу".

Моїми очима були очі всього народу мого, тож бачив я все, ніщо не могло приховатися від мого погляду. Переді мною стояли одверті всі шляхи України тоді як городи й села українські, пишаючись незагнузданою волею своєю, яку я розбудив у них, не то панам своїм, а й панському собаці дороги не вказували. Коронні гетьмани тирлувалися між Черкасами й Корсунем, лякалися вглибитися в мовчазні степи, а самі підігрівали себе п'яними похваляннями, що для збунтованого плебсу не варто висилати навіть війська, досить кількох сотень охочих, щоб пов'язати бунтівників, взяти їх у лики та привести до пана Потоцького на розправу. Так і послав коронний гетьман сім корогов драгунських і чотири козацькі кварцяні корогви з їх ротмістрами під началом свого сина Стефана і комісара козацького Шемберка — "ловити" Хмеля. Пішли вони по першій паші полем на Кодак, а по Дніпру пущено три полки реєстрових з полковниками Кричевським, Вадовським і Гурським та осавулами військовими Барабашем і Караїмовичем Ілляшем. Обидва війська мали щоденно зноситися, але забули про це одразу. Гетьманський син з Шемберком посувалися черепаїною ступою, помалу й без поспіху, наче бажала подовжити в цьому світі своє існування. З Крилова вони пішли не узбережжям Дніпра, порізаним ярами й укритим лісами, а завернули у відкрите поле, бо мали значний обоз і гармати. Йшли, часто зупиняючись, прогаювались на попасах і тішились тодішньою приємною для людського серця весняною прохолодою. Барабаша ж із Кричевським дніпрові бистрини прудко і якнайшвидше несли донизу.

Тим часом коронний гетьман Потоцький і польний гетьман Калиновський, гризучись між собою, як собаки, з трьома тисячами війська і величезними тяжарами сунули слідом, а то ставали, та знов гризлися, та бенкетували й дівкарували.

Я прийшов із Січі, щоб прихопити кожне військо по — одинчо і розбити його, а тоді взятися й за обох гетьманів.

Вже за місяць до цього Тугай — бей з Карач — мурзою й ногайцями переправилися коло Кизи — Кермена й тепер попасали коней на Базавлуку. Орда була лиха, нічого й дивитися. Коли поїхав я до Тугай — бея, він не став і збирати розпорошених по балках своїх нужденних воїнів, обідраних, голодних, без шабель і луків, з самими тільки

маслаками кінськими замість справжньої зброї.

— Скільки маєш війська? — спитав я його.

— Не менше як дві тисячі, — похвалився Тугай — бей.

— Але, мабуть, і не більше?

— Може, й не більше, — хитро примружився мурза.

Сказати правду, то мого війська так само було не більше двох тисяч, хоч і не менше, зате духом своїм змагатися могло з будь — ким.

Козаки в числі хоч незначнім, граючи на коломийках, б'ючи в бубни, йшли із знаками над полковниками — під бунчуком і під білими хоругвами, з піками, у зухвалих магерках і видрових кабардинках⁵². Наді мною теж везено бунчук гетьманський, хоч булави за поясом я не мав, слушно розмірковуючи, що не перемоги до булави, а булава до перемог додається.

Козацька пісня лунала над весняними степами:

Гей, сорок тисяч війська ще й чотири,

Гей, виїздили козаченьки з України.

Гей, вони посідали на могилі,

Гей, викресали вогнику, закурили.

Гей, викресали вогнику, закурили,

Гей, розпустили пужар по долині.

Гей, попалили діточки солов'їні...

Гей, що котриї старшенькі, полетіли,

Гей, а котриї менченьки, погоріли...

Ох, горітимуть і меншенькі й більшенькі, мабуть, бо смерть не вибирає. З грішним і праведний буде смертю битий — може між сухого і сире горіти... Ще я вагався, ще ждав поступок від Потоцького, тому й прямував до свого Чигирина, не мірячись тим часом далі. Дорога до Тясьмину йде Чорним шляхом, на Саксагань, повз верхів'я Жовтої Води, і Княжі Байраки, і відкритим полем; я пішов по ній, маючи по праву руку ногайців Тугай — бея для роз'їздів по ярах і лісах від Дніпра, щоб Барабаш не висадився і не вдарив несподівано мені в крило. Кривоніс пускав наперед вивідників, які вистежували кожен посув Шемберка й молодшого Потоцького, і тепер вже знав я, що перехоплю їх на Жовтій Воді. Я йшов назустріч своїй першій великій битві. Може, й останній, хто ж то відав!

Військо тільки йде охоче і весело на ворога, але битви чи й прагне коли — небудь. Як і рветься до чогось, то хіба що до захисту, коли вже беруть його за горло, або ж до грабунку, здобичі, примітивного насичення й спочинку. Бо кожен хоче жити, а битва — це неминуча смерть для когось. Полководці ж мріють тільки про битви, бо без цього мовби вмирає їм щось у душі і вони самі поволі вмирають навіть тілом. Полководець — творець і пророк. Як той, що складає пісні й думи, як живописець, який малює святах на іконах і парсунах, як співець, що голосом своїм піднімає душі, як пророк, що словом веде на подвиг цілі народи. Та він і вище за всіх, бо вони можуть творити лише під ослоною його потужної руки, бо лише він знає, що пророки перемагають тільки тоді,

коли озброєні. Так влаштовано світ, і ніхто не може уникнути своєї долі, навіть сам Бог.

Я ще не мав слави, вороги вважали мене просто дрібним бунтівником і свавільником, світ не чув мого імені, але мені воно вже роалунювало тисячоусто, вже гриміло в мені передчуття великих звитяг, бо став я й не над військом, а над цілим народом, а народ нездоланний, бо хіба ж не доводить цього орда? Що таке орда? Це весь народ, коли навіть маленький, будучи збитий у єдиний кулак, він трощить усе довкруг і немає йому впину.

Я відчував у собі сили неміряні і дух безмежний. Невгадність мислі, непередбачуваність, несподіваність — і для ворогів, і для друзів, і для самого себе. Думки висікаються, як іскри кресалом, і розрізають простір, як вогненні кулі, — куди яка полетить? Ніхто не знає. Але в тобі живе могутня воля, яка все те спрямовує. Іноді мені самому ставало страшно від своєї всемогутності, здавалося, ніби сидить у тобі висока сила і веде не знати куди, в які краї, на які небеса.

Де буде битва, я ще не знав. Ішов навстріч шляхетському війську безстрашно, але й обачливо. Знав, як похваляється молодий Потоцький, що не мечем і зброєю, а батогамі зможе притлумити бунтівників, але я на цю зневагу мав відповісти повагою до ворога. Що більше такої поваги, то тяжче їм буде з нами змагатися. Не ми їх кликали сюди — йшли самі. Не ми їх ловили — вони хотіли обкласти нас, як загнану дичину. Тому й намірився я вибрати вигідне місце й там ждати Потоцького і Шемберка. Коли б вони навіть проминули мене, то однаково б мали вернутися, лцоб знайти, бо для цього ж послані були коронним гетьманом.

Я став ждати шляхетське військо на Жовтих Водах, знаючи, що їм ніяк не поминути цих місць, вельми зручних при поході: тут була вода для людей і коней, ліс для вогнищ, саме тут пролягав найкоротший шлях на Січ, і хто ходив по ньому бодай раз, то знав, що на Жовтих Водах можна зупинитися на день і на кілька для перепочинку, бо урочище підносилося над степом, пануючи над довколишньою місцевістю і забезпечуючи від несподіваних нападів. Жовті Води в тому місці розходилися на дві вітки, творячи між річкою Жовтою і Очеретяною балкою великий клинець, зарослий лісом, що звався у козаків суперником Чорного лісу. З трьох сторін клинець захищався болотами й балками, повними весняних вод, і відкритий був лише з півночі, звідки й мали підійти панські корогви. В цьому прикритку коло лівого берега Жовтих Вод я звелів ставити табір, обсипавши його з чотирьох боків земляними валами. Ходив серед козаків з своїми полковниками й сотниками, сам брав лопату, помагав сипати землю, бо теж народжений для отакого риття в землі, бо й звано нас землеробами, кротами, черв'яками земляними, зневажаючи всіляко й насміхаючись. А ми й не ображалися і не зважали на панські кпини, бо знали, що земля — то для нас хліб, скарб, достатки і всяка фортуна, земля була нашим захистом і нашою зброєю, і козак воював стільки ж мушкетом, як мотикою та лопатою, він мав ці обидва інструменти на однім держаку, завсіди прив'язані до пояса, з ними він багато вмів, багато міг, багато доказував, сипав землю, робив укріплення, хитрі пастки для кінноти серед безмежних рівнин свого степу, гробовища, становища, городища, могили, шанці, вали, сторожові могили —

скільки того земляного сипання по всій Україні! І все те обкипіло кров'ю козацькою, облилося потом негербованого люду нашого.

Ми вивели вали за одну ніч, ще й прикрили їх травною і гіллям, так що наш табір зливався із зеленим світом довколишнім до цілковитої непомітності. Козацький священик отець Федір, що був невідлучно зі мною, хвалив козацьку роботу: "Добре, дітки, добре, добре і гаразд. Нечиста сила втікає від зеленого, тому Бог і покрив землю зеленими травами та лісами. В темряві ж зеленого не видно, і тоді запановують довкруг дияволи. Чи ж нам брати їх собі в спільники? Земля є свята, хоч би потоптали її всі війська світу, хоч би сплюндрували найлютіші наїздці й грабіжники, хоч би палили найпекельніщі вогні. Земля свята і вічно оновлюватиметься".

— А чого вода каламутна, отче? — питали козаки.

— А чого ж вона каламутна? Хто вважає, що від глини, то воно й так, а ще від знамен ворожих. Падає від них тінь, і вода каламутніє. І душі каламутніють. Отож, бережіться, дітки. Як сказав апостол, духа не угашайте.

Потоцький ішов наосліп. Я й далі держав козаків на вістях і знав про кожне посунення ворожого війська. Ми спокійно сиділи в своєму сховку, а пани, не маючи й у гадці, що жде їх засідка, прийшли до правого берега Жовтих Вод і стали переправлятися до нас на лівий берег.

Козаки мої сиділи тишком та нишком, як святі, лиш переморгувалися та посміювалися в вуса, і так би ми й дочекалися, поки все панство впаде в наш капкан, але чорти принесли під самий наш вал якогось драгуна німецького справляти велику нужду. Поки той драгун приноровлювався до місця та шукав затишку, козацтво ще й нічого. А як став розстібати свої німецькі плюдри⁵³, на валу засичали гнівні шепоти:

— Чи ти ба!

— Воно ще нам під ніс тут смердітиме!

— Принесло своє стерво аж сюди!

— Воняло б уже перед панством!

— Наверне тут купу, ще перечепишся, як на панів бігтимеш!

— Ану ж, Грицьку, сипни йому з мушкета попід гузно!

— Стривай, то ж не німець, а наш козак!

— Чечель з реєстрових! Тільки плюдри на нім та кабат⁵⁴ німецькі!

— Ач, морду наїв на панських харчах!

— Ну, то дзумкни його стрілою!

— А куди цілити?

Хтось із сотників устиг стримати козаків, та, видати, до того Чечеля долинули перемовляння на валу, він глянув пильніше на дивно погорблену землю, мерщій підсмикнув свої плюдри і, заходячись у мовчазному крикові, помчав до переправи.

Там зчинився дикий тумулт⁵⁵, військо стало мерщій завертати назад, клятий той реєстровець зіпсував нам увесь празник, засідку нашу викрито дочасно, і я мав тільки дивитися, як пташки виприсають з перевісів, розіпнутих для них у степових пущах.

Для мушкетового вогню вони були задалеко, гармат, як сказано вже, я мав надто

мало, отож довелося трохи полоскотати вельможне панство з гаківниць та для страху пустити кілька ядер у ту колотнечу, що зчинилася на переправі, бо вже з першими вистрілами козацьких гаківниць там завирувало, закипіло, зателесувалося, ті, хто встиг переправитися, кинулися тепер назад, зіштовхувалися з тими, хто борсався в грузькій воді, сильніші топтали слабших, коні налітали на людей, вози загрузали, перекидалися, лайки, стогони, прокляття залунали над ройовиськом, а тут ще додали свого голосу й козаки. Підіймали гук аж під небеса, обсипали й ганьбили страшними лайками, прокляттями, сороміцькими й поганими словами синів шляхетських, жовнірів, невдалих регіментаріїв, обох гетьманів і самого короля їхнього.

Недолугий регіментар, старостка ніжинський Стефан Потоцький ще й зривався до приступу під козацький табір, але розважливий Шемберк утримав його від явної смерті, продовживши йому ще на два тижні нікчемне життя. Шемберк мерщій звелів вертатися всім на правий берег і там ошанцювався: збив вози чотирикутником, повів поперед себе На верству довкола вал, поставив на ньому гармати і примусив робити укріплення в таборі.

Коли стемніло, ми теж переправилися на правий берег, до ранку оточили польський табір шанцем, підвели гармати й гаківниці, але вранці тяжка панцирна кіннота шляхетська вдарила на наш передній шанець і вибила звідти козаків. Це був полк Нечая, не звичний до таких штурмів, тож я велів їм одступити до лісу, а тим часом полк Вешняка вдарив на кінну їзду з крила і загнав її назад до польського табору.

Потоцький і Шемберк мали вже побачити, що впіймалися самі, хоч і вирушили на лови Хмельницького. Наші шанці проходили попід лісом, який щоразу давав козакам притулок і захист, до того ж вивели ми їх вище, ніж шляхта свої, і тепер могли бачити у ворожому таборі навіть собаку пана Шемберка. Позаду польського табору була заболочена річечка Зелена — не відступиш і не втечеш. Вийшло, що невдалі регіментарі самі себе замкнули в цьому просторі і тепер мали покірливо ждати, коли ж козацтво потрощить їх доценту. Тим часом не мали нічого іншого, як зміцнювати свій табір. Рили землю цілий день і цілу ніч, мали між собою чи не половину реєстрових з нашого люду, тож було кому копати й сипати, і коли наступного дня нечаївці спробували ввірватися — до шляхетського табору, то не пробилися й до передніх шанців, — так багато встигли за ніч наші супротивники.

Вони вибудували укріплення свої довгастим колом, розімкненим на південь до наших окопів. Цей вихід захищено серпастими шанцями, внутрішнім боком своїм оберненими до поля. Всіх тих шанців було шість, по три з кожного боку виїзних воріт. Вони йшли рівнобіжно, творячи чотири ряди укріплень, окрім того, було ще шість шанців, обернених відкритими дугами до середини табору, вони творили мовби вулицю, що йшла від поля до головних окопів, по три з кожного боку, один за одним банкетами. Один шанець з колодязем у кінці вулиці замикав ворота. Могло видатися, що укріплення неприступне і його тяжке колесо розчавить будь — яку силу. Мабуть, Шемберк доволі слушно розмірковував собі, що я притьма кинуся здобувати табір, і

гарячі голови справді штовхали мене на це, та я не рвався до шляхетських шанців. Збирав раду, питав: хто хоче перший порватися, кому кортить? Жоден з моїх полковників і сотників не хотів першим мовити, бо, як люди прості, а хитрі, боялися вискочити з дурущами, які викличуть сміх, і на все життя тоді отримаєш знущальне прізвисько. А чи ж я сам, досвідчений воїн, старий чоловік, міг допустити, щоб мене, переміг жовтодзьобик Потоцький, посланий своїм батьком здобувати слави на смертях наших? Я казав спокійно: "Хай пани телесуються".

З шляхетського обозу палили гармати, але ядра майже не долітали до наших шанців, і за кілька днів убито тільки одну шкапу, яка паслася на полі між нашими таборами. Регіментарі, не знаючи моєї сили, не зважувалися виходити в поле, не випускали й драгунів, що були, власне, нашими людьми, тільки перевдягненими в німецькі строї. Але жменька панцирної їзди, яку мали при собі, щодня вилітала проти нас і в страшній тупотняві рвалася то на один, то на другий козацький шанець. Це було видовисько знакомите. Важкі коні, прикриті латами, на них схожі на дияволів верпшики з крилами над плечима, так що й татарський аркан супроти них безсилий, і всі в сталевих панцирах непробивних, а поверх панцирів у кожного — білі смертні сорочки. Мчать — і ніяка сила не може їх зупинити. Я казав козакам: "Пустіть їх, розступіться! Це сама смерть і вікторія. Розступайтесь і вклоняйтесь цій великій мужності народу лицарського!"

І козаки розбігалися увсебіч, кіннота проскакувала в порожнечі, нічого не здобувши, тяжко повертала назад, щоб наступного дня знов скакати на козацький табір і знов вдарятися в порожнечу.

Іноді охочі з козаків залягали на полі у викопаних долках, затаювалися там, лоскотали шляхетських коней списами в підчерев'я, а к°ли вершник летів разом з конем на землю, то лоскотали й вершника, хоч і знали, що за таке молодецтво колись розтопче їх. сталева лава гусарська.

Такі смертні іграшки тривали день, і два, й тиждень. Чи можна збожеволіти від видовища крові? Не божеволіють навіть ті, хто її розливає. На жаль, не божеволіють. Щодня перед нашими очима вмирали люди, і то найліпші, бо ж умирали добровільно, попереду нас не ждало нічого, крім смертей ще більших, та водночас ще ніколи не закипало життя, як тепер.

Вже пролинула перша весняна гроза над простором, і перший грім ударив над пагорбами й падолами, етеп здіймався до сонця буйними травами, повнився пташиним співом і клекотом, кажани літали в темряві безшелесні, як душі грішників, черепахи великі, як ночви, грілися на піщаних горбах коло боліт, гади, прокинувшись од зимової сплячки, шелестіли в травах, заповзали в намети, грілися під теплими козацькими боками, лелеки летіли на Україну й перепочивали в зелених нетрях довкола нас, з спокійною цікавістю приглядаючись до людського румовища, а ми сміялися й кричали до них, як діти малі:

"Лелеко, лелеко, до осені далеко!" Вовки й лисиці збігалися з усього степу, чуючи дух крові, але не відважувалися наближатися до Жовтих Вод, налякані кипінням нічних

кострищ в обох таборах, надто в козацькому, де я звелів кожному палити по п'ять вогнищ одразу, щоб налякати ще більше Потоцького й Шемберка.

Я знав, що вони чекають помочі від головного війська, тому щодня слав гінців до Тугай — бея, щоб підійшов із своєю ордою, яка самим виглядом своїм змусила б шляхту капітулювати. Не битися — лиш налякати, і вже й цього задосить. Однак хитрий мурза десь ховався по далеких балках розлогих, послав мені якусь сотню вершників, більше не давав, вичікував, вистежував, остерігався прогадати і завчасу приєднатися Не до того, хто переможе. Власне, я сам гаразд відав, що не мені загібати жар чужими руками, що ніхто не здобуде нам волі, ніхто не подолає ворогів. Знав я й те, що Дніпром пливуть у байдаках реєстрові, які вийдуть на берег біля Кодака і підуть у степ. шукати кварцяне військо.

Ворога найзручніше бити поодинці. Тому, замкнувши в пастку Потоцького й Шемберка, я послав уздовж Дніпра кінноту Ганжі, яка мала зустріти реєстровиків і схилити їх на наш бік хоч би як це було важко. Мало хто знав про цей мій намір навіть у моєму таборі. Потоцький і Шемберк і в гадці не мали, тому спокійно сиділи за своїми редутами, ждучи підпомоги, і знову ж таки й не для себе, а щоб без зброї, самими лиш батогоми поскоромнити оте, як казали вони, "українське гультяйство", що зібралось в цих степах.

Не було мені тоді легко. Був я гетьманом без перемог, не відзначився ще нічим, навіть орда, яку так щедро пообіцяв на Січі, не з'являлася перед наші очі, і ніхто й не міг достоту потвердити: була вона чи й не була? Довкола мене став володарювати шепіт, а тоді залягла загрозлива мовчанка. Треба було будь — що зламати цю страшну тишу, розбити її, наповнити голосами коли й не надії, то бодай голосами роздумів, сперечань, непокори, бо в тиші й непорушності очікування — смерть і загибель усіх найліпших намірів і моя власна загибель.

Щодня в своєму простому, далекому від гетьманських розкошів наметі збирав я раду, питав: як ліпше, що маємо робити? Гарячі голови знали одне: бити, бити, бити! В українців завжди було надто багато гарячих голів, а тут, біля мене, здавалося, зібралися вони чи й не з усієї землі. Не хотіли чути ніяких слів перестороги, не мали терпіння ждати, рвалися до биятики, вірили в свою силу й звитяжність і не хотіли нічого більше знати. У кого попереду життя, а в кого смерть, — це їх не обходило. Бо смерть у всіх, це доля, неминучість і приреченість, а життя — в битвах, і що може бути прекрасніше?

Я ще не почувався справжнім гетьманом, мудрим і справедливим хранителем правди, тимчасовість тяжіла наді мною, рівність з усіма давала й силу однакову, але не таку, що підняла б мене над усіма до неосязності й неприступності. Я вмовляв, переконував, може благав навіть, плакав і сивів ночами в самотині й розпуці безсилля, однак твердо стояв, не піддавався гарячим головам і розхристаним душам, відаючи Напевно, що навіть один необачний вчинок занепасть усю нашу справу. Чи ж я міг допустити? Мав стати греблею, перепорою, лягти впоперек дороги, власним тілом загатиш всі Божевільні джерела людської снаги й завзяття.

— Підождемо вістей од Ганжі, — успокоював я своїх полковників.

— Ти й Ганжу відіслав, аби вкоротити нам руки, — мовив Нечай своїм тяжким, упертим голосом.

— Скажи йому, Кривоносе, — просив я Максима.

— А що казати?

— Тримаєш на вістях увесь степ, скажи всім, що там і як.

Кривоніс не хотів ставати ні на чию сторону:

— Казати можна все, а можна обійтися й без слів.

— Не моя правда! — темно насідав на мене Нечай. — Доки сидітимемо гі цім степу?

Вдарити на панів і злизати їх, як лизень!

— Вже ти бив — то й що? — питав я.

— І молот не за одним замахом залізо сплющує.

— Не хочу, щоб наш люд теж сплющувався.

— А що ж ти хочеш, гетьмане?

— Гетьманів не питають, а ждуть їхнього слова.

— То яке ж твоє слово, гетьмане?

Я не мав слова. Я ждав. Чого? Звідки? Від кого? На що сподівався, чого чекав?

Молодий Потоцький з Шемберком мали надію на гетьманів коронних з військом, які могли колись прийти. А я? Коли б і хотів хто бігти до мене, то не знав, де шукати. Відтоді, як вийшов я з Січі, згинули про мене всі вісті, ніхто не знав, де я і що, де шукати мене і чи слід шукати, тепер тільки я сам міг подати про себе голос, і як же подати? Тільки звитягою.

Щупле своє військо я ще поменшив, потай пославши Ганжу з його верхівцями понад Дніпром стрічати байдаки з реєстровими козаками. Не для биятики — бо й що може вдіяти кілька сот кінноти супроти трьох полків реєстрових? — а щоб умовити наймане козацтво, якому однаково ж король не платить он скільки років, не пливти до Кодака, а вийти на берег, побити своїх старшин і прилучитися до повсталого козацтва і до його гетьмана Хмельницького. З Ганжею послав я свого осавула Демка, звелівши йому твердо не допускати полковника ні до яких б'ястик, а всіляко спихати на перемови, бо знав: немає людини на світі, яка змогла б вистояти в перемогах перед Ганжею. Власне, він сам того не відав і щоразу притьмом рвався до самоборства, чи то піший, чи кінний, одразу ставав на герць і завжди перемагав, але вважав, що перемагає завдяки силі й сприту, насправді ж усе було інакше. Ну, так, був дужий, верткий, вмілий у володінні білою зброєю, в малому його тілі було зібрано так багато сили, що стачило б її, може, на цілу сотню людей, та справжня сила його була не в міцних руках, не в широких плечах, не в нестомності й залізній витривалості (бо й скільки таких людей довкола!), а в його очах. Хто зна, які Боги ліпили Ганжу й споряджали його, пускаючи в наш світ непростий, але зробили вони так, що до його сухорлявої, міцної, як корінь, статури, до чорного, як кінська грива, волосся і чорних, як ніч, брів дали очі неймовірної синяви, і коли цей чоловік дивився на тебе, то забував ти сам себе, відчуття було, ніби немає в тобі ні кісток, ні тіла, і вже й тебе самого

немає, а є тільки рабське безвілля і бажання сповнювати всі веління цього чоловіка з несамовито синіми очима. Такий чоловік мав би пересувати гори, примушувати ріки текти навспак, чорноліси — зеленіти взимку, а влітку скидати з себе все листя.

І ось доля послала такого чоловіка полковником до мене, і він, перед яким увесь світ став би на коліна, — коли стрічав погляд гетьмана Хмельницького, то опускав очі. Я любив Ганжу за його несамовиті сині очі і за чаклунський погляд, тому й послав його шукати реєстровиків і спробувати привести їх до мене під Жовті Води. Чи ж приведе? Чи допоможуть йому Джелалій, Топига й Кривуля, чи здолають Барабаша, Ілляша Караїмовича і їхніх прихвоснів?

Була ще надія на мого союзника, примхливого і невловимого Тугай — бея — хоч і невелику орду привів, та коли степом кожен одвуконь, видовище (надто здалеку) було вражаюче. Щодня слав я гінців до Тугай — бея, просив з'явитися з ордою своєю перед шляхетські очі, вже й не битися, а тільки показатися, полякати, але хитрий мурза охоче й щедро клявся, що він брат мій до могили, а сам вистоював збоку, вичікував, чия буде зверху, не наближався до наших таборів, а коли й прислав свого вояцтва до мене, то не більше сотні, яка лиш майоріла чорним видовом на видноколі і вмить щезала в степу, та й того стачало, щоб тримати панство в шорах, а моє козацтво знай примовляло: "Та й хитрий же наш пан гетьман, тільки сам Бог знає, що Хмельницький думає—гадає".

Козаки й далі палили по кілька вогнищ кожен, темрява кипіла полум'ям, ночі наповнювалися тупотом татарських коней, жах летів над степом, ось такої ночі ударити на шляхетський табір і покінчити за одним замахом з усією їхньою силою, а тоді кинутися навперейми реєстровикам та цобити їх, не випускаючи на берег з байдаків, а опісля вже взятися й за коронних гетьманів. Все так і все не так. Не міг я розпочинати війну супроти народу власного, бо рано чи пізно був би розбитий і знищений. Мав виловити всі заблукані душі, поставити їх під свою хоругву, запалити своїм вогнем, вдихнути в них свій дух, вкласти в їхні уста своє слово — і хай кожен вважає, що все те — його власне.

Але кому про це розкажеш? Тож і здавалося багатьом, що задовго стою при Жовтих Водах, що втратив меткість розуму, не знаю, що діяти. Заціпеніння найшло на мене, вагання роз'їдають душу.

Там, під Жовтими Водами, я до кінця збагнув тягар влади. Мав у руках владу необмежену, жорстоку, майже нелюдську, а сам заставався людиною і оточений був такими, як і сам. Повинен був поєднати велике і мале, а вже бачив, що ніколи не зможе воно поєднатися і вічно ворогуватиме між собою. Всі свої вчинки я усправедлилював вищими цілями, але що простому чоловікові до вищих цілей, коли він хоче жити в своїй природній малості.

Я вже відчував свою перемогу тут, у степах широких, бачив її в хвилі гострих прозрінь, коли находило на мене щось, ніби ясновидіння. Звідки воно в чоловіка і як з'являється? Треба пережити грозову ніч страшну в безнадійній самотині, коли світ кінчається, гине в дикій пітьмі, а тут удар блискавиці — і розколюється він білим

вогнем, вузьким, як жіночий волос, як надія на Бога, — і в тій миттєвості відкривається тобі видиме й невидиме, майбуття подає тобі голос, нові світи чарують своєю далекою красою.

Чи ж треба дивуватися, що я завчасу передчув те травневе передвечір'я, коли передні байдаки з реєстровими увійшли в Кам'яний Затон і пристали до берега в тім місці, де маячило кілька вершників. Вершників було замало, щоб налякати реєстровиків, до того ж полковники та осавули щодня ждали вістей од молодого Потоцького, і оті вершники якраз і могли принести такі бажані звістки. Три байдаки зашихувалися носами в пісок, козаки вискакували на землю, йшли навприсядки, розминаючи затерплі ноги й спину. Навприсядки ж наблизилися до переднього верхівця, та так і скам'яніли всі. Сидів на чорнім коні, сам чорний і лихий, але очі мав такі нестерпно сині, що горіли вони вогнем уже й не людським чи небесним, а мовби пекельним, і голос у нього теж мовби з потойбічного світу — прищухлий, але безмежно далеко чутний, зумисне насмішкуватий, з якоюсь диявольською захриплістю.

— Гей, ви, запроданці, невіспохи, гніздюхи мерзенні — твердо вимовляючи кожне слово, гримів вершник. — За скільки ж продали народ свій і Бога свого? Та й Чи вельми розжилися за ті юдині срібляники? Кажуть, що й платити вам уже перестали? Ні пани, ні король і в гадці того не мають. Скільки залеглої плати вам уже назбиралося? Всю Річ Посполиту можна б купити! А ви все лете кров християнську та все ходите під ярмом полковницьким? Тепер ще й проти батька Хмеля пішли? Хто кликав? Куди йдете? Не бачите своєї погібелі?

Хтось із тих, що трималися позаду і не піддалися ще несамовитим чарам Ганжиних очей, гукнув без поваги:

— А ти ж хто за один? Чого розпашекувався?

— Ти! — посунув на нього конем Ганжа. — Хто ти є, нікчемний виплодку? А я — Ганжа, полковник гетьмана Хмельницького! Досш з тебе! І посланий до — вас од самого гетьмана з словом милостивим і закличним, щоб покидали своїх полковників к чортовій матері в воду на добру прохолоду, а самі прилучалися до народу свого. Бо де Хмель славний — там і народ наш український!

— Де ж той Хмель ваш? — почувся ще чийсь голос недовірливий. — Покажи його нам, тоді й говоритимем.

— А тобі мало, що я перед тобою? — тихо поспитав Ганжа. — Хочеш мене роздивитися пильніше? То підходь ближче, не бійсь, я не кусаюся! Ну ж бо! То як, козаки, чиєї ви матері діти? Може, згадаєте? А то мої хлопці підпоможуть. Весь Кам'яний Затон обложений моїми верхівцями, гармати дивляться на всі ваші байдаки, а за горбами орда ховається, жде. мого свисту. То що — битись чи миритись? Приймає вас під свою руку гетьман Хмельницький, то йдіть під ту руку, а я поведу.

— Раду! — закричали козаки.

— Чорну раду!

— На берег усім!

Поставлено хоругву в тім місці, де стояв Ганжа з своїми вершниками, байдаки один

за одним врізалися в береговий пісок, реєстровики вискакували на сушу, бігли до гурту, від старшин зневажливо відмахувалися, деяких звичаєм запорозьким уже й втишено навіки: піску за пазуху та в воду. Полковників, наставлених од шляхти, побито одразу, не зачеплено тільки Кричевського, бо знали, що визволяв він Хмельницького з темниці. Пан Барабаш після доброго обіду спав на своєму байдаку, і коли прочумався, то не міг гаразд збагнути, що діється. Гукав джуру — не міг догукатися, зброю шукав — не знаходив, навіть паса на товстому череві своєму не мав. Став лаятися, гримати на козаків, та тут хтось стукнув його весуюм, а ще кілька набігло, підважили товсту Барабашеву тушу, перевалили за облавок — тільки булькнуло.

А вже чорна рада йшла, як хвиля на морі, голоси летіли до неба, а за ними шапки, а тоді знову гамір тисячоголосий і дружний, мов у одну горлянку:

— Джелалія гетьманом!

— Топигу!

— Кривулю!

— Джелалія! Джелалія!

Ранжа й не заважав обирати ще одного гетьмана. Знав: гетьмануватиме до Жовтих Вод, а там влада його скінчиться, як кінчається річка, впадаючи в море. Так і обрано було реєстровиками Джелалія наказним гетьманом, а осавулом йому Кривулю. Я ще не знав, що діялося в Кам'яному Затоні, але передчуття підказало мені вже за кілька днів до того домовитися з Тугай — беєм, щоб дав він підзаводних своїх коней перекинути митло всіх реєстровиків до мого табору, Ганжа знав про цю умову, тож на ранок після чорної ради, після цілонічної колотнечі й безмірної радості серед реєстровиків, несподівано зродилася перед нами орда, але не ворожа й здобичлива, як завжди, а мирна і дружня, та ще й помічна. Піше козацтво ставало бодай на час короткої кінним лицарством, знято було з байдаків дванадцять гармат водяних, легких таких, що й пара коней вільно везла їх, забрано весь вогневий припас і всю знадобу, байдаки чи потоплено, чи пущено вниз по Дніпру на втіху комендантові Кодака пану Гроздзіцькому, а нова сила несподівано вглибилась у степи, прямуючи до Жовтих Вод.

І чи то знов надприродна сила підійняла мене, чи то вістуні Кривоносові, хоч як там було, зібравши полковників і старшину свою, виїхав я назустріч реєстровим, став на степовій могилі, і кінь піді мною був такий самий, як тоді, коли втікав я на Січ від Конецпольського, — з одного боку білий, з другого чорний, і чорніло шляхті від того видовища в очах і темно ставало в душах.

Реєстровикам не треба було й казати, хто то стоїть на високій могилі степовій. Скочувалися з коней (бо незвично справжньому козацтву терти кінські боки, більше вірило ногам власним, якими твердо стояло на рідній землі), шикувалися в свої сотні, кидали шапки догори, палили з мушкетів, гукали:

— Слава Хмельницькому!

— Слава гетьманові!

— Слава Україні!

Я сказав їм:

— Браття — товариші! Приймаємо вас до себе, хочемо, щоб пішли разом з нами за волю й честь народу нашого. Чи ж підете?

— Підемо, батьку!

— Як один!

— Всі підемо!

Шикувалися твердим строем сотня до сотні, під свої хоругви й бунчуки, дані ще королями, йшли мовби військо королівське, прямували на шляхетський табір, заходячи з північної сторони, так ніби шукали проходу між валами, аж шляхетство обманулося і висипало на вали, щоб повітати підмогу, так вчасно прислану. Тоді реєстрові, не зупиняючись, випустили наперед себе всі гармати і вдарили дружно з гармат і мушкетів по панству, і хоч шкоди великої й не завдали, бо стріляли здалеку, але переполох у таборі Потоцького зчинився страшний і відчай наповнив багато сердець.

Тепер уже я не гаявся. Не був тим повільним гетьманом, якому Нечай дорікав за нерішучість. Спитати б оце Нечая, спитати інших: куди рвалися, чом так нетерпеливились? То я мав би летіти до Чигириня як вітер, бо думав про нього вдень і вночі: в час тяжкого сидіння на Бучках, коли неміті, голодні, упосліджені зимували зиму своєї розпуки і надії, думав і в отому поході через бездорогі степи, і в смердючій татарській кошарі, і в ханському палаці, дивлячись на гаремну Соколину вежу, бо хіба ж не в такій вежі десь замкнено мою голубку? Скрізь думав тяжко і безнадійно про Мотронку, готов усе покинути, від усього відмовитися, позбутися навіть власної суті, стати самим духом лиш і з вітрами степовими полинати до Чигириня, ввірватися в осоружну оселю старостой нікчемного і бодай обвіяти лагіддю миле личко з сірими очима під темними бровами. Та стримував своє розшаліле серце, гамував, приборкував, як дикого беркута, і ждав своєї години, своєї величі. Шкода говорити. Велич — у вмінні стримуватися там, де вже ніяк не можеш стриматися, і ніхто не помітить її в тобі, ніхто не підкаже, доки не помітиш сам.

Я наступив собі на серце, але витерпів. Билися об мене гнівливі хвилі нетерплячки — я вистояв. Реєстровики могли вдарити на Ганжу — і тоді навіть хитрий Тугай — бей покинув би мене серед степу самотнього. Старий Потоцький з Калиновським за ці два тижні могли б уже прийти на поміч своєму оточеному війську — і тоді не зоставалося б у мене ніяких надій. Та все сталося так, як я хотів і знав. Бо моя земля, і народ мій довкола, і все мало сприяти тільки мені, а не моїм ворогам. Коронний гетьман за два тижні так і не довідався, що сталося з його передовим загоном. Про бунт реєстровиків його сповістив комендант Кодака Гроздзіцький уже тоді, як під Жовтими Водами все було скінчено. Гроздзіцький послав до Потоцького трьох гінців з коротким листом, а на словах велів переказати, що вниз по Дніпру мимо Кодака пливуть порожні байдаки. То що то за знак? Чи його милість гетьман коронний послав ті байдаки Хмелеві, щоб той вирушав на султана, а чи залога кодацька має їх переймати та лаштуватися звідси, поки жива та тепла?

Гетьмани, поволі посуваючись з обтяжливим обозом слідом за молодим Потоцьким, були вже на той час за Чигирином, але, почувши про бунт реєстровиків і лякаючись

бунту в себе за спиною, мерщій відступили назад на Черкаси і далі на Корсунь. Були як у мішку. Нічого не бачили, нічого не відали. Бо чужа земля довкола.

Я починав війну на своїй землі і вірив, що це принесе мені перемоги. Ще починав я свою війну рукою оборонною. Не вибирав розлогих рівнин і класичних полів битовних, одразу вподобав місце незвичайне — глухий кут між водами та болотами, а довкола балки степові та байраки. Цим заскочив невдалих регіментарів шляхетських аж так, що й вони самі теж обкопалися в цьому місці, яке для мене обіцяло звитягу, а для них погибель. Я твердо знав, що всі битви, які доведеться мені вести хоч і до кінця життя, — треба нав'язувати ворогові там, де він ніколи їх не сподівається. То води, то болота, то рови, то горби та яри, вічні перепони, перешкоди, так ніби й сама земля здіблювалася перед ворогами.

Під Жовтими Водами я замкнув Потоцького з Шемберком так, що вони не могли відступити без бою, однак і битися кінно не мали змоги, бо місце було нерівне, тяжке для коней, до того ж козаки за два тижні ще й перекопали все довкола так, що й сам чорт ноги зламав би.

Вночі Джелалій підвів реєстровиків під самі вали шляхетського табору. Присунулися нечутно й непомічено, без голосу, без брязку, без звуку. Вдарити мали вдосвіта, щоб не побити своїх, вриватися в передні шанці, захопити шанець з колодязем і тримати його, щоб одрізати панство від води. Гармат у діло не брали, бо в тєдєрї вони тільки заважали б. На Тугай — бея надії не було й далі, тому язвелів Ганжі з вершниками вдавати орду на такій відстані, щоб недобрали з табору, хто воно й що. Запорожці йшли слідом за реєстровиками, не даючи шляхті спам'ятатися. Ще я виставив з боків Нечаєвих лучників, бо самопал гарна річ, а лук ще ліпша.

Як стало сіріти, лучники без зайвого шелесту прибрали сторожу на валах, та хіба ж при такому ройовиську людському всіх прибереш? В таборі шляхетському; чи й спали після того, як умикнули їм зі—під самого носа реєстровиків, та й стереглися там доволі пильно, бо ж не всі такі жовтороті, як ніжинський старості Потоцький, — багато там воїнів досвідчених і витривалих, могли б позмагатися в Досвідченості й хитрощах будь з ким.

Тож при першому хрипінні недобитої сторожі, від першого крику тривожного вмить скинувся весь польський табір, і на моїх козаків, що мовчки дерлися на вал, вдарено з такою страшною силою, таким вогнем густим, що й земля під ними загорілася, але сила натрапила на силу, вогонь на вогонь, завзяття на завзяття, запеклість на запеклість, до того ж ми наступали, а ворог оборонявся, хоч і не любив того заняття, не вмів, надто ж — не хотів марудитися.

З чигиринською сотнею я сам прискочив помагати Джелалієві. Нечаївці з диким гуком і галалайканням мовби татарським знетямили оборонців, всі мої полковники, осавули й сотники билися на валах поруч з козаками, відступати нам не було ні охоти, ні потреби, коли з середини шляхетського табору вдарила на нас лава панцирної їзди, то й вона зламалася об козацькі піки, розсипалася, втратила свою грізну силу і вимушена була відступати. А тут реєсгровики з шляхетського обозу, скориставшись з

погрому гусарів, мерщій запрягли вози і виїхали до нас, надто що передні шанці вже були в руках Джелалія.

Шемберк ще сподівався помочі від коронних гетьманів, тож не кинувся відбивати і втрачені шанці, а мерщій став сипати нові, перегороджуючи, власне, свій табір

— Вдаримо на панів, поки не обсипалися, гетьмане? — прискалив око Джелалій.

— Хай обсипаються. Тепер уже не ми вдарятимемо, а вони хай вириваються. Ми ж і так поклали стількох товаришів своїх. Мертві вимагають пошанування.

Без шапки, в простому темному жупані, пішов я між тих, хто поліг у нашій першій великій битві. Лежали хто як біг, хто як бився, хто як перемагав, і жоден не лежав як мертвий. Згадалося мені, як ішов отак колись полем нашої поразки на Сулі — лежали там самі вбиті. Тут не було вбитих — тільки переможці. І не були неприродно великі, як там, на Сулі, але не були й непомітно малими, як ото казав колись Ювенал: мовляв, смерть одна тільки знає, які малі тіла людські. Ні, вони були такі самі, як і всі ми, живі, так само дивилися на небо, одкривали груди вітрові, а уста — дощам і росам, так само прислухалися, скільки накують їм років зозулі, а як не їм, то дорогим їхнім людям, народові їхньому, землі їхній. Гей, браття моє полегло та невмируще! Сумують за вами і степ, і зозулі, і вовки, і вітри, сумуємо й ми всі і хочемо влаштувати вам похорон козацький та й влаштуємо ж!

Козаки ходили між полеглих, впізнавали товаришів, промовляли до знайомих і незнайомих:

— Не журіться: бач, серед якого гарного степу лежатимете!

— І заснули вічним сном не на голій землі, а на подушках з ворожих тіл.

— Лежите, як герої, а панство валяється, як гнилі дерева.

— Оце ж і висповідатися не мали кому, бо всі попи порозбігалися.

— У гетьмана, кажуть, є піп!

— А що їм піп? Хай сповідаються або милосердному Богу, або землі—матері, або Чорному морю та Дніпрові—батькові, або й старій людині.

— Торохнемо над вами з гармат, заграємо в суремки, а харамаркати зайвини і не дамо нікому!

— Ось не мели дурниць, бо ж он сам пан гетьман!

— Де? То ж простий козак!

— Перед мертвими всі прості...

Я схиляв голову, знай схиляв голову свою важку:

Буде й нашим лихо, як зозуля кувала;

Що вона кувала, проміж святих чувала;

Що вона кувала, тому й буги — стати.

Як стануть біси правих і неправих єднати,

Душі забирати, у пекло докупи складати.

Ой не дамо наших полеглих у пекло, а шукатимемо для них козацького раю, хоч і день, і тиждень, і роки цілі, а шукатимем.

Однак на ранок наступного дня панство, чи то відчайвшись до краю, чи то

заохочене нашим спокоєм, посунуло з — за своїх шанців, ударило з усіх гармат кулями вогнистими, а з неба, мовби в поміч шляхті, загриміла гроза і злива впала така, що замочило й порох і гноти, вже не лунало жодного стрілу, тільки громи били над нами та блискавиці сипали вогнем, нам же довелося заганяти панів до їхнього притулку шаблями та піками, і була то нелегка робота, хоч і славна для козацтва.

Нікого там не було, крім живих і мертвих, і доблесть людська промовляла повним голосом, і навіть сама історія безсило заламувала руки перед цими лицарями, та знов з'являється чоловік, який пише, що Потоцький не побив Хмельницького під Жовтими Водами тільки тому, що вдарила страшна злива, мушкета й гармати замekli і не стріляли, шум дощу глушив команди, і козаки покористалися з цього і зчинили різанину. Так ніби дощ мочив тільки шляхетський порох, а до козацького не діставав! Та й що той порох, що ті мушкети та гармати для жовтодзьобика Потоцького? Ішов же подавити бунт Хмельницького, і не мечем, не зброєю, а батогамми! Тепер і злива не завадила йому побачити, що не був то вже Хмельницький знедолений, скривджений, втікаючий на Січ, але гетьман, мститель кривди не тільки власної, а й усього народу свого. Гей, панове історіографи, дієписці, справоздавці, лукаві свідки, зрадливі душі, нещирі уми! То й не Хмельницький бився під Жовтими Водами, а сама Доля народу українського, Що ж то були за люди досі? Нетяги, перекотиполе, бездомність і безпритульність одвічна, бо звідти орда, а звідси шляхта. Та ось з'єдналися для великого і стали народом в один день, в одну ніч, в одну мить історії. Не в королівських шуплих реестриках; не в молитві і сльозах, навіть не в піснях своїх розлогих народжувалася нація, а в оту горобину ніч на Жовтих Водах, коли блискавиці розпанахували небо, зойки заглушали громи небесні, а води змішувалися з кров'ю і ставали самою кров'ю. Не була то якась визначена година, а тільки невловима ірань між минулим і майбутнім, щось пролинуло над нами, мов зітхання чи спів вічності, і тоді ми відчули, хто ми і навіщо, а я відчув себе Богданом. Я, Богдан. Повстати можуть змовники, розпочати визвольну війну здатен тільки народ. Люди з'єднуються в народ для безсмертя, тоді знов розходяться Кожен по своїх закутках, щоб жити і вмирати. Але безсмертними можна стати лиш маючи доволі мерців і кладовищ у своїй землі. Кладовища історії. Поглянули б на них всі оті лукаві справоздавці оком коли й не прихильним, то бодай неупередженим. Народ створюється іноді і за одну ніч, в одній битві, а просторікують потім про нього цілі віки! Шкода говорити!

Кривава та субота на Жовтих Водах стала мовби відомщенням за мій Суботів, хоч про те я не думав тоді. В один день і в одну ніч народився народ і його муж державний, а державний муж не повинен перейматися надмірно власними думками — за нього думає саме життя.

У неділю вранці ми вже знали, що перемогли. Від грози лишилися хіба що рівчаки, попрорювані дощовими потоками, та полегли трави, а небо сміялося сонцем і бездонною блакиттю, радість лилася на козаків з високості, козаки гримали з самопалів, співали пісень, у кобзи грали, колесом качалися і всячини виказували,

У шляхетському таборі все мовби вимерло. Не видно навіть пса, об якого Шемберк

ночами грів свої подагричні ноги. Тоді тонко заграла суремка і на шанець передній вийшло троє жовнірів з шапками, піднятими високо на списах, — знак для переговорів. Я звелів пропустити жовнірів і провести їх до мого намету, а сам зібрав старшину та полковників. Жовніри прийшли, з гідністю вклонилися мені й старшинам і сказали, що просять вислухати їх в ім'я їхніх регіментарів. Усі троє були воїни, видати, досвідчені, рубані—перерубані, не мали ні позаду, ні попереду нічого, окрім битв та суперечок, ждала їх тільки смерть почесна, до таких людей слід ставитися з шанобою, тож я, не бажаючи завдати їм образи, сказав:

— Цінуємо ваше благородство, доблесні воїни, однак перемови можемо вести або ж з самими регіментарями, або з вельможним панством, яким, знаю, напхано увесь ващ табір. А, щоб панство занадто не лякалося, то й ми пошлемо навізамін двох своїх славних старшин, — так і спробуємо дійти до згоди, а не лити далі безвинну кров. Тепер, коли ви тут, то бачите, що легко могли б розчавити вас без сліду, не давши виприснути жодній живій душі, але не хочемо того робити, ба ми не зарізяки, а лицарі і вміємо трактувати належно свого ворога. Ви досвідчені воїни, тож бачили, що обоз мій уже переправився на цей бік і поставлений довкола вашого табору — тепер звідти й муха не вилетить. А ще ж орда в мене під рукою, хоч я й не пускав її в діло, не маючи на те потреби.

Жовніри вклонилися і пішли до свого табору. Потоцький і слухати не хотів про переговори, він і тих жовнірів прислав не просити, а вимагати дати йому вільну дорогу до відступу, та досвідчений Шемберк добре бачив, що тут уже про гонори треба забути, і сам узявся за переговори. Знов прислав незнатного ротмістра з двома гусарами, але я не став їх і приймати, відправивши до Кривоноса, начальника усіх розвідників і вістунів. Кривоніс вразив посланців кармазинами, багатим наметом, велетенськими килимами, коштовною знадобою, меткими пахрлками, що бігали, як шалені, знай погукуючи: "Як звелено, пане старший!" Для невтаємничених і не знати було, де тут справжній гетьман — чи отой Хмельницький, в убогій наметі й простій одежі, чи цей роззолочений прямоплечий Кривоніс з вогнистими очима.

— Виходить, так, — різким своїм голосом прокричав до посланців пан Максим, — ми вам стрижене, а ви нам — шмалене! Скільки ж будемо воловодитися з вашими регіментарями? Ось вам строк до полудня — та й уже! Хай присилають двох вельможних закладників, як сказано було нашим гетьманом, а до вас хоч і я сам піду, взявши свого сотника Крису!

І показав на Крису, зодягненого ще в розкішніші атласи, ніж кармазини пана Кривоноса. Довго терлися мої побратими поміж шляхтою, щоб знати, чим найшвидше можна дійти їй до серця.

Я не хотів пускати Кривоноса до Потоцького. Попросив Самійла, щоб той покликав його до мене. Всадовив обох коло себе за стіл, обійняв Максима за маслакувате плече.

— Був моїми очима, Максиме. Чи хочеш, щоб без тебе осліпнув?

— Ще далі побачимо, гетьмане! — засміявся Кривоніс. — Вже як я доберуся до панства, то щось там визирю.

— А що там визирювати? І так видно, що зім'яли б їх в одній жмені. Але не будемо кровожерами. Дав я слово — і дотримаю. Тебе ж не хотів туди посилати. Не вірю шляхті. Скільки вже вона ламала слово.

— Мое діло піти, а твоє — вберегти мені життя, гетьмане, — шорстко мовив Кривоніс. — Не вбережеш мое, то, виходить, і нічийого б не вберіг, а життя кожному дороге.

— Для кожного — так. А д ля гетьмана і життя має ціну неоднакову. Негоже так мовити, а доводиться. Ти надто цінний чоловік, аби ризикувати своєю головою.

— А може, я шукаю смерті? — засміявся Кривоніс.

Казав уже мені це при морських виправах. Наосліп кидався завжди в самі лабети смерті, але виходив неушкоджений. Справді мав позад себе чоловік щось страшне, коли за ніщо вважав життя власне, та хіба про це розпитаєш? У козаків про минуле не питали нікого й ніколи. Хоче — сам розповість. Не хоче — все поросло травною, важить тільки лицарство, завзяття і чесність перед товариством, перед Богом і землею рідною.

— Смерті чи й слід шукати — сама нас знайде, — сказав я, аби сказати, бо й сам не вірив цим словам.

— А ще: на кому ж шляхта побачить так кармазини, як не на мені? — збиваючи мене з похмурих думок, вигукнув Максим. — Звикли, що козак округлий та гожий, мов линок, а ось я кострубатий та маслакуватий, як розіпну жупан на своєму маслаччі, мов хоругву, то лиш погляне пан — і вже душа в п'ятах!

— Говориш, мов у дзвони дзвониш, а все ж прошу тебе, Максиме, будь обачним.

— Слово, гетьмане!

Ми обійнялися, поцілувалися, на тім і кінець розмові. Коли Самійло, провівши Кривоноса, повернувся до намету, я нагримав на нього:

— Чому мовчав?

— А що мав казати?

— Поміг би мені вмовляти.

— Треба було кликати отця Федора для вмовлянь. А я — тільки записую все.

— Що твій атрамент, коли смерть пише кров'ю!

— Іноді атрамент міцніший і за саму кров, гетьмане.

Надвечір ми обмінялися закладниками. На вузькому проміжку між двох шанців зійшлися дві мальовничі групи воїнів — з нашого боку Кривоніс і Криса з кількома підпомічниками вістовими, з шляхетського — суддя військовий Стефан Чарнецький і полковник Сапіга, з роду литовських магнатів. Сапіга, здається, й по — польськи не вмів до ладу, тож треба було з ним спілкуватися латиною, зате пан Чарнецький, маючи маєтності на Чернігівщині, вмів і по — українськи, хоч і кривився від нашої мови, як од кислещ.

Та я не вельми й докучав великородному панству своєю мовою і своїми домаганнями, а звелів запросити їх до намету, де вже був зготовлений стіл з добрими напоями і закусками, хоч і не пишними, зате поживними, так що навіть кислий Чарнецький не стримався:

— Багато живеш, пане Хмельницький!

— Живемо — як воюємо, — відмовив я.

Сапіга мовчки нипав очима по непоказній обставі мого намету, простому столу, струганих лавках дерев'яних, полив'яному посуду, тоді поглянув і на мене, але не зачепився оком ні на чому, бо не було на мені дорогого одягу, коштовної зброї, простий собі козак, ніякий не гетьман. Та я й так відав, що гетьманом пани не назовуть мене, хоч буду весь у золоті, тож навмисно дратував їх своєю буденністю. Чарнецький знов не стримався, аби не вкольніти:

— Звичай ваш нібито забороняє в поході вживати міцні труйки?

— Не ніби, пане Чарнецький, а на горло: що в горло ввіллеш — горлом і поплатишся!

— То як же це? — показав він на столи з карафами та, суліями.

— А то вже не наше.

— Чиє ж?

— Панське, прошу пана полковника. Як шляхетський обоз переїхав до нас, то й привіз усю панську знадобу. Вогневого припасу чи й була там дещиця, а вже питва всякого — хоч залийся!

— То здрайці! — звискнув Чарнецький.

Я засміявся.

— Гей, пане Чарнецький, облиш свої гніви. То поштиві люди, коли подбали завчасу, щоб не дерло тобі в горлі, як опинишся в мене в гостях.

— Які ми гості? Ми — закладники мілітарні! — крикнув Чарнецький.

— У моїм наметі — гості. Тож прошу до столу, панове, та вип'ємо за здоров'я його мосці короля Речі Посполитої Владислава, який завсігди був прихильний до козаків і під хоругвою якого ми виступаємо.

— Хай би пан Хмельницький не чіпав королівської корогви, — подав голос Сапіга.

— То панство вип'є за здоров'я його величності короля? — поспитав я.

Довелося пити, ковтаючи образу і гніви. Тоді, я припив за здоров'я Чарнецького й Сапіги, за кожного зосібна, коли ж Чарнецький, подивований тим, чом я не веду мови про те, що їм найдужче болить, спробував Порватися до переговорів, я завергіув на своє, запросивши їх випити за здоров'я канцлера Оссолінського, мужа мудрого й справедливого. Чарнецький аж рота розтулив кинути якусь зневагу на зненавидженого польськими магнатами Оссолінського, та вчасно згадав, що тут сидить магнат литовський, і мовчки вихилив чарку, ще й докинув:

— Замалі чарки в пана, запорожці ж з коряків цілих п'ють.

— А то для того, що маємо сьогодні пити за багатьох людей знатних, — пояснив я, — може, ще й до самого папи римського доп'ємося.

— Пан же схизмат!

— То й що? Хіба гідності залежать од віри? Я звик цінувати їх навіть у ворогів. Так само, як за волю народу свого б'юся під королівськими хоругвами.

— Хай би пан не чіпав тих хоругвів!

— Чом же? Мені ще й мало тих, що маю. Тепер хочу, щоб і панове регіментарі віддали мені всі королівські хоругви.

— Ніколи! — тупнув ногою Чарнецький. — Довіку пан того не одержить!

— Тоді панству теж доведеться сидіти тут довіку, — спокійно сказав я. — То що, вип'ємо, щоб дома не журилися?

— Які ще умови ставить нам пан? — нетерпеливився Чарнецький.

— Ще не чув ваших.

— Ми вимагаємо розступитися всій вашій сваволі, всьому цьому гультяйству, щоб ми вільно пройшли назад до Крилова!

— Вимагання скінчилися, пане — добродію, хай панство забуде про вимагання і домагання. Тепер усе переінакшилося. Козаки он сміються: "Скачи, враже, як Хмель скаже". Ось давайте ліпше вип'ємо, та хай панство спочине, а взавтра я вже й скажу все, що треба.

— Хіба пан уже не сказав про хоругви? — подивувався Сапіга.

— Хоругви — то лиш знак вашої поразки.

— Приниження! — гукнув Чарнецький.

— Браво, пане полковнику! Слово знайдено. Справді: поразки і приниження. Та чи ж я примушував панство так уперто йти навстріч своїй поразці й приниженню? А вже коли прийшли і дійшли, то треба дати належні докази. Найпереконливіші докази — мертві воїни. Але я не хочу лити кров. Бо воїни завжди невинні, а їх примушують розплачуватися за чужі гріхи. Не хочу такої плати.

— Що ж пан хоче? — поспитав Чарнецький.

— Трохи сказав уже, ще скажу завтра, а тепер хай панство спочине.

— Ми не склємо повік, — повільно мовив Сапіга.

— Шкодную, але нічим не можу зарадити. Копи вже казати по щирості, то козаки й обрали мене гетьманом, щоб зганяв сон з панських повік. Добраніч панству!..

Вдосвіта зчинилася в таборі дика веремія, тупотіли коні, били постріли, галас, свист, так ніби наскочила орда. Я лежав на попонах одягнений, не спав, лиш придрімував, та однаково стривожився немало і загукав на своїх осавулів, але не догукався нікого і, лихий, як чорт, ухопивши лук, вибіг з намету. І груди в груди зіткнувся з Кривоносом, якого за поли притримували Демко й Іванець, видно не пускаючи до гетьмана.

— Максим? — не повірив я власним очам. — Де взявся?

— Та бачу, що не спиш, гетьмане, а й ми з Кривоносом не спали. Така нудьга обсіла. Никали, никали по табору панському, а тоді я й кажу: давай, кажу, пане Кривоносо, підемо провідаємо нашого пана гетьмана, а то він тривожиться вельми. Ну, то взяли там з собою декого, та закінь шляхта пробуркалась, то ми вже й тут.

— Кого ж привів?

— Драгунів триста чи там скільки їх було.

— Міг, бачу, й увесь табір панський заодно перекапустити?

— Ти ж не велів. Не міг я ламати гетьманське слово.

— Чи вже так допильнуєш мого слова?

— Хіба ні! А цих Привів, бо всі наші. Як то сказано: *natione Roxolani, religione Graeci, habitu Germani*⁵⁶.

Хто був сей загадковий чоловік? Одні звали його моїм земляком, козаком з Вільшани, що змалку вихований у всіх родах морської служби, був на найважчих місцях Геллеспонту й Середземного моря, знайомий з океаном і всякими ворогами. Ще інші виводять його з острозьких шляхтичів, а за якийсь, мовляв, злочин підданий інфамії, тому ховався то серед купців, то між козаками. Ще в інших — він уже простий коваль з підданих пана Немирича, задушевного друга Адама Киселя, а хтось вигадав, ніби Кривоніс зовсім не наш чоловік, а шотландський полковник Макс Кемпбелл, привезений двадцять літ тому паном Степаном Немиричем з війни у Європі. Немирич, мовляв, познайомив того Кемпбелла з українською шляхтянкою Ганною Вовк, з якою той і одружився, приживши з нею синів Юрія і Романа та доньку. Панна Вовк одержала в Заславльському повіті три села — Пузирки, Федорівку і Рублянку, а що там було ще село Перебийноси, то пан Кемпбелл став зватися від назви того села Перебийносом, або Кривоносом, бо мав носа таки справді видатного і добряче погорбленого, як кроква на хаті.

Що тільки можна вигадати про чоловіка, коли він залле комусь за шкуру сала! Та хай ламають голови вчені мужі, а нам з Максимом було не до вченості в ті часи, хоч і могли, коли треба, завернути латиною і перед панством, і перед своїм козацтвом.

— Вважай, що сам зібрав собі полк, — сказав я Кривоносу. — Бери свою сотню вістунів та цих кількаста і будеш полковником переднього нашого полку, бо ще ж маємо йти на коронних гетьманів.

— А цей чиряк на рівнім місці? — показав Кривоніс на шляхетський табір.

— Як вискочив, так і щезне. Покличемо ось панів закладників та виставимо їм наші умови. Бо вчора я сказав їм тільки про королівські хоругви.

— Та ми там трохи схопили, — усміхнувся Кривоніс.

— А нам хай оддадуть усі. Та й не просто кинуть, а піднесуть з гонорами. А ще хай видадуть усю армату і складуть зброю, а тоді пішо хай собі чимчикують.

Оце так! — вдарив себе об поли Кривоніс. — Це ліпше, ніж пошаткувати панство на локшйну! Принизити їх, як принижували нас віки цілі! Хай побачать, де бидло, а де лицарі! Бидло панське, мухоплюї, дівкарі!

Я урвав цей невичерпний потік, моргнувши Кривоносу, що вже наближаються панове закладники.

— А, ясновельможні словолови! — по — своєму привітав їх Максим, та вони чи й почули його слова, так спантеличила їх поява тут Кривоноса.

— Пан? — поспитав Чарнецький, мовби не вірячи власним очам.

— Та вже ж не Дух Святий! — одповів Кривоніс.

— Але чому пан тут?

— Чому я тут, коли й ви тут? — засміявся Максим. — Пан гетьман усе скаже пишному панству. І я б сказав, та негоже при гетьмані. Чолом!

Він уклонився, щоб іти, але я затримав його і сказав осавулам кликати всіх полковників для переговорів.

І ось тут неждано прибув з пишним кінним почтом мій союзник, друг і брат, хранитель священного порога Кримського ханства, мурза Ор — капу Тугай — бей. Два тижні, відтоді як я став на Жовтих Водах, не показувався хитрий мурза на очі, никав з своєю маленькою ордою по степових балках, вичікував і винюхував на всі мої заклики з'єднати сили та вдарити по шляхті не відгукувався, поміг, власне, тільки один раз, давши коней перекинути реєстрових від Кам'яного Затону, а тепер, коли запахло здобиччю, негайно прилинув, так ніби нанюхав близьке дування⁵⁷ або визиривав своїм гострим оком з — за степових могил. Була в цьому велика пересторога для мене на прийдешність, але що я міг? Не вибирав собі союзника — брав того, якого мав під рукою, власне, найнужденнішого, бо, поки ми не виказали перед світом своєї сили, світ нас не зауважував, не хотів знати про наше існування або ж трактував як приступних і дешевих найманців для своїх кривавих забав.

— О великий гетьмане хороброго народу козацького, який дивує сушу і море і володарює на ріках, у лугах і степах, вітаю тебе з сяйливою перемогою, рівної якій ще не бачило ні сонце, ні місяць, ні вся небесна твердь, що над нею простерта рука Аллаха всемогутнього, хай буде вічним її могуття...

Тугай — бей низав слова без ніякої думки, просто чіпляв їх одне до одного, сплітав у химерну, паморочливу сіть, ткав словесну павутину, в яку мали конче впійматися всі дрібні уми, марнославні й обмежені люди, пихаті самолюби, нікчеми, маленькі деспоти й нездари. Я не уривав його мови. Прикрив очі важкими повіками, вдавав, ніби слухаю водночас і самого Тугай — бея, і татарського бута, який тлумачив слова свого мурзи, вишукуючи в нашій мові таке саме пишнослів'я, яким захлинався хранитель Ор — капу, мій союзник. Слова ці мали справити враження не так на моїх полковників, як на Чарнецького і Сапігу. Хай знають, що кримське красномовство віднині дарується не тільки їхнім коронним гетьманам і його королівській мосці, але й гетьманові запорізькому, а знаючи це, хай звикають до поступливості.

Однак сподівання мої виявилися марними. Вельможні пани витримали безкінечне словолнвство Тугай — бея, досить байдуже споглядали на дарунки, які метали мені до ніг нукери мого названого брата, коли ж я перейшов до діла і назвав свої, умови, на яких згоджувався відпустити шляхту, і Чарнецький, і Сапіга в один голос закричали:

— Що пан собі думає, пан Хмельницький! Річ Посполита ні перед ким зброї не складала!

— Вам і не доведеться складати її перед кимось, — спокійно мовив я їм, — бо тільки перед самими собою. Адже ми теж члонки Речі Посполитої, хоч вона й не хоче, цього помічати. Вперто зветься Річ Посполита обойга народів, себто народу польського і литовського, українського ж народу мовби й немає, він тільки для визиску та кректання. Мовляв, двох сорок за хвіст чоловік водночас ще може спіймати, а вже трьох не втримає. Аж ось тепер є ще й народ третій! І домагається свого права. Коли б панство поглянуло пильніше, то побачило б ще й четвертий народ — білоруський, який

так само хоче промовити до світу і ще промовить! Втікають до мене, щоб битися тут, а згодом битимуться за волю і в своїй землі. Ми пережили часи рабства й скарг, тепер б'ємося. Складіть зброю і йдіть спокійно додому. Ніхто вас не зачепить. До нас же зі зброєю не рватися!

— Як пан сміє так мовити! — закричав Чарнецький. — Щоб перед цим гультьяйством квіт народу польського схилив голову?

— Не будемо про народ, пане зацний, — тяжко поглянув я на нього. — Бо й ви хотіли побити мене руками мого ж таки народу, та й серед мого війська налічити можна чимало тих, хто вчора ще вважав себе поляком, а хто ще й сьогодні ним є, і ще й не знати, хто з них більше поляк — вони чи пан полковник, який припускається слів нестосовних, забувши, де він, і що, і хто перед ним. Я не з паперу витнутий чоловічок, пане Чарнецький! І хоч сказав уже досить тут, під Жовтими Водами, та далеко не все, що маю сказати. Панству ж радив би слухати обіуш. А тепер — шкода говорити!

Послано до Потоцького й Шемберка. Ті відмовили в моїх домаганнях, як і Чарнецький з Сапігою. Мовби на сміх, вигнали з свого табору всіх драгунських коней, бо ж однаково драгуни втекли з Кривоносом. Та ми бачили, що то тільки панський гонор, бо в таборі вже не зоставалося й жмені паші і вже третій день відрізана була шляхта, від води. Пили з калюж, що лишилися після дощу, тоді копали мокру глину і смоктали її, щоб бодай трохи погамувати спрагу. Я ще раз послав до регіментарів їхніх же полонених, повторивши свою вимогу.

Знову нудили мені світом Чарнецький і Сапіга, і знов я припивав за їхнє здоров'я, а їм шматок до рота не ліз, на світ Божий дивитися не хотілося. Чарнецький уперто виторговував для шляхти зброю.

— Можемо покласти хоругви і здати армату, але ж зброю як можна! В цих степах чоловік без зброї однаково що голий серед вовків.

— Ніхто не кликав панство в ці степи, — терпляче пояснював я вельможним.

— Але ж пан Хмельницький лицар, — невміло лестив мені Чарнецький, а сам був кислий, як сирівець. — Чи ж може він допустити, щоб лицарство польське було обдерте навіть од білої зброї? Це зброя, якою предки наші тисячі літ боронили свої вольності.

— Поки боронили свої вольності, були справді лицарями, а стали зазіхати на вольності чужі — як тепер вас назвати? Дрібними грабіжниками? А грабіжникові не слід давати й ножа до рук. Та вже гаразд. Залишимо вам білу зброю, можете брати і вози, які zostалися в таборі, але коней всіх видати!

— І що — шляхтичі уродзоні мають котити вози, як бидло? — підскочив Чарнецький.

— Хай не котять.

— Але ж тут переходу на тиждень, і потрібен провіант для війська, — знайшов нарешті відтулину для своєї латини Сапіга.

— Хай несуть харчі в торбах, як козаки, — порадив я.

— А коли доведеться оборонятися? — не вгавав Чарнецький. — Без возів серед степу не збудуєш табору, коли налетить орда. Чи пан Хмельницький забезпечить нас од

орди?

— Ви воюєте зі мною, я веду переговори з вами. Орди тут не було.

— Але вона присутня!

— Цілком можливо. І навіть недалеко. Як то кажеться: без табору годі, а з табором є річки — тічки...

— Пан Хмельницький знає, ето пан є? — не приховуючи ненависті, сказав Чарнецький. — Пан є лев і лис, орел і змії в одній особі.

— Гаразд, хоч лева й орла в мені признав пан полковник, — сказав я йому теж без надмірної любові. — Та й то тільки тому, що панство в ликах сидить. А так мені й лиса та змія пощодовано б. Та дарма! Взавтра зранку козаки мої забирають армати, хоругви і вогнепальну зброю — і панство вільне собі гуляти. Ще хай панство запам'ятає, що Не вимагаю присяг, як колись од нас вимагали ваші коронні гетьмани, рубаючи голови козацькі: "На се присягаємо, піднісши руки до неба, і на вічну і несквртельну пам'ятку як тої кари нашої, так і милосердя, над нами показаного".

(Так я проміняв Чарнецького на армату й клейноди, щоб через кільканадцять років він вдерся до Суботова і розкидав мої кістки. А може, то й не мої кістки були в Іллінській церкві суботівській, по яких топтався шляхетський чобіт? Шкода говорити завчасу. Я. к то сказано у Вергілія: "exoriare aliquis nostris et ossis ultor" — "нехай з кісток наших зродиться прийдешній месник").

Двох людей найдовіреніших мав коло себе. Одного для мислі, другого — для чину. Першого, Самійла, не мав чим до часу тривожити, другого, Демка Лисовця, ще звечора став ладнати на Чигирин. Дав йому чигиринську сотню козаків, сказав:

— Коли й садить там ще якась шляхта, вибити з замку, Чаплинського тримати в тій самій цюпі, де тримав мене між злодіїв. Пані Раїну і доньку її Мотрону, псевдо — Чаплинську, попроси перейти в мою сотницьку хату, поможи влаштуватися. Дітей моїх забери від добрих людей сам. Прибуду слідом за вами. Пані Мотроні з пошануванням вручиш лист мій гетьманський.

Дав йому звоець з гетьманськими печатями червоними. Ще один мій лист без відповіді. Може, останній?

"Знадо і звабо моя! Мотрононько!

Три речі перевіряються в ділі: мужність у бою, смирення в гніві, любов у нужді. Я перевірів усе те кров'ю власною і своїх побратимів. Зазнав нужди, якої ще не бачив світ. Земля, і небо, і душа моя роздерті були на лахміття, і хто ж міг зшити з них золоті ризи для твоєї неуявленої молоді краси? Слова гризуть моє серце. Доволі слів — я йду за ними слідом. Як сказано: хочеш дикого оленя вловити, та далеко в пущу зайшов. Я повертаюся з пущ і пустошей душі. Виціловую кожну мить і кожну п'ядь, яка наближає до тебе, вибавлюючи мене з теперішнього фрасунку⁵⁸. Ох, усе тепер у мене інше. Диспозиція інша, фортуна інша, а серце — чи ж інше?

Осаул Демко — мій повірений. Він викаже тобі всю належну шану. Жди мене, як гетьманська жона.

Твій невтїшимий Богдан".

Серед страшних глузів, свистів, лайок і знущань козацьких виповзала шляхта з свого табору в похід ганьби й приниження. Гідність можна зберегти навіть у поразці, і печать гідності Лежала на лицах старих довговусих воїнів польських, які виграли безліч битв за своє тяжке життя, може, відступали ще з — під Цецори і громили султанське військо під Хотином, боронили вітчизну не чужими руками, а власними грудьми, і в ці степи пішли не з власної хіті, а з обов'язку свого жовнірського і тепер відступали після поразки з похиленими головами і з сльозами на очах, Хоч були то люди тверді і вміли стримати стогони навіть при найтяжчих ранах. Ми б радо прийняли таких воїнів, бо хіба ж поміж козацтва мало було шляхтичів і хлопів мазурських та підгалльських, але старі жовніри зберігали вірність хоругвам, під якими стояли впродовж свого життя і під якими ладні були й померти, але не зрадити.

Зате панство заслужило свою ганьбу цілковито. Той буцімто героїчний дух, яким воно так пишалось, викликався й підтримувався в панстві хіба що зажерливістю та захланністю. На війну вони йшли, ніби на прогулянку, сподіваючись, що битиметься за них хтось інший, тягли за собою всі свої скарби, коштовне вбрання, дорогий посуд, килими, хутра, багато хто їхав у мальованих колясках, у пишних каретах, припроваджував аж з Мазовша або з Підгалля служок, всіляко збиткуючись над ними, не дбаючи про їхню людську гідність. Звитяжлива шляхта ще приховувала свій звірячий лик за блиском та пишнотою, погромлена ж, як оце на Жовтих Водах, геть втрачала все людське і становила видовище ганебне й принизливе. Пани в одну ніч стали схожими на тварин, яких пожирали впродовж свого ситого життя: на свиней, биків, баранів. Тупість, дикість, озлоблення, безсила лють, яку зганяли на отих же упосліджених яцях і стасях, що їх запрягли в наладовані марнотою вози, в коляси й ридвани, самі або ж виступаючи гордо (хоч і чим би мали гордитися!) поруч, або й повсідавшись на своїх колясах, аж здавалося, ніби стирчать у цих недобитків хижі ікла, клацають Пазури, нашорошується пір'я, мов доказ їхньої хижості й дикості.

Ще не відав я тоді до кінця, що той, хто дотикнеться чужої ганьби, неминуче оганьбиться й сам, бо й чобіт чистими не збережеш, простуючи через баша.

Напередодні отець Федір відслужив завдячливий молебень, в якому проголосив мене батьком вітчизни, реставратором грецької віри, відновителем давньої свободи. Козацтво підкидало догори шапки і гукало "слава!", били гармати, звістуючи настання нових часів (гармат ми тепер мали вже не чотири, а цілих двадцять шість, з них шість — на чотирикінні запряги, а двадцять легких — на парокінні), здавалося, й небесні світила, планети й зірки зсунулися з місць своїх мільйоннолітніх і вишикувалися в нові констеляції, які Віщували успіхи в заповзятому діді й у задумах найзухваліших.

Я проголосив дводенний спочинок, щоб навести лад у всьому, а тоді, випереджаючи розбитків молодого Потоцького і Шемберка, іти в Україну, знайти коронних гетьманів з кварцяним військом і довершити розгром шляхти.

Демко вже, мабуть, добрався до Чигирина, і я думав про Чигирин і про Мотрону, думав про свій народ, не міг спати цілу ніч од дум піднесених і тривожних, ріс душею, а

тоді зненацька наповзало на мене щось темне й понуре, відбирало всі сили, сам не знав, де я і що зі мною, живий чи неживий, гетьман звитяжний чи марний розбиток, і розпука вставала така страшна, що заступала весь світ, і я щезав для самого себе, летів кудись у безвісті, а на землі тим часом творилося хтозна й що.

Зранку лютився безпричинно, Іванець Брюховецький помітив мій настрій і завбачливо відсував од мене всіх, хто хотів з'явитися перед очі, але Самійла відсунути не зміг, той прийшов десь по обіді, незвично похнюплений, сів навпроти мене, схилив голову, руки йому висіли, мов мертві.

— Що се з тобою, пане Самійло? — поспитав я не вельми доброзичливо. — Листів мені не приніс, а приніс свій лихий настрій? Може, гадаєш, що гетьман — це така собі шкатула, щоб збирати ваші смутки?

— Не мій то смуток, гетьмане, а радше твій.

— Чом же?

— А тому, що Тугай — бей погнався за Потоцьким.

— Завсігди воно так: один женеться, другий утікає.

— Якби ж, то. Та ти ж сам, ще як прийшли сюди й стали Таборами, звелів перекопати Княжі Байраки, щоб шляхта не змогла відступити.

— Не знадобився мені той перекоп, а могло бути всяко.

— Копали ж там нечаївці, пане гетьмане.

— То й що?

— А те, що тепер нечаївці теж погнали слідом за шляхтою, щоб урвати і собі здобичі. Коли нападуть на беззбройних, та ще й відпущених по твоєму слову гетьманському, ганьба впаде й на твою голову, пане Богдане. А ти мав би конче починати з дій справедливих.

Тепер уже я збагнув, що то лихі передчуття мучили мене всю ніч і цей день. Ладен був рвати на собі волосся, когось бити, гнати гінців, усі кінні полки навздогін за тим свавільним Нечаєм, завернути, покарати, провчити! Але дратував мене занудливими своїми доріканнями Самійло, і я стримав свій гнів на ослушників, загнав його в найпохмуріші нетрі своєї душі, зчепився з писарем у словеснім поєдинку..

— Кажеш: справедливість? А що таке справедливість? Учора шляхта ходила в адамашках і пила з срібних кубків, сьогодні в цих адамашках ходять козаки і п'ють із срібних кубків, одібраних у панів. Ось тобі й справедливість.

— Для козаків — Так. А для шляхти?

— Шляхта не повинна жити. Це ганьба людського роду.

— Але людський рід невпинно породжує і панів, і хамів. Розділяються і розокремлюються — і нема ради.

— Ото й рада — побиття панів. Зместц з лиця землі все зайве.

— А що зайве, гетьмане?

— Те, що п'є людську кров.

— Ти теж розливаєш людську кров. Іноді несправедливо. І коли проллється вона в Княжих Байраках...

— Далися ж тобі ці Княжі Байраки!

Я покликав Іванця.

— Де Нечай?

Осавул крутив вирлами, надував червоні щоки і мовчав.

— Ну?

Іванець мовчав. Я підбіг до нього, вхопив за груди, труснув, аж йому голова мало, не відірвалася, але в'язи мав міцні — утрималася.

— Знаєш, а мовчиш! Чому не сказав?

— Пане гетьмане, не хотів тривожити..

— Тривожити? Ось я тебе потривожу! Бери сотню, гони навздогін і заверни тих гольтіпак! Одна нога там, друга — тут! Не завернеш — горлом своїм приплатиш!

Самійло підвівся, сказав спокійно:

— Дозволь, гетьмане, я теж поїду і візьму отця Федора.

Не генерального писаря це діло!

— Ганьба не розбиратиме. Впаде на всі наші голови.

— Хочеш, то їдь. До всіх дияволів! На погибель.

В мені прорвалося все лїхе, темне й несвідоме. Знав, що Самійло, може, єдиний, хто зичить мені тільки добра, хто дасть руку свою відрубати за мене, а не міг стриматися, і прокляття, які мав би кинути в обличчя всьому зненавидженому, як же несправедливо діставалися тепер моєму найближчому товаришеві. Мав я згодом шкодувати тяжко до кінця життя за ту хвилину своєї слабкості, та було то каяття запізнїле, як і всі людські каяття.

Ось тут відчув я безсилля влади. Перемоги дістаються всім, поразка й ганьба — тільки тобі одному. Ти приречений борсатися в безвиході, долати нездоланне, самотою змагатися з безликим ворогом, з примарами, зі злою долею, і ніхто не прийде тобі на поміч, ніхто не поспівчуває, а тільки зловтіха нависатиме над тобою, як туман над долиною. І перед цим зазнавав я нападів безнадійної самотності, але такого важкого ще не знав ніколи. Самотність рвалася з мене, мов дикі коні, я заганяв її назад, тримав щосили, щоб не випустити, не показати нікому, — і вся снага йшла на це, а для справи нічого не залишалося. Військо не мало гетьмана. Воно спочивало, зализувало рани, готувалося до походу, знало чи й не знало, що частина від нього десь одірвалася й готується звершити діло ганебне й принизливе, йому не болів гетьманів біль, воно не відало гетьманових страждань, велике військо — не одної матки діти.

Я скликав полковників і старшин. Походжав між ними коло свого великого намету, зупинявся то біля одного, то біля другого, вдивлявся в лиця, хотів вичитати в їхніх поглядах, в їхніх душах — що там, які думки про гетьмана. Сам не сподіваючись, став отак перед Нечаєм.

Молодий і здоровий, як віл, негнучка біла шия, якої не бере й степове сонце, впертий погляд, жадібні до життя губи.

— Жити хочеш? — спитав його.

— Хто б же не хотів?

— Тоді нащо поедав добивати поконаних?

— Чорт їх посилав! Хто пішов, то й пішов, а хто не хотів, то зостався.

— Ти ж знав, що пішли, чому не зупинив? Чому не доповів?

— Вони ж не питали. Ти сам, гетьмане, посилав їх два тижні тому робити перекоп у Княжих Байраках. То, може, шкода стало своєї праці? Коли вже викопав скіпець, то хтось має в нім спотикнутись. А спотикнеться — то впаде, і все йому з рук розсиплеться. Дурень лиш не захоче позбирати оте розсипане.

— Ой назбираємо ми лиха та біди на свої голови, полковнику, — зітхнув я на таку його простацьку мову. — Атож, Чарного? Ти генеральний обозний, мав би в тих своєвільників одібрати весь припас, бачивши, що вимикають тайкома з табору!

Чарнота знизав округлим плечем. Був увесь круглий, хоч коти його колесом, очі теж мав круглі, ніби ніколи вони в нього й не заплющувалися, щоб визирити все навіть там, де ніхто не бачить.

— Мені що? Мое діло: — здобувати в чужих та постачати своїх, Армата справна, припас є, знадоба вся так само. А хто куди біжить — то хай полковники та осавули.

— Гей, пане гетьмане, не переймайся занадто, — безжурно мовив Кривоніс. — Однаково ж ти мав знати, що орда не зоставить панів не пошарпавши.

— Хай орда. А ми? Мов собака, що нападає на сліпого? Що скаже світ про нас?

— А що він казав досі? Чи хоч знав, що ми є, хто ми і що?

Прилетів гонець од Брюховецького. Очі мав, як у свого осавула, — розбігли й невловимі.

— Пане гетьмане, вони відмовили послуху!

— Де осавул?

— Там зостався. І писар генеральний, і отець Федір. І вже йде битва. Орда зачала перша.

Я відтрутив його і махнув джурам, щоб подавали коней для мене і для старшин. Рятувати бодай те, що можна ще порятувати. Хоч і знав, що вже не застанемо нічого. Гетьмана слухають тільки в години смертельних небезпек. Після бою вже не слухає ніхто. Може, так і треба? Коли ведеш людей на боротьбу, доводиться боротися найперше не з ворогом, а з тими, кого ведеш. Хоча найперше, мабуть, — з самим собою.

Орда допала відступаючих саме в Княжих Байраках на перекопі. Мабуть, вичікувала там у засідці, знаючи, що пташка потрапить у сильце. Хоч ударила зненацька, Потоцький і Шемберк все ж устигли поставити Вози чотирикутником, зв'язавши їх ланцюгами, і всі, від регіментарів до найостанніших пахолків, стали запекло боронитися. Татари розірвали табір, багатьох жовнірів побито, смертельно поранено самого Потоцького, але старі воїни знов з'єднали вози і ще раз спробували дорого продати своє життя, та тут налетіли Нечаєві козаки, які ліпше за татар знали на штуці возової війни, вдарили по озброєних самими мечами та луками жовнірах з своїх самопалів, одчайдушо кинулися під дим на вози — і вже не січа розпочалася, а хапання здобичі, в'язання полонених; поранених затоптували на смерть, не

розбираючи, били й своїх, татари поряд з шляхтичами хапали часом і козаків, і тоді їхнім товаришам доводилося втручатися, розтлумачувати ординцям, де ворог, а де союзник.

Сам Тугай — бей, оточений нукерами, стояв на високій степовій могилі, здалеку дослухаючись до клекітняви бою, і лице в нього було як у мідного боввана. Я підлетів до нього, мало не вдаривши його скакуна грудьми свого коня, закричав по — татарськи:

— Гей, славний Тугай — бей, називаєшся моїм братом, а що чиниш?

— Не брат твій б'ється, великий гетьмане Хмельницький, — орда б'ється.

— Чом же не спинив її?

— Орда не може вертатися додому без здобичі. Коли орда вирушила в похід, її ніщо не зупинить. Хіба можна зупинити море або бурю?

— Ви ж пішли не на здобич, а помагати нам, своїм союзникам? Таке було веління великого хана.

— Помагати можна, але за що? За золото або за здобич. Золота в тебе ще немає, нам досить здобичі. Станеш багатий — платитимеш за поміч золотом. Золота немає — беремо здобич.

— Я сам зупиню побоїще! — гукнув я, даючи знак своєму супроводу.

— Навіщо зупиняти те, цію й само зупиниться? — спокійно мовив Тугай — бей, не рушаючи з місця.

Я не встиг. Мені судилося до дна випити чашу гіркоти, яка конче мала домішатися до моєї слави. Так з того дня й повівся жорстокий лік моїх перемог і поразок, моєї слави й неслави, та навіть з власних поразок і невдач підносився я вище й вище, мало не до самого неба, затьмарював світло денне, кидав тінь на степи, на всю землю, тінь ясну, але й темну, хоч як не хотів того.

Біля Княжих Байраків уже все було скінчено. Іванець Брюховецький вилетів мені навстріч, весь розчухраний і ошалілий, безладно махав руками, не міг здобути на слойо.

— Де пан Самійло? — загукав я до нього.

— Н — не знаю, пане гетьмане. Згубився.,

— А отець Федір?

— З — згубився.

— А твої хоч козаки де?

— Чорти їх батька зна. Пороз — згублювалися.

Я вперіщив його нагаєм впоперек плечей і рвонув туди, де творилася неправда і де панувала злосила. Мав би під рукою козацький полк справний, побив би орду на дріб'язок. Але козаки мої zostалися на Жовтій Воді, а ті, що в'юнилися поміж татарами, не варті доброго слова. Звелів шукати Самійла і отця Федора, тим часом приглядався до того, що діється довкола. Ординці в'язали шляхтичів по два й по три, хто скількох ухопив, поранених добивали. Я мерщій послав своїх козаків, щоб викуповували поранених, не давали губити християнські душі. За шляхтича татари вимагали коня, за жовнірів — два десятки золотих. Я звелів не торгуватися. Звелів також знайти і

відкупити обох регіментарів, Чарнецького й Сапігу, всіх вельмож, маючи на гадці врятувати їх од Продажу на рабському торгу в Кафі або Гезлеві, але щоб і не лишити безкарними, то подарувати ханові Іслам — Гірею. Хай посидять на Мангупській горі! Ще не знав, що молодий Потоцький вмирає, та вже йому не поміг би й сам Господь милосердний. Про Шемберка згодом пущено злий наклеп на мене, нібито я, мстячи за власні кривди, звелів його замучити, прибити голову на жердку і носити перед військом. Заціпило ті чорні роти лиш тоді, коли Шемберк з іншими старшинами через два роки повернувся з ханської неволі. Та то ще мало бути колись.

Я гримав на вістових, які підсакували з тими чи тими звідомленнями, та ніхто не привозив вісті про Самійла. Отець Федір знайшовся, соборував умираючих козаків, ходив десь по розлеглому бойовиську, як живе втілення милосердя, а Самійла не знаходили, так ніби знявся і полетів з птахами.

Коли вже віддалявся я од цього поля ганьби, від одної купи невірників хтось гукнув:

— Пане Хмельницький! Пане гетьмане! Зглянься на мене! Я — Виговський Іван, писар з — під Боровиці...

Боровиця! Поле козацької поразки і тяжкої ганьби — і це поле звитяжне, але ганебне по — своєму. І чоловік, що мовби поєднав два поля моєї ганьби, відлеглі на десятиліття.

Я повернув коня, придивився до невірників, пов'язаних сирицею, оточених зіркими воїнами Тугай — бея. Виговського не впізнав, бо шукав писаря, а тут усі були жовніри.

— Не впізнаєш, пане гетьмане? Та ось я.

Жовнір, як і всі, але мовби й несправжній, тільки й того, що обладунок на ньому жовнірський. Закороткі руки, щоб махати мечем, рот маленький — і покрику з нього войовничого не видобудеш, вуса теж — такі собі.

— То це ти, пане Йване? Як же попав у лики? Де твій каламар? І хто тепер у тебе хазяїн?

Хазяїном виявився геть молоденький татарин.

— Що тобі за Цього бранця? — поспитав я його.,

— Кінь. Скакун. Огир.

— А коли дам кобилу? Ти молодий, тобі господарство треба заводити, кобила лошат приведе, розбагатієш...

Татарин кинувся розв'язувати Виговського. Той укляк у глибокім поклоні перед моїм конем.

Гей, пане Виговський, — засміявся я, — досі знав я, що в Тебе гнучкий ум, тепер бачу, що маєш і гнучку спину.

— Бог тобі віддячить, пане гетьмане, — мовив той, — що, так возвисившись, не забуваєш про малих сих.

— Який же ти малий, коли писар? Писарі малі не бувають. Як то сказано: писар поганого для себе не напише.

— Вже не писар, пане гетьмане, а інфаміста і відробляв свою інфамію на узграниччі простим жовніром.

— За що ж став банітом? Чи не догодив велемудрому пану Киселю?

— Спав з шляхетською жоною.

— Тоді справедливо. Бо спати з жоною, а не робити того, за чим прийшов, гріх неуявлений. Та вже тепер знімемо з тебе інфамію, коли схочеш піти з нами. Підеш?

— З тобою, гетьмане, хоч на край світу!

— Так далеко не йтимемо. Тепер одведуть тебе до писаря генерального пана Самійла, там і обзвичаються.

— Дяка, пане гетьмане. Здобув ти собі слугу вірного і відданого.

— З Богом, Іване, з Богом.

Згадав тепер про Виговського все, Прибув тої страшної Для нас зими під Боровицею молоденьким писарчуком при боці в Киселя. Молодий та ранній, бо посаджено його мені під руку пильнувати, щоб я вписав у козацьку субмісію все, чого ждало від поконаних панство, і так тоді мені допік, що я кинув перо, пошматував пергамен, жбурнув остряпки Виговському під ноги й загукав:

— Пиши сам, коли так! Що ти мені турчиш над вухом!

Ладен був побити цього короткорукого писарика, яко — то Бог наділив, мабуть, навмисне таким крихітним ротиком, щоб звідти соталося лише зло, як у змії отрута. Та Виговський умить, як то кажеться, перевернувся на спину, задер лапки і тихо порадив мені:

— Хай пан Хмельницький не псує собі гуморів та не бере всього того аж занадто до серця. Писати треба все, що вельможним хочеться прочитати, бо ж ви поконані, а Потоцький звитяжця. Та коли маєш щось сказати своє, то впиши тихцем і тее. Пиши, пиши, та й писни, та й писни!

Так і запам'ятався цей верткий пан Іван своїм хитромудрим "пиши, пиши, та й писни!". Тоді в ту ганебну субмісію я таки втулив од себе скаргу на тяжку долю народу мого, який панство нищить вогнем і мечем, і хоч Кисіль доволі покривився, читаючи ту вписку, але проковтнув, бо ж хотів далі видавати себе за великого захисника народу руського і його грецької віри.

Виговського ж я ще стрів у Києві гродським писарем, так само хитрим і невловимим, як перевертень.

Потоцький тоді після погрому Павлюка кривавими дорогами через Переяслав і Ніжин поїхав до "столиці своєї волі" Києва, де польного гетьмана з великого ляку приймали бучно, з найвищою шаною. Митрополит Петро Могила відвідав Потоцького з архімандритами своїми, новозасновані київські школи вітали гетьмана латинськими промовами й віршами, міщанство піднесло дари золоті й срібні на згадку про матір городів руських.

Потоцький почастував киян навзамін кривавим видовищем. Другого дня по своїм приїзді звелів набити на палю козацького сотника Кизима і його сина, а третьому козаку — Кузю — відрубано голову. Мовляв, кара над кількома, а страх на всіх.

Виговський, бачачи, що я готов з шаблею кинутися на Потоцького, тихо, як то він робив, порадив мені їхати звідти, щоб подалі від гріха, і я майже вдячний був йому за ту пораду. Чи думалось кому — небудь, що через десять літ шляхетською кров'ю буде змито і ганьбу Боровиці, і оте криваве київське видовисько, та й над самим Потоцьким нависне загроза, якої ще не знав ніколи?

Виговський став для мене мовби нагадуванням ще одним і того, що було зі мною, і того, що маю звершити.

Тяжке випало мені порядкування в Княжих Байраках.

Звелів усіх поранених — своїх і шляхту — класти на вози і тихо везти до Чигирина, туди ж припровадити всіх можних шляхтичів, яких мав намір дарувати ханові. Тугай — бееві призначив зустріч у Чигирині, вибираючись туди ще того дня, бо серце моє рвалося від нетерплячки, коли згадував і малих дітей своїх — Катрю та Юрка, — про яких не знав нічого, і Мотронку, про яку й питати будь — кого боявся.

В одних болять рани, в інших душа.

Кривоніс мав вести військо на коронних гетьманів. Лише згодом довідалися ми, що з побойовиська зміг утекти тільки один чоловік. Був то служка Шемберка. З комісарським псом, сховався він у вовчій норі, де татари не змогли його знайти, вночі виприснув з щільного ординського оточення, мало не перериваючись, біг степом, поки добрався до перших сторож шляхетських — так коронні гетьмани довідалися про розгром на Жовтих Водах.

Кварцяне військо тоді добігало вже з — під Чигирина аж до Корсуня. Перед цим з горем — бідую дісталися до Мошен, пройшовши великі три милі тяжкими пісками, злими переправами через три ріки, прикрими лісами, лісовими дорогами нікчемними, вкінці товплячись на довгому мошенському мосту, ламаючи вози, падаючи в воду, грузнучи й топлячись.

Козаки згодом насміхалися з тої панської втіачки: "Та йшло панське військо через гребельку коло млина, а отой пресучий син Гарасим не зачинив свою сучку в млині, тая сучка почула — гіх, а панське військо у воду — бух, то котре Бога боялось, догори патинками переверталось, а котре ні, то сиділо на дні".

18

Дороги не мають воріт. Я міг вибрати будь — яку з доріг, що ведуть на Україну, а їхав на Чигирин. Виїздив звідти взимку, коли слово "Чигирин" означає "багато стежок у снігу". Повертався в теплі, не снігами, а травами, і Тясьмин виблискував переді мною, як слід, що веде до щастя. Бо слово "тясьма" означає "слід".

Згодом історики засуджуватимуть гетьмана, який кинув своє військо і зник на кілька днів не знати куди. Гадатимуть: що могло б статися за той час? Або військо розбіглося б, або напали б на нього коронні гетьмани й погромили, або зчепилося б з Ордою за здобич, або... Я хотів би подивитися на тих істориків. Чи вони любили коли — небудь, чи були в них діти, чи зазнавали вони втрат? Я спитав би їх: чи знаєте, де жона моя названа і неназвана? Одна вмерла, друга вкрадена, а серце одне. А сини? Один закладником у хана, другий загубився між людьми. А дочки? Рідна Катря і дві дорослі

Ганнині. Яка їхня доля?

В чії руки попали, хто розплів їм коси? Як багато запитань — і мовчання, мовчання. Чи це розплата за славу й вічність?

Я їхав уздовж Тясьмину, а може уздовж Дніпра, а може то була ріка мого життя, яка дає силу, підіймає дух і водночас несе з своїми водами весь жах і тягар влади, що звалюється на рамена одного чоловіка. Для всіх видається він всемогутнім, однак, лишаючись самотнім, стає безпорадно — скорботним перед цим світом — прекрасним і загадковим, та водночас і неспокійним, убогим, темним, гордим і непокірливим і вічно загрожуваним звідусіль.

Мене супроводжували добірні молоді козаки. Щойно вус висіявся, а вже звитяжці, вже герої, і вже випала їм найвища честь: оберігати свого гетьмана. Про що думають вони? Про волю, про щастям про любов, про владу? Хто коло чого ходить, про те думає. Гетьманські прибічні думають про владу. Бідаки — про волю та багатство. Нещасливі — про щастя. А ті, кому доля була мачухою, — про любов та про любов, хоч іноді може здаватися, що любові в цьому жорстокому світі вже немає і ніколи не буде.

Чигирин — багато стежок у снігу. Та не тільки ж у снігу, але й у траві! Тисячі стежок, і всі ведуть мене до Чигирина, до тієї тонкої (ось — ось зламається, як очеретина), з голосом злякано — приглухлим, що знає тільки одне слово, повторюване тисячократно з упертістю й відчаєм: "Ні! Ні! Ні!" Всьому світові, Богам і дияволам: "Ні!", та тільки не мені, ой не мені, гей, не мені — світ широкий воля! — бо то ж для мене простелилися тисячі стежок топтаних і нетоптаних, без воріт і без початків, стежок, в кінці яких над білими пісками тясьминськими стоїть високий Чигирин, а в нім цариця жінок Мотрона!

Демко встиг усе: Доп'яв навіть гармату, яка весело бабахнула, вітаючи урочистий в'їзд гетьмана в Чигирин. Козаки палили з самопалів, люд сміявся і плакав, сонце сяяло, небо голубіло, сльози затуманювали мені очі, може, тому й не побачив ні Мотрони, ні пані Раїни, зате кинувся до мене малий Юрко і, поданий десятком дужих рук мені на коня, припав до мого пропиленого жупана, а до правого стремена вже тулилася Катря, примовляючи з радісним риданням:

— Ой таточку, ой же наш ріднесенький!..

Я плакав перед усім людом, не ховав сліз, які текли мені вже й по вусах. Жива кров Хмельницького, жива, хай провалиться все на світі, і хай здригнуться всі дияволи в пеклі!

— Коня для доньки великого гетьмана! — гукнув Демко мій вірний. — Хутчіш коня!

Ох, милий Демку, найдорожчий мій чоловіче, як же добре, що ти коло мене в цю Найтяжчу і найщасливішу мою хвилину! Немає прославлених полководців, немає великих воїнів, і заздрісників великих теж немає, а є цей хлопець, з серцем добрим і зичливим — і вже мені мовби й не треба нікого більше, от тільки дітки рідні щоб були біля мого серця натрудженого, та ще Тимко щоб теж опинився тут, та...

Де Мотрона? Чи вона тут, чи, може... Страшно було подумати, що Демко не застав її в Чигирині. Але тоді він сказав би. Може, боїться? Але ж обличчя роз'яснене, ніякої

стривоженості й заклопотаності. Коли ж вона в Чигирині, то чом не зустрічає? А чи мала зустрічати і де саме, і як? Все я передумав, а про це забув, не вмів уявити, весь Чигирин уявлявся мені невиразно, я не бачив його, стояло переді мною тонке лице Мотрончине, сірі очі під чорними бровами, чувся голос її, єдиний у світі, злякано — вабливий: "Ні! Ні! Ні!"

Я підіймав руку, вітаючи дорогих моїх чигиринців, схиляв голову в поклонах, бачачи знайомі лица, а очі розтривожено шукали тільки одне лице, шукали й не знаходили, спитати ж у Демка я не наважувався, та що там — боявся спитати! Спитав про інше, що муляло мені чорним каменем у душі, збурювало всі змисли, викликало несамовитість од самої згадки:

— Падлюку того маєш?

— Встиг зв'язатися, гетьмане.

— Що ж це ти так вошколупився?

— Та він ще з ясновельможними. Як коронні з — під Чигирини чкурнули, то він із своїми драбами за ними — тільки смуга лягла. І замок напризволяще, і все тут. Паньоставив, мабуть побоявся брати. А може, й од них утікав.

— Вони — де?

— Як звелено було. В твоїм домі, пане гетьмане. Хоч пані Раїна радше б зайняла палацик самого Конецпольського. Амбітна кобіта.

— Шляхетський палаців ніде не станемо займати. Хай стоять пустою. Як прокляті.

— Ото й гаразд. Бо вже мені тут Сабиленко Захарко в печінки в'ївся: палац для пана гетьмана та палац для пана гетьмана! Чи то його пані Раїна намовила, чи він сам.

— Це який Сабиленко? Рендар?

— Та він. Каже: я тут довірений чоловік пана гетьмана. Ще про якісь сто золотих торочить. Нібито він узимку спорядив вас на Січ. Я вже й не чіпав його. А Це прилип з палациком. Обставу хоче туди якусь дорогу, коберці. Чорти його маму знають! Я, каже, найближчий друг пана Хмельницького!

— Перекажи йому, коли він такий друг, то хай мені відбудує те, що зруйнували пани не без його зрадливої помочі. Так і скажи: пан гетьман велить тобі, Сабиленку, реституцію повну Суботова. Та й не реституцію, а щоб геть новий став Суботів. Згодом скажу, який саме. Випишеш йому глейт, щоб не чіпали його хлопці й щоб всюди було сприяння... Ще одне: як будуть мені вісті про генерального писаря, хоч і з постелі піднімай, а неси одразу. Згубився пан Самійло мій.

— О лихо! Як же?

— Різанину зчинила орда в Княжих Байраках. Нечаївці й собі доскочили там шляхту. Ну, пан Самійло хотів запобігти. Шкода говорити!

А сам знову вдивлявся в лица, хоч уже й заспокоївся, почувши, що Мотронка тут, врятована, визволена, влаштована, та душа не могла вдовольнитися, домагалася більшого, а Такого ж простого: побачити ту, що до неї йшов уже ніби півжиття свого! Я прискочив з — під Жовтих Вод легкий од перемоги, летючий тілом і духом, був мов степовий вихор золотий, підхоплював, захоплював, закручував у свої обійми всіх, то чом

же мав би не закрутити її? Та тут і успокоював себе, вмовляючи, що все гаразд, що так і треба, що все відбувається ніби за якимись вищими встановленнями. Була б вона тут серед усіх — стала б як усі. А цього б я не зніс. Не витримала б душа. Або ще інакше: коли б з'явилася тут, то затьмарила б усе, нікого б не помітив, не порадив, не повітав, а я ж гетьман усього народу українського і не можу віднині нехтувати його увагою, та й неухвагою теж. Чи ж міг допустити, щоб Мотрона в цю хвилю повітання заступила мені весь люд, чмов Діва Пречиста? Для мене Пречиста, та не для інших, і ні для кого, окрім мене.

Тяжко мені, було тоді. А щойно ж раділо серце, втішалось дітьми, рідним Чигирином, велелюддям і захватом повсюдним. Священики в золотих ризах виспівували "Многая літа" гетьману — захиснику грецької віри. Отаман чигиринський Капуста Лаврін виступав на повітання з найстатечнішими козаками. Матері показували дітям: "Онде пан гетьман Хмельницький!" Дзвонили дзвони, сміялося травневе сонце, вся земля сміялася, і в мені теж поперемінно то сміялося, то знов плакало серце, та того ніхто не те що не бачив, а й уявити б ніколи не зміг. Катря їхала біля мого правого стремена — струнка, острогруда, темноока, як покійна мати (а може, як я?), вже дівка, вже на виданні, шукай тепер зятя, гетьмане! Малий Юрко, вмовившись поперед мене, допитувався:

— А що ти мені привіз? Шаблю привіз?

— Привіз, Юрасику, привіз, аж од самого хана кримського, вся в золоті, як виростеш, то вже буде твоя тоді.

— Не хочу в золоті — хочу козацьку! І не як виросту, а тепер!

— Тепер я тобі привезу з Києва вчителя гарного, вчитимеш латину і грецьку, все знатимеш, як наш Тиміш, і Катря, і як Мотронка. Ти вже бачив Мотронку?

— Бачив. Вона все бігає, та у вікна визирає, та стогне, а пані Раїна за нею ходить та все говорить і говорить.

— Що ж вона говорить?

— Чи я знаю? Все говорить, говорить, та така пишна стала, як гуска в Потерацьких.

— Не слід так про пані Раїну, Юрасику.

— Так вона ж як гуска!

А тим часом назустріч мені йшли та йшли, вигуки зносилися до неба, дзвони видзвонювали безугавно, гук радісний і ясний:

— Слава гетьману!

— Ясновельможний батьку, вклоняємося тобі!

— Дякуємо за перемогу!

— Слава визволителю!

— Порятував народ увесь!

Кобзарі йшли навприсядки, видзвонювали в струни, виспівували молоді й завзято:

Хоч вже трохи й зледащів, а ще чують плечі,

Поборовся б ще, здається, з панями до речі,

Ще протав би з України хоругів не трохи,

Розлетілись би від мене, як з пожегу блохи.

Палаючий погляд, гордо випростані плечі, могутня постава, золота булава за широким шовковим поясом, кінь у коштовній збруї — таким бачили мене чигиринці. А я зсутулений, задуманий, зажурений, може недбалий і, мабуть, у глибині душі немилосердний і жорстокий. Шкода говорити!

Їхав поволі, приймав вітання, роздавав поклони, мовив ласкаві слова то одному, то іншому, давав повеління Демкові й Капусті, відмахувався від надто настирливих, голубив Юрка, перемовлявся з Катрею, а сам уперто повертав коня свого туди, де був мій дім, непоказна сотниківська садиба, дворище, з якого півроку тому вдосвіта виїхав я з товаришами упослідженим вигнанцем, щоб тепер повернутися великим гетьманом, у хвалі й славі, може й у безсмерті.

Був уже мертвий для світу, втрачений, загублений у невідомості й безіменності, тяжка путь, незначні зльоти й глибокі болісні падіння, а тоді розпач, і безнадія, і майже погибель усього, чи ж оживуть кості сії, чи ж оживуть? Ожили! Повернувся, щоб бути назавжди, навічно!

Чи не той то Хміль, що коло тичин в'ється?

Гей, то Хмельницький, що з панами б'ється.

Гей, поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду,

Гей, не один пан лежить головою в воду.

Під'їздив до свого дому. Козаки шанобливо трималися оддала, джури вхопили повіддя мого коня й Катриного, вступав я в свій двір, зарослий густим споришем, ворота відчинені були навстіж, люди були й тут, хоч далі воріт уже ніхто не йшов, тільки Хмельницький з дітьми, тільки Хмельницький, тільки... А де ж теє личко, що припадає до шибки, де ж ті очі, що виглядати мають свого гетьмана, чом у відчинених дверях на ганок не стає тонка постать, чом не ступає на свіжовимитий ганок вузька нога, чом такий порожній Двір, чом пустеля така довкола? Ой яка ж пустеля!

Та ось на ганку зродилася легка, як пух, пані Раїна, вся в білому, білошия, білорука, біло скрикнула, біло ахнула, ледь не злетіла білим пухом угору: "Ах, пан Хмельницький! Ах, пан гетьман! Ах, ах, ах!"

Я зійшов на ганок твердо, аж задубіло, набрав повні груди повітря перед східцями, а випускати боявся, щоб не здмухнути пані Раїну (така ж субтильна стала коло панства!), нагнув шию свою негнучку, поцілував їй руку. Пані Раїна відмолоділо крутнулася переді мною, вела й не вела до світлиці, ще чогось ждала, може, сподівалася неможливого, того, що не сталося колись і ніколи, а тепер, може, станеться і я скажу, що приїхав не до Мотрони, а до неї, пані Раїни, розквітлої жони, такої вишуканої і такої ще, власне, молоді й прегарної, як для простого козака. Але чого не було, того й не буде ніколи. І я вже був не я, і простого козака не було, а стояв гетьман всевладний, не владний тільки над своїм серцем. Чи ж я винен? І хто винен? Час? Доля? Випадок? Бог? Але чи слід вплутувати Бога в усі земні діла?

— Де ж вона, Мотронка? — насилу ворущачи пересохлим язиком, поспитав я пані Раїну.

— Вдягається, щоб зустріти пана гетьмана ясновельможного.

Ясний та ще й вельможний! Сім кіп відьом та стонадцять чортів! Могла б зустріти, як стояла! І скільки ж можна вдягатися? Півдня вже Чигирин б'є з гармат та самопалів, видзвонює у дзвони, виграє в кобзи і в суремки, а тут вбираються та перебираються!

Я ступив до світлиці, як чорна хмара. Пані Раїна звіялася вмить, лишивши мене самого, навіть шапки нікому було віддати, так і стояв як стій, вдивляючись у знайому обставу, помічаючи й не помічаючи якісь тут зміни, коштовний посуд, дорогий килим, зброю небачену. Демко подбав чи, може, притягла все те пані Раїна від старостей нікчемного? Коли так, порубаю все, попалю і попіл пуцу за вітром!

І ось так по — дурному лютячись, не почув ні шереху, ні віддиху, а тільки побачив, що вже стоїть — рукою дістати! — вона, і я простягнув був руку, а рука не слухалась, падала, як мертва, очима мовчки просив я Мотронку прийти мені на поміч, а тоді, як сліпий, здійняв погляд догори, так ніби вона возносилася наді мною, але Мотрона з жахом затулила своє лице і заїхлакала — застогнала: "Ні! Ні! Ні!", впала на коліна переді мною, і тільки тепер зміг я зворухнути руками і пригорнув собі до колін її легку маленьку голівку. Жінка чи дитина?

Я підвів Мотронку з колін, одставив її од себе трохи, щоб глянути в лице, щоб глянути на всю, побачити її очі, брови, волосся, губи, обцілувати поглядом усе — все, порадіти всьому, обспівати, обвеличати. Сподівався побачити пишну панну в шляхетських шовках, дібраних та допасованих пані Раїною, а стояла в світлиці незнана дівчина — україночка, мила й пишна, засоромлена й зухвала, проста й вишукана: кокетлива кибалка на голові, прикрита довгими кінцями тонкої намітки, запаска в барвах червоній і шовково — золотій, крайка, що підтримує запаску, вся низана самоцвітами, гаптовані золотом сап'янці з срібними косинцями на закаблуках, простора тонка сорочка не приховує гнучкий стан і високі груди, а мовби ще більше виказує. Вона чи й не вона?

— Ждала свого гетьмана? — пошепки спитав я.

— Богдана, — самими губами, без голосу відповіла юна.

— Вже й не думав, що тебе побачу.

— І я не думала.

— Ну, йди я тебе хоч обійму та поцілую!

— Ні! Ні! Ні!

Та я заграбастав її в обійми, аж затріщали кістки, впився в уста, уперше в Житті так цілував жінку, та й жінка теж така була в моїх обіймах уперше. Несамовиті уста. Відхилився, глянув, і почорніло мені в очах. Невже уста ці могли цілувати слинявий рот Чаплінського?

— Цілувала?

— Кого?

— А ти й не знаєш?

Відтрутив, відштовхнув, відкинув. Зневажав, і ненавидів, і щдував. Затулив очі руками. Впав на лавку.

— Прости мене, Мотронко. Мені було так тяжко. Та й досі. Битви несамовиті. А тоді ще й різанина безглузда й злочинна. Я втратив Самійла.

— Хто се?

— Писар мій генеральний. Друга душа моя. Після твоєї, першої. Підійди до мене, Мотронко.

Вона підійшла і мовчки пригорнулася. Тільки тоді я збагнув, що брудний з дороги і після всього, немитий, у тяжкому грісі смертному біля цієї душі пречистої. Як же смію! Попросив її:

— Походи переді мною. Дай втішитися моїм очам. Щоб повірив, що то ти.

— А хто ж іще?

— Хіба я знаю? Мана. Янгол. А може, дияволиця — спокусниця?

Вона ходила по світлиці, сміялася, поверталася так і так, і груди в неї пританцьовували під просторою сорочкою, і сірі очі кликали до себе, надили й вабили, я дивився на неї оддала, не насмілювався зворухнутися, підвестися з лавки, підійти, брудний, просякнутий духом крові, поту людського і ганського, пилом доріг, кривавих, тяжких, але ж і радісних. Жива ще козацька мати! Грай, море, грай!

О, коли б така наша самотність тривала вічно!

Але пані Раїна з'явилася, мов нагадування про вимагання світу й набридливу його марноту.

— Матрегно, тобі треба перевдягатися до обіду, а пану Хмельницькому прийняти купелю з дороги.

— Навіщо їй перевдягатися? — подивувався я. — Хіба може бути стрій ще миліший моему серцю!

— Так треба, пане гетьмане, хоч ми й перебиралися сюди в такому поспіху, що не могли взяти всього належного, бо ваші козаки — натренти такі негречні, зовсім не вміють поводитися з жінками нашого виховання. Пан підстароста для Матрегни...

— Мамо, нащо ти про це! — крикнула Мотронка і вибігла з світлиці, а мене стримала тільки дурна пиха гетьманська, яку мав виказувати перед пані Раїною, та ще й те, що не хотів утікати від самого імені того нікчемного підстаростки. Однак пані Раїну не збентежив ні вигук Мотрончин, ні її втеча, ні мій вигляд понуро — загрозливий, вона торохтіла своє, може й навмисно, щоб відомстити за давнє, за те, що знехтував колись її жіночими гідностями, не поцінував, бо мужик, мугир, неотеса, якому ніколи не зрівнятися з панством пишним.

— То пан підстароста, — торохтіла вона, — для Матрегни хоч півсвіту нахилити готов був, мов гілку з яблуками, Крулевно моя! На всі дні року, на кожен день — нове вбрання, одне ліпше другого, багатше й коштовніше. Вона жбурляла йому межі очі, топтала, не хотіла його бачити, бо сподівалася, ждала, виглядала... Але я не стану про все... Я мати, ясновельможний гетьмане, і моє серце... Матрегна взяла шлюб по католицькому обряду. І той шлюб довічний, як єдиний Бог над нами. Хто може звільнити від нього?

— Всі священики України благословлять нас!

— Що ті священники!

— Митрополит київський замолить гріх наш.

— Чи досить митрополита для такого гріха?

— Патріарха царгородського або ерусалимського проситиму!

— Пан Хмельницький легковажить цю справу, а так не можна. Матрегна має шануватися. І вести себе не як дівча легковажне, а як пані...

— Гетьманова! — майже крикнув я.

— Я й кажу. Одяг щоразу повинен бути відповідний маєстату. Ці ваші козаки... Ми нічого не встигли взяти з собою. І нащо було нас перевозити в цей дім? Він затісний і надто простацький як для пана гетьмана.

— Палаців не маємо, — похмуро зауважив я, а сам подумав: чи забула, з якого "палацика" порятував тебе в Переяславі? Не завішувала б ти ряднами вікна в козацькій хаті, та не виганяла б мух, та не затрущувала б долівку свіжонакошеною травою?

— Можна б зайняти палац старостинський. Він і так стоїть пустою.

— І хай стоїть. Так само, як оті вбранки на кожен день року. Козакові й одної сорочки досить. Щодень нова: то догори рубцями, то донизу.

— Ще б і в дьогті, — ущипливо додала пані Раїна.

— Може, й у дьогті для здоров'я.

— Але, сподіваюся, пан Хмельницький змінить свої дьогтяні сорочки на чисте вбрання? Я звеліла нагріти води. Пахолки зараз наготують купіль.

— Дякую, пані Раїно. Ви дбаєте, як про сина.

Вона зблідла й мовчки пішла від мене. Мав тепер жити між ненавистю і любов'ю, і не було рятунку.

Та все ж, хоч і з ненавистю, пані Раїна скип'ятила казаняру води із зіллям, пахолки вилили воду у великі вербові вагани — для купелі пана гетьмана. Очистити й відмолодити хоче мене пані Раїна чи, може, струїти своїм зіллям? Хотіла мене колись собі, тепер чи хоче для доньки, а чи для сирої могили? Нікого про це не питаєш, бо ніхто не скаже, та й немає нікого, навіть Демка вірного. Тільки чистий одяг багатий лежить на лавці гіркою — подбав мій осавул і про це.

Поскидав з себе тяжку, задимлену, брудну одіж, поліз у купелю... Відмолоджувався. Радувався. Мав нарешті найукоханішу жінку! Мав! Міг би взяти її без зволікань, як був, зіскочивши з коня і зграбаставши в обійми, взяти, як наїздця, жорстокий, брутальний, нетерпеливий, взяти як здобич, як винагороду, як помсту за все. Стати таким безжально — жорстоким, як ті тисячі, що йдуть десь степами від Жовтих Вод до Корсуня навздогін і напередими Потоцькому й Калиновському, йдуть, як і він, брудні, немиті, здичавілі, озвірілі, без милосердя в душах. Міг і не міг. Хлюпостався в вербових ночвах, розбризкував воду, відпирхувався, віджимав чуприну, здоював воду з вусів. В чистоті й несміливості мав повернути свою любов, знайти і віднайти утрачене. Відбив, одвоював у запеклого ворога не для наруги, не для брутальності, а для високої шаноби і ніжності.

А пані Раїна, скрадаючись попід дверима й прислухаючись до мого кректання й

розбризкування води, вважав ла, певне, що то вона Так приборкала цього степового пардуса, цього лева над левами, сама стаючи левицею, а Матрегну свою роблячи левицею молодю.

Матрегна. Цариця матерів і жінок. Жінка над жінками, як я однині гетьман над гетьманами.

Матрегна...

Чи стежили мої джури за пані Раїною, коли готувалася для мене купіль? Для неї я тепер був наїздця, жбур, насильник, хто завгодно. Мала всі підстави ненавидіти мене і бажати мені смерті, але змушена коритися силі — виказувала це кожним словом, схилянням голови, порухом уст, скиненням брови. Чи не вона тоді накликала Чаплинського на Суботів? Може, теж хотіла для себе, а той ухопив дочку? Ох, коли б довідатися! Мала втіха. Ой мала. Ніяка.

Був я несправедливий до пані Раїни. Прагла влаштувати все якнайліпше, з найвищою шанобою і гідностями гетьманськими. Поки я викупувався та чепурився, в світлиці налаштовано столи, накрито лянними скатертями, вставлено печеним і вареним, і вже й гості скликані найвельможніші з тих, хто знайшовся в Чигирині, і нас з Мотронкою посаджено на покуті, і була вона вся в білому атласі, сама вся мов шовк ласкавий, і я геть одурів і од неї, і од горілки, яку пив за своє здоров'я, бо ж пито тільки за мене та за мене, і од веселощів безкінечних, і од багряного світла, яке хвилями ходило мені перед очима, дратуючи мене своєю незбагненністю, невідступне й незносне, як тортури. Я ладен був стогнати від муки незнання, поки врешті збагнув, що то роздирає мені душу нетерпіння. Чому нас не зоставляють самих з Мотронкою? Нащо це все, навіщо усі ці люди? П'ють, проголошують гетьманське здоров'я, веселяться, танцюють — і яке їм діло до гетьманів, і до королів, і до всіх повелителів світу? Хіба трава питає кого, щоб рости, а дощі просять дозволу впасти з хмар на землю, і чи ріки течуть тоді, як їм скажуть, а птахи прилітають за королівським велінням? Я хотів теж бути як ці люди, власне, був таким самим, тож тихо доторкнувся до шовкової руки Мотрончиної і показав їй очима, щоб утекти. Вона спашіла лицем так, що видно стало й при свічках, але тихо спокорилася, я пропустив її наперед, закриваючи спиною від пані Раїнці, яка метала грозові погляди.

Світ для нас не існував більше.

В ложниці було темно, тільки лампадка ледь блимала під образами та жеврів крізь вікна жар з козацького вогнища сторожового посеред двору. За стіною тривало наше ніби весілля, а ми були тут, уперше в житті як муж і жона, уперше наодинці з своєю любов'ю, з своєю пристрасстю і жагою, нарешті, нарешті!

Я цілував навіть повітря довкола неї, обціловував усю, а тоді знов і знов повертався до несамовитих уст і вмирав у них, гинув навіки. Темні уста пристрассті. Вся в білому, і постіль теж біла. "Білу постіль постелю, білу постіль розстелю..." Ненажерлива постіль, живеш і вмираєш у ній, знаєш про це, щоразу забуваєш, знаджений і спокушений. Не введи нас у спокусу, не введи... Майже з ненавистю кинув я в те біле шумовиння Мотрону, заглушив її полохливе "ні! ні!" тяжким своїм поцілунком, припечатав і

запечатав. Гетьманська печать на устах і на сім таким пожаданім тілі, молодім і несамовитім.

Вчора ще був ніким. Втікач без надії повернутися, гетьман без перемоги, вождь без народу, володар без держави. Шабля в руках та кінь під тобою — цього досить і не досить, коли вознесений на височінь звитяг і влади. Влада вимагає обладання. Мав тепер жінку — і в ній усе.

Біля моєї шорсткості — те шовковисте тіло, біля моєї за grubілої, порубцьованої, пошрамленої душі — це чисте серце, біля моїх утомлених важких рамен — ця летюча істота, біля моїх насуплених густих брів — цей небесний усміх, здатний воскрешати мертвих, розтоплювати холодні сніги, примушувати ріки текти навспак і навіть — о чудо! — повертати втрачений час!

— Ждала мене? — спитав у темряві.

— А хто б же тебе ждав? — І голос вразив мене холодом неочікуваним.

Закричав би їй: "Як хто? Народ увесь! Україна! Будущина і надія ждали мене!"

Та хто ж викрикується перед жінкою? Змовчав, лиш засопів ображено, а вона миттю вловила мій настрій і пригорнулася ясочкою.

— А хто б же тебе не ждав? — перевернула свої ж слова так спритно, що розтануло моє серце, моє довірливе, зболене серце — полікуй його, моя мила, ой полікуй!

Дарувала себе, як проскуру в причасті, з урочистою ошадливістю, саму крихітку, а в мене ж наставлені були широченні долоні — пожадливі, невситимі. Та мав удовольнятися й тим, що ущедрювала.

Священні крихти.

Тоді знов це гнучке, замашне тіло скувала крижана хвиля, і Мотронка застогнала — заплакала:

— Я мужня жона. Чом приїхав? Нащо?

— Як без тебе жити?

— Гріх перед Богом!

— Відпустять нам цей гріх. Всі ієрархи церковні відпусткатимуть.

Вона тільки й знала своє: "Ні! Ні! Ні!" Хто б не хотів зламати цей крик? Тіло було вже моє, душа була моєю і серце, а тепер? Лише тому, що став між нами ксьондз, у чорній сутані, і пісним голосом промимрив "домінус вобіскум", — ми не можемо мати свого щастя? І вже й не любов між нами, а неряд і неситство? Та неправда ж!

Ця ніч мала бути для нас, і вона була, але якою ж ціною? Невже за неї треба платити Жовтими Водами? А може, то ніч ця — плата за Жовті Води? Хто ж то знає?

Я заснув і не чув, як вислизнула з постелі Мотронка і зникла вже до ранку. Лежав і слухав тишу. Юрко й Катря сплять собі, пані Раїна, випровадивши гостей, мабуть, никає по дому, як привид, Мотронка щезла так, що ніхто вже не знайде її до сонця, козаки палять вогнище посеред двору, смокчуть люльки, задумливо дивляться у вогонь, я в покинутості, в якійсь багряній п'ятмі, ехожій на те моє нетерпіння застільне, лежу без руху, хочу думати про Мотронку, але не можу, бо ота багрянність зачаровує мене й обезвладнює, вона згускає довкола мене, темніє, тоді зроджується в серці тої тьми

світлість, і з неї випливає Самійло. Такий, як поїхав тоді від мене до Княжих Байраків, вилицюватий, вузькоокий, розумний і стриманий.

— Чолом, пане гетьмане, — каже він стиха.

— Чи то ти, Самійле?

— Так, батьку.

— Звідки ж?

— З Орка.

— Де той Орк? Щось не знаю.

— Хіба забув уже? Римляни колись так звали позасвіття: орк. Звідти й прибув. Тепер — Самійло з Орка.

— То тебе вбито? Ой горе! І лишився непохований?

— Не переймайся, Богдане. Хоч би й похований був, дух мій вільно блукав би над землею, бо він переважував у мені все, животворив і животворить навіть по смерті. І до тебе прийшов, бо теж маєш сильний дух. Безліч вад у тобі й пороків, багато в чому винен і грішний є та й ще будеш, але всі твої вади переважає вічно рухоме начало, що лежить у глибині твого духу. Не згуби його, не змарнуй. І не спокушайся занадто владою, яка тепер у тебе безмежна, та тільки не над тобою самим. Вже почав оточувати себе слухняними, а треба — здібними. Тільки здібні рухають життя, і тільки ними значаться часи і те, що зветься пам'яттю. Людину можна вбити, але вона після цього може стати вічною. З цим не впорається ніякий тиран. Згадай великомучеників. Бо вбити — не означає усунути з людської пам'яті. Пам'ять не належить ні королям, ні гетьманам, ні державі, ні церкві — це єдине, чого не може відібрати в людей ніяка сила.

— Докоряєш мені і маєш слухність. Визначив полковниками слухняних. Двоє виявилися здібними. — із ними найбільший клопіт. Здібні — незалежні. А воля не визнає рівності, хоч рівність теж не буває без волі.

— Помічай усіх. Не тільки полковників своїх.

— Теж гріх мій. Не сидів я коло узголів'я вмираючих, не сподівався на їхній рятунок, не йшов за їхніми трунами. Навіть тебе не шукав у Княжих Байраках, а звелів те робити іншим. А треба було б самому, і самому лікувати твої рани приправами з трав і каменю, з місячного сяйва й золотого павутиння, зміїної отрути й бджолиного меду.

— Я не був поранений, Богдане. Вбитий одразу.

— Тебе треба було воскресити живою і мертвою водою, бо що я тепер без тебе? З ким радитимусь, сперечатимусь, обмірковуватиму? В мені вельми мало схожого з справжніми полководцями. Я не люблю гриміння битви, а тільки приготування до неї, лихоманку очікування, безсонних ночей, суперечок, сутичок словесних, домовлянь і перемовлянь, незгод і захватів. Готування до свят завжди привабливіші, ніж самі свята.

— Тепер не маєш часу роздумувати — мусиш битися.

— Так. У цьому істина мого життя. Народ уже підіймає голову і лічить своїх ворогів. Я маю вести народ, стати на боці голодного, а не того, хто в нього, віднімає хліб.

— Це буде для тебе найтяжче. Кінчиться тим, що ти сам відбиратимеш хліб у

людей.

— Ніколи! Хіба сам я не зазнав і принижень, і переслідувань, і каторги турецької, хіба не був вигнаний з власного дому і не пущений жебраком? Немає братства міцнішого, ніж братство голодних і переслідуваних. Я зберу їх усіх і об'єднаю, хай навіть поведу не тим шляхом іноді, та роз'єднаність — шлях ще гірший. Коли ми навіть попадемо в пекло, але триматимемось один одного, ми переможемо пекельні сили і повернемося звитяжцями.

— В тебе вже повірив народ, Богдане. Може, ця віра принесла й мій дух до тебе. Бо я ж тепер не владен над своїм духом.

— Тяжко буде мені без тебе.

— Присутній буду, в твоїх ділах і вестиму їм лік. Для справ земних уже знайшов ти собі помічника.

— Кого ж? Чи не Виговського? Вже зродилася в мені лиха підозра, чи то не він згладив тебе зі світу, мостячись На твоє місце?

— Задрібний для дрібних злочинів.

— Застерігаєш, що вчинить злочини великі?

— Не знаю, гетьмане. Мені не дано прозирати в будущину. Маю відзначати те, що діється нині.

— Для мене ж нинішнє все — найобридливіше. Вже зараз з жахом бачу, що розтрачу все своє життя на дріб'язок щоденності.

— І великі собори вимуровуються з тонкої плинфи.

— Так. Але де взяти сил? Треба відвоювати свободу, захистити, навести лад, установити справедливість, нагодувати й напоїти — на це потрібні роки й роки. А хіба для цього очолюєш народ? Забезпечити майбуття — ось мета! Будущина велика є в кожного народу, треба тільки вміти її побачити, а тоді змагатися за неї, віддати все, битися: Ми склали з тобою перші мої універсали. Там ще не все сказано. Та й не знаю, коли воно скажеться, коли...

Рипнули нечутно двері, і світлиста хмарка щезла, а з нею й Самійло. Наді мною схилилося Мотрончине личко, злякано забіліло, затривожилося.

— З ким ти говорив?

— З тобою, моя мила.

— Ні, ні! Ти когось бачив. У тебе такі очі... А — а, я знаю. Це з нею...

— З ким же?

— З небіжчицею. Пані Ганною.

— Господь з тобою, моя дитино.

Вона відскочила від постелі, з темряви тихо промовила:

— Я не хотіла їй зла. Ніколи не хотіла.

— Вона вмерла, царство їй небесне. Чи ж ти винна?

— І ти невинний! Ні в чому! Хай хоч що там кажуть!

— Мої провини не тут і ще не всі. Позаду — дрібка, а попереду — цілі гори. Порятуюш мене від них?

— Порятую... гетьмане.

— Йди до мене, гетьманшо моя!

Вже забув про Самійла, та й про все на світі забував, коли бачив її. Марнота заволоділа мною і пуста пиха. Почувався тим давнім царем, що все перетворював на золото, лиш доторкувався рукою. Я доторкнувся до Мотронки — і вже дав їй усе. Гетьманша. Вся в золоті. Золота жінка. Згадати б, якою страшною смертю загинув той цар, що й шматок найнужденнішого хліба, коли підносив його до рота, ставав золотом. Хліба не заміниш золотом. І в жінки не можна відбирати жіночність, промінюючи її на марне золото. Не знав я тоді сього, та коли б і знав, то чи стримав би своє серце? Підложницею ніколи б не схотів цю жінку, а тільки Хмельницькою, тільки гетьманшею. Вже відчув силу своєї влади у всьому, не віддав тільки, що часто сила та буває злою і те, до чого доторкуєшся, гине. Ох, Мотронко, Мотронко, дитино моя нещасна! Що тільки не казатимуть про тебе? Порівнюватимуть аж з Геленою, Троянською, через яку зчинилася колись страшна війна багатолітня. Ім'я твоє забудуть і називатимуть хто як захоче. Звинуватять у злочинному намірі отруїти мене. У змові з королем, з панством, єзуїтами. Стверджуватимуть, ніби й підсунули тебе мені єзуїти підступні, щоб звести з світу! ("Єзуїти забралися в хату гетьмана і кілька років тримали біля нього жінку з трьома найменнями: Юльця, Анельця, Гелена — як вдалося пізніше встановити Лаврінові Капусті, чигиринському городовому отаманові та старості гетьманської розвідки"). Шкода говорити! Можна справді підсунути чоловікові гарну жінку на ніч і на дві, але підсунути любов — чи ж можливо? Тільки люди з холодними серцями можуть таке твердити, та ще й вірити. Однак ніколи не бракувало охочих зганьбити перед нащадками цю нещасну жінку і мою велику любов до неї. Мовляв, любові ніякої не було, а тримав її коло себе як приспанку. Не кожен може здобути барв од зорі або райдуги, зате кожен має слину, щоб обплювати найсвятіше. Ще древні казали: "Calumniare audaciter aliquid semper" — "сміливе очернительство завжди дає наслідки". Тільки звірі не мовлять і не пишуть — ото ж і не клеветують! Хіба й мене самого не пробували очорнити? Оточували легендами, але я волів жити поза ними, гаразд відаючи, що в легендах зникає жива особистість і лишається тільки безплотний символ, яким кожен зможе скористатися для своїх цілей, часом і злочинних. Мене віддавали тільки історії, відбираючи все земне й людське, але ніяка душа не здатна охопити й підкорити історію з її неосяжністю й невловимістю, — душі треба простого щастя. Влада змінює людей. Забуваєш навіть про давню любов, але нової прагнеш так само гаряче, як усі смертні. Але ти принесений у жертву, і нікому немає діла до твоєї душі, до сердечної скрухи, ти тільки гетьман, а людське тобі не належить. Жорстокість, а не справедливість, страх, а не повага, ненависть, а не співчуття, холод душі, а не любов — таким бачать володаря. А я хотів усе це перевернути і починав з любові. Чи не з того почав? Однаково ж був упертий навіть у своїй заблудах. Упертість ради тих, кого захищав. Хотів передати її і нащадкам. Гей, не можна всього до кінця продумати, зате все можна витримати. Я мав витримати.

Чигирин переповнювався людьми, кіньми, обозами, зброєю, метушнявою, гамором, заклопотаністю, тривогою, нетерпінням. Так само, або й ще більше, повнився невеликий мій двір, бо всі прибували мовби до гетьмана тільки, всім треба конче сюди, пробивалися, домагалися, відпихали сторожу, доходило не до криків самих, а й до щабель, лиш тепер пані Раїна збагнула бодай якоюсь мірою межі моєї заклопотаності і моєї величі і трохи притихла з своїми панськими домаганнями, зате Мотрона ніби й народилася стати гетьманшею, не відала ні розгубленості, ні страхів, готова завжди бути коло мене, — чи то за трапезою, чи на виїзді пишному, і вже за два дні знана була всім і звана з шанобливим острахом "сама". "Був гетьман, а з ним сама". "Мали розмову з гетьманом, і була при сім сама". "Обід дав нам ясновельможний, і по праву руку від нього сиділа сама".

Прискочив з гетьманським знаддям Іванець Брюховецький, приїхав з ним отець Федір, прибули писарі, між якими вже й Виговський, у козацькому вбранні, чистий, чемний, чепурний, перед очі мені не пхався, як Брюховецький, та я покликав його сам.

— Пам'ятаю, яку прислугу мені зробив під Боровицею, пане Йване, тож хочу тебе випробувати в нашім ділі, бо здається мені, що годен ти більшого, ніж спогадування про свою інфамію та лики татарські.

Виговський мовчки схилив голову. Знав пошанівок.

— Бачив ти, що сталося на Жовтій Воді. То не просто виграна битва. І не просто кров. Кров'ю шляхетською в campu deserto⁵⁹, як називають вони степи наші, змито кров народу мого, яку пани лили ріками впродовж десятиліть, а то й століть цілих. І те, що писав я під Боровицею, теж змито тепер панською кров'ю. Всіх можних, яких не побито, відішлю в дарунок ханові Іслам — Гірею, коронних гетьманів з їхнім військом розіб'ю так само, як розбив гетьманського сина, і хто попаде мені до рук, теж помандрує до Криму. Тим Чорним шляхом, яким ішов у ясир мій народ. Потоцького не лякаюся, бо й нікого не лякаюся. Азали⁶⁰ виграв він бодай одну велику битву? Азаж⁶¹ проблисла в ньому бодай іскра здорового глузду? Шкода говорити!

Весь народ піднімається до мене. Йдуть з усієї України та й ще йтимуть. Посилав універсали з Січі, тепер хочу скласти універсал з Чигирина. Хай знають про мою перемогу, про те, що я знов у своєму Чигирині, і хай ідуть до мене під Корсунь і туди, де стану. Напиши, що йдемо з вірою в Бога, у свою зброю і добре діло. Неба не прагнемо, пекла не лякаємось. Стаємо за поламаніє прав і вольностей своїх і кличемо всіх стати, бо ридання України голосами небо пробиває, прохаючи помсти. Ми народили дітей, вони повірили нам і прийшли на сей світ. І що ж вони тут знайшли, що побачили? Нам треба хоч вмерти, а заслужити, віднайти їхню довіру. Напиши, як розбили Шемберка і молодого Потоцького, а тепер розіб'ємо і Потоцького старого. Коли б'єш собаку, то чому б не вдарити й хазяїна?

Виговський слухав — і хоч би тобі муркнув. Це не козацькі нориви, коли кожне твоє слово мов на списи піднімають. Видно, добре пом'яло життя пана Йвана, коли він виказує таку abrenuntiatio⁶². Але я не мав наміру щадити його. Перша розмова — перша й наука. Коли й поставлю його на місце Самійлове, то хай завжди пам'ятає, де

гетьман, а де він сам бути має.

— Знаю, що довго крутився ти між шляхтою, пане Виговський, і сам у шляхетство вуса вмочив, то й слухай, що я тобі скажу. Ця шляхта не тільки хліб наш і сало наше їла, але жила коло нас достатньо нашою мовою, перетягла з неї до себе багато слів, і наш одяжний посполудний споряд, і наші пісні. За це не лаємо її, а шануємо, бо засвідчила розум, якого не мають наші писарі. Поглянь — но, скільки тих скрибентів маємо: писарі військові, полкові, сотенні, при отаманах, гродські, волосні, писарі й писарчуки, писаренята, підписки. Народ говорить одною мовою — гнучкою, багатою, рясною і барвистою, а пишуть якоюсь мішаниною, кострубатими словами, не знати звідки й узятими. Та ще й для писання такого доводиться тримати цілу орду скрибентів з покорченими душами і вивернутими мізками. Подумати лиш, що й я стільки років був таким покорченим, носив тягар навмисності На душі, і не вірилося, що зможу колись скинути той тягар, визволитися від нього.

— Над гетьманами не тяжіє ніщо, — подав нарешті голос Виговський.

— Окрім обов'язку. А ти, пане Йване, чи готов підняти на свої плечі тяжкий обов'язок мого писаря?

— З тобою, пане гетьмане, хоч на край світу.

— Не треба нам того краю. Свою землю маємо. Помітив ти, скільки там у нас писарів гетьманських?

— Дванадцять.

— Славно. Не гайнував, виходить, часу. Втрата в мене тяжка й невідшкодовна. Загинув писар генеральний Самійло з Орка. Ким тепер заміню його — не знаю.

— Дивне трохи наймення Зорка, — зауважив Виговський.

— Не Зорка, а з Орка. Бо вже він потрапив у орк, себто на той світ, як знаєш вельми добре з латини. Козаки в рай не попадають, а тільки в пекло. Тому до смоли звикають ще за життя. Липи свої просмолюють, і сорочки в смолі, і дратву — на чоботи та кінську збрую. Ну, то про Самійла. Замінити вже його ніколи не зможу, однак змінити треба. Може, й тебе спробую. Та це так. Тепер уложи універсал, як я сказав.

— Справедливо сказав, великий гетьмане, що мова народу — то святощі, — мовив Виговський, уклоняючись. — Розумію це і листи укладу відповідно.

Був дворак лукавий і біглець у всяких річах, та я тоді ще не збагнув цього.

Пан Іван уже на ранок спорядив універсал так, що мало й поправляти довелося, і мова була дохідлива, і все без слів зайвих:

"Богдан Хмельницький, великий гетьман Війська Запорозького, і все Військо Боже Запорозьке.

Відомо чиню, а саме людям духовним: владикам, архімандритам, протопопам, ігуменам, попам та іншим слугам Божих домів, також і старшині грецької віри: війтам, бурмістрам, райцям і на якому — небудь уряді перебуваючим грецької віри, — що, маючи чимало шкод, кривд, ламання наших прав і зневагу Війська нашого Запорозького через панів різних, через що Україна наша, і слава, і Божі дома мусили б загинути, і святі місця, і тіла святих, які до цього часу за Божою волею на певних

місцях існують і лежать, вже не мали б жодної слави і ми з них жодної радості, — до того жорстокий розлив крові батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців, невинних діточок, на яких висіла жорстока шабля ляхів і тепер виявила себе, — оце знову плачі, крики, лайання рук, шарпання волосся, мати дитини, батько сина, син батька — це ридання всієї України голосами небо пробиває, прохаючи помсти від Господа Бога — хочу шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли.

Так прошу вашої ласки, для Господнього милосердя, щоб ті, що є Людьми одного Бога, одної віри та крові, коли буду далі з військом наближатися до вас, мали свою зброю, стрільбу, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси та інше залізо для оборони стародавньої грецької віри. А де можете, якими силами та способами, готуйтеся на цих неприятелів наших і стародавньої віри нашої, ворожих нашому народові. Порохом, найбільше оловом і грішми запасайтесь для деяких справ, про які дам вам знати пізніше, чого слід буде держатися. А якщо знаєте або чуєте від проїжджаючих або перехожих про війська яких чужоземних народів, набраних проти нас від короля, давайте знати і остерігайте нас; це розуміється і про лядську землю, коли також є яке військо і сила, — через того, кого посилаю до вас, повідомте нас, просимо.

За цю вашу доброзичливість і прихильність обіцяю вам ласку мою і мого Запорозького Війська і всім вам мій поклін до ласки вдруге передаю.

Діялось в Чигирині".

— Гей, пане Йване, — зауважив я Виговському, — додав — таки від себе "великого гетьмана".

— Хто ж від тебе тепер більший, пане гетьмане? — подивувався Виговський.

— Сам же й пишеш далі, що військо — Боже, отож, виходить, Бога не забуваєш і ставиш його над гетьманом. А хто під Богом ходить, то великим зватися гріх. Пишеш, щоб ставали всі для оборони стародавньої грецької віри. Воно й так, але, може, ще не час про саму віру.

— Що ж може бути вище за віру, гетьмане?

— Кажу ж, правдиво написано. Та це для нас, пане Йване, а не для тих сіромах, що й перехреститися не вміють, їм ще живіт свій захистити треба, діточок своїх, сорочку останню, а вже тоді віру. Щоби вірити, треба жити. А з мертвого — яка ж віра? Може, хай воно буде й так, як оце склалося й написалося, та треба ще й інак. Не один аби універсал, а кілька, і неоднакових, як неоднакові й люди, пане писарю.

Я звелів переписувати і розсилати по всій Україні явно і тайно, з гінцями гетьманськими і з надійними людьми, на Правобережжя до Києва і на Лівобережжя до Полтави, Миргорода, Чернігова, Новгороду — Сіверського і Стародуба; на Брацлавщину і до Кам'янця, та й до самого Львова. Так і понесли ті мої універсали Кобзарі й старці, з бандурами й торбами, співаючи думи й випрошуючи милостиню, вичитували слова моїх закликів, і люд піднімався і валом валив до моїх полків, так що там не встигали й спитати, хто й звідкіля, аби лиш мав самопал, чи спис, або просто дрючок добрий — дейнегу, за що й прозвано тих босоногих і гологрудих дейнегами. Питали їх старшини

мої:

— В Бога віруєш?

— Вірую.

— А в Богородицю?

— Та вірую.

— Перехреститися вмієш?

— Та, може, й умію, а може, й ні.

— Ну, йди до полку, там навчать.

Кривоніс сповіщав мене, що військо в поході зросло вже втрое або й учетверо і зростає далі невпинно. Вість про Жовті Води випереджала і мої універсали, хоч пан Кисіль найбільше лютився на ті мої звертання до народу, пишучи канцлерові: "Цей зрадник розсилає всюди по містах таємно свої листи до Русі, де тільки стає". Та про пана Адама мова буде осібна, бо ще не настав його час, ще не почав він примилюватися до козаків та до мене, як то розпочне згодом, називаючи мене в листах свої "здавна милий пане і приятелю!".

Коронне військо зупинилося під Корсунем, перейшовши Рось. Там був шмат старого валу, насипаного чи й не за київських князів ще, Потоцький велів поправити давні насипища, а до них приробити нові вали. Коли вже все зробили, тоді побачили, що для оборони місце не годиться. Кривоносові вивідачі все те прознавали, а він сповіщав мене в Чигирині, натякаючи, що й мені час уже вибиратися з своєї степової столиці туди, куди прямує козацьке військо.

А я чіплявся за кожну зачіпку, аби лиш побути бодай один зайвий день з Мотронкою, бо розлука могла бути й навіки — хто ж то знав! І вона, щоразу як я заводив мову про від'їзд, падала з стогоном мені на груди, шепотіла гірко: "Ти не вернешся! Я знаю, ти не вернешся!"

Та я хотів вернутися і вірив у те. Вже відіслав поперед себе Чарноту з припасом, готувалися до від'їзду мої осавули, ще був обід з старшиною, тоді відправляв гінців, радився з Виговським, якого йменував старшим писарем, генерального не признаючи нікому, їздив по Чигирину, дивуючись, як багато люду може вміститися на такому невеликому, власне, шматку землі, так напоткнувся на шинок Захарка Сабиленка і вельми порадив, що не поруйнований і не спалений, бо козаки з шинкарями поводитися не дуже зичливо, коли не сказати грубше, а руйнувань у Чигирині мені б не хотілося.

Я кинув повіддя джурам і ввійшов до шинку. За раннім часом там ще нікого й не було, самого Захарка теж носив десь нечистий, Це нагадувало мої відвідини після нещастя з Суботовим, як тоді, сів я до столу, вдарив кулаком у стільницю:

— Горілки!

І як тоді, вискочив з сутерену Захарко, роззирнувся перелякано на мій супровід, що мовчазно стовбичив коло дверей, тоді глянув за столи, уздрів мене, кинувся до руки:

— Ой вей, ясновельможний гетьмане, мосціпане Хмельницький, невже мої нікчемні очі таки бачать оце вас у моєму шинку за моїм столом немитим!

— Чом же немитий? — вдавано суворо спопитав я.

— Та то ж тільки так кажеться, мосціпане гетьмане, бо вже моя Рузя ті столи так вишаровує, так вишкрібає, що хоч би й сама пані гетьманова своїми білими ручками об них обпиралася, то не бруднилася б, хай вона панує щасливо над усіма нами й над нікчемним Захарком Сабиленком, прошу пана мостивого — пана гетьмана Хмельницького...

Захарко поіржавів ще більше, перевівся вже й геть на ніщо.

— Що ж це ти так перепався, як циганський кінь, Захарку? І Суботова мені не відбудуєш. А я ще хотів сказати, щоб вал насипав не тільки довкола хутора, а й вкруг пасіки. Та вежі чотирикутні з доброго каменю на всі чотири сторони, все як годиться.

— То вже все, вважайте, обсипано, прошу пана гетьмана, і всі башти, вважайте, поставлено, і вже той Суботів, як уже! Хай пан Хмельницький, прошу пана гетьмана, не дивиться, що Захарко такий худий, бо таки реституцію він як зробить, так зробить, і вже ніхто так не зробить. А з тими козаками пана гетьмана, то хіба з ними з'їси хоч шкуринку? А ви думаете, вони хоч задрімати старому Захарку одним оком: дадуть? Ти ще не заліз у свої бебехи, а вже гатять тобі в двері чоботярами — та такими важкими, що й ну! — та вже собі так ото гукають: "Відчиняй, проклятий шинкарю, та давай меду — горілки!" То й що? Я таки встаю не лягавши та ллю — наливаю, а панове козаки собі п'ють, щоб я такий живий був, як вони п'ють! А тоді кажуть моїй Рузі, ану ж, кажуть, повернись задком та передком та потруси своїми шлеєрами! Та й кажуть: тьфу! Що ж ти, кажуть, вихудла, як коза з Пацанова, що тебе ні згвалтувати, ні погромити не хочеться! А тоді й до мене: чи ти, мовляв, ллєш, чи ти виливаєш? То як я можу без глейту гетьманського тут жити, прошу ясновельможного гетьмана!

— Маєш же глейт мій.

— Таки маю, дякуючи всемилостивому пану гетьману, хай він гетьманує сто літ, а тільки ж то на реституцію Суботова. А для шинку? Хай би я повісив той глейт у рамці над отим столом, де сидів сам пан Хмельницький, щоб йому завжди щасливо тут сиділося, та показав кожному питухові, себто козакові хороброму доблесного війська його мосціпана гетьмана українського, хай йому...

Я вже не дослухав нових Захаркових побажань, махнув рукою, мовляв, матимеш ще один глейт, може колись згадають, що Хмельницький захищав і шинкарів, та й пішов до дверей.

Демкові сказав, щоб припровадили мені шляхтича Собеського, якого впіймано, коли хотів пробратися до коронного війська з Кодака. Сказав про це Демко ще в день мого приїзду, але я не мав часу побачити того шляхтича, та не дуже й хотів його бачити, бо й що він мені?

Тепер чомусь подумалося, що той шляхтич може бути мовби моїм посланцем до панства, проти якого йду.

Я ждав його в своїй світлиці, не мав наміру пригощати, бо не знав його ніколи, та й надто молодий він, як сказано мені, був, ото ж — розмова проста, як у батька з сином, та й кінець на тому.

Шляхтич був молоденький, як мій Тимко, але тримався з гідністю, мені вклонився,

видно, не так, як гетьману, як старшому чоловікові, власне батькові. Я припросив його сідати, довго мовчав, він теж не рвався до розмови, дивився поперед себе без цікавості в очах. Тоді я сказав йому:

— Козаки тебе впіймали, могли стяти, та, бач, помилували. Не думай, що такі добрі.

— Я й не думаю, — сказав він. Голос мав дужий, трохи зарізкий як для помешкання, але те не важило, бо й сам я мав голос схожий, хіба що більше в ньому тяжкості, поназбируваної від літ.

— Не пекли тебе залізом, випитуючи про Кодак, бо й так знаємо все про ту звізду шестиконечну^{б3}, що впилася в нашу землю, мов кліщ, — вів я далі.

— Не пекли, — згодився він.

— А тепер я відпущу тебе вільно.

— Але я не зламаю вірності королеві своєму і, коли доведеться, битимуся проти тебе, гетьмане! — квапливо сказав Собеський.

— Хіба я ламав вірність його королівській мосці? І хіба пішов проти короля?

— Тоді проти кого ж пішов, пане Хмельницький? — подивувався він.

— Не збагнув ще, бо молодий, — терпляче мовив я. — Та й не належиш до великої магнатурії, а тільки до шляхти служилої, яка завжди й крихтами сита була. Магнати кричали, буцімто люблять гідність королівську, але ж влади королівської не любили ніколи, та й не давали її королеві теж ніколи, так що йому доводилося платити золотом і землями за вчинки, за які треба було рубати голови. Ось і вийшло так, що всю Україну роздано в маєтки не за добрі діла, а тільки за розлиття крові. Топталася велика шляхта по наших спинах і по наших душах, їла хліб з поту убогих підданих, блюзнірствовала над вірою нашою і духом нашим, то доки ж! Ось вижену всю шляхту з України, тоді й говоритиму з королем, як нам далі бути! З нещасть наших, біди, гіркоти, гніву і бунту створимо вогняну кулю і запалимо все королівство, нехай вигорить у нім весь непотріб шляхетський!

— Річ Посполита не дасть цього зробити! — запально крикнув Собеський.

— А що є Річ Посполита? По — латині означає "республіка". Республікою ж, як вважали колись, може бути тільки одне місто, як то були Афіни, Рим або нині Венеція, а довкола самі раби, які тяжко працюють на те місто. Коли ж ціла держава називає себе республікою, то намагається вона за своїми межами підкорити якомога більше земель і погнобити більше люду. На великих і благословенних просторах, які зайняли наші народи, доволі місця для всіх. Але одні живуть, як люди, а другі стали мучителями своїх братів, кинулися гнобити й загарбувати. То як же мають вестися ті погноблені або й чесні люди в самій республіці? Хіба не знатні розумом своїм мужі були Миколай Рей і Ян Кохановський, а вже й вони дійшли до думки, що добро вітчизни вимагає не тільки хвали, а й незгоди та насмішки. Я виявив свою незгоду, вигнавши панів з своєї землі, ще й посміюся досхочу над ними. Ти ж хочеш обстоювати несправедливе діло, як тобі Бог дасть. То я поможу твоєму Богові. Одпущу тебе. Як ото ще Цезар: мовляв, мені тяжче сказати це, ніж зробити, бо ти ворог є і ворогом зостанешся, але я не лякаюся ворогів. Отож іди і скажи своїм, що чув од мене. Нелегко тобі буде пройти збурену

землю, але хіба мені легко? Спробуй вибратися звідси цілим — і Бог тобі суддя!

Він вклонився і вийшов, а я ще довго сидів, заплющивши очі. Ніхто не знав тоді, що цей Собеський через два десятки літ стане королем польським і славним погромцем сили турецької під Віднем, тепер з висоти вічності своєї я вже знаю цей не шкодюю за свій вчинок у Чигирині, хоч і не записую його до своїх заслуг!

Кінчалось моє кількадедне сидіння чигиринське, уривалася моя радість найбільша, серце було ще тут, а думка вже летіла в степи, туди, де з піснями й гуком молодецьким ішло моє військо. Військо ждало свого гетьмана.

Ще б міг поскакати до Суботова, поглянути на гніздо родинне, та не хотів я трити душу, призначив на завтра Від'їзд до війська, і то від'їзд без пишноти, без проводжань, навіть Мотронку попросив і на ганок не виходити, щоб не так боліло моє серце.

Все ж озирався на вікна, видивляючись, до якої шибки притулилося її найдорожче личко, озирався й на двір — ану ж стане за ворітьми тонка постать і сяйне мені нестерпимим усміхом, щоб дороги стелилися ясними й безтривожними.

Сам одібрав собі радість — і сам же тепер дешперувався⁶⁴.

20

Скільки разів проїхав я цією дорогою! Дорога була як моє життя. Перемірював її малим хлопцем, юнаком, зрілим мужем і в старості, з надіями, в молодечтві, з любов'ю, в смутку, в розпачі і відчаї, у злій рішучості, а тепер — у славі. Слава котилася поперед мене, обезвладнювала ворогів, приводила в трепет і відчай набагато більший, ніж зазнав колись я.

Потоцький, лякаючись надто потривожити старого й немічного архієпископа гнезненського, примаса Польщі Мацея Любенського, писав йому: "По золотім спокою, по вільних часах бурхлива *tempestas*⁶⁵ і страшні *belloram fulmina*⁶⁶ настають. Козаки запорозькі *post praestitum*⁶⁷, *fidelitas juramentum*⁶⁸, кілька тижнів тому, старшину свою пострілявши і постинавши, з ханом і ордами його всіма поєдналися і проти панства його королівської мосці з стотисячною ордою йдуть і частину війська нашого, почасти для поскромнення бунтів козацьких, почасти для сторожі Запоріжжя послану, в полях під Жовтими Водами облягли".

Не написав про те, що вже його військо "почасти" розгромлене, зате брехав про якусь стотисячну орду, забувши про високу гідність гетьмана коронного. А до канцлера Оссолінського хоробрий цей вояка посилав з — під Корсуня і геть розпачливе писання: "З такою малою горсткою війська протистати поганській силі і хлопському бунтові, котрого жатва многа, — нема що й думати. Коли ваша милість не порадиш королеві мудро роздуматися над сим — *actum de republica* (кінець державі)".

Не було в мене гідних супротивників! Казали, що король сам хотів їхати на Україну і втишити бунт, пустивши козаків на море. Та на море ми готові були кинутися колись у відчаї і безнадії, бажаючи хоч чимось заявити світові про себе. Тепер не мали такої потреби, бо перед нами лежала вся земля рідна, яку мали визволити від рабства.

Народ весь піднявся, і хто б міг його спинити? На сім боці Дніпра товкся десь під Корсунем з надією корони — кварцяним військом — пан краківський Миколай

Потоцький, а на Лівобережжі розпускав пір'я український магнат Єремія Вишневецький, готовий кинутися на поміч Потоцькому, зубами гризтися за свої маєтності. Ще один магнат наш питомий, премудрий Адам Кисіль, автор жорстокої сеймової ординації 1638 року, вже почав снувати свою павутину підступів і підлот, в яку хотів заплутати і мене, і все військо наше, і всю землю.

А земля ж була неміряна і люд нелічений. Ще колись католицький біскуп Києва Юзеф Верещинський писав, що Україна є довша і ширша, ніж Польска Мала і Велика, а друкував се в Кракові у Анджея Пйотрковича. Пани й корона знали лік своїх підданих, і на мої часи, як то стверджувано, налічувалося люду в Речі Посполитій мільйонів з дванадцять, з них чотири у Великопольській та Мазовшу, два на Литві, в Пруссії та інфлянтах, а цілих шість лягало на Україну та руські воеводства — ціле море безбереге! І чи важило там, який пан — свій рідний, польський чи литовський, чи він з бородою, чи з самими вусами, чи він віри грецької, чи католицької, або й аріанин? Хіба в 1593 році шляхтич Криштоф Косинський не збунтував козаків, бо в нього відняв Рокитне український магнат Януш Острозький! І чи не загинув Косинський під Черкасами од рук слуг іншого українського магната — Вишневецького?

Українські князі Збараські посіли серед магнатів Речі Посполитої таке місце, що один з них, Юрій, вважався свого часу навіть претендентом на королівську корону. Брат його Криштоф учився два роки в самого Галілея; коли гинув я в турецькій неволі, він прибув королівським послом до Стамбула і своїм коштом викупував з неволі польських бранців, серед них гетьмана пального Станіслава Конєцпольського і сина вбитого під Цецорою коронного гетьмана Жулкевського. Дав за них 50 тисяч талярів битих. Може, викупив і мене, або Филона Джелалія, або ще інших своїх братів по крові? Вибирав тільки рівних собі маєстатом і багатствами, не важила кров, не мало значення походження — тільки маєтність! А сам Збараський прибув до Стамбула в такій пишноті і з такими багатствами, що і в найздобичливіших османців од подиву роти ставали отвором. Многі сороки соболів, дзигарі рідкісні, компас морський в дивній оправі, фляші срібні, пугари золоті, многі тисячі золотих готівкою, шуби золотоліті, дзеркала венеційські, ясписи, білі бурштини, дорогі пахощі для дам з гарему, цінні шахи з слонової кістки, саджені самоцвітами, таці до солодошів, кубки для щербетів, фельджани для кави, хорти подольські для ловів, соколи норвезькі, рушніці з ебеновими ложами, — аж диво брало, як може людський піт переливатися в золото, срібло та коштовне каміння і як можуть марнувати працю людську отакі марнославні княжата.

Ні навчання в європейських університетах, ні скарби многі, ні розкішні кам'яниці в Кракові не намножили слави князям Збараським, великий рід їхній зник, кості залягли в Краківському мавзолеї домініканів, волості забрали Вишневецькі, що мали в жилах своїх теж кров українську, ще й пишалися цим неабияк, хрупостіли предківськими кістками; похваляючись походженням, і без жалю проливали кров свого народу; хоч жили на цій землі, але всіма змислами тягнулися, на захід, до панства польського, до магнатерії католицької, аж поки останній з Вишневецьких Єремія і сам покатоличився і

тепер заворушився у своїх Лубнах, щоб кинутися на поміч Потоцькому під Корсунь.

Не було в мене гідних ворогів!

Потоцький заярювався коло молодих пань та тягом заливався горілкою, пильнував більше чарок і шкляниць та жіночих подолків, ніж добра Речі Посполитої та гідності свого звація гетьмана коронного, яке отримав недавно, діждавшись смерті старого Конецпольського. Не виграв жодної значної битви за своє життя, прославився тільки розправами кривавими над козацтвом і за це тепер отримав становисько, найбільш цінване в короні, бо довічне. Дозгонність уряду гетьмана коронного встановив король Стефан Баторій. Не лякався чужої величі, вмів знаходити й добирати людей, так наблизив до себе видатного мужа державного Яна Замойського, зробив його великим канцлером, а тоді за взяття Полоцька і облогу Пскова в час війни з Іваном Грозним домінував Замойського ще й коронним гетьманом, встановивши довічність того звання. Цей привілей, встановлений у Воронцю на землі московській, згодом мав завдати чимало клопоту королям, бо після Замойського та Жолкевського не було на цім уряді мужів значних, хоч жорстоких та бутних і не бракувало. Гідність гетьманська не давала місця в сенаті, але військо тепер вимкнуло з — під руки короля, якому лишалося посполите рушення, що скликалося лиш за згодою сейму. Опріч того, довічність звання гетьманського ставила такого чоловіка навіть вище за короля, бо й того могли здетронізувати, гетьмана ж великого — ніколи.

А достойник, якого не можна zdeградувати, опиняється поза впливами, отже стає понад законом. Беззаконністю відзначався вже старий Конецпольський, Потоцький живився нею, як хробак яблуками, та на тому й кінчалися всі його таланти. Брутальність і беззаконність — то ще не здібності.

А Вишневецький? Увійшов до історії завдяки Хмельницькому. Його ім'я розславила перелякана шляхта, що захоплювалася кровожерністю Вишневецького, та ніхто не міг сказати, чим же прославився, окрім жорстокості, цей чоловічок марний, з мізерною постаттю, дрібним обличчям, з маленькими, хижими, немов позиченими очима. Найліпше відзначався під чужою командою. Малі здібності, малі задуми, тільки жорстокість велика, а так — ницість і нікчемність. Жодної промови в сенаті, гідної уваги, сама патетика, пуста пиха і марнослов'я без меж.

Не засвітили розумом у тих місцях, де грасував колись багато літ пан Станіслав Конецпольський, ні Потоцький, ні Вишневецький. Потоцький розділив своє військо на три частини, мовби для того, щоб полегшити мені його розгром. Вишневецький, маючи свого дворового, добре навченого і озброєного до зубів війська удвічі більше, ніж було в мене на Жовтих Водах, дуже довго збирався йти на поміч коронному гетьману, а коли скинувся, то побачив, що всі дуби й човни на Дніпрі попалені, а береги обсажені козацтвом аж до Києва. Тож і не з поміччю до Потоцького тепер біг найясніший князь український, а втікав з своїх Лубен до Трубежу, лісами й болотами, поза Чернігів і переправився через Дніпро аж за Любечем, під Брагином, щоб устигнути бодай до своїх волинських маєстностей.

Як набулося, так і збулося.

Вже відкрилося мені, що тепер внівець оберну всю їхню таку, здавалося б, могутню силу.

21

Щоразу, коли вів я народ на битву, в серці моїм народжувалося велике почуття, щось незмірно високе й безмежне, як небо, як світ, як саме життя. Так було під Корсунем.

Кривоніс зібрав силу вже й понад десять тисяч, орда Тугай — бея тепер не пхалась, як на Жовтих Водах, манівцями, а тислася до козацтва, боячись пропустити багату здобич.

Я скликав раду в суботу не в таборі, не в гетьманському наметі, а на пасіці, знайденій метким моїм Демком. Мовби цілу вічність не бачив своїх побратимів знатних і тепер не міг без сліз дивитися на них. Гей, гетьманська сльоза! Яка ж вона пекуча, гірка і тяжка, та яка ж і солодка, вже в захваті й просвітленості, не було в ній ні кривавості, ні пекельного чаду, ні диявольського курива, була то чоловіча сльоза, мужня, чиста й скупа. Гей, браття — товариство! Ось Максим Кривоніс, в ще яскравіших кармазинах, красивий, як чорт, сухий тілом, широкий маслаччям, а великі темні очі під густими бровами так і палають розумом. А Федір Вешняк, мов утілення спокою і розважливості, чоловік, мов скеля, непорушний, хоч цілий світ можеш на нього обперти — він витримає, вистоїть, навіть з того світу вернеться й скаже: "Ми не відступали, гетьмане". Гамаликуватий Нечай споглядає на мене лихим своїм оком сірим, хоч знає, що я люблю його, а він любить мене, і куди ж нам дітися один від одного? Ганжа висвічує несамовитими своїми очима, знудьгований без самоборства, на яке готов виступити хоч і з усіма дияволами! Іван Богун наставляє свою вперту розумну голову. Запізнівся під Жовті Води. Вів до мене донців, побратимів своїх, в чистоті душі своєї вважаючи, що волю нам здобувати мають усі сприяжені. Ой Іване, ой Богуне, волю кожен має здобувати собі сам, інакше навіщо ж було Всевишньому розділяти людей на племена й народи, даючи кожному свій звичай, свій норів і фортуна теж свою.

Бурляй жде своїх бур, суходіл для нього надто спокійний, йому радше б море, та буде тобі ще й море, Кіндрате, май терпіння, підніметься ще така хвиля супротивна, що й ну! А Джелалій поводить хитрим своїм оком розумним, може, згадує, як спали з ним на одній повстині в Стамбулі, коли опинився серед невольників капудан — паші, подарований йому анатолійським пашою, який щойно прибув до столиці і привіз бранців, узятих ним при подавленні чергової джелялі — повстання голоти, безнадійного й зухвалого, дивного в своєму братстві, бо були там турки й вірмени, лази й слов'яни, греки й грузини. Кум мій Кричевський вівся між полковників тихо, бо ще ж недавно був на службі в корони, але гамувати норів свій тяжко йому доводилося, бачив я по тому, як уперто хилить лобату свою голову та зиркає з — під кущуватих брів. Два мудрі мої старшини Богдан Топига і Мартин Пушкар трималися трохи зосібна біля писаря Виговського, ще не відаючи, скільки лиха зазнають од пана Йвана згодом, а Пушкар — то й смерть прийме від його рук, та хто ж спроможен вгадати свою долю?

— Панове — товариство, друзі мої й побратими! — сказав я їм. — У цій битві вирішиться — наша доля і доля народу нашого. Маємо виказати все, на що здатні, і то найвищою мірою. Часу нам відведено обмаль, це вже не пустошні степи, де могли стояти хоч і безвік, тут Україна, дивиться на нас увесь народ, придивляються й вороги наші, отожд для байдикування і прожнування не відміряно нам часу.

Дорікають мені, ніби, визначаючи полковників та старшин, вибирав я лиш слухняних, а здібних відтручував, щоб не затьмарювали моєї слави. Та що моя слава без башої? Чи вона й існує? Чи можлива? Вибирав вас, та й ще вибиратиму, вважаючи, що піднімаю найздібніших, квіт народу свого, доблесть і лицарство. Слухняними хай будуть нам послі та писарі, полковниками ж та старшиною — лиш найздібніші. Покладаюся на вас, як на самого себе, покладаюся і вірю.

— Віримо й тобі, батьку! — загула старшина.

— Голови свої покладемо за тебе!

— Не дамо супостатові позбиткуватися!

Одразу й стали мовити про битву. Вже тут міг я пересвідчитися, що військовий фах занадто швидко вичерпує навіть сильні натури. Не раз це становило трагізм вояцької величі. Мабуть, загрожувало це й Ганжі. Доконав, може, найбільшої своєї звитяги в житті, збунтувавши в Кам'янім Затоні реєстровиків і привівши їх на Жовті Води. Тепер знов ставав давнім самоборцем, який на страшних герцях б'є своїх супротивників, поки вб'ють і самого колись.

— Можу викликати на герць самого Потоцького або хоч Калиновського! — крикнув Ганжа.

— Ото прославишся, — спокійно мовив Топига. — Бо Потоцький завсігди п'яний, як чіп, а Калиновський зір має нікчемний, на стаю не бачить і на вистріл з лука і вже не розбере — чоловік чи стовп.

Джелалій став за Ганжу, але герцями не міг вдовольнитися, хотів обскочити табір шляхетський зусібч, рвати й метати. Обережний Вешняк теж згоджувався, що облягти ляхів — то добре, але вискакувати супроти них не слід, треба просто додавити їх, та й годі.

Богун без хитрощів не міг ступнути.

— А коли одвести річку, гетьмане? — сказав він, — Дай мені з тисячу люду з возами та кіньми, каменю тут досить, навозимо його до Росі під Стеблів, там гарне місце, загатимо воду, та й пустимо по новому руслу. Гетьмани вважають, що сховалися од нас за Рось, аж тут прокинуться, а річки чортма, і вже козацтво йде в скоки!

— Що скажеш, Кривоносе? — поспитав я Максима.

— Обнишпорили мої хлопці все тут і знайшли яр вельми зручний. Зветься Різаний або Крутий. Як його перекопати, та ще завалити лісом, а тоді загнати туди кварцяне військо, то сама січка з нього зостанеться!

— А як ти їх попхнеш у той яр?

— Можна й завести, — подав голос Нечай, який досі мовчав, мабуть ще маючи образу на мене за Княжі Байраки, хоч, властиво, то я мав ображатися на його

гультайство. — Маю для цього чоловіка.

З Нечая посміялися досхочу, бо ніхто не хотів вірити, щоб один чоловік збив з пуття ціле військо, та ще й з двома гетьманами коронними, тоді я сказав, що пораджуся ще з Тугай — беєм, де поставити його орду, а кожному зосібна вкажу його місце, і відпустив старшин. Згодом покликав Нечая і спитав його про того чоловіка.

— Де він і хто?

— Тут під рукою, бут козацький, служив у полку Білоцерківським, гетьмани його знають, бо не раз бував при розмовах їхніх з татарами, тлумачив.

— Клич його.

Нечай привів козака. Середнього зросту, груди колесом, голова гордо задерта, мовби й не дивиться на цей грішний світ, обличчя вродливе й сміливе. Полюбив я цього чоловіка, щойно на нього глянув.

— Як звешся? — спитав я його.

— Самійло. Зарудний. Син Богданів.

— Берешся за діло, про яке сказав мені полковник Нечай?

— Беруся, гетьмане.

— Життям важиш.

— А що життя! Життя — це воля. А воля — в звитязі. От і життя все! Хе, життя!

— Мучитимуть тебе шляхтичі.

— Хе, муки їхні!

— Залізом припікатимуть.

— А я — Зарудний. За рудкою залізною народився, серед заліза зріс. Не злякаюся, гетьмане.

— Ну, йди, — сказав я йому, а коли вже повернувся, щоб іти, зупинив його: — Стривай. Дай я тебе поцілую.

Обійнялися, поцілувались. Нечай стояв, переводив погляд з одного на другого, не знав, вірити чи ні, тоді махнув рукою, усміхнувся, подався навздогін за своїм козаком.

В суботу звечора її отецький пустив свою жолдашню грабувати Корсунь, велів запалити найближчі фільварки, від них вигоріло все місто. Панство нищило все довкруз, так ніби вже навіки полишало цю землю, ніколи не сподіваючись сюди повернутися. І це було мені на руку. В неділю я звелів переправлятися через Рось татарам і вершникам Ганжі у білих сермягах, шляхтичі вийшли перед табір, зчіпалися в дрібних герцях, стріляли, та ніхто на них не нападав, і так минув день. Польний гетьман Калиновський хотів дати битву тут, хоч поле було й не вигідне, однак Потоцький не згоджувався ризикувати військом, та й те пригадував, що, скільки разів пробував, ніколи в понеділок не мав щастя.

Увечері коронному гетьманові доповіли, що впіймано бута козацького, який нібито хотів перебігти до польського війська. Потоцький велів узяти перебіжчика на муки залізом і сам прибув на допит. Сидів, щоправда, мовчки, цмулячи горілку й наставляючи заросле густою вовною вуха на те, що діялося біля нещасного, однак прислухався пильно і кречав вдоволено, коли катований кричав од болю. Кричить —

казатиме правду. Ті, що не кричать, не кажуть нічого або брешуть. Зарудному прикладали до тіла розпечене залізо, аж він зчорнів увесь, але від того, що сказав одразу, вже не відступався. Сказав, що татар понад 40 тисяч, а хан іде з степів ще з більшою силою. Козаків прийшло 15 тисяч, однак ріку переходити бояться, пустили саму кінноту, та відомо ж, що в козаків головна сила — піші воїни, вони й найстрашніші. Щоб застати шляхетський табір, роблять щось з рікою, переймаючи воду під Стеблевом. За днів два — три і вдарять. Тоді ж надійде і хан з ордою.

Потоцький кивнув ротмістрові, який вів допит. Коли той підійшов, сказав тихо:

— Спитай, чи він знає тут дороги? Служив у Білоцерківському полку, то мав би знати, скурвин син!

Зарудний довго й огинався, але, припечений ще залізом і виторгувавши добру нагороду, взявся вивести коронне військо прихованими дорогами на Богуслав, Білу Церкву, а тоді й до Павлочі.

Вночі Потоцького відірвано від забавки з панями, бо помічено, що вода в річці стала нагло спадати. Виходило, що перебіжчик козацький правду казав і намір гетьмана коронного негайно відступати з цього нещасливого місця був саме вчасний. Потоцький дав команду виступати вдосвіта, в щасливий вівторок. Тяжкі вози з поклажею довелося покинути. Взяли легші, кожна корогва по 15–25 возів. Розставлено їх у 8 рядів, а між ними все військо і по 12 гармат попереду й усередині, а позаду — по чотири.

Так ще в темряві величезний незграбний табір рушив угору по Росі на Богуслав, прямуючи туди, де вже ждали козаки. В Різанім яру Кривоніс перекопав і завалив дорогу, запрудив воду, поробив з боків у гущавинах шанці, так що дула козацьких самопалів мали впиратися в боки шляхтичам. Козаки сиділи в засідках, посміювалися в кулаки: "Як склалися ми по два кулаки, то воно аж застогнало. Як то кажуть: надибали ми двадцять один, як не два, то один". Орда паслася по той бік яру, щоб виловлювати пташок, які вилітатимуть. Коли б гетьмани зненацька відвернули від яру й пішли іншою дорогою, то зустріли б їх полки Вешняка і Топиги, а до них згодом приєдналася б кіннота Ганжі і та сама орда, яка не хотіла вже тут поступатися здобиччю нікому, бо чутливим нюхом своїм перекопський мурза нанюшив скарби хіба ж такі.

Але Зарудний твердо вів панство на погибель. Ополудні менструальний табір восьмирядовий опинився в болотистій долині між двома кручами. Одразу ж зусібіч ударили гармати й мушкети, але не шляхетські, а козацькі, коней возових і гарматних постріляно, табір розірвався сам собою, передні кинулися туди, де ніхто не стріляв, але попали на бакаї й завали, Потоцький у шестикінній кареті все ж зумів проломитися, та його обскочили, дістав двічі шаблею по голові, але вцілів і був забраний у неволю. Калиновського пострілено в лікоть і теж забрано в неволю. Середина табору ще боронилася, тут січа йшла страшна, козаки змішалися з шляхтою, як зерно з половиною, бо інакше було трудно, та коли крикнув хтось, що гетьмани в неволі, стали шляхтичі хапати вцілілих коней, вириватися хто як міг, так прорубалися крізь орду кінні корогви Криштофа Корицького і Костянтина Клобуковського, решта була побита або ж трапила в неволю, татари низали панів до жердок, в'яжучи до купи і вельмож, і ротмістрів, і

простих жолдаків. Трупки стелилися в яру, як листя восени, кров текла рікою, страх обіймав землю і небо. Співали згодом сумно козаки:

Гей, там річка, через річку глиця,
Не по одному ляхові зосталась вдовиця.

Хто не мав нічого, то приплатив або ж власним життям, або волею, помандрувавши до Криму, а панство ще й гірко зітхало, згадуючи, які дорогі ризунки втратили. Намети дорогі, ридвани й коляси розкішні, золото й срібло столове для гощення рицарства в обозі, убрання, хутра, прикраси, кінська зброя, коштовна зброя, сила — силенна добра небаченого зібрана була в таборі, і все те козаки й ординці в одну годину так "уходили", що й сліду не зосталося. Вдягайся в кармазини й саети, вкривали коней шовками й оксамитами, по чотири жупани разом на себе натягали, не знаючи ціни, срібні гербові тарілки по талюру спритнярам продавали або на глум заставляли шинкарям за квартиру горілки.

Підскачавши до панських повозів, вельми дивувалися, що пани так догідно їздять, зазирали в карети отвористі, розхитували на високих ресорах мальовані коляси, сміялися:

— Ану ж, Гараську, залізь на оте сідало, чи бач, яке штуцерне!
— Та воно ж таке хистке, що, горілки не пивши, й не всидиш!

Потоцького приведено до мене. Був одурілий не так від ударів шаблею, як од розгрому, дивився на мене тупо, але мовчав. Мовчав і я.

— А що, пане гетьмане, чи пустити його, чи дати йому, по гамалику? — спитав котрийсь із козаків.

— Відведіть його до Тугай — бея. Калиновського теж, і Сенявського, та й усіх ясновельможних.

Гей, пане Потоцький, пане Потоцький!

Глянь — обернися, стань — задивися і скинь з серця бути,

Наверни ока — котрий з Потока. Ідеш до Славути —

Невинні душі береш за уші, вольність одеїмуєш.

Гей, поражайся, не запаяйся, — бо ти рейментаруєш.

Сам булавою в сім руськім краю, як сам хочеш, керуєш.

Май Бога в серці, не лий у легці шляхетської крові,

Бо світ чорнієть, правда нищієть, а все ку твоїй волі.

Гей, каштеляне, коронний гетьмане, потреба нам чола

Єще пам'ятати і поглядати на задні кола.

Жони і діти де ся мають подіти наші на потім.

Гди нас молодці тиї, запорожці, набав'ять клопотом?

Глянь — обернися, стань — задивися, що діється з нами,

Поручниками і ротмістрами, польськими синами.

Глянь — обернися, стань — задивися, видиш людей много.

Чи ти звоєєш, чи їм зголдуєш — бо то в руках Бога.

Бо то єсть здавна заслуга славна запорозького люду.

Будь я розбитий отак Потоцьким, то сконав би на палі і співали б кобзарі по всій Україні про моє мучеництво. Мені ж самому звіряча мстивість, така люба панському серцю, невластива була і огидна. Не мстився на Шемберку, не хотів цього робити й з гетьманом коронним. Попервах мірився навіть одпустити його на всі чотири вітри. Хай знає козацьке благородство, коли сам до нього не доріс, та й не доросте ніколи! Та треба було платити ханові, а ще: рятував цією неволею пана краківського від сорому. Бо яка ж ганьба йому, коли б відпустив його. Без війська, без асистенції⁶⁹, розбитий, одурілий од пиятики, озлоблений, лихий.

Міг я дозволити собі великодушність, бо ніби згори відав про свої перемоги. Мав велике передчуття своєї фортуни і сміливо йшов навстріч загрози, і ніхто з ворогів цього не зауважив і не стривожився. Тракували мене з дня втечі на Січ дрібним бунтівником, не змінили сеї думки й після того, як рушив я з Січі, в невитлумачальному заціпенінні ждали, поки розбив я молодого Потоцького на Жовтих Водах, а тоді й старий Потоцький так само безвільно стояв і ждав мого удару, як віл обуха. Дивне засліплення чи, може, зарозумілість шляхетська і за давнєна зневага до козацтва призвели можновладців до ганебних і страхітливих поразок. Вважали, що тільки в шляхетській крові мужність, фантазія і високі зльоти розуму, а в хлопській самі лінощі тяжкість та горілка, розбавлена шинкарями водою. І якою ж ціною мали платити за ту зневагу, оплакуючи цвіт свого вояцтва, полеглий на Жовтих Водах і під Корсунем, гірко мовлячи: "Річ Посполита лежала в поросі й крові коло ніг козака".

Гей, обізветься пан Хмельницький

Отаман — батько Чигиринський:

"Гей, друзі—молодці,

Браття козаки — запорожці!

Добре знайте, барзо гадайте,

Од села Ситників до города Корсуня

Шлях канавою перекопайте,

Потоцького впіймайте,

Мені в руки подайте!

Гей, Потоцький, Потоцький,

Маєш собі розум жіноцький!

Не годишся ж ти воювати!

Лучче ж тебе до пана Хмельницького віддати

Сирої кобилини жувати

Або житньої саламахи бузиновим молоком запивати!"

Мав я лиш одну втрату під Корсунем, може, й найтяжчу для мене, бо не знайдено і не впіймано мого запеклого ворога Чаплинського. Чи він був з військом, чи й не було його, та тільки ні серед мертвих, ні серед живих не змогли відшукати меткого підстаростки, хоч я пустив на те діло ще меткішого свого Іванця Брюховецького, звелівши йому процідити всі ліси й байраки, розкопати навіть вовчі та барсучі нори, шукати на землі й під землею, на воді й під водою. Іванець не повертався, і

Чаплинського не було. Вже я знав: і не буде. У Іванця порожні руки, тому й не квапиться до мене, щоб не скуштувати мого гетьманського гніву.

З страшного побойовиська в Різанім яру Нечаєві вдалося вихопити Самійла Зарудного, скатованого, напівживого, під загрозою смерті щомитгевої, якого пани везли перед каретою самого пана краківського. Удар козаків був такий нагальний, що приставлені до Зарудного катюги не встигли добити його, самі приплативши життям од козацьких самопалів. Так Самійла привезено до мене. Він захотів стати перед гетьманом і вперто домігся свого, хоч я й просив його лежати на возі, знаючи, як йому тяжко переносити нелюдську муку.

— Перед гетьманом преславного Війська Запорозького та лежати? — скреготнув зубами Зарудний. — Тоді навіщо ж чоловікові таке життя! Коли жити, то стояти!

І він випростався переді мною і полковниками, і гордо випнув груди, і скинув обличчя, а зубами заскреготів од болю страшного, і лице в нього було зчорніле від муки, в пекельнім засмагу, так ніби то вже відсвіти й не од панського катування залізом, а від вогнів нелюдських, диявольських.

— Що ж, Самійле, брате, — мовив я, — переніс ти таке, що смертним простим судилося хіба що в долині Йосафата. Немає в цілому війську нашому такого чоловіка, та не знаю, чи й колись буде. Тому номіную тебе генеральним суддею Війська Запорозького, вірячи, що станеш, на сторожі нашої справедливості, бо, знаєш ціну її найвищу.

Зарудний схитнувся, всі бачили, як тяжко йому дається щонайменший порух, та він здолав біль і вклонився мені гордо.

— Дяка, гетьмане ясновельможний. Честь для мене це найвища, життя своє покладу, а дотримаю і збережу!

Нечай підпірав Зарудного одною рукою, другою підніс ківш із горілкою.

— Випий, пане Самійле, хай хоч трохи панські гостинці тобі забудуться. Ще вчора був я для тебе полковник, сьогодні ти вже для мене суддя генеральний! Бач, як воно обертається! Думав я: хребет даний чоловікові, щоб голова у штани не впала. Тепер бачу: ще й для того, щоб високо тримати голову там, де треба.

— Отож, Нечаю, гаразд мовиш, — похвалив я його. — А ще б згадав ти, що не слід сунути голову куди не слід.

— Як петлю маєш на гадці, гетьмане, то згода! — засміявся Нечай. — Бо й хто б же то в неї сунув свою шию з головою разом! Та тепер хай про петлю шляхта собі думає, а нам веселитися та Бога хвалити, гаразд їсти — пити та гарно походити! Вже й тобі, пане гетьмане, час у кармазини вдягатися та серце своє звеселяти, а то ніби й про тебе давня та пісня: "Ой Богдане, Богдане, запорозький гетьмане! Ой чого ж ти ходиш в чорнім оксамиті?"⁷⁰

Я тільки усміхнувся на ту мову. Вже знав, що, хоч і ведуся просто, без розкошів, однаково ж докорятимуть і пихою, і розкошами, і здобиччю. Мовляв, тільки з — під Корсуня відіслав до Чигирина тринадцять возів шестиколісних, наладованих багатством усяким, коштовностями, золотом, одягом. А куди б же мав одправляти здобич, як не в

Чигирин? Був гетьман, стояло за мною ціле військо, мав зодягати його, зброїти, годувати, давати чоботи, свити, самопали, барабани, гармати — звідки ж брав би, коли б не став дбати одразу вже по першій битві? Колись, ще за часів Остапа Дашкевича, Чигирин і засновано було на краю степів як складовий козацький город. Складали там здобич, звозили поранених, приводили на зимівлю військо, зготовляли всілякий припас і знадобу, вже сто літ тому думали про те, що стане колись цей город, може, й столицею козацькою, — то ось і була тепер така нагода, і справді велів я збирати найзначнішу здобич, яка по руках не розтікалася, та відправляти до Чигирина. Ще з початку битви в Різанім яру, як Кривоніс закрутив свою веремію, послав я Демка Лисовця з сотнею козаків, щоб захопили всі великі вози, позроставлювані шляхтою, а тоді шукали щоб у погромленому таборі бочонків із золотом, бо сказано було перебіжчиками, ніби Потоцький везе залеглу за кілька років королівську плату реєстровикам, десь чи й не триста тисяч золотих. Гріх було б. пустити те золото в розпорошу, мало воно скласти перший скарб нашого вільного війська.

Та вже й битва давно скінчилася, вже й коронних гетьманів поблагословив я в бусурманську неволю, вже й полковники мої поскладали реляції гетьману, а Демка не було й не було, аж я став тривожитися, щоб не сталося з ним, як із Самійлом у Княжих Байраках. Бо втрачаєш завжди найдорожчих людей, і нема ради.

Я сидів при свічці в просторому своєму наметі, джури стягли з мене чоботи, щоб дати простір ногам, покликаний мною Виговський Іван стояв коло входу до намету з наготовленим до письма приладдям.

— Що, пане Йване, як гадаєш, чи не слід написати всім володарям, щоб повідомити про нашу перемогу? Так, мовляв, і так, ваші величності, кланяємося вашому маєстатові і вітаємо народи ваші в ім'я народу нашого, який заявляє про себе світові двома великими виграними битвами, більших за які вже не буде — отож, входить сей народ український в історію, а сталося се року Божого такого — то, дня й місяця он якого.

— До кого велиш укласти такі послання?

— Найперше до православного царя московського, тоді до султана турецького, його королівській мосці Владиславу, князю семиградському Ракоці, господарю молдавському, може й королям шведському, французькому та англійському, не знаю, чи й Венеції треба одразу, папі римському й згодом можна, коли про віру писатимемо, бо ще по землі ходимо по коліна в крові, до неба й голову неспромога піднести.

Тут з'явився Демко. Доволі розшарпаний і вимучений, таким його ніколи не бачив.

— Дозволь, гетьмане?

— Чи ти не за Потоцьким ганявся? — посміявся я. — Так він уже давно в ликах. Чи, може, з ведмедівською попівною⁷¹ зчепився та насилу вирвався?

— Та шукав же той проклятущий бочонок! — почухав спітнілу чуприну Демко.

— Знайшов?

— Знайшов тут двох козаків.

— З бочонком?

— Та ніби й з бочонком, ніби й без бочонка. Дозволь впустити їх сюди, гетьмане.

— Хай увійдуть. А то я все полковників самих слухаю та ось писаря. А козаки до свого гетьмана й пробитися не можуть.

Увійшли два козарлюги, вогник над свічкою злякано застрибав, похилився, я прихистив його долонею, глянув на них прихильно.

— То й що, панове — молодці?

Вони стояли, поштовхуючи плечем один одного, прокашлювалися, ніяк не могли вирішити, хто ж має казати.

— Зветесь як? — поспитав я.

— Я — то й Кирило ніби, — сказав один, — з Гончарів.

— Батько горшки ліпив, а ти товчеш?

— Та коли вони під ноги попадають, та ще чужі, то що ж, пане гетьмане!

— А я Василь Замриборщенко! — товстим басюрою повідомив другий.

— Та вже кажіть панові гетьманові, що знаєте! — прошепотів їм Демко.

— Ну, то ми ото з Кирилом, та ще там з хлопцями... — почав Замриборщенко.

— П'ятеро нас було, — додав Гончар, — воно ми ліку й не вели, бо не було на те потреби, а вже, туді, як стали коло того пана, туді, так і вийшло, бо вже не обійдешся, туді...

— На пана й не напоткнулися б, бо чалапкався в шувари, то й хай би собі чалапкався. Так дуже ж був товстий, — перехопив мову Василь. — Таке як кабанюра саяний вибарложується тобі. Ну, то ми його попідбіччю — штрик! А він не в скоки, а репетувати. Лайдаки, мовляв, гультяйство і хто там ми ще. Не встану, каже, хочу тут умерти і душу свою заповідаю своєму, значить, панському Богу. Ну, ми тоді переморгнулися та забігли ззаду та спереду, двоє за руки, двоє за ноги, а п'ятий з тилу за чуприну. Так і вийшло, що нас п'ятеро. Ну, ото цурпелимо пана, щоб татарам його здати чи там якій бенері, а пан репетує;, "Лайдаки, чуприну мені пошкодите!" — "Та чи тобі, сучий сину, кажемо, в чуприні весь гонор!"

А тут пан осавул гетьманський. Як побачив нас за такою роботою, та як тупне ногою. Мовляв, кидайте свого такого — сякого пана та йдіть за мною! І ото одним пальцем нам мель — мель — мовляв, за мною йдіть, а другий собі на уста, щоб і пари з уст. Та нам що! Приводить до якогось воза, всього в залізі, а потрощеного. З гармати, видно, в нього пальнули добряче. На возі й добра ніякого, один бочонок.

— Та й не бочонок, а барило, туді! — перебив Кирило.

— Таки добряче барило. Залізними обручами так общпуговане, що й саме ніби залізне. Пан осавул і каже: беріть. Ми за барило — еге! А його й не зрушиш. Наче чорти його до воза припнули. Ми й так, ми й сяк, а пан осавул нагаєм нас по спинах! Мовляв, пана нести вмiли, а цього не зметикуєте!

— Це ти вже нагая пускаєш? — поглянув я на Демка.

Демко промовчав, але вмовкли й козаки.

— Ну! — підігнав я їх.

— То ми вже після того нагая здобулися якось. Та те барило покотом.

— Куди ж ви його котили?

— Чорти ж його маму знають! — сказав Кирило. — Десь, туді, пан осавул хотів його сховати, коли, туді, нагодився пан осавул генеральний.

Нарешті й мені стало роз'яснюватись в голові.

— Іванець? — спитав я Демка.

— Так.

— Де він?

— Боявся тебе гнівити.

— Де?

— Тут недалеко.

— В бочонку що?

— Те, що шукали.

— Веди його сюди!

Іванець довго й не барився. Вскочив до намету, упав мені до ніг, мукав:

— Пане гетьмане, пане геть...

— Ану, хлопці, — звелів я, — притримайте пана осавула за руки та ноги, а вже за чуприну я його сам притримаю. Демку, де той нагай? Та принеси попону з мого коня!

— Батьку, прости, — притиснутий козаками, благав Брюховецький, — беріг, щоб не пропало, прости, батьку!

— Ще тобі й честь, як шляхтичеві, — посміявся я, — не на голій землі хльости дадуть, а на килимку! Ану, Демку, накрій його попоною.

Демко кинув попону на Іванця, і я вперіщив нагаєм, цілячись Іванцеві впоперек спини. Той рвонувся, але козаки тримали міцно, я вдарив ще вздовж, а тоді навкоси, нагай стріляв по цупкій попоні, ніби прядив'яна пуга, Іванець кричав не так од болю, як од переляку й ганьби, а я шмагав його щосили, виганяючи з себе злість, яка назбиралася, може, й за роки цілі, примовляючи за кожним ударом:

— Шкуру б з тебе спустити! Шкуру б з тебе! Знатимеш, як чужого меду їсти! Знатимеш, що шукати! Де Чаплинський? Де? Послав тебе за чим? За чим? За Чаплинським чи за золотом!

Знесилившись, кинув нагай, показав козакам, щоб одпустили, махнув рукою Брюховецькому, який знову кинувся мені до ніг: геть! Демкові звелів дати козакам по двадцять золотих, сам знову засів з Виговським, що все те бачив, але не промовив і слова, та й тепер взявся обдумувати зі мною послання до можновладців, так ніби нічого тут у наметі й не сталося.

І знов мав би я насторожитися такою лукавою атрегенцією⁷² пана Йвана, однак і цього разу обплутав він мене шовковими путами, а вже хто двічі піддався комусь, то може піддатися і втретє.

Я охолоняв поволі, як поля після заходу сонця. Душі моїй треба було руки, щоб погладила мене тихо і лагідно. І ось пан Виговський зумів погладити мене словом своїм згідливим, думкою погідною, ступав довкола мене, як по тонкому льоду, і моя свавільна душа успокоїлася і сповнилася прихильності до цього обережного чоловіка.

Снилися мені два лебеді, один чорний, другий білий, пливли вони по тихій воді й сумували навперекір усім, хто не закоханий. Снилось чи й не снилось, бо Виговський пішов од мене тільки перед світом, довго й тяжко укладали ми послання до володарів, не раз і не два зривався я на пана Йвана, лютився, коли щось виходило не так, власне, обидва ми вперше в житті взялися за таке незвичне і, як виявилось, вельми непросте: діло, Виговський пробував то там, то там наvertати мене на всілякі хитрощі й викрути, вважаючи, що я не помічу й піду тою стежкою, мов бичок на налигачі, але мисль моя працювала потужно, виставивши навсібіч колючі застороги, і на них щоразу натикався хитрий пан писар, і коли не встигав вчасно відскочити, то було йому зле. Кілька разів мало не кидався я на нього з кулаками, іноді кортіло похрестити лукавого писаря нагаєм, як Брюховецького, однак Виговський встигав злагіднювати шорстку мою душу, і ми посувалися далі, хоч і поволі, зате не без користі.

Відпустивши Виговського, я задрімав трохи, сподівався хоч уві сні побачити Мотронку і почути її голос, а припливли ці два лебеді, не знати де й узявшись, а тоді пільма згустилася до чорноти нестерпної, і з її ядра зродилася світляна хмара, з якої вийшов мій Самійло.

Здоров будь, гетьмане, — сказав привітно. — Радію твоїй великій перемозі.

— Не знаю, як вестися з тобою, — одповів я. — Зичити тобі здоров'я? Але ж ти дух не смертельний. Казати нашим звичаєм: "Чолом"? А в який же бік бити чолом, коли ти дух всюдисущий?

— Поводься, як з власного мислю, гетьмане. Одсунь її на відстань і побачиш, в чім її сила, а в чім хибує.

— Кому ж про це розкажеш?

— Знай сам — і вже цього досить.

— І що? Каратися сумлінням? Чи сповідатися перед тобою?

— Сумління надто невизначена субстанція. А я дух — так само невизначений. Дві невизначеності затяжко навіть для такого чоловіка, як ти. Тому приходжу до тебе, як твоя мисль. Віднині ти вже великий чоловік.

— А чи треба міряти людей?

— Про це не питають. Воно приходиться само собою. Як сказано: "Тоді ти будеш царем так широко, як схоче душа твоя".

— Скажу тобі по щирості, Самійле, що іноді мною вже заволодівало відчуття величі, і тоді ставало страшно.

— Є велич від учинків, а є — від оточення, від хвали, лестоців і повзунців. Ось був у тебе цілу ніч Виговський. Як вівся, що казав?

— Слухав поштиво, не суперечив. Не хвалив мене, ні в чім не запобігав.

— Але й про козацьку силу змовчав. А писарі твої склали вже вірші на Корсунську перемогу, і мав би пан Іван тобі їх принести.

Зри убо, коли єсть храбра і непобіжденна

Козацька в війні сила тверда, мужественна.

Яже всю гордість ляську до кінця смирила

І всю їх під нозі смиренно слонила..
Єгда під Корсунем сих смерті предаваху,
Гетьманів і військо храбро прогоняху,
Где воїнство хлопами запомнили звати
І принужденні землі во користь оддати.
Помнож, Боже, на віки козацькую славу
І покори під нозі врагів наших главу.
Да буде всігда плідна козацькая мати,
І діти її в силі всігда процвітати!

— Незграбна муза писарська, — сказав я. — Остерігав Виговського перед незграбним словом книжним, тож і не наважився він нести до мене такі вірші. Багато темряви напущено навіть у письменні голови, а як її вигнати звідти?

— Будь обережний, Богдане. Тепер у тебе влада безмежна і велич запаморочлива, а від них теж треба очищатися, бо гріхів, злочинів, неправди там ще більше, ніж у підлій пониженості й мотлосі. Коли люди пролили свою кров за дорогу їм справу, їм уже ніщо не завадить проливати чужу кров, аби лиш утримати завойоване. Так пояснюється шлях від першого мученика святого Стефана до чорних вогнищ інквізиції.

— Що ж порадиш, Самійле?

— Зупинись і подумай. Гарячі голови штовхатимуть тебе далі й далі, а ти будь упертим і незбагненим — і для ворогів, і для друзів.

— Може, й для самого себе?

— Це теж часом буває корисно.

І з тими словами залишив мене самого. Не встиг сказати Самійлові, що мав уже до цього намір іти під Білу Церкву і стати там у межах, означених ще древніми київськими князями, а тоді вести переговори з королем і його сенаторами. Та мав казати це не духові безплотному, а козакам своїм, які гучно, з музикою, з високо піднятими хоругвами, в радості й піднесенні вирушили вже другого дня широкою долиною Росі, приспівуючи своєму походові:

Ішли ляхи на три шляхи,

А козаки на чотири.

Шапочками заяскріли,

Шабельками заясніли.

Кучерявилися верби, зеленіли трави, лежали лагідні поля, повні сонячного блиску, ласкавіли личка дітей, які вибігали навстріч козацькій силі, жінки дарували усмішки, бабусі виходили з відерцями води й кухликами — дати напитися воїнам на поході.

Земля моя м'яка і добра, і люди на ній з м'якими серцями. Не було в них каменя в помислах, не було в душах того, що гнітить, та коли вже вибухали гнівом, то були страшні, Я мав покерувати гнівом тим. Хіба не було Наливайка, Павлюка, Острянина ще за пам'яті оцих бабусь і хіба не жила завжди надія у їхніх душах? Затихли козаки, прихилилися, поки підросли діти, а тоді з'явився я — страшний для шляхти гетьман Богдан Хмель — і відродив надію, а з нею мала прийти й віра в майбуття, без якої

народу не існує. Що вище — віра чи надія? Надія живе в людині від самих її початків, віра приходить згодом. Іноді й зовсім не приходить. Іноді змінюється, як вітер. Я почав з Богів земних, а треба було з небесних. Поки не повалиш небесних, земні триматимуться. Козаки мої йшли розлогою долиною Росі та знай виспівували про свої перемоги на Жовтій Воді і під Корсунем, тепла земля стелилася їм під ноги шовковими травами, і нічого їй не треба їм, окрім цієї землі. Моя ж думка вже летіла далі, сягала й небес понад нами, бо чоловік живе на землі, але й під небом, під стихіями і їх битвами. Всім битвам стихій настає кінець, коли в справу втручається людина. Бог тільки спостерігає, нічому не надаючи переваги. Людина не може бути такою байдужою. Небо, вода, земля, сонце, вітри — ці титанічні сили завжди перебувають у таємній змові, тому людина вибирає щось одне і йому покровительствує. Ми стали одною з стихій, але ніхто ще не міг цього збагнути, всі наші вчинки мірялися звичними мірками, всі мої вирішення й наміри трактувалися з погляду слухняного підданства навіть тоді, коли стало відомо, що король Владислав, застудившись на полюванні, помер у Литві за шість днів до Корсунської битви, на щастя не довідавшись про ганьбу свого війська.

Львівський міський райця Кушевич писав після того, як став я під Білою Церквою: "Мусимо признати в тім чоловікові велику поміркованість, яку він справді не по — варварськи виявив, не наступаючи далі з своїм побідним військом по тім, як знищив майже до решти військо наше і довідався про смерть королівську; заявляє тепер і публічно, і приватно, що, як з тяжкого мусу наступав на кварцяне військо, так тепер сердечно жалує розливу християнської крові, складаючи вину на фатальну нашу малодушність і страх, з великим соромом нашого імені заявляє, що щастям своїм зовсім не заноситься, ані тішиться з нашого нещастя, знаючи вдачу фортуни, що, як облесниця, а не щира приятелька, зваблюючи великими надіями, зводить смертних на погибель; прагне — не знати, чи щиро — спокійно сидіти собі за Дніпром і там при давніх вольностях нести повинну службу і сповняти накази..."

Я ж зупинився не для підданства вірного, а для впорядкування стихії, яку сам же розбудив і випустив. Після Корсуня вся Україна спалахнула повстаннями. Не треба було вже ні моїх універсалів, ні закликів. Земля очищалася вогнем, визволялася з — під панського гніту після перших моїх перемог. Перелякана шляхта, пани, орендарі, лихварі, урядники, католицькі й уніатські проповідники, взявши ноги на Плечі, утікали за пограниччя, яким стали Полонне, Заслав, Корець, Гоща. Я послав довірених своїх на Лівобережжя, щоб поєднати його з своєю силою. Тепер пускав силу на Брацлавщину, на все Поділля, бо в самого сили тої не поменшувалося, а щодень побільшувалося, і вже й полічити всіх прийшлих ніхто б не зміг — чи то було їх п'ятдесят тисяч, чи сімдесят, чи й усі сто. Хан кримський, щоб не пропустити паювання здобичі, квапився до мене з ордою своєю (нате й мій глек на капусту!), та що то була тепер за орда — одинадцять тисяч усього — порівнюючи з тим велелюддям, яке гриміло в широкій долині Росі!

Всім здавалося, що я зупинився і навіть розгубився від своїх перемог, я сміявся в душі з тих сліпих людей, бо ще ніколи не рвався вперед, як тепер, а робити це можна й

тоді, коли стоїш на місці. Я не мав часу озиратися. Хто озирається — гине. Вперед, далі, прорубуйся, пробивайся і веди за собою всіх, бо тільки ти знаєш, куди, чого, навіщо, тільки тобі відкрилася таємниця вічності. Вічності я не лякався. Довго й тяжко йшов до мети свого життя, часто й несвідомо, віддавав усю снагу й силу, тепер, досягнувши й осягнувши, міг спокійно дивитися в обличчя долі. Бо звершив діло свого життя. Знав, що часу мені відпущено обмаль. Настороженість, недовір'я, підозри, байдужість, зради — все це я мав зламати, пускаючись іноді й на хитрощі, і на підступи.

Перед Варшавою вдав, ніби ще не відаю про смерть Владислава, і визначив послів козацьких до короля з тим, щоб виклали йому всі наші кривди. Послами назвав Федора Вешняка, Григорія Бута, Лукіяна Мозиру і писарем до них — Івана Петрушенка. Дав їм власноручного листа до короля, списавши в тім листі все, чого зазнавав народ мій од його магнатів та й від нього самого, бо ж то він роздавав маєтності, староства, волості, і виходило, що королівським іменем прикривалися всі, хто вимагав з України жита й пшениці, м'яса й меду, плоду і виробу.

Я писав: "Скаржимося на панів державців і уряди українні, що вони, хоч мають нас у повній послушності, поводяться з нами не як годилося б поступати з людьми рицарськими, слугами королівськими, але гірші чинять нам утиски і незносніші кривди, ніж невольникам, так що ми не тільки в майні своїм, а і в самих собі не вільні.

Хутори, сіножаті, луки, ниви, ріллі, стави, млини — хоч що б панові урядовому сподобалося в нас, козаків, — силоміць одбирається, нас самих без усякої вини обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць саджають, на смерть за наші маєтки забивають, і так силу товаришів наших поранили й покалічили.

Десятину пчільну і поволощину беруть у козаків зарівно з міщанами, хоч вони мешкають у маєтностях королівських. Сином козацьким невільно тримати при собі старих матерів ані батьків рідних у старості їхній, вигонити ж їх від себе теж не годиться і гріх, отож мусить козак — неборака за них давати чини і всяку повинність міську.

Жонам козацьким, застаючись вдовами по смерті чоловіковій, не те що трьох років, а хоч би й одного не вільно прожити — хоч би яка стара була, — одразу підтягують її під податки панські зарівно з міщанами і без милосердя грабують".

Я писав: "Панове полковники королівські теж поводяться з нами не так, як обіцяють і присягають: не те щоб мали нас боронити в наших кривдах від панів урядників, а ще їм помагають проти нас з панами жовнірами і драгунами, котрих при собі мають. Що б тільки у нас котрому сподобалось — чи кінь якийсь добрий, чи зброя, чи щось інше, — відступай йому нібито продажею, але півдурно, а не відступив — тоді журились, небораче — козаче, собою!

Віл або яловиця на осібнім місці челяді жовнірській не попадайся, сіно в скиртах і збіжжя зжате в полях забирають силоміць як своє власне. Коли ходили на звичайну залогу в Запоріжжя, і там наші пани полковники чинили нам велику неволю в свободнім уживанні нашім. Не можучи бувати на здобичі морській, мусив убогий козак працею своєю виживлятися: хто звіром, хто рибою рятувався; тим часом з тих, що лисів

ловили, брано по лису від кожної голови, хоч би козаків і п'ятсот було, а як не спіймав лиса, відбирають у козака самопала. Хто рибу ловив — улов на пана полковника, та й не дрібну рибину, а осетра, білорибицю чи стерлядь, і як немає коня, тоді водою, на підводі, на плечах власних доставляй. Од здобичі, як Бог часом пощастить, — половину, не кажучи про ясир, який увесь одбирали, так що не мав бідний козак за віщо й приодягтися".

Я писав: "Аби вирвати від козака, що у нього побачать, зараз до тюрми, до в'язниці, давши абияку причину. Викупай тоді, козаче — небораче, свою душу до нагоди, віддавай своє в нагороду.

Інших кривд і виписати трудно: як з нами немилосердно чинять, знущаючись над нами нелюдськи, маючи нас за попихачів — народ од віків вільний і полякам прихильний і помічний".

— Хай там пани розбирають усе, мною списане, — сказав я Вешнякові, даючи йому лист свій. — Вистачить їм надовго, ви ж стійте твердо і домагайтеся відповіді й задоволення на кожну з кривд полічених. Сам же гетьман, Мовляв, домагається, щоб йому виданий був грабіжник Чаплинський. Інакше — шкода й говорити! Про смерть короля, мовляв, гетьман не знав, одправляючи посольство, та коли вже спіткало таке лихо корону, то беремо на себе повноваження подати голос на конвокаційному сеймі. До голосу вас, мабуть, не допустять, але ви сидіть у столиці, хоч би вас і виганяли. То для нас буде ще одною зачіпкою. Хоч можуть пани й пом'якшати тепер, та то вже побачиш сам.

Іслам — Гірей прибув з ордою, став на краю долини, розіп'яв свої шатра багаті, ждав мене на поклон, а я ждав його, бо й що він тепер був супроти моєї сили? Кілька днів тривало між нами мовчазне змагання, та я міг тепер витримати будь — що, бо кинув виклик і не таким можновладцям, як цей маленький володар убогої орди. Врешті Іслам — Гірей не витримав, прислав своїх мурз, тоді великого візира Сефер — казі—агу з урочистими звідомленнями про своє священне прибуття, по чому й сам вирушив з своєї ставки з неймовірним галасом, пихою, пишнотою і марнотою.

Я стрічав хана з генеральною старшиною і полковниками перед своїм наметом простим, обійнялися й поцілувалися з ним, як з рівним, гармати били на повітання, козацькі довбиші грюкали щосили в барабани, найвусатіше й найдоблесніше козацтво понесло ханові багаті дари, наші крики "слава!" і татарське "ур!" злилися в суцільний могутній гук, од якого дрижав простір і прихилилося небо, — ми мовби знов переживали свої великі перемоги, своє молодецтво і свою волю, якої відібрати вже не могла тепер у нас ніяка сила. (Згодом на сеймі хтось з вельмож скаже про цю нашу спілку з татарами: "А що козаки до такої ліги з татарами вдалися, за зле їм мати не слід. Бо й до самого пекла вдалися б, аби тільки позбутися такої неволі й гніту, яких від нас небожата терпіли").

Для мене ж ціною найвищою всієї цієї врочистості мав бути мій Тиміш, якого ждав од хана. Де він? Чи живий? Чи тут?

Майже не приховував я свого нетерпіння, не вмів погамувати своє серце, зиркав на

Іслам — Гірея мало не з ненавистю, та хан не міг зрадити свого східного узвичаєння, він насолоджувався повітаннями, тоді приймав дари, тоді вигідно розсівся на килимах і ждав, щоб я сів разом з ним, тоді була розлога й квітчаста промова ханська, од якої в моїй голові гуділо, яку порожній бочці, однак я вимушений був і собі відповідати неширою розквітчаною промовою. І, тільки тоді хан скривив свої схожі на чорні п'явки губи, чи й випустив з них якесь слово, чи й ні, та На те скривлення одразу заметушилися його двораки, розступилися, розсунулися — і я побачив Тимоша, який ішов до мене, нагинаючи свою непокірливу голову.

— Батьку!

— Синку!

— Оце ж, батьку, й не підождав мене та не дав мені стукнути хоч миршавенького панка?

— Ще стукнеш, Тимоше! Радий, що бачу тебе в доброму здоров'ї та й не в безголов'ї. Не марнував часу в ханській неволі.

— Чом би мав марнувати? Шаблею рубав, з лука стріляв, рука тверда — хоч і коня на всім скаку зупинити!

Я всадив Тимоша біля себе, поглядав на нього, впізнаючи й не впізнаючи, втішався серцем, але й стурбованості відігнати віц себе не вмів. Рука тверда. А голова? І що більше важить у гетьманського сина — рука чи голова?

Але вже почалося частування Іслам — Гірея, і я мав оддатися лиш цьому, забувши про все інше.

Хай ніхто не відає і не знає, про що Хмельницький думає—гадає.

23

Ожив пан Ацам з Брусилова, сенатор королівський Кисіль, благодійник наш навзворт, що вже понад десять років щоразу ставав посередником між козаками і панством, і щоразу те посередництво виходило нам боком. Тепер пан Кисіль знову мав нагоду почати обтоптувати Україну, як ведмежий барліг. Хижі стрільці ступали за ним слід у слід і блідооко визирювали продиханий отвір у снігах, ждучи, щоб вискочив потривожений тим обтоптуванням ведмідь, а вони б уже його з рук не випустили.

Та надворі було літо, і стрільці ведмедеві не страшні, а смішні. І пан Кисіль втратив свою зловісність після Жовтих Вод і Корсуня. Знав він це вельми гаразд, тому не пробував грозитися, а кинувся до вмовлянь. Прислав до мене в табір під Білу Церкву ігумена Гоцанського монастиря отця Петронія з листом, звелівши ігумену вдатися спершу до мого сповідника отця Федора за поміччю. Хитрий пан сенатор боявся, що з його посланцем не захочу й словом перемовитися, коли ж приведе його до мене довірений мій чоловік, тоді вже змушений буду прийняти отця Петронія і вислухати, з чим прийшов.

Ігумен був високий, кощавий, хрест на його рясі висів такий тяжкий і замашний, що ніби й не для благословінь, а для биятики призначався, немічний тілом отець Федір поряд з Киселевим посланцем вигляд мав не вельми показний, і я трохи собі аж посміявся у вус, дивлячись на цих двох, бо хто ж кого привів до гетьмана? Умів же пан

Кисіль добирати собі людей, ой умів! Інший би на його місці норотив пропхати до мене якого — небудь нікчемного чоловічка, щоб прослизав крізь козацькі сторожі, як вуж, пробирався непомітно, як чума. А пан Адам послав оцього розбишакуватого ігумена, що розштовхає будь — які натовпи, прокосить своїм хрестярою щонайгустіші заслони.

— З чим пожалував, отче? — не вельми гостинно зустрів я Киселевого посланця, хоч і привів його до мене отець Федір.

Петроній вклонився мені до самої землі і, притишуючи свій громовий голос, сказав:

— Просив тебе уклінно, сину мій, сенатор Кисіль прочитати його листа братського.

— Заодно не велів тобі, отче, кликати мене гетьманом, а тільки сином? — мало не вигукнув я йому в обличчя.

Гнів, що призбирувався в мені упродовж багатьох років, може й протягом цілого життя, готовий був вихлюпнутися на цього бородатого ігумена в забейканій рясі. Гнів уже й не за себе самого, а за гідність гетьманську, за народ свій і за свою землю. Не був я вже просто собі Хмельницький, смертний чоловік з плоті і крові, з такими чи такими гідностями, — став символом, прозивним поняттям, яке віднині означало так багато, що не охопила б того всього ніяка людина, ніяка особистість, не вмістила б у собі, не вважала б своєю власністю. І коли я тепер вимагав од світу властивої шани, то це вимагав мій народ, і коли дбав про гетьманську гідність, то йшлося Про гідність землі моєї. Козак міг дозволити собі розкіш бути неувагою до світу, але ж не світ до козака! А хитрий Кисіль одразу знайшов спосіб, щоб не козацькому гетьману вклоняться, а щоб гетьман козацький вклонявся ігуменській бороді!

— Здаси, отче, свої листи моєму писарю Виговському, — спокійно мовив я і, помітивши, як затурбувався отець Федір, повторив: — Писарю моєму Виговському.

Пан Іван вже й готов був до цього, нечутно ступивши до намету мого, бо тепер не відлучався од мене ні вдень ні вночі; ставав моєю правою рукою, тінню гетьманською.

Кисіль у своєму листі називав мене паном Хмельницьким і милим своїм приятелем, але й не більше. Ні гетьманом, ні навіть старшим Війська Запорозького не величав. Волів мати тільки милим приятелем своїм, як десять років тому, коли я мовчки хилив перед ним свою важку голову та виписував під його диктандо ганьбу козацьку. Гей, пане сенаторе, чи ж не запримітив хіба, що вже ту ганьбу змито кров'ю шляхетською, та ще ж і як змито!

Далі пан Адам виписував те, що міг виписати тільки він. Вмовляв іменем нашого Бога спільного зупинитися, не йти з своїм військом далі, рішити все миром, плакав над невчасною смертю короля (а може, саме вчасна, бо, коли валиться королівство, навіщо жити монархові!), закликав мене більше не вдаватися до зброї, не грозити короні силою в тривожну пору безкоролів'я, себто інтеррегnum, а брався перед канцлером Оссолінським, перед сенатом і сеймом домогтися, щоб козакам прощено всі провини, не згадувано ніяких злочинів, бо єдиний злочин, якого не можна допустити, — це коли б захотіли відірватися од тіла Речі Посполитої, а козаки ж цього не хочуть, та й пан Хмельницький гаразд відає, яке то щастя Україні позоставатися в лоні матки — ойчизни королівської, не втинати пуповини, що не тільки поєднує, а й живить.

Поки Виговський вчитував мені густо плетені словеса пана сенатора, я весь кипів од гніву. Україна має конче зостатися в лоні ойчизни королівської? Чом би то мала! Хіба земля наша сама собі не вітчизна? Були ж князі колись, гриміла слава, квітла земля, іноземні володарі сватів своїх до Києва засилали, купці з усього світу везли свої товари. Тоді насунули чорні орди, підступили під вали Києва, а великий князь Данило товкся десь коло свого Галича, тузявся з боярами, а Київ оддав і все оддав. Тоді Гедимін прийшов — і кинулися під його руку, аби тільки виприснути з — під орди. Вийшло, ніби добровільно приєдналися до Литви, хоч ніщо нас не єднало, крім меча Гедимінового. Тоді Ягайло поженився з Ядвігою і нас стали передавати в корону польську, вже й не питаючи, а виходило, що знов ніби добровільно притулилися до чужого боку. Чого ж шукали і що знайшли? Чужої слави чи затишку під чужим крилом? Знайшли сотню літ рабства панського — ось що! А тепер пан Кисіль знов про це лоно! Вирвемося і одторгнемося! Розвалимо королівство, розколемо його так, що ніхто вже не стулить!

— Скажи осавулам, хай на завтра скликають козаків, та прочитаємо їм усім це писання пана Киселя, — велів я Виговському. — І того попа теж постав там, хай послухає, щоб обіуш дзвеніло.

Листа сенаторського чіпав я перед військом сам. У пана Йвана був занадто дрібний голос для такого читання, хоч і кортіло йому показатися перед усіма при боці в самого гетьмана.

Я з старшинами стояв на високім краю широкої долини Росі, річка текла десь далеко за вербами й лозами, а тут по долині розлилося ціле море людське, яскраві жупани й білі свитки, чорні шапки смушеві і голі голови, зброя багато здоблена і просто кілки на кістлявих плечах, козаки, збиті в полки ще з — під Жовтих Вод і Корсуня, і помічне військо нелічене, давні товариші здатні і тисячі безіменного люду з тих, що не пам'ятають, як їх і звати, зате пам'ятають свої кривди.

Голос мій набув не знаної мені різкості, аж я сам дивувався, кожне слово чутно далеко, летіло воно по долині широко й вільно, та однаково не долітало до всіх, бо зібралося тут війська тисяч на сімдесят, і од найменшого поруху цих натовпів незліченних ніби вітер проходив над долиною і грізний помурк пролинав у просторі. Тоді я вмовкав на якийсь час, поки знов залягала тиша, і повільно читав далі. Чули не всі. Хто стояв ближче, переказував почуте далі, додаючи щоразу трохи й од себе, так воно котилося ширше й ширше, обростало заувагами, переінакшувалося й перекручувалося до невпізнання, до глупоти й сміху, умовляння ставали. погрозами, обіцянки — наміром карати, заклики до замирення — проголошенням війни, благання не одриватися од тіла корони — брутальним одторгненням і збанітуванням. Навіть коли б усі чули те, що писав пан сенатор, то й тоді нічого б не діждався він, окрім обурення й зневаги, а тепер слід чекати було справжньої грози, потрясіння землі, й неба, пробудження всіх стихій. Зроджувалося поволі, котилося з найдальшої даліни невиразним пошумом, тоді грізним гулом, тоді вдарило ревінням і гуком, прорізалося нестерпними криками, так що вже годі пробувати перемогти це море, треба стояти й

слухати.

— Що воно там пише, що виписує!

— А геть з ним до лиха!

— До чортової матері!

— До всіх чортів і чортят!

— Ще питати в пана!

— Візьмемо й так!

Не станемо просити!

— Бо й у кого?

— Казав пан — кожух дам!

— Хай сам у нім гріється!

— Та вошей годує!

— Го — го — го!

Коли народ так гукає, хто може підняти проти нього свій голос, хай і найдужчий?

— Чув, отче? — спитав я Петронія. — Передай пану Киселю, що тут чув і бачив. Хоче трактувати з нами, то хай сам приїздить та на все погляне. Ми не проти трактатів. А тепер, щоб замирити моїх козаків, може, відправили б ви з отцем Федором службу Божу?

Отець Петроній мовчки видивився на мене: чи не глумлюся з нього? Бо хто ж у такому галасі стане слухати відправу священницьку?

— Лякаєшся, що не стануть слухати? — посміявся я з страхів ігуменових. — То ж пана сенатора не хочуть чути, а Бога послухають. Аби лиш слуги його промовляли.

Отець Федір вже й спорудив аналой похідний: дві бочки перевернуті накрито плащаницею, покладено книгу темну і стару, поставлено розп'яття. Обидва священники стали по боках аналая цього козацького — отець Федір біля книги, Петроній коло розп'яття, здійняли догори руки, мовчки благословляючи, криків ставало менше й менше, аж поки все втишилося так, що священники на два голоси змогли проспівати акафіст, а після акафіста і все козацтво, хоч і не вельми дружно, але розчулено затягнуло "О всепїтая мати!".

По службі я священників і всіх старшин звав до свого намету трапезного і по кілька чарок горілки трактував, і тут отець Федір підшепнув мені:

— Ой, сину, треба тобі сховатися од суєти сієї та дати спочинок душі, бо не витримає вона, обірветься, як струна на кобзі, а тоді гріх великий ляже на всіх нас, на мене ж, слугу Божого, то й найбільший!

— Де ж тепер сховаєшся, отче? Бачив, скільки люду сколотилося? Треба його до пуття довести, на полки розписати, полковників настановити, розіслати по Україні. Про все тепер дбати належить. Щоб військо не вмирало з голоду, щоб була зброя, армата, припас, щоб не бракувало грошей. А ще ж державне хазяйство, судочинство, поштова комунікація, добрі шпиги і зручні агенти, послання до сусідніх держав — все лежить на моїй голові, як же тут сховаєшся, куди прихилишся? Про мене співають, що почав землю копитами кінськими орати, кров'ю поливати, а я ж і житом — пшеницею хочу її

засіяти, та й щоб уродив не кукіль, а яре зерно, і щоб діти вирости на тій землі.

— Бог мені не простить, як не вбережу тебе, сину, — правив своє отець Федір.

Якби ж чоловік знав, од чого має оберігатися і як?

Я визначив полки і полковників і розіслав їх на военний чин. Вже не досить мені було тепер знаних, у великому вирі війни підіймалися нові постаті могутні, до імен своїх давніх побратимів мав я долучати нові імена, розписав на полки всю Україну, як би сказати: де байрак, там і козак, що село, то й сотник. Так і сталося, що земля наша, може, вперше в своїй історії мала уряди свої власні з надією на волю і правду, дотримувати ж тих надій мали мої полковники обіруч Дніпра аж до волохів на один бік, та до Литви, Білої Русі і Російської держави — на другий: чигиринський — Вешняк, черкаський — Кричевський, корсунський — Топига, канівський — Бурляй, білоцерківський — Гиря, переяславський — Джелалій, прилуцький — Шумейко, миргородський — Гладкий, борзненський — Голота, київський — Богун, полтавський — Пушкар, уманський — Ганжа, кальницький — Гоголь, брацлавський — Нечай, Кривоніс став мовби моїм найпершим наказним гетьманом над підручним помічним військом, що його кинути можна б чи проти збройної ватаги шляхетської, яка зродиться десь неждано, чи й проти орди, коли стане розбишакувати, чи й проти якогось з мок полковників, яким я так щедро й без вагань віддав усю Україну.

А сам уже думав: що то за влада настане тепер — гетьманська чи полковницька? Поки під рукою всі, то слухають, як бджоли матку, а розлетяться — шукай вітра в полі! Україна велика, гетьман далеко, світ широкий воля! Кожен сам собі пан, сам собі свиня, такі дива стане витворяти, що й світ здригнеться, а спробуй спинити — одкаже, що я йому не присяглий гетьман, так само й він може на моїм місці стати, то чом же має слухатися?

Панство ж бачило тільки мене, стояв йому більмом у оці, на мене зливало всю злість, безсиле дістати рукою збройною, пробувало пускати здаля отруйні стріли пліток і поголосів. Мовляв, Хмельницький наставив гетьманом козака Богдана Топигу (бо теж Богдан!), а сам зветься князем Русі і звелів готувати собі пишну зустріч у Києві, який робить своєю столицею.

Маршалок конвокаційного сейму Богуслав Лещинський в своїй промові до королевичів Яна Казимира і Кароля Фердинанда скаржився, що, мовляв, той непоказний козачок Хмельницький, остання наволоч у Речі Посполитій, монархію руську задумав закладати і вже приміряє до своєї голови якусь там саморобну корону.

Поголос і плітка страшні тим, що ні перед ким виправдатися, незмога спростувати. Вони безіменні й безтілесні, як видива, але ще жахливіші, бо видива мучать одного або кількох, а поголос розлітається між усіма, брудна плітка вповзає в усі вуха і оглушує їх, мов золотушний струп.

З ким воювати; кого зборювати, кому заткнути пельку його ж зміїними словами? Я замахувався мечем — і меч натрапляв на порожнечу, я хотів заgrimіти словом — і воно падало мені до ніг непочуте, я ладен був рвати на собі волосся, бити ногами в землю, та зазнав би болю тільки сам і удари відлунювалися б тільки в моїм тілі.

Я не міг нагримати навіть на Виговського, який тихо переповідав мені всі чутки, бо робив це пан Іван так шанобливо і так карався щоразу, що вже й не він мене жалів, а я його. Шкода говорити много!

А тут ще приперся мій незграбний Тимко і почав таке, хоч до гармати його приковуї за зневагу! Напивався в наметі хитрого молодого мурзи, залишеного біля мене ханом, щоб сповіщати про все Тугай — бея, який кочував з своїми ногайцями на Синій Воді, просиджував у того мурзи дні й ночі, а тоді з'являвся до мене і нудив світом, вдавав хитрого та мудрого, на щось натякав, чогось ждав од мене. Тоді не витерпів, всунувся в намет, коли ми з Виговським уклали якесь важливе послання, і, не шануючи наших зусиль, бовкнув:

— Чи то правда, батьку, ніби ти Мотьку нашу гетьманшею намірився зробити?

Виговський швидко склав наші писання і хотів звітися, але я показав йому, щоб лишився, до Тимка ж мовив суворо:

— Не "батьку", а "гетьмане" казав би ти, і не Мотька вона тобі, а Матрегна, а тепер справді гетьманша, ото ж і мати!

— Та яка з неї гетьманша! — п'яно засміявся Тимко. — Тоді ще виходить, ніби пані Раїна — гетьманська мати? Курям на сміх!

Я підскочив до нього, вхопив за груди, трусонув, заскреготів зубами, але втримався од слів, які рвалися з мене, — тяжкі, образливі, ненависні. Вчасно схаменувся. Син же! Кров рідна!

— Іди прочумайся і не показуйся мені на очі! Розпустив язик, як халяву!

— Гарний козак, та гарячий вельми, — обережно подав голос Виговський. — Нагадує мені молодшого мого брата Данила. Так само грає в ньому кров, а тільки в Данилові нуртують ще шляхетські гонори, яких не може ніяк позбутися. Однак знаю, що такі люди бувають найвірнішими. Не мають за душею ніяких хитрощів, хоч і видаються часом простаками. От як і полковник Кривоніс для прикладу: поглянеш — рветься, мов кінь з припону, а насправді — хто вірніший тобі, гетьмане?

— Вірність одному чоловікові — що вона варта? Ціни набуває вона, лиш сягаючи найвищих висот, пане Йване. Затям собі це. Можу казати тобі як старший, бо вже бачив життя і трохи знаю, що в траві пищить. Коли ж далі допікатимуть тобі чутками про мене та розпитуваннями, то відбивайся від усього того нахабства, мовлячи, що хоч гетьман і не простак, але чоловік простий, ні про яке князювання і в гадці не має, коли ж і миле щось його серцю, то хіба що верхова їзда, стріляння з лука, складання пісень та милування жінками. Чув же, що й син рідний дорікає мені жінкою. А я чи й побачив її як слід, кваплячись од Жовтих Вод до Корсуня. А щоб заткнути панські пельки про Хмельницького — монарха на київськiм троні, то подамся я до свого Чигирин та сяду там, поки повернуться мої послы з Варшави, а полковники втишать шарпанину в землі нашій. Послы чужоземні, які прибудуть, то спрямовувати їх на Чигирин. Писарів забирай усіх з собою, бо там справ у нас буде чимало. Хотів виправдатися за Київ, насправді ж виправдувався за Чигирин. Бо вело мене туди одне слово, якого ні здолати, ні викинути з душі, ні замінити будь — чим незмога й гріх. Скільки можна б назбирати

слів, які супроводжують людину на всіх її страдницьких і радісних путях, слів, які вмирили й знов оживали, оспівувалися в піснях і піддавалися анафемі, удекоровувалися вінками й заливалися кров'ю. Були то слова — мужність, хоробрість, молодечтво, честь, вірність, благородство, добро, милосердя, та над усіма ними незмінно сяяло, заволодіваючи всіма серцями, просвітлюючи найпохмуріші душі, слово тихе й чисте, слово, що його вимовляти люди ніколи не втомлювалися, слово, яке, розокремлюючи весь світ на недоторкані пари, водночас поєднувало цілі народи, бо стояли за ним не тільки серця людські, а й усе найсвятіше: земля, сонце, хліб, дитина, пісня. Звалося те слово — любов. Люди б мали пишатися ним, повторювати щокроку, а вони часто соромилися його, в суворості своїй зрікалися, віддаючи то молодим закоханим, то матері для дитини, то священникам для Бога, обділяючи й кривдячи тим самим себе. Так і я, гетьман Богом даний, в славі своїй і величі не смів промовити цього слова, соромився його, ховав навіть од самого себе, бо хтось вигадав, ніби не пасує воно до величі, не входить у ранг державного мовлення, загрожує здрібненням і зникчменінням. Шкода говорити!. Коли вже й син рідний бере батька на кпини за його запізнілу любов, то що ж зостанеться іншим!

Та проти жорстокої впертості світу я міг виставити власну впертість, ще жорстокішу і твердішу.

В Чигирин!

Я взяв полки Корсунський, Черкаський і Чигиринський на десять тисяч війська і повів їх сам, надто що Федора Вешняка, чигиринського полковника, не було, ще не повернувся з посольством із Варшави.

Козаки йшли неквапом, сказати б навіть маєстатично, прибрані й причепурені, з начищеною зброєю, виспівували з гордою зухвалістю:

Ой висипав хміль із міха,
Да наробив панам лиха!..

Я випереджав похід, ставав з старшинами на високій могилі, дивився, як ідуть повз нас ті, хто ще вчора гнув шию до землі, а сьогодні випростався і став людиною, і обличчя йому ясніє молодо, і очі горять свободою, і груди дихають широко й гордо. Хочемо чистоти, святощів, мужності, незламності — маємо на це право, вибороли його кров'ю — хочемо!

— А що, отче, — сказав я отцю Федору, — показав би ти мені той хутір над Россю, чи як?

— Лежить ще весь у грузах, — мовив священник, — бо лащиківці як похазяйнували, то й уже. Та знайшовся моїй небозі Ганні чоловік гарний, справний козак Пилипко, і вже дав лад пасіці тамтешній, ото ж сякий — такий затишок знайдемо.

— То їдьмо, отче!

— Казав же тобі, сину, щоб умикнути тебе бодай на день — два.

Я взяв з собою тільки Тимка та трьох козаків, ніхто й не відав, де дівся гетьман, військо розходилося з — під Білої Церкви по всій Україні, і вона вся теж ставала військом, облишила на час свої буденні клопоти, не орала, не корчувала, не будувала,

не торгувала, не вчилася й не молилася, не прагла нічого, — тільки бити пана, мститися йому за збиткування. Ще вчора панство витанцьовувало свої вихиласи та вигибаси — сьогодні танцював козак і посполитий. Ще вчора панська жолдашня надимала вуса та виспівувала бравих пісеньок над погнобленим хлопом, сьогодні хлоп став вояком, і вже співав тепер він, і від того співу дзвеніла вся земля. Та нема краще, та нема лучче, як у нас на Україні...

Я їхав, щоб побачити грушу над криницею з солодкою водою, як у моєму Суботові, і затишну пасіку, може, таку саму, якою була моя, суботівська, хотів усамітнитися на тихих галявинах з теплою травою, спочити од світу, од людей, од власної розтривоженості й несамовитості, віднайти добрість, лагідність, стати як мале дитя.

Шумить — гуде, дібровою йде,
Пчолонька — мати пчолоньку веде.
Пчолоньки мої, дітоньки мої,
Ой де ж ми будем присаду мати,
Рої роїти і меду носити?
Будем ми присаду, рої роїти
І меду носити у пана господаря,
У його бортях і в його новцях,
Меди солодкі пану господарю,
Жовтії воски Богу на свічі,
З тим же словом та бувай здоров.

Я намугикував собі колядку давню. Любив співати, хоч і знав, що співання є противенством мислення. Цілі віки співу і сплячки, туги, несповнених бажань, смутку, розчарувань — хіба цим здобудеш собі місце в історії? Та водночас відав я також, що злі люди не співають. Отож народ мій був добрий завжди до всього, тільки платилося йому за це не добром, а злом.

Стихії небесні, мовби прагнучи поєднатися з великою стихією, що заповонила всю землю, накочувалися безперервними грозами, що надто лютували вночі. Колись мені добре спалося в грозу, тепер не міг заснути ні в наметі гетьманському, ні в хаті, яку добирали мені для нічлігу козаки. Грози гриміли в мені самому. Блискавиці били в мене і крізь мене, пронизували кожну жилочку, я розростався весь, як прозорий вогонь, ось — ось мав згоріти до решти, і це було нестерпно. Падав у короткий відчаєний сон уже перед світом, був такий змучений, що й згадати страшно, а вранці, прокидаючись, бачив коло себе Мотрону, згадував її голос і легку її постать, і світ мені був милий без неї, і я лютівся без міри на своє людське безсилля. Здавалося б: досягнув найвищих вершин, все підкоряється одному моєму слову, але не можу зробити так, щоб вона була коло мене, і сам не можу бути в Чигирині, бо несила випередити себе самого в найсокровенніших бажаннях своїх, бо ж я — гетьман, я — Богдан.

Тяжка ноша для моєї душі, нестерпна ноша.

Низькі уми й підлі душі завжди недостойно метушаться навіть біля найбільшого.

Яка довкола мене була суєта!

Ворожі пошепти вже клубочилися, мов чорний дим, причепливі, мов комарня. Знов про джур. Ніби то перевдягнені дівчата. Тоді про ворожок. Ніби вожу з собою трьох ворожок, одна з яких стара відьма, з волоссям до землі, а дві геть молоді видри біловолосі, як русалки, і, мовляв, залоскочуть навіть чорта самого, не те що старого гетьмана. Гай — гай! Знали б вони, що вже ніхто мене не залоскоче, нічий погляд не причарує, нічье тіло не запахне марципаном, нічье лоно не стане смолою обпікаючою і брамою, з якої немає виходу. Окрім неї, окрім Самої...

— А що, отче, — питав я отця Федора, — не розлучаєшся ти ніколи з святими книгами, то що ж вони кажуть? На чім має стояти світ — на любові чи на ненависті?

— На любові, сину, — відказував отець Федір, — на самій лиш любові, бо й як же інакше. Про це мовиться і в книгах пророків, і в апостолів теж.

— Ну, так. Пророки й апостоли. Та тільки ж вони проголошували істини, не знаючи людей, не дбаючи про їхні душі. Воліли замкнути цілий світ у єдиному слові, слово світилося для них серед п'їтьми і мало б світитися й нам крізь віки, однак п'їтьма була завжди якось дужча і світ викривлений. Чим його випрямиш? Тільки кров'ю? Знов і знов розлиття крові — і нема рятунку.

— Б'єшся з тими, хто згубив душу, гетьмане, — мовив отець Федір.

— А коли згублю її сам?

— Бережи, щоб не згубив, сину.

— Отож я й думаю собі та гадаю, щоб зберегти й уберегти. Воля вже засвітила нам, тепер люд жде від мене правди, втішань і спрямування, а я не можу втішити своєї розхристаної душі.

— Тепер ти вознесений, гетьмане, над усіма, — мовив отець Федір, — тож і повинен мати всього більше: і на одне лихо більше, і на одну любов.

— За те, що матимеш на одне лихо більше для себе, то похвалять, а чи ж похвалять за любов зайву, щоб тільки для себе була? Любити землю й народ — це толерується всіма охоче, а жінку, дитину — вже, мовляв, недостойно, надто дрібно як для гетьмана. А що земля без жінки, без дитини, без дорогих тобі людей? Навіть кочовик дикий свої степи любить тільки тому, що сподівається щоразу зустріти в них рідну душу.

— Ти гетьман, і тобі судилася велич, сину мій.

— І вже з тої величі не зможеш видобутися ніякою ціною і не опинишся в тій природності, що нею живуть і вдовольняються жінки й діти, як дерева, струмки, квіти й дощі?

— Як сповідник твій, мав би я дбати про самий дух твій, та відаю вельми добре, що для тіла потрібен спочинок, отож і намовив тебе на цю пасіку золотаренківську.

— А я піддався намові, хоч мав би скакати до Чигирина, бо лиш там жде мене спочинок для душі найвищий.

— Негоже гетьманові занадто випереджати своє військо, — зауважив отець Федір.

— А відставати занадто?

Я гнався за вітрами. Вітри пронизували села й містечка, як ножами, — наскрізь,

наскрізь і далі, в безмежжя, в степи, у безвість, ніколи не тісно, ніколи не набридають люди одне одному, добрі душею, бо зустрітися на цих просторах — уже свято.

Чоловіків не було ніде. Самі жінки, діти та старі діди.

— Де ж ваші чоловіки? — питали ми.

— Та де ж! Побігли до Хмеля!

— Хто ж стане тепер до плуга?

— До плуга скотині ставати, а не чоловікові. Який вже тут плуг, коли Хміль світом трясє!

— В нас і дівки туди кинулись! Коси пообстригали, груди в сповиток, в козацьку одіж перебереться — та й гайда!

Народ ніколи не знає, де його свобода. Доріг багато, а свобода — одна. Радо йде за тим, хто покаже. Через те завжди охоче передає владу і славу тому, хто визнає себе здатним їх прийняти й утримати.

Я прийняв — тепер мав утримати. Око вічності глянуло на мене і вже не відпускає і не відпустить, і безмежне відчуття цього погляду гнітить мене, жене й жене кудись, не дає спинитися і не дасть і після смерті.

Їхав у супроводі нечисленним і незначним, ніщо не виказувало в мені гетьмана, хіба що кінь піді мною, та ще Тиміш у своїх саетах яскравих та позументах золотих. Але хто б нині став дивуватися золоту та саетам!

Ми прискакали на пасіку вночі. Темніли високі дуби до самого неба, оберігаючи обійстя тиші й спокою. Між дубами крізь гущавини ледь протоптана доріжка вела в таємничий сон трави й квітів. Густі вали калини оточували округлу темну галявину, де спали товсті пні, спали бджоли в них, спала хатка під соломою тривіконна, але й крізь той сон вчувалося мені дихання чистих правічних сил, їхня химерна гра в п'яному квітті волошок, ромашок, батіжків, терну, черемхи, калини, свербивусу, дикої рожі, я зіскочив з коня, став на траву, приплющив очі, і ніч обступила мене, затулена, як мої очі, Боже сім'я запліднювало з нечутною всевладністю мою душу, і я ставав деревом, кущем, витким стеблом, травою, та тільки не квіткою, бо ж хміль не цвіте, а тільки хмелить, а я мав зостатися навіки Хмелем.

Мені кортіло спитати, де той хутір, знаний мною, з грушею над криницею, такий схожий на мій Суботів і так само сплюндрований колись лащиківцями, як Суботів старосткою Чаплинським, — чи вже проїхали в темряві, чи ще не доїхали? Але питати було несила. Хотілось тиші, спокою і визволеності од усього: од голосів, од слів, од людей. Отець Федір терся біля мого стремена, бубонів щось і про хутір, і про пасіку, про братів Золотаренків — Івана й Василя та їхню сестру Ганну. Говорив уже мовби й не священник, а задавлений життям старий чоловік, у якого серце болить за своїх сиріт — небожат, та й не так за козаків Василя та Івана, як за голубку Ганну, що не мала де прихилити голову, поки не знайшовся, хвала Богу, козак Пилипко, який хоч з хутором ще й не впорався, а пасіку, бач, довів до ладу, а тепер десь у війську, як і брати Ганнині, а небога сама тут з дідом — пасічником та двома жінками, і вже ж чекають гетьмана з вечерею і постілля чи в хатині, чи й на сіні під зорями. Слухаючи те

бубоніння, спробував би я спитати чи про того Пилипка, козака, видно, метикуватого й таємничого, чи про небогу Ганну, але не мав сили, махнув кволо отцю Федору й мовив, що не хочу нічого, тільки трохи сіна під бік і спати, бо вже й не згадую, котру ніч проводжу без сну.

Тиміш з козаками сколотили тишу, нарobili гамору, а мені було лінки grimнути на них, віддав комусь повіддя свого коня, ступнув, розминаючи затеклі ноги, пішов слідом за отцем Федором і за чийось шепотом: "А може ж би, а може..." Не підняв тяжких повік гетьманських, не глянув, чий то шепіт, тільки почув, як війнуло побіля мене, мов легким вітром, війнуло й щезло.

І все щезло, тільки я один під зорями на сіні, гетьман на рядні строкатім, у смужечки сині й червоні. Блаженне буття — небуття, тільки регіт Тимоша здалеку та козаки чуйні свищать довкола пасіки, хоч і навіщо тут свистати?

Втома моя заснула, а душа ще ждала чогось, прикликувала з високого Чигирина ту, з легким тілом і сірими очима під чорними бровами, допитувалася: "Де ж ти забарилася? Чом не йдеш?" Поки палаєш і кипиш у клопотах, не маєш змоги зосередитися на тому, що належить тільки тобі. Треба самотини, покинутості й закинутості, і коли нікого не буде довкола, тоді прийде вона, і стане поряд, і схилиться над тобою, поправить подушку, прошепоче: "Спи, батьку! Спи, милий!" Для двох потрібен цілий світ, але без нікого. Без нікого!

Так у тих солодких напівдумках — напівбажаннях я, мабуть, заснув на сіні за хатою і крізь сон чув, як приходило нечутно, поправляло подушку, шепотіло: "Спи, батьку!" — і щезало, як місячний промінь. Хода легка, рука легка, голос легкий. Мотрона? Я прокидався — і нікого. Тільки попискують пташата в гніздах та облягає мене шерех трави, яка випростується під росою після денної потолоченості. Ось так випростується і розпростується мій народ!

Народ! Слово вдарило мені в саме серце, і я схопився, забувши про втому, про спочинок, готовий їхати далі, мчати, доганяти волю і долю. Тиша, така люба моїй втомленій душі, вже не радувала. В цій тиші й темряві мав би з'явитися Самійло, але він не з'являвся, і то був мені знак про те, що марно гаю час. Щойно радів цій тихій пасіці, де немає ні горя, ні біди, ні слави та хвали і де душа спочиває від Суети і дріб'язку, а тепер мав пересвідчитися, що й тут не успокоїться моє серце, і вже рвався кудись, нетерпеливився, лютував, усе мені тут було немиле і чуже, буденне й набридливе. Я підвівся, поправив одяг, надягнув зброю, обійшов хатку з причілка, опинився на світанковій галявині, глянув довкіл. Сонні пні з бджолами, сонні кущі калинові, сонні дерева, тільки небо оживає під ранковою зорею та пирхають по той бік галяви стрижені коні. А між тими кіньми та криницею, схованою під кущем калини, з порожніми відрами на коромислі прослизає тонка дівоча постать, не йде, а мовби летить над травою, над стежкою, і я, зачарований тим видом, іду туди, кваплюся, забувши про гетьманський маєстат, чи то хочу допомогти діставати воду з криниці, чи попросити пити. Дівчина вже нахилилася над цямриною. Буденність Не пригнічує її, вона відлітає від цих тонких рук смаглявих і від цих босих ніг, які золотяться під зорею,

і душа над криницею видалася мені чистішою за всі небеса..

— Здрастуй, голубко, — мовив я тихо. — Ти, мабуть, Ганна?

Вона блиснула на мене великими очима, не полишаючи свого відра. Незамкнутість зору. Не соромилася свого тіла, не знала його, не знала гріха природи, вигиналася над криницею і водночас розпростувалася, мов трава під росою, тяглася до неба й до ранкової зорі. Який же той козак Пидипко, що дісталася йому таке диво? Де він і хто?

— Батьку гетьмане, чом же не спочиваєте? — спитала злякано, і голос нагадав мені Мотрончин лякливий голос, а очі дивилися сіро з — під темних брів, теж як Мотрончині.

— Треба їхати, дитино, — сказав я майже розчулено, а може й розгублено.

— А снідання? Я ж куліш вам зварити хотіла!

— Звариш колись, як живі будемо.

Вона глянула на мене наполохано: про чю смерть згадую? А мені від того погляду перевернулася душа. Мотря стала переді мною, і моя старість, і моє нетерпіння, і короткий час, мені відведений, і найсвятіша любов моя, освячена розлуками, і дороги укрутні, а в кожної свій завіт і заповіт.

Око вічності.

Виплив з роси голий до пояса Тиміш, не продираючи й очей, пустив рукою туди, де йшла з відрами Ганна, норотив ухопити за стегно, вона сахнулася, заточила коло, щоб уникнути тої сліпої руки, я grimнув на сина:

— Не дурій! Збирайся їхати!

— Хоч поснідати ж, гетьмане!

— Хіба не вечеряв?

Прибігли на мій голос козаки, трималися оддала, терлися — м'ялися, чули гріх за собою, спокусившись, мабуть, міцними медами на пасіці, бо й те ж сказати: частував сам син гетьманський!

— Кульбачити коней! — звелів я їм.

Отець Федір, мабуть, і не спав — спали за нього ці козаки молоді, що мали серця темні, а розум неторканий, мов у немовлят, думати теж не мав потреби, бо хіба ж не думав за всіх сущих тепер гетьман великий, — отож, як усі священники, мав він єдиний клопіт: молитися, так і промовився всю ніч, поки я мучився своїм, а тепер обом нам не лишалося нічого іншого, як стулити до купи своє безсоння і везти його далі, мов нещастя.

— Ще й час бджоли не настав, а ти вже в дорогу, сину? — поспитав отець Федір. — Може б, відкласти від'їзд?

— Все можна відкласти, отче, крім нашої смерті.

Ми поїхали з пасіки, лишаючи позад себе і сум, і молоді нестями, що тривожили Душу мою розхристану, з — під дубів і калини я ще кинув погляд назад, побачив Ганну, яка проводжала нас, плавала по траві босими своїми ногами, смаглявими, кшталтними, як коштовності, і чомусь здавалося мені, мовби й небо над нами подобришало від тої доброї душі на пасіці:

— Куди тепер? — мляво поспитав Тиміш.

— Черкаси! — сказав я.

— А тоді й Чигирин?

— Тоді Чигирин.

— А там що — посли з усіх земель поприбігали вже? За гетьманом женуться?

— Посли ще не женуться за мною — я женуся за послами, — терпляче пояснив я Тимошеві. Був як усі діти — бунтівливі й слухняні, гордовиті й смішні, задавакуваті й жалю гідні. Тиміш лютився на мене за те, що висмикнув я його з намету ханського мурзи, де вони заливалися горілкою, і за те, що не дав пожирувати на пасіці, і за те, що сталося без нього в Чигирині. Та я не переймався його душевними незлагодками — мав доволі своїх турбот. Вночі на пасіці здалося, ніби скинув з плечей усі клопоти, — тепер навалилися вони ще немилосердніше, гнули мене до землі, вганяли в землю. Хто я? Гетьман з двома виграними битвами? Але ж виграти битву — одне, а відвоювати всю землю і визволити народ — щось зовсім інше. Ніхто цього ще не робив, і ніхто не знає, як робити. Я починав з нічого, з кількома побратимами, тоді мав у руці невеличке військо, тепер воно розрослося так, що не втримаєш ні в яких руках, і я розпустив його, мов велетенський вахляр, по всій Україні, без меж і без упину, а при потребі повинен знов зібрати його, згорнути той вахляр, зробити замашним дубцем, караючою силою, шаблею неущербною, непощербною.

Хто міг мені допомогти в сьому, хто міг порадити й зарадити? Запитання без відповіді. Упав на мене вибір, а справдити той вибір мав я сам, караючись, страждаючи, в муках і в несамовитості. Самоказнь, але не каяття! Тяжко мені було, а ще тяжче тим, хто мене оточував, та що. я міг сподіяти? Сам не спав — і нікому не давав спати, сам не спочивав — і нікому не було спочинку, сам не їв — і всі коло мене були голодні. Такі невигоди близькості до влади. Та однаково ж люди горнутья до тої влади, летять до неї, як метелики на вогонь, не бояться обпалити крила або й геть згоріти, бо ж, мовляв, зиск можна здобути навіть з попелу.

Яка марнота!

Я гнав цілий день без перепочинку і без їжі. Отець Федір покірливо трюхикав за мною, козаки терпіли мовчки, Тиміш бурчав, щоб хоч коней попасти, але я тільки глузував з його невдалих домагань, бо який же козак не знає, що коня вдень годувати не слід, досить з нього й нічної паші, а люди то можуть і без нічого, бо хіба ж козак з одним сухарем не спроможен перемеріяти всю Україну?

Лиш коли споночіло, дозволив я завернути на якийсь вогник, що жеврів десь у лузі, мов червоне око ночі.

То була невеличка кабиця, біля якої сиділи старий пастух з малим підпасичем і їли з тагана куліш. В темряві позад них чулося зітхання стирлової худоби, жар у кабиці дихав на нас теплом, ми віддали козакам коней, Підійшли з отцем Федором і Тимошем до пастухів.

— Хліб та сіль, — мовив я привітно,

— Стриб та сів! — відказав старий пастух, посуваючись, але так, що місця могло

стачити лиш на одного.

— Гетьман великий перед тобою! — гукнув йому Тиміш.

— Отож я й посунувся, — пояснив пастух.

— Мав би встати перед батьком Хмелем! — не міг успокоїтися мій син.

— Хіба він піп? — подивувався пастух, та тут помітив отця Федора і потягнув у себе з — за спини свитку, щоб прикрити босі ноги. — Ану ж, Гнатку, — звернувся до підпасича, — дай місця ще й для батюшки. Та й ложку свою віддай панотцеві. Присідайте до нашої каші. Вона хоч і пісна, та зате диму в ній доволі. Чи гетьмани не їдять пшоняної каші?

— А що ж вони їдять, добрий чоловіче? — сідаючи коло пастуха, поспитав я.

— Та хіба я знаю? Пундики — мундики якісь, чи що там!

Чув я, ніби ти, гетьмане, вже й королівських, і ханських присмаків скуштував — то як же тепер до кулешу повертатися?

— Забув ще ти про султанські пундики, чоловіче, — нагадав я. — На галерах в'яленою сирицею по козацьких ребрах — чи ж так смакувало! Та біля своєї рогатизни чи й почувеш про все!

— Ай справді — що тут почувеш? Хіба що чамбул татарський, було, протупотить, то я з своєї гаківниці хоч і вдарю, а дивись — воликів уже й поменшало. А чи пани та підпанки зродяться нізвідки — давай воли, лайдаку! Козаки пройшли — то й собі воликів смикають. А ти, Гнате, знай паси. Те, що далось, тяжкою працею, пан пропускає через пельку вмить, а козак — ще хутчіш. Як ото в пісні співається: "Чотири воли пасу я..." А для кого б, спитати? Один віл для пана, другий віл для хана, третій для гетьмана, а один для кумпана. Собі ж — пшик. Сміх і горе! Я — Гнат, син у мене Гнат, онук Гнат, всі Гнати, щоб худобу ганяти, ганяємо, ганяємо, а воно й нічого. Як же це так? Може, хоч ти скажеш, гетьмане?

— Що ж я тобі — гетьман над людьми чи над волами?

— І над волами, і над волами, гетьмане великий! Звешся ти як?

— Не чув, кк і гетьман твій зветься? Хмельницького не чув?

— Хміль — то ж для приказки людської, а ім'я від Бога.

— Ото й звуся: Богдан.

Тоді, підгрібаючи жар голою рукою, волопас несподівано прорецитиував шмат вірша про Потоцького:

Глянь, обернися, стань, задивися,

Котрий маєш много.

Же ровний будеш тому, в котрого

Немає нічого.

— То ж не про мене, а про Потоцького, якого розбив я під Корсунем, — сказав я Гнатові.

— Хто ж то знає — про кого воно? Кому кажеться — про того й в'яжеться.

— Звідки знаєш ту віршу? На шляхах битовних народилася, там би й мала собі ходити.

— А де тепер шляхи битовні? Вважай, по всій землі нашій. А я — на перехрестях. Сказав же: йдуть волики тягнути всі й звідусюди. А хто йде — несе з собою і слово, і думку, і пісню, і прокляття. Чоловік же що? Він не пташка ота волопасик, що знай собі стрибає та хвостом трясє. Чоловік має свою гадку. Ось ти прибився, гетьмане, на мій жар, то й послухаєш, може, що тобі мовлю..

— Щоб куліш твій не був дармовий, чи як?

— Може, й так. Хоч куліш — то ніби й не від людей, а від Бога, як оте твоє ім'я. Бо що в нім? Вода — тече, та й не втікає. Пшоно з проса, яке росте в нашій землі споконвіку. Вогонь та дим — все те від Богів наших правічних.

— І гетьман од Бога, — подав голос отець Федір. — На добро для народу всього,

— Отож і воно: добродієство, — повернув до мене своє вихудле, висушене вітрами лице пастух. — Це ж і ти, Хмелю, хотів зробити добро для народу всього, та тільки й того, що переполовинив цей народ, і ось один живий, а другий лежить мертвий, а серед живих так само: один має все, другий же як не мав нічого, так і не має. Виграєш битви, а треба вигравати долю.

— Як же це зробити? — поспитав я.

— Ти гетьман — тобі й знати. А моє діло — пасти воли. У кожного свій спадок. Ось ця кабиця куліш зварила, тепло на цілу ніч береже. Добрий вогонь. А буває іскра зла, що й поле спалить, і сама згине.

— Мало тут бачиш! — гукнув зухвало Тимко. — Хвости волячі, та й ті старі!

Волопас поправив жар у кабиці тепер уже босою ногою. Не лякався вогню, то вже слова ніякі йому б не дошкулили.

— Од старих волів і молоді орати вчаться, — відмовив неквапом. — А мені то що ж тут бачити? То орда, було, веремію крутить, то панство дме навзаводи, тепер ось козаки шабельками поблискують. Небо он і собі переблискуює.

Справді, коли очі наші призвичаїлися до тихого жару в кабиці, то стало видно далекі зблиски повсюдні — чи то зірниці, чи пожежі, — і тіні зловісні пролітали в просторі, і туга линула звідусіль.

— Суша починається, — сказав пастух. — Погорить усе: і трави, й хліба. А тоді настане час сарани. Зима негодяща була, не виморозило яєчок, що їх сарана закопує в землю, тепер вилупиться це стерво і посує тучами, чим ти йому зарадиш?

Тиміш більше не виривався з своїм дурним зухвальством. Отець Федір не знаходив у своїх старих книгах слів утішання. Я теж мовчав тяжко. О ти, недосвідчений чудотворцю! Не відвернеш ні суші, ні сарани, ні голоду, ні нещастя, не зарадиш, не допоможеш.

— Пришлюл тобі універсал гетьманський, щоб не чіпали твоїх волів, — не знаючи, що казати волопасові, пообіцяв я.

— Нащо ж їх пасти, як ніхто не братиме? — засміявся той. — Кожен щось дає на сім світі. Ти, гетьмане, високі обітниці, а я вже хоч воли. На те й живемо...

Тої ночі я відчув, як то необачно від'єднуватися од війська, пробувати усамітнюватися, втікати від збуреного тобою світу, мов Схимник. Схимники зборювали

плоть, жили самим духом, в його невлонимій субстанції хотіли здобути вічність, я ж щодалі набував переконання, що людина — це тіло. Мені теж колись витончували дух отці езуїти, я вигострював свій розум, вірив у дух, живився ним і, може, завдяки цьому досягнув нинішніх висот, та на цих висотах і відкрилося мені: що дух без тіла? Може, через те й зазіхають найперше на тіло всі диктатори, тирани, деспоти, всі кати й душители людської свободи? Мучать, калічать, убивають, нищать. Ніхто ніколи не рятує, не вирощує, не відновлює й не відроджує, а тільки вживають для своїх потреб, для влади і марноти готове, дане від Бога.

Так збагнув я тої ночі, що незмога мені без тих людей з минущистю їхньою, з нетривкістю тілесною, без отих тяжкотілих, простих, довірливих, як діти, і вірних, як діти.

Тож мав квапитися до свого покинутого війська. Спатиму й далі в холодних постелях, де ніч і роса, увінчаний буду не так славою, як власним жданням тої миті, коли стане довкола мене гамірливий табір, і ніздрі задрижать од димів, а вуха наповняться голосами людськими.

Ми робили переходи в дві й у чотири милі одразу. Від урочища Колодежа, званого Наливайковою Криницею, доскакали до Косуватої, де ночували в сотника Корсунського полку. Від Косуватої до Стеблева було чотири милі, однак ми встигли ще й пообідати в Стеблеві, щоб заночувати в Корсуні. З Корсуня поїхали на Сахнівку, тоді на Березківці, де заночували в корсунського полковника Топити, і далі на Мліїв, Орловець, Баклій, Старокостянтинів і на Тясьмин, заснований старим Конецпольським мовби для того, щоб з'явився суперник для Чигирина. Гей, пане ясновельможний, не вдалося тобі суперництво! Хоч і назву перейняв од річки, і ставок загатив аж на дві милі, щоб і саму річку потопити, а містечко як було, так і зосталося, не затьмарити йому Чигирина, як цьому ставові не змагатися з Тясьмином, а всім Конецпольським — з Хмельницьким, з гетьманом, за яким — народ увесь!

Від містечка Тясьмина проїхали ми три великі милі по пустирю до Жаботина, але ночувати там не стали, а заночували в Медведівці, од якої вже я хотів одразу добутися до Черкас, де стояло військо.

На півмилі від Медведівки тяглися довгі мости на болотах поряд з руслом Тясьмину, як від Суботова до Чигирина, їхав я тими мостами, і здавалося — ось уже буду в Чигирині, ось побачу, почую, ось... Настирливі думи, настирлива плоть. А де була — моя доля?

Я завернув до Черкас. П'ять миль ще треба було перебути, та що нам ті милі, коли позаду покинуто погноблення, занепад, лихо й нещастя цілих століть!

Ми в'їздили в Черкаси без попередження і без звідомлень, але хтось уже ждав мене, хтось зготовив стрічу, гідну гетьмана, слава сяjala вогнями, гриміла гарматами, розкричувалася голосами піднесеними.

Слава була зі мною. А доля?

дати лад, викладав пан Іван усе те добро так, ніби сам і збирав, і споряджав вісті, вміло виставляв наперед важніші, відгортаючи несуттєве і всілякий дріб'язок. Милії вісті, коли кличуть їсти, як писано було на ложках козацьких. Вісті ж для гетьмана призбирувалися не всі милі, та й не вельми легкі, бо вже мав тепер життя і смерть людські в руці, повинен приютити вдовицю, нагодувати сироту, навчити невченого і забити памороки ворогові.

— Пан Кисіль знов озвався, — мимохідь зауважив Виговський.

— Ще звідкись спроваджує тоненькі едаби, щоб загорнути в них усіх чортів — бісів та підсунути довірливим козацьким душам?

— Аби ж то! Списався вже з московськими приграничними воєводами і намовляв, щоб ударили на татар.

— Ага. На татар? Одчахнути їх од козацтва, а нас zostавити голими перед панським вояцтвом? Та вже пізно, пане сенаторе! Чиє скрутилося, а чиє й змоллося!

— Мабуть, воєводи ще не відають ні про Жовті Води, ні про Корсунь, — обережно мовив пан Іван, — деякі прикмети вказують...

Я урвав йому мову обережну з нехиттю:

— Що за прикмети, коли весь народ піднявся від краю до краю! Вже Варшава й Стамбул знають про наші звитяги, сам укладав листи з — під Білої Церкви до всіх володарів значних, про що ж тепер мовиш?

Але Виговський умів бути занудливим до нестерпності, коли мав у руках те, чого не мав ти, — вісті.

— Перехопили козаки за Києвом одного стародубця Климова Григорія, — безбарвним голосом повідомив він, — пробирався він до пана Киселя. Посланий севськими воєводами Леонтьєвим і Кобильським з листом князя Трубецького про те, що його військо готове виступити проти татар.

— Де цей стародубець? — пошепки спитав я.

— Припровадили козаки сюди. Гналися за нами від Білої Церкви. Вже в Мошнах аж сказано мені про нього.

— А лист?

— Відібраний. Тепер у гетьманській канцелярії.

— Чом же мовчиш?

— Звідомлюю пана гетьмана...

— Звідомлюєш? Задурюєш мені голову нікчемністю, а про найголовніше мовчиш! Взавтра поставити стародубця переді мною! Догляньте його справно, і щоб усе по потребі й шані, як для посла. Спорядити його назад до воєводи. Тепер уже нашим посланцем. З листом до самого царя московського!

— До царя? Ми ж послали з — під Білої Церкви, — нагадав Виговський.

— Послали, а чи дійшло? Та й що послали? Складав ти, писарю, для всіх однаково, і скрізь знати було писарську твою душу. А тут треба лист, в якому б душа народу цілого билася!

На козацькій раді після Корсуня приговорено мені проситися під руку великого

государя Олексія Михайловича, всеї Русі самодержця, поєднавшись з братами нашими єдинокровними і єдиновірними, а з — під королівської. руки вимкнутися.

— Не кликано мене на ту раду, гетьмане.

— Не кликано! А мав би знати, пане Іване, хоч і не кликаний. Та вже гаразд. Не стану обтяжувати твою душу сим листом. І нікого не стану обтяжувати, бо й хто се зможе! Сам уложу, і то цієї ночі!

Я не стулив повік до ранку. Який там сон і хто б то спав на моєму місці! Мав позаду свої найбільші битви, ще чув стогони поранених і бачив кров, яка тече ріками, але вже не озирався на ті битви, не здригалася душа моя від смертей, і не втішалося серце небаченими перемогами, — думалося про інше. Народові потрібні не виграні битви, не втішання славою і волею, не ситість і спокій на якийсь час, — йому потрібне майбуття. І очолити народ може тільки той, хто спроможен забезпечити його майбуття на віки цілі. Забезпечити майбуття. Слова, які не мають назви. Як казав той волопас нічний: "Треба вигравати не битви, а долю". Многі пробують сього доконати, та ніхто не вміє вийти за власну малість, здолати її. Хто здолає, здобуде велич. І не він сам (бо теж — слабкий чоловік), а його ім'я, яким значитимуться всі його діла, що стануть великими й не смертельними.

Я став на битву запеклу й криваву, здобув перемоги, відав, що здобуду й ще, але вже тепер думав: доки ж? Тепер, коли піднявся увесь мій народ, я не шукав, до кого прихилитися, в кого просити помочі, бо міг вистояти проти будь — якої сили. Але народові потрібен спокій. Не можна всю історію воювати. Це висушує всі джерела народної душі. Войовничі народи або ж гинули безслідно, як обри чи гунни, а то нікчемніли, стаючи жертвою інших, ще нікчемніших! Хіба залізні легіони римські не розносили колись орлів своїх по всьому світу? А де тепер ті легіони і де їхні орли? Хіба Тимур не розгромив Баязида Блискавичного, що лишався його єдиним суперником під сонцем і місяцем? А де те царство Тимурове?

Тої червневої ночі відкрилася мені вічність. Ще не народився великий філософ мого народу і великий поет його не прийшов, я не міг. тоді вгадати їхніх імен, які, може, затьмарять і моє ім'я, але мислі їхні великі вогненно зблиснули перед моїми очима тої ночі, провіщаючи будучину землі моєї і народу українського.

Славитимуть вони найперше розум і дух: "Плоть нічтоже, но дух животворить".

Орися ж ти, моя ниво,

Долом та горою!

Та засійся, чорна ниво,

Волею ясною!

Орися ж ти, розвернися,

Полям розстелися!

Та посійся добрим житом,

Долею полийся!

Розвернися ж на всі боки,

Ниво — десятино!

Та посійся не словами,

А розумом, ниво!

Т. Г. Шевченко.

Так змикаються в мислі геніїв розум і воля.

Что за вольность? Добро в ней какое?

Ины говорят, будто золотое.

Ах, не златое, если сравнить злато,

Против вольности еще оно блато.

О, когда бы же мнь в дурнь не пошиться,

Дабы вольности не могли как лишиться,

Будь славен вов?к, о муже избрание,

Вольности отче, герою Богдане!

Г. Сковорода.

Стати отцем вольності не на мить, не на день, а на віки — ось над чим думав я тої червневої ночі між числами сьомим і восьмим, з середи на четвер, між співом перших півнів і других. Мені було тяжко під ранковою зорею.

Ніхто не поможе, ніхто не порадить. Холодна самотина генія. Простий посполитий, міщанин прокидається поряд з коханою жінкою, в теплі й затишку, а я обіймаю порожнечу, і холод оточує мене, як у зоряних висях. Я дивився на зорі, і вони жахали мене. Чорна безмежність неба нагадувала про марноту людського життя, а я ж, вознесений над народом своїм, уже не міг тепер змарнувати життя власного, а мав кинути його до самих зір, щоб засвітилося воно і горіло незгасно.

Прагнучи зазирнути в майбуття, спробував я поглянути в минуле. І що ж я там побачив? Золотий Київ, а до нього пливуть Дніпром лодії золотії з усіх земель — і земля одна, народ один, і все одне. А тоді жорстока розокремленість, злочинна й безглузда, і вже мовби й не було єдності тої правічної, і ніхто не пам'ятає, ніхто не згадує. Знання про минуле загубилося, його зневажено, віддавано тільки схимникам — мудрецам, хибно вважаючи, що ні мудреці, ні минуле ніколи не загрожують дню насущному.

Я намірився об'єднати і возз'єднати роз'єднане, в цьому бачив розумну волю і вільний розум найбільший — так написав цього власноручного листа до московського царя Олексія Михайловича.

Відав вельми гаразд, що цар ще й не муж, а хлопець, як мій Тимко, що лист мій і не дійде, може, до нього, а тільки перекажуть його своїми словами в грамотці приграничні воеводи, а коли й дійде, то й знов читатимуть тільки воеводи прибічні і мовитимуть цареві те, що захочуть мовити (бо хіба ж узятий на тортури за участь у бунті проти царського улюбленця Морозова москвич Савінко Коріпін, вже стоячи одною ногою в могилі, не сказав гіркої правди: "Государь молодой и глядит все изо рта у бояр Морозова и Милославського, они вс?м влад?ют").

Та все ж я писав до царя, бо ж за ним. стояв великий народ, брат найрідніший мого народу.

Доля не була милостивою до наших народів. Жорстокі завойовники шарпали їхне

тіло. Вогні нашесть нищили найвищі здобутки. Безглузді кордони роздирали єдину землю. Та народи наші ніколи не полишали думки про свою духовну спільноту, ніколи не ділили своїх високих надбань на "моє" і "твое", і ліпші сини їхні з давніх — давен труди і дні свої посвячували невтомній боротьбі за єдність земель, за утвердження високої єдності. Терзали землю нашу княжі чвари, витоптували дикі орди, гнобили чужинці, та й у найчорніші дні могутньо билосся й гриміло над згорьованими народами незламне слово, лунали незборимі заклики до боротьби за визволення, за незалежність, за єднання.

Чи був то перший руський митрополит Іларіон, який у "Слові про закон і благодать" промовляв: "Не здіймаємо рук наших до Бога чужинного... Допоки стоїть світ цей, не наводь на нас напасті та спокуси і не передай нас в руки чужоплемінникам... Продовж милість твою на людях твоїх, ворогів прожени, мир утверди, народи впокори, винагороди голод достатком", чи ж то Клим Смолятич, який першим на Русі здобув звання Філософа. Чи то був перший бунтар нашої культури Данило Заточник, чи невідомий автор "Слова про загибель Руської землі", синівська Любов якого до рідної землі ще й нині лунає для нас у дивовижних словах: "О светло светлая и украсно украшенная земля Русская! Многими красотами ты обогашена, озерами многими, реками и колодезями досточестными, горами крутыми, холмами высокими, дубравами чистыми, полями дивными, зверьми различными, птицами бесчисленными, городами великими..."

Із яких місць вийшли всі ці великі сини своєї землі? З Києва чи Смоленська, із Галицько — Волинської землі чи з Новгороду і Суздаля, з Москви чи з Рязані — не ділимо їх по городах і землях, бо всі вони сприймаються як сини обох народів наших, а їхні голоси — як перегук древнього Києва і Новгороду, Чернігова і Рязані, Переяслава і Москви, як перегук віків, бунтівливих умів і неупокорених сердець.

"Виграєш — битви, а треба вигравати долю", — лунали мені ці слова старого волопаса безугавно, ставали переді мною, мов думка втілена, жива, дотикальна, незнищима. Кажуть, буцімто думку людську незмога побачити. А скільки ж бачив я тих думок упродовж свого довгого життя! Падали, мов камінь, тяжкі й згорьовані; народжувалися в муках, як діти; ясніли личками теж, як діти, злітали до самого неба на сяйливих крилах мрії або пісні; та не всі, бо були й такі, що повзли по — зміїному, були забрьохані й зачервивілі, тхнули пекельним чадом і сіркою Вельзевуловою, смерділи потом і непідтертим гузном. Думки нагадували людей, тільки переважали їх своїм числом, своєю незліченністю, тому й видавалися завжди невловимими, невидимими й неосягальними. Однак бували часи, коли з безлічі думок народжувалася одна, і належала вона вже й не одному чоловікові, а всьому народові, і хто мав щастя бачити ту думку, той ставав справді великим.

Знов і знов у моїй черкаській самотині ставала мені перед очима та ніч волопасова, коли зблискувало довкруг небо, червоно загорявся весь простір, згасав безсило, а тоді знову й знову вперто загорявся і зблискував, прагнучи здолати темряву й невідомість. Так билася думка всього народу нашого цілі століття і ніяк не могла загорітися,

охопити все небо і землю, запалити, засяяти, возвеличитися, возрадуватися: "Ось воно! Знайдено!"

Хіба не було таких тернових ночей у Наливайка, в Лободи, в Острянина й Гуні? Та не загорілося, не спалахнуло, зостався лиш перетлілий блиск у наших душах.

Доля і недоля, нелюдські утиски уніатів над православними змусили битися над думкою про врятування народу вже й отців церкви. Ще я свдів у стамбульській неволі, а вже Ісає Копинський гукав з Києва: "Волимо під православного царя!" Згодом Іов Борецький за намовою брата свого Андрія вкупі з козаками благав царя московського прийняти нашу ієрархію і козацьке військо до себе, бо їм, oprіч царської землі, ніде дітись.

Історія ставала мені перед очима, історія — не так знання, як мудрість і нагадування, цілі ряди князів Гедимінового роду, які відбили Київ у монголо — татар, а тоді прагли повернути йому давню велич.

Один з синів Ольгерда, Володимир, хотів відновити митрополічу кафедру в Києві, коли ж Вітовт захопив Київ і передав княжіння Скиргайлу Ольгердовичу, Володимир вдався за допомогою до московського князя Василія Дмитровича. Шістдесят років згодом його онуки Симеон і Михайло Олельковичі звернулися до великого князя Казимира Ягайловича з вимогою розділити між ними київську землю на правах вітчизни, але Казимир відмовив їм, сказавши, що дід їхній Володимир бігав на Москву і тим пробігав вітчизну свою Київ.

Михайло Олелькович разом з князем Федором Бельським пробували відторгнути руські землі від Литви й приєднати їх до Московського князівства, але їх видали, слуги, Бельський встиг утекти за московський рубіж, а Михайлу Олельковичу кат відрубав голову перед Драбською брамою київського замку.

Останню спробу вдатися під руку московського князя зробив князь Михайло Глинський, якому помагали вже й козаки Остафія Дашкевича, але не мав достатньої сили, щоб стати проти короля Зигмунда, і так само вимушений був ховатися в московську землю.

Багато віків билася думка, були в мене великі попередники, та ніхто не зміг переступити меж своїх можливостей, я ж відчував, що дано мені буде се, бо я розростався до безмежності, ставав мовби народом цілим, і мій голос мав стати його гучним голосом, а його думка — моєю думкою.

Звали тепер мене усі батьком, бо були тільки моїми дітьми. Весь народ — мої діти. Благословенні будьте, діти мої, і земля наша теж хай буде благословенна. Дайте цій землі міцну і справедливу владу, якої вона не мала з часів всесвітнього потопу, і вона нагодує весь світ. Та чи ж буває влада справедливою? Може, досить лиш міцної? А може, в міцності влади — її найвища справедливість? Бо в сваволі справедливості шукати годі. Тбді запановує право сильного і кривди множаться, як сарана летюча.

Я думав, і плакав, і прикликав До себе всю землю свою, всіх людей своїх на поміч і на пораду.

Старовинну пісню заспіваю разом з вами і заплачу так само разом з вами, бо я — це

виг а ви — це я. "Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш..." Або про Байду: "Твоя дочка поганая, гей, а твоя віра, віра проклятая!" О пісне наша і мово наша! Де ж ти пролунала, де задзвеніла, заспівала й затужила? У співі матері над колискою, в стогонах умираючих серед степу широкого, в думі тяжкій, в жарті невмирущій? А може, й у грамотках незнаних, у козацьких літописцях, розвіяних попелом, у посланнях, які народжувалися в години грізні й криваві, після страшних поразок і ще страшніших перемог, бо й там і там ллється кров, а розлиття крові людської завжди страшно і вічно непростиме. Вічно непростиме.

Я писав усю ту ніч. Хто писав, той знає, який се труд і яка се мука. Пишуть три персти, а болить усе тіло. Та коли душа радується, тоді забуваєш про тіло, мовби й немає його, ніби ти й не чоловік, а небожитель.

Я писав:

"Найясніший, велможний і преславний царю московский, а нам велце милостивий пане і добродію.

Подобно с презрєня Божого тоє ся стало, чоґо ми сами собі зичили і старалися о тоє, абихмо часу теперішного могли през посланцов своїх доброго здоров'я вашей царской велможности навідити і найнижший поклун свой отдати. Ажно Бог всемогущий здарив нам от твоего царского величества посланцув, хоч не до нас, до пана Киселя посланих в потребах его, котрих товариші наші козаки в дорозі награфивши, до нас, до войска завернули. През котрих радостно пришло нам твою царскую велможност відомим учинити оповоженю віри нашеє старожитной греческой, за которую з давних часов і за волности свої криваве заслужоніє, от королей давних наданіє помираєм і до тих час от безбожних ариян покою не маєм.

Творець ізбавитель наш Ісус Христос, ужаловавшис кривд убогих людей і кривавих слезь сирот бідних, ласкою і милосердем своїм святим оглянувшися на нас, подобно, пославши слово свое святое, ратовати нас рачил. Которую яму под нами били викопали, сами в ню ся обвалили, же дві войска з великими таборами їх помог нам Господь Бог опановати і трох гетманов живцем взяти з іншими їх санаторами: перший на Жолтой Воді, в полю посеред дороги запорозкої, комисар Шемберк і син пана краковского ні з одною душею не втекли. Потом сам гетман великий пан краковский із невинним добрим чоловіком паном Мартином Калиновским, гетманом полним коронним, под Корсунем городом попали обадва в неволю і войско все їх кварталное до щадку ест розбито; ми їх не брали, але тие люди брали їх, котриє нам служили в той міре от царя кримского. Здалося теж нам і о том вашому царскому величеству ознайти, же певная нас відомост зайшла от князя Доміника Заславского, котрий до нас присилал о мир просячи, і от пана Киселя, воеводи браславского, же певне короля, пана нашего, смерть взяла, так розумієм, же с причини тих же незбожних неприятелей его і наших, котрих ест много королями в землі нашой, за чим земля тепер власне пуста. Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своєї землі, яко ваша царская велможност православний хрестиянский цар, азали би предвічне пророчество от Христа Бога нашего ісполнилося, што все в руках его святое милости. В чом упевняєм

ваше царское величество, еслі би била на то воля Божая, а поспех твуй царский зараз, не бавячися, на панство тоє наступати, а ми зо всім Войском Запорозким услужить ваціой царскої велможности готовисмо, до которогосмо з найнижшими услугами своїми яко найпилне ся отдаємо. А меновите будет то вашому царскому величеству слишно, еслі ляхи знову на нас схотят наступати, в тот же час чим боржей поспешайся і з своей сторони на їх наступати, а ми їх за Божею помощью отсул возмем. І да Исправит Бог з давних віков ознаймленное пророчество, которому ми сами себе полецевши, до милостивих нуг вашему царскому величеству, яко найуниженей, покорно отдаємо.

Дат с Черкас, іюня 8-го, 1648-го.

Вашому царскому величеству найнизши слуги Богдан Хмельницький, гетман з Войском его королевской милости Запорозким".

Чого більше було в житті народу мого — мук чи геройства? А в моїм власнім? І все ж годилося прийти на світ і жити в ньому страждаючи, щоб наблизилася до тебе рука долі і ти склав такий Лист. Лист у вічність! До всіх нащадків — малих і великих, темних і просвіщенних, народжених і ненароджених. Буде ще нам тяжко і многотрудно. Труднощів не існує лиш для тих, хто не здатен розмірковувати. Я ж узяв на себе сю ношу і тепер мав її втримати. Страшний тягар розважності, надто коли дивляться на тебе віки цілі і рука всесвіту то віддаляється на мить, щоб не зчинити бурі понищення всезагального, то знов загрозливо наближається до тебе, нависає над тобою, мов кара Божа. О, якби ж то вона тільки віддалялася!

Я відав, що розважливістю простою не вдію нічого, а тільки вичином неймовірним; великий дух опанував козацтво і весь народ український, не дав змізерніти до останку, і я покликаний був вищою волею перелити той дух у дію і мисль, яка б не тільки дорівнювалася йому, а й перевищила. Так народився тої червневої ночі в Черкасах Лист нашої історії.

Хто не спав тої ночі? Ох, коли б знаття! Щоб записати імена всіх, хто був з гетьманом своїм, ото ж із самим собою! Та навіть на вершинах влади маєш обмеження неминуче, і обмеження це — в знанні.

Знав я лиш, що Виговський не спав тої ночі, однак він не мав іншої спонуки, окрім прислужництва, сидів напихваті, готовий до писання, до переписування, все б оддав своєму гетьманові, я розчулився від тої вірності і вже хотів номінувати його генеральним писарем, та відклав до Чигирина. Тут похід, все непевне й нетривке, а там зупинка, сталість, спокій і надія. Ще не думалося, що Чигирин вже й столиця, але йшло на те, хоч що б там казано!

Тим часом звелів я покликати того меткого Климова, який біг од воєвод до хитрого Киселя.

Чоловічок був марний, рудий і задавакуватий, аж жаль стало з ним відсилати такого Листа.

— А ми як? — викрикував після трьох чарок міцної козацької горілки. — Ми туди — шусть, а туди — хрусть, а тоді навпрошки та навкружки — і вже там нас нема, де були, а де, не було, то будемо. Самі низенькі, а руки довгі.

— Вкоротили тобі руки, не дотягнувся до Киселя, бо й той короткорукий, — незлобиво зауважив я.

— На полковника напоровся! — радісно повідомив Климов. — Сам козацький полковник Олешка Тяплюшкін ловив мене і вів од Києва до Білої Церкви, а тоді й до Мошен та сюди.

— Немає в мене такого полковника, та для тебе й сотника задосить, — сказав я. — Що було, те забудь. Ніс ти пусте писання до пустого чоловіка, тепер матимеш лист до самого царя. Не я тебе вибирав — вибрала доля. Пошлю сотню козаків, доведуть тебе до путивльського рубежу, дам тобі лист проїзний, і скрізь матимеш корм і підводи без зволікань. Від мене отримаєш дарунки гетьманські, як посол. І хай помагає тобі Бог.

Климов мовчки перехрестився, дивився на мене налякано.

Благословенний переляк.

25

Я вернувся до свого табору під Білу Церкву, не пробувши в Чигирині й десяти днів.

Я не пробув у Чигирині й десяти днів, хоч видавалося ще недавно, що все життя йду туди, а тепер маю прийти й задомовитися чи й не навіки.

Я вернувся знов у своє убоге щатро під Білу Церкву, переможець без перемоги, покритий славою і без слави, всемогутній і безсилий, як немовля.

Я вернувся до твердого чоловічого світу, а хіба ж давно їхав степом од Черкас до Тясьмина, туди, де височіла дивна гора Чигиринська, і виспівував у душі:

Ой чиє ж то поле

Заспівало стоя?

Ой чуй, пані, чуй,

Вечерять готуй!

Був я Тоді серцем щедрий і звеселений, хотілося робити добро всім, навіть ворогам, коли б вони потрапили під руку тої хвилі. Виговському сказав, що в Чигирині номіную його генеральним писарем, а брата його Данила, коли припровадить його до мене в столицю, заручу з своєю дочкою Катрею, і заручини справимо такі, що й земля гудітиме! Коли наздогнав нас старий знайомий — посланець пана Киселя отець Петроній, я й до нього був милостивий і пообіцяв небавом виїхати навстріч королівським комісарам для переговорів. Мені легко було виказувати милість і доброту, бо ж доля нарешті змилувалася наді мною і я повертався до Чигирини не поквапом, не прихапцем між двома страшними битвами, а звитяжцем, у славі й спокої, і віз з собою той спокій як найвищий дарунок, заживаючи завчасу його й для себе, втішаючись у душі думкою, що вже скінчилася моя безпритульність і ждуть тепер мене справжні гетьманські постелі, церемонії й церегелії, і жде погляд сірих очей з — під темних брів, від якого моя душа стає летючою. Та чи ж буде там незатьмарена пристрасть, а чи нещирість виповзатиме з кожної бганки коштовних тканин?

Щоправда, коли бути щирим, я квапився до Чигирини, але квапився повільно. Здавалося мені, що думаю тільки про Чигирин і про ту найбільшу радість, яку там залишив, однак помітив уже давно, а виразно усвідомив тої ночі, коли складав листа,

який мав забезпечити судьбу народу українського: обманював себе в найдорожчому. Бо лягав і вставав, дні й ночі проводив тепер не так з думою про Мотронку й про свою земну радість, як про справу життя свого, про діла і своїх побратимів, своїх воїнів, полковників, сотників, осавулів, і вже душа мовби належалатільки їм, а Мотронці лишалося тіло — ця марнота марнот. Та як поглянути інакше, то що таке людина? Це передовсім тіло, сутність її земна і доля. А дух віддано Богові й дияволу, і вони б'ються за нього тисячі літ, і ніхто не може перемогти так само, як чоловік не може ніколи перемогти ні свого духу, ні свого тіла.

Мною тепер так само заволоділи ці дві страшні пристрасті, я мав розполовинюватися між ними, билися вони за мене, мов Бог і диявол за душу, і хто здолає, не знав ні я сам, ні ті дві сили. Людська звичайна жадібність була властива мені, я не хотів втрачати ні того, ні другого.

Я квапився до Чигирина, і стояли переді мною сірі очі під темними бровами, а думка літала десь далеко, думка була з тими, хто в степах і в лісах, над рікамі й у городах, думка була з тими, з ким я починав свою велику справу, і з тими, кого настановив над полками й сотнями після Корсуня, кому віддав, власне, всю Україну, щоб вели вони її тупіш куди попрямує моя думка, гетьманська думка. Хоч і роз'їхавшись по всій землі, вони й далі лишалися коло мене, гадали, що показуються своєму гетьманові тільки своїми поставами, вишневими жупанами, коштовними шаблями та хвацьким вусом, а не знали, що відкривалися мені й такими, якими бачили себе самі. Стояли переді мною не тільки тут, не тільки нині, а й десь у минулих днях, стояли і в майбутті, знав уже, що з кого вийде, хто куди піде, що вчинить, славою чи ганьбою вкриє свою голову (отже, й мою, і мою теж!). А що мав удіяти? Не мав вибору. Над одними тяжіли заслуги, інших брати примушувала konieczність, ще інших — простий випадок. Влада не дає простору для проб і шукань, які бодай дозволяють наблизитися до істини. Влада не може чекати. З усіх її потреб — найгостріша потреба часу. Голод часу. І хоч ти володієш прозорливістю й передбаченням і можеш судити про людей, ти безсилий, тобі брак часу, ти не маєш часу прислухатися до голосу розуму, а робиш усе навпацки, під враженням хвилі й випадковості. Втішати себе можеш хіба тим, що випадковості помагають тому, хто готовий до них і жде їх. Власне, наймудріший той, хто потрафить добрати собі мудрих людей, які б допомагали в усьому. Але де їх узяти? І хто мудрий?

Тому знов і знов перебирав, я в думці всіх своїх помічників і соратників, вони відтручували навіть Мотрону, були зі мною, коли я лягав і вставав, я любив їх і ненавидів, сперечався з ними, гнівався на них, прощав їх, а тоді впокорувався їм. Я знав кожного: хто палкий, хто холодний серцем, хто щирий, хто хитрий і неправдивий. Мені зрозумілі були їхні душі — в кого глибока й щедра, в кого обмежена й дріб'язкова, хто піддається спокусам, а хто слідує велінням совісті, хто тупо — сумлінний, а хто спритний, як боягуз, хто тільки служить тобі, а не вірить, — всіх я знав, про всіх усе відав, а в душу найдорожчої істоти так і не зумів зазирнути і не побачив, який темний морок клубочиться там. Шкода говорити!

На півдорозі до Чигирини зустріло мене тисячне військо урочисте з бунчуками, хоругвами, гарматним гуком, сурмами, барабанами, віватами, прославлянням і величанням. Старшини, в роззолочених жупанах, переривалися від захватів і запопадливості, сам генеральний обозний Чарнота з полковниками й осавулами скакав мені навстріч, зриваючи Дорогу свою шапку перед гетьманом ясновельможним, степ увесь гримів славленнями і повітаннями, так ніби мій образ уже вюсодив за межі земного круга і ставав чимось чарівним, чудесним, як прадавні уявлення про велич і безсмертя.

Я ладен був розчулитися до сліз, обійняти всіх дітей своїх, бо козаки — завжди діти у свого батька гетьмана, але щось мені заважало, якесь тяжке передчуття гнітило серце, моя рука звично підносила догори гетьманську булаву, а очі насторожено блукали по лицях, погляд шукав чогось знаного лиш йому і ось знайшов, натрапив, вирвав з тисячі розкричайгах радісних лиць одне, молоде, гарне, добре й зичливе, та якесь мовби й не своє, розгублене й стривожене. Мій Демко. Осавул генеральний. Чоловік найдовіреніший. Не квапився мерщій до мене, не підскакував, не впокоював самим своїм виглядом, а ховався за Чарноту, так ніби щосили прагнув дотримувати військового чину.

Я махнув йому булавою, підкликаючи до себе ближче. Він під'їхав, але й тепер випустив наперед себе Виговського.

— Пане Йване, — сказав я писареві, — бачиш, який тихий та Божий генеральний осавул? А дай — но йому місце!

Демко був тепер поруч зі мною.

— Чом се ти такий, наче тебе чорти в терниці тіпали? — поспитав я незлобиво. — Чи перепив з Чарнотою?

— Батьку, лихо, — прошепотів Демко,

— Що?

— Нема пані гетьманової.

— Що мовиш? Кого нема?

— Пані гетьманової Мотрони. В Чигирині нема.

— Ти що? Де ж вона?

— Сховала пані Раїна.

— Як сховала? Де?

— А чорт її маму знає!

Я мав би ввігнати в землю свого коня і провалитися разом з ним. Натомість мав до дна випити чашу безсилля й приниження. Ще було не пізно, ще міг завернути коня і не їхати туди, куди їхав, не бачити Чигирини, не бачити зміїних очей пані Раїни, хай проклята буде й зневажена навіки! — однак не зробив і цього, їхав далі, уперто й безвільно, навстріч своїй Найбільшій поразці й ганьбі.

Чарнота вже знав про моє лихо, затряс кулацюрою, розсунув вуса на весь степ:

— Одне твоє слово, гетьмане, і я переверну всю Україну, а знайду все живе і мертве!

— Україну ти перевернеш, — сказав я йому спокійно. — А чи перевернеш жіночу душу?

А сам подумав: це ж не пані Раїна сховала Мотрону — вона сховалася сама. Мати для неї дорожча за мене. Та й не мати, а якась примха, забобон, вибрик.

В'їздив у Чигирин в сяйні слави й величі, але не помічав блиску і святковості, а бачив те, що мало б ховатися від звеселеного гетьманського ока. Звідкілясь набралось повно старців на моїй путі, але не тих, що з кобзами піднімали люд за Хмельницького, а нікчемних торбохватів; якісь жалюгідні обірванці, мали тільки подобизну людську, були мовби давно вмерлі, але вперто жили далі, і це сприймалося як знущення після всіх смертей, які мені довелося бачити й пережити. Сироти бігли за мною, ніби відчувши мою безсилість і беспорядність, жорстоко потішалися з цього, канючили верескливими голосами: "Грошика! Грошика!" Священики в золотих ризах вийшли, заступили мені золотою стіною дорогу, і я мусив або ж зупинитися, або ж повернути коня з площі на ту вулицю, що вела до мого дому, вони ніби штовхали мене до моєї ганьби, і я безсило піддався їм і поїхав понуро туди, де мене ніхто не ждав.

Не було то вимріяне повернення.

Вважають, ніби привабливість влади ще й у тім, що вона, як і свобода, дає змогу і право вибору самотності. Я не хотів цього вибору! Хіба ми не тимчасові на сім світі? Навіщо приходимо, і як маємо жити, і чи всіх терзає сумління, і чи кожен з нас спроможен поєднати свою душу ще з чиеюсь? Я мав і не мав такої душі; Який я тоді був безмежно самотній, попри всі натовпи, приятні обличчя, гуки, стрільбу, вівати! Довкола тільки порожнеча, і в душі теж порожнеча. О, коли б Мотрона опинилася поруч, щоб зрозуміла мене і втішила, щоб стрілися наші очі, повні жаги, безмежно жадливі, щоб я прозрів її усю. наскрізь, а вона мене! Марні сподівання. Весь світ насміхався з мене, і не було рятунку. Де порятунок, в чім? В просторах, в неосяжних далях, в безкраях, в ширянні духу, що оберігає цільність і досконалість, де не було любові, отруєної лжею, де буде все правдиве й чисте, як во дні сотворіння світу?

А сам навертав коня до свого двору, сподіваючись без надії, тішачи себе, як мала дитина, нездійсненним, хоч і знав уже, що ніколи не розщедриться для мене життя дарунками, а зустрічатиме тільки ударами, щораз болючішими й безжальнішими.

Все було як і тоді, після Жовтих Вод. І двір повен люду, і діти мої дорогії, ще й Тимко поспів навстріч батькові, і ганок знайомий, і вікна розпрозорені, як її очі, як оті очі, до яких я стільки йшов і прийшов і яких тепер не побачу... Не було тільки пані Раїни на ганку, не скрикувала біло, не з'являлася, не стрічала, я бив ногами двері одні й другі, Тимко помагав мені, малий Юрко насилу встигав за нами, Катря відстала, усунулася від чоловічих гнівів, ніхто не виходив нам навстріч. Тимко помуркував співчутливо й трохи насмішкувато, — аж тут нарешті з'явилося перед нами щось чорне, поморщене, виблідле й кисле, як сирівець, і заступило дорогу, перехрестило двері, як розп'яття.

— Маєш, гетьмане, — муркнув Тимко. — Вже пані Раїна обставилася в твоїм домі якимись уршулінками⁷³.

— Де пані Раїна? — гукнув я в оту закислість, мірячись відгорнути її з — перед себе і йти далі, добиратися до найдалших сховків свого дому, щоб знайти оту кляту кобіту, що зготувала мені таку кривду й безчестя.

— Пані Раїна молиться, — проблямкало у відповідь не знати чи й голосом людським, чи пекельним якимсь, і тут моє терпіння урвалося і я вхопився за шаблю.

Молиться! Весь народ молиться за мене, за моє заступництво, за славу мою і моє серце, а в моїм домі моляться проти мене! Хто, і чому, і як сміє!

Я прибрав з путі оту нікчемну перепону, щоб видобути пані Раїну коли й не на розтерзання, то хоч для того, щоб сказати їй усе, що мав би сказати, та вона сама стала переді мною, вся в чорному, бліда, з твердим, несхитним поглядом, і я безрадно опустив руки. Кивнув, щоб полишили нас удвох, глянув на пані Раїну. Закутана в чорне, сувора, висмукла, схудла, змарніла, може й вистраждана. Чом би то? Тоді, після Жовтих Вод, стрічала мене вся в білому, радісна й піднесена, може, сподівалася, що розіб'ють мене коронні гетьмани і шляхетська кров її доньки не зіллється з моєю хлопською кров'ю? Тепер не мала на що сподіватися, тож і зодяглася в жалобу по своїх надіях?

Я провів рукою по обличчю, відігнав од себе всю озлість і скаламученість духу. Принизливо обтяжувати душу підозрами. Надто перед жінкою, хоч саме перед жінками вдаємося до підозр найчастіше.

— Шана, пані Раїно, — сказав їй майже сумирно.

Вона мовчала і бгала губи.

— Де гетьманша?

Пані Раїна стояла глуха й німа.

— Де Мотрона? — закричав я. — Матрегна, ваша донька, де? Куди ви її поділи?

— Ви її не побачите більше, пане Хмельницький, — твердо мовила пані Раїна. — Я вже казала вам, але ви не захотіли мене слухати, пане Хмельницький. Ви вважаєте, що ви гетьман, звитяжця, героє, і вам усе дозволено. Але для мене ви пан Хмельницький, який не має ніяких прав на мою доньку, що перебуває в католицькому шлюбі з паном...

Я не дав їй вимовити того ненависного імені, затупотів ногами, вдарив себе в груди, готовий вирвати своє серце і кинути їй у лице: нате, їжте, разом з своїм брудним підстаросткою, топчіть, знущайтеся!

— Поки її чоловік живий, Матрегна не може ділити ложе з будь — ким, хоч би то був сам король чи імператор, — занудливо тягла пані Раїна. — Ви обіцяли мені розгрішення від шлюбу, але де воно? Я мати, моє серце обливається кров'ю, я не можу... Поки в Матрегни є чоловік у законі...

У законі... Є... у законі... Тисячі голів шляхетських міг би я кинути до ніг пані Раїни, але тої клятої голови не було між них, мерзенний Чаплинський утік од мене, як заєць, мабуть, не наздожену його й на тім світі, то що ж мені — ось так і каратися вічно?

— Казав уже пані Раїні, що матиму благословення від самого патріарха вселенського. Чи сього мало? Може, ще від примаса польського маю випрохувати

дозвіл на розторгнення Матрегніного шлюбу? Але його преосвященство має доволі клопотів з вельможним панством, яке після погрому від козаків і після смерті короля геть одуріло і казиться од люті й безсилля. Пані Раїна хотіла б спинити життя але ніхто сього не годен зробити. Я не мав доволі часу щоб здобути таке пожадане для пані благословіння. Міг би купити його, як купив молдавський господар Лупул право пошлюбити черкешенку — мусульманку, давши бакшиш султанові в п'ятдесят тисяч реалів і двісті вісімдесят гаманів золота патріарху. Але Мотрона для мене вища за все золото світу! Мотрона — як слава. А до слави не підкрадаються поповзом, її не купують за золото й коштовності, перед нею не запобігають, з нею не йдуть під вінець, ждучи благословень чиїхось, — її завойовують, беруть силою, гвалтують, топчуть, нищать, щоб піднятися на уламках...

Пані Раїна мовчала. Чула чи й не чула мене? Чоловік безсилий перед жінкою. Влада так само безсила. Жінку можна топити, як відьму, палити на вогні, як чарівницю, розривати дикими кіньми, як вшетечницю, але знищити саму сутність жіночу кому дано?

Я опинився перед душею темною, непросвітленою. Мав би це помітити давно, та не помітив, засліплений своєю запізнілою любов'ю. Тепер мав спокутувати свою сліпоту. Все горить довкола, а в цієї жінки душа холодна, темна й недовірливо — понура навіть до мене, до гетьмана, до Богдана. А я? Народ лле потоки крові, поту й сліз, а гетьман лле потоки слів, і перед ким же? Перед пустою кобітою несправедною! Шкода говорити!

Мотрона і її мати знали про мене все, а я про них — нічого. Та чи й можна щось знати доконечно про жінку? Сприймаєш її такою, як вона є, відтручуєш або береш — ото й усе. Справедливість — це слово, яке лунає найрідше між чоловіком і жінкою. Я не був справедливий до Мотронки. Так і не сказав їй про свою любов у день нашого шлюбу. Не вимовив цього слова не тому, що боявся його, а просто вважав: запізно для мене, Те, що було в моїм серці, мало б називатися якимось інакше, ще вище за любов, а як саме — я не відав! Гадав, іщо дарую Мотронці велич, і вона цим вдовольниться, але полишив її наодинці з пані Раїною, а в тої душа виявилася дрібна й скарліла. Для карликів же немає величі. Вони цінують тільки те, що дрібніше за них. Чи ж Мотронка винна, що я пхнув її в обійми пані Раїни?

Але неждано сталося чудо, щось незбагненне, я простив пані Раїну, простив Мотронку, я запрагнув бути великодушним (а може, хотів одступити з гідністю), не приховуючи тяжкого зітхання, мовив до пані Раїни:

— Згода. Матимете бажане. Прошу успокоїти Мотрону. Мій поклін їй і шана найвища.

Так я визволився від страшного тягаря душевного, знов знайшов потрібну мені волю і навіть завдячував пані Раїні за її зненависть до мене, якою я міг сповна їй відвзаємити. Бо ні в чім ми так не вільні, як у ненависті.

Гетьман утік з своєї столиці, не побувши в ній і десяти днів. Славетний погромця панства ясновельможного поконаний кобітою ганебно й принизливо. В Чигирині стало мені затісно, а душа прагла простору безмежного. Був би той простір коло Мотронки,

та де вона? Приречений був тепер на покірливість — стан для мене дивний і нестосовний. То й що ж! В терпеливості й покірливості чоловік позбувається шкідливих схильностей і пристрастей: себелюбства, заздрощів, жадібності, жорстокості, брехливості, боягузтва, дурощів і підлоти. Чи я ще й досі підвладний сим порокам, чи падала їхня тінь і на мене? Хто ж те міг визначити? Тінь є і при сонці, і при місяці — та яка ж неоднакова!

Виїздив з Чигирина при яснім сонці, в святковості й піднесеності, гармати били, люд гукав, золотий пил лягав на кінські копита, золотився весь простір перед нами, козаки виспівували бадьоро й безжурно:

Ой на нашій на вулиці,
Ой на нашій кручі
Вигравали чорти куці,
Із вулиці йдучи.
А на нашій на вулиці,
Ой на нашій рівній
Вигравали козаченьки
Вороними кіньми...

Біля мого правого стремена тримався мій Тимко, молодий, хвацький, гарний і гожий, за ліве стремено йшла мовчазна змаганина між генеральним обозним Чарнотою і генеральним писарем Виговським, один на величезному коні вороному, сам великий і грізно красивий, а другий на золотистому румаку, тонконогому, високому, короткоголовому (може, щоб легше поратися з ним короткорукому пану писарю), відтручували один одного, відпихали, мовчки, затято, ненависно, виборюючи кожен для себе друге місце по гетьману, так ніби не відали, що місцями розпоряджається доля й історія.

Тимко сміявся, дивлячись на борюкання Чарноти й Виговського, не приховував зловтіхи, хоч душею був на стороні бравого обозного, а писарську душу Виговського зневажав досить одверто, про що казав і мені:

— Батьку, нащо ти підпускаєш до себе отого шляхтичика овруцького? Таж він тільки й норовить, щоб чкурнути до своєї каштелянки новогрудської, яка принесла йому, кажуть, посаг мало не мільйонний! Який же з нього козак, і нащо він тобі?

— Гей, сину, — казав я Тимошеві, — влада — це не самі вівати, та молодецтво, та махання шаблею. Це передовсім чорна робота, страшна й безкінечна. Треба мені до неї чорноробів, волів сірих. Найсіріший з них — Виговський. Вже пересвідчився в цьому. А за стремено хай позмагаються. Ображений відійде — туди йому, й дорога.

Хто ж зможе стати вище марних образ і метушняви — то чоловік справжній. Може, ще доведеться мені втратити не одного й не двох, готов я й до цього. Коли відвертаються від тебе за життя, це ще можна перенести. Коли ж зраджують після твоєї смерті, то цьому немає прощення.

Зовсім несподівано Тимко сказав мені тихо:

— Прости мене, батьку.

— За що, сину?

— Зненавидів я обох тих жінок: і пані Раїну, й Мотрону. Зненавидів уже тоді, як сказано мені, що стала Мотрона гетьманшею, а тепер зненавидів ще більше, коли вони над тобою так позбиткувалися...

Я вжахнувся за сина. Вже не так і за нього, як за всіх тих, хто не збагне моєї душі, за всіх моїх сучасників і за отих малих і боязких нащадків, які злякаються моїх страждань недержавних і викинуть їх геть або ж спаплюжать, очорнять ту жінку, яка була для мене цілим світом, яку я любив найбільше на світі, а часом ненавидів її за те, що змушений любити її і її душу, хоч і невловиму, темну, таємничу, мов нерозгадані письмена.

Та хіба чоловік приходить на сей світ не для того, щоб розгадати його таємниці чи бодай зухвало замахнутися на се?

26

Ніч була світла, я сидів у своєму наметі при одній свічці, читав цидули, які зліталися сюди, під Білу Церкву, з усієї України, а може й з усього світу; вже спав увесь табір, тільки сторожа довкіл перегукувалася зрідка — і ось тоді світла пільма в шатрі зненацька згустилася і з ядра її темнощів зродилося видиво Самійла з Орка.

— Здоров будь, гетьмане, — сказав Самійло приглухлим своїм голосом.

— Побудь зі мною, — відповів я, бо ж не міг бажати здоров'я духові, та й не відав, як маю з ним вітатися.

Він чи то стояв, чи то завис у повітрі, тісний обшир мого намету не давав йому змоги ширяти наді мною, та чи й захотів би він возноситися над своїм гетьманом?

— Може, сядеш? — спитав я Самійла.

— Сідає тільки нечиста сила, а я дух чесний і чистий, гетьмане.

— Знаю, тому й припрошую. Бо хіба ж не налітався ще? Он у мене та й то душа спочинку просить.

— Чи не зарано, гетьмане?

— Душа міру знає.

— Для твоєї душі віднині міра не існує.

— Може, й так. Тоді просить спочинку тіло.

— А ти поєднай душу з тілом у розумі.

— Розум і тримає мене під Білою Церквою. Засів отут і тяжко думаю собі, яким кінцем пісню, шляхтою почату, ч докінчити.

— Поки сидиш, що ж діється з народом? — спитав Самійло, і в голосі в нього був сум.

З народом! Слово мовлено. Слово, якого я найбільше боявся. Народе мій!

Я вів свій народ ще й не знаючи куди. Од Січі до Жовтих Вод, од Княжих Байраків до Корсуня, до Різаного яру, од битви до битви, од звитяги до звитяги, од убогості й ницості до кармазинів, злата — срібла і волі безмежної, далі й далі, ще не бачачи нічого попереду, ще не вмючи розрізнити, що то на небі: палахкотіння пожеж кривавих чи рожевість ранкової зорі, ясний лик вікторії чи зойк у пільму кровоточивий і щирий,

безумний і несамовитий. Був ще мій Лист з Черкас, але не мав я на нього відповіді, не приспів час...

— Кров ллється безвинна і марна, — знов подав голос Самійло. — Зупини, гетьмане, марне пролиття крові.

— Не хочу пролиття крові й не хотів ніколи, і не за моїм велінням вона ллється, Самійле. Але й стримувати розклекотаність чи можу? Знаєш, що таке проста хода, а що біг? Коли йде чоловік, він переставляє ногу за ногою, одною стоїть на землі, другу піднімає. Біжить — обидві од землі відірвані. Досі ми йшли, Тяжко в землю вгрузаючи, тепер побігли, зірвалися до льоту. Зупинитися бодай на мить — знов угрузнути в землю ногою або й двома. Чи ж я насмілюся це зробити? Зметуть і мене, і кожного, хто це сподіє.

Тоді дух його вознісся під саме наверх намету, так ніби прагнув вирватися звідти, полинати й не вернутися ніколи, аж я злякався і мимоволі здійняв руки.

— Куди ж ти?

Голос його бився в тіснях і у темношах, і чувся біль у тому голосі, біль і страждання.

— Виборювати волю — так. А жорстокості? Як це можна?

— Жорстокості? — перепитав я. — А хіба ми їх вигадали і хіба ми перші вдалися до них? Ти ж відаєш про шляхетські жорстокості, які й призвели до всього, що зчинилося в нашій землі. А тепер, коли коронне військо розбите і можна б повести перемови, пішов супроти нас кривавий Ярема Вишневецький — і що ж він діє? Що він творив у Немирові? Виривав людям очі, розтинав, розрубав навпіл, саджав на палі, обливав окропом, вигадував муки, яких і погані не могли вигадати, мостив дітьми вулиці й велів гарцювати по них на конях, зашивав жінкам у животи живих кішок, ще й обрубав пальці, щоб нещасні не могли видобувати ошалілих тварин, і все йому було мало, бо кричав: "Мучте їх так, щоб вони відчували, що вмирають!" І все те, мовляв, для гідності шляхетської і для добра Речі Посполитої. Од Вишневецького тікають навіть собаки. Тільки поночі вертаються на слід його кривавий, щоб гарчати над трупами.

Чим же маємо платити йому за все те?

— Ага, ти сказав: йому? На катування відповідають катуванням ще страхітливішим. Ріжуть, вішають, топлять у воді, розпилюють людей пилками, виривають очі тятивами луків, висвердлюють свердлами, здирають з живих шкіру. Що се, гетьмане? Що се? Де ж милосердя християнське? Де людяність?

— Гей, пане Самійло, чи ти се бачив? Вже й після Жовтих Вод казано про Хмеля, що йшов він далі і кроки його витискали кров, а віддих викликав пожежі. А вже, мовляв, у Корсуні юрми билися між собою за рештки тіл ворожих, обмазували собі, розкошуючи, кров'ю обличчя і груди, обмотували довкола ший димлячі кишки, а тоді доходили вже до такого шалу, що починали взаємне мордування. Ти був під Жовтими Водами і бачив, що там була чесна битва — груди на груди, меч проти меча. А з Корсуня не ми втікали, кидаючи все на світі й топчучи що попаде, а панство вельможне. І за Дніпром не ми обвішали людьми кожну деревину в лісах, а злий катюга

народу нашого Ярема, до якого я послав своїх послів, пропонуючи йому мирне сидіння, він же послів набив на палі, а сам кинувся мордувати свій же народ. Свій народ, пане Самійле. Бо Ярема не лядської крові, а нашої, української! Маємо свого пана ясновельможного! Свого! Саме пекло відчепило з ланцюгів усі злочини й катівства і пустило їх з Яремою. То що ж маємо діяти ми? Сидіти й мовчки дивитися, що коїться довкруг? Про мене й так уже пани пускають поголос, що заліг у Білій Церкві, бо, мовляв, награбував собі багатства, відомстив ворогам своїм, відбив, повернув свою кохану жінку, тепер не знаю, що робити далі, і з горя п'ю горілку, раджуся з старшинами, з чарівницями, з Господом Богом, з чортом — дияволом!

А я озброююсь, універсали розсилаю у всі кінці, люд стягую, збиваю в тверде військо, замки під свого руку підгортаю, бо знаю, що тільки сильного поважають. Сам воевода київський Адам Кисіль, цей лис підступний, хоч як зневажає свій же народ, звучи його народом *religionis nullis* — без віри, без пуття, — але й той збагнув, яка грізна хвиля піднялася проти шляхти, і вже взявся бути посередником, вже лаштує комісарів для переговорів зі мною. Але ж переговори — не ярмо мені на шию! Кисіль написав Яремі, що той, мов другий Марій, вітчизну від останнього потопу рятує (чуєш, пане Самійле, рятує!), але тут же просив припинити своє розбишацтво, зважаючи на те, що він, Кисіль, вдається до Білої Церкви для переговорів зі мною. То що ж Вишневецький — послухався, перестав вішати й палити? Він одписав київському воеводі, що воліє не жити в цій отчизні, де б мало панувати поганство і гультяйство і де б після розгрому кварцяного війська і побрання коронних гетьманів до неволі мав отримати контентацію Хмельницький. Панові Вишневецькому, бач, кортить контентації лиш для самого себе. Шкода говорити! А тисячоліття історії нашої — нінащо! Нас і не було, виходить. Тільки варягоруси чи якісь слави, що їх завойовував хто хотів. Звойовували нас то кіммерійці, то скіфи, то сармати, то гуни, то авари, то хозари, то печеніги, то половці. А де ж ми, що ми й хто ми? Тільки для завоювання?

Тоді озвався Самійло.

— Заговорив, гетьмане, про історію, але ж не забувай, що чуття історії і величі може мати лиш той, хто не відбирає його в інших.

— Виходить, я відбираю в когось?

— Переслідуєш народ, який володіє цими чуттями здавна, проніс їх крізь віки, — попри гоніння, упослідження і страждання. Піднімаєш руку на безоружних, мстишся кров'ю тим, хто не пролив жодної краплі крові.

— Яких же ангелів я покривдив?

— Нещасний народ жидівський. Що з ним чинять твої козаки? Ріжуть старих і малих, палять у вогні, топлять у ріках, з пергаментних свитків П'ятикнижжя роблять торби й чоботи, священними жидівськими книгами мостять вулиці, рвуть їх на клейтухи, для рушників. Священики освячують. ці вбивства. При них рендарів карбують, розрізаючи навхрест в помсту за те, що вони буцімто писали крейдою хрести на свячених хлібах, які продавали православним.

— Помста за злочини. Чи ж я винен?

— Ти винен, гетьмане, і народ твій.

— Весь народ не може бути спровинений.

— Ага! А народ супротивний? Хіба всі вони здирці, хіба не було між ними убогих, нещасних, визискуваних? Хіба в тебе не було в Чигирині друга — товариша шинкаря Леона?

— Ну, Леон. Звелів, щоб ніхто його не чіпав. А що я можу більше?

— У твоїй руці влада, а влада — це сила. Силу ж треба спрямовувати на добро й милосердя. Александра Македонського прозвано Великим не за те, що звоював багато народів, а за те, що виступив оборонцем найнещаснішого, гнаного всіма, — жидівського. Ти ж пішов проти нього.

— Не я — козаки. Озлились за здирства.

— Чиї ж і для кого? Бачив оті їхні лахи і бебехи? Будь справедливим. Пророк Самуїл покровительствував Саулові, поки той був справедливий. А тоді милість свою переніс на Давида.

— Вже й від мене милість одвертається? А я ще й не побачив її.

Він відповів мені, як казано ще в отців—єзуїтів:

— Qui vivra verra — хто переживе — побачить.

Я мовчав. Тяжке мовчання гетьманське. Що я міг відповісти всезнаючому духові Самійла з Орка? Вже під Жовтими Водами пересвідчився в безсиллі гетьманським. Дав недобитим шляхтичам слово гонору: що відступлять безперешкодно, а тоді заплющив очі на те, як Тугай — бей по — вовчому напав на переможених і безоружних. Тоді вперше відчув, які тяжкі стали в мене повіки. Такі тяжкі, що часом несила їх підняти. Гетьманські повіки. Важкоокий гетьман. Повіки влади. Чи ж я винен? Ще не раз і не двічі падатимуть повіки мені на очі, і щоразу буду безрадний. Чи ж я винен?

Та все ж спробував заперечити Самійлові.

— Чи знайдеш на світі народ, розум якого не потьмарювався б жорстокостями? Хіба ж не перекупили колись жиди у черського царя дев'яносто тисяч полонених християн тільки для того, щоб усіх їх замучити — розіп'ята на хрестах, зварити в олії, побити камінням? Відомщували свою озлість проти християнських імператорів царгородських за переслідування й упослідження, але ж мстилися на невинних і мстилися смертю, хоч їх самих не вбивано, а лиш утиснувано.

— Тому не може бути виправдання також, — згодився Самійло. — Тож ми говоримо про Україну. Чи лили тут кров жиди? Чи вбивали? Чи стають зі зброєю в руках проти козацтва? Скажеш: орендами замучили, церкви на замку тримали, дідами й батьками лід орали. Чи ж усі таке чинили? І чи самі, чи під шляхетською рукою? А скільки бідноти жидівської і яка ж нужденна? Чи й вони в усьому спровинені? Ще скажеш про лихварство та про гроші. Мовляв, з Єрусалима вигнано жидів таких бідних, що продавано їх по тридцять за один динарій, а тепер прибрали до рук мало не все золото світу. Тільки вічна загроза могла породити цей сприт їхній до грошей та до золота. Бо ж гнано їх з землі в землю, відбирано все майно, щойно вони його надбавали. Не було законів, які б їх захищали, а тільки проти них. Що мали діяти? Стали дбати про те, що

можна заховати від стороннього ока і від найжорстокішого закону. Про гроші для прожиття і про душу для збереження людської гідності. Гідність же свою найвищу бачили в спогадах, в історії. Коли славетний рабин Хасдаї, лікар і міністр омейядського халіфа в Іспанії Абдур — Рахмані, довідався, що хазарські хани прийняли іудейську віру, то писав у листі до хана Іосифа: "Де нам взяти сил, щоб далі жити? Як ми можемо забути про зруйнування нашого славного храму, про залишки, врятовані від меча, які зазнають випробувань од вогню і води, так що лишилися ми з многих немногі?" Це писано за часів ще до нашого Олега. Чуєш, гетьмане, цей зойк і цей біль? Тисяча літ вже минула, як поруйновано їхній храм Соломона, а вони пам'ятають, і згадують, і плачуть. Який сильний дух у цього народу! Яка пам'ять! А що пам'ятаємо ми? Чи пам'ятаємо ми мудреців своїх, подвижників, святих, і далі батька й діда пам'ять і не сягає. Правнуки погані. Де наші святині? У Києві свята Софія бур'яном поросла, кози скачуть по покрівлі, а ніхто й не погляне. Поки Петро Могила не відбудував святині, не прийшов туди ні пан, ні гетьман, не кинув і оком, не те що думкою. Чом же не вчимося в цього народу, та ще й мордуємо його дико? Навіть Христос усміхнувся з хреста оком розп'ятим коло нього, хоч були вони розбійники і жиди. Чом же ми такі немилосердні?

Ось тут я нарешті міг урвати його звинувачення.

— Кажеш, Христос усміхнувся розп'ятим. Та ж були коло нього. Двоє. Бачив їх. Милосердя, як і кара, не падає на всіх одразу, а тільки зосібна. Покажи мені, кому маю виказати милосердя, — і я виявлю гетьманську волю і владу.

— Показати?

— Покажи!

— Поїдь до Нестервара, поглянь, що там діється.

— Що ж?

— Поїдь і поглянь. Побачиш свого сотника Забудського.

— Чи не Семка?

— Семена.

— Де він взявся у моїм війську? І вже й сотник? Що ж там накоїв? І як ти знаєш?

— Знаю і бачу все, я ж бо не чоловік, а дух. Квапся, гетьмане, поки ще не пізно. І Кривоніс...

— Ще й Кривоніс? Ти, може, й про мене? Он уже кажуть, що мої джури — то дівки перевдягнені. Гей, Іванцю, Демку! Коней мені і сотню гетьманську зі мною! Бачиш їх — Іванця й Демка? Не дівки ж? Вусаті, мордаті й сонні. Хіба дівка була б сонна біля гетьмана?

Але Демко й Іванець увірвалися до шатра з таким шелестом, так гаркнули: "На послух, батьку!", так блимнули своїми вирлами, що дух Самійлів щезнув, наче й не було його тут, і мої джури знетямлено презиралися, чуючи, як я говорю з кимось неприсутнім, чи то сам до себе, чи, може, в сп'янінні.

Тоді я підвівся і грізно тупнув на них:

— Ще довго там? І отця Федора попросіть. Щоб зі мною...

А тоді скакав, мчав, летів понад землею, через усю Україну, ніч і день, без доріг,

без спочинку, без зупинок, летів поперед усіх, особно від усіх, ніхто не наважувався наблизитися до мене, всі відставали шанобливо й налякано, я ж не помічав нікого й нічого, мені праглося досваритися з Самійлом чи з його духом, договорити недоговорене, досперечатися про те, про що не досперечалися. Шкода мовити! Я казав йому: "Чи ти знаєш, що таке битва і що означає сила на силу і кров на кров? Ти йшов з нами, маючи каламар за поясом, а меч несли інші. Твоя рука не мала нічого тяжчого за просте писало. Чи ж тобі нас судити? Змалку мав справу з книгами, тоді був скрибент аж до смерті, чи тобі відоме те людське, що про нього сказано в пророка Самуїла: "Слухай вимагання людського в усьому, чого бажають".

Але Самійлів дух нависав наді мною тяжкою хмарою, це відступав і не лякався моїх слів, а насупроти виставляв знову ж з книги пророка Самуїла: "Господь — бо дивиться не так, як чоловік, чоловік — бо дивиться на лице, Господь же дивиться на серце." Зазирни собі в серце, гетьмане!"

А я те й робив, що зазиравав собі в серце. Було воно вже й не моє, було нічиє, належало всім. Як сказано: "І скупились коло його всілякі злиденники й задовжені, й всякі невдоволені люде, і зробився їх отаманом". Забув про себе, став усіма, піднявся над усім світом, а хто це може зробити? Он ти навіть по смерті лишаєшся мстивим смертним чоловіком, хоч і колеш мені очі мстивістю. Не можеш забути, що такі, як Семко Забудський, не порятували тебе під Жовтими Водами, не захистили, покинули непохованого. А хіба один Семко був такий? Під Жовтими Водами переможені кинули вбитих, бо втікали. Переможці ж не мали часу зазирнути в лица вбитих товаришів, бо квапилися закріпити перемогу. Так я не побачив тебе, Самійле, і не знав, що ти вбитий. А Семен, коли й знав та бачив, не міг гаяти часу на тебе, бо поспішав за мною, за своїм гетьманом. Прозвали його Забудським, бо все забуває, добре і зле, — але чи ж він винен? А тепер знов робиш його винним за все, що діється в розклекотаній землі, так ніби він один і ніби він той Господь Бог, про якого сказано: "Він воздаватиме відомщення й народам, допоки не понищить сонму гнобителів і не сокрушить скіпетрів неправедних".

Та в тупоті коня, в хлюпостінні вод, в пошумах дерев і тихих скаргах трави під копитами вчувався мені голос Самійлів, що летів наді мною невідступно й незнищено, мов сумління моє; ніби вічне нагадування і прокляття: "І над мертвими не возбрани благодаті! Не возбрани!".

Так ніби я возбраняв і радувався мертвим!

Скільки ж разів сам був уже мертвий, убитий, понищений, пущений у непам'ять, і ніхто не помічай того, ніхто не хотів знати, а тепер побачили мене, живого і вознесеного, і запрагли звалити на мене всі провини. Шкода говорити!

Не знаю, коли й прискочили під Нестервар — вранці чи ввечері, згадую лиш, що світ був задощений, мовби в сльозах, і обрії потьмарилися, і нічого не видно було, тільки білий деревій жалібно хилився під твердими копитами коней наших, білий деревій, яким, здавалося, того літа проросла вся Україна.

В самий Тульчин я не поїхав. Передмістя, зване Нестерваром, було спалене

доценту, холодний чад віяв з — за Сельниці, мені вже достоту знайомий був той дух паленизни, щоб я мав охоту зайвий раз ним втішатися. Замок височів над палениськом закіптюжений, пошарпаний, але цілий, і там муравлилося безліч люду. Понад берегом Сельниці горіли вогнища, поміж ними теж панував великий рух люду, безладна метушнява, вештання туди — сюди, збудженість, видати радісна, переможне піднесення. Я зупинився в простій селянській хаті (ще й долівка була свіжо — помазана й притрушена зеленою травою!), покликав до себе отця Федора, а осавулам звелів шукати сотника Семка Забудського або хоч якихось козаків з його сотні.

Мій духівник отець Федір, звиклий до неспокоїного життя гетьманського, ніколи й не дивувався, коли вдень чи вночі, в спеку чи в сльоту доводилося сідлати коня, пхати в сакви священні книги й вирушати не знати куди й на який час. Чорна рясa на отцеві Федорі була схожа на козацьку кирею, чорна камилавка радше нагадувала козацьку шапку — бирку, величезний срібний хрест на товстєнному срібному ретязі міг послужити і для благословіння, і як зброя при потребі, бо ні шаблі, ні мушкета отець Федір, природно, не носив, а життя наше було сповнене загроз і непевності.

Ввійшовши до хати, отець Федір мовчки поблагословив мене, і я поцілував йому руку.

— Отче, — сказав я, — пролилася безвинна кров. Одпусти мені гріх мій тяжкий.

— Бог простить, — промовив він задумливо.

— І дітей нерозумних теж прости, — попросив я.

— Бог простить і їх.

А "діти нерозумні", козацтво моє нестримнеє, зачувши про гетьмана, вже побралися через річку хто як був — той голий до пояса, той у чоботях, а той босий, той з рушницею на плечі, а той з чаркою, вели з собою й жінок якихось непутящих, і бандурист з голою шаблею, причепленою на струни, і два скрипалі — не розбереш, цигани чи жиди, — прицигакували слідом за бандуристом: "Ой вей, жидівочка, сугель, сугель, коханочка! Та дрей сабаш, та дрей гугель, та дрей Хаїм, ром — бом — бом!"

Я вийшов з хати разом з отцем Федором, а вже двір повнився розгуляним козацтвом, якого не спинить ніяка сила і не, присоромлять ніякі слова.

— Батьку! — кричали козаки, сміялись, і плакали, і навіть лукаво вдавали, ніби міряться цілувати мої чоботи. — Батьку гетьмане! Яка радість! Пошанував наше товариство! Дяка й любов тобі, батьку!

Мені треба було виявити суворість, тому я відступився од п'яних і гукнув:

— Сотник ваш де?

— Сотник? Семко? Батьку! Буде! Буде й Семко! А ось ми з його сотні. Осьдечки ж ми! Оце Ярема Лелекало, в ремінних штанях, а отой босий — то Яндр Шаленко, а в кармазині Васько Ганєбний, а в ярмулці Лейба Іван, а на скрипочках виграють Гаврило Пиркало та Семен Гиркало, бо Івашко Фалєвдиш жениться, як і наш пан полковник Максим, і теж бере пані уродзону, хоч і зодягнена вона недешкєтно, а Іля з Мотовилівки та Роман Кандір тягнуть ото барило з медом... Випий з нами, батьку! І ти, отче святий, причастися козацьким причастям...

Я випив корець меду, бо як же інакше. Сказав, щоправда: "Не напивайтеся, дітки, занадто, бо то гріх". Отець Федір перехрестив козаків. Тоді я спитав тих, що ближче:

— Як же вам ведеться, панове — товариство?

— А як ведеться, батьку гетьмане? Замок узяли. Приступилися і взяли. Тепер наш. І полковник Максим жениться на княгині. Як і наш Івашко Фалендиш. А ось і наш сотник правиться...

Семко Забудський пхався мокрий, як миша. Поміж козацькими сіром'ягами саяв на сонці єдамашкою і златоглавом, коштовною зброєю обвішаний, немов на продаж, опецькуватий був ще тоді в Чигирині, тепер же в'язи йому так розперло, що панські саети аж тріщали.

— Чолом, гетьмане! — ще здалеку мовив до мене своїм дошкульно — тихим (ніби тобі поза шкірою йде!) голосом, в якому легко вловив я владність і навіть пиху. Пиха перед гетьманом? З чого б то?

— Чолом, сотнику! — відказав йому. — Гаразд, що квапишся до гетьмана, та міг би ж коня взяти.

— А мого коня вбито, як брав я замок, — гордо мовив Семко, стаючи вже коло мене. — Бо то ж я взяв замок, гетьмане, Семен Забуський до твоєї ласки.

— Забудський? — нагадав я йому.

— Забуський, — поправив Семко. Згубив десь одну літеру, та вже хай.

— Розкажуй же, як брав Тульчин, — даючи йому місце коло себе, сказав я.

— А так і брав. Прискочив з своїми молойцями, запалив Нестервар, наробив; диму й шелесту, та й ударив на замок. А там князь Четвертинський з шляхтою, та жида, прихвосні панські збіглися з усієї округи. Ну ж порадив я, так порадив! Виставив найгорластіших своїх козаків Улаша Лунченка, та Яхна Чвовжа, та Яцька Обуйного і кажу їм, кричіть, мовляв, оттепер ми вам разом за все віддячимо, і за те, як ви Наливайка в мідяному воліві спалили, і як дітей козацьких у казанах варили, і як козаків серед Варшави колесували, шкуру з живих лупили, і як жінкам їхнім груди обрізували та тими грудьми по пиці нас били, і як ви з жидами орали лід нашими батьками, і як ви нашу благочестиву віру нехристам запродували. Ну то й крикнули мої хлопці, а гармаші з трьох гармат замок стали бурити. Так що ж панота? Вони жидам мушкети роздали, ті як вдарили по ніс, то в мене й лягло хлопців надцять, а тоді ті як виломляться з замку, та як наляжуть, то й довелося брати ноги на плечі, трясця його мамі! Отут і коня мого вбито, а вже як я вцілів, того й Господь Бог не відає. То я відступив. Та пустив хлопців довкіл, щоб збирали люд, і приймали ми всіх, хто хотів, та як облягли замок тисяч на п'ять, а може й на десять, то пани й запросили решпекту. Викинули білу хоруговку, я й кажу хлопцям: "Зуспіли — таки ми панів!" Ну, перемови. Тее—сеє. Кажу панам: "Оддайте нам усіх жидів — зарізяк, що мене пошарпали, а самі сидіть собі. А жида хай тепер нам платять відкупне, ото й уся рада. Бо дав нам заповіт батько Богдан: багатого дери, щоб не багатився, з убогим ділись, щоб не бідував, то й не буде лучче і не буде краще, як у нас на Україні".

— Затямив же ти мій заповіт, — урвав я його мову.

— Чому б мав не зятимити? Викрикував тебе гетьманам, то знав, кого викрикувати.

— Хіба то ти викрикував? Бачив тебе під тином в Чигирині коло шинку, а на Січі не бачив.

— Гай — гай, пане гетьмане! Чи забув, як я кричав?

— Не розчув твого голосу. А тепер хочу почути. Говори далі.

— А що говорити? Зідрали ми луп з жидів, а самих звелів я загнати в калиновий гай. Є тут неподалік. Верби довкола, а посередині калина, рай, та й годі. Загнав їх туди, може тисячу, а може й три, хто ж там лічитиме. Тоді послав я хлопців, кажу, вбийте хоругву нашу християнську там у землю і крикніть: "Хто хоче прийняти нашу віру християнську, той зостанеться живий. Хай прийде і сяде під цю хоругву". І тричі кричали мої хлопці, а нехрещені й слухати не хотіли. Вже мій козак, що сам з них, Іван Лейба сказав, що там аж три гаони їхні, себто якісь їхні мудреці жидівські, Лазгар, Соломон і Хаїм та ще ректор тульчинський Арон, і всі вони вмовляли своїх триматися своєї віри. То я звелів забрати вчених тих та всіх рабинів та закувати в залізо, щоб мати за них викуп, а молодців своїх послав покінчити з усіма невірами, Черкни його ножем освяченим по шиї — та й уже! Аж біжать мої хлопці назад перестрашені та ще здалеку гукають: "Пане сотнику! Пане сотнику!" — "А що, — кажу, — не знайдете в калині кого різати? Може, який притаївся мертвим, то ви його ножем під боки, щоб не лукавив! Отак, діти мої!" А вони: "Пане сотнику, співають же ж! Співають і плачуть, чоловіки й жінки, старі й маленькі дітки! Що б то воно значило? Гріх же, пане сотнику! Люди ж! Співають. Співають і плачуть". Ну, тут уже моя душа й з кунтуша вискочила: "Чи ви козаки? — крикнув я їм. — Кінчати! Кому звелено?" Потав я їх назад, а сам одвернувся, щоб і не бачити, й не чути. А вже тоді з полковником Максимом і шляхту в замку доскочили.

Я дивився на цього опецькуватого, облитого потом під чужими кармазинами чоловіка і гірко думав: чом не здох він, п'яний, отам під тином в Чигирині? Чом?

— Чи ж думав ти про справедливість, Семку? — поспитав я його.

— Справедливість? Пане гетьмане, та ж вона приходить лише на поминки!

— А про милосердя? — питав я далі,

— Гей, пане гетьмане, — зареготав Семко. — Милосердя хай скапує з уст попівських, як сік з берези, а нам те й знати, що помсту та кару!

— А смерті безневинні, катування й кров хай падає на голову гетьманові? — тихо поспитав я. Не ждав відповіді від Забудського. Ні милосердя, ні добросердя. Сам пустив отаких по всій землі, тепер мав нести і їхні провини. Махнув своїм осавулам, щоб узяли Семка, і звелів: "Одпровадити до мого табору й прикувати за шию до гармати".

Семко запручався крутоплечо, але мої хлопці вмiли брати міцно, тоді він сичливим своїм, аж занадто тихо — погрозливым голосом прошелестів: "Гей, пане гетьмане, тримай свою булаву, а то загубиш! Ой тримай!"

Я одвернув плечі од нього, бо ж не він вручав мені булаву, не він і відбиратиме. Семка потягнули пріч, а козацтво його похмуро посунуло на мене, грізно й ворожо посунуло, і вже тут важила не приязнь та любов до сотника, а думка про власне

збереження, бо коли отак перед очима у всіх беруть самого сотника, одчайдуха Забудського, то можуть узяти будь — кого з них, — і рідна мати не знайде. — Поперед усіх вискочив кобзар, дзвякаючи голою шаблею об струни, та я не дав йому розтулити рота, ступнув важко назустріч, висмикнув йому кобзу з рук, зірвав шаблю зі струн, махнувши через плече, ввігнав її в одвірок, аж бринькнула, крикнув осудливо:

— Негоже, кобзарю, святу шаблю до струн чистих чіпляти! Шабля — кров лити, а струни — оплакувати ту кров!

Та й заграв — заспівав козацтву:

Отее же, пішли наші на чотири поля,

Що на чотири поля, а на п'ятеє подолле.

Хто перший підійде, того гармата уб'є

Хто другий добіжить, того самопал цапне.

Хто третій підлетить, той хреститися буде,

Хреститися буде й молитися стане,

Що хрест з осоки — то його надбанне.

А з цими словами попросив свого духівника: "Отче Федоре, врозуміть заблудших сих".

Отцю Федору підвели коня його з саквами, і священник став діставати з саков книги, старі, товсті, мудрі, і найбільші крикуни втишилися, ждучи, що ж то воно буде далі. Отець Федір тим часом діставав одну й другу книгу, розгортав, закривав, дістав ще й третю, на нього дивилися з пошаною й острахом, ждали од нього слів високих і загадкових, та він мовчав, лиш кидав з — під густих брів короткі погляди, і те мовчання було страшніше за слова.

Зате я не витримав і дав волю своєму гніву.

— Бачите сі книги? В них Боже слово. А слово те: не убий! Не убий безоружного, не відбери життя в сіромахи, в старого й немічного, в удовиці, в дитяти, не зобидь безсилою, не надругайся над беззахисністю. А ви? Чи ви воїни, а чи зарізяки — вишневеччики? Ллете кров, як воду, вбиваєте нещасних, ще й радуєтесь!

Вони мовчали. Задкували од мене. Ховали очі. Ховали руки. Дехто аж за спину. Хтось зітхнув, хтось спробував виправдатись: "Та хіба ми що? Пан сотник велів і гнав, а ми й не дуже! Там, може, половина ще й живі... Хто ховався, то ми й не чіпали..."

Я схаменувся. На кого кричу? Тих, що різали, ніколи не побачиш. Винних немає. Прости їх, грішних, самі не відають, що творять. То було божевілля, наслання, скаламучення душ. Тепер вони самі шкодують, але ні признатися, ні покаятися не можуть. Якби вміли плакати, то поплакали б над невинно убієнними, але сльози свої вони вже давно вилили, бо мали досить власного горя.

Тоді я мовив спокійно, бо отець Федір і далі мовчав:

— Підіть в отой гай калиновий, де був скоений злочин, знайдіть усіх уцілілих, перев'яжіть їхні рани, нагодуйте, й зодягніть, і проведіть аж до краю землі нашої! І щоб волос не впав з їхніх голів! Повеління гетьманське, чуєте?

— Чуємо, батьку!

І посунули юрмою від мене, зраділі, погукуючи:

— Хіба ж то ми?

— Казав же я сотникові!

— Та вже тепер воно гаразд буде.

— Еге ж. Чи за три дні хто й живий?

— Хто хоче жити, то живий буде.

— А м'їм гукнемо: "Гей, жиди! Які живі, то вставайте! Пан гетьман Хміль звелів не лякатися і воскресати. А ми вас одпровадимо аж до панів шляхти!"

— Та й відпровадимо, хай собі йдуть. За саму Віслу!

— Теж живі душі.

А я дивився не на них і не вслід їм, а на отця Федора, дивуючись, чом же він мовчав і нічого не сказав. Чи й він, як дух Самійлів, тільки й знав, що слова з давніх книг: "Є вітри, які створені для відомщення, і в ярості своїй посилають удари свої"?

— Коня! — звелів я і погнав до замку.

Кривоносові, видати, вже сказано про мене, бо вийшов зустрічати до замкової брами, стояв серед розвалищ, серед неприбраних трупів ворожих і непохованих своїх, позаду підпирали його козаки корсунські дужі, високі, як дуби, молоді й гнучкі, а сам був маслакуватий, грубий, з обличчям, посинілим од безсоння, світив на мене вогненным своїм вусом, цілився носом своїм кривим, поблимкував зеленими очима. Вперше побачив я його таким, бо досі знав то в бесіді розважливій, то в ділі молодецькім, де більше брав розумом, ніж спритом. З — під Корсуня кинувся на Переяслав, щоб перепинити дорогу Вишневецькому, а коли той ударився аж за Київ, щоб перескочити на Поділля, захищати свої маєтки, Кривоніс теж переправився через Дніпро і пішов напереріз Яремі. Узяв Нестерів, Ладижин, Бершадь, Верховну, Олександрівну, тепер одбив у князя Януша Четвертинського Тульчин і ось бенкетує з своїм козацтвом, святкує вікторію.

— Шана, гетьмане! — здалеку гукнув Кривоніс.

Мені помогли зсісти з коня, Максим наблизився шанобливо, мовби аж несміливо. Я обійняв його за плечі.

— Приймеш у гостину, Максиме?

— Та кого ж мені й приймати, батьку ти наш! Вже й не в курені або в корчмі тебе повітаємо, а в князівськім палаціку!

— Гай — гай! — засміявся я. — Дорогі вина з коряка цідимо, на сріблі, на злоті козацький куліш їмо, братгя — молодці!

— Та що! — показуючи дорогу, мовив Кривоніс. — Ще наша козацька доля не пропала. Раді повітати тебе, батьку. Де хочеш — у покоях чи в князівській альтані?

— Де скажеш, полковнику.

А вже сіли в альтані, і люльки запалено, полилася горілка, загуділи голоси, заклекотіло, загорілося, і вже мені здавалося, що я — весь вогонь, і все, що з вогню, було миле моему серцю: тютюн у люльці, горілка в чарці, хліб на столі, найперше ж оці люди у відблисках пожеж визвольних і їхній полковник з вусом вогнистим, з душею ще

вогнистішою. Пани про нього зі злістю казали, що має дябла в носі!

— Як же взяв такий замок? — поспитав я Максима.

— А як? Обклав так щільно, що й вуж не виповзе, а тоді вдарив з гуляй — городин. Пани й запросили екскузи⁷⁴. То ми з ними мирно. Трохи поскубли, а так — нічого. Та що панам? У них і ті гріхи відпускаються, що zostалися позаду, і ті, що йдуть попереду. Не так, як у нас, що чортяка кожне твоє слово на воловій шкурі записує. Оце ж і тобі, гетьмане, вже сорока на хвості щось принесла, аж ти прискакав з — під Білої Церкви розправу чинити. Хто воно такий меткий?

— Дух, Максиме, мій дух непогамовний.

— Та й у мене дух нібито непогамовний, а так далеко не відлітає. Оце як застряв тут у замок, то й не ворухиться.

— Мав коло чого застряти, — примружив я на нього око.

— А вже тобі й про те відомо? — спалахнув він.

— Та й про княгиню.

Максим ударив по столу рукою.

— А що тобі моя княгиня?

— Заспокойся, Максиме. Чи я тобі докоряю? Бентежить мене, що князь Четвертинський — православний же, не уніат, не латинянин.

— Православний? А Ярема хіба не був православний? Всі вони святі та Божі, а з бідного чоловіка шкуру луплять! Та я, казати по правді, цього князя Януша й не бачив, княгині теж. Сиділи собі, бесідували з їхніми ж слугами та посмоктували медок, коли ж як увірветься ясновельможна, та як затупотить, та як заверещить! Я до неї: "Здорова будь, ясновельможна! — кажу. — Чого зриваєшся? Слуги твої — наші приятелі — не зривайся кричати. Та й на лиці якого біса зблідла? Коли зарум'янилась нашою кров'ю, то й пробувай з тим пеклом на щоках!" А вона: "Де князь? Де князь? Ви його вбили, ви його вбили! Зарізяки! Розбишаки! Гультайство!" То я хлопцям мигнув, вони того князя швиденько розшукали та й привели мерщій, а він старий, товстий і не згинається. За стіл посадовити незмога. Глянув я, а княгиня ж молоденька та біла, як янгол, та тоненька, мов билиночка. Ну ж і князюка, отаке Боже створіння поневолив! Присунувся я до княгині, мигнув хлопцям, щоб князя наливали вином, як міх, князь сопе, стогне, пирхає, а я вдивляюся в цю красу неземну, що біля мене, а в пані грають всі сугави, аж двигтять уся, так наче в ній чорти телесуються. Мені б присунутися ближче та хоч пальцем доторкнутися до такого дива, так князь же дивиться, ока не спускає! Я й кажу козакам: "Заважає мені пан!" Сказав, щоб прибрали з — перед очей, а вони вивели його надвір і відрубали голову. Мали б просто притримати на якийсь там час, поки б я на пані надивився, а вони його мерщій до пенька, а там надбїг якийсь мельник, що мав зло на князя, та проткнув його загостреним кілком, ну, вже тоді не було ради, довелося бідолашному князеві відтяти голову, щоб не мучився. Хлопці в мене справедливі, одразу й сказали мені. Що мав робити? Оголив шаблю, подав княгині, нахилив перед нею голову: "Рубай!" Бо так же перед цим нас шпетила, стільки в ній злості. "Рубай", — кажу. То й що? Княгиня в плач та в ридання, та падає на мене

чи й жива, чи й мертва, а вже на кого така ноша впаде, то хто ж не понесе? Покликав я нашого священика і взяв шлюб християнський з княгинею, бо ж однаково мою жону шляхтичі змордували, а її князя не воскресиш. Суди, гетьмане!

— Бог тобі судця, Максиме, — сказав я тихо.

Де тут злочин, де кара? Смерть, страх, озвіріння, і посеред цього озвірілого світу опинився я, гетьман, а може, то я й породив цей світ, був його творцем, але не зміг стати повелителем? Все вислизало з рук, кудись провалювалось, щезало. Зникомість, неприсутність і неприступність. І дух Самійлів не з'являвся, не подавав ні голосу, ні знаку, все падало на мої плечі, все ждало моїх слів і вчинків. А я ж був слабкий чоловік, та й годі.

Я затулив рукою очі, завів тужливої:

Ой коню мій, коню,
Заграй підо мною
Та розбий тугу мою,
Розбий, розбий тугу
По темному луку
Козакові молодому.

Кривоніс обійняв мене за плечі, гудів над вухом, підспівуючи. Усі підспівували. Я прощав їм, вони прощали мені.

27

Події незліченні, як і люди. Минувшину згадують, дбаючи про будучину, а ще дехто — лякаючись тої будучини або остерігаючись її. У людини залежність на все життя.

Від спогадів, од болю, від туги, але ж і од звитяг також. Битви мої. Виграні й програні. Поговоримо про них. Я не нарощувався полководцем, тож видавалося мені, що вже і двох великих битв виграних задосить для відомщення кривд мого народу і для прийшлого спокою в моїй землі. Тепер думав не про нові битви, а про забезпечення будучими народіві своєму, я квапився, знав, що мені відведено мало часу на сім світі, я мав устигнути, отож і слав листи до всіх володарів, декларуючи свої наміри, проголошуючи з'явлення на полях історії народу козако — руського — українського, якому прагнув утвердити місце серед народів інших. Коли не я, то й ніхто, і знов віки неволі й понижень, безіменності і безпритульності. Мене біла лихоманка. Я став найнетерплячішим чоловіком на землі. Чи ж мене осудять за це?

Сім тижнів стояв мій обоз під Білою Церквою. Козацькі посли не поверталися з Варшави, і вже тривожний гомін пішов поміж військом, що їх там страченої що панство збирає силу, щоб посунути і вдарити зненацька. На місце взятих у неволю гетьманів Потоцького й Калиновського сейм визначив регіментарями воеводу сандомирського, череватого князя Домініка Заславського, коронного підчашого Миколая Остророга, що похвалявся вченістю латинською, і коронного хорунжого, заклятого мого ворога, недорослого Олександра Конецпольського. Перина, Латина й Дитина, — так прозвав я тих недолугих регіментарів на посміх козацтву. Може, був би нам супротивником

Вишневецький, однак панство не хотіло давати йому регіментарства, згадуючи, що всі найбільші повстання козацькі починалися в землях Вишневецьких: і Наливайко, і Павлюк, і Остриця. Виходило, що найжорстокіші гнобителі народу українського — українські ж магнати Вишневецькі, тож панство не хотіло тепер зайвий раз дратувати народ наш Яремою, який знай твердив, що бунт треба гасити тільки кров'ю.

Сейм у Варшаві засідав безперервно. Ім'я Хмельницького не сходило з уст. Біскуп Вроцлавський Миколай Гневош нагадував слова пророка: "Виведу з них могутнього мужа войовничого, судцю й пророка, віщого й древнього, князя й дорадника, умного штукаря й проречистого словом".

Колись старожитні, бажаючи представити, зобразити Річ — смутну й тяжку до направи, малювали дерева, обвішані пледями, а над ними горошину, що, падаючи, оббиває всі ті плоди безжально. І підпис: "Сталося". В горошині тій Неймовірне ущільнення матерії, тяжкість усіх світів. Я мав стати тепер такою загрозливою горошиною над пишним деревом шляхетським. Мене звали нечестивим Тамерланом, зрадником, відступником, ненавиділи мене, боялися, заламували у відчаї руки. Мовляв, вітчизна їхня, що славилася непереможністю навіть перед могуттям султанів турецьких і багатьох інших монархів, тепер звитяжена простим козаком. Кисіль склав од сейму лист до козаків, оминаючи мене, не називаючи ні мого імені, ні чину гетьманського, так ніби вже вмер я від самої ненависті панської. В тому листі писалося, що козаки тяжко образили Річ Посполиту, з'єднавши свою зброю з поганськими татарами, допустилися стількох мордувань, стільки землі понищили, такі тлуми бранців християнських упровадили, зламали узи присяги тому, що серед них з'явилися призвідці, які, підбуривши до ребелії плебс, спустошили кілька воеводств, зневажали в деяких місцевостях святині і евхаристію, а також — перед чим здригається розум — пили горілку з чаш для святого причастя! Та все ж коли виявлять каяття і відшкоднують усі втрати Речі Посполитої, коли покірливо попросять ласки, може, все те їм забудуть і дарують. Тому нехай спокійно очікують королівських комісарів, погамують бунти, видадуть справців до рук комісарів, повернуть бранців з розбитого війська, а в інших справах очікують вирішень комісії.

Вже визначено слідом за регіментарями, які мали приборкати мене силою военною, і комісарів, що, за звичаєм, завжди йшли слідом за військом, щоб затягнута на козацькій шиї зашморг ординацій, угод і субмісій. Комісарами були: наш родак єдинокровний Адам Кисіль, підкоморій пшемиський Францішек Дубравський, підкоморій мозирський Теодор Міхал Обухович і підстолій познанський Олександр Сільський. Початок комісії визначено на 23 серпня в Києві, а три регіментарі мали скупчити всю військову силу під Старокостянтинівом, мовляв, для враження. Для враження чи для помсти? Переговорів хотіли про людське око, а поки що кожен пхав Річ Посполиту на Марсову дорогу. Панство вважало чудом, що я не йшов у їхню землю після розгрому шляхетського війська, полонення гетьманів і смерті короля. Мовляв, зупинився, стриманий рукою Всевишнього. Згодом знайдуться ще й тай дієписці, які докорятимуть мені за те, що війни вів тільки в своїй землі, викликавши в ній страшну

руїну. Але як же можна визволятися, ведучи війни в землі чужій?

Справді, міг би я з — під Корсуня йти хоч і до самої Варшави, та не хотів ставати вульгарним загарбником, стояв під Білою Церквою і ждав, якої ж заспіває панство. Коли долинули чутки з сеймових обряд, коли, окрім крутійства Киселевого, нічого ми не почули, я, маючи таку змножену військову силу під рукою, поволі рушив ко Паволочі, взміряючи⁷⁵ на поле з найменням Гончариха, і став там обозом сьомого липня. Прикликав до себе своїх полковників, радився з ними, допитувався: як, де, коли? Сяйливе товариство оточувало мене, а Самійло докоряв, що оточив себе не здібними, а тільки слухняними. А де ж ті слухняні? Може, Кривоніс? Чи Нечай з негнучкою своєю шиєю? Чи хитромудрий Богун, або неструджений самоборець Ганжа? І в кожному ж розум так і горить, і той їхній непослух хоч і гнівив мене попервах, та згодом примушував іти за ними, вони були іскрою, від якої спалахувала чиста висока пожежа, а я ж без горіння не був би ні гетьманом, ні Богданом!

Та все ж я знову став обозом і стояв цілих шість тижнів непорушно, приглядаючись неоспалим своїм серцем до лядської поведінки та до їхніх переміщень, та до всього, що діялося в світі. Хоч і з деяким запізненням (а може, саме вчасно!), відкрив я, що володію даром бачити людей і події такими, якими вони є насправді. Дар не вельми приємний, коли ти живеш у країні рабства, де немає ні свободи, ні справедливості, де людьми торгують, як скотиною, де права людські потоптані, а земля сплюндрована і загарбана чужинцями.

Та цей же дар тепер робив мені прислугу неоціненну, бо міг я прозирати у всі таємниці світу, сам для світу лишаючись таємничим і загадковим, мовби цілковито відданий на волю випадкам. Але сказано вже, що випадки слугують тим, хто готов до них і вміє ними покористатися!

Всі великі полководці сміялися б з того способу війни, який я обрав. Розбити вороже військо і стати на місці? Мати під рукою многі тисячі і розпустити їх по всіх усядах летючими загонами? Брати городи й кріпості, щоб назавтра віддавати їх ворогові? Спостерігати, як збирається поволі вороже військо, і не піти проти нього, не вдарити, поки не готове? Вагатися й очікувати ще чогось тоді, як довкола все до останку скозачіло, і ти з цим народом міг би виступати хоч проти цілого світу? Тупцювати на місці без наміру, без мислі, без потреби, тоді як ворог уже заносить руку для тяжкого удару?

Неприятний автор напише згодом про мене: "Для чого на світі жив і чого хотів, куди прямував, кому служив — сам не відав. Служив степам, бурям, війні, любові і власній фантазії".

Що ж, панове, коли настав час степів, то можна послужити й степам!

Про всіх же крикунів можна б сказати: "Гортань їх — гроб отверст". Покричать та й перестануть. Бо тільки я знаю те, чого вони не знають. Як визволитися від усіх пут. Якою дорогою вознестися до свободи, нічим не обмеженої, до вольності, нічим не зіпсутої.

Я розсилав своїх полковників розбивати ворогів менших, легших, сам стояв,

очікуючи собі ворога найтруднішого. Страшно не тоді, коли є ворог, а коли його немає, коли не знаєш, звідки він з'явиться, як ударить, хто він і що. Коли Сціпіону після завоювання Карфагена в сенаті мовили: "Тепер Римська республіка в безпеці", він вигукнув: "Навпаки, ми нині в більшій небезпеці, бо не маємо ворога!" *Sine adversario marcet virtus* — без ворога в'яне і гнусніє мужність.

Як тоді малювали війни? Міста суворі, грізні, багаті (а в нас — сільські, ординарні, справжні хлопські діри, де босі хлопці пасуть кози попід валами, що вже давно зрівнялися із землею), оточені високими мурами — і ось облога. Бомбарди ригають потужними снопами полум'я, по сірих осінніх полях тягнуться безкінечні вервечки війська, мушкети випльовують клуби диму, вдалині табір ворожий, ройовійсько пишних наметів, возів, стародавніх гармат з левиними пащами, кінні вістуні мчать туди й назад. Іржання коней, відрубані голови, поранені, що корчаться в багнюці й кричать: "Добий! Добий!" Хвала і слава дмуть у сурми...

Шкода говорити! Від мене годі було сподіватися такої мальовничої війни.

Ніхто не міг збагнути, що я обрав свій власний спосіб ведення війни. Я обрав стояння і вичікування. Як тверда скеля, об яку вдаряються водяні вали. Котяться на скелю страшні своєю кількістю, сповнені пихи й віри в своє могуття, і розбиваються, розприскуються пилом водяним, і то ще щастя, коли погибель їхню осяє райдуга від тих бризок.

Я стояв і вичікував ще під Жовтими Водами, тоді під Корсунем, тепер під Старокостянтинівом на Скаржинському полі. Слава відлетіла від мене і тепер сяяла золотими своїми крилами над Кривоносом, який вів мій передовий полк, шукаючи кривавого звіра Ярему Вишневецького. Народ співає про того, хто б'ється, тож про Кривоноса й співано тоді на всіх шляхах:

Перебийніс водить не много —

Сімсот козаків з собою.

Рубає мечем голови з плечей,

А решту топить водою.

Кривоніс узяв Полонне, відбив у Вишневецького і київського воєводи Тишкевича Махнівку, б'ючи з гармат на тріумф і випиваючи різні вина пана воєводи, що мав зілля у всіх своїй маєтностях у достатку, бо ж був таким бібушем, що вже пив навстоячки, аби більше влізло, а щоб не падати з ніг при цьому, то завжди мав коло себе двох пахолків, які його підпирали.

Звірства Вишневецького, тривожні чутки, що козацьких послів у Варшаві посаджено на палі, призначення сеймом трьох регіментарів шляхетського війська і збирання його під Старокостянтинів "для враження" на козаків, поки нам дуритимуть голову пани комісари на чолі з паном Киселем, — все це змусило мене зрушити з місця під Білою Церквою і поволі пустити всю свою силу на захід, маючи попереду Кривоноса, про якого панство вже починало говорити, ніби воює він на власну руку, може й усупереч Хмельницькому, котрий тільки й уміє, що стояти на місці, і ніхто не знає, що він думає, що гадає.

Під Старокостянтинів уже послано Заславським полки Корицького й Суходольського, кінний полк Осінського боронив переправи через Случ. Кривоніс написав Коряцькому листа:

"Милостивий пане Корицький! Писав до мене пан воевода сандомирський, аби я війну занехав і назад додому вернувся, і я се радо б учинив, якби не привів мене до сього Вишневецький, котрий у Немирові і в другім місці немилосердне тиранство над братією моєю поробив: рідній братії моїй казав вертати очі буравами, — і я за се не перестану шукати його всюди, хоч би і в костьолі, аж поки не дістану. Тому остерігаю, аби пан воевода сандомирський не жалкував — аби речі свої й своїх підданих вивіз десь далеко до замку — бо хоч би я й хотів вас охоронити, та у війську моїм люди різні, і покладатися на них не треба. Коли ж би ти, вашмосць, думав, що мене з військом моїм можеш знищити, то я радо на вашмосць чекаю. За тим будь, вашмосць, ласкав. Вашої милості приятель такий, як зараз побачиш. Максим Кривоніс".

Перина — Заславський напише згодом: "Наші небожата, бачачи слабі свої сили, мусили рушити з Старокостянтинова". Козаки кричали услід шляхті: "Отак, ляше, по Случ наше!"

Не можна сказати, що все те легко дісталось. Спершу кіннота шляхетська перескочила Случ і наробила переполоху в Кривоносівім війську. Витяли до двох тисяч погано озброєного поспільства, взято до неволі сотника Кривоносого Полуяна, однак на тортурах той налякав панів, що Хмельницький іде вже сюди з страшною силою з — під Паволочі,

Кривоніс почав бити шляхетський табір з гармат, і полки панські стали відступати, щоб з'єднатися з головними силами Речі Посполитої під Чолганським Каменем. Гарячі голови козацькі кинулися, хто як хотів, навздогін, але їх перепустили через Случ, і звір показав, які гострі зуби має: нерозважливих козаків порубано стільки, що трупів лежало густо аж до переправи, мов біле сукно вкрило поле.

Закликаючи Кривоноса бути обачнішим, я послав його далі в глиб Поділля, щоб позбавити ворога припасів. Бо шляхта сунула сюди своє військо і "для враження", та й для прохарчування. Як то казано: на Поділлі хліб по кіллі, а ковбасами пліт городжений. Максим узяв Межибож, а тоді й Бар, що вважався, як і Кам'янець, фортецею неприступною. Згодом якийсь уцілілий шляхтич дивуватиметься з незбагненої поведінки козацтва, яке не залягало під смертельним вогнем, а навпаки — скакало в нього, сподіваючись знайти там не смерть, а фортуна й вікторію: "Коли дано огня з гармат і німці вистрілили, гультяйство під дим скочило".

Кривоніс хотів ще "скочити під дим" і в Кам'янці, та я завернув його звідти, бо вже хотів мати в себе під рукою всю силу, щоб з належним пошанівком зустріти силу шляхетську.

Вернулися нарешті мої послы з Варшави і привезли образливий для нашої честі лист про милість панську з погрозами. Лист був безіменний, посланий одразу всім або ж нікому зосібна: "Старшому отаманові, осавулові, полковникам, сотникам і всьому Війську Запорозькому". Послы казали, що сам примас Любенський обіймав їх на

прощання і по головах гладив, а панство тупотіло ногами й зривалося до шабель на згадку про козаків.

Канцлер Оссолінський на сеймі вихваляв воєводу брацлавського, пана сенатора Адама Киселя. Мовляв, немає нині нікого здібнішого, хто б зміг стримати розшалілий плебс. Визначено разом з Киселем і комісарів. Зроблено те без прогайки, коли сейм довідався про взяття Кривоносом Полонного. Для супроводу комісарам виділено дві тисячі війська, а канцлер Оссолінський навіть дав Киселю для асистентів своїх домовників. Ще канцлер на сеймі казав комісарам про нас, козаків: "Розглядати їхні просьби, нічого не вважаючи за нестосовне, хіба б домагалися відірвання від тіла Речі Посполитої якоїсь частини землі або маєтностей, тоді належить виявити твердість і вирішити те війною".

Яке засліплення! Коли піднімається на війну народ цілий, то вже він не просить, а бере? І не про відірвання якихось там маєтностей нам ідеться, а всієї землі нашої!

Ніхто ще тоді про се не думав і не гадав, навіть сама історія мовчала, бо її погляд спрямований тільки назад, прозріти ж будучину неспроможен. Через двісті літ занадто тверезий і злий правнук п'яних, як він вважав, прадітів кине нам крізь віки слова зневаги до нашої слави і честі, звинуватить у розбишацькому розливі крові без усякої людської мети, в тім, що "нелюдська жорстокість вигублювала городи й села, засіваючи в будучині саму темноту".

Я вже з своєї далекої далечі бачив світлість, а йому й зблизька очі полудою вкрило!

Комісари прибули до Луцька і засіли там, бо довкола все горіло. Кисіль прислав мені облесного листа: "Мосціпане Старший Війська Речі Посполитої Запорозького, здавна мені милий пане і приятелю! Вітчизна всім є одна, в якій родимося, вольностей наших заживаємо, і не маєш, власне, в усьому світі іншої держави і другої подібної ойчизни нашої у вольностях і свободах. Для того звикли всі одностаїно тої матки нашої ойчизни корони польської цілість зберігати, і хоч бувають різні болі, як і повсюди на світі, однак розум підказує: легше домовитися в панстві вольнім, що в кого з нас болить, ніж утратити ту вітчизну нашу, бо другої такої не знайти ні в християнстві, ні в поганстві. Скрізь неволя, сама тільки корона польська вольностями славиться".

Ох, любив удавати миротворця пан Адам Мефодій Кисіль! Навіть герб собі вигадав відповідний: білий намет у червоному полі — єдиний такий герб у шляхетській геральдиці. Мовляв, білий, як голуб, миротворець посеред кривавих піль війни. Коли року 1642-го у львівській друкарні Михайла Сльозки виготовлено багатоілюстровану з виливними прикрасами "Тріюдь цвітну", то Кисіль, домігшись (не задарма!) присвята собі в кількох примірниках, вмостив зверх титулу свій герб: мовляв, хоч я й пан вельможний, але несучу галузку оливини, а не меч.

Я відписав Киселю доволі прихильно, посланцям же сказав про пана сенатора: тут до козаків прималюється, а у Варшаві заходився проти них. Та й з чим їде до нас? Щоб козаки повернули бранців і гармати, порвали союз з татарами на всі часи і, щойно буде нагода, пішли проти них, голови зачинщиків видали, відновили узи вірності і тішитися свободою коли не з комісії кумейківської (себто понищення наших вольностей після

погрому Павлюка Потоцьким), то найвище — з куруківської (ординація Конецпольського, видана козакам після поразки Жмайла над озером Куруковим 1625 року, яка обмежувала козацький реєстр до шести тисяч).

Комісари рушили з своїм полком під Старокостянтинів, та по дорозі почули, що козаки захопили Острог — ще одну неприступну фортецю. Кисіль написав мені, щоб відступили від Острога, бо ж він іде з миром. Я відповів, що Кривоніс пішов під Острог теж не з війною, а за борошном⁷⁶. Коли ж пан сенатор хоче впевнити нас, що йде з миром, то хай дасть закладників, тоді ми відійдемо з Острога в спокої. Кисіль дав трьох людей з двораків Оссолінського: коморника чернігівського Верещаку, Сосницького і Братковського та ще п'ятьох гербованих товаришів з корогви свого брата, новогрудського хорунжого Миколая Киселя: Малинського, Трипільського, Грачевського, Красовського і Тренбінського. Та коли козаки стали відходити від Острога, на них зненацька наскочив стражник польний — коронний вишневецький Ян Сокол і спробував ударити далєбі не по — соколиному. Кривоніс, вважаючи, що то підступність пана Киселя, звелів утяти голови п'ятьом закладникам з корогви його брата, Верещаку, Сосницького і Братковського поставив дивитися на все те і ждати своєї черги. Все ж тих трьох помилував, тільки розсадив й зосібно під тверду сторожу, а вночі звелів припровадити до себе Верещаку і мав з ним розмову в чотири ока таку страшну, що вже й по смерті Максимовій кілька літ той Верещака справно і вірно служив козацькій справі, сидючи при королівській канцелярії у Варшаві — відав я про все, що діялося в столиці, ніби сам там пробував.

Може, ота моя вперта повільність ішла від страху втратити найдорожчих людей, товаришів своїх найвірніших, справжніх лицарів запєки, яких і вогонь не печє, і вода не бере? І, може, іноді лютився я на Максима за його безум і нерозважливість, передчуваючи його близьку загибель? Хто зі мною, той переходить у вічність Не з милості моєї, а з веління самої історії і долі. Зайвих десять літ життя не наближають чоловіка до вічності: вона не вимірюється часом і судилася тим, кого не можна скорити ні залізом, ні золотом.

Та все ж як страшно було втрачати лицарів, які, може, перевищували й мене самого? Чи міг я знати, що Кривоніс не доживє й до кінця сього великого і звитяжного року нашої історії — 1648-го? Чи бачив смерть великого самоборця Ганжі на пилявцівському полі не від меча супротивника, бо не було такого меча на світі, а від безглуздої сліпої кулі? Чому доля така немилосердна до цвіту нації, до її найбільших надій, до її слави?

Хоч який був я обачливий і обережний, та все ж втрачав то одного, то другого із золотих своїх лицарів, а до мене проштовхувалися, обступали мене ті, що не були вбиті, не знали недуг і втоми в прислужництві, завжди стриміли перед очима, готові на все добре й лихе, і я не мав вибору, наставляв їх полковниками і генеральними старшинами, — так і виходило, що досить чоловікові мати здоров'я, а не розум, щоб командувати людьми, вести їх на смерть. Згодом я переконався, що зло так само непереможне, як істина, та що міг удіяти? Життя — це втрати невідшкодовані, битви —

це втрати ще більші, тож і був я уперто обережний там, де мала литися кров і де (я знав це напевне) найперше понесу втрати сам, і щоразу частка моєї душі відмиратиме з кожним полеглим.

Отак, присунувшись під Старокостянтинів, я вибрав собі для стояння місцевість за болотистою Ікавою під пилявцівським замчиськом, нікчемним і занедбаним (пани зневажливо звали його "курником"), і став ждати терпляче, хто ж перший прийде до мене: комісари пана Киселя чи військо, яке регіментарі з Вишневецьким скупчували під Чолганським Каменем? Війська того налічувалося вже понад 30 тисяч, та ще втрое більше було обозової служби з мушкетами. Сто тисяч возів з припасами сунули до Пилявців. Які дороги треба для них? І що то за військо, обтяжене таким майном? Не тільки значніші пани, але й звичайна шляхта поставились на сей похід, палаючи бажанням стлумити ребелію і потоптати козака. Вибралися панята не так із залізом, як із сріблом і золотом, виступали з незвичною розкішшю, їхали в позолочених ридванах, везли дорогі шати, коштовний посуд з усієї корони, клейноди, дорогі вина, обтяжені Церерою і Бахусом. Сім воєвод, п'ять каштелянів, шістнадцять старост — і всі хотіли командувати, що не панек, то хотів бути гетьманек. Хвалилися, що військо таке — хоч і Стамбул брати. Не Мали ніколи такої сили зібраної ні Жолкевський, ні Ходкевич, ні Конєцпольський, ні самі королі.

Про моє ж військо пани й не відали достоту. Зневажали не знаючи, пиха засліплювала їх, а там ще Семко Забудський, якого я за нестерварівську різанину звелів прикувати до гармати, перегриз якомсь ланцюга і з нашійником, мов пес, прибіг у шляхетський табір і підняв дух панству; мовляв, у Хмельницького військо хоч і велике, може й до ста тисяч, та геть заморене, голодне, все в незгодах, дві третини без стрільби, з самими киями, хлопство прийшло на війну просто від плуга, тепер утікає, окопу немає ніякого в таборі, обережності теж, бо ціле військо щодня п'яні, Семко сам прибіг п'яний, пани й повірили.

Сунули на нас, вже вважаючи мертвими. Я терпляче ждав. Хочуть, то хай прийдуть і спробують вдарити. Не ми йдемо — на нас ідуть. То чия ж вина і хто гріх бере на душу?

Перед цим я знов і знов писав листи мало не всьому світові, пересилався з ордою і Портою. Мені ще не вірили, до мене придивлялися й приглядалися, хоч після Жовтих Вод і Корсуня вже й помітили, великі володарі не квапилися прийняти до свого грона простого козака, тож якою радістю став для мене лист із Стамбула від давнього мого знайомця Бекташ — аги, який справді не загубився за ці літа, а проник в заплутані нетрі султанського двору, став вихователем спадкоємця султанського, а тепер уже був "названим батьком султана", 60 щойно на трон сів його вихованець, семилітній Мехмед, син Турхан — валіде, яка походить з козацької землі, тому він, Бекташ — ага, охоче приймає в свої названі сини і гетьмана українських козаків Хмельницького, доблесть якого йому давно відома. Молодий султан уже звелів ханові Іслам — Гірею вдарити всією силою на королівство, щоб допомогти козакам, а він сам, хоч семилітній ще тільки, хоче йти з ними в той сяйливий похід.

Згодом казатимуть, ніби переворот у Стамбулі вчинив Хмельницький, убивши султана Ібрагіма і посадовивши на трон сина українки. Може, й хотів би я мати такі довгі руки, та шкода говорити. Але гріх було й знехтувати таким дарунком долі, тож велів я панові генеральному писарю просто з табору нашого готувати поважне посольство до Стамбула і не пошкодував одправити з війська одного з своїх найліпших полковників Филона Джелалія, бо ж він був колись зі мною разом у неволі й теж трохи знав Бекташ — агу.

Уклав я листа до султана, нічого й не обіцяючи, але з належною пошаною:

"Найясніший милостивий цісарю турецький, пане наш великомилостивий! На довгі й безкінечні літа доброго здоров'я і щасливого над усіма панування вашій цісарській милості зичимо, поклін і служби наші!

З листа Бекгаш — аги бачимо, що ваша цісарська милість, пан наш милостивий, на нас, слуг твоїх, ласкав бути рачиш. Велцесми нині з того тішилися всім Військом нашим Запорозьким і велце просимо вашої цісарської вельможності, аби на нас, слуг своїх, був ласкав. Бо ж ми за всяке братерство і приязнь з ханом готові всігди до услуг вашої цісарської вельможності і проти кожного неприятеля стояти.

Також козакам заказали, щоб у панства вашої цісарської милості не вторгалися. І завсігди будем пильнувати того, аби ні один неприятель не прийшов і зла в панствах ваших не чинив. Так нам в згоді за се стояти з татарами, один за один разом доходити, дай Боже так навіки бути в цриязні, недобра хотіти кожному неприятелю, а за ласки вашої цісарської милості віддячувати".

Ламатимуть ще голову над моїми посланнями до султана, та ніхто до ладу їх так і не витлумачить, бо велику гру спроможні збагнути тільки великі уми й державні мужі, які керуються не щоденними клопотами, а вищими потребами. А чи відомо вам, до слова, що "цісар" по — латині означає "чуприна"? А що писав до малолітнього хлопця, то робив те, бо не мав вибору. Однаково ж усі послання читає не сам султан, а його лукаві двораки, опріч того, у такому великому царстві вже й не важить, який султан — старий чи малий, мудрий чи дурний, — таке царство, як я вже колись казав, нагадує великого важкого воза, попхнутого щосили з довгої гори, і вже той віз котиться сам собою, чи є на нім фурман, чи й немає, чи є коні в запрягу, чи теж немає, віз котиться без упину, трощить і ламає все на своїй путі, і немає сили, яка б його зупинила, хіба що якась каменяка попаде під колесо і виверне розвору та попровадить того воза трохи вбік, та й знову мчить він ще несамовитіше.

Скільки тих возів, як поглянути довкруг, котилося вже на сім світі, і всі мовби на мою землю, відкриту всім вітрам і лихам, а вже й тут ось панство попровало на мене одразу своїх сто тисяч возів, карет та ридванів, так ніби мірилися підгорнути козацтво все під колеса, потоптати кіньми, вимостити собі козацьким трупом дорогу в медоплинні степи та до молочних рік України. Розгортали пани військо навмисне широко, щоб налякати козацтво. Мовляв, коли Хмельницький побачить таку страшну силу, то скочить на швидкого коня і сховається у своєму Чигирині, а звідти, коли тісно буде, і на Запоріжжя піде.

Я шарпав шляхетські полки наїздами, розсипаючи їх. аж до Луцька, Острога, Сатанова, та на головні сили, які рухалися від Чолганського Каменя, не нападав. Вибрав собі місце для стояння малоприступне: глибокі балки, бугри, річка Ікава розлита в стави та болота, чорторії й крутосхили, — для козаків оті яри, болота, води ніби дім рідний, а для шляхетської кінної їзди пропад і загибель, ні просунутись, ні пересунутись, ні розігнатись, ні погнатись. Переправившись через Ікаву під Пилявцями, я при доброму фортелі став, всюди мав ліси, засідки, тяжкі для ворога переправи через стави та болота, табір свій за звичаєм уфортифікував як окопом, так і возами, стаборувавши їх за наукою козацькою в шість рядів, військо все своє замкнув у своєму окопі так, що ні підступитися, ні вирвати бодай одного чоловіка, заховав, що й не злічити.

Пастку розставлено, тепер мав я заманити в неї шляхетську мишу. Коли панське військо підійшло під Старокостянтинів, козацька застава зустріла його. вогнем і трималася весь день при фортеці так, ніби тут і мала розгорнутися велика битва. Однак уночі я відкликав заставу звідти, що потрактовано було панством як переляк перед їхньою силою: "Господь Бог всемогутній напустив такого страху неприятелеві в очі, що вночі з такої сильної фортеці втекли, залишивши нам вільні всі переправи".

В яких би тут головах не зашуміло при такій фортуні! Ще коли вирушали в похід, то більше думали про святкування перемоги, ніж про битву. Везли вина й посуд для банкетів, сотні возів наладовані були залізними ланцюгами, щоб заковувати в них бранців. "Як ведмедів, вестимемо козаків у ланцюгах за возами!" — похвалялися пани. Щоб честь подавлення ребелії не дісталася комусь одному, обрано було трьох регіментарів, а до них приставлено військову раду на 10 чоловік, без якої регіментарі не могли нікуди й посунутися. Ніхто не знав, кого треба слухати, хто тут начальник, кому що робити, та панство не вельми тим і переймалося, вважаючи свій похід урочистим шестям до слави, а не до сутичок і боїв. Втікачі, що хмарами бігли з шляхетського табору, — прилучались до мого війська, розповідали, ніби панство у своїй зарозумілості вже й до самого Бога зверталося з такою молитвою: "Господи, не помагай ні нам, ні козакам, а тільки з висоти свого трону дивися, як ми розправимося з цими хлопами!" Пани похвалялися, що для козацького мотлоху шкода й зброї — вистачить кийв та канчуків.

Таким людям треба б убиратися в пір'я, щоб легше індічитись.

Зайнявши Старокостянтинів, пани вислали під козацькі позиції передовий полк нашого давнього знайомого Зацівільковського, що був колись козацьким комісаром. Зацівільковський бився запекло, присунувся під самі наші окопи і став табором, не вибираючи місця. Так непорядно обоз розложив, що шість узгірків собою покривав, а між ними яри та болота. Віддав я панам те поле, щоб собі ноги зламали.

Тоді ж загинув Ганжа. Видно мені було добре з пилявцівського замочка, як він з кількома самоборцями скочив через гатку на той бік Ікави, як викликав на герць шляхтичів, видно було, як рубається з одним, і другим, і третім, всіх долаючи, а тоді невидима куля прилетіла, вдарила в живіт, і Ганжа похилився на коні, зламався, та все

ж здобувся на силі і, вже вмираючи, знов бився, поки й випала з мертвої руки шабля. А я все те бачив і карався в душі, що безсилий допомогти, порятувати, воскресити свого лицаря. Де ж велич життя, де тайнощі й захвати, коли все кінчається так жорстоко, ганебно й несправедливо? А може, й справді, щоб стати героєм для України, треба загинути? Як Байда, Підкова, Наливайко? Тільки я живий і суцільний у своїй незмірній величі, яка возносить, але й пригнічує водночас.

Кілька днів придивлявся я, як пани хочуть здобути переходи через Ікаву, одну греблю тричі здобували і втрачали знов. Опанувавши перехід, збили козаків з поля і загнали в окоп. Тепер мали намір приступити під самий мій замок, та тут я неждано вивів усе своє військо і вдарив на розвезлі панські сили, погнав їх через річку, топлячи в воді, нищачи в тіснях і у непрохідцях. Сам з гетьманським полком помчав у битву, летів у лаві, припадаючи до кінської гриви, гукаючи: "За віру, молодці, за віру нашу!", лівою рукою тримав повід, а права висіла десь унизу, збоку, далека й безмежно довга, до безміру продовжена і обтяжена шаблею, звисала для замаху, для посвисту, для глухого удару, для крові, смерті й перемоги. А довкола все валилося: люди, коні, світ, залитий кров'ю, несамопитий світ, у ненависті, в криках, зойках, піснях, розгорнутих хоругвах, ошалілих конях. Билися не тільки за свою землю, але й за свою гідність, за славу й історію, тож і вийшла та битва нещаслива для шляхетської сторони, їхнє військо одразу стратило серце, і вже тепер не я мав почуватися жертвою, а ті, хто ще вчора в безмірній пихатості своїй вважали нас за ніщо і вже святкували вікторію, ще й не здобувши її.

Сподівалися повернути собі втрачену над нами владу, гадаючи, що для цього досить лиш занести меч над нашими головами. Але якої ж влади можна домогтися мечем? Хіба що над мечем же. А коли він виявиться гострішим? А в мене була влада велика над землею, над сонцем і дощами, над власним потом і холодними снігами, вся в терпінні, в тисячолітнім триванні й очікуваннях, була в ній насолода перемоги, розпач понад стихіями, радість, коли над головою кричать журавлі, і гриміння голосів суцільних і тих, що колись будуть, які вимагали: поможи відійти від смерті, порятуй і поможи, щоб трави топтали коні не сідлані, щоб сичі плакали над своєю долею, а не над людською, щоб дощі змивали голови закоханим, а не вбитим, щоб вітри стогнали в зелених байраках, а не над руйновищами.

Я стояв під Пилявцями самотній, безпомічний, на голодне й босе моє військо, на моїх голодранців і галайстрів насувався в золотій своїй пишноті нахабний панський світ, який не хотів відмовлятися від загарбаного і завойованого предками їхніми, а те, що дано нам було історією, життям, природою і Богом, зневажав і насміхався з нього.

Мене полишено під Пилявцями на власні сили, бо навіть мій зрадливий союзник, хан кримський, прислав сказати, що до закінчення байраму орда, не може прийти на поміч, а слова нового султана турецького про сприяння в моїх замірах мали зостатися на папері чи й не назавжди.

Та про свою самотність мав знати тільки я, панству ж треба було дурити голову, ніби стою так довго й уперто, бо жду хана, і сілістрійського пашу, і самого чорта — біса.

Я посилав козаків — одчайдухів, які мали нібито добровільно перекидатися до панського табору і малювати там якомога більше жахів про те, яка страшна орда підходить мені на поміч, тоді підслав панам для більшої віри ще й попа, який на хресті заприсягнув, ніби орда вже за один перехід звідси а ще після того вдався й до геть дитячої штучки: попросив Кривоноса перевдягнути своїх молодців у татарську одіж, повивертата кожухи вгору вовною і надвечір прискочити з степу до мого табору з татарськими галалайканнями, свистом і тупотом. Кричали в моїм таборі щодуху "алла!" ще й поночі, палили безліч вогнищ, так ніби сила моя побільшилася удвоє чи й утроє, ми з полковниками сиділи в моєму шатрі та припивали за панський переляк, не дуже й вірячи в нього, насправді ж вийшло так, що заніс я руку, а назавтра виявилося: вдарити нікого.

Регіментарі, перелякавшись "орди", скликали військову раду, і після криків, прокльонів, звинувачень вирішено було відвести табір до Старокосштанова на зручніше місце і там укріпитися як слід, а військо мало зостатися тут під рукою Вишневецького і стримувати того "мізерного козачка", як звано мене було між панством. Вози Заславського, Конецпольського й інших значних панів мерщій рушили з табору, в темряві ніхто нічого до ладу не міг розібрати, вмить облетіла всіх чутка, ніби регіментарі з своєю кіннотою втікають, лишаючи всіх напризволяще, шляхту і її службу охопив жах, вже їм видавалося, що звідусюди наступають на них козаки з татарами, хоч то наступали на них власна їхня пиха дурна, сваволя, неправда, утиск бідних, і вже тепер ні страх, ні любов до вітчизни, ні гонор, ні погрози, ні кара інфамії — ніщо не могло повстримати цих перестрашених нікчемних вояків, і вони кинулися втікати, почався, може, найганебніший exodus⁷⁷ в діях їхніх, втікали, ніким не гнані, забувши про своє шляхетство, про сором, про те, в яким стані лишається Річ Посполита. Заславський тікав до свого Вишнівця, Конецпольський до Бродів, Остророг до Одеська, Вишневецький на простій підводі домчав до свого Збаража, а вже другого дня був у Львові, маючи при собі всього лише двоє людей, що позосталися з усього його війська. Пан Кисіль, покинувши карету свою сенаторську, не зважаючи на подагру, допав коня і втікав напередінці з молодими шляхтичами. "Біжать усі, і я з ними біжу в скаліченім своїм здоровлі — сам не знаю куди, — скаржився гірко. — О Вислу вже деякі за сей час оперлись".

Боронились тільки німці, найманці з гвардії королівської Оссолінського, та їх була жменька, всі вони погинули, і перед моїм козацтвом став величезний, не бачений ні в яких війнах, покинутий напризволяще табір.

Сто тисяч возів, карет, ридванів без запрягу, без жодної коняки, дорогі шатра, встелені килимами, із золотим і срібним посудом на різьблених столах, з вином, налитим у коштовні келихи й не випитим, бронзові ванни з нагрітою для купання панського водою, засмажені туші биків і кабанів над загаслими вогнищами, на столах вилиті з цукру леви, кози, лані, дерева, посуд з безцінної порцеляни і срібла. Навіть рукомії з чистого срібла, їхали ніби й не на війну, а на ярмарок, щоб поміняти всі свої коштовності на козацькі рядна та попони. Луки на сідлах срібні, чепраки гаптовані

золотом, шаблі з срібною насічкою, остроги золоті й срібні, стремена позолочені, кунтуші бархатні з опушкою дорогого хутра, на грудях золоті ланцюги, з шапок звисали ниті з самоцвітами. Тепер утікали так, що погубили й шапки. Все кинуте, пани шляхта втекли як стояли, залишаючи весь свій маєток, рятуючи самі душі. Один лишив сукню, підшиту соболями, з діамантовими тороками, цінену на 80 тисяч золотих, молодий козак, ухопивши, кинув її на спину коневі замість попони, інший забув узду, саджену коштовним камінням, варту, може, й усі сто тисяч, — козак знайшов її сховану в торбі; ще в іншого приготовлені литі з срібла лати й шолом, котрі козак вважав за зброю самого святого Юрія — Змієборця; той привіз із собою, а тепер кинув 40 бочок вина угорського, а той — шовком і золотом шемеровані намети, взяті ще в турка під Хотином, — козаки порізали їх, аби привезти дарунки жінкам; ще один приставив двадцять тисяч червоних, мабуть щоб викупитися з неволі, якої міг сподіватися; а той притяг карету вартістю в 30 тисяч золотих, сподіваючись їхати послом до Порти після вікторії над козаками. Князь Заславський згубив навіть булаву регіментарську, саджену туркусами і ясписами. Та що булава, коли честь навіки загубили, майнувши навтьоки, гнані лиш власним страхом, топчучи один одного, як то було під Старокостянтинівом, де обломилися на мості і, не можучи переправитися через Случ, мушили гинути.

Сталося це в ніч на четвер перед воздвиженням, в ту ніч пилявцівської ганьби для шляхти захиталося ціле королівство і стало розвалюватися, так що вже ніхто не зміг ніколи тому зарадити. Вважали нас мотлохом, самою грозою своєї настави замірялися поскромити, пишнотою й розкішшю прагли засліпити й знехитати. А ми ж вийшли з степів скіфських, може, й походили од тих скіфів, що про них Геродот казав: "Серед усіх відомих нам народів тільки скіфи володіють одним, але найважливішим для людського життя мистецтвом. Воно полягає в тім, що жодному ворогу, який напав на їхню країну, вони не дають порятунку, і ніхто не може їх настигнути, коли тільки вони самі не допустять сього".

Коли підніметься весь народ, його не здолає ніяка сила. Не здолає і не підступиться зовні. Зате може підточити зсередини. Як шашіль, наосліп, уперто, невідступно. Ця зла сила — жадоба, заздрісність, юрність⁷⁸. Мав я зіткнутися з цим під Пилявцями, а далі — ще більше.

Тим часом же військо моє гуло, мов бджоли до весни. Кинулися на табір безпанський, остовпіли від багатств, що лежали в багні, взялися до здобичі, починався судний день. Тиснява, драча, гук, сміх, розгарш⁷⁹.

— Отеє пани!

— І плюдри залишили!

— Так темно ж було надягати!

— Сказали б, то ми й присвітили б шаблями в очі!

— Вони й самі хваляться, мовляв, що пан, то й шабля.

— А в нас що козак, то й воля. А волі ніякою шаблею не утнеш.

— Коли кого пан налякає, то послі й торба спати не дасть.

— От і розторгувалися пани на нашій землі. А тепер ми їхнє срібло — злото

подуванимо.

— Та тут більше награбованого, ніж нажитого.

— Хапали в хапиці, хапиця Ж по пиці!

— Як набулося, так ізбулося!

— Протряслися ж пани! Пострибали, як рись — коза⁸⁰!

— Хай би їх чорт на глибоке не носив, то й не втопились би.

— Як біг біглець та витріщив кінець!

— Не жалуй вухналя, бо підкову згубиш!

— Скидай, хлопці, кожухи та зодягайся в шуби панські!

— Тю на тебе! Чи воно не однаково тепло?

— Тепло то воно тепло, та тільки в кожусі — свобода, а в шубі — прислужництво.

— Не саму ж саламаху та щуку — рибаху козацтву вживати!

На radoшах безтямних од тої здобичі, що тисячократно перевищувала корсунську, співано й пісню про мене, щойно складену:

Ой Хмелю, Хмелику!

Вчинив еси ясу

І поміж панами

Велику трусу!

Однак, здається, та пісня й не пішла далі поля пилявцівського, бо вже там обачливіші затягували й іншої:

Отамане наш,

Не дбаєш за нас,

Бо вже наше товариство

Як розгардіяш!

Та чи ж багато було обачливих? Старшина козацька й собі кинулася на здобич велику в скарбах і фантах⁸¹, кожен тягнув до себе, рвав у іншого з рук, ще й прибігали до гетьмана, щоб розбороняв і встановлював справедливість. Генеральний мій обозний Чарнота, щоб придобритися до гетьмана і утвердитися другим чоловіком у війську, взявся відбивати майно буцімто для мене, а тоді справді позвозив до мого намету безліч бочок з сріблом і золотом, скринь з шатами і тканинами, позганяв більше сотні коней породистих турецьких, а непородні тисячами блукали по таборі, марно Шукаючи бодай травинку.

— Що се? — поспитав я Чарноту.

— Відправимо до Чигирина, може, сам гетьманич і допровадив би, щоб сховати дишкретно.

— Ага. Щоб знов казали, що Хмельницький закопує в землю скарби? Бачиш, який у мене намет, який мій одяг і їжа яка? Чи треба мені сього! Аби лиш ранкори⁸² супроти гетьмана викликати!

— Та коли ж Бог дав так много всього, то гріх і не пожитися! — засміявся Чарнота. — Коли сам не хочеш, то я поховаю. Пригодиться в нашій потребі великій.

Виговський, що єдиний, здається, з моїх старшин не погрів рук коло здобичі,

зауважив без своєї звичної обережності:

— Замість свободи здобули в шляхти тільки майно.

— Хто що має, те й втрачає, — відповів я пану писарю генеральному, — а чи тобі, пане Йване, шкода багатств братії своєї?

— Смішно мені, гетьмане, дивитися, як хлопство з татарами на срібних тарелях конину в'ялену їсть.

— Хіба не однаковий рот — у пана та хлопа, і чи не пасує срібна таріль кожному?

Виговський зітхнув.

— Лякає мене, гетьмане, як би пилявцівські донативи⁸³ не зашкодили в нашій справі великій. Бо коли коштовності мішками стануть продаватися за безцінь, то чи ж не станеться того й з життям людським!

— А коли воно цінувалося дорожче?

— Та й до звичайного розоріння призвести все це може. Вже сьогодні віл, за якого гданські купці давали 20 золотих, іде за чотири або м за два, за барана дають лиш шістнадцять грошів, а за вепра тільки чотирнадцять, тоді як кварта горілки йде за двадцять.

— Гей, пане писарю, не лякайся демонів золота! Звідки ж візьмуться чоботи, свищ, барабани, хоругви, самопали й гармати, коли бракуватиме золота?

— Хто ж стане дбати про хліб і м'ясо при таких знеціненні?

Уряд, який візьметься нагодувати народ, неминуче змушений буде визнати своє безсилля. Народ сам себе годує, тут не допоможуть йому ні царі, ні Боги. Уряд уміє їсти тільки сам, а не годувати інших. Я ж повинен годувати військо, тому беру в народі те, що мені потрібно. Потреби ж сі бувають неоднакові. Одна влада гнобить народ, інша хоче його визволити. Одна живе несправедливістю, як хлібом щоденним, інша виборює справедливість для всіх золото теж може дати справедливість, коли воно всім приступне.

— Не вірю в таку його приступність, — одверто мовив Виговський.

— А я вірю!

Пан Іван змовчав. Самійло б не змовчав, коли не погоджувався, а Виговський не наважився вглиблюватися в суперечку з гетьманом своїм, я ж не надав тому значення, а шкода. Людина безборонна перед власним становищем, надто коли воно високе. Мав би я вже пильніше приглядатися до тих, кому роздавав уряди, кому довіряв душі і майбуття. Таємні думки, таємні наміри, затаєні й притаєні — хто розкриє? Як довідатися, як зазирнеш у чужі душі? Перед цим зупиняється не тільки найвища влада, а й сам Господь Бог. Приходили до мого намету, дякували за ласку, запевняли у відданості, пили за здоров'я гетьманське, а тоді йшли у свої полки і кожен робив, що хотів. І в цьому безберегому морі каламутному я мав бути повелителем, Посейдоном і Амфітріоном? Яке ж далеке воно від збитої плече до плеча когорти, незламної фаланги, залізного легіону римського! Розгойдана безберега стихія пристрастей, хотінь, свавілля. Хто міг це опанувати, для кожного знайти властиве слово, лишаючись і людиною, і гетьманом водночас? Шкода говорити!

Я скликав старшин з усього війська і питаю: що будемо робити далі? Не приховував пригніченості духу, бо після кривавих битв під Жовтими Водами й Корсунем ця пилявцівська химерна баталія видавалася мені якимсь зловорожим знаком.

— Заніс руку, а вдарити нікого! — мовив я до старшин. — Втекли пани перед нами, як перед карою Божою. В таборі їхнім було срібла більше, ніж свинцю, і більше слуг, ніж воїнів. Срібло ми забрали, слуги втекли. Тепер жде нас тільки свинець і самі воїни. Починаючи своє діло святе, стояли ми перед вибором: загинути з ганьбою чи зі славою. Тепер показали всьому світові, що не загинули, живемо і набираємо на силі. Ворог колись був страшний для нас, тепер, хоч зодягнуті в залізо, вмирають, щойно побачивши козака. Немає вже перед нами ні Жолкевських, ні Ходкевичів, ні Конецпольських — самі тільки Тхоржевські та Заянчковські. Сумне видовище. Побачили ми тут, під Пилявцями, що ліпше військо оленів з вождем левом, аніж військо левів з вождем оленем. Сто тисяч утекло від нас, стративши в сутичках, може, якусь тисячу. Знак лихий не тільки для ворога, але й для нас, бо не знаємо тепер своєї сили. Сто тисяч — то ще не весь народ і не все королівство. Можемо йти далі хоч і до Вісли, до Варшави, можемо загнати панів сеймових до Гданська, або й до Нідерландів, чи до французького короля, але чий стане нашої сили і чи є потреба виходити з рідної землі, яка помагає нам кожною билиною, а ворогові — зла мачуха щокроку? Що скаже чесная рада? Чи вертатися під Білу Церкву, розійтися по полках, наводити лад у своїй землі та спочивати од трудів, чи підійти до Львова і визволити весь народ українсько — руський аж до Любліна й Сандомира? Не сподіваюся на думку одностайну, бо ж одностайність існує тільки між мертвими. Коли римський сенат тричі підряд приймав одностайні ухвали, приходили преторіанці й розганяли його мечами. Хіба нам потрібна така одностайність? Хотів, щоб кожен, хто має свою думку, висловив її тут перед усіма.

— А що гадає пан гетьман? — поспитав Кривоніс, який мав руку на перев'язі, бо зачепила його куля під Старокостянтинівом. Був вельми сумний на виду, як і я сам, і щось дивне з'явилося в ньому, аж я не впізнавав свого найхоробрішого полковника.

— Коли скажу про свій намір, тоді многі з вас побоятися суперечити гетьману, і я так і не визнаю про їхні думки, — відповів я.

— Кому б то хотілося втратити голову! — похмуро пожартував Нечай.

— Та вже тільки не тобі з твоїм дебелим гамаликом, — шпигнув його Богун.

— Не знаю, як ти, пане гетьмане, — сказав Кривоніс, — що ж до мене, то мені не кортить ні Львів, ні Варшава.

— Слушно мовить полковник Кривоніс, — мерщій втрутився Виговський. — Війську потрібен спочинок, та й про зиму слід подумати. Поспільству час вертатися до плуга, бо ж по всій Україні ні орано, ні сіяно. Звикнувши козакувати, одучатся орати землю і пробуватимуть жити самим розбоєм та грабунком.

— Одразу видно шляхетську душу пана писаря! — засміявся Кривоніс. — Коли я кажу, що ні до Львова, ні до Варшави не йшов би, то не хочу й стояти табором, а посунув би перше на Волинь, щоб очистити її всю, а тоді, може, й про інше б подумав.

— Чого нам тупцятися! — закричав Чарнота. — На Варшаву веди нас, батьку, і

край! Застукати панство, поки воно тепле, в гнізді!

— Втече твоє панство, Чарнота, як і тут, — сказав я йому, — а в Варшаві лишиться сто тисяч голодних ротів. Чи маєш їх чим годувати?

— Вирізати всіх на пень!

— А коли різонуть тебе? Воїни свободи ми чи простацькі зарізяки? Хочеш стягнути на нас прокляття всього світу? Та й чом би мали ми йти в чужу землю? Свою ще не взяли всю до рук. Тож і видається мені найбільш слухним іти на Львів, бо гріх не показатися під його стінами.

— Коли так, навіщо ж нас питає? — невдоволено зауважив Кривоніс.

— Щоб упевнитися в своєму намірі, — відповів я йому і всім тим, хто виказував незгоду мовчазну або й висловлену, як то зробили Чарнота і генеральний писар. Виговський, мовби заохочуючи полковників до спротиву гетьманським намірам, знов узяв слово і став вилічувати, скільки всього треба для війська і яка тяжка руїна жде нас, коли не повернемо посполитих назад до землі, але тут уже зрізався з ним Чарнота, а я сидів, дивився на пана Йвана, якого купив у татарчука під Жовтими Водами за шкапу, і пробував угадати: друга собі купив чи ворога запеклого, помічника вірного в своїй справі тяжкій чи душу непевну і зрадливу? Тоді ще не міг собі відповісти. Кожного бачив навиліт, душу кожного читав, як розгорнену книгу, а душа Виговського лишалася темною для мене і нерозгаданою, хоч зовні чоловік був найслухняніший, найвірніший і найзапопадливіший.

Кривоніс постачав мене вістями невтомно. Умів не тільки брати укріплені міста, але ще й мав повсюди свої очі й вуха, все знав, все вивідував вчасно, і вже коли запустив вірного свого чоловіка й у королівську канцелярію, то що тут казати!

Львів на путі до Варшави був тепер найбільшим містом, тож слід було сподіватися, що пилявцівські втікачі скупчатся бодай там, щоб захищатися і зупинити нашу силу. Однак пани регіментарі мерщій кинулися до своїх родових гнізд, щоб вихопити з — під носа в козака та порятувати бодай найцінніше з своїх набутків неправедних. Я послав відділи козацькі на Вишневець Заславського та на Броди Конецпольського, однак ні того, ні другого вже там не застали. Конецпольський подався чи й не до самої Варшави, не заскакуючи й до Львова. Заславський тільки попас коней під Львовом і опинився аж під Ржешовом. Остророг наспів до славного нашого города, як найбільшій пахолок, струджений, зчорнілий, без опанчі й шапки пристойної. За ним прибіг і Вишневецький, який у своєму Збаражі полишив усі гармати й припаси, мовби для того, щоб я забрав їх, їдучи на Львів, і додаючи до тих ста гармат, що взяв під Пилявцями.

Про львівські справи писатиме Самійло Кушевич, райця городський, напише він хоч і без прихильності до мене, та все ж правдиво по змозі, про ту облогу писано й ще, то чи й треба мені про неї надто?

Вишневецького після довгих суперечок і намовлянь проголошено у Львові вождем начальним над усім військом. Ярема згодився з нехиттю й осторогою, не вельми вірячи у свою звитяжливість, не захотів брати всю владу на себе і визначив собі в товариші Остророга, що був коло нього, і Конецпольського, про якого й не знав ніхто, де він і Чи

живий є. Зібрано мільйон золотих у монеті й на триста тисяч срібла з церков і монастирів, що мало бути перебите на монету. Маючи такі гроші, Вишневецький зміг найняти собі понад три тисячі війська, а тоді взяв тих найманців і всі гроші й утік разом з Острорргом до Замостя. Як сказано: дали коням остроги і пішли навтьоки зі Львова, що плакав у своїм сирітстві.

Перед Збаражем Виговський за своїм крутійським узвичаєнням пізно вночі після всіх справ, уже стоячи на порозі мого намету, мовив недбало:

— Там у мене чоловік з Волощини пробував.:

— Якись вісті?

— Є вість вельми приємна. Патріарх єрусалимський Паїсій гостює в господаря Лупула. Добратися хотів мовби аж до Москви, та завагався, наляканий козацтвом.

— Хто ж його налякав? — спитав я, щосили гамуючи себе, бо вмить відродилося в душі все, що намагався понищити, спогади болючі й солодкі вдарили в душу з силою такою страшною, що я ледве не застогнав. Патріарх. Мотрона. Її шлюб той гіркий і наше щастя й нещастя... — Хто може налякати. православного патріарха дітьми його добрими й нерозумними? Чи ж ми бусурмани якись?

— Може, й сам господар молдавський, у якого одне око на султана, а друге на короля, — знизав вузькими своїми плечима пан писар.

— Нащо мене про це звідомляєш?

— Гетьман усе має знати.

— Аби ж то все! Хто в нас із старшин едуковані?

— Криса — полковник білоцерківський, Гладкий — миргородський полковник.

— Полковників зоставимо тут. Пораджуся з отцем Федором. Треба вислати патріархові супровід почесний, запросити його до Києва, з тим щоб згодом оберігати його й на путі до Москви. Скажи Демкові, хай добере сотню козаків, зготуй універсал, а старшого знайду сам.

Виговський ще стояв, а я хотів лишитися без нікого і прикликати до себе ту, яку відтручував з пам'яті всі ці гіркі місяці, писар же стовбичив переді мною, перебирав у коротких своїх руках якись марні папери.

— Чого ждеш? — непривітно мовив я йому.

— Подумалось мені: може, написати патріархові про пані гетьманову...

— Пиши те, що велять! Іди з — перед очей!

Прогнав його, все в мені кипіло, ладен був кинутися на Виговського з кулаками. І це на чоловіка, що приніс таку вість! Душа не витримувала нечуваного напруження сил, дві істоти жило й боролось в мені весь цей час: одна діяльна, тверда, скупчена вся на справедливості й великих подіях; друга Сонна, утоплена в пиятиці, мовби вмираюча, боязка і майже нікчемна. Відтоді, як поїхав я з Чигирина, не побачивши Мотрони, хотів думати про неї і боявся, бився об неї, як об м'яку теплу хмару, а вона розступалася, і я лишався з своєю невтоленністю і розпукою. Все життя звик мати перед собою жорстоких супротивників, змагатися, битися з ними не на життя, а на смерть, а тут зненацька найдорощча тобі людина, твоя найбільша любов ставала ніби найтяжчою

ненавистю, однак не було ні любові, ні ненависті, сама непевність, порожнеча, небуття. Що може бути страшнішого!

Виговський приніс мені надію. Патріарх ерусалимський може благословити шлюб з Мотроною, мій шлюб, нашу любов, нашу... Наша вона чи тільки моя? Хіба про це хто думає? Чи можуть жінки любити відомих людей? Може, люблять не їх самих, а переваги й вигоди, які дає їхнє становище, — багатство, владу, силу, славу? Перебираючи все собі, втішаються й пишаться, бо що ж для жінки може бути вище на сім світі! А що мала Мотрона? Чим вона пишалася й величалася? Була безвинною жертвою того шевлюги Чаплинського, тепер жертва пані Раїни, а від мене — ні домагань, ні прохань, ш слова, ні погляду.

Бути б мені не гетьманом, а молодим козаком та кинути все на світі, сісти на коня і дорогами знаними й незнаними — вдень і вночі —

Приїхав вночі, при ясній свічі,
Стук — грюк в віконечко,
Вийди, вийди, коханочко,
Дай коню води...

А де ж те віконечко, яке засвітиться на мій голос, де та рука, що бризне відром, де те все? Шкода говорити!

Уночі пішов я до отця Федора. Застав його перед образами за молитвою.

— Відпусти мені гріхи, отче, — попросив його.

— Бог відпустить.

— Знов скаламутила мені душу пристрасть гріховна, і не відаю, що діяти.

— Хіба любов гріховна, сину? Любов до ближнього звершила незмірно більше великих діл, ніж війна і хоробрість.

— До ближнього, та не до жінки ж!

— А хіба жінка не може бути ближнім?

— Ох, отче Федоре, буває і найближчою, та вже коли стане далекою, то ніщо не зрівняється з тою далечиною! Отримав я вість, що в господаря молдавського гостює патріарх ерусалимський. Хочу запросити його до Києва.

— Богоугодне діло задумав, сину.

— Пошлю сотню козаків добірних для супроводу, а це йшов до тебе, щоб порадитися, кого поставити старшим, та по дорозі й сам надумав. Хотів тебе, отче, а тоді злякався: з ким же лишуся? Десь тут у війську сотникує син київського протопопа Андрія Мужилівського Силуян. З доброї родини і добре навчений. Був серед кращих учнів блаженної пам'яті Петра Могилы, і його ім'я стоїть у книзі "Євхаристиріон, альбо вдячність Петру Могилі? од спудеов гімназіум з школи риторіки". Чоловік такий не осоромить нас перед патріархом.

— Може, й ліпше так. Знає той Мужилівський усі київські нориви і політики, а цим маловажити не слід. Та коли патріарха до Києва проситимеш, то годилося б і самому бути там для повітання, гетьмане.

— Тепер треба думати й про це, отче. Бо й звідки береться думка? Народжують її

потреби.

Імператив потреб, окрім мене, відчував, мабуть, найвиразніше писар мій генеральний, якого я міг поставити перед собою щохвилини вдень і вночі, не питаючи, спав він, їв, здоровий чи недужий, і вже незабаром серед старшин, а тоді й серед козацтва загуло осудливе: "Продався наш гетьман Виговському, все військо заступив ясновельможному писар генеральний!" А що я мав діяти? Колись Демка та Іванця стачало мені, тепер і вони, хоч обох підняв аж до генеральних осавулів, вже не заповнювали того безмежного поля, що звалося: гетьманська влада.

Чи ж треба дивуватися, що ще тоді під Збаражем знов Виговський прийшов перший до мене з вістю, яка видавалася благою, а згодом обернулася на згубу мені й моему народові.

— Пане гетьмане, — мовив писар генеральний, — пробився до тебе крізь ліси й козацьку силу з своїм загоном підкоморій київський Юрій Немирич і проситься на розмову.

— Чого йому від мене треба, цьому підхлібцю лядському?

— Хотів би нагадати, що він з нашого народу і так само гнаний і переслідуваний, як і весь народ наш.

Гнаний і переслідуваний! Це той Немирич, рід якого мав безмежні землі на Волині й на Поліссі, а тоді ще й перекупили собі займанщини на Ворсклі від його впадіння в Дніпро до Кобеляк, Нових Санжар і мало не до самої Полтави! Пушкар, полковник полтавський, зігнав цього Немирича з Ворскла, тепер він блукає в своїх волинських маєтностях та сеймикує в Варшаві, борюючись з паном Адамом Киселем — чий верх буде. Я ще пам'ятав, як цей Немирич здобув собі підкоморія київського в 1641 році. Коли помер Филон Воронич, що був підкоморієм, до королеви Цецілії Ренати кинувся Степан Аксак, випрошуючи собі те становисько. В королівстві все купувалося, тож Аксак виклав три тисячі талярів і вже мав забезпечене собі становисько. Однак гетьман коронний Конецпольський звернувся до короля Владислава, щоб підкоморієм обрано Немирича, мужа високих хідностей, який у часи Марса часто помагав королівським обозам і живою силою, і припасами. Відома річ, які то були часи Марса і проти кого помагав пан Немирич. Проти своїх братів єдинокровних, проти народу українського, з якого сам походив, та про який ніколи не дбав, хіба що прагнучи мати якомога більше підданих з нього. Шість тижнів тривала тоді суперечка за становисько київського підкоморія. Сейм ухвалив, щоб ним був Аксак, але король не прикладав печаті до сеймової ухвали, а послав свого вивідника до Конецпольського, який тоді тяжко хорував. Коли б гетьман коронний мав перейти до предків, король ствердив би сеймову ухвалу, але старий Конецпольський підвівся з свого ложа, знов виставив своє широке черево, отож король, зажадавши од Немирича тих самих трьох тисяч талярів, зробив підкоморієм його.

Отже, чоловік підступний і зрадливий. Як, до речі, і його предки, які, забувши своє походження, покатоличилися, стали шляхтою, не хотіли мати нічого спільного з народом, що з нього вийшли. Єдине, що могло злагіднити моє ставлення до пана

Немирича, — це його аріанство. Він порвав з католицизмом, приєднався до відважних умів, що не визнавали ні папи, ні догматів, вимушений був на час тривалий сховатися навіть у Нідерландах, обстоюючи свої переконання, поєднуючись з польськими еретиками — соцініанами, що мали навіть свої сарматські Афіни в Ракові, де почато вищання *Biblioteca fratrum Polonorum* — цей перший притулок вільнодумства. В Нідерландах цю бібліотеку далі видавав поляк Любеницький, а що Немирич теж утік туди, то виходило, що й він прилучився до грона умів найвищих. Був там українець Синюта і захисник білоруської мови Симеон Будний, який переклав на мову свого народу протестантський катехізис із текстами з Біблії.

Тож, знаючи все те про Немирича, як мав поставитися до звідомлення мого писаря генерального?

— Де він і що той твій Немирич, пане Йване?

— Має високі повноваження, пане гетьмане.

— Від кого ж? Чи не від самого Господа Бога!

— Хоче про те сказати сам.

В моїй волі і владі було слухати чи не слухати того прибудного пана Юрія. Але ж доля і недоля гетьманська в тім і полягає, що стаєш жертвою всіх прибуд.

Став переді мною пан Немирич, блідий, бородатий, в темній делії, вихудлий, здається й не занизький, але руки мав, як і Виговський, дитинно короткі: Чом воно так: хто тяжко працює весь свій вік, порпається в землі, в того руки видовжуються до самих колін, а має він у тих руках своїх хіба що долю нещасливу, на більше й не зазіхає? А ці, короткорукі, з пещеними пальцями, якими ні до землі, ні до води не доторкувалися, хотіли б заграбастати весь світ, і ніхто тому не дивується? Як же се і чому?

Стаяв пан Немирич перед гетьманом всемогутнім Війська Запорозького, дивився гостра й гордо, так ніби я винен йому щось, мовчав, а я так само мовчав, бо хто прийшов, той хай і говорить. Нарешті пан Юрій схилив свою голову бородату в поклоні, мовив:

— Чолом, пане Хмельницький.

— Сідай, пане Немирич, — сказав я йому. — Знаєш про мене все, та й я знаю про тебе, отож не станемо гайнувати часу марно.

— Приймаєш гостей не вельми доброзичливо, пане гетьмане.

— А який ти гість? Мав би сидіти оце на сеймі та викрикувати нового короля, ніж тинятися по нашій землі.

— Здавалося, ніби я теж належу до сеї землі.

— Чим же ти належиш? Займанщинами? Таж тут, що Бог дав, те й відібрав. Надто, що ні твої предки, ні ти сам не вельми шанували нашого брата. Предки покатоличилися, ти став аріанином, десь аж у Нідерландах, казали, шукав свою віру. Як на мене, хто міняє віру, той чоловік навіки пропащий.

— І ти ж, пане Хмельницький, чіплявся колись душею за езуїтську науку.

— Лихо мене чіпляло. Немаєтний отець мій радо пристав на можливість навчити сина gratis⁸⁴, як то обіцяли отці—езуїти. Так і опинився я в їхній школі. Не сидів ніколи

на передніх місцях, де були діти магнатів, які щедро віддаровували за навчання своїх чад, та не опинявся й на "ослячій" лаві (для тугоумних), отож і вийшов звідти з душею нескаламученою і віри своєї не запродав.

— Пане Хмельницький, — поклав Немирич на стіл свої пещені руки, — нащо нам вдаватися в марні конфронтації? Чи не ліпше пошукати спільної мови? Не пробивався до тебе задля марних сперечань, бо не час і не місце на них. Ти вождь козацький, хотів би говорити з тобою як з вождем.

— Козацький чи й усього народу? — спитав я.

— А що народ? Хто його знає? Це ще не нація, бо для цього треба мати государя, двір, дипломатів, значення в світі. Хіба ви все це маєте? Ви тільки козаки. А козаки — то елемент далекі не державний. Введені в державні обмеження, вони неминуче мали стати ворогами, губителями цієї держави. Дивно, як королі цього не могли помітити, ще й вважали, ніби зроблять козаків охоронцями свого маєстату. Однак тепер, коли свавільне козацтво здобулося на свого гетьмана звитяжного, коли воно вперше в діях своїх може подати голос і впливати на долю королівства не тільки руїницьки, але й *compositio inter status*⁸⁵.

Сам же мовив, що козацтво не для злагодження, а для збурення світу постало.

— Коли ж промовляє до нього сама історія, пане гетьмане!

— Ага, історія. Вона диктує всім нам. Моїми вчинками і мислями теж керує імператив абсолюту. Але ось прибігає обідраний посполитий, весь у лахмітті (навіть душа в лахмітті) і кричить: "Нащо тобі та історія, гетьмане? Озирнися довкола! Побач сльози! Почуй стогони!" Ти ж, пане Немирич, приходиш і хочеш, щоб слухав тебе.

— Хочу добра для народу, до якого належу за своїм походженням.

— Знаю ще одного вельможного пана, який має таку саму хіть. Пан сенатор Кисіль.

;

— Не належу до його друзів.

— Знаю. Відомо мені навіть про те, як ти на сеймі звинувачував пана Киселя в дружбі зі мною. Буцім я дав йому запевнення, що маєтності його будуть збережені у вогнях війни козацької.

— То була звичайна сеймова конфронтація. На відплату, пан Кисіль домагався, щоб усі аріани спродали свої маєтки на Україні, як то зробили вони в Пруссях, бо, мовляв, у Речі Посполитій тільки католики можуть володіти землею і підданими. Але я прибув за дорученнями значнішими й вищими.

— Вже здогадався, що не від пана Киселя.

— Не питаєш від кого, гетьмане, бо стікається до тебе в ці дні хіба ж стільки оферт⁸⁶. Та маєш з належною пошаною поставитись до моїх слів, коли скажу, що приходжу від самого короля Швеції.

— Здається мені, що в Швеції нині не король, а королева Христина.

— То так кажеться для зручності, корона ж шведська принесена була до Речі Посполитої Зигмундом Вазою, по його смерті перейшла Владиславу, а тепер, коли вмер і Владислав, — старшому з королевичів — Яну Казимиру.

— Ще б ти сказав мені про московську корону, яку вкрали з Кремля при самозванцях, а на додачу ще й прах царя Шуйського. Коли ховали Зигмунда Вазу, то коло нього лежала шведська корона, на голові була московська, для польської ж і місця не знайшлося. Нащо се все? Приміряють чужі корони до своїх голів вельможних, а кожен народ застається на своїй землі, і не зрушить його з неї ніяка сила. Хіба я не повів би вже давно своє козацтво на панські гнізда за Віслу і не пустив би все таким димом, що й сам найсвятіший у Римі зачхав, та я не хочу відривати народ од своєї землі, бо тут сила його і правда. Яку ж правду приніс ти нам, пане Немирич?

— Маю доручення від королевича Яна Казимира.

— Ото вже мова справжня: від королевича! Слухаю тебе, пане Немирич. Хоч сказати щиро, вважав, що прибув ти не від Яна Казимира і не від брата його Кароля, а від трансільванського воеводи Ракоці. Та, бач, старий Ракоці помер, а за молодого ти ще, мабуть, не станеш триматися.

На блідому лиці Немирича промайнув ледь помітний усміх.

— Пане Хмельницький, Ракоці дисиденти, а корона польська може дістатися тільки католику.

— Гай — гай, пане Юрію. А Стефан Баторій? Хіба не був протестантом, а тоді не перехрестився на католика, щоб одружитися з Анною Ягеллонкою! Забув ти, що Зигмунд Ваза мовив? Задля корони польської можна стати і єзуїтом! Ну, та королевич Ян Казимир був уже і єзуїтом, і кардиналом, тепер, кажеш, зветься королем шведським, а хоче ще й польським стати.

— Запевняє тебе, пане гетьмане, що коли станеш на його боці при обранню і здобуде він корону, то проголосить повну амністію, задовольнить усі вимоги, примножить вольності козацтву давні і закаже ступати шляхетській нозі за Білу Церкву.

— Що ж то й за обіцянки: за Білу Церкву! А я вже Случ перейшов і до Бугу йду, а там, може, й до Вісли.

Немирич пустив поза увагою ті мої слова, поважно вів далі.

— Королевич Ян Казимир, як ти, певно, помітив, пане Хмельницький, не допустився ніяких ворожих посуень щодо козацтва. Кароль Фердинанд своїм коштом виставив уже проти тебе дев'ять тисяч найманців, обіцяє утримувати понад десять тисяч їзди кінної. Його підтримують хіба що такі нерозважливі голови, як Вишневецький. За Яна Казимира стоять усі наші мужі державні, з — поміж них сам канцлер Оссолінський і Радзівілл. Папський нунцій Торрес має лист до сейму від його святобливості.

— І папа наважується назвати ім'я того, хто любий його серцю? Не боїться прогадати?

— Папа висловлює сподівання, що сейм увінчає короною природного королевича.

— Вельми обачно!

— Однак нунцій має повноваження від себе сказати слово на користь Яна Казимира. Так само посла короля французького д'Арпанжон і друг пана гетьмана граф

де Брежі...

— А також посол від королеви Христини, і від цесаризиків⁸⁷, і від електа Бранденбурзького, і, мабуть, від султана Мехмеда... Така компанія знатна, що куди вже там простому козакові з своїм вусом!

— Пане гетьмане, ти засвідчив свою силу перед усією Європою. Королівство стоїть безборонне і сподівається хіба що на Боже заступництво. Чи треба казати, як багато важить сьогодні твій голос?

— Ага, сьогодні?! А взавтра? Знов почнеться те саме, що триває цілих сто літ? Пан Кисіль шле мені брехливі листи, а в сенаті обмірковує, як розчавити шляхетським чоботом мою голову. Мабуть, чув ти, як він розпинався на сеймі: "Я польський дворянин і сенатор. Предки мої, хоч руські, та Свентольдичі, які своїми радами й прикладом з'єднали дворянство роксоланське з тілом Речі Посполитої. Я нічого спільного не маю з бунтівниками: там немає шляхти". А я маю слухати всіх тих брехливих сирен? Гай — гай! Ти прибився нізвідки з голими словами — і я маю вірити? Бачив мій табір, пане Немирич? То не слова, то жива могутність народу цілого! А ще підходить орда з Тугай — беєм, моїм побратимом. Чи нам досить слів? Я йду туди, куди йшов, і нависатиму над панством, як меч караючий! Передай про се тому, хто тебе послав. І запевнень твоїх мені мало. Від короля Владислава мали ми листи з королівськими печатями, а Потоцький потоптав і ті печаті. Шкода говорити! Хай пришле мені Ян Казимир своїх послів туди, де я буду. А вже тоді подивлюся. Йду туди, куди йшов!

Виговський тоді змовчав, про Немирича мови не заводив, та за кілька днів поставив переді мною нового гостя.

— Прибіг твій хрещеник переяславський, гетьмане, — сказав безвиразно.

— Як зветься? Хто такий?

— Каже: Павло Тетеря. Мовляв, ти його батько хрещений.

— Тетеря? Ну! Де ж він?

— Зараз буде. Та тільки лячно мені, гетьмане, стає, як погляну, що відтручуєш од себе людей задних. Не сталося б того й з хрещеником твоїм. Він — бо теж шляхтич індегнатований і, здається, освічений вельми, може, як і пан Немирич, якого ти прогнав од себе ні з чим.

— Ні з чим? Як то? А голова на карку — хіба то вже така малість? Одне моє слово — і козацтво б розшарпало його на такі шматки, що й у день Страшного суду ніхто не позбирав би до купи. Прийшов до мене цілий, відійшов теж цілий.

Виговський мовчав осудливо. Не наважувався встрявати в суперечку, але й од свого не одступався. Стояв, мов докір моїм учинкам нерозумним. А що ж розумне? Чи тільки те, що вважає мій писар генеральний? І я мав не відпускати того пройдисвіта з пустими руками, а мерщій вручити йому свої універсали гетьманські на підтримку елекції Яна Казимира? Тоді хто ж обере короля — гетьман Війська Запорозького чи пан Немирич та пан Виговський? Коли вже я надумав, то споряджу на сейм своє посольство козацьке та й звелю: чиніть так, а не отак — та й по всьому. Чи, може, хотів би спрямовувати

руку гетьманську, пане писарю? Закороткі руки Бог тобі дав!

Рвалося все це з мене, та я гамував ті слова в собі, тільки важко поглянув на Виговського, а пан Іван мовби знітився, і засовався на своїм стільці, і навіть засоромився на своє натренство. Коли б же вмів я прозирати будущину не тільки всього народу, а й кожного, передовсім усіх тих, ким оточував себе, в кому хотів мати опертя! Побачив би я тоді, як над могилою моєю пан Виговський видере булаву з рук мого сина нещасного, а тоді, розмахуючи булавою, понищить усе найсвятіше, зроблене мною, оббреше мене і мій народ, примилвшись до старшини продажною обіцянками нобілітації всіх у шляхетство, спробує відірвати Україну від Росії, а його вчений радця пан Немирич, пускаючи в хід своє красномовство аріанське, вимальовуватиме перед зодягненими в свитки посполитими райські видива свобод умислових, університетів, гімназій, друкарень, нічого не пошкодує, аби тільки вернутися з пісних поліських земель на жирну полтавську чорноземлю. Чом не прислухався я до слів простосердного, але мудрого Мартина Пушкаря, полковника полтавського, який уже в Чигирині мовив про Виговського: "Побачите, що з тої іскри за вогонь вознітиться!"

Чому ж те, що ми народжуем, нас з'їдає? Як самиця павука, що починає жерти самця, щойно він береться її запліднювати, і жорстока ся любов неминуче кінчається смертю того, хто кладе початок новому життю. Вгніздившись, мов жирні воші на багатому ковнірі, всі оті, народжені мною, виговські з'їдають мене, жеруть, мов гусинь серед зеленого листя, мов шашіль, що забрався в дубовий креденс, мов хробак, який розкошує в тілі вбитого героя, — ненажерливі, захланні, суцільні роти, горлянки, бездонні провалля невситимості.

Виходило, що я оточував себе негідниками і всіляко відтрочував народ, який мене возвеличив. Чи вже воно так ведеться споконвіку, що народ завжди жертва зради? Споконвіку пишуться закони, які передбачають найжорстокіші кари зрадникам, але карають не тих, що треба. Головні зрадники сидять у палацах і спихають гнів усезагальний на малих, часто нещасних людей, що опинилися в безвиході. Згряя посіпак. Згряя...

— Поклич пана Тетерю, — сказав я Виговському втомлено.

Може, хоч цей не буде отим хробаком! Бо й не схожий нічим на виговських і немиричів, високий, вродливий, брови врозліт, як у мене, очі ясні, постава горда. Кинувся до мене, ледве стримуючи схлип:

— Батьку!

І я пустив сльозу, обіймаючи свого хрещеника, якого вже давно не бачив.

— Де ж це ти обрїтався, любий хрещенику мій!

— Дивився, як казав колись ще Горацій, *quid velit et possit rerum concordia discors*⁸⁸, — мовив Тетеря.

— Хвала, хрещенику, — всадовлюючи його до столу і наливаючи доброго сікеру⁸⁹ козацького, мовив я. — Не марнував часу, вхопив дещо з сього світу, скупого й неподільчивого. Стратив тебе з ока давно вже, тепер тішуся, що здоров еси, та ще й у добрих гуморах, як бачу.

Тетеря похвалив сікер (і це мені вельми припало до смаку, бо не прималювався мерщій до гетьмана), розгладив вуса свого молодого, але досить густого й пещеного, став розповідати про свої літа навчань і мандрів великих, що навіть я міг би позаздрити, аби був молодший. Навчався в Мінську в уніата Суші, який згодом став холмським біскупом. Учився добре, бо мав міцну пам'ять, а вже ж од отців—езуїтів ведеться, мовляв, знаю стільки, скільки пам'ятаю. Пан гетьман мав науку в езуїтів, то знає, як се вони притискують у пам'яті, прагнучи всіх своїх виучеників зробити, може, й філософами.

— З мене, мабуть, не зробили філософа, хрещенику, — сказав я йому. — Бо й що таке філософ? Як каже Платон у п'ятій книзі "Держави", філософи це ті, які люблять те, що знають. А є ще філодокси, які люблять те, про що мають свою думку. Я звик мати думку про те й про се, отож називаю себе філодоксом.

Ну, то гаразд. Як ученик з камінною пам'яттю, він, Тетеря, від Якова Суші перейшов на подальше навчання до Празмова, маєтності впливових панів Празмовських на Мазовші. Рекомендував його до них родак їхній, воевода мінський Геден Раєцький. В Празмові заприятелював з Миколаєм Празмовським, своїм однолітком; коли той мав їхати до Риму для своєї освіти, то взяв і Тетерю. Там близько зазнайомилися з королевичем Яном Казимиром.

— Може, й ти посланий до мене від королевича? — подивувався я.

— Та де, пане гетьмане! Мене відправлено з Риму вже он коди. Нікого й не бачив з своїх покровителів. Був регентом канцелярії гродського суду у Володимирі—Волинському, тоді перейшов на службу до брацлавського каштеляна Габрієля Стемпковського в Луцьку і став аєнтом рукодаїним у його справах. Тепер забрав усі папери Стемпковського й прибіг сюди, бо ті папери можуть знадобитися для вилічення кривд шляхетству.

— Ах, мій хрещенику, — сказав я йому. — Що ті твої папери? Маємо їх цілі пудра. Гарби могли б ними наповнити, чи в паперах наші кривди? В душах наших. Добре, що прийшов до мене. Зостанешся з нами, чи як? Не тягне тебе до твоїх рукодаїних?

— Чого б же біг, батьку?

Розчулився я тоді, мов перед рідним сином, взяв Тетерю, пригрів коло самого серця, як і Виговського, а вийшло Що? Шкода говорити! Може, й тоді, коли б козаки не спалили Луцька, то не прибіг би мій хрещеник до мого табору, а лишився б коло своїх панів. Хочеш думати про людей як ліпше, надто коли носив чоловіка ще до купелі церковної. А що ж виходить? Я не вельми клопотався здібними й освіченими. Здібного помічає народ і виставляє наперед себе, як Бога в хмарі супроти лих і стихій. Так було названо мене. Відтоді я вже не шукав здібних, бо треба було мені слухняних, окрім тих, кого мав. З усіх старшин лиш небагатьох мав освічених, серед них Виговського, Гладкого, Тетерю, Іванця Брюховецького. І саме з освічених згодом вийшли найзрадливіші (хоч були ж там, і такі чесні мужі, як Богун, Бурляй, Вешняк, Мужилівський, Пушкар). Виходить, освіченість ще не забезпечує порядності й вірності. Чоловік може бути й пам'ятливим, а лишатися нікчемою й плюгавцем. Якби вони

зрадили мене живого, як то зробив Семко Забудський, — це ще не так було б страшно. Але вони зрадили мертвого, потоптали пам'ять і діло святе, ті ж, що топчуть пам'ять, не гідні зватися людьми. Це породження ехидни.

Система, створена генієм, мала управлятися нікчемами. Шкода говорити! Чом не був я такий мудрий, як цар Соломон, що розумів не тільки мову й мислі людські, але й голоси звірів і птахів. Щоправда, завдяки чарівному кільцю, яке мав. Але в гніві викинув те кільце, коли соловейко проспівав йому, що його зраджує дев'ятсот дев'яносто дев'ята жона. Відтоді всі шукають те кільце, а знайти ніхто не може. То хто ж осудить мене в моєму засліпленні владою?

Я взяв Тетерю, послав писарем до Виговського, згодом настановив його полковником переяславським, був він моїм послом найдовіренішим і до Царгорода, і до Москви, бо вмів сказати слово, вмів кланятися, усміхатися, а коли треба — тримати горду поставу, — посол що осел: везе те, що накладуть на нього. Я втішайся з свого хрещеника, і ніхто не міг сказати мені, як зрадить він мене по смерті. Ніхто, навіть Самійло з Орка.

Я підходив до Львова, до великого города нашої з Самійлом юності, все в мені переверталось від спогадів, і Самійло приходив до мене тоді ночами, і ми довго бесідували. "Поговоримо про десять заповідей і про розлиття крові, гетьмане", — казав він. "А може, ліпше про кобзарів і про несамовитість їхніх сердець, яка перейде в віки?" — мовив я.

Так і велися наші розмови. То він підкладав мені мою парсуну роботи невідомого козацького маляра, то якийсь лист, то вість, то рядок з думи, часом і мною самим складеної, то читали ми платонівські діалоги, які переривалися гнівними інвективами Скарги і цитатами з православних отців, які достосовуючая до своїх потреб слова запеклого езуїта з таким спритом, що позаздрити міг би сам Господь Бог.

Тоді читав мені Самійло з "Катехізису" Петра Могили. "Питання: яка розниця mezi власностями персональними, а тими, которії до істности належать? Отповідь: власности, которії належать до істности, значать единого Бога биті, единої натури, маестату, вельможности. А овії зась, которії персональні, суть в единім бозтві, значать трьох персон роздільность і непоміжаніє, таж іж единої персони власность другої придаватися не может".

— Мала втіха, брате Самійле, від тих словес, — казав я йому. — А як мені бути далі?

— Ніхто не скаже тобі того. Роби, що задумав. Судитиме ж тебе вічність.

— Яка ж вона далека й неприступна, а чоловік слабкий. Та й ще. Хіба не сказав колись великий поет: таємниця людської душі важливіша за всі таємниці всесвіту.

Він не зробив душу своєї Лаури великою, хіба що возвеличив своє кохання до неї. Та не завжди це згадується. А є велич, яка супроводжує людей упродовж усієї їхньої історії. Ти став на сей шлях і маєш вистояти.

Так я став під Львовом восени 1648-го.

Великий чотирикутник між гір, лісів, річок, обведений двома рядами мурів, з ровом і валом між ними. Двоє воріт вело в город: Краківські й Галицькі, та ще в зовнішній

стіні було дві хвіртки: босоцька коло волоської церкви і єзуїтська біля єзуїтів, та сама, що стеріг її колись для мене Самійло в час моїх відлучок. З півдня захищав місто своїми мурами монастир бернардинів, зі сходу — монастир босих кармелітів. На заході лежало болото малоприступне, на півночі був нижній замок. У самому городі біля півтисячі місць на кам'яний дім у три вікна, кожен той дім займало три родини. Однак найбільше мешканців було в передмістях, де налічувалося понад півтори тисячі домів, окрім монастирів, церков, винокурень, пасік, садів з віллами. Місто найбагачше в королівстві, багатше за Варшаву й Краків, багатолюдне, дивне своєю наукою, мистецтвами, ремеслами. Чи я мав намір здобувати се місто? На мене хотіли справити враження під Пилявцями панове шляхта, тепер враження хотів справити я сам. Обступило моє військо Львів *circa circa* 90, окрило всі поля і гори. Міг би взяти цей город одним приступом, але не велів того робити. Послав полковника з шляхтичів Головацького, який передав нам недавно Острог, з листом до городян, обіцяючи їм мир і злагоду і радячи відчинити брами своїм братам єдинокровним. Вишневецький хоч зв'язався з міста, однак залишив комендантом старого артилериста Арцішевського, який воював і в Європі, й на антиподах, а тепер повернувся додому, щоб доблесно вмерти. Тож пан Арцішевський сказав міщанам, що не поступиться козакам, і мені була дана відповідь ухильна. Мовляв, ми не відтрчуємо вашої дружньої руки, коли вона щира, та не можемо входити в спілку з Військом Запорозьким, поки не буде обраний король Речі Посполитої.

Хоч відповідь була несприятлива, душа моя грала, я звелів своєму конюшому Петру Дорошенку засідлати білого коня і з старшиною рушив в об'їзд львівських стін, і ось тут хтось стрельнув з тих стін, і куля вдарила під ноги моєму коневі.

— Гаразд, — мовив я. — Коли так, то полякайте трохи львівських міщухів, товариші—браття!

Я став за милю від Львова в Лісеницях, а полки козацькі злегка натиснули на місто. Одні на Гончарній вулиці коло кармелітів, другі на Галицьку браму, треті на бернардинів. Можна було б узяти город в один приступ, та я відкликав полки і послав під мури міські трубача, який лишив на списі лист з умовами почесної здачі. Я не дозволив війську нищити передмість, узяв під опіку водоводи, стримував орду від приступів. То й що ж? Бернардини стали розпускати чутки, ніби козаків стримало видіння в хмарах святого Яна з Дуклі (мовби ми не мали власних святих!), тоді вислано з міста найманих підпалювачів, які в одну ніч з четверга на п'ятницю запалили всі передмістя. Зроблено те нерозважливо й без потреби. Мовляв, щоб не дати притулку козакам, які вривалися в незахищені доми й храми, лили священикам на плечі горілку, підпалювали, вимагали скарбів. Писатиме згодом про те міський голова Зебринович, харчуючись чутками, геть забувши про те, що той, хто бере до рук перо, має слугувати правді, а не марним пересудам і чорним наклепам.

Хотіли спалити козаків, а спалили своє добре ім'я. Скільки зрозпачених, нещасних людей, скільки смертей, убогства! Стогони, зойки, жах. Чорні птиці металися над пожарищами, мов чорний попіл пекельний. Тільки дощ згасив те, що не догоріло, люди

ж металися то до козаків, то до міста, не було їм ніде притулку, рятувалися в церквах, у монастирях, так набилося повно і до отців бернардинів, і ті влаштували трапезу для нещасних. Католики саме справляли піст, у православних він мав бути згодом. Тож бернардини поставили два столи — один з скоромним, другий з пісним. Хто русин, хай їсть м'ясо, хто католик — для нього трапеза з рибою та олією. Тоді стали викликати русинів по одному ніби для якоїсь розмови. У дворі монастирському був глибокий колодязь, званий бердиш. Монах підводив туди чоловіка й казав йому: "Глянь у бердиш, русине". Той нахилив голову, а бернардин, що стояв з другого боку колодязя, рубав його по шиї. Тіло вкидали в колодязь і кликали наступного. Нарешті ті, що за столом, схаменулися, хтось підглянув, що коїться біля колодязя, всі кинулися геть, перебралися через стіну, прискочили в козацький табір, сказано було про сю подію мені, і я в страшному гніві готов був спалити все місто. Та згодом опам'ятався і послав попередити всіх православних, щоб ховалися в своїх церквах, а не в католицьких. Кривоносові ж, який стояв перед Високим замком і рвався здобути його, сказав, що може тепер се зробити. Кривоніс вигнав з Високого замку нікчемну залозу, яка там залишалася, встановив гармати, і тепер козаки могли б курей на міському ринку стріляти, та я велів гарматам мовчати або ж пострілювати тільки для пам'яті, бо у Львові одне вікно дорожче якого — небудь іншого українського міста.

Я спорядив отця Федора з листом до львівського магістрату, вимагаючи окупу в двісті тисяч червінців для вдоволення орди, яка прийшла з калгою — султаном, Тугай — беєм і Пін — агою. В городі вже не було грошей, всі забрав Вишневецький з своїми пилявцівськими втікачами, ледве налічили 16 тисяч золотих. Отоді просити за Львів прибув до Лісениць мій колишній навчитель риторики з єзуїтської колегії отець Андрей Мокрський.

Дивно, як вік зрівнює людей! Тоді, багато літ тому, для нас, недорослих, отець Мокрський видавався мало не старим, а тепер виходило, що мало не дорівнюється мені віком. Чи то вже отці—єзуїти заволоділи й таємницею молодості, як заволодівали вони всіма таємницями душ і світу? Коли вісім років тому випустили вони до століття свого ордену книгу "Картини першого віку Товариства Ісусового", то взяли до неї гаслом слова Ісайї: "Царі й цариці лицем до землі будуть кланятись тобі. Ти будеш насичуватися молоком народу і груди царські смоктати будеш. І народ твій навіки успадкує землю".

Про отця Мокрського мав я спогади не найгірші. Ясна річ, він примушував тоді нас читати тексти Квінтіліана і Августина, однак знаючи, що нудьгою сердець не завоюєш, знайомив з великими язичниками: Цицероном, Горацієм, Сенекою, навіть з Овідієм. Мабуть, за ці роки Мокрський став уже професором чотирьох обітниць (тоді ще був лиш духовним коад'ютором), бо ж члени ордену твердо дотримувалися свого девізу "Amplius! Amplius!" — "Далі! Далі!" За своїми учнями вони стежили все життя, раділи за них навіть тоді, коли не вдавалося повернути в свою віру, бо ж однаково вважали, що сума успіхів у світі величина стала, отож покористатися з них можуть тільки мудрі й спритні, а себе залічували до наймудріших.

— Що ж, отче, — після повітань з своїм давнім навчителем мовив я до Мокрського, — хоч і виприсував я з — під опіки вашого товариства, та, бач, справдив сподівання, які покладалися на нас, новіціїв. Маю найвищу владу! А до влади ж єзуїти рвуться більше, ніж до багатства, і незмірно більше, ніж до знання. Хоч вам я завдячую саме знаннями.

— Сину мій, — прикрив очі повіками Мокрський. — Найбільша влада — в свободі. А хіба ти нею володієш? Вся в руках черні, що бушує, як море, а ти лиш утлий човник на розбурханих хвилях. Хіба, коли б мав справжню владу, став би так утискувати нещасне місто наше?

— Свобода — це право сміливо ставити запитання, як Іов! — вигукнув я. — Таємниця свободи не в Божій мовчазній всемогутності, а в людському крику незгоди. Народ подає голос, а я — його уста, В народі виникають потреби — я їх називаю. Чи це вже так зле? Хіба не узгоджується з прийнятим у вас терміном *gratia safficiens* — достатня благодать?

Отець Мокрський несподівано заплакав. Цей високий, суворий чоловік, що, здавалося мені, в сухих очах своїх ніколи не мав і сльозини, плакав одверто, невміло, мовби по — дитячому, аж мені зашпигало в носі, і я взявся заспокоювати старого.

Він став розповідати про бідування Львова. Про те, як обідрав Вишневецький вірменів і євреїв, витягуючи гріш *ab intimis*, просто кажучи з — під душі, як збирали срібло й золото з церков і монастирів, як перебивали на гроші безцінні чаші сакральні, дарохранительниці, оклади книг. Як діти, осиротілі в час пожежі, і всі оті нещасні погорільці частково *per inopiam victus*⁹¹, частково від холоду і негоди на вулицях вмирили і по сей день вмирають.

Я теж плакав, слухаючи отця Мокрського, однак відав гаразд вельми, що ні мій приятель Тугай — бей, ні мої старшини не відступлять звідси, поки не отримають те, що хочуть.

— Не вмію допомогти вам, отче, — сказав Мокрському. — Дам тобі універсал охоронний, хай пришле місто до мене депутацію для переговорів, а я покличу старшин своїх на раду. Що з того буде — ніхто не зможе сказати.

Отець Мокрський завів ще раз мову про церкви й вітварі, та я не дав йому докінчити. Сльози мої вже висохли, в душі пекло, стала перед очима вся земля наша.

— Не докоряй мені вівтарями, отче, — попросив я Мокрського. — Багато хто мені докоряє нині, а я стою безборонний і приступний для слів всіляких. Пан сенатор Кисіль писав мені нещодавно під Пилявці: "Невже для тебе немає на небесах всевидячого Бога? Чим винна ойчизна, яка тебе виховала? Чим винні дома й вівтарі того Бога, який дав тобі життя?"

А я хотів спитати і пана Киселя, і всіх інших, хто мене тепер звинувачує в гріхах. Де ж були ви всі, коли мордовано мій народ? Чом не згадували тоді про дома і вівтарі?

В тій самій простій селянській хаті, що стояв я в ній під Львовом, була в мене безсонна ніч, одна з багатьох таких ночей, коли я замкнувся від усіх, сів на лавку, підперши двері спиною, співав, пригравачи собі на кобзі, Думи давні й мною складені, а

тоді якось зачепився за слова:

А котрий чоловік отцеву й матчину молитву чтить — поважає,

Того отцева — матчина молитва зо дна моря винімає.

Де те море тепер? Віддалявся од нього більше й більше, роками й відстанями, — чи й забачу ще колись, чи заграє воно мені крутою хвилею.

Та зачепився думкою розтривожено не за море, а за оті слова про молитву отцеву — матчину.

Віра народна.

Отець Федір, коли повернувся з міста, то сказав:

— Помисли, гетьмане, чом не отворили тобі брами єдиновірці. Православних там більше, ніж схизматиків латинських, отже ж, переважили не вони. Чом би то?

— А ти що скажеш, отче? — спитав я його.

— Сказав уже, а ти помисли. Прийшов під Львів, стоїш, і брам тобі не отворяють. А Київ одчинив би всі ворота, таж ти його обминаєш.

Думати припадало гетьману. Привілей, обов'язок і кара. Львов не всякому здоров. Не всякому. Не помогли мої запевнення. Город не відкрив мені брам, душі теж не відкрив. Біг до мене люд звідусюди, з усієї України, з Білорусі, з Дону і від московських воевод, бігло так багато, аж треба було щоразу перекроювати полки, побільшувати їх число, наставляти нових та нових полковників, вже й не знав їх усіх у лице, чув самі наймення. У Львові вже не біг до мене люд. Стояв я на межі світу католицького і православного, і вже не досить тут було того, з чим ішов досі. З одною правдою навпростець не підеш. Козацьке безбожество допомгло мені очистити Україну від шляхти, і я гадав, що в тім найперше поміг мені розум народу, до якого я звертав свої слова. Я вважав, що розум — то єдиний посередник між людиною й світом, а тепер виходило: ще й віра. Її можна відтручувати на час, од неї можна відмовлятися, як це робили ми в школах, беручи від католиків та уніатів латинство і відкидаючи їхні догмати. Але зовсім знехтувати незмога, бо над людиною тягар абсолютних заперечень, категоричних протиставлень, чистість спротиву і нескаланих обітниць. Беручи владу до своїх рук, народ забуває навіть про Бога. Та згодом він помічає, що влада знов у руках небагатьох, і тоді шукає порятунку на небі. Чи ж мені ждати цього часу, чи самому попередити те, що має неминуче настати, і ще ж не знати де, коли і як?

Я сидів до самого досвітку і ждав Самійла. Чи то він прийшов, чи було тільки моє марення?

Я питав Самійла:

— Чом же не сказав мені про віру? Називаєшся духом моїм, а мовчиш.

— Для духу не досить віри, — казав він. — Дух обіймає незмірно більше, і не віра в ньому головне, а пошуки істини й устремління в будучину. Хто починає з віри, тому загрожує війна безкінечна. Поглянь в історію. Столітня війна. Війна Червоної та Білої троянд. Тридцятилітня війна в Європі між католиками й протестантами. А війна між світом християнським і мусульманським? Коли почалася? Віки цілі триває, кінця ж не

видно. Коли заприятнився ти з ханом кримським, що казано в церквах? "Аже не статечная приязнь вовку з бараном, так християнину з бусурманом". Кожен Бог несе поперед себе свою правду, а чоловік стоїть посередині, — марна іграшка, жертва долі й темних сил. У одних Бог є, та вони не хочуть у нього вірити, а другі й хотіли б вірити, та не мають Бога. Твій Бог — свобода. Ти йшов за ним і добре йшов, Богдане.

— Гей, брате Самійле, відаєш вельми гаразд, що влада не дається до всіх рук одразу. Вона як жінка, що може належати тільки одному чоловікові. Тоді що ж таке свобода? Це вічна загроза владі чи бодай намагання звузити її можливості. Віру тому й вигадано, що нею можна щедро обдаровувати всіх. Та послухай, що кричать довкола. Кожен має своє ціле море бажань, вимог, надій. Тільки єдина віра дає мову загальнозрозумілу.

— Чому ж не спробував обдарувати?

— Вважав, що то справа священників, а тепер бачу: моя теж. Ще не знаю, з якого кінця почати.

— Почни, як починав. Знов відійди на Україну, почни обсилати універсалами городи й села, постав церкви скрізь, де їх немає.

— А школи? Наш народ неписьменний. Митрополит Іов Борецький казав, що ліпше поставити одну школу, ніж три церкви. Чуєш: митрополит київський! А я — гетьман. Маю дбати не так про душі, як про розум народу. Але ж і про душі, виходить, теж. А як? Хто скаже?

Самійло не відповів мені. Він зник, натомість прийшов до мене один замучений з тої трапези русинів у львівських бернардинів. З одягу й мови було видно, що се простий чоловік.

— Куди тепер підеш, гетьмане? На Варшаву?

— Піду до Замостя і стоятиму там, щоб обрали королем того, кого я хочу. Треба — то підійду й під саму Варшаву. Для враження, як кажуть пани.

— Кажеш: — пани. І скрізь проголошуєш, ніби йцеш проти панів. А хто ж самі будете, панове козаки? Скільки поміж вас шляхти? Перебігає вона до вас без різниці статі, навіть і панни перевдягнені. Деякі гербові, одпущені на волю козаками, не хочуть вертатися на сторону польську. Деякі стали вже й доводцями козаків, і ти закріплюєш за ними своїми універсалами їхні маєтності в Україні. Скільки в твоєму війську окозачених шляхтичів? Виговські, Недашковські, Ущапські, Кубилінські, Кончаковські, Сингаївські, Пашковські, Закусили, Меленевські, Барановські, Мишковські.

— Що ж у тім лихого? А Хіба хлоп польський не шукав захисту в наших степах, рятуючись од здирства своїх панів! мабуть же, чув ти "Лямент хлопський":

Бяда нам велька на те наше пани!

Праве нас лупион з скури, як барани.

Що ж то за життя, коли на кожних 6–7 хлопів припадав сторож з карабелею коло паса! І кожен десятий — шляхтич! Камінь на шиї народу! Ото й утікали всі до лясу, та й у наші стеги.

Занурювався польський хлоп у стеги, в чужий люд, змінював ім'я і міняв віру,

присвоював мову нашу, збагачував народ руський вшистек. Не проповіді Скарги і не вірші Кохановського вже слухали вони, чарувала їх пісня наша, лагідність душі, вишневий цвіт і небо вишневе. Що ж у тім лихого? Магнати українські, всі оті збаразькі, острозькі, четвертинські тягнули на захід, хлоп польський на схід; там скупчувалося панство, тут — хлопство. Тепер ідемо купно за свободу проти захланної шляхти і вже не питаємо, як вона зветься.

— Хто ж будете самі, гетьмане? Хіба в твоїм війську не ділять козаків од посполитих і хіба не навертають твої полковники посполитих до плуга, мов скотину безсловесну? Козаки, може, ще й гірші за нашу шляхту. Заволоділи Україною, як мамелюки Єгиптом, і правлять нею з шаблею і нагаєм у руці. У нас паном може бути тільки католик або уніат, а у вас — козак. То й що? Рівними люди можуть бути тільки у вірі. Піднімися, гетьмане, за віру, тоді підуть за тобою всі і станеш ти непереможний. А так — один іде, а другий жде.

— Хіба ж я не за віру?

— З чого це видно? Обминаєш Київ. Досі не вклонився його святиням. Тупцюєш довкола безіменних містечок. Львова не зачепив. Пожалів єзуїтів. Хіба від народу що приховаєш? Ми вбиті за віру — чи ти захистив нас?

— Ти несправедливий щодо козаків.

— Мертві завжди справедливі, гетьмане.

Так я пішов од Львова з великим сум'яттям у душі. Ніхто не помітить того. Лічитимуть, на скільки тисяч дарунків дано Хмельницькому, а на скільки Кривоносові⁹².

До цього опису можна б додати ще зойк душі купецької (із записок львівського купця Андрія Чеховича): "Велика ціна окупу, важезна брила золота, але ще більша пащека лакомства поганського. Страхітливіший шлунок, аніж у страуса, пожадливіше пожираючий вогонь хтивості й невситимої жадоби, аніж у саламандри, яка вогнем харчується. Що ж чинити з таким смоком? Як наситити таку отхлань!"

Може, були ми й захланні, жадібні тоді. Та як же нам стачило б того тягаря незносного? Чи це може оплатитися і окупитися?

Даси коневі полови, буде робити поволі.

Скажуть: многі вмирили і не мали нічого, а ти послав сина в Чигирин з кількома десятками возів, повних багатства. А я скажу: часом умерти простіше і легше, ніж жити.

Мої невіграні битви. Про виграні відомо все. Хто любив завжди ставити своє військо так, щоб ударити на дві або й на три сторони. Хто розбивав ворога на поході, не даючи скупчити сили. Хто спритно використовував засідки. Хто грав місцевістю, спихаючи неприятеля в суточки. Хто вмів й навмисно провокував амбіції людські, і тоді всі в його війську рвалися наввипередки. Хто прославився тим, що не полишав на полі бою жодного пораненого, тому йому вірили, як рідному батьку. Хто мав щастя битви найпершої, і вже тоді перемоги самі йшли йому до рук. Хто вмів налякати ворога, обдурити, запаморочити голову, вдати з себе простака або ж приголомшити

навальністю і пихою.

Перед битвами невинними безрадно розводять руками. Надто коли сили геть не рівні, коли перевага одної з сторін приголомшлива, коли полководцеві перемога сама йшла до рук, а він одвернувся і відступив, так ніби подіяла на нього якась незнана вища воля.

Ніхто ніколи не збагне, чому я не став брати Львова, ще незбагненнішим буде моє стояння під Замостям.

Я рушив на Замостя з — під Львова, отримавши викуп з міста в грошах і цінних набутках всіляких, щоб мати змогу відпустити орду, бо заносилося вже на близьку зиму і прогодувати стільки коней несила.

На Замостя посунув я військо своє величезне, йдучи слідом Вишневецького, який там засів, і аби ближче стати до Варшави, створюючи потрібну мені опресію⁹³ на шляхту при елекції короля. Обіцяв Кривоносові, що віддам йому запеклого ворога його Ярему, а сам десь у глибині душі відчував мало не таку саму розбентеженість, як і тоді, коли йшов до Львова. Був я десятилітнім хлопцем, коли помер. господар і будівник Замостя великий канцлер і гетьман Ян Замойський. Король Стефан Баторій любиш казати: "Я паную над людом, а Бог — над сумлінням". Гетьман Замойський, мабуть, панував і над сумлінням самого Баторія.

Вчив короля любові до своїх підданих, яких той, власне, й не знав як слід: "Можна з поляка Александра, а з литвина Геркулеса зробити. Любові тільки для цього треба". Любов ту розумів Досить обмежено, бо розпросторював її тільки на землю Ягеллонів. Мовляв, усі провінції наші втішаються рівними правами, жодна не несе додаткового тягара, тож варто постаратися про здобуття земель, які можна буде обтяжити таким тягарем, щоб полегшити метрополії. Як умів Замойський обтяжувати чужі землі (надто ж мою), видно було, коли став будувати Замостя. Дива розповідали про місто. Стіна така широка, що вільно могла на ній розвертатися карета, запряжена шестериком. Палаці, костьоли, ринки — все з мармурів привезених, і все зроблено найліпшими художниками і майстрами. В Замості відкрито третій, після Кракова й Вільно, університет у Польщі. Керував ним Себастьян Кльоновський, автор "Фліса" і "Роксоланії". До Замойського горнулися філософи, історики, юристи, він був здружений з Яном Кохановським і Шимоном Шимоновичем. Замостя стало взірцем мудрості, краси, багатства, пишноти.

Власне, тепер од колишньої слави мало що лишилося, окрім пихи й пишноти, та хіба іноді спогади не дорожчі за те, що є насправді?

Я йшов під Замостя майже в радості. Був ті дні привітний і ласкавий, до мене легкий мали приступ полковники, кожному я обіцяв те, що той просив. Полки йшли до мене від Львова грізні й страшні своєю численністю, йшли з незліченними табунами коней і рогатого бидла, прилеглі поля на вісім миль окрили, оком незмога досягнути такі полки густі, але шкоди ніякої не чинили.

"Коли б то така дисципліна в нашій коронній армії була!" — зітхав Кушевич.

Міг би він згадати слідом за канцлером Альбрехтом Радзівіллом, як за звичаєм

верталося додому їхнє військо: "Весело, отожд, верталося військо, втішаючись миром, а ще більше радіючи надії повернення до вітчизни, яка зі смутком прийняла їх на своє лоно, коли жовніри, ніби вороги, нищили добра шляхетські, Духовенства і королівські. Силою вимагали гроші, грабували живність. Дійшло до того, що запрягали бідних хлопів замість коней тягнути вози і шмагали їх батогами. Віднімали в хлопських родин дітей і змушували викуповувати їх за гроші. Гідний жалю образ корони і Литви, де звитяга понижена стражданнями і грабунками і не знати, чи нещасні не хотіли б ліпше війни, ніж такого миру".

Я обклав Замостя щільно й дбайливо (хоч Вишневецький виприснув уже й звідти), робив те неквапом, лаштувався мовби й надовго, аж гарячі голови з моїх полковників закипіли, заколотилися. Чарнота на раді кричав, що гетьман жалує Замостя, ще й не підступивши під нього. Кривоніс з Головацьким стояли на тім, щоб з тих країв не уступатися, а кінчать сю війну або свою фортуна.

Станеться й справді так. Ледве за два місяці Кривоніс умре від холери — такий неfortunний кінець життя буйного і великого. Страшно мовити.

Ой не розвивайся ти, зелений дубе,

Бо назавтра мороз буде;

Ой не розвивайся, червона калино,

Бо за тебе, червона калино, не один тут згине.

Хто б то повірив, що Такого чоловіка зведе в могилу не куля і не шабля, а смерть, підступна й невидима, мов рука долі невблаганна?⁹⁴

Я сам мало не загинув під Замостям. Коли поїхав поглянути, як козаки перекопують річку, щоб відвести воду від міста, ядро, випущене з гармати обложеними, вдарило під ноги мого коня, як і куля під Львовом. Ніякої шкоди не завдано коневі, однак козаки обступили мене і благали не наражатися. "Батьку! — кричали. — Не можеш нас покинути! Треба вмерти, то для цього є ми!" Я став за милю од города, в Лабунках, зайнявши просту хлопську хату з доброю піччю, яку мої джури ретельно топили, — єдина розкіш гетьманська. А Чарнота далі не вдоволювався: "Наш гетьман так розпився, що ні про що не думає!"

Мабуть, ніхто так не отуманює людей, як всілякі крикуни й горлодери, ці блазні натовпів і несамовиті пророки темних, обмежених умів! Блазнів не вбивають — з них сміються, а тоді ще й нагороджують.

— Уподобляєшся тваринам несмисленним, які живуть днем нинішнім, — спробував я врозумити Чарноту. — Майбутнє має тільки людина. Тож і думати має про майбутнє.

Однак Чарнота чи й чув мої слова.

— Кінчать з усім! — ревів він перед полковниками. — З отим Замостям, з Польщею всією!

— Вже був у мене сотник такий, що знай волав: кінчать! — сказав я спокійно. — Де він нині? Перебіг до шляхти, як пес прибудний, з нашійником і ланцюгом.

Воює проти нас і так само репетує: кінчать! Подивися на себе. Хто ти є? Звідки і де взявся і навіщо? Чи був би ти, коли б не я і не ми всі? В своїй малості замахуєшся на те,

що існує віки цілі без тебе й так само існуватиме ще тисячі літ. Польща не може загинути. Навіть од наймогутніших повелителів світу не загинула — чи злякається марного козачка розкричаного? Поляки — великий, мужній і мудрий народ. Для поляків іноді щось можна зробити, з поляками ж — ніколи. Допустили вони королів до себе — самі їх шанують, самі й обмежують. Ще п'ять віків тому писав їхній хроніст: "З покорою шанувати слід королів, не зухвало ними нехтувати, бо де є покора, там і честь, де честь — там боязнь, бо ж честь є любов, поєднана з боязню. Усунувши ж боязнь, не маєш місця ні для пошанування, ні для честі. Для того, щоб люд Не загордився, треба усунути причини гордині. Слід їх розумно карати, щоб занадто не розбестилися, бо сваволя є мачухою честі і матір'ю погорди". Допустили поляки, що кожен десятий у них пан, самі й спокутують свою вину і самі в свій час стануть супроти свого панства. Ми ж маємо вигнати те панство із землі своєї.

— Хіба не вигнали ще? — подивувався Чарнота.

— Не знаю. І ніхто не знає. А вже. ти — й поготів. Може, отим криком своїм і сам у панство пнешся?

— Я? Батьку Богдане! Та чи ж ти не знаєш мене?

— Сказавшиє знаю. Набрид ти мені своїм криком. Хочеш іти приступом на Замостя — іди. Обпечешся — то й на холодне дмухатимеш. Іди!

Я звелів готуватися до приступу. Послав на те марне діло Чарноту з найбільшими крикунами. Замість зброї вони набрали горілки, засіли в гуляй — городині та були зрешечені густою стрільбою з мурів. Оборonoю Замостя керував досвідчений старий воїн Вайер. Мав півтори тисячі найманців та ще десять тисяч шляхетського війська. Пани були за міцними стінами, в сталевих панцирах, а на козаках — свитки та кожухи. Чи Вже так треба було притьмом дертися на ті стіни? Чарнота вигубив усіх своїх людей, сам дістав кулю в сідницю, і тепер на гетьманських вечерях не міг сидіти разом з полковниками, а стовбичив по ліву руку від мене під регіт старшин,

— Чом регочете? — сміявся я. — Пан генеральний обозний стоїть з пошани до свого гетьмана, то тільки ви порозсідалися тут неужиточно⁹⁵.

— Хто тепер скаже, ніби Чарнота не другий чоловік по гетьмані? — кричав Чарнота, нахлиставшись сікеру, але на ногах тримаючись міцно.

— Попроси Вайера, аби прострелив тобі ще й другу сідницю, то, може, й повним гетьманом тоді станеш, — підколов його незлобиво Кривоніс.

Тепер стояли мої полки в спокоєно. Обложеним я послав листа, в якому писав: "Тепер, як ми всі в одній купі, уже не допоможе вам Бог більше на нас їздити".

Загони мої розійшлися по краю. В Наролі був Небаба, Перемишль здобув Лаврін Капуста, який пішов з отаманства в Чигирині, почуваячись винним переді мною за Мотрону. На Покутті спалахнуло велике хлопське повстання Семена Височана. Ще один мій загін узяв Брест — Литовський.

А у Варшаві панство на елекційному сеймі, мовби й не було ніякої загрози існуванню королівства цілого, галасувало про *liberum veto*⁹⁶, гаяло дні в дрібних словесних сутичках, про потребу допомогти Львову канцлер Оссолінський мовив до

зібраних тільки 30 жовтня, коли вже я відійшов од міста, про Замостя ніхто й не згадував, Вишневецький чимдуж п'явся в головні регіментарі війська, якого, власне, ще й не зібрано, пан Кисіль, здається, єдиний не забував про Хмельницького; висуваючи свій план, як приборкати козацького тирана, однак пана сенатора не хотіли слухати, сміялися з нього, нагадуючи, як обіцяв, що або ворога успокоїть, або власного смертю заплатить, та не зробив ні одного, ні другого. Панство було ніби в сні летаргічному. Одні кричали, що треба обрати гетьмана коронного, інші казали, що слід обирати перше короля, а не гетьмана, коли брак сильного війська. Мій давній знайомий Радзейовський, який утікав з — під Пиляви, а тоді разом з Вишневецьким і зі Львова, пробував привести до тьми засеймоване панство, мовлячи: "Всі згинемо, коли не дамо Речі Посполитій голови. Без неї — прощай, тіло!" Йому кричали, що одна голова, хоч би була діамантова, нічим не допоможе проти того тирана (іншого слова для мене в панів шляхти не було тоді), тому елекцію пришвидшувати не годиться, вона має тривати, як постановлено на сеймі конвокаційному, щонайменше шість тижнів, а не шість днів, як би комусь захотілося, час тут не важить, короля можна вибирати хоч і сто й двісті років, аби тільки не порушено ні в чому золотої вольності й задоволено було всі жадання шляхетські.

Король Владислав лежав непохований уже півроку⁹⁷, а над його труною тривала колотнеча. Його самого колись обрано за півгодини, тепер двом братам його Яну Казимиру і Каролю Фердинанду не стачило й півроку, щоб домовитися, кому ж надягати корону. Обидва рвалися до неї, кожен запевняв, що прагне святої діядеми не з амбіції, а тільки з любові до вітчизни.

В обох королевичів було багато приборчників. За Яна Казимира стояв Оссолінський з численними магнатами, за нього були європейські двори і Ватикан. За Кароля Фердинанда — Вишневецький, Конецпольський, значна частина кліру і магнатерії, все Мазовше, найдивніше ж — Замостя, яке я облягав, яке, власне, було єдиною перепорою моему війську нині..

Мої загони взяли вже Белз і Грубешів, з'явилися під Люблінном, у самій Варшаві, як писав сановний Альбрехт Радзівілл: "Голос плебсу дійшов до такої сміливості, що замишляно підкласти вогню й розграбувати доми шляхти й сенаторів".

Я спорядив до Варшави посольство з вимогою обрати Яна Казимира. Вибрав для цього едукованих полковників Яна Гирю і Матвія Гладкого і писарів сокольницького й черкаського, велів зодягнутися в кармазини й дорогі ферязі хутрові, говорити тільки латиною, аби панство бачило, що не свинопаси й попихачі перед ним, а горді лицарі свободи, які повним голосом проголошують своє диктандо всій Речі Посполитій.

Чи була в тім зловтіха, гордість і свідомість своїх сил, віра в своє щастя і провіденціальне призначення? Грубий гетьман з грубою душею — що може бути несправедливіше? Коли б хто міг зазирнути в мою душу, побачив би там непевність, сум'яття, іноді навіть беспорядність. Тяжкий розум мій. Не було в ньому легкості й грайливості, не було веселого світла і відкритості, навпаки: був похмурий частіше, а для ворогів аж зловісний. Вигляд мій грізно — відлякуючий — серця стискалися,

підламувалися коліна, світ видавався замалим для мене. Жити б мені тільки в степу, ходити під небом, під вітрами й дощами, навіть спати між небом і землею, як отому хижому птаху, гнізда якого ніхто ніколи не бачить. Велике безмежжя степів жило в мені, дух диких полів, хлюпотіння безмежних весняних вод і той вітер з Дніпра, що зчиняє жалісливий шелест у торішніх будяках. Та дух людський не впав з неба. Він народжується і живе в дивному поєднанні досконалості й порочності, величі й малості, і голоси тих протилежних сутностей однаково потужні й вабливі, так що найдужчого часом зводять і заводять, і нема ради. За неповний рік мені вдалося те, чого не вдалося народові моему впродовж віків цілих, це сповнювало мене великою силою, рішучістю, від мого голосу трепетали вороги, полягала трава, хилились дерева, води виходили з берегів, хмари осипалися дощами. Та зненацька падали на мене зневіра й розгубленість, не було в мене друга, крім власної тіні, ложе моє пусте було, як повітря, відчував я безсилля перед найпростішими справами, ніхто не бачив того, не знав, хоч і помічано дивні напади безвілля, що налягали на мене в хвилини, коли від гетьмана очікувано дій негайних, рішучих, може й жорстоких. В Чигирині я відступив перед слабкою жінкою, не спробував поборотися за своє щастя бодай словом. Тоді незворушно приглядався до жорстокостей, які чинили загоми самозваних ватажків. Пішов під Львів не знати й для чого? Чи щоб згадати далеку свою безтурботну юність? Тепер сидів під Замостям, як сокіл з карналем на голові⁹⁸. Заповзівся не йти звідси, поки не оберуть короля. Проголосив про це і назвав свого кандидата. Перед цим мав дивні видіння про потребу стати не тільки за людей, але й за Бога. Легко змирився з тим, хоч душа й бунтувалася і я докоряв небесному Владиці: "Невже ти хочеш, щоб ми завжди проливали свою кров, а ти не пролив і сліз?" Може, й король потрібен мені для докорів і оскаржень? Бо ж інакше всі вони впадуть на мене, а я ще не почувався в спромозі взяти на свої плечі такий тягар незносний. Ще вчора нікому не відомий сотник з Чигирини, чоловік кондиції коли й не мізерної, то принаймні не вельми знатної — і вже вождь, дукс, герос і повелитель. Несила так легко перейти з невідомості в славу і владу. Хотілося мати й надалі тарчу⁹⁹, яку б виставляв наперед себе, затуляючись од невдач, лих, загроз, поговору. Хто міг послужити такою тарчею? Король і Бог? Король лежав мертвий, Бог мав промовити до мене хіба що в Києві. Отож, я намірився здобути тут короля, а вже тоді Бога.

Вибирати, власне, не мав з кого. Міг би вважатися претендентом на престол семиградський князь Ракоці, та він вмер саме перед елекційним сеймом, а його син Жигмонт нікому ще не був знаний. Жоден з братів покійного Владислава не дорівнював йому своїми гідностями, я став за Яна Казимира тільки тому, що він бодай зовні стримувався досі і нічим не виявляв ворожнечі до мене й до козацтва, як то робив Кароль Фердінанд. Знав я королевича вельми добре, стояв він мені перед очима, ніби щойно вчора з ним бачився, — низький, дрібний, вутлий, засняділа шкіра, обличчя невродливе й простацьке, однак міну мав завжди королівську і добре презентувався, коли хотів. На противагу Каролю Фердінанду, який ще в молодості обручився на все життя з церквою, Ян Казимир намагався виробити в собі марсову натуру, служив

полковником у армії австрійського імператора, був учасником Лотаринзької кампанії, коли в 1637-му Владислав одружувався з австрійською принцесою Цецілією Ренатою, Ян Казимир їздив до Відня за нареченою для свого монаршого брата.

1638 року Ян Казимир вирушив у подорож по Європі. З Відня добрався до Генуї, там сів на корабель "Діана" і поплив до Іспанії товаришем посла польського Яна Конопацького. На Іберійському півострові ждало його становисько віце — короля Португалії і адмірала іспанського флоту. Але в Тулоні й Марселі королевич надто довго затримався, кардинал Рішельє запідозрив його в шпигунстві на користь Іспанії і звелів арештувати. Два роки просидів Ян Казимир у французьких темницях. За нього просили папа Урбан, король англійський Карл, Венеція і Генуя, тільки Фердинанд Австрійський, швагер і союзник, не ворухнув і пальцем. Аж у лютому 1640 року посольство воеводи. смоленського Криштофа Госевського добуло Яну Казимиру свободу. Король Людовік прийняв польського королевича в спальні монаршій згідно з церемоніалом для принців другого ряду. Згодом Владислав випросив для нього в папи кардинальську мантію, і Ян Казимир став ще й кардиналом.

І ось тепер екс — шпигун міжнародний, екс—езуїт і екс — кардинал мав стати королем польським. Батько його Зигмунд Ваза ніколи не відповідав на поклони плебсу. Ян Казимир у своїй зневазі посунувся незмірно далі. "Волю дивитися на пса, ніж на поляка", — то були його слова.

Однак королів обирають не за здібності, а за походження. Полиць крові королівської важить тут, а більше нічого.

Мені й потрібен був король безвизначний, безхарактерний, щоб можна попхнути його, куди захочеш. Саме таким вдавався мені Ян Казимир. (Може, й Виговський видався мені таким, аж я настановив його писарем генеральним, не вмючи прозирнути в його душу? Невміння таке — найтяжча й найзагрозливіша з вад, надто в чоловіка, що має високу владу в руках. Та чомусь вважається вада ця незначною, на неї не зважають, за неї не судить навіть суддя наш найсуворіший — історія. Шкода говорити!)

І все ж не я перший подав руку Яну Казимиру. Не зважив і на дивну пригоду з Немиричем, що прибився до мене під Збаражем, мовби як посланець королевича, а може, тільки щоб вивідати мої наміри. Я очікував од Яна Казимира посла справжнього, ждав його під Львовом, ждав під Замостям, і своїх послів на сейм спорядив тільки тоді, як прибув з Варшави королівський секретар, давній мій знайомець nobilis roxolanos100 Якуб Смяровський. Звався він, як і Немирич тоді, послом од "шведського короля", але був послом справжнім, бо привіз лист од Яна Казимира з корейськими печатями.

Не козак вклонявся королеві — король схилив голову перед козаком! Таки ж недаремно виказував я нелюдське впрост терпіння в розсваволенім морі пристрастей, обурень, домагань і непослуху.

Я прикликав до Лабунків генеральних старшин і Полковників, погрів їх у своїй теплій хаті, згадавши, як то панству нині незатишно у Варшаві на елекційнім полі101 під вітром і снігом, потракував кожного чаркою горілки з гетьманських рук, поспитав не без лукавства:

— То як будемо стрічати королівського посла — в пишноті чи неувазі?

Старшини завбачливо промовчали, озвався тільки Кривоніс:

— Роби, як знаєш, гетьмане, я ж усуваюся, бо з паном Смяровським у мене обрахунки ще з Полонного.

— У нас обрахунки з цілою Річчю Посполитою, — зауважив я.

— Та, бач, у мене тут трохи не так. В Полонному була тоді родина пана Смяровського, а хлопці мої озвірили, бо вже ж так палило в нас панство з гармат. В душу кожному цілилися! Ну, а вже як ускочать мої Хлопці туди чи туди, то за руку ж не вхопиш. Нещастя сталося й з родиною секретаря королівського.

— Шкода, Максиме. Не знав я про це. А хотів, щоб ти зустрів посла королівського перед Лабунками та попровадив до мене. Привчати вже слід панів шляхту до нашого козацького маєстату. Тоді як? Хай стрічає пана посла генеральний обозний Чарнота? Чи він ще не викричався? Як, Чарнота?

Регіт покрив мої слова.

— Таж пан Чарнота в сідло сісти не здатен! — крикнув Головацький. — Хіба стоятиме в стременах, як останній пахолок.

— І постою для нашого гетьмана! — огризнувся Чарнота, який після свого дурного поранення досі не міг присісти. — Чого б я ото реготав? Я хоч крикливий, та зате вірний. Хочу бути другим чоловіком після гетьмана — так і кажу, бо про більше й у гадці не маю. Ти ж, гетьмане, бійся отих потайних, що низько згинаються, а голосами грають так тихо, що й павутина не зворухнеться. Нутрячки! Гнуться перед тобою в три погібелі, а очима, як татарин на здобич, — так і ріжуть! І все на булаву гетьманську! А Чарнота крикнув раз та двічі — ото й уся його вздрячка¹⁰².

— Он булава на столі, — сказав я спокійно. — Хоче хто — лиш простягни руку. Взяти — не штука. Утримати — ось клопіт.

— Гей, пане гетьмане, — махнув рукою Чарнота. — Добре твоє серце, коли такої гадки про людей. Хто б же там думав, як утримати? Думка одна: як ухопити! А вже там — що Бог дасть.

Я припинив ту розмову, нагадавши про посла, та, власне, й не маючи охоти вести її далі, бо й навіщо?

Не було для мене таємницею, що старшини гризлися між собою, готові мене в ложці води втопити, і кожному лиш булава сяяла, а що за булавою — ніхто не вмів бачити, ніхто не знав, яка вона тяжка, скільки за нею праці, дум, напруження, вичерпаності серця й мук душевних. Скупий свічки в церкві не поставить. О душі рогаті, о персть земна!

Сиділи, мовчали, пили, аж чуби їм диміли, і ніхто й не здогадувався, що бачу їх усіх наскрізь. Шкода говорити!

Смяровський прибув у супроводі сотні вершників з королівської гвардії, я вислав йому навстріч шість тисяч кінних козаків. Під звуки сурм і бубнів його провели мимо стін Замостя, і обложені, гадаючи, що принесено вість про обрання короля, висипали на стіни і стрічали пана Смяровського віватами. Перед Лабунками виїхав зустрічати

посла генеральний обозний Чарнота, і він, і його почт на пишно вбраних конях, всі в дорогій зброї, в хутрах, з хоругвами, в золотім шитті й з бунчуками.

Я вітав посла у дворі своєї хати, так що міг він згодом похвалитися, мовляв, бачився з гетьманом *in solemni forma*¹⁰³. Стріляно з гармат густо, бито в бубни, кричано вітати й славу.

— З милістю і миром приїхав я сюди, — сказав Смяровський.

Я повів його до хати. Був я тоді в скарлатнім жупані з срібними петлицями, в фerezії, підшитій найкращими соболями, із золотою шаблею при боці, — не для величання пустого все те, а для маєстату належного. Булава гетьманська лежала край столу, я скинув її на підлогу.

— Не тримаюся за сю булаву, пане Смяровський, — мовив до посла. — На першу вість про вибір Казимира відпояшу шаблю, і лук відложу, і належну покору йому віддам. Якби ж королем став не Казимир, якому я хочу служити і кров за гідність його проливати, то пішов би просто на Краків і, взявши в скарбниці корону, дав би тому, кому б знав.

Стали входити мої генеральні старшини Виговський, Чарнота, Зарудний, осавули Демко й Іванець, я називав кожного, Смяровський приглядався до них уважно, мовби шукав когось, аж я не стримався, спитав:

— Маєш когось знайомого в нас, пане Якубе?

— Ліпше й не мав би! Праву руку твою — Кривоноса. Мова у нас про нього, що він гетьман неназваний. Не дай мені його бачити, бо, хоч би мали мене на шматки розрубати, я в нього шаблю свою встромлю!

— Щось там між вас було, і він, як чоловік гречний, усунувся, — мовив я заспокійливо.

— Кажеш "щось", гетьмане? — спалахнув Смяровський. — У Полоннім жону мою й дітей Кривоніс побив, сина восьмилітнього орді продав, побрав майна мого на сорок тисяч!

— Не він же сам — то його хлопці, мабуть. Ти ж, пане Якубе, де тоді був? До Варшави від козаків утік? Сам утік, а жону з дітками покинув? Що ж то за шляхетство таке? Таж не для того ти прибув, аби ми дорікали один одному.

Смяровський передав мені лист од Яна Казимира з королівськими печатями, я звелів Виговському читати той лист, зламавши печаті власноручно.

Казимир повідомляв про запевнене своє обрання, радив козакам уступати "на звичайні місця", просив мене не йти на Варшаву і не перешкоджати елекції, обіцяв на випадок обрання повну амністію козакам і примноження вольностей.

Смяровський од себе додав, що Кароль Фердинанд зрікається боротьби за престол, вже є домовленість між братами про це, Казимир відступив братові біскупства Опольське і Раціборське і обіцяв отримати від Речі Посполитої згоду на два абатства. Отож, обрання Яна Казимира — справа вирішена. Тепер ждуть дня, коли архібіскуп Любенський проспівас "Veni, Creator" і приступлять до складання голосів.

Я став вітати обрання Яна Казимира, Чарнота дав знак — і пущено таку густу

стрілбу, аж земля гриміла, Тут я запросив пана посла на обід козацький, а тим часом полковники, старшини, козаки просили королівський лист і читали, розбираючи кожне слово. Коли ж дочиталися, що підпис не короля польського, а тільки шведського, і печаті теж шведського королівства, то здійнялася буча неймовірна.

— Чуєш, пане Смяровський? — сказав я послові. — Обдурити себе не дамо нікому. Поки не стане Казимир королем польським і поки не одержу запевнень від нього, не відступлю нікуди. Треба мені переполоскати всі волості до Вісли. Готов і зимувати тут. Палити й убивати забороняю, гумна охороняємо самі, аби не допустити голоду. Скажи, що бачив. У Замості пани мруть з голоду, а козаки мої коли й мруть, то від об'їдання надмірного. За мене хан і султан, Москва, Волощина, Ракоці. Всі за мене, отож, коли признаю своє підданство перед королем і втихну та вернуся в Україну, щоб чекати комісарів, то Не від слабості те вчиню, а з доброї волі й синівських почуттів До корони.

Смяровський і не знав, дякувати за таку мову чи ображатися. Та для образ не було часу, бо обід вівся козацьким способом — на шість перемін і вина доброго в достатку, говорив тільки я, а пив щоразу здоров'я його королівської милості, і завсігди при тому бито з гармат страшенно.

Коли по обіді zostалися з послом у чотири ока, пан Смяровський уже мовби від себе в дишкреції сказав:

— Хочу тебе остерегти, гетьмане, коли хочеш при життю і славі своїй зістатися! Є в тебе ворог запеклий, який мірється позбавити тебе слави, регіменту твого і самого життя. І ворог сей — Кривоніс. Бережися його!

— Мене оберігає народ, пане Смяровський.

— Як то? — подивувався посол.

— Тобі не збагнути того. Були ми з тобою колись мало не приятелями, вигодувані тим самим хлібом, і кров і віра в нас спільні, а думаємо не однаково. Чом би воно так?

Тоді повезено пана посла під Замостя, показано йому перекоп, яким відвернуто воду від міста, показувано драбини для приступу: з цілих деревин на 20 ліктів довжини, а ширини на три хлопи; бачив він сотні гармат наших, гуляй — городини непробивні, вражався незліченності війська козацького і порядку в нім. З тим і від'їхав до столиці, маючи лист од мене до короля і страх у серці від нашої сили.

Ось тоді одправив я козацьке посольство до сейму з вимогою обрати конче Яна Казимира і з умовами замирення такими: нагана для Вишневецького і Конєцпольського, амністія всьому козацькому війську, привернення давніх вольностей, щоб Військо Запорозьке було з своїм гетьманом під владою тільки короля одного і нікого іншого над собою не мало; скасувати унію, козакам вільна дорога на Запоріжжя й на море, коронні війська щоб не вступали в українські землі, старостам ніякого права над козаками, реєстр козацький побільшити до 12 тисяч, гетьманові приділити староство і 20 миль ґрунту.

В сенаті все це відклали, а мені прислано листа з "антедатою", себто числом заднім, від короля про амністію, королівську ласку і вдоволення всіх умов козацьких. Що ж до установа висоти козацького реєстру і території козацького осідку, то для того

виділено комісарів, яких я мав ждати, відійшовши в свою землю. Комісарами сейм призначив Киселя, київського каштеляна Бжозовського, Киселевого брата — новгород — сіверського хорунжого Миколая, підкоморія львівського Московського, брацлавського підчашого Зелінського, королівських секретарів Лентовського і Смяровського та князя Захарія Четвертинського.

Сам Ярема Вишневецький з висоти свого верховного регіментарства вважав потрібним подати руку козакові і, коли я відвернув од Замостя, вислав мені навздогін листа, в якому запевняв про свою зичливість та прихильність до Війська Запорозького та готовність впливати на короля своїми прошеннями, аби він милостиво пробачив козацькі проступки. Дивувався, що я скаржуся на якусь неприязнь з його боку, тоді як предки його завсігди були прихильні до Війська Запорозького та помагали йому здобувати славу, так і він застається невідмінно при своїм афекті до Війська Запорозького і бажає їм ласки королівської як людям лицарським — аби тільки zostавалися вірні своїй вітчизні.

А чи ж давно князь ясновельможний ґрасував на Поділлі з девізом: "Вилонити, витнути, вивішати!" Цей дрібний чоловічок, чорний, як жук — гнойовик, із затертим лицем, хотів стати пострахом народу великого й вільного, а тепер лив воду на меч — прагнув до замирення!

Я не відповів йому. Гадина в його словах дихає. Regat — як каже панство. Хай згине!

Була вже зима, а козак узимку не воює. Не може він закопатися в землю, не сховається в болоті, не переправиться по бистрій воді, не має куди прихилитися від смертельного удару шляхетської панцирної кінноти. Я домігся обрання Яна Казимира, заявив, що признаю своє підданство, зовсім утихаю і вертаю до Києва, щоб чекати комісарів. Не посилався на втому війська, на чорний мор, що десяткував козаків, на лихі вісті, які йшли з Подніпряни, де посполиті вже й не розбирали, де шляхетські маєтності, а де гетьманські надання полковникам та сотникам.

Спорядив Виговського до молодого Ракоці, аби зблизитися з семиградським двором. Уперше відпускав од себе писаря генерального, а йому видалося — відсовую його набік, він затривожився, однак змовчав. Натомість, як то робив завжди, виклав мені те, що приховував до часу.

— Є вісті від Мужилівського, гетьмане, — мовив тихо, але значущо.

— Чом же мовчиш? — мало не закричав я. — Знаєш вельми гаразд, як жду тих вістей. Що там?

— Патріарх Паїсій уже в Вінниці. На Різдво буде в Києві. Мужилівський його супроводить. Його преосвященство благословіння своє шле гетьманові Війська Запорозького.

Я мовчки махнув рукою Виговському. Волів побути наодинці. Тільки тепер відчув, яка розтривожена була моя душа відтоді, як виїхав я з Чигирина, не побачивши Мотрони. Ждав усі ці дні й місяці, сам не відаючи чого, а тепер діждався! Побачу патріарха і впаду перед ним на коліна, випрошуючи благословіння на шлюб. Ні перед

ким не падав, а тут упаду!

Пам'ять повинна вчасно зупинятися, а вона бунтує, повстає, вона відкидає почуття несправдження.

Теплий дух Мотрончин огортав мене, стояв наді мною невідступною хмарою, а я вдавав, ніби не помічаю його. Моє життя — на видноті, перед військом, перед натовпами, вдень і вночі, довкола мене тисячі людей, простежено кожен мій крок, кожне слово, кожне бажання і небажання, в мені вбито всі тайнощі, я не належав собі, а належав людям і всьому світові.

А вона? Що вона, і де, і як? Поставити до неї вивідачів, пустити по її сліду, погнати Лавріна Капусту назад до Чигирина, звеліти: відкопати з — під землі? Я не міг. Вона була єдиною моєю таїною, єдиним, що зосталося в мені простого людського. Як же я міг і це відібрати в себе? Віра була дорожча за підозріливість. З вірою жити легше. Коли ми більше знаємо — в любові чи в ненависті? Любов сліпа, але ненависть ще сліпіша, вона відбирає розум і всі людські чуття.

Я простив Мотрону ще тоді в Чигирині, я носив з собою не її слова, а її дух, доторки, дихання і ще щось, мов церковний спів, що піднімає, возносить серце. Плоть уярмлена, але дух вознесений — і це щастя.

Я згадував короткі хвили щастя з Мотроною. Де вони і чи були насправді? Вже тоді в її погляді читався докір, але було й благання, безумна ніжність, мовчазна й уперто затаювана, і безсмертні надії нашої любові, нашої любові, нашої...

Чи ж нашої, а чи тільки моєї?

Я покликав Тимоша.

— Як. ти, сину?

— А як має вестися гетьманський син? Пробую лагодити з усіма, хто є в твоїм війську.

— З татарами?

— Хіба самі татари? А волохи, донці, куряни й путивляни, та й шляхта з хлопом польським, знаєш же сам. Полку свого не маю, тож і обритаюся з усіма.

— Серця мені приростає, коли тебе слухаю. За полком не шкодуй, ще й гетьманувати доведеться. А тепер хочу, щоб ти став під Жовквою, де вже зготовлена валка, і рушив у Україну.

— Куди ж?

— До Чигирина.

— До пані Раїни?

— До Чигирина. До столиці гетьманської. Будь там за мене. Та не дурій. Чуєш мене?

— Чую, гетьмане.

— Йду до Києва. Тоді й до Чигирина. Видно буде. Ти ж шануйся і в спокої жінок усіх. Катрю, пані Раїну...

— І Мотрону?

— Побачиш — в спокої і її. Хай ждуть вістей.

— Вістей чи гетьмана?

— Вістей — перше. Ввіряю тобі, сину, душу свою.

— Ну! — сказав Тиміш і втупився вперто в землю.

Я обійняв його і заплакав. Гей, сину рідний! Щоб урятувати людину, потрібен розум, а щоб згубити — тільки махнути рукою. Ти мій найближчий, а там далеко — найдорожча. Тобі ввіряю...

29

Король поїхав до Ченстохова подякувати тамтешній чудотворній опікунці Божій за елекцію, а звідти мав удатися до Кракова на коронацію.

Я вертався в Україну далеку. Йшов од Замостя до Києва шість тижнів зимових, світ прислухався до мене, а я — досвіту.

Полишав позад себе втрати невідшкодовані. Кривоніс, Тугай — бей. Обидва полягли не на полі бою, а вмерли від чорного мору. А скільки полягло безіменних, без згадки, без пам'яті. Воїни бояться смерті, а полководці — поразок. Я не знав поразок, а від смертей темніло в очах. Матінка — війна змилюється над козаком, сиру землю йому в голову покладе, чорних круків на біле тіло нашле, буйними вітрами славу рознесе.

Вітер гуде, трава шумить,
Козаченько вбитий лежить
На купині головою,
Накрив очі осокою.
Кінь вороний у ніженьках,
Орел сизий в голівоньках.
Да вислужив королівську
В чистім полі могилоньку!

Згодом дивуватимуться, як змінювався я по путі від Замостя на Київ, а тоді — в Переяславі. Поставав щодалі мовби зовсім іншим чоловіком, і ніхто не вмів збагнути тої переміни. Від слів обережних у Замості до незалежно — роздумливих у Києві і до нестерпно — різких у Переяславі. Як це могло статися? Чи за ту путь шеститижневу змінилося в мені кілька людей і встиг я прожити кілька життів?

Побачив народ свій, почув його слово, промовила до мене вільна його душа, що жила в пригніченні цілі віки, а тепер стрепенулася, розкрилася, мов квітка після довгої ночі, — нестерпно яскрава, соковита, безборонно — ніжна, як жінка до свого коханого: не віддай мене нікому, захисти, не дай в обиду.

Ночували в поліських курних хатах, їли, що було в тих хатах, а не було там, власне, нічого, я входив з Демком своїм до хати, скинувши шапки, пробували вклонитися до образів, та й образів не знаходили, Демко жартував: "Знали ми, що у вас дві дірки за столом, то оце прийшли заткнути".

— Просимо дорогих гостей, — казала господиня, — таж пироги забула спекти, аби й вам дірки в роті заткнути.

— Пироги — обідові вороги! — посміювався Демко, видобуваючи з міха наші припаси. — Добре слово ліпше м'якого пирога.

То їхали цілі дні пустелею безлюдною або ж натрапляли на вмираючих з голоду, на попалені хутори, горілий ліс на цілі милі довкруг, чорні попелища, жах. Побачив на дорозі при кінськім стервиську. дитя чотирирічне і пса при нім, хтось кинув його тут не знати й коли, було мовби здорове, нічого не боялося і в тім стерві, де пес шарпав, греблося й собі, та коли дали йому теплої полевки пивної, одразу вмерло, бо вже не їло, мабуть, тиждень або й більше і було опухле, а мені видалося здорове.

Збожеволілі од горя жінки стрічали мене на околицях лісових сіл, заступали дорогу, кидали слова не м'які — твердіші за камінь:

- То оце ти, гетьмане великий?
- А де ж наші діти? Де мужі наші?
- Хай би під тобою земля запалася!

Джури хапалися за шаблі, я давав знак не чіпати вдког го. Людям треба дати вишумітися, викричати мені в лице свої муки, ненависть, впокорення й почуття вини, яке несуть з собою ще з дитинства і радо передають його тому, хто зможе взяти на свої рамена. Тільки тоді можуть мене слухати, чути, розуміти.

Суворо й тяжко на сім світі, немає місця навіть для людини, не те що для справ остаточних.

Я плакав од горя, пив і знову плакав, а тоді їхав далі й знов бачив те саме або й гірше і слухав слова образливі й несправедливі, та ось з лісових нетрів виповзав обідраний смолокур, подивовано протирав очі, сміявся, бачачи козаків, випивав піднесену кварту, вигукував:

— Воля ж яка! Пана не побачиш од моря аж до Києва. Ніякий біс тобі не вказує, що хоч, те й роби!

- Чи ти хоч знаєш, де той Київ? — питав його Демко.
- А хто б же й знав, як не я! У нас тут будник оден був, то ходив аж у Києв.
- Покажеш дорогу?

— Та що показувати? За оболонню повернеш на бір, доїдеш до коронастої сосни, держись бором аж до підчухраної сосни, а там виїдеш через мохи й березняк, так і ступай весь час чорнолісом попід ольхами На верболіз і по гатці. Як доїдеш до річки, держись проти води, бо загрузнеш, а там на звоз та знов верболозом і гаткою держи прямо на розсохувату сосну, а далі майдан і все пісками та пісками.

- І так до Києва?
- До Києва ж.

Старшини мої пишалися в дорогих хутрах, вигравали на баских конях, а я знов надягнув усе темне й непоказне, хоч упізнавали мене люди й так, упізнавали, не так для повітань, як для прокльонів, і я їхав безкінечними зимовими дорогами, мов той Велізарій у лахмітті жебрака, і перед очима в мене стояли мої перемоги й недоля людська, чубаті голови козацькі і всі, що служили Богу й вітчизні — гусарія, панове шляхта, чужоземні найманці, в Смішних плюдрах, хлопи в серм'ягах, баби в товстих хустках, гетьмани коронні й польові, кунтуші, делії, паси слуцькі, покинуті при втечі карети з срібною заставою і труни з героями. Fiat voluntas tua¹⁰⁴.

Іноді стрічалися покалічені Вишневецьким люди, що чудом якимсь вижили. Відрубані права рука і ліва нога. Перехрещені. Вельможний катюга хотів, може, так перехрестити весь народ наш? А тепер пише, що зостається невідмінно при своїм афекті до Війська Запорозького. Кровопрагнитель! Мало йому покатоличенім й унії, він ще клав свій кривавий хрест на людей. Не міг добратися дегдуші, то знущався хоч над тілом. Коли прийняв католицтво, двадцятилітнім будучи, у тисяча шістсот тридцять другому році, то всі листи з Лубен навіть у православні монастирі відсилав тільки польською мовою. А тим часом сам король слав на Україну листи тільки мовою руською. Ось тобі й нобіліс роксолянїс наші!

Проїздили маєтності пана Киселя. Отець Федір допитувався в посполитих, чи не переслідується тут грецька віра, чи оберігає її чистоту пан сенатор.

— Та де, отче! — чухали потилиці дядьки. — Сам же пан сенатор донедавна був уніатом, а вийшов з уніатства — то ж однаково тут вони так і пасуться. Попи ваші, мовляв, грецької віри заволоки, люди темні, п'яниці. А що мені по тому, як піп непитуший? З ним ні поговорити, ніщо. А пан сенатор як? Уфундував, правда, православний кляштор у себе в Низкиничях, а тоді мерщій дав фундуш і на католицький костел в Свойчеві. Двом Богам служить, а нам хоч пропадай...

Сумне видовище, сумна дорога, сумні голоси. Які ж малоприступні для добра і самі собою побуджувані до зла панували тут! І тепер кривди від них падали щоразу на мене, хто виступив проти всіх тих кривд. Яка несправедливість! Та треба вміти вловити голос не одного чоловіка (бо він кінецьний), а голос буття, над яким вічна зміна часів і непорушність вічності: Я прислухаюся до всіх слів людських і до всіх думок світу про мене — тільки тоді я безкінечний, вічно живий, незавершений і вільний, і в цьому чудо і одкровення.

Може, й до Києва я прагнув, щоб зачерпнути вічності у цього вічного города?

Увечері 23 грудня зблизився мій поїзд до Києва Волинським шляхом од Білгородки. В тисячу коней виїхав сам патріарх ерусалимський Паїсій з міста мені навстріч разом з митрополитом Косовим. Вітав мене пишною промовою, величав пресвітлим володарем — іллюстріссімус принцепс, дав місце в своїх санях по праву руку від себе. Весь Київ вийшов за місто, щоб зустріти гетьмана свого в полі. Академія приймала ораціями й акламаціями, привітними мовами й кантами, називаючи мене Мойсеєм, спасителем, збавителем і визволителем народу руського, Богом даним, тому й Богданом названим. Коли зблизилися до замку, бито з усіх гармат на віват, їм відповідали гармати менші з долішнього міста. Козаки заплакали, побачивши красу церков київських, доли й пагорби священні, пишноту й руїну славного міста князів наших давніх.

І я теж плакав, і суму в душі було більше, ніж радості.

На учті в архімандрита печерського Йосипа Тризни дано мені перше місце серед духовних. Тризна виголосив доволі довгу промову, яку годі й згадати всю, хіба що навести самий кінець.

"Что есть человек, яко помниши его! — р?че пророк ко Небесному Царю. Аз же, недостойнейши и скотом Вифлеемским уподобитися не дерзаяй, что есмь, яко ваше

гетьманское пресвѣтлое величество помниши мя! Сам Царь Небесный память сотворил
есть чудес своих пищу дал есть болящим его, не забы обѣд послати Даниилу, сутцу в
рове. А ваше гетьманское пресвѣтлое величество не забы мя во смиреннии и
недостойнстве моем. И что воздам! Разве чашу спасения у престола Господня,
молитвужа доживотие за ваше гетьманское пресвѣтлое величество, прииму и имя
Господне призову, да той сам, хлѣб животный, купно же и лоза истинная, укрепляет и
увеселяет ваше гетьманское пресвѣтлое величество при мири на земли и благоволении
всѣх вѣрно повинующихся, заздравствующаго в долготу дний и насыщающаго славою
своею все православное свое земное царство, потом же и в славе во вышних блажен,
иже снѣсть обѣд во царствии Божии. Сие воздаяние да получиши!"

Я відповів Тризни такою мовою:

— Віддаю шану й низько вклоняюся всім вам, хранителям сього втечища духу
народу нашого, які здоблять дух сей і примножують всіляко на славу, можуть й
безсмертя. Без духу влада не існує, а який він у землі моїй споконвіку? Ще від князів
київських — отці чесні сих монастирів і храмів, в руках у яких літописи, патерики,
переписування й тлумачення книг, житія, історія сама. В кого в руках історія писана,
той володіє також історією живою. Слово — доля народу. Народ без слова свого —
попихач, чужий наймит, заволока темний. Хто махнув мечем, хто заскородив землю,
хто зрубав деревину, хто поставив дім, хто смачно з'їв і ошатно зодягнувся — хай
будуть вони, та не їм вклоняємося перше, а тим безіменним, хто беріг слово, ховав його
від ворогів, піднімав з бруду, очищав од пилу, вигранював, збагачував, як золоту руду,
кував, як мечі, тулив до серця, як дитину. Уніати докоряють нам, що попи православні
темні, що церкви наші дерев'яні, обідрані, без ікон, без органів, без Палестрини. Та в
нас є Київ і є Москва. Ми навчимо священиків своїх, збудуємо церкви розкішніші за
їхні, з'явиться в ще музика, і великі композитори й поети з'являться, і школи будуть по
всій землі. О Боже, не доживу до того! Хіба доживеш до всього великого, що може
зробити народ! І хіба ж зі мною зйдуть у могилу всі надії мого народу, його будучина й
доля?

Від "лоз істинних" разом з отцями вкусили славно, тоді відвезено мене в санях
архімандритових аж до замку, де приділено мені дім воеводський, бо пан воевода
київський Тишкевич звівся геть з своїм приятелем Вишневецьким і грасували влітку
на Поділлі, поки й не довелося врізати поли з — під Пилявців. Полишив пан Тишкевич
льохи, повні мальвазії, вина угорського, горілок всіляких, медів стояних. Демко носив
мені куштувати, війт київський припрошував оглянути замок і весь Київ, я ходив,
дивився, за мною сунули натовпи, кричали "слава" і "віват", з високих замкових стін
видно було замерзлий Дніпро і в морозній імлі вгадувалася між темними борами
Десна, світ одкривався з київської гори такий широкий і далекий, що серце заходилося
від власної малості й самотності, сум на мене найшов страшний, аж я два дні не
показувався з своїх покоїв, пробував вин пана Тишкевича, пригравав собі на кобзі своїй
старенькій, співав своїх дум то сумних, то веселих:

А із низу хмара сягала,

Що воронів ключа налітала,
По Україні тумани клала,
А Україна сумувала,
Ой вона ж тоді сумувала —
Свого гетьмана оплакала.
Тоді буйні вітри завивали:
— Де ж ви нашого гетьмана сподівали?
Тоді кречети налітали:
— Де ж ви нашого гетьмана жалкували?
Тоді орли загомоніли:
— Де ж ви нашого гетьмана схоронили?
Тоді жайворонки повилися:
— Де ж ви з нашим гетьманом простилися?

* * *

Ой мати, козак у хаті,
Пустує, жартує, не дає спати!
— Гей, Доню, доню, не будь дурною.
Бий його, голубко, хоч кочергою.
— Боюся, мати, щоб не плакати.
Ой звели ж, матінко, поцілувати!

Тоді пішов до замкової церкви святого Миколая, довго лежав перед образами, плакав і молився, тяжко мені було, і гнівався не знати й на кого, мабуть передовсім на самого себе.

Чом так пізно приїхав до Києва? І чому зробив столицею своєю Чигирин, а не Київ? Колись король Баторій зіпхнув козаків у сільце Трахтемирівське, назвавши його їхньою столицею. Зроблено те було силоміць, а я добровільно обмежився Чигирином. Ніхто не міг того витлумачити, боялися питати мене, а коли б і спитали, то що б я відповів? Україна без Києва? Україна з самим тільки Чигирином? Чи не безглуздя?

Чом сів я в Чигирині? Родове гніздо? Але що рід, коли йдеться про цілу землю? Треба б конче в Київ. Серед соборів, архієрейських палат, древностей і святощів. Та знав, що у Києві легко заспокоїтися, зазолотитися і згубити всю справу. А в Чигирині — мов птах на гнучкій гілці: не засидишся, зідме вітер, полетиш далі, бо треба летіти, треба летіти.

Земля козацька, воля для якої починалася під Жовтими Водами, — це села й хутори, містечка й пасіки, хати й курені. А де палаци, церкви, школи? Жодна земля, здавалося б, не може без палаців і соборів. Народ вкладав у ці споруди не тільки свій піт, але й горіння душ, і стоять ці будівлі мов запорука його тривання і величання перед світом і вічністю. Є життя й вічність, світ Богів і світ смертних, все інше — прах. Дух повинен мати форму святості. Магічні місця в поєднанні з життям щоденним. Недарма ж звано Київ святою Софією степів.

Тоді чому ж я не сів у Києві?

Я думав: Чигирин — це багато протоптаних у снігу стежок... Можна б додати: стежок, які приводять тебе туди, куди ти хотів прийти. З Чигирини лежать стежки на всі вітри. А куди ведуть стежки з Києва? Тільки туди, тільки до Києва.

Я думав: у Чигирині мене охоронятимуть орли. А в Києві?

В Чигирині немає незаних, там тільки гетьманський почт, двораки, челядинці, попихачі, слава, блиск. А в Києві — тисячі чужих і всі жадають влади: митрополит, воевода, ієреї, міщани.

Ще я думав: Чигирин я наповню собою. Київ не дається ні для кого. У Київ ідуть на поклон, а не жити. Живуть у Києві люди загадкові й несуетні. Хто любить рух, пересування, той тут не всидить. Жити в Києві таке велике щастя, що це загрожує отупінням чуттів, збайдужінням до всього, що поза цим містом. Київ не приймає нікого стороннього. Його краса замкнена, як внутрішній простір Софії, вона прикрашена раз і назавжди — навіки. Київ мав бути поза мною, бо був наді мною. Тисячоліття дивилися на мене некліпно, суворо, очікувально, і на їхній вершині сяяв цей вічний праслов'янський град. Чи ж міг я насмілитися сісти в нім? Попрати святиню — втратити святощі не тільки в країні, землі, а й у душах. А руїни душ страшніші, ніж руїни в селах і містах.

Я покликав Демка, звелів готувати сотню Козаків для супроводу, бажаючи поїхати по Києву. Не хотів нікого стороннього, відмовився від послуг вїта і його писарів, радів, що не маю коло себе прив'язливого Виговського, і ніхто мені не докучає, ніхто не пхається межі очі, не заважає впритул стати з цим загадковим містом.

Я не знав, куди ведуть вулиці, де стоять доми, де живуть люди, відчував тільки настрої Києва, вловлював його жадібно й покірливо, а він був невловимий, страшний і великий, і дух возносився над цим вічним городом невмирущий, могутній, чистий і просвітлений проти темної зловісності дияволичних сил руйнування.

Він був спалений Батием, тоді поволі підіймався з руїн майже три віки, і знов спалив його татарський хан Менглі—Гірей майже двісті літ тому, і вже здавалося, що вмере Київ навіки, бо на узграниччю стали купчитися перші козаки, відбудовано на старих городгацах або закладено нові городи: Корсунь над Россю, Лубни над Сулою, Чигирин над Тясьмином, Кременчук над Дніпром, життя пересунулося туди, а тут було занедбання й розвалища, і навіть окраса Києва — Софійський собор, який уцілів при Батиеві, доживає останні роки. Київський біскуп католицький Верещинський писав у 1595 році про Софію: храм сей не тільки осквернений худобою, кіньми, псами й свиньми, які в ньому вештаються, але й позбавлений значною мірою церковних прикрас, знищуваних дощами. На покрівлі росте трава й навіть дерева. Стіни руйнуються. Стискають собор звідусюди ґрунти митрополитські, архімандритські, ігуменські, чернечі, попівські. В шинках київських шинкують таким пивом, що коли б козі налив у горло, то не діждала б і третього дня, а мед, беручи за нього втринадцятеро, звуть тройником, а ним хіба людей труїти, а не покріпляти, бо він такий солодкий, як горілка з ісопу.

Уніати ще більше зруйнували Софію і занедбали Київ, Міщани київські в листі до

гетьмана і Війська Запорозького в 1621 році писали: "Церкву Софійську як обідрав пан Садковський, то нагадати йому, аби накрив хоч соломою, жеби їй гнити не давав, олово обідрав і продав і трісками накрив умисно, аби се обалити, як і інші мури повалилися, маєтностей церковних уживає, а церква, гниючи, пустует..."

Після уніатів у соборі жодних охендозтв не було, як книг, так і жодних аператів не знаходилося, тільки голий мур і віттарі, руїнами завалені. Митрополит Петро Могила в чолобитній царю Михайлу Федоровичу в 1640-му повідомляв, що, відібравши "от волкохищных рук униатов церковь соборную премудрости Божия в Киеве в разрушенном виде, он по силе своей об устройении разоренных в ней зданий и внутреннем украшении и днем и ночью печалуется и труждается".

Тринадцять років одбудовував Петро Могила Софію. А був то такий час, коли православні священики в Києві з митрополитом своїм, сповідавшись, тільки й ждали, що ось почне шляхта начиняти ними шлунки дніпровських осетрів або ж того вогнем, того мечем відправлять на той світ.

Півроку не дожив Петро Могила до Жовтих Вод. Не знати, як би привітав він мої вікторії — адже був родич Вишневецького, походив з магнатського роду, ніколи не жалував ні козацтва, ні бідноти. Ми розминулися з ним за життя, але зустрітися мали в спільній справі великій визволення народу свого з темряви, невігластва й неписьменності. Скрипта ферунт аннос — письменністю світ стоїть.

Я поїхав на Поділ, щоб побачити засновану Могилою колегію, взяту колись козацтвом під свою оборону й опіку. Сказано про моє прибуття ректорові колегії, українському Арістотелеві — Інокентію Гізелю, він вийшов мені навстріч, вітав довго латинською мовою, я подякував і, попросивши паперу й приладдя для письма, одразу написав тези для диспуту про свободу і власноручно прибавив їх до брами колегії. Викликав на диспут Адама Киселя, хоч і знав, що він далеко й прибути довго сюди не зможе, а коли й прибуде, то ще не знати, чи впустять його кияни в свій город, тому став дивитися, кого б з моїх козаків перевдягти в Киселя й поставити своїм опонентом. Одначе не було жодного козака такого вузькоплечого, як пан сенатор, тож я покликав свого Іванця Брюховецького і звелів йому опонувати супроти мене впрост тут на снігу перед брамою Могілянської колегії, при учнях і киянах, які зібралися на таке видовисько.

— Що ж казати? — питав Іванець, блукаючи своїми швидкими очима по лицах. — Що маю мовити, пане гетьмане?

— Кажі, що казав би на твоєму місці пан Кисіль, який не вельми жалує наш люд український, хоч і примилується до нього всіляко.

Іванець прибрав поважності, пустив очі під лоб, мовив з тихою значущістю:

— Нарід не повинен бути вільним, поки не навчиться користатися з своєї свободи.

— Ага, — сказав я, — це схоже на того дурня, який вирішив не ступати в воду, поки не навчиться плавати. Коли б людям довелось ждати свободи, поки не стануть розумними й добрими в рабстві, їм довелось б ждати вічно. Навіщо знати чоловікові, що є смерть, коли ще не відає, що таке життя?

Тепер уже Іванцеві не треба було підказувати. Став мовби справжнім паном сенатором, набундючився й наіндичився, навіть плечі йому ніби округлилися і повужчали, а голова видовжилася.

— Пане Хмельницький, — взявся він мені докоряти, — блиск істини й свободи може засліпити, затуманити й потьмарити темний народ, напівосліплий в утисках рабства. Він кинеться руйнувати, палити, нищити і ніколи не зупиниться, вважаючи, що то і є справжня свобода, бо й хто ж його просвітить? Просвіщати ж слід поволі, терпляче і вміло.

— Як можна показати те, чого немає? — засміявся я. — Тисячі років може мріяти народ про свободу, а зустрине її — й не впізнає. Ніхто не зможе змалювати її задалегідь, показати, яке в неї лице. Аріосто розповідає казку про одну фею, яка через таємниче закляття вимушена була являтися іноді у вигляді гидкої отруйної змії. Хто зневажав її в часи таких перетворень, назавжди позбувався її добродійств. Тим же, хто жалів її й захищав, вона відкривалася згодом у своїй природності небесній, у прекрасній формі, ставала нерозлучною супутницею, виконувала всі забаганки, наповнювала доми багатством, робила щасливими в любові й переможними у війні. Свобода нагадує що фею. Іноді вона, як гадина повзуча, сичить, і кусає, і викликає омерзіння, але горе тим, хто наважиться роздавити її. І щасливі ті, хто прийме в страшному, відворотному вигляді, бо винагороджені будуть нею в пору її краси і слави.

У мого "Киселя" забракло аргументів, він тільки й спромігся, що промурмотів:

— Плоди свободи — мудрість, міра й милосердя. Як же допускаєш, гетьмане, насильства і розбишацтво?

— Несамовитість насильств залежить не від чиеїсь злої волі, а від утисків і принижень, з — під яких виривається народ. Можні пожинають те, що посіяли. Хто вимагав сліпої покірливості, зазнає тепер сліпої ярості, і нема ради.

За одностайним визнанням, я переміг у диспуті, мені було видано диплом про те, що залічений однині до вихованців Києво — Могилянської колегії, і учні відспівали на мою честь латинські гімни й похвальні вірші.

То був мовби подарунок на іменини, які припадали на день наступний, та справжній подарунок очікував мене на ранок від патріарха Паїсія в Софійському соборі.

Коли я прибув, мені зроблено овацію в соборі, дано перше місце, всі мене адорували, многі кидалися цілувати ноги, як збавителеві вітчизни й захиснику від кровожерів. Служив сам патріарх, сяючи золотом увесь і трьома панагіями в самоцвітах. Закликав він мене першим до причастя, я ж став відмовлятися, бо не готовився і не сповідався, маю багато гріхів на душі, та ще доведеться брати не один і не два, мовив і про свій гріх з Мотроною, однак патріарх владою своєю найсвятішою дав мені причастя без сповіді, з усього розгрішив і дав благословення на шлюб з Мотроною, хоч і абсенте¹⁰⁵ та при живім чоловіку. І в той момент дано салют зі всіх гармат на знак, що збавитель і господар великий гетьман причащається. Над великими грішниками велика й молитва. В кого народ вселив свій дух, того він не покине, гриміння гармат розбивало тяжку мою тугу, з ним відлітала пагуба й недоля, в нім

гучала моя судьба. Радуйся, діво, громами огримлена! Радуйся, личко шовковее і золотее! Душа проростає з болю, але з радості теж.

Дзвони, салюти, співи хоральні, урочисті слова молитов — все спліталось довкола мене, огортало мене солодкою хмарою, чулося мені крізь ту хмару полохливе Мотронине: "Ні! Ні! Ні!", проривався шелестливий голос пані Раїни, а я чув і не чув, занурений у свою тугу і в свої надії, стояв, дивився, слухав, а сам укладав лист до Мотрони, перший лист відтоді, як поїхав у гніві з Чигирина, не бачивши її.

"Єдине душі й серця кохання, найвродливіша і найукоханіша душі й серця втіхо, найпрекрасніша Мотрононько, пані і добродійко, гетьманшо моя!

Найнещасливіше на світі провадячи життя, вже ледве й писати од жалю можу, бо яке ж ще більше могло спіткати мене нещастя, як, дочекавшись щастя над усі сподівання, що їх тільки на сім світі міг зичити, утратив усе в мить єдину й гірку? Чи ж хто міг уявити, щоб пережив я день бодай один, не бачачи найвродливішої моєї Аврори, — а вже ж не день, не тиждень, не місяць, але цілі нещасні півроку!

Мотрононько!.."

Спорядив з листом до Чигирина Демка, що мав супроводити туди й патріаршого посланця — чорноризця єрусалимського Григорія, бородатого й сумного, як мій лист. Патріарх послав Мотроні абсолюціонем 106 гріхів і шлюб малженський, писані мовами грецькою і латиною, письмом київським — круглястим, з чітко вирисуваними літерами, з короткими певними розчерками — свідчення вмілості й смаку. Передавав патріарх гетьманші й свої упоминки: три свічі, що самі запалюються, молоко Богородиці й цитрин мису з садів Єрусалима.

Я ж кланявся Мотроні й пані Раїні гетьманськими дарунками з тканин, хутр і коштовностей і велів Демкові передати, щоб ждали мене вборзі.

Тепер я усміхався своїм ще вчора несміливим думкам, що відкинули мене на півроку назад, у приниження й безсилість перед марною кобітою, якої мовби й не було, але яка всі ці місяці переслідувала мене своїм недовір'ям, пересторогою, нехиттю і ще чимось незнаним, що могло знайти витлумачення, може, в загадкових шляхетських кондиціях або ж забаганках. Шкода говорити!

Я отряхнув з себе всі неприємні згадки, власне волів би отряхнута їх, насправді ж знов згадував свій відчай і свою тугу, коли, здавалося, втрачено все найдорожче і не мав для чого жити. А жита треба було! Збагнув це тоді. в Чигирині, збагнув там, у Чигирині, що стоїть на дивній горі посеред степу, піднятий неземною силою над степом і над світом; хоч і засліплений власним горем і страшною люттю своєю, я зненацька побачив так далеко, як ніколи доти, я побачив усі свої путі звияжні й славетні, я почув поклик просторів, відгадав свою судьбу й пагубу, і вже не міг замикатися в своїй тузі, в своєму горі. Поїхав, чи й сподіваючись на повернення.

Тепер повертався.

Не знав, як і дякувати патріарху. Подарував йому шестерик найліпших коней, яких мав. Дав тисячу золотих, подбав про всі ризтунки для довгої дороги зимової до Москви. Кілька днів провів у розмовах з ним дискретних, коли ж виїздив з Києва, то Паїсій

проводжав мене з таким самим почтом, як і стрічав.

За два місяці, поки ждав мене в Києві, патріарх зміг вловити настрої високого кліру, тепер допитувався в мене, чом ні митрополит Косов, ні печерський архімандрит Тризна не виявляють видимої прихильності до козацтва, та й до гетьмана козацького так само.

— А ти ж, гетьмане, воістину маєш зватися князем Русі й протектором православного благочестя, і зрівняти тебе можна хіба що з Костянтином Великим.

Я скромно ухилився од таких величань і пробував пояснити його преосвященству, що деяка нехіть до козацтва йде ще від блаженної пам'яті Петра Могили, який сподівався всього досягнути тільки наукою і справді багато досягнув, та чи ж усього? Наука, хоч яка ця сила велика, не може повінчати народ з свободою. Тут конче потрібен меч.

— І молитва, — нагадав патріарх.

— За молитвою приїхав до Києва, бо й сам починаю лякатися нестримності меча. Та чи досить нам меча, навіть коли буде з молитвою? Треба ще й мудрості. Де її шукати? Чи тільки в келіях наших високих ієрархів, людей справді мудрих і вельми свічних¹⁰⁷? Не знаю. Слухаю простий люд, слухаю простори, в яких живу, страждаю і б'юся, слухаю час свій каламутний — і де ж порятунок, Де просвіток, де будучина? Півроку вже, як написав листа до православного царя московського, просячись під його руку. За мною. підуть козаки, посполиті, весь народ піде, святий отче. Знаю, що й київські святі отці, може не найвищі, щоправда, думають так само, як і я. Послав до тебе у Волощину¹⁰⁸ мого вірного чоловіка, Силуяна Мужилівського, він з цих людей, як і його батько протопоп Андрій, чоловік вченості рідкісної. Просимо тебе, святий отче, коли матимеш розмову з царем, скажи йому про нас. Вирвемося з — під королівської руки, відчахнемося навіки, бо й чому маємо бути там, де ми чужі, де ні віри, ні мови для нас, ні шаноби, ні гідності людської? Самі не вистоїмо на скажених вітрах супротивних. Тут королівство з шляхтою захланною, а там султан обклав нас з трьох боків — Крим, Волощина, Семиграддя, всі в нього васали, всі його служки, всіх, як псів голодних, тримає супроти нашої землі, та вже хай би хоч бусурманів кримських, а то ж і християн з Волощини й Семиградця! Чому ж двом православним землям великим не поєднатися в силу нездоланну? Могли б одірвати в султана ще й Волощину, там теж православний народ. Скажи про все це цареві православному, святий отче. Ми розпочали діло страшне й велике, і вже зупинитися не можна. На віки не хоче люд наш мати в себе панів шляхту і не матиме! Замирення, що його маємо нині, крихке й непевне. Люд ладиться до війни, а не до спокою. На зиму нічого не сіяно, бо тепер земля наша не зерном засівається, а кров'ю. Ось поки я дійшов до Києва, вже за мною летять вісті, що в Литві б'ють збунтованих козаків і селян. А я маю мовити з панами комісарами про замирення й упокорення. Шкода говорити! Хай би цар православний, поки його бояри думають над моїм листом, виказав до нас прихильність бодай у чомусь. Виставив полки На литовській границі, зайняв сіверські городи, які й так споконвіку були руські, не чинив нам перепон у наших зносинах з донцями, бо й хто ж нам ближчий на сім світі, як не сі вільні люди?

Не годилося з патріархом споряджати ще й свого посла до царя, тож дав я Паїсію Силуяна Мужилівського для супроводу й помочі в дорозі й у Москві, звелівши йому до всього придивлятися, аби покористуватися згодом, коли й справді доведеться виїздити послом.

— Вмієш за словами покірливими й обтічними ховати думки гострі, як ножі, — ото й уся наша козацька наука, — сказав я йому. Обійняв і поцілував Силуяна, як брата, бо ставав він найдорожчим мені чоловіком.

Так я поїхав тоді з Києва.

Їхав через поля й діброви на Вороньків і далі в степ, маючи по праву руку Дніпро, що лежав десь під товстою кригою, схований в сизій імлі. Простори засніжені, все сковане морозом лютим, мертва земля, вмерлі трави, мерові дерева, — ось де гостро почувається людська малість і безсилля, що їх улітку ховаєш сам від себе в довколишніх буйнощах і щедротах. Я не був самотній, сила мене супроводжувала незліченна, щомиті підскакували до мене старшини, ждучи повелінь, а мені хотілося казати їм: "Подбайте ліпше про бездомних і безпритульних, про упосліджених і нещасних, про тих, кого ніде не ждуть і нізвідки не проводжають, про загублених безнадійно і трагічно".

Хто б це міг збагнути?

Нас зустрічали уздовж усього шляху. Не знати, звідки й набралось стільки люду в цих неживих просторах, серед цих снігів і пустечі. Палили високі вогнища край дороги, гріли варенуху й горілку, частували козаків, старшин і мене, гетьмана свого, горілка була гаряча, а хліб, сало, ковбаси — з морозу, аж зводило щелепи, і від того якийсь сміх молодечий рвався з грудей, і довкола теж лунав сміх, і лилися сльози, і вівати билися в низьке небо дружні; свитки й кожухи, товсті хустки й шапки, старе й мале, настирливі й несміливі — всі товпилися, щоб стати ближче до гетьмана, побачити його бодай краєм ока, може й почути його слово, а я дивився на них, дивився на старих і дітей, на дівчат і молодичь, під товстими хустками ловив погляди, мовби шукав знайомі сірі очі, хотів зустріти їх вже отут, повні жаги, безмежно жаждиві, нетерплячі й полохливі, і побачити в тих очах дороги, які пройшов уже й ще пройду, і дерева, які вишумлюватимуть мені спогади про втрачену навіки молодість, і бджоли, що гудітимуть, як моя втома, і гріх у час неслухний, і нашу самотність сподівану, і нашу самість. Шкода говорити!

Вже по моїй смерті турецький яничар і мандрівник Евлія Челебі, щоб виправдати невдачі султанського війська, яке не змогло взяти в козаків Чигирин, дасть опис мого міста, сповнений вигадок і дивовижних перебільшень¹⁰⁹.

А мені се місто уявлялося тої зими в тисячі разів неприступнішим. Під'їздив до нього безсилий і безпорадний, як мала дитина. І де ж був той Марс, що кидав на мене своє криваве світло тільки в час неслухний? Чи то вже така доля великих полководців, що мають зони здобувати щастя для інших, але ніколи — для самих себе?

Від Києва до Переяслава я летів ніби в якомусь сивому чаді, через Дніпро теж перелітав, як орел самотній, а тоді уповільнював і уповільнював свого коня, давав

війську спочинок і волю, в Черкасах і зовсім зупинився, лякаючись кати далі, не наважуючись послати гінців, щоб довідатися: чи Сама в Чигирині, чи знає про патріарше благословіння, чи жде як жона і гетьманша?

Однак не посилав гінців і нікого до себе не підпускав. Вагання моє не тривало довго. Мав їхати далі! Прискочити до Чигирини не як мученик, а як муж!

Сонце того ранку зійшло над степами велике і чисте, сипало на мене своїм тяжким, мов оберемки золота, промінням, кликало, очікувало, заохочувало. Я вирядився, мов для стрічі королівських послів, у кармазини й хутра, весь сяяв золотом, і військо моє сяяло золотом, а в душі однаково був морок, гріх і зловорожість. Ставала мені перед очима зів'ялолиця пані Раїна, підносила погляд нечистий і брехливий, сичала зловісно: "Ви не побачите її, пане Хмельницький, більше не побачите ніколи..."

Я відганяв те видіння, прикликав до себе Мотронку, малював собі її сумовиту красу, чув її злякане: "Ні! Ні! Ні!" — і сама собою виспівувалася мені в думці пісня про нашу дивну і тяжку любов:

— Постій, прошу, голубонько, розмовлюсь з тобою,

Коли буде рожа воля, жить будем з тобою.

— Як же мені, мій гетьмане, з тобою стояти.

Маю ж бо я воріженьки, що будуть брехати.

А ще к тому, мій гетьмане, тепер од'їжджаєш,

Змовлять мої воріженьки: про мене не дбаєш.

— Ой хоча ж я і поїду, тебе не забуду.

На злість нашим воріженькам споминати буду.

— Побий, Боже, воріженьків, що нам зичать лихо,

Ми з тобою, гетьманоньку, любімося тихо.

Тот час своїм воріженькам зав'яжемо губу,

Як з тобою, гетьманоньку, станемо до шлюбу.

Вірний Демко стрічав мене в полі з старшинами перед Чигирином і ще здалеку світився всім лицем до мене. Продерся до мене крізь стиск старшинський, пробив непробивну стіну дорогих кунтушів, розіпхав густі лави залізних коней, вклонився мені, гукнув: "Чолом, гетьмане великий!" — і пустив з — під вуса таку усмішку, що в мені заграла душа.

— Як там мої всі? — спитав я його.

— Та вже! — безжурно мовив він.

— Здорові?

— Богу дякувати.

— А гетьманша?

— І гетьманша в доброму здоров'ї.

— Що ж вона?

— Жде. Гетьманша то й тебе жде, великий гетьмане, а пані Раїна то мовби весілля, чи що, аж гетьманич Тиміш, з неї насміхається. Каже, женитися не страшно, а страшно еднать попа. Як я того монаха від патріарха привіз, то пані Раїна аж підскакувала на

радошах і вмить випустила з свого сховку пані гетьманову, а Тиміш, напоївши того монаха нашою горілкою сказеною, підпалив йому бороду одною з отих свічок, що самі запалюються. Ну гвалту було! Вже пані гетьманова, щоб залагодити справу, подарувала тому монашкові за його бороду п'ятдесят талярів. Бо це ж йому без бороди — що чоловікові без штанів!

Я слухав і не слухав дурні теревені Демкові. Гнав коня. Був тепер як той чабан з пісні, що, приманений чарами дівчини, прилетів до неї на білім коні. Летів на білім коні до Чигирина, до своєї туги. Тепер важила кожна хвилина, бо що довше я не приїздитиму, то більше буде вона заклопотана, стурбована, зболена, змучена жданням, а я хотів бачити її звеселеною, роз'ясненою, в безмежно щедрій радості.

Били гармати на повівання, рвали повітря тугими стрілами, а в мене рвалося серце від нетерпіння, видзвонювали дзвони чигиринські на радість гетьману, а в мені дзвенів голос Мотрончин, що його мав я почути невдовзі.

Вона сама стрічала мене! Не було нікого, пані Раїна щезла, як дух лихий, ніхто не наважувався поткнутися в двір гетьманського дому, пустеля була б страшна, коли б не стояла на ганку різьбленім, ждучи мене, вона сама! В кунтуші, критому оксамитом жарким, талія й рукава в обтяжку, комір широкий лежачий, відкидні одвороти на високих грудях, високі обшлагги на рукавах, на грудях одкритий тільки на стані схоплений золотою застібкою, підпушка, як і належало жоні гетьманській, покладена з хутр не малоцінних, а соболина пластинчаста, і шапка на Мотроні так само соболина, і стояла не на голих дошках і не на козацькім ряденці, а на перському килимі безцінному, світила мені навстріч своїми сірими очима вже не полохливо, як давніше, а якось мовби хижо — вона чи не вона?

Та коли вискочив з сідла і, заточуючись, побіг до ганку, наставила проти мене тонкі руки, сполохано переблиснула очима, застогнала — заплакала: "Ні! Ні! Ні!" Вона! Гетьманша! Заграбастав її в обійми, ладен був задушити й знищити і сам готов був знищитися отут, бо й навіщо жити далі! Тоді відставив її від себе, не відпускаючи з рук, зазирнув у очі, в саму глибину, хотів спитати, чи ждала, аде не міг вимовити й слова, тільки згодом видушив з себе геть не те, що хотілося:

— Де була?

— Де ж мені бути? В Чигирині!

— Тоді, як шукав тебе! — закричав я. — Влітку! Де тоді була? Коли сховалася! Коли ви з своєю матір'ю...

— Хіба ти шукав мене? — сказала вона спокійно. — Ти приїхав і поїхав.

— Що б же мав робити? Перевернути всю Україну задля тебе?

— Нащо всю Україну? Хіба я так далеко була?

— Де ж ти була? — вже не закричав, а застогнав я, так ніби від цього стало б мені легше.

— В Суботові.

— В Су... — Я поглянув на неї нестямно. — Як могла ти там бути? Хто тебе туди?.. Там же все понищено.

— Сам сказав Сабиленкові відбудувати. Він і зробив. І одвіз туди мене.

— Захарко? Шинкар нехрещений?

— Вважав, що ти найперше захочеш поглянути на свій Суботів. І вмовив мене туди поїхати. Я ждала тебе там.

Ждала в Суботові! Як я міг забути про свій Суботів? Як же не почув її ждання?

Я схилив перед нею голову.

— Прости мене, Мотронко.

— Ти образив матір.

— Винен і перед нею.

— Вона хоче тепер справити наше весілля.

— Весілля? Коли все тоне в крові? Було вже наше весілля тут — хіба забула? Жовті Води наше весілля, і Корсунь, і Пилявці, і Львів та Замостя! Мало — то й ще буде! Поїдемо до Переяслава. Там збереться вся старшина Війська Запорозького, поставлю тебе перед нею, назову гетьманшею. Чи тобі мало?

Вона мовчала.

— Запросиш мене до хати, чи як? — спитав я.

Вона відступилася від дверей, але я не пішов поперед неї, взяв Мотрону за руку, повів з собою, в світлиці зірвав з неї кунтуш соболинний, знов одставив од себе, дивився й не міг надивитися. Була в саяні з срібної в золоті трави об'ярі, обшитім мереживом німецьким з городами, до саяна босторг жаркий в золотих травах з мереживом у сріблі й золоті. Ждала свого гетьмана, ждала!

У мене задрижали ніздрі.

— Стала б ти переді мною десь отам у снігах, як я їхав, — то розтопив би всі сніги! — сказав їй пошепки.

І тут холодною тінню постала між нами пані Раїна.

Я вклонився своїй шляхетній теці, клянучи її в душі і з нехиттю думаючи про те, як доведеться перепрошувати її за своє грубіянство тоді, в червні. На щастя, вона не дала мені промовити й слова, зміїно пограла своїми тонкими устами, тоді повідомила:

— Там гінці до пана гетьмана.

— Що за гінці невчасні? — незичливо поглянув я на пані Раїну.

Ні любові, ні дружби. Вороги до самої смерті, і вже тут нічого не вдієш.

— Гінці од панів королівських комісарів, — мстиво усміхнулася пані Раїна і вперто стояла, не йшла з світлиці, не полишала Нас наодинці з Мотронкою, ждала, щоб я повернувся до своїх гетьманських обов'язків, надто що йшлося ж про милих її серцю панів комісарів.

Я пішов до гінців, і поміст угинався під моєю тяжкою ногою, двигтіли стіни, жалібно дзенькав срібний посуд у креденсах, все здригалось наполохано, тільки пані Раїна стояла як стій і вела мене своїм зміїним поглядом, як по шнурку.

Гінці були й не від комісарів самих, а від мого писаря генерального Виговського, який вертався з Семиградщини, віз із собою посла від Ракоці, але писав не про своє посольство, а справді про комісарів королівських, бо, мовляв, по приїзді до Києва

довідався, що комісарам чинять всілякі перепони в сповненні їхньої місії миротворчої, тримають на волості без провіанту й фуражу, хто відлучається від комісарського полку, приплачує життям, тож потрібне втручання гетьманове, а також слід визначити твердо місце комісії. На віддалі пан Іван забув про свою обачливість і виказував хіба ж таку настирливість. Забув, кому служив. Кисіль миліший був його серцю, ніж гетьман козацький!

— Де писаря генерального позоставили? — поспитав я старшого з гінців, чоловіка, видати, більше шляхетського, ніж нашого козацького узвичаєння.

— Пан Виговський гостить у митрополита Косова в Києві, ясновельможний мосціпане гетьмане, — мовив той, струшуючи пальцем з вуса намерзлість. — Разом виїздили вони до королівських комісарів у Новосілки, у маєтність пана сенатора Киселя, тепер ждуть веління мосціпана гетьмана ясновельможного.

Як там опинився писар мій генеральний і нащо встрявав Не в своє діло? Мав би поспішати до мене, а він, бач, цілується з Киселем та п'є монастирські меди в Києві! Я знав, що Кисіль рвався сповнити свою місію комісарську до Водохрещів, після яких я визначив військову раду, що на ній козаки могли або ж ухвалити похід на море, або потвердити союз з ордою. Я розпустив військо тільки до заговин, а по заговинах мали знов збиратися до обозу на Масловім Ставі. В якій лічбі буде те військо — Киселеві не байдуже. Але що він міг удіяти? В Києві я не став ждати комісарів, виїхав звідти, ще коли вони десь неквапом просувалися по Волині, і призначив місцем зустрічі Богуслав. Комісари їхали тими самими шляхами, що й я з — під Замостя, та тільки бачили не те, що бачити довелося мені, бо очі панські влаштовані якось не так. У мене перед очима розстилався край, неначе сотворений або засуджений для руїн, що перетерпів спустошення всіх родів, знищення та всеспалення, наповнений людською кров'ю, загорнутий попелом, а панам комісарам виділося поспіль гультьяйство й ворохобництво, і коли й запримічали вони якісь понищення, то відносили те на кару заслужену. Де я стрічався з крайнім зубожінням і недолею, там пани комісари помічали тільки донативи з — під Пилявців, я ділився черствим окрайцем з сиротами, що вмирали з голоду, а пан Кисіль у Звягелі обідав у якоїсь кушнірки, яка подала йому їжу на дорогім сріблі й сміялася з Хмеля, що так скромно живе, коли Бог дав усього много.

— То де нині панове комісари? — ще поспитав я гінця. — Чом же сидять на волості і не в'їхали досі в Київ?

— Пробували, та в Ходосівці заступили їм дорогу козаки з посполитими, полонили панів комісарів і довелося відкуповуватися. Поміг пан генеральний писар. Коли б не він...

Я махнув з нехиттю рукою. Доволі вже мав про свого пана Виговського. Такий був завжди відданий і смиренний... А може — хиренний?

— Гаразд, — мовив я до гінців Цих недоречних. — Скачіть назад до Києва і передайте панові писарю генеральному, щоб став невзабарі у Переяславі. Комісари ж, коли хочуть стати перед і мною, хай правляться через Дніпро слідом за паном Виговським.

День кінчався, а клопоти гетьманські не кінчалися. Прилетіли гінці з Білої Церкви од Джелалія, що вертався від султана. Питав, куди має правитися. Демко мозолив очі, ждучи веління скликати старшин на учту, чи на весілля ще одне, чи ще там на що; пані Раїна ходила за ним назирцем, норovala зостатися зі мною в чотири ока, та втратила сподівання і виставила поперед усіх Мотрону, аби хоч та відганяла від мене настирливих моїх козаків.

— Завтра ідемо з тобою до Переяслава, — сказав я Мотроні.

— Мав би ти спочити, гетьмане, вдома. Не говорив і з дітьми, — нагадала вона.

— Поговорю ще: А спочивати на тім світі буду. Час — не для спочивань.

— Може, хоч поглянув би на Суботів? Захарко повну реституцію провів.

— Ще погляну. Задосить маю всіляких нагадувань.

— Які ж нагадування?

— А ти не знаєш! Дурили мене тоді влітку, хочете дурити й далі? Тоді змовилися між собою, і пані Раїна звинуватила мене мало не у вшетенстві, а тепер ти винуватиш, що поїхав тоді з Чигирини в марному гніві і не знайшов тебе там, де ти мене ждала. Що то за ждання таке!

Вона підлізла мені під руку, пригорнулася, лащилася по — кошачому, не схожа була на себе. Чи знов наука пані Раїни?

— Гетьманич Тиміш був безецний¹¹⁰, — прошепотіла несподівано.

— До кого ж? До того монаха патріаршого, що впився нашою горілкою?

— До пані Раїни.

Я сподівався, що вона скаже: "До мене", — і вже кипів на Тимка за його нестатечність¹¹¹, і готов був ричати, як дикий звір, і велів приставити його до мене, аби провчити як слід. Але ж Тимко — й пані Раїна?

— Ти сказала: до пані Раїни? — перепитав я Мотрону.

— Так.

Я розреготався. Пані Раїна хотіла бути благословенною після того як не вдалося стати грішною. Доля всіх нечестивців.

— Я забезпечу її цноту. Зостанеться тут наглядати за гетьманським домом. І за Суботовом, — не стримав своєї мстивості.

Але Мотронка не стала захищати пані Раїну. Мовчки горнулася до мене, обвивала мене чарами, геть їй не властивими, аж зродилися в мені ревності й підозри, які не знав чим і погамувати. Спробував одсунути її од себе і не міг. Це поступливе молоде тіло було дужче за мене, за мій гнів і мою нехіть.

Солодкий дрозж плоті. Груди вилускуються з одягу, як ядро з горіха. Зім'ята ніч, і все зім'яте.

Вдосвіта ми вирушили на Переяслав, і пані Раїна була з нами. Я піддався без намовлянь, без сліз і благань. Шкода говорити!

Зоря була холодна. Ми занурилися в сизий мороз, і його мовчазна несамоовитість забавляла мене.

Уперше їхав я з Мотроною. Не був то похід військовий, у який козакові жону брати негоже, а простий перехід з одного боку Дніпра на другий, від одного міста до другого. Переяслав єднав нас з Мотронкою далеким спогадом, вона верталася в своє дитинство, я — в давню розбентеженість і в неспокій гетьманський.

Поки ми були безсилі й погноблені, не знав нас ніхто, тепер же, коли піднялися в силі, простягалися до нас звідусюди чіпкі руки, линули зажерливі погляди, розгоралися нечисті пристрасті. То що ж ліпше — сила чи безсилля?

До Переяслава вже з'їздилися звідусюди посли, десь там мій осавул Іванець Брюховецький разом з Чарнотою прилаштовували їх так, щоб найзначніші стали на вулиці Шевській, де в Сомковім домі мав стати я, а інші опинилися то далі, то ближче, — в своїм домі вже ми тепер хазяйнували!

Вітали мене сусідні землі, шану приносили звідусюди, з найодлегліших країн наймогутніші володарі, товаришувала мені слава всіх достоїнств і всміхався блиск всілякого щастя. Та немає спокою і на найвищій шаблі щастя, а коли б і був якийсь, то вельми короткочасний, так само, як догідна тиша завжди звістує бурю.

Може, тільки й відпущено мені тої зими безклопітного щастя в оцьому переході через Дніпро, коли поряд Мотронка, і мова спокійна, і чуття незатьмарені. їхала побіч мене всю дорогу верхи, в сани до пані Раїни сідати не хотіла, була нарешті достоту гетьманшею і моїм ангелом — хранителем, а ще — моєю ученицею і сповірницею дум. Не лякався звинувачень у зжіноченості, бо хіба ж не буває так, що й списи деякі під час битви стоять вбиті в землю і не пронизують ворожих грудей. Пісні лунали на поході, сміх і гуки бадьорі, а тоді довго скакали ми в мовчанні, тільки тяжкий тупіт кінський та хмари наляканого зимового птаства над нами, тоді заводив я з Мотронкою мову про гідності, які помагають приборкувати потвори серця, як диких звірів, бо, як казав ще превелебний Вінцент Кадлубек, мужа дільного не тільки сила тілесна здобить, але й несказительність духу.

Мотронка з сміхом допитувалася, чи не натякаю я, мовлячи про несказительність духу, на її дитячі пригоди нецнотливі з переяславськими крамарями, я ж злякано наставляв на неї долоні, мовби відганяючи злих духів минулого, і знов переводив мову на хронікаря з давніх віків, частував свою гетьманшу дикою його латиною, в якій смертельний гріх мови простої й зрозумілої обійдений був старанно й послідовно. Хіба ж то не про мене й про мою жону сказано було: "Дивна вельми в мужеві дільному не тільки нескаламучена терплячість, але також і особлива розторопність, коли він удари завданої кривди не тільки Спокійно зносить, але навіть з вдячністю пробачає, розторопно уневиннює, уважливістю винагороджує і дарами обсипає. Але звідки ж то взялися ті дочки всіляких цнот, той цілий їх оршак, що хоч який обов'язок сповняють, хоч що роблять, все відносять до розторопності? Для прикладу терпеливість, яка є донькою мужності, три честі носить у тім самім міху: честь слабості, честь труда, честь звинувачень або кривд. Побачивши розторопність, питаєш: що ж несеш, дочко? На те вона, гнучись під тягарем: поквапся, матко, зніми тягар із знесиленої, сестра твоя відвага веліла до тебе тягар принести. На що розторопність сказала: знаю моєї сестри

солодоші, знаю звиклі дари, велить, аби ми їй служили, о терпеливосте, терпімо разом. Отож потримай хвилю, зроблю, чого жадає.

Суворі брили кладе до печі прагнень, дме, готує, пробує, розкладає на частки і дивним мистецтвом витворює оздоби".

— Чи мені це койче треба розуміти? — злякалася Мотронка. — Для жони таке недостямку.

— Полишмо це мужам струдженим, — охоче погодився я з її нехиттю ламати голову над паном Вінцентом.

Однак надто легка перемога не задовольнила Мотронку.

— Тоді що ж застається жонам? — поспитала вона.

— Жони або ж провадять благочестиве життя, або зраджують своїх чоловіків.

— Що ж випадає мені?

— Благочестивість, дитино моя, бо ти гетьманша, тебе бачить увесь світ.

— А коли захочу зрадити?

— З ким же? Для цього треба другого гетьмана. А його не буде й по моїй смерті. Тепер ти жінка найближча до історії з усіх сущих на нашій землі.

— Се тяжко, мабуть?

— Побачиш, дитино моя. Ще все побачиш. Колись Одиссей, премудрий і божественний, не захотів дарованого йому Богинею Каліпсо раю, де обіцяно любов, молодість і безсмертя, бо то був рай примусовий і без змоги вийти звідти. В історії ж доводиться жити примусово навіть тоді, коли досягнув найвищих вершин і коли сам до них прагнув. Тяжка безвихідь і хрест вічний. Чи ти думала про таке?

— Ніколи..

— То й не треба. Хіба що поможи мені втриматися од гніву й пристрасності, бо це вельми тяжко. Маю здоров'я черстве й по таких великих небезпеках і злигоднях, а дух не завжди втримується в спокої. І ніхто не допоможе, тільки найближча душа. Твоя душа, Мотронко. Азаж не станеш моєю утіхою і підпорою у всьому, де вже не допоможуть і всі мої радники, порадики, відрадники й зарадники?

Вона показала самими очима: стану. Очі були ще сіріші серед снігів, була в них сиза летючість, і душа моя полетіла за ними й крізь них, в світи далекі, ще не знані, не просвітлені навіть моїм тяжким розумом.

Перед Переяславом було достоту як у премудрого Кадлубека з Казимиром Справедливим, коли той в'їздив у Краків. Виїхало Назустріч з невимовною радістю численне військо, звідусюди сипалися громади люду, в Піднесенні кричали й віншували: їхній збавця прибув! Тиснулися до мене люди всілякого віку, віддавали честь усі стани і всі достоїнства, і брами міста, хоч і найміщішою сторожею узброєні, одразу отвором стали. Всі з глибоким поклоном припадали до ніг, всіх зичення й устремління згідно в єдине сполучалися.

І в самому Переяславі були суцільні вівати, вже не їхав я тепер незанимким сотником по вулиці Шевській і не втішав нещасну шляхетську вдову з малим дитям перед занедбаним будинком, не припадало пилом моє вбрання, й моє лице, і мої вуса, —

утрамбований сотнями ніг людських і копит кінських сніг виблискував сріблом і золотом під низьким червоним сонцем, двори встелено килимами і яскравими ряднами, доми прибрано й причепурено, навіть дім пані Раїни якимсь чудом за тиждень відбудовано, настелено нову покрівлю, поставлено новий ганок, навішено нові віконниці, аж Мотронка вхопилася за лице і заплющила очі, а тоді глянула ще на свій дім давній і прошепотіла, що хоче туди з пані Раїною.

— Будеш зі мною, — сказав я твердо. — Пані Раїна має свій дім, ти матимеш свій. Ти — гетьманша.

В домі Сомків, де я мав стати, зустрів мене Іванець мій Брюховецький і молодший брат голубки моєї Ганни — Яким Сомко, вже сотник козацький, чоловік такої неземної краси, що незмога було зрівняти його будь з ким і чим. Я подумав: невже й Ганна була така вродлива? І злякався тої думки, бо Мотрона, яка дивилася то на Якіма, то на мене, могла вгадати її. Вірив у Мотрончину доброту, але й не хотів без потреби піддавати ту доброту випробуванню. Тому не без радості почув запевнення Якимове, що одразу й поїде до своєї сотні, а прибув сюди тільки для того, щоб повітати великого гетьмана з гетьманшею і висловити свою радість з того, що обрали його дім для перебування.

Коли б же вмів угадати страшну долю Якимову, — може, не відпустив би тоді його, тримав коло себе? Та однаково ж не порятував би, бо втримати чоловіка можна, поки ти живеш, а по смерті як те зробиш?

А вони ж як стояли оце переді мною на ганку сомківського дому — прекрасний Яким і верткий мій Іванець, обидва вірні мені, повні поваги й любові до свого гетьмана, — так стануть і за два десятки літ, коли вже не буде мене, перед чорною радою козацькою, два мужі в силі віку, один прямодушний і чистий, як і тепер, а другий — підступний і хитрий — козирав тим, що з гнізда Богданового, ходив, як і я, в простім одязі, їв із запорожцями саламаху й тетерю просту, спав, підклавши сідло під голову, — Брюховецький — Бреховецький. Гніздо таки справді моє, а діти — зозуліні, з — поміжних Іванець найпідліший. Візьме він верх над Сомком і віддасть його під сокиру катівську, але й байдужий кат — татарин не хотітиме рубати голову Якимкові, дивуючись людям, які можуть позбавляти життя таке досконале творіння Боже.

Я відпустив Якіма, може, й прогнав його, бо вже лякався молодих вродливих чоловіків поблизу Мотрони, хоч і відав гаразд, що всіх не проженеш і не відженеш, та й не хотів бути заздрісним передчасно.

В Переяславі вже ждали мене всі мої старшини, й полковники, і посли звідусюди — від господарів молдавського й мунтянського, від князя семиградського, від ординців і від самого султана турецького, була вже вість, що іде посол із Москви, а дець з — за Дніпра бралися до мене панове королівські комісари з Адамом Киселем на чолі.

Виговський, прискочивши до Переяслава на моє веління найпершим, мерщій втулив семиградського посла, якого привіз з собою, навпроти мого двору на Шевській вулиці, а ще один двір тримав для королівських комісарів, та я в день свого прибуття велів оддати той двір для московського посла, а комісарів по приїзді розтикати по

всьому місту, щоб не могли вільно зноситися між собою.

Все робилося мовби само собою, вже тої ночі я поставив перед своїми побратимами Мотронку й нарік її гетьманшею, і пані Раїну теж посадовив біля себе за столом, і пила вона з мугирями вчорашніми, ледь вмочаючи свої шляхетські губи в міцний наш напій, а тоді ще й мала слухати пісню, яку я повів, пригравачи собі на старенькій кобзі батьківській тридцятиструнній:

Розлилися круті бережечки, гей, гей, по роздоллі,
Пожурилися славні козаченьки, гей, гей, у неволі.
Гей, ви, хлопці, ви, добрі молодці, гей, гей, не журіться,
Посилайте коні воронії, гей, гей, садовіться.
Та поїдем у чистеє поле, гей, гей, на Пиляву.
Та наберем червоної китайки, гей, гей, та на славу.
Гей, Щоб наша червона китайка, гей, гей, не злиняла.
Та щоб наша козацькая слава, гей, гей, не пропала.
Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, червоніла,
А щоб наша козацькая слава, гей, гей, не змарніла.
Гей, у лузі червона калина, гей, гей, похилилася.
Чогось наша славна Україна, гей, гей, засмутилася.
А ми ж тую червону калину, гей, гей, та піднімемо,
А ми ж свою славу Україну, гей, гей, та розвеселимо.
Я спитав Виговського:.

— Як це ти зачепився за комісарів?

— Гадав, що ти в Києві, гетьмане, туди й поїхав.

— Коли ж побачив, що немає мене там, то чом не вдарився за мною? Чи закортіло медів Киселевих куштувати?

— Гріх було знехтувати нагодою. Вивідав наміри комісарські.

— Що ж вивідав?

— Кисіль проговорився перед митрополитом. Мовляв, ми тут будемо тримати тирана за слово, яке дав під Замостям: амнеція, 12 тисяч війська реєстрового і скасування унії. А за те — військо все козацьке усунути на Запоріжжя, а в Україну пустити панів у їхні маєтності.

— Є в глеку молоко, та голова не влізе! Що з Литви?

— Радзівілл пішов проти козаків.

— Як же замирення королівське?

— Мовляв, Радзівілл порушує волю королівську.

— Алешто! Вони порушують, то й нам не гріх. Що привіз од Ракоці?

— Посол зі мною прибув. Проситься до тебе.

— Прийду опісля. Першого прийматиму московського посла.

— Ще не прибув, та й не знати, коли буде.

— Тоді султанського. Слід було дати йому асисторію коло мого двору, а ти мерщій втулив посла семиградського.

— Не хотів пускати сюди бусурманів.

— Коли немає в християнстві правди, можна попробувати її і в іновірців. Як топишся, то й за бритву вхопишся. Що ж Ракоці молодий обіцяє?

— Може зібрати своє військо в Мукачеві і вдарити звідти на Краків. Поможє йому Януш Радзівілл, бо вони в союзі, як дисиденти, окрім того, може, стануть свояками, бо Радзівілл одружений з донькою Лупула — господаря молдавського, а Ракоці хоче пошлюбити молодшу Лупулівну. Кажуть, такої краси небаченої, що вже й молодший Потоцький, і син Вишневецького, і Ракоці змагаються за неї, аж султанський двір затурбувався, і забрано ту Роксанду до султанського гарему, щоб зберегти цноту.

— Багато втяв, пане писарю! І про цноту Лупулівни довідався! Може, розповіси старшинам, як то бережуть цей скарб у султанському гаремі?

— Ну, поки султан малолітній, то сховок там найнадійніший.

— Гаразд із тою цнотою. Що ж хоче Ракоці за послугу?

— Хочє, щоб. поміг ти йому добути корону польську.

— І тоді він буде козацьким покровителем, чи як?

— Певно ж.

— Гаразд. Тепер послухаємо Джелалія. Филоне! Присунься — но ближче!

Джелалій, потемнілий від вина, сів ближче, відтруктивши Чарноту й суддю генерального Самійла, бликнув неприхильно на Виговського. Підняв келих.

— За твоє здоров'я, гетьмане, і за здоров'я гетьманші молоді!

— Не був ти, Филоне, такий гречний, як ми з тобою в Стамбулі в неволі сиділи, а при султанським дворі вже й нахапався?

— Та де, пане гетьмане! — засміявся Джелалій. — До султана й не допущено, бо ще ж малий, а ми, виходить, так само малі, ніхто й не знає про нас достоту. Насилу до великого візира дошкреблися. А той так у вічі й порскає! Зрадили, мовляв, панам своїм і вірі своїй, то й нам зрадите, чого прибукалися до священного порога його величності султана! Ну, й ще там багато чого було казано, та я вже й не дослухався, бо то вони так бурмотять, ти ж знаєш, Богдане. То я й кажу тому візиру. Ми, кажу, в панів своїх терпіли муку більшу, ніж у вас невольники на галерах, то й чом би мали дотримувати вірності своїм мучителям? А прибув я від народу великого й звитяжного, і просимо тільки давати нам татар, а ми платитимемо вам данину, як волохи, молдавани й Семиграддя, скільки вже там скажете, а проти кожного вашого ворога виставлятимемо щоразу хоч і десять тисяч війська, а вже яке те військо, то відаєте гаразд самі.

Отак побалакали, то візирик той і вгонобився. Одправили вже мене й не самого, а з послом своїм Осман — чаушем, привіз він тобі фірман султанський і дарунки від султана і від султанської матері.

— Бекташ — агу бачив?

— Не бачив, а лист од нього в Осман — чауша є до тебе.

— Завтра станеш у мене з послом султанським, — сказав я Джелалію.

Виговський обережно підказав, що годилося б перше діждатися королівських комісарів.

— Приймати поперед комісарів чи й треба кого, — виставив він над столом долоні, як апостол на тайній вечері.

— На погибель! — гукнув Чарнота. — Що нам ті комісари!

— Ми піддані королівські, — сумирно нагадав пан Іван.

— А може, то король наш підданий? — вдарив кулаками об стіл Чарнота. — Хіба ж не наш гетьман настановив королем Яна Казимира? Я й Замостя не хотів брати заради цього!

Тепер уже сміялися всі, згадуючи, як Чарнота "не захотів" брати Замостя.

— Молись Богу, що хоч сидіти вже за столом можеш, — кинув йому Вешняк.

— Вір інкомпаратіліс¹¹², — похизувався своїм знанням латини Тетеря до свого так само едукованого сусіди Матвія Гладкого.

Чарнота на слова Вешняка не обізвався, а Тетерина латина зачепила його за живе.

— Ти собі вір чи не вір, — зневажливо кинув він Тетері, — мені аби гетьман мій вірив, ото!

— Чи вони завжди такі? — пошепки спитала мене Мотронка.

— А якими ж хотіла їх бачити? Скаржаться, обурюються, гніваються, плачуть, мучаться, проклинають, погрожують і звинувачують один одного й цілий світ, а гетьман за всіх має просити, вимагати, виправдуватися, пояснювати. А тоді всі просять: поможи. Поможі подолати ворогів і власну слабкість, поможи жиги, поможи вмерти, поможи перейти у вічність.

— Мені страшно, — прошепотіла ще тихіше вона.

— Чого тобі страшно, дитино моя? Злякалася цих воїнів? Та ж вони як діти — добрі душею, чисті серцем, а благородством ніхто в світі з ними не зрівняється.

— Страшно коло тебе, — сказала вона.

— Як то? Що мовиш? Чи я не зумію захистити, тебе од усіх лих?

Може, то Переяслав так подіяв на Мотронку? Згадала своє сирітство і все згадала, не рятувала від спогадів і пані Раїна, яка сиділа поблизу від нас і грала очима на моїх полковників, не рятував її навіть я в своїй славі і всемогутності. Чим тут зарадиш?

Я підвівся за столом, підставив келих, щоб наповнив його джура, припросив товариство:

— Панове — братгя! Пито вже й за моє здоров'я, і за здоров'я гетьманші Матрегни, і за все добро й пожиток для всіх нас. Та однаково прошу вас, аби ми випили ще раз за гетьманшу нашу Матрегну, щоб їй добре велося поміж нас, а ми з нею будемо як один, бо тепер вона дочка й мати наша! Слава!

Я поцілував Мотронку, перш ніж випити, піднявши її на одній руці, легесеньке дівча, щастя моє і радість найбільша. Поцілував її в чоло, і воно було холодне, як крига. Чоло — монастир, стегна — турецький рай, волосся — дощ, долоні — сніг, уста — сміх, очі — плач, так дивно була вона створена — на радість мою чи на безголів'я?

Старшини ж мої йшли до Мотронки, як на прощу. За звичаєм нашим прадавнім несли дари. Нечай хилив свою негнучку шию і клав до ніг гетьманші цілі стоси коштовностей. За ним ішов Богун, світлячи своїми розумними очима. Тоді лівобережні

полковники складали шану й дарунки. Джелалій скинув на гору своїх дарунків навіть підбитий, соболями кафтан, отриманий ним від султана, ще й приспівав пританцьовуючи:

Коли б не тая горілиця, не тая мокруха,
Не так хутко я збавився б від свого кожуха...

Я обійняв і поцілував Филона, притримав його біля себе, хотів сказати Мотронці, що це за чоловік і який чоловік, та тільки розвів безрадно руками. А тут уже підходив Чарнота, переблискував своїми чорними очима, вів за собою десяток молодих пахолків, що на витягнутих руках несли дарунки, приспівував, як Джелалій:

Мене дівки підпоїли,
Жупан мені підкроїли...

— Чи втішилося твоє серце? — поспитав я тихо Мотронку.

— Не знаю. Нічого не знаю, — мовила вона.

Боялася чогось мені не знаного, і тут був я безсилий з усією своєю гетьманською владою, бо й найвища влада, діходячи до душі людської, зупиняється безрадна.

— Зі мною нічого не бійся, — сказав я Мотронці з невластивою мені самовпевненістю.

— А без тебе?

— Не будеш без мене ніколи.

Не треба було казати цих слів, та вже сказав і махнув товариству своєму дорогому, щоб заспівували пісню. Може, хоч знов же ті "Бережечки" або ж "У гаю, гаю, чабан вівці зганяє". Ще в "Роксоланії" Кльоновського розповідається про сю пісню нашу давню, як летить на білім коні чабан до дівчини, що його причарувала. Прилетів і я на білім коні до своєї любові.

Чи ж надовго? І чи можлива любов на тих вершинах, що на них опинився? Хотів, щоб була там любов, бо як же інакше?

Був я добрий того вечора, хотів з усіма мати згоду. Виговський застерігає, щоб не приймав ніяких послів, поки не прибудуть комісари? Згода. Пані Раїна скаржилася на безпеність мого сина Тимка? Я прикликав його до себе, обійняв, спитав тихо: "Хочеш, пошлю тебе в Молдавію?" — "А чого я там не бачив?" — "Кажуть, у Лупула донька краси небаченої". — "А що мені її краса?" — "Захочеш — стане твоєю жоною".

Він знетямлено поглянув на мене. Хоч який був упитий, а видалося йому, ніби я п'яніший за нього.

— Гаразд, — сказав я йому. — Ще поговоримо про це.

Так минула та ніч у намаганнях моїх творити добродієства, а тоді став я ждати королівських комісарів, себто пристав на вмовляння Виговського.

Кисіль із своїми кумпанами з Фастова поїхав на Трипілля, там перебралися через Дніпро і заночували в Воронькові.

Я надумав прийняти комісарів з гонорами. Виїхав їм назустріч за місто з Мотроною в санях, з полковниками й старшинами, під знаками, білим бунчуком гетьманським і червоною запорозькою хоругвою. Всадовив до себе в сани Киселя, і так в'їхали в місто.

З двадцяти гармат вдарено на повітання, пан Адам розчулився, називав мене милим приятелем (вже вкотре!), закликав притиснути до серця всі духовні надбання народу, подбати про його віру і майбуття. Хто б уже дбав, а хто б мовчав! Та я до часу стримувався, щоб не розохотити пана сенатора, припросив його з комісарами до себе на обід, дав час облаштуватися з усіма панськими вигодами (але й не давав занадто часу, щоб не збагнули, як порозтикував їх по всьому Переяславу, та ще й обставив козаками мовби для забезпечення спокою комісарського).

На обіді, щойно я припросив Киселя до слова, він почав орацію, переказуючи мені і всьому війську ласку королівську й хвалячись, що привезли вони від Яна Казимира клейноди для гетьмана, та тут Джелалій без церемоній перебив його суворою мовою:

— Король як король, бо ми його й наставили над вами. Але ви, королев'ята, князі й сенатори, броїте много — і вже наброїли! І ти, Киселю, кость од костей наших, відщепився і пристаєш з ляхами.

Я спробував погамувати Филона, та він, махаючи перначем під самим носом у пана Киселя, кричав далі, аж довелося полковникам зацитькувати його і відпихати від зблідлого пана сенатора, якому зрадив його дух лицарський, що ним так любляв хвалитися повсюди.

— Привезли сі забавки, — кричав Джелалій вже з — за спин старшинських, — хочете задурити козаків, щоб знов загнuzдати? Треба зброєю, а не словами справу кінчати! Майте ви свою Польщу, а Україна хай козакам буде!

— Бачиш, пане Киселю, — сказав я, — почув ти лиш одного мого полковника, а з них кожен як порох — не знаєш, коли й вибухне. То як тут починати комісію, не злагодивши бодай трохи бунтівних душ сих? Треба вам почекати, поки я прийму послів іноземних та дам їм одпущ, тоді, може, й візьмемося за своє діло.

— Але ж комісія не може чекати! — вигукнув пан Смяровський, давній мій знайомий з — під Замостя. Я подивився на нього спокійно, але тяжко. Пам'ятав його слова ненависні про Кривоноса. Може, й сюди впросився, щоб шукати свою кривду на Кривоносові? Так немає вже Максима, нічого й шукати. А той князь Четвертинський? Чи теж згадуватиме свої кривди і свого брата, вбитого в Нестерварі гарячими головами, і невістку свою, оту білу княгиню, що так припала до серця Максимові? Так немає ж Кривоноса вже тепер ні для кого, а біла та княгиня, кажуть, вже знайшла собі якогось шляхтича і втішалася в горі своєму подвійному.

Хоч на кого поглядав я з комісарів, у кожному вичитував зненависть до нас і зневагу, то чом же мав поважати їх сам?

— Не можуть чекати послі іноземці, — мовив спокійно. — Бо прибули здалеку і від володарів чужих. Ми ж свої, в своїй державі, у себе вдома, то куди маємо квапитися? Припиваю за ваше здоров'я, панове комісари, і на сім кінець нині, а що взавтра буде — побачимо.

Назавтра ждав я прибуття посла московського, піддячого Василя Михайлова, та він був і не посол, а тільки гонець, який мав придивитися до нас, пересвідчитися в нашій силі, мені ж передати, що невдовзі прибуде до мене справжній посол від самого царя з

листами і настановами належними.

Зате дарунки від царя привіз Михайлов такі, що й з послами ніколи не присилаються: сорок соболів у 200 рублів і два сорока по 150 рублів, усього на п'ятсот рублів.

Я прийняв Михайлова, як брата, обдарував його щедро, зготував до царя ще один лист, у якому знов писав про бажання всього народу нашого бути в підданстві царським і просив помочі проти шляхти. Одпуску Михайлову не дав одразу, щоб приглянувся він пильніше до всього, що діялося в Переяславі, і мав про віщо розповідати в Москві.

Сам же приймав султанського посла Осман — чауша.

Пишне то було видовисько для козацького ока. Осман — чауш стояв у дворі навпроти мого, гетьманського, тож і міг би просто перейти вулицю, а перед ґанком я вже й зустрів би його. А він вирядився, мовби в далекий похід. Сам на коні, і весь його почт так само на конях під чепраками й попонами такими дорогими, що за кожную можна; купити ціле місто. Обставився посол султанський закованими в чорне залізо зарізяками, так немов вирушав на битву, привіз із Стамбула навіть своїх барабанщиків і зурначів, і ось так у грюкоті, диких зойках, криках і в маєстатичності розкішно — похмурій рушив той похід через вулицю, і все те тривало так затяжливо — довго, що встиг подивитися увесь Переяслав на турецьке диво, і купці чужоземні, і служки панів комісарів, і ті люди посольські, що там обрїталися.

Поперед свого походу пустив Осман — чауш своїх помічників у роззолочених каптанах, підбитих товстим хутром, в тюрбанах таких величезних, неначе намотані були й не на голови, а на діжки, чи що. Кожен з них ніс на золотій парчевій подушці дарунки для мене від султана: шаблю в коштовних піхвах, хоругву, шиту золотом і перлами, і булаву в туркусах рідкісних, срібну, золочену.

Я зустрів посла перед ґанком короткою мовою, прийняв султанські дари, припросив Осман — чауша в дїм, бо вельможному туркові вельми дошкуляв наш мороз, і ніс пана посла вже далекий був од потрібної урочистості, а витирати його під стількома поглядами послові якось ніби не випадало.

Розігрівшись у теплі та ще чаркою гетьманської (хоч і заборонено Кораном!) горїлки, Осман — чауш сказав, що разом з дарами високими для гетьмана Вїйська Запорозького від падишаха Висока Порта послала велїння кримському хану і сілістрїйському паші помагати козакам своїми вїйськовими потугами, а коли треба буде, то й грошима чи зброєю. Передав мені ще лист од самого падишаха, в якому султан (себто його великий вїзир Бойну—Іґрі—Мехмед — паша) писав: "Ваші слова, повні покори і приязні, і все написане вами про ваше вїйсько і ваших неприятелів було обняте нашою мудрїстю, що обїймає весь свїт".

Після цього Осман — чауш передав мені в дарунок від султанської матерї Турхан — валїде дванадцять шовкових хусточок, вигаптуваних нею власноручно, Я поцілував ті хусточки й подякував за таку шану, а посол ще додав, що Турхан — валїде просила його переказати словами, що вона вдень і вночі благає Аллаха, щоб він мав під своєю опїкою і в доброму здоров'ї хороброго гетьмана українського Хмельницького.

Я розгорнув одну хусточку — на ній вигаптувані були червоні півні, як на наших рушниках. І на всіх дванадцяти хусточках кукурікали червоні півні, мовби подаючи з — за моря голос заблуканої душі отої нещасної дівчини, захопленої колись ордою в ясир, проданої в султанські гареми. Гей, як же немилосердно поводитья доля з дітьми своїми! Згубила та дівчина і землю рідну, і власне ім'я, вже зветься по — чужинському, і ніхто й не згадав ніколи, звідки вона й хто, та, може, й сама вона вже не згадає, тільки й лишилися їй у пам'яті оці червоні півні з рушників українських, і ось випустила вона їх на волю з своєї золотої клітки, в якій сама залишиться навіки.

Українка дала величезній імперії нового султана. Аби ж то обізвався в його крові голос наших степів і милосердя пробудилося в серці до народу його матері. Шкода говорити! Не зуміє стримати Турхан — валіде свого норовистого сина. Щойно зіпнеться він на коня і змахне шаблею, то й посуне з чорним своїм військом на степи наші незаймані, палитиме городи й села, топтатиме конем ікони в Кам'янці, а його жона головна Кая — султанша, дика гаремниця черкеська, велітиме набивати сіном засолені (щоб довести цілими з України до Стамбула!) козацькі голови, насаджувати їх на піки і проносити в урочистому поході перед благоденствующим падишахом.

Осман — чауш не просив відпуску посольського, бо мав ще повноваження Високої Порти, яких не міг висловити за одним разом, він знову просився до мене, і це було вельми до речі, щоб гаразд подратувати панів комісарів, які не могли діждатися своєї черги і, мабуть, кляли в душі цього марного козачка Хмельницького.

При других своїх відвідинах Осман — чауш передав мені лист від султанського наставника Бекташ — аги, мого давнього знайомого і, сказати б, друга. Бекташ — ага знов ласкаво згоджувався зватися не тільки батьком — наставником великого падишаха, а також і батьком гетьмана українського, а щоб гетьман упевнився в його доброму ставленні до себе і в силі, яку Бекташ — ага має коло аситане—і-сааден, себто біля Порога Щастя, то послові Осман — чаушу велено передати гетьманові Хмельницькому текст угоди між його величністю султаном і Військом Запорозьким та народом руським про вільну торгівлю на Чорнім морі. Зроблено це, знаючи відважні пригоди козаків і самого гетьмана Хмельницького на Чорнім морі, а також згадуючи давню приязнь гетьмана Хмельницького з колишнім султанським адміралом, про що знає тепер і нинішній капудан — паша, який передає гетьманові Хмельницькому свій привіт.

Такого дарунка я не сподівайся не тільки від Бекгаша, але й од самого Господа Бога! З часів князя Олега не мали ми ні з ким угоди про Чорне море.

Відтоді, як сто літ тому Сулейман Пишний проголосив Чорне море внутрішнім турецьким озером — Дахлі кгіоль, туди й пташка дзьоба не сміла сунути, хіба що відважні запорожці та донці звитяжно вривалися в море на своїх утлих суденцях і шарпали турецькі кріпості або ж зчіплялися в нерівних боях з тяжко озброєними османськими галерами. Шляхта, якій і не снилося побувати на Чорному морі, пускала поголос, що всі козаки всуціль хижаци й грабіжники, а тепер цих грабіжників сам султан пускав на море і запрошував як посередників чесних у великій торгівлі між

безмежною турецькою імперією і двома наймогутнішими приморськими християнськими державами — Москвою і Польщею.

Були в угоді такі пункти:

1. Султан турецький дозволяє війську козаків і їхньому народові вільне плавання на Чорному морі до всіх своїх портів; городів і острогів, тадсож на Білім¹¹³ морі до всіх своїх володінь і острогів з їхніми портами і до портів інших государів і володінь християнських, також до всіх рік і городів, з якими за бажанням своїм в торги і купецькі діла входити мають, продавати, купувати і міняти по волі в своїй, стояти в портах і виїздити, коли захочуть, без будь — яких перешкод, спротиву й утруднень.

2. Для сприяння новій торгівлі Війська Запорозького і народу його султан турецький звільняє їхніх купців од будь — якого мита й податі, а також товари їхні, які тільки вони в державу його ввозять або з держави його вивозити захочуть, строком на сто літ (коли не на сто, то хоч би на п'ятдесят, або принаймні на тридцять), за чим службові начальники повсюди доглядати будуть, а по скінченні ста літ, коли Аллах дозволить, то більший тягар податей, як і самі турки, нести мають.

3. Для стримування своєвольних людей від нападу на море, з дозволу султана Військо Запорозьке закладе кілька городів портових нижче порогів, аж до гирла Бугу в Дніпро, звідти й торгівлю свою чинити і безпеку на морі проти свавілля забезпечити само собою має.

Я читав ту угоду пункт за пунктом уголос, з старшин моїх хіба що Джелалій розумів усе до кінця, та, власне, це ж він і привіз таку неспогодану в діях землі нашої угоду, тож я, прочитавши два чи три пункти, питаю його:

— Чи воно все так, Филоне, як треба?

— Та здається, Богдане, що саме так, хай йому грець і всі турецькі святі на додачу! — поблискував він міцними зубами з — під густого вуса, що його й досі не брала сивизна.

— А чом би то вони в такому поквапі спорядили цю угоду, як гадаєш? — питаю я його далі, вичитавши ще пункт про те, що нам, як колись ще при князях київських та імператорах візантійських, приділено й двір у Стамбулі свій у всій недоторканності й привілеях потрібних і знатних.

— Мабуть, бояться нас, Богдане: Почули про нашу силу, а для турка сила — над усе.

— А може, хочуть, щоб ми стерегли їм море від самих себе?

— Може, й так, на те ж вони й хитрі та мудрі і Аллаха свого згадують за кожним словом, а ми свого Бога, бач, згадуєм, лиш коли непереливки.

Тоді я ще прочитав угоду вже мовою нашою, щоб генеральний мій писар збагнув, про що йдеться, і тут же сказав Виговському звідомити комісарів королівських про неї, пославши кожному з них список.

Виговський слухняно нахилив голову, я ж, виказавши Осман — чаушу особливу честь, спитав його, коли б він хотів мати відпуск посольський, щоб зготувати для нього шертні¹¹⁴ грамоти і передати дарунки для султана, матері султанської, батька

султанського Бекташ — аги й садразама¹¹⁵ Мехмед — паші за їхню ласку до мого війська, і до народу мого, та й до мене самого.

Пан Кисіль тим часом лютився, сидючи без діла в Переяславі, замкнутий в приділеному йому домі козаками моїми так щільно, що й миша до нього б не прослизнула. Слав мені щодня гнівні цидули, вимагаючи початку проведення їхньої комісії, а я або ж полишав ті його писання без відповіді, або велів Виговському одписувати, що маю державні турботи то по прийому турецького посла, то на відпуск послів молдавського й мунтянського, то знову ж таки по прийому й відпуску посла семиградського.

Тим часом прилітали до мене вісті звідусюди, і не були то вісті найліпші.

На Литві Януш Радзівілл, зібравши військо затягове Великого князівства Литовського, рушив з Бреста до Турова, здобув у козаків Мозир, вирізавши всю козацьку залого, а проводиря козацького Махненка вбив на палю. Товариш гусарський Богуслав Казимир Мацкевич згодом оповідав про це: "Полковника Махненка вбито на палю з іншими. Князь пан гетьман Радзівілл хотів подивитися на трупи і поїхав на побойовисько, звелівши двом товаришам з кожної корогви пильнувати себе. І коли між пагорбами й кущами, голими на той час зимовий, об'їздили ми трупи покараних, то єдину втіху мали, полюючи на людей, ніби на диких звірів, бо неприятель, втікаючи болотами й ровами, кожен волів сховатися в чагарях, але ж вони були голі, кожного видно згори, і наші одні з рушниць, другі з мушкетів кожен свого вбивав, коли ж хтось, мов заець, викрадався в поле, то й там не рятувався, бо корогви, які стояли в полі, побачивши тих бігців, рубали й різно мордували".

Радзівілл пішов далі й став під Бобруйськом. Кривився несмачно на хлопське завзяття, крутив пшеничного свого вуса, ждав, що прийдуть блага милості, але ніхто не приходив, вийшли з процесією священники, а козацька залого засіла в дерев'яній вежі й піддаватися не хотіла, коли ж побачили, що вже не буде рятунку нізвідки, то самі себе спалили, а хто вискочив, то попав на палі, які Радзівілл звелів наготувати для непокірливих. Між тих був і полковник бобруйський Піддубський, що кілька годин ще мучився, просив дати води напитися і в церкві по душі своїй дзвонити, щоб своє подзвіння послухати.

Де ще на світі є такі люди! Зневага до смерті винагороджувалася їм свободою, я ж відчував, що втрачаю свободу дедалі більше, бо всі від мене чогось ждуть, просять, сподіваються, вимагають: козаки й посполиті, міщани й старшина, сусідні держави і віддалені володарі, король і султан, князі й воєводи, церковні ієрархи і уми незалежні. Од усіх я тепер, виходить, ставав залежний, всім щось винен, всім мав служити, а мені — ніхто. Я вклонявся кожному й запобігав перед кожним, але гордо випростувався, й голос мій гримів, коли мова заходила про землю мою і її свободу. Я метався від одного могутнього володаря до другого, вдавався до хитрощів, давав обіцянки, яких ніколи не збирався здійснювати, та в усьому тому ніколи не переходив межі, яка відділяє свободу народу від рабства. Жоден чужий воїн не ввійшов в Україну без моєї згоди, всі мої запевнення про підданство королеві, султанові або й ханові навіть так і лишилися на

папері, бо ж викликані були тяжкими потребами хвилі, але відав я гаразд, що наступна хвиля змиє й зітре їх безслідно. В ім'я будущини я вів гру велику й небезпечну, іноді підступну й навіть криваву, і хто ж мене осудить за це?

Королівські комісари приглядалися до того, як повниться гетьманський двір посольськими оршаками, їх тіпала нетерплячка, вони пересилалися з моїм генеральним писарем, домагаючись початку своєї комісії, я ж радив панам комісарам подумати пильніше про те кровопролиття, що чиниться на Литві, грозячись, що за одного мого полковника, якого Радзівілл велів посадити на палю, вчиню те саме з чотирма тисячами полонених лядських, яких маю з Кодака та Бара.

Кисіль поривався до мене, я не пускав його до себе, спихав на Виговського, хай би він став моїм вухом, там пан сенатор давав собі волю в просторікуваннях і повчаннях. Не відставав од нього й мій генеральний писар. Вірні люди вносили мені в вуха кожне слово Киселеве й панове Іванове, і втіхи від того було мало.

Кисіль обурювався: "Хлопи нахабні в щасті. Я обраний вісником миру, а не феціалом війни, а пан Хмельницький трактує мене в такий принизливий спосіб. Чи не бачить, що без моїх порад втоне в Сьому морі хлопської ребелії і своєволі? Коли хоче вберегтися, то хай би мерщій відокремлював козаків од поспільства, зложив реєстр з самого пограничного козацтва, убезпечив свої власні справи і з усім послушним йому Запорозьким Військом ішов на Запорожу, а вже б ми з полишеним хлопством зробили спокій, не пускаючись в ніякі тиранства, але й не даючи ворохобному плебсу піднімати голову. Хмельницький чинить нестерпну пролонгацію для комісарів, а мав би взятися за розум та розпочати трактати. Хто ж його нахилить до того, тому буде вічна дяка від короля й вітчизни".

Пан Іван, гаразд відаючи, яка в мене шия негнучка, не вельми й спішив у помічники до Киселя, однак не міг знехтувати нагодою, аби не похвалитися своїми впливами.

"Тепер уже всім відомо, — казав він, — що за поміччю Божою я в Війську Запорозьким володар у всіх ділах найперший. І гетьман, і полковники, і все Запорозьке Військо мене слухають і шанують. Знають про се і кримський цар та його мурзи і хто в них є володарі, знають і в Царгороді, й на Волощині. Король угорський Ракоці кличе мене до себе, і владу мені дає над військом, і півтори тисячі золотих на рік, і многі городи у власність. Та я не мислю нікуди їхати, бо вже тепер бачу, що пан Хмельницький без моїх порад чи й не пропав би".

Мабуть, усі царедворці однаково знахабнілі і однаково облудні, бо й тоді, коли дмуть в одну дудку, не вірять один одному. Виговський торохтів панові Адамові про свою значущість у козаків, а сам уже на ранок стелився переді мною нікчемним підніжком. Кисіль, нібито закликаючи пана Йвана в свої повірники, вночі пробрався до Чарноти й намовляв його проти мене, обіцяв гетьманство від короля і всяку ласку.

Коли я вранці вийшов з ложниці, то в світлиці побачив Чарноту, який сидів за столом і цмулив горілку. Тривало те, мабуть, час некороткий, бо вже й голова в Чарноти не держалася на в'язах і все тіло йому якось осунулося, як глиняна гора від

довгих дощів.

— Що пропиваєш, пане обозний? — поспитав я його напівжартома. — Чи не армату козацьку? Так вона ж тепер така, що чи й проп'єш самотою!

— Тебе пропиваю, — похмуро мовив Чарнота. — Може, й ти благословишся зрання, пане гетьмане?

— Коли мене пропиваєш, то не зі мною ж се робити маєш, а з тим, кому хочеш пропити.

— Не був би він під твоїм захистом гетьманським, то вже б по ньому третю молитву відспівували! — скреготнув зубами обозний.

— Хто ж то такий недоторканий? — подивувався я.

— Твій приятель милий, пан сенатор і комісар королівський пан Кисіль! Намовляв мене на гетьманство, а тебе щоб злагіднити.

— Яким же побитом злагіднити?

— Се вже я мав вигадати — чи шаблею, чи мотузком, чи й отрутою...

— То й як же ти?

— Та що! Пане Богдане, за кого маєш Чарноту свого! І чом же цей псявіра мене вибрав для падлючих сих намов! Ну, скажи мені, гетьмане, чому мене? Та ще ж лежав я недужий і не зміг бодай плюнути йому межі очі!

Він стукнув кулаком об стіл і заплакав.

Я підсів до Чарноти, поклав йому руку на плече, другою Налив чарку йому й собі.

— Хоч і гірка вона, та давай вип'ємо по — братськи, Чарното, бо й що на сім світі солодке? Дивуєшся, що пан Кисіль хоче моєї смерті? А який же пан нині не хоче того? Давно вже смерть ходить коло мене, вже й не навшпиньках, а повного стопою, не скрадливо, а нахабно, і квапить, гніваючись, що затримую їх. А мене береже од смерті народ. І оточений я не двораками лукавими, а народом. Чи ж киселям це збагнути? Чи ти хоч повівся з паном сенатором з козацькою гідністю належною?

— Вигнав з своєї хати! Ото почув його сичливі слова, то й хворощі відкинув, зіпнувся на ноги та линув горілки на руки, щоб змити з них сліди доторку Киселевої правиці, плюнув і подався сюди. Але чом же саме до мене прибився той апостата мерзенний? Чи тому, що я найдужче розкрикувався проти тебе, Богдане, може, ще й дужче за Нечая? То ж дурна моя голова винна і норів падлючий.

— Не переймайся занадто. Хто б'ється за чужу свободу, хоче свободи й для себе, і нема в сім гріха ніякого.

— То чом же одні кричать про свою свободу, як оце я з дурного свого розуму, а інші мовчать?

— Може, вони кричать мовчки, Чарното? В душі своїй кричать, і той крик іноді страшніший за почутий. Немає чоловікові спокою і в найвищих здобутках. Ось ми вибороли свободу, а чи вільні в своїх учинках? Одразу помічено нас навіть тими, хто й не знав про наше існування, і вже просять, обіцяють, вимагають, погрожують, ставлять умови. Так і пани комісари королівські. Тримав їх, поки міг, аби відчули вищість нашу козацьку над ними, та вже доведеться пустити їх до себе, пустити, а тоді й одпустити з

Богом їхнім. А про сю пригоду нічну забудь, Чарноту.

— Як же забути таке?

— Ще й не таке буде.

Ми ще раз випили по чарці, та тут увійшла до світлиці Мотрона й залякла на порозі. Чарнота, хоч який упитий, вмить стрепенувся, вигнув спину, скочив з — за столу, нахилив рвучко голову перед Мотроною.

— Гетьманшо наша дорога! Чолом тобі! Шана козацька! Любимо тебе всі, як і гетьмана нашого.

Мотрона сміялася очима до мене понад схиленою в поклоні Чарнотиною головою, тоді подала йому обидві руки — не для поцілунку, як шляхтянки, а для потиску, і підвела обозного знов до столу, але я показав, що з нього вже досить, і теж звівся з — за столу, і так ми удвох випроводили нашого гостя до дверей.

— Гетьманшо наша, — бурмотів Чарнота, — за тебе... голови свої... кістками ляжемо... Ти для нас...

Аби прихилити мене ласкою королівською, Кисіль намірився спершу вручити мені урочисто гетьманські знаки (що їх, до речі, Ян Казимир передав для мене без відома сенату й сейму), а вже тоді розпочинати переговори. Місце сій церемонії я призначив перед своїм двором, аби посли московський і семиградський, які мешкали поблизу, могли приглядатися.

Пройшов на конях мій полк охоронний, за ним музики з гетьманськими бубнами й трубами, тоді несли нову королівську хоругву, червону з білим орлом гаптованим і написом "Іоаннес Казімірус рекс", тоді булаву гетьманську, саджену туркусами, затим ішли комісари, яких я чекав у колі полковників і старшин. Мав на собі червоний алтембасовий кобеняк, підбитий соболями, поряд зі мною стояла Мотрона, в тім самім соболинім кунтуші, що стрічала мене в Чигирині, над нами тримали бунчук з білого хвоста кінського і хоругву запорозьку з архангелом Михаїлом, що мечем поражає всяку скверну.

Мороз був ізрядний, не помагало й сонце, що світило того ранку яскраво й щедро, пани комісари, хоч і в хутра позакутувані, задубіли так, що й слова ніхто з них не годен вимовити, тож я не вельми й затягував церемонію, а припросив комісарів до дому на невелику перекуску перед обідом.

Комісари відтавали з морозу, вже їм розтулялися роти не тільки для чарки, але й для слова, і з того мало не сталося лиха. Булава королівська заважала мені, тож я поклав її на край столу, а тоді попросив Мотронку й зовсім прибрати. Та щойно Мотрона взялася за булаву, як скинувся ксьондз Лентовський і досить осхло зауважив, що негоже якійсь жінці доторкуватися до того, що освячене доторком рук можновладці польського.

На ту замітку вискочив неждано найрозражливіший з моїх полковників Федір Вешняк, потрясаючи перначем полковницьким над головою ксьондза, закричав:

— Се гетьманша наша, а не якась жінка, пане превелебний! Чи, може, прибув сюди впроваджувати нам свої целібати римські?

Інші полковники й собі пірвалися до ксьондза, а я не заважав їм, аби пан Кисіль упевнився, в якій шані тут не тільки гетьман, а і його жона.

Пан Адам кинувся рятувати свого нерозважливого отця превелебного. Він ляснув у долоні, і на той його знак до світлиці комісарські пахолки внесли великий, на зріст людський, дзиґар дивної роботи, з многими шкалами, які показували не тільки години й хвилини, а й дні, місяці, рух Сонця, Місяця, планет, констеляцію зірок і знаків Зодіаку.

Пан Кисіль пояснив, що сей дзиґар з Відня, зроблений імператорськими найславетнішими умільцями, його підносить в дар гетьманові Хмельницькому його милість король Ян Казимир і шле разом із дзиґарем і вправного зегармістра пана Ціпріана Курціуса.

Деякі полковники, як діти малі, роззявили рота на те віденське чудо, що могло вказувати не тільки все перелічене паном сенатором, а може, й людську долю. Ще більший подив викликав пан Ціпріан, чоловік, мовби складений з двох половин, згвинчених чудернацьки, як і той дзиґар, що до нього був приставлений королівською волею. Зегармістр був у одязі з чорного оксамиту такому обтислому, що видавався вже й не одягом, а такою собі чорною лискучою шкурою. Тулуб зегармістра мав як усі чоловіки, може й задовгий і занадто дебелий, а підпирали той тулуб геть невідповідні ніжки, закороткі, ніби дитячі, якісь сухі, немов дві палички, і ввіткнуті знизу в основу тулуба так близько одна до одної, що, мабуть, оті обтислі плюдри в пана зегармістра мали протиратися в тих місцях щотижня, коли й не в коротшім часі. Карлик — не карлик, але й не чоловік, а так собі. Полковники немало подивувалися дзиґареві й панові Ціпріану, і так забуто незгоди, й приступили до врочистого обіду на честь панів комісарів.

Пан Кисіль втяв промову, в якій вихваляв королівську ласку, закликав пристати на всі вимоги королівські, втихомирити повсталий люд, повернути відібрані в панів маєтності, відшкодувати збитки, дякувати за амнестію, що її обіцяє його величність король, однак нахилити винуваті голови перед своїми панами і своєю слухняністю заробити їхню милість.

Я щосили стримував себе, починаючи свою мову, та однаково не міг приховати насмішки, коли дякував за ласку, що король мені і владу над військом прислав, і переступи мені й усім нам пробачає. Та на сім і кінець стримуванню, бо одразу й приголомшив я панів комісарів, сказавши, що комісію тепер трудно відправити, бо й війська вкупі нема, розпущено воно до трави, і полковники та старшини не всі зі мною, хто тут, а хто й далеко, а без них не можу і не смію нічого чинити, не ризикуючи життям своїм. Опріч того, і далі не чую відповіді на вимогу нашу скарати Вишневецького й Конецпольського і видати мені мерзенного Чаплинського. Поки ж не будуть сповнені всі наші вимоги, то нічого й не буде. Тоді або мені з усім Військом Запорозьким пропасти, або землі лядській, всім сенаторам, дукам, католикам і шляхті згинуть. Знов пустити панів в Україну? Хай краще хліб наш миші їдять, ніж сього допустимосся!

Пан Смяровський кинувся нагадувати мені, як під Замостям прихильно мовив про короля і про свою відданість йому.

— Мовив і мовити буду! — сказав я. — Мій король, бо то я вам його настановив! Не шанували ніколи своїх королів, спробуйте не шанувати й сього. Вже знаю. Та я примушу вас.

Кисіль став нудити, обіцяючи поступливість, мовляв, вони можуть піти й на збільшення козацького реєстру з дванадцяти до п'ятнадцяти тисяч, і для старшин привілеї зроблені будуть, і ще.

Мені зашпигало в носі од тих мов марних, я шепнув Мотронці, щоб принесла табаки понюхати, вона ж, голубка моя, здогадалася не тільки мені догодити, але й зробити прикрість шляхетським носам панства комісарів. Принесла табаку в горнятку череп'янім і стала її розтирати, так що незабаром зачхав пан Кисіль, а тоді й пан ксьондз став кривити свого дебелого носа, звиклого до ладанів та тим'янів. Я запускав до горнятка пальці, закладав пучку табаки то в одну ніздрю, то в другу, пани комісари засльозено презиралися між собою, не зважаючи щось сказати про ту табаку, а Мотронка мстилася їм за зневагу і мовби аж нахилила горнятку то до одного панського носа, то до другого, щоб більше дошкуляло та пройняло до самих кишок.

Ох, моя найдорожча дитино! Готов був ухопити її отут в обійми при всіх, цілувати й милувати, і ніхто б з мого товариства не докоряв мені за те, бо ж так зуміла присадити пихатих ланів, як ніхто з нас, однак мав гамувати свою козацьку душу нестримну. Смяровський, мабуть, найвитриваліший з усіх комісарів і на всі наші норози й на табаку чорну Мотрончину сказав, що по дорозі до Переяслава, беручись по волостях тогочасних і сьогочасних, бачили вони, мовляв, тлуми хлопства, які мордували полонених шляхетських, топили в ополонках, обливали водою на морозі, прохромлювали вилами, обстругували живцем ножаками, та як же це так? І Кисіль, прочхавшись і відсльозившись, мерщій скинувся і додав, що й у Києві, як йому сказано, йде мордування невимовно на людях нобілітованих або ж таких, що до них горнулися.

— Отже ж брешете, панство вельможне! — тихо, але так, що всі чули, мовив я їм. — Невинних забивати ні я, ні хто інший не казав ніколи! Хоч і те кажучи, що в нашій землі вільно нам рядити. Наша ж бо земля. Дав нам Бог те й понад те — шаблями нашими й смертями нашими. Шкода говорити! Коли станете тикати мені в ніс милосердям і згадувати про звірства, то нагадаю вам і ваші звірства, Вишневецького й Потоцького. Хіба не здирали шкіру з нас і не набивали соломою? Було. Все було. Та тепер не дамося вже більше. А щоб показати вам нешкідливу брехню вашу, то велю приставити до Переяслава невольників кодацьких і барських, і побачите, що всі цілі й здорові. І коли буде добра згода війська мого, то й передам усіх вам цілими.

Душа в мені перевернулася й збунтувалася від тої брехні Смяровського й Киселя. Згадав свої битви криваві, невідомість і непевність, перед якою ставали в степах, під Корсунем, на Пиляві, згадав кров нашу й сльози матерів і дітей і вже не міг повстриматися. Там були битви, звияги, вікторії, а тут підіймався дух народу всього, той дух пойняв мене й поніс удалі захмарні, і що йому були якісь там комісаріки, пани

й підпанки.

— Ну ж бо посидьте та послухайте, панове, а я розкажу вам свою казочку, — мовив я. — Ви принесли мовби й прегарні пропозиції від короля. Та чи можливо їх прийняти, чи неможливо? Ось вам казка на те. Давно, кажуть, жив селянин, дуже маєтний, усі заздрили йому. У нього в домі був вуж, що нікого не кусав. Хазяї усе давали йому молоко в діру, і він часто лазив поміж родиною. Одного разу дали маленькому хлопчаківі, хазяйському синові, молока. Приліз і вуж і став хлебтати з горнятка, хлопець ударив його ложкою по голові, і вуж укусив хлопця. На жалібний крик дитини прибіг батько, і вуж устиг сховати в нору голову, а хвоста не встиг. Батько відтяв йому хвіст. Хлопець умер, а вуж залишився калікою і не виходив з нори. Незабаром хазяїн дуже збіднів, побіг до знахарів і став питати: "Скажіть мені, чого се давніше було в мене багато волів, корови щедро доїлися, кобили гарних лошат приводили, вівці пишну вовну мали, на пасіці роїлась бджола; бували й гості, і я мав чим допомогти бідним. Усякого добра було доволі, та ось за скільки років усе розлізлося, і я став біднішим од усіх, хоч як роблю, а проте ніщо не йде мені на користь, що день — то гірше. Скажіть, чи не можна мені допомогти?" Знахарі йому відповіли: "Поки ти гарно обходився з своїм вужем, він брав на себе усі нещастя, що загрожували тобі, а тепер, коли пішло ворогування, всі біди впали на тебе. Коли хочеш знову щастя, погодься з вужем". Жінка понесла вужеві молока, але вуж молоко з'їв і втік. Тоді хазяїн став закликати його на дружбу. "Даремно ти заходишся, — відмовив вуж. — Як погляну я на свій хвіст, — одразу вертається пересердя, та і ти як згадаєш про сина, зараз закипить у тобі обурення. Через те досить дружби. Живи ти в своїм домі, як тобі любо, а я житиму в своїй норі".

Ось так і в нас. Був час, коли у великому домі Речі Посполитої козаки відвертали від королівства ворогів, а шляхта не сердилась, коли й ми іноді сьорбали з одного горнятка. Тоді наше військо йшло завжди купно і завжди тріумфувало. Коли ж шляхта стала порушувати нашу волю і бити нас по голові, а ми стали кусати, то пішло пересердя, і тепер нема злагоди. Нехай Річ Посполита зречеться всього, Що належало до князівств землі руської, нехай віддасть усю Русь до Володимира, і Львів, і Ярослав, і Перемишль, щоб ми відвертали ворогів од королівства. Та я знаю: коли б у Речі лишилося усього сто панів, то й тоді вони не пристали б на се. І козаки, поки матимуть зброю, теж не відступлять од свого права. А де козаки, там і я, гетьман їхній. Ось як воно, панове. Шкода говорити много! Був час трактувати з нами, коли мене Потоцькі шукали, гонили за Дніпром і на Дніпрі. Був час по жовтоводській і корсунській іграшці, був під Пилявцями і під Старокостянтинівом! Був, нарешті, під Замостям і коли я від Замостя шість тижнів ішов до Києва. Тепер уже часу немає! Я вже доказав, чого не думав зразу, і докажу далі, що задумав! Виб'ю з панської неволі народ руський весь! Перше я за шкоду й кривду воював — тепер буду воювати за нашу православну віру! Пощо ломити голову над реєстрами, писати стільки й стільки? Скільки нас стане — стільки й буде. Не стане сто тисяч — буде стільки, скільки схочу! Вже я по полках обіслав, аби коней годували і в дорогу готові були — без возів і без армати, бо знайду те

все, як знайшов під Пилявцями! Хто б з козаків один хоч узяв віз на війну, скажу йому голову стягти, не візьму й сам з собою нічого, хіба що юки та сакви. Ви мені пером перекреслювати все будете, а я шаблею з вами розправлюся. Ото й уся комісія ваша! А на сьогодні кінець мовам, бо ще маю бути в гостині в мого товариша сердечного, генерального обозного Чарноти!

При сих словах гостро глянув я на Киселя, та в його очах драглистих, як холодець, хоч би тобі що здригнулося. Ну, то й гаразд!

Мав Кисіль нахабство аж таке, що другого дня, ще я й не прокинувся як слід після вчорашнього, прислав до мене брата свого Миколая й князя Четвертинського, і ті стали просити визначити час для розмов з комісарами. А щойно перед цим прискочили до мене гінці з вістю, що на Поділлі якийсь Стрижевський захопив Бар, стривожив цілу Україну й до війни побудив. Фурія мною опанувала, не міг і бачити цих панків перед очима. Сказав їм: "Завтра буде справа і розправа, бо тепер я п'яний од вістей і семиградського посла відправляю! Скажу коротко: з тої комісії нічого не буде — тепер війна, війна мусить бути, яку ви ж і починаєте знову! Хотів вернути вам невільників ваших — тепер шкода о тім і говорити! Бог мені то дав. Пущу їх, коли вже жодної зачіпки на війну не буде з вашого боку. В моїм Поділлі кров християнська ллється. Я вже казав туди полки мої рушити і живцем усіх винуватців шляхетських до мене привести. В тих трьох або чотирьох неділях виверну вас догори ногами і потопчу так, що будете пщ моїми стопами, а на останок вас цареві турецькому в неволю віддам! Король королем нехай буде, таким, щоб і карав, і стинав шляхту, дуків і князів — аби мав волю: згрішить князь — урізати йому шию, згрішить козак — те саме вчинити. А не схоче король вільним королем бути — як ся йому видить. Скажіть те панові воєводи брацлавському і панам комісарам: грозять мені, ніби Ян Казимир наймає проти козаків велике військо у шведів, — і ті мої будуть. А хоч би не були, хоч би їх було п'ятсот і шістсот тисяч — не зможуть руської і запорозької моці. Правда те, що я лихий, малий чоловік, але мені то Бог дав, що я есмь єдиновладцем і самодержцем українським! Ідіть же з тим! Завтра справа і одправа!"

Пахло знов війною, і що мені пишні комісарські орації!

Кисіль все ж затягнув мене на обід до себе, лякав мене зрадливістю хана кримського й султанських візирів, вмовляв: нехай хлопи орють, а козаки воюють, повстання наше звав затемненням, яке позбавило нас отецького, кров'ю й потом придбаного світла, скаржився, що втратив за Дніпром на сто тисяч доходу, говорив до сліз, та мене не розжалобив.

— Що ж, пане сенаторе, — сказав я йому, — хочеш, аби відійшов На Запорожжю, сів там склавши руки й придивлявся, як шляхта вертається до своїх добр? Усі пани, а хто ж буде свиней пасти? Гадаєш, що перемоги мої були короткочасні й без значення? Гай — гай! Коли Ілля воскресив сина сарептської вдови, а пророк Єлисей сина самаритянки, а Господь наш — Лазаря і сина наїнської вдови, то чудо було не тимчасове, а тривале. Чом же вважаєте, ніби наше козацьке чудо протриває лиш кілька місяців, та й годі?! Закріпимо його на віки цілі! А для цього не маємо слухняно нахилити шию знов до

панського ярма, піддаючись лінощам духу й тіла, а будемо змагатися далі, битися, гризтися зубами, коли треба! Саллюстій у своїй книзі про Югуртинські війни казав, що ніхто не був уписаний у книги вічного безсмертя за лінощі, і ні один отець, дбаючи про нащадків своїх, не побажав би їм неробства, бо й що може бути згубнішого для чоловіка? Так Ісав втратив первородство, побажавши скористатися готовою їжею, аніж добути її трудом, і не Сціпіон, а Капуя, відчинивши без бою брами свої, поклала край перемогам Ганнібала. Хочеш, пане Адаме, щоб у наших шоломах боягузлива квочка, не остерігаючись, мостила собі гніздо, аби мечі наші перековувалися на орала, шаблі — на серпи, а вціліла зброя покривалася іржею? Як то казано колись: ат трістіа дурі мілітіс ін тенебріс оккупат арма сітус — сумно в пітьмі з'їдає іржа риштунки загартованого в битвах воїна, — цього би ви хотіли від мене? Шкода говорити! Не тільки взяв під оборонну руку сю землю, а ще й виб'ю з панської неволі український народ увесь. Поможє мені в тім чернь уся — по Люблін і по Краків, котра не відступає нам, і я не відступлю її, бо то права рука наша: аби ви, знісши хлопів, і на козаків не вдарили. Перше, повторюю, ми за свої шкоди і кривди воювали, тепер будемо воювати за нашу православну віру. Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду всю при тім, ногайців Тугай — бея. На Саврані мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі! Готов все вчинити зараз, що я схочу. Вічна наша козацька приязнь, і світ її не розірве! Стану по Львів, по Холм і Галич, скажу шляхті: сидіть там і мовчіть, Панове! А як будуть ще й там брикати, знайду їх і там! Не я починаю нову війну — ви починаєте! Повертайтеся до короля й до сенату, відпишу королеві про те, що діється, хай знає, що криваві жалі наші до того вже нас приводять, що намірилися ми шукати чужих панів і кривавою війною вибиватися з неволі.

Від'їздили комісари вже не урочисто й без проводів пишних, а під гуки й глузи козацькі, і то ще й гаразд, що бито їх самими словами, а не чимось тяжчим. Поки й вибралися з Переяслава, оточував їх повсюди люд, жбурляв услід слова тяжкі й немилосердні:

- Як приїхали, так і поїхали!
- Не втнули пани шилом борщу!
- Бач, скільки їх понабігало!
- Воно й не чудно, що кінь здох, та хто псам дав знати?
- Кажуть, гетьманові нашому хотіли шию нахилити?
- Ти ба! Влізло в чужу солому, та ще й шелестить!

А я пішов до отця Федора сповідатися в гріхах своїх, що їх він і відпустив мені, прочитавши улюблену мою молитву ще від найпершого нашого руського митрополита Іларіона, наставленого колись у Києві самим Ярославом Мудрим: "Не воздеваем рук наших к Богу чуждому, не последуем какому — либо пророку, не держимся учения еретического. Не напускай на нас скорби, глада, внезапной смерти, огня, потопления, немного накажи, немного помилуй, не сильно поразы, но милостиво исцели, не надолго оскорби, по вскорее утешь. Врагов прогони, мир утверди, народы укроти, голод вознагради изобилием, государей наших сделай грозными народам, города

распространи, достояние твое соблюди, мужей, жен, детей спаси, находящихся в рабстве, в пленении, в заточении, в путешествии, в плавании, темницах, алчбе, жажде и нагоде всех помилуй, всех утешь, всех обрадуй, подавай им радость телесную и душевную".

Радість тілесну і душевну — хто б же то не хотів такого!

31

Помстилися мені панове комісари "Книгою пам'ятничою" Міхаловського, написаною одним з тих, що буцімто був у Переяславі й, мовляв, правдиво відтворив увесь перебіг тих днів тяжких для Киселя і його товариства. Ми не клопоталися тим, щоб перейти у вічність в словах пустих, і сам писар мій генеральний не мав часу на пусті вихвалки перед історією, бо знай укладав послання до володарів іноземних та універсали до полків, городів і сіл, тому ж неприязненому чоловікові чужа неграмотність заважала писати, тож і вийшло так, що в його "Книзі пам'ятничій" щокроку подибуєш про те, що гетьман, мовляв, пив у Чарноти, гетьмана застали за горілкою з товариством, гетьман приїхав до Киселя п'яний з товариством, котре зчаста його забавляє і обіцяє щастя на війні.

Інший напише, що гетьман боявся зазирати в свою душу. Що може бути дальше від істини? В душу свою зазирає щодня й щогодини, а тоді в душу народу цілого, і там читав Письмена таємні й великі, і ждав, коли обидві душі сі зіллються воедино. Чи ж зливалися і коли? Може, в оті невловимі миті, коли пролетів могутній дух народження нашого під Жовтими Водами й під Корсунем? Може, коли волею своєю наставляв над шляхтою можновладця короля їхнього? А може, й тоді, як відсилав з Переяслава королівських посланців ні з чим?

Був гетьман, але водночас і простий смертний, то чи ж слід дивуватися, що потребував підтвердженнь свого становища і своїх намірів не в самих тільки битвах, а й у щоденному побуті, тому радо скликав усіх своїх наближених на раду й пораду, а там бувало всього.

Поставити кожного на своє місце, лишаючись над усіма, — ось мудрість полководця і володаря держави. То тільки в небесах нікому не дозволяється стояти позаду ближнього і дивитися йому в потилицю. Тому іконописці не знають перспективи, окрім зворотної, і на їхніх іконах те, що попереду, завжди дрібніше від заднього.

На землі все було інакше, і ніхто, власне, й не суперечив усталеності, кожен приймав це радо й з піднесенням, і що ближче до вершин, то піднесеність вища. Я поставив своїх соратників вище за родичів, бо ті були коло мене за походженням, а ці прийшли за велінням серця. Мабуть, я часто бував нерозбірливий, бо вимірював цінність своїх помічників самою тільки сумлінністю й показною вірністю, і вони се розуміли, й ніхто з них не пробував вознести мене в святого й пророка, але й не шкодували слів для вихваляння доблесті моєї, висоти духу, щедрості душі. Не всі вони були щирі, не всім треба було вірити до кінця, як то сказано: в одній руці пальці, та неоднакові. Та я впивався їхніми словами, мов міцним трунком, вони наморочили мені голову, часто бачив я нещирість і навмисність, але не дратувався цим, навпаки —

почував себе на верху блаженства од тих прозрінь своїх і вміння проникати в найсокровенніше, читати в умах і душах, бачити кожного наскрізь, самому лишаючись темно — загадковим і велично неприступним.

Вони згадували мої слова, які я вже давно забув (а може, ніколи й не вимовляв?); проспівували рядки з пісень і дум, складених мною в години душевної незлагоди (не знати, як могли їх почути — може, підслухали?); захоплювалися рішучістю моєю в битвах, хоч у тих самих битвах ганили мене найперше за нерішучість; над усе ставили мою едукованість, яка, загалом кажучи, для багатьох з них, що не вміли й розписатися, не варта була й понюшки табаку; дивувалися вмінню моему єднати людей, і то не тільки своїх єдинокровних, а й іновірців, хоч поза спиною звали мене продайдушею за мій союз із ханом і сприяженість з Портою; вихваляли на всі лади мою безкорисливість, щоб, вийшовши з — за столу, тицяти через плече собі великим пальцем і крізь зуби сичати: "На золоті їсть, із золота п'є!"; згоджувалися не тільки з моїми думками явленими, але й ще не існуючими, бо ж однаково кожен вважав, що робитиме по — своєму; підтакували навіть моїм дурницям, міцно засвоївши ту нехитру науку, що потокач тим і живе, що язиком грає, а самі з погано прихованою зловтіхою ждали настання тих часів, коли помстяться мені за свої добровільні приниження; кричали навперебій про свою любов до мене, очі ж при цьому були в них такі холодні, як камені під осіннім дощем; змагалися в пишнослів'ї на мою честь, я ж бачив приховану піну злобну, та не уривав ні того шуму, ні того шалу, платив їм тим самим, віддавав їхнє їм, відкидав слова, припросини, вихваляння й величання, роздавав навсібіч, був щедрий і марнотратний, не шкодував ні голосу, ні вигуків, ні припросин, ні слів, слова лиш доторкувалися до значення, як вітер до полів, вони пролітали над смыслом, черкали його покрайки, сковзали, мов промені свічок по розчервонілих лицах, і крізь гамір, розкричаність, спітніння, знесилення й знемогу чулося мовби якесь шемрання, шелестіння променів, і слів, і всього прихованого, й того, що конче має ще бути сказане.

Чоловік однаково не здатен бачити ні ту ницість, з якої видобутий, ні ту безкінечність, якою він неминуче й невідтворю поглинається. В неправдоподібному поєднанні й поплутаності постає все загадкове й безмежне, величне й збоченицьке, божественне й сатанинське — і все це в моїй особистості, в походженні моїм, у моїх вичинах, у думці й у самому імені.

— Здоров будь, Богдане наш!

— Богом даний!

— Від Бога все маєш!

— Силу, і розум, і відвагу, і...

— А душа? У кого ще така душа, як у нашого гетьмана?

— А серце?

— За твоє серце велике, пане гетьмане!

— А благородство!

— Хай славиться твоє благородство, Богдане!

- Яка ще земля народжувала такого сина!
- Батьку ти наш!
- Ясновельможний!
- Як не ти, то й ніхто вже!
- Пропадем без тебе!
- Живи сто літ!
- Вічно живи!
- Вічності батькові нашому дорогому!
- Руку твою дозволь поцілувати, гетьмане!
- До ніг припасти!
- Всі ми твої діти!
- Віват!
- Слава!

Тяжкий чад застїлля гнітив тіло, вдавлював його в землю, знищував плоть, але дух возносився безмежно, нестримно до самого Бога! Тож найліпше почувався я завжди по обіді й під знаком Орїона, схожого на простягнуту руку. Рука долі. Куди вела мене, на що вказувала?

Мотрона була тепер завжди зі мною, товаришувала мені в учтах і в урочистостях, охоче схилялася до величань і прославлянь, але вловлювала щоразу мить, щоб непомітно замінити мені повну чарку на ледь налиту, тихо просила:

- Не пий, гетьмане.
- Хіба то я п'ю? Горе моє п'є, клопоти мої і думи.
- Мені страшно.

— Не бійся, дитино моя. Бо й що таке життя? Життя — шаленство. І треба не лякатися його, а брати в руки. Поглянь, які руки в цих людей. Подивися на мої руки. Вони важкі, вироблені, незграбні, але нестомні і які ж умілі! Дай доторкнутися до твого личка! Бачиш, якою м'якою і ласкавого може стати ця рука? Бачиш? Ось де чудо найбільше! І в ньому теж шаленство життя і життєвості! Рука ця захистить тебе і сховає. Хочеш, сховаємося з тобою і нікого до себе не підпустимо?

- Де ж тепер можна сховатися?
- А де ти ховалася від мене?
- В Суботові.
- Хоч би й там.

— Це могло статися тільки тому, що ти великодушний. Дріб'язковий чоловік ніколи б так не відступився свого. А ти пошанував мою честь. Однак чи ж багато на сім світі таких, як ти? Дрібні душі повсюди, які ж дрібні.

- А мої побратими? Мої лицарі?
- Не зазірала в їхні душі. Вони й самі в них не зазирають.

— Не мають ні часу, ні змоги. І хто ж їх осудить за це? Занурюватися розумом у неприступне — то найбільша радість для людини, та це дано тільки схимникам, пророкам і святим. А де вони в нашій землі?

— Ти поєднав у собі всіх.

— Аби ж то! Навіть невблаганна бундючність вимушена платити данину природі. Дух пригнічується темними інстинктами, плоть безмежно далека від чистості, від цього біль і сором, од яких не порятуєшся нічим, окрім любові й утечі в самотність. Втечемо з тобою до Суботова, Мотронко?

— Далеко звідси. Сніги. Морози.

— Не знаю, що то — далеко. Ніколи не знав і не лякався віддалей. Все життя в мандрах, переїздах і блуканнях, аж дивуюся досі, що вберіг свою душу, не стала вона блукливою — навпаки, вперто ствердла і піднялася, мов гірський кряж гранітний.

Чи ж мені було лякатися переїздів?

Ще вчора на тім боці Дніпра, а вже сьогодні на сім, вже стеляться степи чигиринські, а там і Тясьмин, і гатки таємничі, всі в інеї срібному, загадковій путі в долину й недолю.

Суботів...

Впізнав і не впізнав батьківське гніздо, гніздо Хмельницьких.

І дім наш просторий багатівіконний, і ворота дубові під дашком, і церква дерев'яна, і три криниці, і груші над ними, і схили знайомі й пагорби, і степ, і річка — все те, що було, і водночас не те, бо вже хати підсусідків мовби хтось відсунув набік, а мій хутір обріс валом, і стіна з колод дубових взверх валу, і три вежі дубові оборонні, а четверта мурована і така сама мурована вугласта біля дому, а внизу, попід валом, широкий рів — замок Хмельницького.

Я хотів порівняти Суботів з своїми спогадами про нього і не впізнавав спогадів. Все було як колись, і все стало іншим, здійснилося навіть неназване, простий хутір став справжнім замком, кріпостю, неприступним втечищем!

— Хто ж се? — спитав я Мотрону. — Невже Захарко той нетямущий?

— Робив, як ти повелів йому, гетьмане. Тоді наглядав ще за ним Тиміш. Вежі муровані звелів поставити. Хотів, усі щоб такі, та не встиг до твого повернення.

Моє повернення. Куди й коли?

Бажання зостатися з Мотроною на самоті, сховатися од усього світу вразило мене при погляді на новий мій Суботів, пронизало, як блискавиця, мов той небесний вогонь, що розколює камінь і перетворює людей на соляні стовпи.

Я полишив за порогом суботівського дому все: славу, велич, землю; я ввійшов у цей дім, як у райську обитель, я позбувся навіть свого незламного духу, скинув його з себе, мов астральну оболонку для світів великих і безкінечних, бо замкнений світ нашої самоті не визначав нічого, окрім речей найпростіших і неназваних, окрім спогадів і ніжності.

Мотрона сама топила печі дубовими дровами, як давно колись, і так само, як тоді, просила мене грати на кобзі й складати свої думи, і, як тоді, пролітала невидимо між нами темна хвиля пристрасті, і вже нічого не знали ми, тільки ніжність і безсмертні надії. Ми будемо разом ось так завжди і вічно. Ми будемо разом навіть по смерті. Вознесені на небеса чи кинуті в пекла, ми будемо разом, інакше навіщо се життя і сей

світ і навіть вигадані люди?

Лиш кілька коротких зимових днів і безкінечних ночей самотини в Суботові, а здаватися могло — цілі роки щастя! Давно вже я перестав бути гетьманом, слухняно корився всім Мотрончиним забаганкам, мовчав, коли вона мовчала, співав, коли хотіла, щоб співав, носив дрова для печей і воду з криниці, я прагнув опрощення й очищення від усього несуттєвого, суєтного і тимчасового, я прагнув покірливості, бо ж не ми ведемо жінок, а вони нас, і не знати, до добра чи до лиха, — усміхом, голосами, духом і теплом тіла. Настирлива плоть. Нищівна сила жіночої суті. Іноді тривожний неспокій все ж заволодівав мною, бо хоч які високі й міцні стіни пристрасті, все ж держава здійсмається навіть над ними, та я вперто не хотів думати про державу, маючи біля себе цю молоду жінку, молоду свою долю й надію. Державу не охопиш ні думкою, ні уявою, вона вимагає від тебе жертв безкінечних і ніколи не вдовольняється і не дається до рук, а жінка була вся біля мене, лиш простягнути руку, обплутувала мене обіймами, голосом, оточувала духом своїм, мов Бог хмарою, чарувала поглядом, усміхом, легким своїм тілом, якому я виспівував би в думці найвищу хвалу. Рукам, губам, очам, волоссю, бровам, віям, плечам, усьому тілу легкому й летючому хай буде добре завжди й повсюди, і хай буде воно благословенне в своїй щедрості, красі й щасті.

Любов — це таке саме шаленство, як і слава. Це мука ще тяжча, а шаленство ще смішніше. Ні, любов — це благословення життя.

Нестям охопив мене в ті суботівські ночі такий, що я не міг спати. Ходив, товкся до самого світу, як домовик, знімав нагар з свічок, підкладав дров у печі, поправляв укривало на Мотронці, яка спала завжди усміхнена, мабуть, бачила барвисті сни і в них краснолюdekів з довгими сивими бородами і молодих лицарів на баских конях.

При світлі воскових свічок спляча схожа була на золотавий дух.

Вранці я тихо будив її, кладучи їй руки на лице, вона здригалася щоразу несвідомо, коли ж розкліплювала повіки і бачила мене, усміхалася так ласкаво, що я ладен був покласти до її ніг цілий світ.

Перехрещуючи руки, обіймала себе за голі плечі, затулялася від моїх тяжких, пожадливих очей. Нагота, прикрита тільки опущеними віями. Беззахисність. Крихкість. Дитинність. Нічого від жадібної самиці. Сором'язливість. Чистота й цнота. В її тілі сходило для мене сонце.

Шовкова дівчинка. Золота дівчинка.

Я думав: невже знов доведеться покидати її, розлучатися з нею і йти в битви? Тривожачись, питав Мотрону: "Будеш тепер зі мною?" Вона відповідала самими очима, поглядом, усмішкою. "Завжди?" Вона відповідала вигином уст. "І ми будемо вічні з тобою?" Темний крик бився в сірих очах: "Не знаю! Не знаю! Не знаю!" Крик, як мої ночі безсонні й безкінечні, коли я втомлено блукав по дому, стояв на ганку, піднявши лице до неба, і зорі жахали мене своєю недосяжністю.

Перші радощі відлітали від мене й забирали з собою всю легкість духу і тіла, натомість наповзало на мене щось каламутне й гнітюче. Що се? Втома? Вичерпаність? Старощі? Всі стаємо смертними, коли вмовкає любов, і навіть тоді, коли вона

втомлюється. З жахом пересвідчувався я, що неспромога мені нести далі тягар цієї самості нашої і мовчання Мотрониного. Вона мовчала вперто, загадково, усміхнено, але крізь те мовчання вже вловлював я приховані її скарги, нехить її, невідповідність нашу. Як у притчі турецькій: коли на одну шальку терезів покласти двадцять окка116, а на другу шістьдесят, то шістьдесят окка перетягнуть. Я переважував Мотронку тяжкістю своєю, роками, маєстатом, може, стражданнями і великим неспокоєм душі, і щодалі гостріше відчував свої старощі, свою самотину, від якої — тепер бачив се виразно — не міг порятувати мене і сам Господь Бог. В такі хвили карався думкою, що так нерозважливо покинув Київ і замурувався, зашпунтувався отут у Суботові, в цьому гнізді родовому, в яке влетівши, можна успокоїтися й навіки, я ж не хотів спокою!

В ті ночі кликав я до себе Самійла, та він уперто не з'являвся, може вичікуючи розважливо, аж зазнаю я найвищих вознесінь духу і його занепаду навперемін.

Порвав дух тіло і знову поверг. Безкінечне сходження вгору, коли щоразу все доводиться починати спочатку. Викидав з пам'яті все, що знав і вмів, щоб мати цілковиту змогу втішитися своєю безпомічністю перед лицем світу, перед землею, небом і зорями і почути слова генія, ще й не сказані:

"Будь народам многим царь, что тебе то помогает, еще внутри душа рыдает?"¹¹⁷ Розум приносить найбільші муки. Тільки безумні завжди веселі. Розум — наш найвищий дар, пристрасті терзають нас і пригнічують, та ми охочіше відкидаємо розум, ніж пристрасті, і часто ненавидимо вже й не самий розум, а тих, у кому він виявляється найвиразніше.

Так я дочекався нарешті Самійла, коли вже не вірив, що він з'явиться, коли очистив душу від пристрастей, а пам'ять від спогадів, коли втома налягла на мене така, як при кінці світу, і я сидів, підперши спиною двері, на тій самій лаві, що багато років тому, приграючи на кобзі юній ще тоді Мотронці.

Самійло не знав ні перепон, ні перешкод, він легко проникав і крізь двері зачинені, й крізь найміцніші стіни, тож і зродився він переді мною, освітлюваний червоним жеврінням згасаючих дров дубових, які тихо догорали в грубці.

— Чолом, гетьмане, — стиха мовив він.

— Дяка, Самійле, що завітав. Розбив ти мою самотину і вельми доречно.

— Прагнув же ти самотини, то вже я й не хотів заважати.

— Прагнув, а тепер не знаю, що з нею діяти.

— У тебе влада над людьми, а ти сховався від них. Не можеш без людей. Влада — страшна річ. Вона спроможна задушити чоловіка, коли переповнить його і не знайде виходу, як дощ із хмари. Відаю це по собі, бо маю владу над словами, і вони так само душать мене, коли не маю кому їх передати. Виходить, що найвища насолода для людини не в тім, щоб брати, а у віддаванні, у видаленні з себе всього, часто й з такими труднощами, а то й з муками назбираного.

— То втіш мене словами, Самійле.

— Від влади немає втіхи, окрім самої влади, Богдане.

— А хіба любов не вище?

— Тоді я спитаю тебе: а що таке любов? Хіба не влада однієї людини над другою? Коли ми були з тобою малими, нас учили, що порятунок од усього можна знайти у вірі, та навіть віру треба належно оздобити й прикрасити, щоб приваблювала серця. Отці—езуїти відали вельми гаразд, що нудьгою серцець не завоюєш, мабуть, тому вигадали пишне барокове слово, барокові храми, бароковий стиль мистецтва й усього життя, пружний, патетичний аж до істерії, грізний стиль сей, що так пасує до настрою нашого часу, який вірить більше шаблі, ніж поміркованості.

— Правду говориш, Самійле. Всі виростаємо з свого часу, і не важить — простий ти козак, чи гетьман, або й король. Яка моя віра? В чім вона? Шабля — мій хрест, перемога — мій Бог, а дума — моя молитва. Бо чи ж може бути свобода без війни? Поєднати свободу й мир — як можна? Хто підкаже? Нідерланд Гроцій проголосив думку про вічний мир. Та входити в мир поневоле — кому охота? Я вже шкодую, що так нерозважливо покинув Київ.

— Ти поспішав до своєї любові, гетьмане.

— Може, й до любові, хоч зазнати міг її і в Києві. Не те мене гнало звідти до Чигирини, а тоді до Переяслава, а тоді знов до Чигирини, Самійле. Мабуть, шукав я в цих засніжених степах свою Україну, шукав будучину її і не міг знайти. Де ж та Україна? Де її шукати? Чи вона є насправді? Я послав торік з Черкас Лист у вічність, але досі не маю на нього відповіді. Стурбованість і розтривоженість моя не має меж. Тепер тяжко караюся, що не затримався у вічному городі нашому, не зібрав усіх, кого хотів би почути, не оточив себе умами найбільшими свого народу, може починаючи аж від митрополита Іларіона і Кліма Смолятича, не послухав їхньої мови, їхньої думки. Чи, може, прикликати їх сюди, до нашої світлиці, Самійле, на всі мої безсонні ночі і на мою втому?

— А що скаже молода гетьманша?

— Вона спить. Вона спокійна. Поки живе її тіло, жінка не думає ні про душу, ні про розум. Та повернуся до початку своєї оповіді. Як там сказано? Коли засинають втомлені любощами закохані. Я закоханий, отже не сплю. Дух мій перевищує не тільки все знане, а й мене самого. Та все ж хай підкріплять його великі сини землі моєї. Хай зберуться живі, мертві і ще не народжені, хай пролунають голоси зблизька і здалека, з минулого й прийдешнього, хай промовлять усі великі й безіменні. Може, прийшов би до нас Нестор — літописець, і славетний Боян, і Митуса з ним, а тоді Туровський і Оріховський, Дрогобич і Рогатинець, Філалет і Кальнофойський, Копистенський і Княгиницький, Беринда і Косов, хай би дух Вишенського спустився з Афону і заклекотів гнівом на землі нашій, як то сказано в нього: "Внутрь души мрак и тьма, на язьще же вся их премудрость". Хай Почули б нащадки високовчене слово Петра Могили, а йому відповів би Інокентій Гізель.

— Чи не гадаєш, Богдане, що затісно для стількох умів у твоєму Суботові? — поспитав Самійло обережно.

— А де ж їх зібрати? Потрібні мені там, де я, а не деінде.

— Потрібно тобі, а чи потрібен ти їм? Може, для них і не ти, і не ми всі, а Київ

найперше важить. Мисль твоя лине аж до митрополита Іларіона, згадай же, як звертайся він до князя Володимира: "Встани, о честная главо, от гроба своего, встани, отряси сон! Виждь же и град величеством сияющ, виждь церкви цвьтушь, виждь христианство растуще, виждь град иконами святы их освещаем блистающесея и тимиамом обухаем и хвалами и божественными пении святыми оглашаем, — и си вся виде, возрадуйся и возвеселися!" Многі віки думка в нашій землі неминуче мала форми святості, а найбільше святинь мав у собі Київ. Тож коли б справді мала бути така дивна зустріч умів, про яку говориш, то конче в Києві, в якому — небудь славному монастирі, серед святих отців, високих згадувань і ще вищих нагадувань.

— Тоді треба знайти монастир без блощиць і комарів, — засміявся я.

— Знаєш же, як написано в святих книгах, Богдане. Вогонь і град, голод і смерть — все це створено для відомщення. І зуби звірів, і скорпіони, і змії, і меч... Хіба б народилися ці уми в спокої й благодаті?

— О, відаю вельми, що їх зродило. Чую аж сюди, як ще й досі сваряться, відстоюючи свої думки, як тупотять ногами, гримлять голосами, як киплять і клеочуть пристрастями. Гніви вже й не людські, а мовби небесні, як стихії, напруження мислі огромне. Може, мені не дорогі їхні істини, а тільки їхні пристрасті. Я хотів би уявити, які вони, які їхні лица, які голоси, у що зодягнуті, як добиратимуться до Києва, як зустрінуть один одного, чи приймуть мене до свого товариства і що скажуть мені.

— Не скажуть тобі нічого, гетьмане, бо надто заклопотані своїми запеклими суперечками. Ти ж маєш сам знайти в їхніх словах корисне й потрібне, бо ти — гетьман.

— Хотів би знайти слова про добро як найкращий вияв краси, про правду як всезагальне й корінне начало людського світобудування, про сердечну цноту, честь і благородство душі.

— Знайдеш, може, й се, хоч більше буде слів і пристрастей довкола віри, надто ж тої, що коли переслідується, то процвітає, коли утискується, то возростає, коли зневажається, то преуспіває, коли уязвляється, то побіждає, коли укоряється в нерозумінні — розуміє і стоїть несхитно. Хіба не про це "Апокрисис" Філалетів, "Палінодія" Копистенського, "Тератургіма" Кальнофойського, "Ексегезіс" і "Патерикон" Косова, "Літос" і "Парафімія" яснопревелебного отця нашого Петра Могилы.

— Серцеломні уми. Поки був молодий, викликали захват їхні гострі слова і непогамовні серця. Але тепер я втомився.

— Не можеш втомлюватися, бо ти — гетьман, — нагадав Самійло.

— Коли згадую названі тобою книги, та й ще інші, то що ж бачу в них? Кожен ставить свою віру вище за інші, і всі закликають тільки до ненависті й війни. А про мир має думати полководець — самотній у цьому світі злоби, ненависті й ворожнечі. Навіть "Літос", ця наймудріща, може, з книг наших часів, бо ж наводяться там думки і отців та учителів церкви, і філософів, і хронікарів, і великих схоластів, навіть "Літос", кажу, написаний не для проголошення й утвердження спокійного думок своїх, а вет за вет118 зраднику Саковичу, який переметнувся з православ'я в уніати, а тоді й у католики і

написав "Перспективу", де насміхався над православною вірою, над нашими церквами, над народом нашим. Це мовби ота жменя перцю, послана Александром Македонським царю персів Дарію взамін присланого ним мішка маку. Сакович, не маючи чого сказати, позбирав усілякі непотребства і наші лиха і повставляв у свою "Перспективу" злоречиву. Дописався аж до того, що й поклони наші в церквах став висміювати, мовляв, православні кланяються в церквах неучтиво й невежественно, голови на землю поклавши, зади, як гармати нарихтовані, повиставлявши вгору. То й що відповів йому отець превелебний Могила з своїми велемудрими помічниками? Відповіли вони Саковичу; ці начинені гармати виставляються православними на тебе і на подібних тобі людей. А на додачу обізвали Саковича безмозким наклепником, недоучем, дурнем, розстригою, архісхизматиком, застарілим у злих днях фарисеєм, каїном, лицеміром, баламутом, кургузим софістом, балакарем, дудаком, рабом брюха, старим пирожником.

— Взяли собі за настанову слова апостола Павла: "Мудрость світу сього єсть буйство перед Богом". Хіба сам ти, Богдане, не живеш пристрастями? — поспитав Самійло. — Навіть мій дух не може очиститися від пристрастей, і то саме вони переносять мене на своїх крилах щоразу туди, де виникає найпекучіша потреба. Сакович у своїй "Перспективі" написав, що коли на Русі немає сильних панів, то вона неправу вірить. Неправу вірити — неправу й жити. Ось як виходить. То як же тут не сваритися?

— Саме тут Петро. Могила відповів тому запроданцю спокійно й з гідністю, як і належало імені, що ним підписав свій "Літос", — Євсей Пимін, себто благочестивий або православний пастир. Петро відповів йому, що первісна церква християнська отримала своє начало не від панів, а від убогих рибалок. Як то сказано в псалмопівця: "Не надійтеся на князи, на сыны человеческие, в них же несть спасения". Та чи ж надовго стачило того спокою? Там, де йдеться про віру, не шукай розважливості, бо так чи інакше все кінчається кров'ю. Недарма ж сказано, що й саме хрещення буває трояке: водою, Духом Святим і кров'ю. Тож не збирав би я отців велемудрих, як ти радиш, в монастирі київським, і на князівській горі й не в замку воеводським, а знайшов би десь на Подолі шинок затишний, щоб подавала отцям горілку та меди довгошия, стегнаста мадонна українська.

— Хотів би показати, як занепав Київ і, забувши про своє наперед визначене покликання бути осередком духовності й свободи, став дбати Хіба що про свободу винокурения? Поки Варшава танцює, Краків молиться, Львів закохується, Вільно полює, — Київ знай шинкує горілку, мовби справджуючи слова князя Володимира: "Веселіє Русі пити єсть". Шинкують міщани, козаки, магістрат, Лавра, монастирі Софійський, Михайлівський, Микільський. І ти ж, гетьмане, злякавшись того занепаду, втік звідси й осів у своєму Чигирині. А що Чигирин порівняно з Києвом? Тепер ще й захотів мудрі уми зібрати не в якомусь останньому втечихці думки й благочестя, а в мерзенному шинку, де гріх визирає з кожного закутка, а спокуси б'ють гопки з ранку до вечора на столах і під столами.

— Шинок — то життя, Самійле. Бруд і блиск, убогість і пишнота — все стікається

туди, як сміх і сльози, скнарість і розгойданість душ. Чом би й не поглянути на все те умам відмисленим? Може, хоч на один вечір вгамувалися б їхні несамовиті душі, і від суперечок про таїнства євхаристії та причастя перейшли б вони звільна до розмірковувань простих і болісних, обіймаючи розумом землю і небо, простого чоловіка й небожителя, хліб щоденний і покорм для птиць небесних.

— Хотів, аби забули все, чим горіли їхні серця, і переживували що — небудь з Фоми Аквіната? Про те ж таки небо: "Про нагороду для святих не говориться, щоб вона воздавалася на небесах матеріальних, але під небесами мається на увазі возвишеність (альтїтудо) благ духовних. Та все ж існує матеріальне місце, себто небо емпірейське для святих, не з потреби оного для блаженства їхнього, а з огляду сообразної пристойності і краси".

— Для горіння сердець я б приграв їм на кобзі та заспівав якусь свою пісню. Хоч би й отсю:

Ой біда, біда чайці—небозі,
Що вивела дітки при битій дорозі.
Киги! Киги! — злетівши вгору.
Прийшло втопитись в Чорному морю!
Жито поспіло — прїспіло діло,
Йдуть женці жати, діток забирати.
Киги! Киги! — злетівши вгору.
Прийшло втопитись в Чорному морю.
Ой діти, діти! Де вас подіти?
Чи мені втопитись? Чи з горя убитись?
Киги! Киги! — злетівши вгору.
Прийшло втопитись в Чорному морю!
І кулик чайку взяв за чубайку.
Чайка кигиче: згинь ти, куличе!
Киги! Киги! — злетівши вгору.
Прийшло втопитись в Чорному морю.
А бугай: бугу! — Гне чайку в дугу:
— Не кричи, чайко, бо буде тяжко. —
Киги! Киги! — злетівши вгору.
Прийшло втопитись в Чорному морю.
Як не кричати, як не літати?
Дітки маленькі, а я їх мати!
Киги! Киги! — злетівши вгору.
Прийшло втопитись в Чорному морю.

Отак, пане Самійле, і наша Україна. З одного боку король, з другого султан, а з третього — хїба що море Чорне.

— Король же тобі дружбу пропонує, чув я.

— Гей, брате Самійле! Знаємо ми з тобою грецьких Богів, римських імператорів, всі

сузір'я на небі й вітри в степах, та й усіх королів знаємо! Як сказав колись Курцій: квос віцеріс каве амікос тібі ессе кредас — бережись дружби переможених тобою. Війна буде! Знов війна і насильство?

— Ніяке насильство не послаблює істини, а тільки слугує її возвищенню.

— Душа втомлюється від насильства — народ і земля втомлюються. Дружби жду з боку четвертого, про який і згадати боюся. Жду і ніяк не діждуся, може, тому й стривожений такий.

— Саме й хотів я сказати тобі, що їде посол до тебе від московського царя, — мовив Самійло.

— І оце мовчав усю ніч!

— Не хотів перебивати твоєї мови, вельми цікавої й пожиточної навіть для духа.

— За таку вість обійняти б тебе, як брата, Самійле!

— Хіба можна обійняти дух? — сказав він гірко і зник, а на дворі заіржали койі й запалали смолоскипи.

Прибули Виговський і син Тиміш з вістю, що ще до Чигирина посол царя московського Унковський з листами й дарунками.

32

Душа моя стрепенулася. Вість з Москви! Вість благая і добрая а чи зла?

Пан Іван за звичаєм своїм занудливо почав напихати мене всіляким дріб'язком, приберігаючи найголовніше насамкінець, та тут став йому на завдді мій Тимко, на язик неповздержний.

— Гей, пане писарю, — гримнув він, — не дури голову гетьманові, а кажи діло! Посол московський береться до Чигирина! Вже за Дніпром. У Переяславі. Стрічати треба, чи як, батьку гетьмане?

Я знав і не знав про посла, бо не міг же сказати, що дух Самійлів звідомляє мене про все, тож промовчав і поглянув на свого генерального писаря. Він знов почав про Поділля, й про шляхту, і про те, що сам канцлер Оссолінський обіцяє мені мир без битви і перемогу без небезпек, та тут наступив на нього Тиміш, відгортаючи своєю тяжкою рукою короткі руки писарські, дивуючись і обурюючись водночас упертості пана Івана, гукнув:

— Таж про пана посла мов, пане писарю! Чи не чуєш? Стрічати треба, чи ж? Я й сам можу поїхати до Дніпра.

Все рідне завжди трохи нахабне. Це неминуче. Може, так і треба. Принаймні цього разу я вдячний був Тимкові, що порятував він мене від занудливості Виговського, перед якою навіть я часто був безрадний.

— Стрічати посла будеш перед Чигирином. Допровадить же його хай сам полковник переяславський. Я ж ще тиждень побуду в Суботові.

— Не все ще сказав тобі, батьку, — мовив Тимко, хитро мружачись. — Не занудьгуєш тут, у Суботові.

— Що там маєш?

— Цього вже пан писар не сказав би, мабуть, ніколи.

— Не дурій, Тимоше.

— Та що! Пані Раїна їде сюди разом з пані писаревою.

Я поглянув на Виговського. Той опустив очі.

— Покликав жону до себе.

— Ніхто не візьме тобі за зло, пане Йване.

— Потоваришувала вона з пані Раїною.

— Ото й гаразд!

— Затоваришували вони й ще з кимось, батьку! — зареготав Тимко. — Зачарував їх той недомірок зегармістр! Привезуть його до тебе, гетьмане, щоб і ти втішився його мовами.

Я вже й забув про того зегармістра, тільки тепер згадав, та, згадавши, й знов забув, а мені нагадувано в спосіб настирливий і так невчасно.

Мотрона зраділа, почувши про прибуття пані Раїни, а в мені та радість відбилася тяжкою образою. Хотів сказати їй: чому ж радієш? Тепер зможу обіймати тебе лиш поглядами. Кінчилася наша самотність благословенна.

Не сказав нічого, тільки погладив їй плече худеньке.

Хочеш зробити все для людей, жити з ними й серед них і щосили прагнеш самотності. Як це узгодити? І чи можна узгодити?

Я згадую і вгадую себе, розповідаючи і про найсокровенніше. Чи зазнав я повною мірою щастя, чи так і вмерти мав у сумнівах, непевності й пригніченості? Ніхто ніколи не буває вільним до кінця. Але одні борються за свободу, інші тільки животіють у погнобленості, вдаючи вдоволення. Щастя й не в тім, щоб мати свободу, а в тім, щоб боротися за неї, і не так словом, як ділом. Часто я бував надто дратівливий і висловлювався поквапливо, не встигав очищати слова спокійною думкою. Частину свого життя я говорив, частину мовчав. За слова іноді доводилося каятися, а за мовчання — ніколи. Може, тому вмів мовчати перед Мотронкою?

Пані Раїна була вся в чорному оксамиті, тільки дві нитки перлів на білій шиї, і уста затиснуті округло, мов перлина, в подвійній пихатості — шляхетській і тещі гетьманської. Пані Виговська, маленька біловолоса шляхтянка, геть губилася поряд з пишною пані Раїною і, видати, цілком упокорилася їй чарам, а обидві пані ще більше впокорилися чарам незнаного мені чоловіка, якого привезли з собою, подарованого мені королівськими комісарами разом з коштовними дзиг'арями зегармістра Ціпріана.

Тоді в Переяславі я не мав ні часу, ні охоти роздивлятися на цей дарунок і так і не збагнув: доміряний сей чоловік до кінця чи недомірок. Тепер приглянувся і вже не мав сумніву: таки ж карлик! Але що тулуб панові Ціпріану стримів над марними ніжками, як потужний стовбур, то й видавався мовби чоловіком звичайним. Чи не так воно й повсюди ведеться: скарлілі духом видаються для оточення часом чи й не великими, тільки завдяки тому, що здійсмаються над малістю?

Пані привели зегармістра на гетьманську вечерю, не питаючи мене, і я мав ще подивуватися, бо за столом пан Ціпріан вже не видавався ні карликом, ні недомірком, вивищувався, як і всі, сидів на лавці, мов на постаменті, чорний і прекрасний, як

диявол.

Він нічого не їв і не пив. Тимко спробував йому підливати в келих, пан Ціпріан мовби й посьорбував, але голова в нього була наче дерев'яна, не брало його ніяке зілля, і ніщо людське не доторкувалося до цього зтягнутого в чорний оксамит чоловіка. Такий не розгубиться й на тім світі і мерщій стане продавати свічки, позбирані з покійників. Говорив не про дзигарі, й не про свою справу, і не про пань, що були в такім захваті від нього, а про гроші й тільки про гроші. Довго жив у Відні й робив якісь важливі послуги дому Фуггерів. Хто такі Фуггери? Славетний банкірський дім, який фінансує всіх монархів Європи. Коли б султан турецький умів домовитися з Фуггерами, то завоював би Європу без жодного свого дикого воїна.

Голова дому тримав усе сімейство, як фараон євреїв у єгипетській неволі. Якось старший син ішов вулицею Відня і побачив, що горить якийсь дім. Там десь у вогні кричала жінка. Він кинувся на поміч, та не порятував жінки і згорів сам. Старий Фуггер зібрав увесь рід і сказав: "Він зганьбив нашу фамілію. Може, це й ліпше, що загинув. Бо діло мало колись перейти в його руки, а тепер видно, що він не розвинув би його, а занастив. Кидатися у вогонь тільки тому, що там кричить жінка? У вогонь і воду ви повинні кидатися тільки тоді, коли точно знатимете, що там є золото. Воно само порятує вас навіть у пеклі!"

Видати, в пана зегармістра душа була так само раховита, як і в тих його Фуггерів. Він захлинався словами, так ніби ось — ось мав подавитися і проковтнути разом з словами й свої жадібні червоні губи. Говорив латиною, засміченою дурними слівцями "десь", "якось", "щось", та Однаково зачарував пані Раїну так, що вона не могла стримуватися і скрикувала щохвилини: "Ах, Фуггери! Ах! Ах! Ах!"

Забула свої босі ноги і голодране шляхетство. Та дарма. Я міг дозволити собі розкіш попервах не помічати пана зегармістра, але прямодушному Тимкові дико було терпіти поруч з собою таку мертву душу. Він одразу й вигадав кару для пана Ціпріана, домагаючись, щоб той конче навчився їздити верхи, коли вже потрапив до козаків, та ще й до самого гетьмана ясновельможного.

Зегармістрові відмовлятися не випадало, він слухняно залазив на коня, підтримуваний з двох боків пахолками, стремена йому підтягали під саме сідло, він безладно дригав коротенькими ніжками, хилився сюди й туди, а Тимко з реготом хльоскав коня, той зривався з місця учвал, і пан Ціпріан на повнім скаку валився на землю.

Падаючи, не скаржився на Тимка, не біг із звинуваченнями, піднімався, обтрушував сніг з одягу, чепурився, пускав очі під лоба, кривив уста в незбагненному усміхові, розводив руками: якось не втримався, десь не вийшло, щось завадило. А де ж воно оте "якось", "щось", "десь" у нашому жорстокому козацькому світі, де все вимагає відповіді несхибної, де правда ніколи не гнеться, а хіба що ламається разом з чоловіком.

Навіть Тимко вимушений був відступити від пана Ціпріана і взявся за Мотронку. Намовив її скакати в степ верхи на конях, і вони летіли в сизу імлу без супроводу, без

сторожі, аж я мав тривожитися і, може, й самому кинутися слідом за ними, однак стримувався. "Вернеться, — думав спокійно про Мотрону. — Вернеться — і тільки до мене".

Сказав тільки Тимкові, щоб брав з собою сотню, бо може напоткнутися на орду або якийсь чамбул заблуканий.

— Мене орда знає! — безжурно відповів Тимко.

Але за два дні Мотрона не захотіла більше їхати в степ і поскаржилася мені, що Тимко змушував її до давньої, ще дитячої їхньої забавки з ворітьми. Під'їхавши на коні під ворота, вхопитися за верхню болону руками і так зависнути, а коня тим часом джури проведуть назад у двір і поженуть крізь ворота, так щоб вона скочила в сідло, коли кінь опиниться під нею. Мотрона призналася, що примушував її до цього Тимко ще в Чигирині, коди приїхав торік з — під Львова, тепер знов узявся за своє вже тут, в Суботові, пані Раїна спробувала йому вимовляти, то він розреготався:

— Може, ви, пані Раїно, хочете зі мною побавитися?

Так і зродилася поголоска, ніби Тимко був безецний до пані Раїни.

Я мав би нагримати на сина, та щось мені заважало, мовби несміливість чи сором. Сказав тільки Тимкові:

— Ти вже вчив би того зегармістра свого.

— Навчу! — зухвало скинув головою Тимко. — Вже я його навчу, — ноги кроковою! Дибун нікчемний, душа дерев'яна!

Міг я тільки позаздрити такій силі ненависті. Гетьман не може давати волю своїм почуттям. З найзапеклішим ворогом вимушений обійматися, коли того вимагає держава. Так було в мене з паном Киселем, що переслідував мене упродовж життя всього, невідчепний, як чорна тінь. Тому якийсь зегармістр мав видаватися вже й не зловісним, а хіба що смішним, а то й жалю гідним. Коли б же відав я, що чоловік цей спричиниться до найбільшого нещастя в моїм житті!

Увага моя роздвоювалася між справами гетьманськими, якими задавлював мене Виговський, і Мотронкою, тож на зегармістра, властиво, не лишалося ні часу, ні сили, та цього чоловіка наділено властивістю пхатися в очі щокроку, і вже починав я розуміти дратівливість свого сина.

Пан Ціпріан нагадував павука. Обплутає будь — яку муху. Хоч як вона борсається, дзижчить, і просить, і плаче, він собі знай плете й плете павутину, мотає нестомно, вперто, з катівською байдужістю, не зупиниться, не перепочине, не знає втоми, чужий співчутливості, безтривожний, часом і безінтересовний, бо й не голодний, і лишить муху в павутині, так і не доторкнувшись до неї, забуде геть, хай висохне на порошок, але так треба, бо для цього він пущений на світ і має сповнити своє призначення.

Я не знав, чи він їсть, чи спить коли — небудь, чи справляє людські природні потреби. Міг зустріти його о будь — якій порі. Тинявся по дому й по двору, як і я в моїм безсонні, стежив за зорями, укладав гороскопи, перечитував календарі і знай мовив про Фуггерів. Коли б був нашої віри, то замінити міг би своєю нестомністю, певно, й самого Виговського. Та на письмі знався не вельми, наша ж мова в його устах була й

геть скалічена, тому, як вже казав, послуговувався латиною, теж не вельми добірною.

— Пан гетьман теж якось не спить? — стрічав він мене своїм дивним белькотом. — Розумію, розумію. Клопоти державні, а в мене десь небесні. Доля й недоля людини, смерть і життя визнаються залежно від бігу зірок. В зірках записано, врешті, все. Добрі й злі часи, сприятлива пора на те й на се, десь на сівбу й прищепи, а десь на пускання крові виборне, добрий час на ліки через конфакти, добрий час на ліки через трунок. Врешті, Сатурн і Марс так посилилися нині, що ледь завдяки Юпітеру їхня злість може бути стримана. Чи ж я сподівався опинитися в гнізді самого Юпітера якось? Пан гетьман цікавився календарями польськими? Вони навіть ліпші за європейські. Десь маю вже календарі Адама Рузги, Матеуша Орлінського, Дам'яна Паєцького, Себастьяна Стриєвича і Миколая Журавського, астролога самого його королівської мосці Яна Казимира. Чи чув коли — небудь пан гетьман, як висміювано професора астрономії академії замойської Станіслава Невеського? Казано десь так: "Не вгадає пан Невеський, що сподіє пан небеський!" Якось смішно, правда? Маю презент для ясновельможного пана гетьмана. Календар краківський настінний Миколая з Шадка. З гравюрами. Друк десь дивовижний. Смак і вишуканість.

І дивився на мене лагідними очима безумного ангела, аж мені ставало страшно. Я мурмотів щось нерозбірливе і не вельми гречно повертався спиною до зегармістра, та це його не ображало й не бентежило.

— Ну, так, — мовив він навздогін, — десь воно все так якось. Зрештою...

Від цього чоловіка віяло якимсь мовби неземним холодом. Він міг жахати так само, як байдужі зорі в нічному небі. Чужий усім і всьому, не знати де народжений, вічний вигнанець, вічний туляч. Навіть коли б зберіг мову рідну, то не стала б вона йому домом рідним, а тільки непевним прихистком, тож і мову він свою втратив найперше, перейшовши на нерозбірливу латину.

Може, цей зегармістр один з підступів Адама Киселя?

Я майже втікав з Суботова.

В Чигирин в'їздив увечері, щоб не робити великого гуку, та однаково стрічали мене старе й мале, дітлашня бігла поперед гетьманського походу з пустощами й сміхом, козацтво кричало вівати, бабусі; закутані в товсті хустки, вклонялися й хрестили мене, Мотронку, Тимка, а вже перед самим моїм двором одна старенька простягнула мені червонобоке гранчасте яблуко, і я передав його Мотроні, мов той старогрецький пастух своїй богині краси. Мотрона засміялася, тримаючи яблуко перед обличчям, в'їхала в двір, її кінь спіткнувся, і яблуко випало їй з рук. Так і запам'яталося назавжди й залишилося в згадці: Чигирин, мовби зітканий з сизого диму й снігів, покошлані дими, і сніги до самих стріх, і тепле світло з маленьких віконечок, і червонобоке яблуко в снігу перед ганком, що випало з рук Мотрончиних.

Може, то був злий знак? Та я не вчитувався в знаки.

Ждав, що привезе мені посол московський, дворянин царський Унковський Григорій, якого від Переяслава проводжав аж під Чигирин Филон Джелалій з козаками.

За версту від Чигирина в чистім полі зустріли Унковського Тиміш з Чарнотою, з Виговським і Тетерею, що був мовби другим писарем у пана Йвана, осавулом Демком, війтом Павловичем, сотниками і отаманами, заквартирували посла з його людьми в домі чигиринського отамана Лавріна Капусти, привезено одразу туди м'яса різного, хліба й сиру, вина всякого — мальвазії, угорського, двійного і простого пива, меду, а що б знадобилося кому з пиття чи пряного зілля, то я сказав посилати на мій двір і там все видавати.

Другого дня Виговський з Тетерею, з осавулом Демком, з війтом і отаманом привезли послу мої запросини, послав я під нього і своїх коней найліпших. Піддячий Козлов, який прибув у посольстві, напереді віз царську грамоту, за ним їхав Унковський, а Виговський з старшинами супроводжували їх для більшої шаноби пішо аж до ганку мого дому. Там Виговський просив послів увійти до світлиці, де біля дверей зустрів уже їх я сам з обома синами, генеральними старшинами й полковниками.

Унковський був чоловік у силі віку мовби й мого, лице мав одкрите, очі розумні й уважні, в дебелий шубі, покритій парчею в зелених травах, та ще у височенній шапці соболиній видавався вищим за всіх нас, але не пригнічував собою, а вівся лагідно й тихо. Сподобався вельми мені сей чоловік, і, мабуть, я так само йому сподобався, бо ще не раз і не двічі правитиме він до мене посольство, беручи з собою й сина свого, чимось ніби схожого на Тимоша, так дивно поєднуються люди на сім світі.

Виступивши на середину світлиці, Унковський передав мені царську грамоту з червоною печаттю. По ліву руку від мене стояли сини Тиміш і Юрко, Чарнота й Виговський, старшини й полковники. Я прийняв грамоту, до печаті приложився й поцілував, тоді дав поцілувати Чарноті.

Після того посол сказав мені і війську царське милостиве слово, себто спитав про здоров'я моє, полковників і всього Війська Запорозького православної християнської віри. За те царське милостиве слово всі ми кланялися, і я так само спитав од себе, від старшини й од усього війська про здоров'я царське. По тім посол подав царські дарунки: мені три сороки соболів, один сорок за сто рублів і два по п'ятдесят, гетьманші дві пари кращих соболів по тридцять рублів, синам і ближнім людям, старшинам і полковникам по парі соболів ціною по десять рублів — усього тридцять пар.

Порадівши царській ласці, я мовив, що тепер буду веселитися й частувати послів. Унковський сказав коротку промову, посилаючись на царську грамоту. Я розпечатав її і став читати, як стояв, але не вголос, а потиху про себе. Цар вимовлявся у військовій помочі Війську Запорозькому, посилаючись на те, що має вічне докончанне з Польщею, себто вічний мир, але сподівався, що його з часом оберуть польським королем, і тоді обіцяв всіяке покровительство. Не царські то були слова, а боярські. Бідний, бідний царишко, як скаже про нього вогнепальний протопоп згодом, та й я сказав би те саме, однак мав погамувати своє козацьке серце, зціпити зуби й набратися терплячості, бо для діл великих і вічних її треба найбільше.

Прочитавши грамоту царську, я поцілував печать і передав Виговському, той теж

поцілував і дав поцілувати Тимошу, після чого сховав у своїх писарських шкатулах.

Я подякував за царську ласку і запросив послів до обіду. Всадовив Унковського й Козлова на лавці біля себе, старшини розташувалися навпроти, я випив першу чарку за здоров'я царя і його родини і велів стріляти з гармат на государеве здоров'я. Як вдарила гармата, я став за столом, шапку здійняв і мовив: "Дай, Господи, щоб здоров був государ і великий князь Олексій Михайлович всеї Русі". Тоді звелів стріляти з усіх гармат, пригощав послів трунками нашими і наїдками, не забуваючи приправляти все те й словами, часом і докірливими. Сказав, що ждемо помочі від царя православного вже он скільки, та не діждалися й досі, тож дістали підмогу в битві за віру від бусурманів. Казав ще: недалеко той час, коли й бусурманські, і різних вір держави перейдуть під східного царя, — не знаю тільки, чи судилося мені до того дожити. Казав, що виправлю ще й своє посольство до царя і знов проситимуся в оборону, бо перше язика людські назад обернуться і з потилиці виростатимуть, ніж шляхта над нами буде знов панувати.

Унковський відповів ухильно й обережно, та я й не гнівався на нього, бо сказано ж: посел що осел — везе те, що на нього накладуть.

Проводжали Унковського у великій пишноті й шані. Я дарував йому і піддячому Козлову по коневі й луку з сагайдаком, просив відвезти цареві срібний золочений колчер¹¹⁹, та посол відмовився, бо без царського указу не смів брати. Грошима дано в дорогу Унковському сто ефімків, з них московськими грошима тридцять рублів, піддячому Козлову п'ятдесят і людям їхнім по тридцять ефімків. До дніпровського перевозу проїхали з послами Тиміш і Чарнота, полковники, осавули, Писарі, сотники і отамани з гетьманською хоругвою, з литаврами й трубами.

З Унковським же спорядив я і своє посольство до царя, поставивши на чолі Федора Вешняка, давнього мого товариша, полковника чигиринського. Посилав у дарунок цареві коня, лук турецький дорогий і сідло оздобне, в своєму листі до нього закликав совокупити сили, писав: "А за таким совокуплением усього православ'я надія на Бога, що всякий неприятель на голову погине".

Далі заставався сам проти цілого світу. Праведник не спасеться, коли не прийме ложних клевет і напастей. Відміряно мені повного мірою і клевет, і напастей, все мав умістити в своєму натрудженому серці, бо ж був гетьман, був Бошан. Шкода говорити!

Чим живуть держави? Війною, торгівлею, законами? Та у війнах — поразки, в торгівлі — суперництво і обман, в законах — насильство і безглуздя. Коли здрібнюється мета й призначення держави, дрібніють і душі людські. Для величі державі потрібне утвердження свободи і високої гідності людської. Нам не хотіли давати свободи і не признавали гідності, тож треба було брати їх силою. Народ ніколи не хоче війни. Він хоче свободи, своєї правди і свого розуму. Іноді жде цього віки цілі, та так і не діждеться.

Я вже перестав ждати, коли дадуть. Знав: треба брати самому. Скінчилося прислужництво. Не будемо більше попихачами і в самого Господа Бога! Війна — то й війна.

Ішла весна, а народ мав братися не до плуга, а за шаблі й мушкети.

Вісті напливали звідусюди такі — коня б з ніг збили, а я тримався. Сейм визначив у поміч Вишневецькому двох регіментарів — каштеляна бельського Анджея Фірлея і каштеляна каменецького Станіслава Лянцкоронського — не для захисту вітчизни, а для повернення втрачених українських земель, що спливали колись для шляхти молоком і медом.

В костьолах ксьондзи у своїх казаннях вперто повторювали слово "схід", бо ж і рай був на сході, і Христа розіп'ято було обличчям на захід, отож, молячись йому, ми повинні дивитися на схід. З уст в уста передавалися вісті про знамення, які віщували близьку й невідкладну війну з козацтвом. У Барі в ясний день вийшла з костюлу процесія мертвяків, загорнених у білі савани, з криками: "Відомсти, Боже наш, кров нашу!" В Дубні три хрести, які перед тим стояли повернені на схід до козаків, без порушення фундаменту повернулися на захід, себто відвернулися від козаків. В Сокалі монах, молячись іконі Божої Матері, почув, що вона сама благає Бога за Річ Посполиту і обіцяє звитягу. Навіть у Криму були небесні знамення, які ханські мюннеджими¹²⁰ тлумачили як передвіщення перемоги панів над козаками й над ордою: мовляв, водночас на небі з'явилося два місяці — один повний, другий молодий, і повний насунувся на молодика і знищив його, так католики знищать ісламський півмісяць разом з його воїнством.

Богун і Нечай на подільським узграниччі насилу стримували розшаліле панство. Нечай, відповідаючи на похвалки Лянцкоронського бути небавом у Брацлаві, писав насмішкувато: "Прошу до Брацлава, до дому мого на добрий мед, на куфу — другу вина. Маю на той бенкет і кілька штук армати, і порошу кілька бочок, — будемо еобі стріляти на здоров'я".

На Волині пани оружно верталися в свої маетки, "робили порядки", чинили слідство, хто був причиною підданства козакам, саджали людей на палі, знов напускали на землю нашу демонів хижості й руйнування, розпалювали вогонь негасимий.

Довго йшла степами й снігами до мене вість про смерть Тугай — бея в бідних улусах ногайських, Виговський виклав її мені вже тоді, як я дав одпуск Унковському, так наче хотів уже добити мене, аж я не стерпів і гостро виказав йому за його крутість.

— Чому не сказав одразу, як отримав сю тяжку вість?

— Не хотів порушувати твоєї самотини, гетьмане, і твого щастя.

— Ще не знати, де воно, те щастя. Як то сказано: оженився на чотири вітри, а на п'ятий шум. Іде гук по землі, а гетьман глухий, не чує.

— Та й вість така тяжка, думав, як полегшити.

— Що довше відкладаєш такі вісті, то вони тяжчають. Казав не раз і не двічі, щоб оповіщав мене вчасно про все.

— Намагаюся відповідно вкладати справи, щоб не завдавати тобі зайвого клопоту, гетьмане.

— І не помічаєш, як можеш зганьбити найсвятішу справу, доводячи її до безглуздя тільки тому, що невчасно про неї говориш або дбаєш? По тонкій кризі ходиш, пане Йване! Не потерплю твоїх іграшок! Чи гадаєш протистати потай Хмельницькому, як то Лівій Друз колись протистав Гаю Гракху, а Фемістокл — Алквіаду? Викинь з голови історію і озирнися довкола. У нас жолуді ростуть замість лілій і ненависть розквітає, як папороть в ніч на Івана Купала. Зметений будеш тою ненавистю.

— Відаю вельми гаразд, — тихо сказав Виговський, — що ти, гетьмане, в гніві своєму несамопитий, у справедливості нестримний, але в милості безмежний.

— Не я — народ мій, — втихомирюючись, відмовив я своєму Писареві, що так уміло завжди міг погамувати мою нестримну душу.

Тоді Виговський, мовби й не мовлено нічого перед тим, спокійно повідомив, що король Ян Казимир просить у папи диспенси, себто, дозволу зашлюбити вдову по брату своєму Владиславу.

— Хоч у цьому схожий король на мене, — засміявся, я. — Мені довелося просити дозволу в патріарха, королеві — в папи. Обидва беремо вдів, та на тім і кінець нашої спільності. Вибрав я з двох королевичів менш злого, а він виявився ніякий. А ніякі ще гірші, ніж злі. Крутитиме ним шляхта ще дужче, ніж покійним Владиславом. Та вже й крутить. Далі вважають мене козачком мізернюткої кондиції, а народ наш — зграєю грабіжників і бандитів. Далі й слухати не хочуть про наші умови і наші кордони і никають уздовж них, як голодні вовки. Далі не можуть змиритися з думкою, що в кожного народу своя земля, як своя мова і свій розум. І людина кожна має свої межі, які, відділяючи її від інших людей, дають їй цілість і сутність. То чом же народ не може мати своїх кордонів і не тільки мати, а й захищати їх? Я хотів миру справжнього, а король, виходить, — лиш для готування нової війни. Я прошу помочі в хана од зажерливого панства, а канцлери у Варшаві мовлять, що Хмельницький кліє хана до товариства в грабуванні. Кому ж грабування, а кому війна за свободу?

— Може, з Божою поміччю, уникнемо якомсь війни цього разу, — обережно вставив Виговський.

— А як ти її уникнеш? Сам Кисіль, заграючи всіляко зі мною і схиляючи до переговорів та до замирення, пише водночас канцлеру Оссолінському: "Страшну і тяжку війну маємо, на котру треба підняти останні сили Речі Посполитої". Ти й не читав сього, пане писарю, а я читав. Споряджай універсал до Народу, бо не сидіти ж нам, поки нас прийдуть нищити пани вишневецькі й конаєпольські! Напиши: "Обсилаємо зараз вас цим нашим універсалом, через який оголошуємо наше пильне бажання, щоб ваша милість, брати наші, вислухавши його, одразу ж, анітрохи не відкладаючи й залишивши всі теперішні справи господарські, прибували з добрим воєнним ристунком (на кожного по два фунти пороху й сухарів удостатку) до нас на військове з'єднання до Маслового Ставу, щоб разом із нами стати проти головних своїх ворогів, не допустити розору нашої вітчизни, прогнати їхні глухогаспидські зграї, що не хочуть слухати закону Божого і бажують людської різанини, не допустити спустошення нашої країни, віднайти загинулу драхму наших вольностей, наповнивши від того

набутку веселощами наші серця. А коли ваша милість, брати наші, злегковажите сю пропозицію і наше бажання і через теперішні клопоти не захочете прибути до нас в обоз, то знайте, що коли переможуть нас, то переможуть вороги наші й вас і ваша праця господарська піде на користь їм. Ви ж муситимете в голоді й ущемленні з пошкодженою своєю православною совістю, угрузнувши в схизматичній погибельній твані, загинути гіркою невільницькою нещасною смертю і отак безчесно вселитесь у вічність. Цього вам не бажаємо, але хочемо широко бачити вас біля себе, радісних і зібраних у військо, щоб разом із вами мужньо й безбоязно стати проти своїх вищезгаданих ворогів за віру й вітчизну. Лучче за цілість вітчизни на плацу військовим полягти, ніжелі в домах своїх, яко невістухам, побієнним бути..."

Хай цей універсал підніме й тих, хто ще лишався в лоні заблудів.

— В тебе вірять, як у Бога, гетьмане, — поглянув на мене пан Іван закоханими очима. — До козацького війська переходить багато шляхти, навіть панни перебігають.

Я засміявся на ту мову:

— Коли й панни вірять, то слід лякатися спокус. А чим від них порятуюешся? Молитвою? Коли ж не чути її за мушкетним громом та козацьким гуком!

До кого я говорив? Був Виговський чи й не було? Нечутно з'являвся, безшелесно зникав. Такого б класти під ліжку як засіб од безсоння. Коли я починав говорити, він уже був тут, суцільна увага, суцільний слух, вірність і відданість. Коли ж я вмовкав, переді мною знов була порожнеча — чоловік, народжуваний моїми словами, чоловік для моїх слів, для відведення душі, як Демко для сповнення велінь щоденних або Іванець для виливання гніву.

Вірний, як пес, присутній і неіснуючий, як дух. Він щезає, щоб виникнути з небуття несподівано і непростежувано, і щоразу я знаю, що коли мовчу сам, то викладе він переді мною якусь вість, і вість та неодмінно буде неприємна, може тяжка і болісна.

А яких ще вістей можна очікувати на вершинах влади? То тільки батько родини найперше дбає про хліб щоденний — бо це і найпростіше, найприступніше для простого ума, і найконечніше, — і в новорічний вечір сідає на покуті за густим снопом пшениці й питає в дітей своїх: "Діти, бачите мене?" — "Не бачимо, тату!" — відповідають діти. "Ну, ото щоб і на той рік не бачили". А чи ж досить цього тобі, коли став батьком народу цілого? Не хлібом, а душею возвисилася людина над світом. Добро, істина, справедливість — ось чого ждуть од тебе найперше, коли ж немає свободи, тоді забувають про все на світі, а прагнуть тільки її, і будь — якою ціною.

Може, і я сам утік на самий край своєї землі, щоб уберегти власну свободу від чужих зазіхань ворожих, тому тепер так ревниво ставився до всіх, хто хотів прорватися до мого сховку.

Вмер київський воевода Тишкевич, і того ж дня король оддав воеводство Адаму Киселю, знов спровадивши його на чолі комісарів на переговори до мене. Однак до Києва ні пана Киселя, ні комісарів козаки не впустили, натомість Іванець Брюховецький, який вибирав місце для весняного попасу козацького війська, припровадив до Чигирини давніх моїх знайомих: пана Смяровського і отця Петронія.

Іванець за своїм узвичаєнням, мабуть, вибріхувався перед комісарами про свої впливи на гетьмана, та що ближче під'їздив до Чигирин, то менше згадував про ті свої впливи, аж на півдорозі між Черкасами й Чигирином залишив Ємяровського й Петронія і поскакав наперед, щоб якось залагодити справу, в яку вплутався так необачливо.

Виговський не став гратися з вогнем і сказав мені про Іванця одразу. Я покликав його до себе.

— Де ти їх узяв?

— Під Києвом. У маєтку пана Киселя своїм полком стоять.

— Чом же не прибув пан Адам?

— Не наважується так далеко вглиблюватися в козацьку землю. Король йому, окрім воєводства Київського, дав ще староство Черкаське, то він скаржився, що не може досягнути до королівського дарунка через козаків. Передав цей дар братові своєму Миколаю.

— Ти ж привів аж сюди Ємяровського й того отця Гоцанського?

— Привів, гетьмане.

— Хто велів?

— Ємяровський похвалявся, Що має лист до тебе від самого короля. Вельми важливий лист.

— Читав того листа?

— Хто?

— Та хоч би ти!

— Як же міг його читати, коли він тобі у власні руки, гетьмане!

— То й гаразд. Іди собі й сиди, поки живий та теплий.

— А послі ж як?

— Сказано: сиди й мовчи!

Іванець не став спокушати долі, а я не розпалювався далі, бо відчував, що тут не все гаразд. Прогнав Брюховецького з — перед очей, а Виговському сказав, щоб Ємяровського й ігумена Киселевого ніхто не стрічав і не приймав, хай добираються як знають.

Ємяровського прийнято вороже, як плебея. Коней йому забрано, людей побито, побили б і його самого, та порятував Виговський, який прилаштував комісара в якомусь козацькому домі й намовив мене, щоб я прийняв його, бо ж має королівський лист. Отець Петроній рвався щось передати на словах од пана Киселя, та я затявся: досить з мене й королівського листа, а ігумена Киселевого, коли хоче, хай слухає сам писар.

Не міг спокійно бачити й Ємяровського. Сприкрився він мені вже під Замостям, де похвалявся проткнути шаблею Кривоноса. Щось зловісне було в кістлявій постаті і в рудому вусі розтріпаному королівському секретаря, зловісне й лиховісне, прибував щоразу як посланець смерті, і після кожної його появи в моєму таборі смерть виривала найвірніших моїх побратимів. Після Замостя. — Кривоніс, після Переяслава — Тугай — бей. По чю душу прибув тепер цей посланець пекла?

— То що, — спитав я, коли Виговський поставив переді мною королівського посланця, — чим станеш креденсувати в наших ушах цього разу, пане Смяровський? Знов домагатимешся, аби пустив я панів в Україну? Хіба не чув моєї мови в Переяславі? Самі можемо пити свою горілку із золотих чаш. Чи, може, наші жінки мали б учитися поцілунків у ваших пань? Чи квіти наші не могли розцвітати Без шляхетських наглядів і поглядів? Чи птахи не знали, як летіти у вирій, і ждали, поки їм покажуть королівські старости? Шкода говорити!

Смяровський трусив вусом, трусив шаблею, рвався до мови, але я повернувся до нього плечима, пішов у другий кінець світлиці, сів на лавку просту, не вкриту килимом, тільки тоді глянув на нього:

— То з чим прибув?

— Зневага королівського комісара! — звискнув Смяровський.

— Не грай словами, пане вельможний! Зневага, зневага! Ти зневажив народ увесь наш, перекинувшись до римської віри, а ми ж тобі не тикаємо в вічі. Оскаржував Кривоноса, що його хлопці майна твого в Полонному на много тисяч доскочили, а як ти його надбавите майно, — ми ж не допитуємося. В Переяславі чув ти нашу незгоду на панське повернення в Україну, а сам уперто пхаєшся в козацьку землю, зневажаючи і наше слово, і нашу волю. Чом же ще й пащекуєш тепер?

— Маю лист його королівської мосці Яна Казимира і вимагаю належної шаноби до нього! — червоніючи лицем і шиєю, гукнув Смяровський.

— Маєш, то давай.

У комісара трусилися руки, поки він видобував з — за вильоту свого кунтуша згорнутий у рурку, попечатаний королівськими печатями лист. Я ж не став розглядати те послання, кинув його через стіл Виговському, так що лист упав на землю. Пан Іван притьмом кинувся його підбирати, поліз аж під стіл, Смяровський ошаліло зиркав то на мене, то на писаря генерального, мабуть ждав, що або ж стеля впаде на наші голови, або підлога під нами западеться за таку зневагу до королівського послання, однак нічого не сталося, пан писар виліз із — під столу, обтрусився, розправив свої вусики, глянув на мене білими безвиразними очима, питаючи без слів, що має робити далі.

— Читай, — сказав я, — читай, а ми послухаємо. Хай пан Смяровський теж послухає. Виявимо йому таку ласку.

Король приставав чи не на всі пункти, виставлені мною ще під Замостям, а згодом у Переяславі, згоджувався побільшити козацький реєстр, розширити козацькі кордони, не заперечував, аби спорядження реєстру відбувалося не близько до волості, а якнайглибше в козацькій землі коло Крилова або Чигирина, писав не тільки про заховання прав і свобод, але й про "помноження оздоб шановного народу руського (цнего народу руського)", — вперше титулюючи так високо народ мій. Для мене Ян Казимир прислав привілей на Медведівку й Жаботин з великими ґрунтами, посилав ласки й привілеї для моїх полковників, аж мені стало смішно на цю щедрість монаршу, бо поки володіли несправедно ясновельможні нашою землею, то роздавали її не козакам, а тільки магнатам та шляхті, тепер же хочуть купити нас тим, що самі

втратили навіки. Нашим салом та й по наших губах!

— Не так там написано! — посміявся я на ті ласки. — Мав би король ясновельможний віддати мені на вічне володіння все урочище між верхів'ями Інгулу й Інгульця, починаючи від моєї пасіки суботівської через Інгулець і Чорний ліс до устя річки Бережка й до байраків і з другого боку до устя річки Кам'янки в Інгулець.

Смяровський не міг збагнути, чи я жартую, чи справді невдоволений даним мені королівським привілеєм і хотів би ще більшого. Зате моєму генеральному писареві засвітилося в голові, і він схилився над королівським листом, мабуть згадавши, як викуплений був мною за шкапу з татарської неволі саме в тому урочищі коло Княжих Байраків.

— Ще не збагнув, пане Смяровський? — подивувався я. — Мовлю про місця, які б панове шляхта мали запам'ятати навіки. Жовті Води! Там усе почалося, то його величність король і мав би дарувати ту землю мені, бо й так вона нікому іншому не може тепер належати. Там усе почалося, а кінця не буде. Згоди не може бути. Удариться стіна о стіну — одна впаде, друга зостане.

Не вмів я стримувати свого гніву. Смяровський був для мене мовби останньою зловісною шляхетською скверною, яку я конче мав одринати. Виговський розтулив був рот, може, хотів дати блаіу пораду якусь, — я махнув з нехиттю: на погибель!

Смяровський мав піти ні з чим, сидіти в Чигирині й ждати невідь — чого.

Вночі відбулася в мене секретна рада з старшиною. Я сказав Чарноті перевезти армату з — за Дніпра — з Переяслава до Мошен, до передової орди Карач — мурзи, що кочувала під Чорним лісом, послав гінців попередити, аби була готова до походу за два тижні до Зелених свят. Тим часом буджацькі татари Готові були йти за Дністер, хан теж мусив тепер ставитися щоразу на мій поклик, бо мав таке веління з Стамбула від самого султана.

Так весна мала статй для нас знов війною. Чи ж кожна нова весна нестиме й нову війну — і допоки? Смуток влади. Дивна річ: що більше я мав влади, то менше міг зробити. Робилося ніби більше й пожиточніше. по всій землі нашій, та вже не мною, а полковниками, сотниками, простим козацтвом і ще хтозна й ким, а мені все втікало з рук, події насувалися на мене зловороже й загрозливо, моя особистість мовби розтікалася, ставала зникомою, лишалося мені саме тільки ім'я моє гетьманське, а в руках — нічого. Колись у Суботові на пасіці почувався набагато твердіше й певніше. Може, тому після Переяслава спробував усамітнитися з Мотроною в старому гнізді своєму, але й Мотрона не дала заспокоєння, самотини не вийшло, мені в серце билася тривога за народ і землю, а над Мотронкою стояла невідступно пані Раїна, хоч і невидима й неприсутня, але завжди суца, задверна. А ті, що за дверима, лихіші за тих, що сидять з тобою за столом.

Я не спав у Суботові, не міг спати й у Чигирині. Ходив по двору, прислухався до темного весняного неба, що озивалося то журавлиними стогонами, то гелготінням диких гусей, то мовчанням, зачаєним і загрозливим. В степу все з неба і від неба. Земля людині вічний друг, а небо — вічна загроза й лихо. Тому думка б'ється в небо,

щоб захиститися. Коли людина відірветься думкою від неба, вона загине. Але тут було не тільки небо — був ще Чигирин. Чигирин — межа незайманого степу і займанщин шляхетських. Те, що стоїть на межі, завжди приховує несподіванку й загрозу. Чи думав хто, що колись здійсниться таке призначення пограничного Чигирина?

Може, неспокій, який судився Чигирину вже від його зародження, тепер передався мені, і тому збентеженість моя й розтривоженість не мають меж, і я ніби недужий, в стражданнях і жалях, позбавлений приступних усім смертним благ і задовольень, забувши про пристрасті, гордість і марнославія, в постійному очікуванні коли й не смерті, то чогось надто схожого на неї, не здатний покористуватися тим найвищим благом, яке здобув для народу свого, отже й для себе самого, та тепер виходить — не для себе, не для себе. Бо хіба ж не найвищу свободу маємо в любові, а для мене любов щоразу оберталася мовби отим езуїтським змішуванням безмежної досконалості й гріховної природи людини. Я ж прагнув чистоти, а не езуїтського змішування, ідеалів, а не природностей, абсолютів, а не пристосовницьких відносностей. Все відносне на світі, та тільки не людина і не її життя, за яке я мав боротися з усіма силами землі й неба, з усіма стихіями й смертями.

Зегармістр Ціпріан породжувався не землею і не темним небом, породжувався пільмою. Невидимо виникав на шляху моїх нічних блукань, зливаючись з пільмою, темним голосом на своїй химерній латині белькотів щось, намагаючись пробитися до моєї свідомості, а я не вслухався в його слова, бо не було в них ні сенсу, ні потреби для мене. Однак тої ночі, коли я одпровадив пана Смяровського, власне вигнавши його з свого дому, і став на ганку, вслухаючись у низьке журавлине голосіння над моєю землею, пан Ціпріан виник непростежувано, як завжди, але не відступився в темноті незауважуваний, а таки пробився до мого слуху своєю безладною мовою, бо цього разу вціпив у мій біль і в мою розтривоженість.

— Меркурій десь загрожує Юпітеру, — сказав пан Ціпріан, звертаючись, власне, ні до кого, сказав, аби сказати, за своїм звичаєм, мовби в простір, до всіх і ні до кого.

Я мовчав.

— Меркурій — це Гермес, зрештою, — пояснив він. — Посланець усіх Богів і Бог ошуканців всіляких.

Так ніби я сам не знав, що Меркурій — то Гермес і чий він Бог.

— Пан принцепс приймав того Смяровського? — несподівано від справ астральних він перейшов до земних. Називав мене принцепсом, себто князем, бо в латині не було слова "гетьман" (казано, що походить воно чи не від литовського князя Гедиміна), та мені байдуже, як зватиме мене цей заблуканий чоловік, однаково ж я ніколи його не слухав.

Чи пан принцепс бодай звелів одібрати в нього зброю, якимось допускаючи його до своєї особи? — допитувався настирливо пан Ціпріан, не бентежачись моєю мовчанкою.

— Може, ще покликав би джур, аби тримали пана Смяровського за руки, мов перед султаном турецьким? — засміявся я на його перестороги. — Він же посол, а послі йдуть до нас так, як самі того хочуть — чи з шаблею, а чи й з сагайдаком.

Зрештою, — обережно подав голос зегармістр, — хотів би витлумачити пану припцепсу, що той пан не є власне послом звичайним, а тільки десь послом смерті.

— Чиєї ж? Може, й це знаєш, пане зегармістре, читаючи в зорях і знаках небесних?

— Десь, може, й самого пана принцепса. — Голос пана Ціпріана став геть безвиразним, вже й не голос людський, а сама пітьма мовби промовляла до мене зловісно, та водночас і пощадливо. — Зрештою, я не знаю, однак ще в Переяславі якось був досить близько до пана Смяровського і чув, як він грозився, але шкодував, що не має за що найняти вбивців, і вельми сварив за це пана Киселя. Нині ж планети розташувалися якось не вельми сприятливо, і Меркурій загрожує Юпітеру попри свою, зрештою, мізерність.

Він усунувся сам собою, без ніяких моїх зусиль, без мого гніву й принуки. Зоставив мене з думами про смерть, з страхом смерті, що тяжчий за саму смерть. Може, підсланий самим Смяровським, щоб спробувати ще й у такий спосіб згладити зі світу козацького гетьмана? Так ніби не відав я про те, скільки смертей послано на мою голову впродовж цього року всіма моїми ворогами, починаючи від найпаскуднішого інляхтичика і аж до самого короля? Королівські канцлери дивувалися, чом я досі живий, — мені казано про це. На сеймі послі розважали способи "злагіднення" Хмельницького, вважаючи мою смерть способом найліпшим, — я знав про це. В костьолах ксьондзи просили в Бога моєї погібелі, — чув ті молитви Бог їхній чи ні, а я чув і чув анафеми католицькі, страшні своїм красномовством: "Нехай буде проклятий з душею, тілом, розумом, мислю, всіма внутрішніми й поверховими смислами своїми; нехай буде проклятий в містах, селах, полях і во всіх дорогах своїх; нехай буде проклятий чуючий і сплячий; нехай буде проклятий їдючи й п'ючи, ходячи й сидячи; нехай прокляте буде його тіло, мізок, кістки, жили і всі члонки його від Стопи кожної аж до верху голови не мають здоров'я; нехай прийде на нього прокляття, яке через Мойсея в законі на вини незбожності Господь допустив; нехай буде вимазане й вигладжене його ім'я з книг живота і з праведними написане нехай не буде; нехай буде частина і дідицтво його з Каїном — братовбивцею, з Дафаном, Авіроном і Сапфірою, з Симоном — волхвом, Юдою — зрадником, із тими, котрі мовили Богу: одступи од нас, відомості дарів твоїх не хочемо; нехай згине в день судний без покаяння; нехай пожере його вогонь вічний з дияволом його і ангели його. Анафема, йому, анафема, анафема, буди, буди!"

Хто стріляв у мене словами, хто кулями, хто нападав із засади, хто сипав отруту. В бою без упадку не буває. У мене ж був вічний бій, так що не знав я, звідки ждати нападу, які ще підступи очікують мою грішну душу.

Багаті рендарі з маєтностей Вишневецького, Потоцького, Конєцпольського, Любомирського, Лянцкоронського просили в короля, як дістануся йому до рук живим, аби віддав їм для розправи. Хвалилися перед Яном Казимиром, яку смерть вигадали мені за те, що вигнав їх з України, відірвав од грудей, з яких смоктали вже й не молоко та мед, а саме золото, як той Крез міфічний. Мовляв, обдеруть вони тоді насвіжо подільського вола і зашиють у ту волову шкуру Хмельницького голого; як мати

народила, так, щоб тільки голова виставала. Триматимуть його в теплі, годуватимуть смачними стравами, даватимуть найвишуканіші напої, а в свіжій воловій шкурі виплоджуватимуться хробаки й годуватимуться тим, що з нього виходитиме. Тоді стануть гризти його тіло, а щоб від болю й гниття не вмер швидко, вони прикличуть найліпших лікарів з усього світу і підтримуватимуть йому життя, аж поки хробаки з'їдять його до самого серця. Тоді сплять його перед полоненими козаками на стосі, а попіл дадуть випити козакам у горілці перед тим, як набивати їх на палі.

Все вмiли вигадати, та тільки не вмiли вгадати, хто в чиї руки попаде: Хмельницький до короля чи король до Хмельницького. Три речі вмiє людина від народження: дихати, їсти, плакати. Все інше — наука. Упродовж цілого життя свого був я пильним учнем і навчився всього, передовсім — твердості й терпіння. Чи ж мене могли залякати загрозами й видіннями моєї смерті? Шкода говорити!

Однак могли й справді намовити цього Смяровського, який уже не мав чого втрачати, і той пробився до моєї столиці, готовий на все лихе. І хто ж допровадив його сюди? Іванець Брюховецький! Забув уже про той бочонок золота під Корсунем і про мій нагай забув, та й знов за своє. Чи вже й заплатили пани моему осавулові, чи тільки обіцяли заплатити?

Вранці я покликав Демка свого вірного.

— Приглядайся за тим Смяровським. Бо хоч у змії й видерто зуби, а ще може вкусити.

— Батьку, все вже залагодив, — успокоїв мене Демко. — Поставив того пана до Федора Коробки. Козак вірний, припильнує за Смяровським як ніхто.

— Коробка на Січ з нами не ходив, — нагадав я Демкові.

— Сам же, гетьмане, казав тоді, що всі не можуть піти з нами. А вже під Пилявцями Федір був і згодом гетьманичеві наладовував вози з — під Львова. Козак маєтний, твердий, вірний тобі, батьку.

— Не вельми я покладаюся на маєтних. Голі ближче моему серцю.

— Та де! Голий нічим не дорожить. Яка в ньому вірність?

— Іди з — перед очей! — прогнав я його. — Роби, що звелів. Бо ще постовбичиш тут, то вже й не збагну, чи то ти, чи сам Іванець з своїми просторікуваннями. Ще доведеться зв'язати вас в один оберемок і накривати одною попоною. Іди й не спускай мені ока з того пана комісара!

Знов я розсилав універсали по всій Україні, закликаючи до себе всіх, хто може на коні сидіти. Головна рада козацька мала відбутися у Масловім Ставі, там же хотів я дати і відпуск Смяровському, показавши нашу силу, хай поскаче до панів шляхти й розповість, що чув і бачив...

Весна була пізня, вже й не вірилося, що кінчиться тяжка зима затяжлива, жаль брав за людей голодних і бездомних, навіть русалок було жалко, бо ж мали в таку холоднечу сидіти без сорочок. Як то кажеться: на Вербній неділі русалки сиділи, сорочок просили...

Пан Смяровський не дожив до Вербної неділі.

За два тижні до того привів уночі до мене Демко Федора Коробку, і той показав мені королівський привілей на хутір під Жаботином з уписаним паном Смяровським іменем Федоровим.

— Так щедро пригощав пана комісара, аж він тобі виписав сей привілей? — посміявся я.

— Аби ж то, пане гетьмане, — похмуро мовив Коробка. — Хоч воно хутори й наші, та однаково панство задарма їх не роздає. Намовляв мене пан Смяровський ще з чотирма козаками згладити тебе з світу, — за се й дарував нам привілеї королівські. Має їх повну шкатулу, і в кожному "віконце" для вписування імені того, хто піде проти Хмельницького.

І це посланець того короля, якого я сам настановив над Шляхтою, сподіваючись на його віддяку! Коли й душі можновладців скроєні так мерзенно, то де ж шукати святості й вищості, де, де?

— Де ж ті чотири? — поспитав.

— Троє сидять під замком і ждуть твоєї волі, гетьмане, — сказав Демко, — а один пробував утекти на Білу Церкву, то й довелося його повстримати з мушкета. Захочеш послухати тих трьох?

— Що ж тепер їх слухати? Хіба що довідатися, як думали мене вбити? Та це й Хведір ось скаже.

— Способів було багато, — мовив Коробка. — Пан Смяровський не давав привілею, поки не викладали йому щонайменше п'ять способів, та й то таких, аби він уподобав і ствердив. Та ми хіба його не знали вже давно? Ще як був колись підстаростою черкаським, очі вилупував нашим людям. І тепер не побоявся братися аж сюди, сидіти в тебе під боком, гетьмане, й кнувати проти твого життя.

— Відважний пан, а я відважних люблю, ото він і пробився аж сюди. Ану ж, Демку, клич Іванця!

Брюховецький виник у дверях і дивився на мене очима праведника.

— Віддай осавульську тростину свою Коробці, — спокійно мовив я.

— Батьку! — стрепенувся Іванець. — За що?

— Побудеш простим козаком, а Коробка — осавулом, я ж подивлюся, як воно вам вестиметься.

— Батьку! — заскиглив Іванець.

Я одвернувся від нього, махнув Коробці, щоб теж ішов собі; лишив біля себе тільки Демка.

— Скликай старшину. Генеральний суддя і генеральний обозний хай прийдуть до мене, віддам їм пана Смяровського. Хай судять.

Смяровський відпирався, кричав про свою посольську недоторканність, про маєстат королівський, та коли Коробка приніс його шкатулку і показав у ній півсотні привілеїв з "віконцями" на імена зрадників, Чарнота перший кинувся з оголеною шаблею на шляхтича, за Ним і всі, хто там був. Порубаного, півживого Смяровського закопали в землю. Хотів купити нею зрадників між нами — нагодували його самого.

Киселів посланець отець Петроній утік з Чигирина під ослоною свого ігуменського шлика, щоправда, перед тим кинувся, за намовою Виговського, до Мотрони, просив її подіяти на мене, злагіднити мою душу, та вона вельми гаразд відала, в якому я стані, і порадила отцю превелебному, коли хоче бути цілим, щезнути з Чигирина, яко може. Пішо забіг він до самого Києва, а тоді лісами й до Гоші з страшною вістю: козацька сила підіймається знов!

Чорної ради на Масловім Ставі я не держав, щоб ніхто не знав, куди й коли йтиму. Перед святами влаштував попис козацького війська під Києвом, на Либеді, тоді зробив ще один перегляд під Білою Церквою, і вирушили зустрічати хана з ордою. А тим часом королівські регіментарі після безкінечних торгів, суперечок, переговорів, кружляння на волинським пограниччі врешті зійшлися докупи, щоб зробити кінець тій замотанині, й стали закладати спільний табір під Збаражем.

Я присувався туди поволі, очікуючи, щоб зібралися там усі мої найліпші знайомі, передовсім Вишневецький і Конєцпольський, і щойно вони вскочили в збудовану власними руками пастку, мерщій закрив її.

Так почалася ще одна моя битва, яка принесла мені найбільшу перемогу і найбільшу поразку водночас.

Як можна поєднати непоєднуване? Знов виступав я невдалим чудотворцем і знав, що буду ним, допоки не здійсниться той мій задум великий, що подиктував мені в червневу ніч черкаську лист до самої історії. Історія ж ніколи не поспішає занадто, коли треба когось рятувати, — то тільки нищить вона без гаяння і без жалю.

33

— Чом ти, жайворонку, рано з вир'я вилетів:

Іще по гороньках сніженьки лежали,

Іще по долинах криженьки стояли?

— Ой я ті криженьки крильцями розжену,

Ой я тії сніженьки ніжками потопчу...

Торік був незначний приморок на людей, який чи й помічено за нашими великими вікторіями. Того ж року був недорід через бездощів'я весняних місяців, тільки ярі вродили, чим і врятувалися від голоду люди. Того ж літа страшна сила сарани наповзла на степи, так що ніде було косити сіна для коней. До того ж зима видалася вельми довга й тяжка, скот нічим було годувати, сарана зазимувала на Україні, по весні знов появилася і вчинила велику дорожнечу. Поля наполовину були несіяні, а де й сіяно, то не вродило нічого, сама тільки падалиця посходила в тих місцях, де торішнього літа стояли табори військові. Годували скот соломою з сіріх, так що до весни соломи на хатах геть не стало. Після Різдва жито продавалося по два злотих з лишком, а тоді й по копі, у квітні ж восьминка жита йшла за сорок три злотих, восьмина проса по три й десять, овес по два злотих. Я ж мав не тільки прогодувати військо, а й утримати його від грабунків, показати його велич і гідність.

Знов була переді мною земля погорблена, як натруджені люди. Всі битви мої серед таких горбів, а народилися ж ми на безмежних рівнинах, і душі наші були далекі від

обмеженості й скутості.

Регіментарі заклали табір на цілу милю завдовжки для приватних вигід та просторого стояння. Мали вони війська двадцять або тридцять тисяч та втричі більше челяді при ньому, так що й виходило, може, на шістдесят чи й сімдесят тисяч усього, як і в мене. Чотири орди, які прийшли з ханом, — кримська, ногайська, азовська й білгородська — могли лічити так само тисяч на шістдесят, може й більше — ніхто не міг би сказати, навіть Іслам — Гірей, бо військо можна полічити тільки тоді, коли годуєш його, коли ж воно харчується само, то як можна знати його кількість? У мене було двадцять три полки козацькі, та всі неоднакові, бо були й по п'ять тисяч, і до півтисячі, а посполитих прибувало щодень тисячами. Канцлер Радзівілл вважав, що під Збараж ідуть самі тільки обдурені Хмельницьким: "Ніцпонь Хмельницький обдурював плебс, заявляючи, ніби то сама шляхта всупереч королеві і праву хоче знищити козаків, тому згромадилися в такій великій кількості. Кілька днів перед тим наші у вилазці забили багато з того талатайства".

Не гультайство й не талатайство зібралося під Збараж, не кривава азіатчина й варварська дич, як казали пани шляхтичі зневажливо, — прийшов туди народ, піднятий великим духом і великою надією захистити здобуту волю, і були то вже не юрби безладні, а могутнє військо, над яким стояв гетьман, вождь і полководець.

Що є полководець? Пророки, апостоли, навіть Боги не зрівняються з ним, бо ніхто з них не може повести людей на смерть, а полководець веде, і люди йдуть за ним піднесено, в захваті, навіть з радістю. Хто це може пояснити? Полководця ніколи не проклинають, бо вбиті мовчать, а ті, хто вцілів, радіють життю і прославляють того, хто зумів їх зберегти. Ведучи на битву, полководець обіцяє не смерть, а надію й перемогу. Надія завжди присутня. Коли б ніхто не вертався з поля бою, то ніхто б і не пішов ніколи на битву. Людей завжди веде надія.

Вишневецький хотів залякати нас самими розмірами шляхетського табору. Високі вали тяглися, перескакуючи з пагорба на пагорб, безмірно й безмежно, неосягальні й неприступні. Навчені під Пилявцями, регіментарі стали на великих горбах, полишивши мені поле затісне й невдобне та хіба що багна довколишні.

Я вдарив на шляхетський табір, щойно підступив під нього. Обставив увесь той величезний табір гарматами козацькими, і вони засипали його ядрами так, що легше було знайти там гарматну кулю, ніж у львівському повіті куряче яйце.

А тоді сам повів своє військо на приступ, і був поміж найодважнішими, в самому пеклі, груди на кулі виставляв без страху, в хаосі, диму, в полум'ї й різанині, все помічаючи, всім керуючи, з лицем лева, з оком орла. Козаки віяли з самопалів так густо, що підтинали шляхтичів, наче серпами, однак військо шляхетське зготовлене було на той наш натиск і відбивалося вміло, мужньо і страшно. Брехали згодом, буцімто Хмельницький попереду гнав селян, пани кричали їм падати, а самі стріляли в козаків. Я міг би сказати, що не козак ховався за хлопа (бо й коли це козак міг за когось там ховатися?), а навпаки, та й цього не хочу казати, бо в той день ніхто вже не розбирав, де козак, а де посполитий, всі лізли, як мухи в смолу, навіть орда, яка завсігди вичікує,

налягала хмарою на панський табір, засипаючи його стрілами, натиск тривав цілий день, вали були слизькі від крові, надвечір вже збили ми з валів полк каштеляна Фірлея і панство мало не стало втікати до збаразького замку, та порятували його ніч і дощ, який став перед нами стіною, козацькі довбиші вдарили на спочинок, шляхта змогла зітхнути вільніше.

Вже перший той день приніс тяжкі для нас втрати. Загинув од кулі старий мій товариш Бурляй, а молодий Морозенко, поставлений мною над нашою кіннотою, нерозважливо порвався в таке пекло, з якого вороття не було і найодважнішим душам.

Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче!

За тобою, Морозенку, вся Україна плаче.

В тій пісні—стогоні плач і туга всіх наших матерів, жінок і дочок, які проводжали нас на війну, і не день, не рік, а всю історію.

Жінки знай проводжають чоловіків на війну. Коли зустрічають, того не бачить ніхто. Світ тільки й бачить, як проводжають, як ллють сльози, заламують руки, б'ються в розпачі об сиру землю — невітніші, згорьовані, без надії на повернення тих, що були їхньою любов'ю.

І коли кривавляться поля війни, то кривавиться любов людська, а над нею ненависть хоче підняти свій голос, та однаково ж відступає, поконана і безсила.

Я виїздив з Чигирина мовби й не на війну, а тільки для попису й перегляду свого війська, Мотрона не виїздила для прощання аж до самого поля, а проводжала мене, стоячи на ганку, не було то розпачливе прощання Гектора з білораменною Андромахою, молода гетьманша не хотіла оплакувати свого гетьмана живим, трималася з гідністю, мовчки дивилася, як я сідаю на коня, як підбираю повідця й поправляю шаблю, але в темних її очах стояв чи то докір, чи благання, чи страх. А тоді спалахнув у них німий крик: "Ні! Ні! Ні! Не їдь, не кидай мене, без тебе — лиш горе!", аж я злякався, щоб той крик не вирвався назовні, і мерщій ударив коня.

О бідолашна! Серця свого не роз'ятрюй журбою!

Всупереч долі ніхто до Аїду мене не спровадить.

Але й судьби, я гадаю, ніхто із людей не уникне,

Чи боягуз, чи відважний, якщо вже на світ народився¹²¹.

І там, на валах збаразьких, коли рвався я наперед з своїми козаками найодважнішими, стояв мені в очах той темний крик Мотрончин, і страх обіймав мене й не за себе, а чомусь за неї, все за неї.

Козаки заступали мене від шляхетських куль, кричали стурбовано:

— Батьку! Поберігся б!

— Самі впораємось!

— Допали ланів, то вже не виприснуть!

— Тут їм і смик, тут їм і гак!

А я вспокоював їх, як міг, і не відступав:

— Дітки! Гетьмани в битвах не гинуть! Гетьманів убиває не куля й меч, а хіба що злоба. З вами ж хочу бути, аби захистити всіх вас, поконавши панів малою кров'ю. Не

рад, аби яка душа людська згинула, але й одне стебло трави. Шкода говорити!

Вояк у шляхетському таборі цього разу скупчився твердий, бився мужньо й запекло, я збагнув уже першого дня, що іграшки будуть затяжливі, а збагнувши, успокоївся. Нічим не нагадував того описаного злою рукою гетьмана, який, нібито допавши до свого намету, ричав, як дикий звір поранений, дер жупан на грудях, калічив собі лице, губи мав посинілі, підборами бив у землю, обома руками шарпав чуприну, кричав: "Горілки!"

Яка марнота вимислу!

Коли ллється обфіто людська кров, втихає й щонайбільший гнів. Лютитися можна на зрадників, ми ж не мали їх поміж себе, бо вже всі вони опинилися по той бік валів з Семком Забудським, що втік ще перед Пилявцями з ланцюгом на шиї, як пес. Один невдалий штурм, як і одна невдала битва ще не означають програної війни, а я мав намір вигравати не битви, а війну велику, тож зготовився до цього передовсім витривалістю й камінним терпінням і менш за все нагадував козачка, метаного фурією. Хотілося б панству бачити мене таким, та дарма!

Той вечір у крові весь і в тяжкому, ніби камінному, дощі не видавався нам ні легким, ні обнадійливим надто. І коли зібралися в моїм простім, але просторім наметі і старшина й полковники, то справді крикнув я джурам: "Горілки!", хоч муркнув мені над вухом Виговський, щоб я не пив, бо хан може прислати за мною, а він, мовляв, не любить горілчаного духу.

— І ти з нами вип'єш, пане писарю! — гукнув я. — А як хан захоче нас бачити, то і його почастиємо! Обставилися ми тут аж он яким вишуканим товариством! За валами сам князь Ярема Вишневецький з панством вельможним. Біля нас великий хан Іслам — Гірей. Від Любліна поспішає його величність король Ян Казимир. З Литви мірється вдарити в гніздо козацьке, в Київ, гетьман литовський Януш Радзівілл. Як то казали древні: *conditio sine qua non*. Або ж по — нашому: отже, тут сук, та й годі! Скликав вас для ради й поради, бо стояння може бути тяжке й затяжливе. Що б сказав нам, отче Федоре?

Мій сповідник, який тепер нечасто й приступити міг до мене, зітхнув:

— Рабів Божих не губи, гетьмане.

— І до штурму марного не пхай! — докинув Матвій Гладкий, полковник миргородський.

— Валами панів треба обставити, — спокійно мовив Богун. — І докучати підкопами та ріжними фортелями.

— Та які вали, які вали! — зірвався з місця Нечай. — Вдарити на них завтра вдосвіта — і побрати, як мокрих курей!

— Як мокрих мишей! — зареготав Чарнота.

Джелалій темнолицьо позирав то на мене, то на полковників.

— Стиснути їх треба так, щоб у жмені вмістилися і щоб сироватка потекла, — сказав він з спокійною злістю. — А вже коли і як, хай рішає гетьман.

Ще лежали непоховані Морозенко й Бурляй, а мої полковники рвалися до нової

битви, що принесе нові смерті, може й полковницькі. Діти нерозумні, а я, їхній батько, так само нерозумний! Привів сюди мало не всю Україну, щоб спливала вона кров'ю на цих високих валах під шляхетськими кулями й гарматами? Проти Януша Радзівілла, який спускався по Дніпру з верхів'їв, щоб добратися, може, й до Києва, послав свого давнього рятівника Кричевського та Іллю Голоту, але не порятували вони ні Києва, ні самих себе. Голота загинув лід Загалем коло Мозира в битві з корогвами Вінцента Госевського, а Кричевський неfortunно сточив битву з самим Радзівіллом під Лоевом на Дніпрі, козакам довелося відступати, вони кинулися вплав через річку, було їх так багато, що за головами не видно було й води, і великий канцлер литовський, родич Янушів Альбрехт Радзівілл, сидючи далеко від полів битовних, напише, смакуючи, про той страшний відступ: "Ті голови брали за ціль наші піхури, стоячи на березі так, що ледве триста з трьох тисяч їх вирятувалося з того погрому. Приємне то було видовисько оглядати стільки плаваючих, а водночас тонучих".

Тяжко поранений Кричевський дістався до рук самого Януша Радзівілла. Той спитав, чи не хоче пан Станіслав Міхал для сповіді руського попа. Кричевський відповів по — козацьки: "Сорока не стачить!" Тоді спитали його про католицького, та він тільки простогнав: "Бардзей зичив би собі кубок води". І вмер не так од ран, як од прикрості, що не Радзівілл попав йому до рук, а він сам у неволі, та ще й занапастивши військо.

Мені ще стояв перед очима страшний день нинішній. Коли гармати рикали, мов дикі звірі ненажерні. Коли гук голосів людських пересилював гриміння мушкетів і пищалей затинних. Коли навіть дерева вили, ніби з них здирали шкуру. Коли тільки смерть володарювала над величезним простором. Коли люди падали на землю, як вода небесна, якої вже ніхто не візьме назад. Коли козаки виливали з взувачки піт і кров, кров і піт. Коли навіть одвага заламувала руки в розпачі. Коли трупи стелилися, моя трава потоптана.

І ніякі покаянні ридання не допоможуть.

Діти мої!

Вони ляжуть у братських могилах під великими дубовими хрестами, і на тих хрестах розпеченим залізом козацькі писарі—самоуки виведуть, звертаючись чи до гетьмана, чи й до самого Бога: "Ми жили, бо ти хотів. Ми вмерли, бо ти звелів. Тепер спаси нас, бо ти можеш".

Чи ж я міг?

Далі слухав своїх полковників, які змагалися в хоробрості тепер уже на словах, бо вдень мали змогу показати це на ділі. Були справді мужні й дико відважні, належали до вельми міцної породи людей, з якої дивувалася вся Європа, про що писав колись Рейнгольд Гейденштейн, що був попеременно секретарем особистим у Яна Замойського, а тоді й у королів польських Стефана Баторія і Зигмунда Третього, Вже ніхто тепер не мав сумнівів у нашій міцності, і відав я вельми гаразд, що й тут, під Збаражем, доведеться виказати її повною мірою, та чи ж досить самої міцності?

— Де моя люлька? — спитав я не знати й кого, може згадавши з боєм, що немає

коло мене Мотрони, яка так любила натоптувати мені люльку тютюном і обдаровувала щоразу щедрим усміхом своїх сірих очей, які ставали ще глибшими в сяянні коштовностей, якими обнизана була гетьманша.

Хтось подав мені люльку натоптану й запалену, я окутався цілою хмарою диму, заховався від своїх полковників, які домагалися моїх слів і моїх велінь ддя нових смертей, для нової мужності й твердості.

Було превелике здивування, коли я пообіцяв не вікторію, якої від мене всі ждали, мов благословення Господнього, а вимовив черстві слова погрози:

— Кожен з полковників заплатить мені головою, — сказав я з своєї димової хмари, — горлом мені приплачуватиме кожен, хто пустить бодай одного чоловіка з свого полку на грабунки або насильства. Стояти на сім полі доведеться не день і не два, шляхта від нас тепер не втече, миша звідтам не проскочить і птах не вилетить, дійдемо панів і додавимо, та не за одним нападом. Треба терпіння, а не сліпої відваги, та треба нам і гідності належної. Стиснути й затиснути Вишневецького з регіментарями— се вже ми доконали. Не можемо занадто довго тут стояти, бо король, хоч і поволі, але йде сюди, збираючи військо, яке дарують йому магнати. Звідусіль шле універсали до шляхти, щоб ставилася на війну. Всюди йдуть до нього війська. Буде він колись і тут, тож маємо використати свій час.

— То кого ж в облозі маємо тримати — панів чи своє козацтво? — невдоволено муркнув Нечай.

— І панів, і козацтво, коли хочеш, Нечаю, — спокійно відмовив йому я.

— Може, ти й орду втримаєш, гетьмане? — посміявся мій непокірливий брацлавський полковник.

— І орду втримаю.

— Яким же побитом?

— А ось поїдемо з паном Виговським до хана Іслам — Гірея та й станемо про се бесідувати. Поїдемо ж, пане Йване? Чи ждатимеш, поки хан пришле за мною, як ти казав?

— Знаєш же, гетьмане, мою відданість, — тихо мовив Виговський. — Коли треба, то готов і крізь цей дощ пробиватися.

— Що козаку дощ? Божа роса, та й годі. Вода хай тече, на те вона й вода. Коли ж військо наше почне розтікатися, тоді лихо. Та найперше лихо буде для вас, полковники. Затямте собі! Підніміть сотників, осавулів, кожен десяток козацький, припильнувати слід за кожним козаком, чернь тримати і самим ні руш звідти — каратиму нещадно й страшно! Годі розбалакувати, годі непослуху! Покажемо силу свою, та покажемо й гідність високу!

Поночі, під чорними потоками води, підняв я полк свій охоронний, взяв з собою Тимоша й Виговського і поскакав до далеких горбів, де була ханська ставка. Оточений шатрами вельмож, ханський намет із золотистої парчі сяяв і в темнощах. Жаль брав, що мокне під зливою така дорога тканина, про це й сказав я Іслам — Гірееві, коли нас після замотанини й незичливих перемовлянь з великим візиром Сефер — казі впушено

до хана.

Іслам — Гірей сидів на товстих килимах, підібгавши ноги, кутався у велику соболіну шубу, мерз від нашої сирості, бгав свої покривлені губи немилостиво, в червоному світлі турецьких бронзових каганців вигляд мав відлякуючий і зловорожий.

— Не ти дарував мені намет, не тобі й жаліти його, — мовив хан неприязно, мабуть лютячись, що так пізно потривожив його, та ще й прибув без дарунків.

— Відаю, що се дарунок самого його величності султана твоєї ханській милості, — спробував я розм'ягчити сувору ханську душу. Хотів ще додати, що соболі на ханові — то теж дарунок, та ще й од самого царя московського, та вчасно стримався, не знаючи, як те сприйме Іслам — Гірей.

— Ти ж даруєш мені саму ганьбу! — скривився хан. Він ляснув у долоні. Перед нами запарувала кава у золотих фельджанах.

— Твої слова лунають образливо, великий хане! — не втримався я на таку його мову.

— Чом не здобув сьогодні табору польського? — крикнув хан, гріючи пальці об фельджан з гарячою кавою.

— Бачив сам, як боронилися відважно польські лицарі.

— Вони вороги, а не лицарі!

— І ворогів слід шанувати, коли вони виказують високий дух. Козаки билися мужньо й запекло, але й супротивники незгірш. Лягло багато хоробрих. Втратив двох полковників своїх, може, найдорожчих для мене. Облога може виявитися затяжливою. Тому й прибув до тебе в такий час недовідливий. Хочу просити тебе, великий хане.

— Про що можеш просити після такого ганебного бою?

Я трохи помовчав, розмірковуючи слушно, що за хвили

моєї мовчанки гнів ханський або ж прочахне, як кава у фельджані, або ще побільшиться, досягнувши такої міри, коли чоловік уже нічого не чує, крім самого себе, отож тоді й ти можеш виливати власний свій гнів як захочеш.

— Пам'ятаєш, великий хане, — мовив я доволі спокійно, — як, приймаючи мене милостиво в своєму палаці в Бахчисараї, частував щедро й пишно, а тоді вичитував мою долю з отакого золотого фельджана? Казав тоді, що досягну величі, та буде вона похилою і скакатимуть на неї різні люди.

— Ниці люди, сказав я тоді, — нагадав хан, дивуючи мене своєю колючою пам'яттю.

— Не хотів уживати того слова, але ти сам його вимовив. Справді сказав ти тоді: "Ніці люди". Перше твоє пророкування вже збулося. Здобув я великі перемоги над своїм ворогом і досягнув величі. Чи ж має збуватися й друге пророкування? Поки можу, не хочу його допустити. Дбаю вже й не про власну велич, а про велич свого народу. Дав тобі для стояння найвищі місця незайняті, тож міг гаразд бачити моє військо. За день битви, хоч і невдоволений її наслідком, міг ти бачити й великий дух мого народу. Не хочу допуститися його применшення і відсікатиму кожному руку, яка замахнеться на нього.

— Що тобі? — неспроможний простежити хід моїх думок, поспитав Іслам — Гірей

нетерпляче.

— Щойно відбулася в мене рада велика. Мовилося там не так про завтрашню битву, яку розпочнемо знов, щойно засвітиться на день Божий, — мовили ми про те, аби втримати своє величезне військо в порядку, не даючи йому розтектися або пуститися в здобичництво й грабунки.

— Прибув про це сказати нам?

— Прибув просити тебе, великий хане, щоб ти так само втримав свою орду.

— Орда — це не отара слухняної черні, яку ти маєш під своєю рукою, Хмельницький. Орда не може довго стояти на місці. Знудиться, розсиплеться в чамбули, піде на здобич, ніяка сила її не втримає.

— Ти великий хан і володар — коли захочеш, то зможеш утримати свою орду.

Іслам — Гірей, видати, тішився з мого простацтва. Забув навіть про свій гнів, розглядав мене з цікавістю й співчуттям.

— Гаразд. Своїм словом я втримаю орду на місці. Та вона голодна й свавільна і почне рубати козаків, коли не добудуть табору і не дадуть їй здобичі тут.

— Чом би не подумав ти, хане, про те, що й козаки можуть так само рубати орду? Відвернуся від шляхетського табору і вдарю всією своєю силою на тебе, коли помічу свавільство, і тоді Бог нам суддя!

— Ти смієш зі мною так говорити! Забув, як цілував мою шаблю?

— Присягав дотримуватися вірності. Хіба я зламав її?

— Ти забув, хто ти є. Не хан, не король — простий козак. Хвалишся своєю величчю, а як вона тобі дісталася? Не в спадок, не за походженням, а як здобич, як грабунок. І ціна їй така сама.

— Не ти мені її здобув, а сам, своєю власною рукою, — сказав я. — Чи твоя орда бодай раз пішла в бій разом з козаками? Стояла й вичікувала, чий буде верх, кого грабувати. І тепер стоїш і ждеш тут, а ми вмираємо. Не стану ламати вашого узвичаєння, бо то не моє діло. Однак хочу, аби шанувалися в моїй землі. Сказати се й прибув до тебе. Даруй, коли порушив твій спокій, хане. Бувай здоров!

По тій мові я підвівся і вийшов з ханського намету, ведучи за собою Тимоша, який посміювався у вуса, і Виговського, що з переляку забув присісти і так і простовбичив перед нашими очима упродовж усієї суперечки моєї з ханом.

— Помститься хан за твої слова непоштиві, гетьмане, — півголосом мовив мені пан Іван, — ой помститься.

— Не боюся його помсти. Смерть довкола літає тисячокрило, то що мені погрози будь — чиї, навіть можновладців? Король так само грозиться, забувши, як помагав йому здобути престол. Вже визначив ціну за мою голову, а того й не відає, що ціна їй — вся Україна, яку панство втратило, як золоте яблуко, навіки! Ти моя тінь, пане Йване, то маєш пам'ятати, що в минуле не буде вороття ніколи! Жду вістей з Москви і ждатиму їх уперто, як найбільшу надію. Затям собі се, не думай ні про що інше і відкинь усі свої страхи! Будеш моєю тінню, інакше не будеш зовсім. Зоставайся чоловіком звичайним, спи з своєю шляхтянкою новгородською, дбай про свої добра і достатки, для мене ж

знай своє діло, і більше нічого! Чуєш, пане Йване?

— Хто ще такий відданий тобі, Богдане, як я? — їдучи по ліву руку од мене, ображено мовив Виговський.

Дощ проковтнув ті його слова, чи я й почув їх, а Тимко з правого боку вирегочував, потішаючись над ханом, якому довелося, може вперше за своє ханство, почути такі слова зухвалі й обурливі.

— Оце ж, батьку, посадовив ти ханика голим задом на їжака нашого вкраїнського! Тепер не спатиме всю ніч, молитиметься Аллаху й посылатиме прокляття на твою голову.

Чи ж я лякався проклять?

Інший страх мене пройняв. Несподіваний напад самотності й покинутості після слів Виговського про його відданість. Якби ж то почув ті слова бодай од сина рідного (хоч той мав бути відданим без слів), хай би промовив їх наймізерніший козак або найубогіший посполитий — і ця ніч дощова, сповнена тривоги й непевності, засяла б мені як найсвітліший день! Та не чув тих сподіваних слів, тільки дикі покрики ханської сторожі позаду, чорний шелест дощу та якісь темні стогоні невідомі в довколишньому просторі, мов жалі вбитих безвинно й дітей та вдів осиротілих. Думав про народ, дбав про його свободу й велич, а що ж чув од нього в цей час смутку і позоставленості моєї душевної? Народ завжди неприсутній, коли тобі тяжко, і яку ж силу треба мати, щоб самому втримати на плечах тягар незносний. Хто pomoже, хто підставить ще й своє рамено, хто дотримає вірності, на кого можеш покластися? Виходить, що ото й усієї відданості, що твій писар прибічний, прив'язаний до тебе обов'язком, страхом та ще, може, якимись своїми каламутними сподіваннями, проникнути в які не дано не тільки мені, а й усім дияволам пекла. Навіть полковники мої найвірніші то стають довкола мене стіною так, що можу опертися на будь — чие плече, то відходять непростежувано, відскакують у боки, коли їм того треба, коли вигода промовляє голосніше за гетьмана, або ж власний норів штовхає до вчинків нерозважливих і зухвалих. Та що? Вірний мій Демко Лисовець, нічого не надбавши при моїм боці, теж верне до маєтного козацтва, виказуючи йому то увагу, то шанобу, може сподіваючись коли й не прямої вигоди, то бодай прихильних поглядів сих мужів, що вміють твердо стояти на землі і топтати під ноги все, що трапляється на шляху, хоч і рідного брата.

В такі хвилі Демко, хоч і стоїть переді мною, дивиться на свого гетьмана пустооко, і я вже не знаю, де никають його думки, і незлобиво кажу йому, щоб ішов він шукати Іванця Брюховецького, бо тут вони стають парою нерозлучною.

Виговський уміє бути і з старшинами, і зі мною одночасно, і я ніколи не міг упіймати його на зраді. Гнучке тіло, гнучкий розум, гнучке сумління. А що таке сумління наше? Це дар розуміння гріховності й духовної недосконалості, всіх провин, допущених і ще не здійснених; цей дар дає змогу розрізняти добро і зло, стримувати пристрасті й своєкорисні розрахунки, бачити виразно незаслуженість свого становища. Совість пов'язує всіх людей воедино не рабськими путами, а вищим смыслом, вона

мучить тебе, терзає, не дає бути самовдоволеним, подвигає на безперервне досконалення, оберігає від принижень і пристосовництва, — отож, ніколи не може бути гнучкою, бо для справжньої людини ліпше зламатися, ніж гнутися.

Виговський був далекий від усіх цих цнот, а я терпів його біля себе, не відганяв, він облутував мене міцніше й міцніше, брав у сповиток, як лялечку безвільну, бо ж був вірним виконавцем моєї волі, а гетьман без виконавців не може, мужніх, хоробрих, відчайдушних йому не досить, потрібні ще й віддані. Ті розбещені свободою, вони радше готові на смерть, ніж для прислужництва, цей же свободою пригнічений і тому вірний мені, як пес.

— Хочу попроситися з убитими, — несподівано сказав я і завернув коня в поле, де крізь тяжку стіну дощову проблискували кволі вогники.

— Така негода, і ніч глупа, — спробував відраяти мене Виговський.

— Мертві ждати не можуть, бачили свого гетьмана в битві, тепер ждуть, коли прийде схилити над ними голову. Будеш зі мною, писарю, тримайся з нами й ти, сину.

— Може, спершу до вбитих полковників? обережно докинув Виговський. — Вони під наметами, десь там, мабуть, і отець Федір молиться.

— Помолимося й ми без наметів й без отая Федора, звертай, пане писарю, а полк відпусти!

Чорна ніч, залита чорним дощем, і в ній проморги криваво — червоних вогників, що блукали між землею і небом, мов душі загиблих. Червоне й чорне, барви нашої страшної історії, а не самих тільки гаптованих сорочок та рушників, барви журби й радощів, життя й смерті. Кінь піді мною, наляканий полем смерті, до якого ми під'їхали, загарцював норовисто, я зліз із нього, передавши, повіддя коноводу, пішов у темряву, чув, як за мною чалапкають Виговський, Тиміш і кілька козаків Демкових, але не зупинявся, не озирався, вглиблювався в се поле полеглих, мов у власну смерть. Дощ шумів потоками темної води, оплакував і обмивав убитих, вони купалися в чорних небесних сльозах, лежали непорушно, де кого застала смерть, а земля пливла під ними й разом з ними, — так пливли вони у вічність, чужі всьому, що зосталося на сім світі, байдужі до наших клопотів, пристрастей, сподівань і жахів, байдужі, мов земля, і терпеливі, мов земля. Мабуть, вельми б Подивувалися вони, довідавшись, Що блукає поміж них їхній гетьман, розгублений і безпорадний, не вміючи сказати й перед самим Господом Богом, над ким він гетьманує тепер — над живими чи над мертвими — і чи й не вмерла його власна душа від цих інфернальних видив.

Обережно обминав я у суцільній п'їтмі тіла полеглих, став зірким, вичував кожного вбитого якимись незнаними мені змислами, ішов далі й далі, хотів побачити зблизька бодай один з тих червоних хистких вогників, що блукали в просторі недосягальні й незбагненні, і якісь ніби шепоти лунали довкола, і тихі схлипування, і суцільний зойк у просторі, над чорторіями мороку і чортоломами отхлані. Врешті один вогник зблиснув геть близько від мене, я побачив, що то квола свічечка, накрита вузенькою прозорою долонькою, яким же крихким, але водночас і надійним прихистком від дощу, від вітру і від усіх стихій на світі, і долонька та була — о диво! — жіноча! І щойно побачив я

схилену жіночу постать над убитим і оту свічечку, прикриту жіночою долонькою, як усі невловимі й недосягальні доти вогники мовби злетілися до цього місця, оточили мене світляним колом, я побачив безліч жіночих схилених постатей з вогниками в руках, мовчазних і тихих, як сама скорбота, як горе всього народу мого. Сотні або й тисячі жінок ходили по темному, заливаному чорними потоками дощу полі, мовби шукали своїх рідних, злетівшись сюди з усієї України! Де тут взялися, як дісталися сюди, звідки довідалися про поле смерті, хто вони й що? О мої згорьовані сестри!

Тихо пішов я звідти і йшов так довго, що вже стало благословлятися на світ, аж тоді втрапив до намету, де лежали в щойно збитих дубових трунах мої полковники Бурляй і Морозенко, один порубаний і посічений, весь у давніх шрамах, зібравши в своїх зморшках тяжких усі вітри степів і моря, а другий зовсім юний, вродливий, як молодий Бог, з печаттю мудрості на чолі й після смерті. Хто винен у їхній смерті? Кому і як помститися?

Довго стояв я коло тих трун, покритих Червоною китайкою, сею заслугою козацькою, аби й на тім світі бачили, яка кров козацька червона й палка, як горить вона негасимо в обороні землі своєї і волі.

Виговський присунувся перед очі, без слів показав самими очима своїми безвиразними, білими: час, гетьмане.

Я вийшов у дощ, коноводи підвели коней, Демко спитав, куди тепер їдемо.

— Куди ж? — сказав я. — До полків передових. Треба будити панство, а то боки позалежують. Та ще й дощ — Попідпрівають.

— Підкріпитися б тобі треба, гетьмане, — нагадав Виговський.

— Кому страва, а кому слава, пане Йване, — кинув я йому через плече. — Як сказано в Екклезіасті: горе тобі, земле, як князі твої їдять від самого ранку. Мертві воліють, чуєш, пане Йване! Вимагають помсти!

Я кинув на шляхетський табір усю свою силу, вдарив одразу звідусіль, знов рвався сам у всі пекла битви; в дикому натиску, в стрілянині, галасах і запеклості минув той день, а за ним ще день і ще. Дощ лив безугавно вдень і вночі, і люди мокли у воді, як конопля. Сухарі бралися цвіллю навіть у дерев'яних бочках, порох замокав і не вистрілював, гармати потопали в багнюці, трупи стелилися густо, але дух козацький не вмирав, і ще густіше сипалися жарти, насміхи летіли на той бік валів разом з кулями й стрілами, вогнистіші за кулі й гостріші за стріли,

— А що наш дощик — не докучає?

— Води хоч вмийся!

— Не переймайтеся, панове, занадто: чому висіти, те не втоне!

— А хто й впливе, того повісимо гарненько!

— Оддасте вже нам свої сап'янці, свої саети, адамашки й кармазини!

— А ми вам — хоч і свої кобеняки заханлюджені¹²²!

— Гей, пани! — гукали козаки. — Годі вам по шанцях лазити, дорогі кунтуші нівечити!

— Ідіть уже в ясир до Криму, там хоч конини пожуете!

- А То ж у вас тут три пани на один сухар припадає!
- Коли ж ви, панове шляхта, чинш на Україні одбиратимете?
- От уже рік єсть, як ми нічогосінько не платили!
- Ото вам, панове, рогове очко!
- Ото вам оренди, ставщизни, панщини, пересуди й сухомельщини!
- А чи не загадаєте якої панщини?
- От і з бидла досі десятини не брали!
- Коні ржуть, і бидло пошаліло, на ярмарок хоче!
- Що ж ото Ви так поховалися за вали, що й України не бачите?
- Очі більші живота!
- Пани на цілі сани, та ще й ноги висять!

Тиждень цілий щодня, щогодини тривали наші безнастанні штурми і галаси, так що шляхта й витримати не могла такого натиску. Дієписець шляхетський гірко мовитиме згодом: "Даремно мудрі шукають пекло in centro terrae¹²³. В Україні — там справжнє ііекло людської злоби". Я гнав на табір ворожий тисячі волів, щоб до них обложенці вистрілювали свої порохи, страхав усякими несподіванками, фортелями, криками, а тим часом козацтво сипало й сипало свої вали, які дедалі щільніше затісняли облогу. Під ослоною дерев'яних щитів, гуляй — городин, ворків із землею козаки копали шанці, рови, сипали вали, виставили такі високі шанці, що в таборі шляхетським забивали й собаку. За тиждень панство стиснуло свій табір, вивівши набагато коротший внутрішній вал, і потиху перебралось туди. Козаки миттю зайняли перші їхні укріплення і повели далі своє невтомне копання. Чотири рази в міру того, як маліло шляхетське військо, гинули коні, зникали припаси, Вишневецький зменшував і свій табір, підібравшись з ним уже впритул до Збараської кріпості, і вже тепер козаки, вивівши свої шанці висотою на два коня, закидали вниз на довгих вірьовках гаки, зачіпали польські вози з припасами, а то й самих шляхтичів, і тягли до себе. Пани рили нори, як кроти, від голоду були ізсохші й близькі к египетським муміям, відбивалися з останніх сил, а я вже не послав козаків на марну смерть, сподіваючись узяти Вишневецького й товариство голими руками.

Страшне діялося по той бік валів. Голод, сморід од трупів, їли коней, мишей, собак, чоботи й реміння з возів, гризли зубами спеклу землю. Не один пан заплатив мито головою на шляхетським базарі і води, бідний, не напився без кривавої заплати, та й ту пив з черв'яками й сукровицею з трупів.

З шляхетського табору щодня перебігали цілі хмари втікачів, хоч регіментарі й рубали для страху руки й ноги упійманим. Я знав усе, що діється по той бік валів, знав, що вже й сам князь ясновельможний Ярема жує дохлу конину, і терпляче ждав своєї години. Мав бути терпеливим, як земля.

І хто ж захотів випробовувати моє терпіння? Писар мій генеральний Виговський. Демко, повідомляючи мене про щось важливе, мав звичку говорити мовби в простір, знудьговано й недбало. І що важливіше була вість, то більше знудьгованості малювалося на його спокійному лиці. Я щойно повернувся до свого намету після

цілоденних сутичок з полків, які вперто добувалися до обложених. Сидів похилений за столом, руки мені тяжко звисали, вичерпаність у кожній жилочці. День цілий був з козаками, захочував їх словом і обіцянкою, сам рив з ними землю, мокнув під дощем так, що не мав на собі сухої нитки, однак не мав сили й перевдягтися в сухе, а джуру, який поткнувся був з переміною одягу, погнав Геть.

— Там наші роз'їзди посланця перехопили, — Недбало мовив Демко, ввійшовши до намету і дивлячись кудись у куток, так ніби саме там був той перехоплений посланець.

— Чийого? Де? — стрепенувся я, вмить скидаючи з себе втому й нехіть до всього на світі. Воїн загорівся в мені, воїн і гетьман, вже я знов був діяльний, готов до вирішень і відсічі, хотів мата ворога перед собою, нетерпеливився, як мале дитя. — Що за посланець? Чом мовчиш?

— Думав, знаєш уже, гетьмане. Князь Ярема з табору вислав шляхтича з листом до короля. Відчайдух якийсь. Проскочив аж за Львів.

— Як же видобувся з табору?

— А чорти ж його маму знають. Вже якось виповз. Може, як кріт або як ящірка. Опинився аж за Львовом. Коли б не наші роз'їзди, які Богун порозсилав, то бачили б ми його, як торішній сніг. Такий жвавий. Відбивався, як чорт. Не одцав того листа, поки й голови не позбувся.

— Де лист?

— Та де ж? У писаря пана Виговського.

— Клич Виговського!

Козак, якого послано за генеральним писарем, повернувся швидко, однак сам.

— Ну? — нетерпеливо поглянув я на нього.

Козак був немолодий, воїн досвідчений і чоловік бувалий. Він прискалив око й пустив усміх під вуса.

— Пан писар заживають ванну під своїм наметом.

— Ванну? — Я не повірив почутому.

— Еге ж, — покашляв козак вже з одвертою насмішкою.

— Тягніть його сюди з його ванною! — затупотів я ногами, так ніби козак був винний у шляхетських норовах мого писаря.

— Гетьманське веління! — крутнувся козак, і вже його не було, кинувся скликати товариство, аби мерщій виконати наказ.

Пан Іван спершу й не второпав, на що воно тут заноситься. Коли влетіло до його намету з дюжину козаків, він, мабуть, гадав, що то його численні пахолки, які носили йому гарячу воду, підливаючи в шляхетську ванну, щоб напарити та поманіжити біле тіло печене писареве. Та коли козаки дружно вхопилися за краї ванни й схитнули її разом з Виговським, він змахнув своїми короткими руками, гнівно гукнув:

— Гей, що за жарти!

Козаки мовчки цурпелили ванну з писарем надвір. Там уже збіглося чимало люду, так що Виговському, щоб закрити свій сором, довелося по саму шию зануритися в воду. Козаки ж підняли ванну вище й понесли її довкола писаревого намету, мовби в такий

собі хресний хід на глум і наругу над генеральним писарем. Звідусюди бігло козацтво, аби потішитися таким видовищем, Виговський пускав бульки у ванну, мочив вус у змилках, півився з люті на тих, що тягли його не знати й куди:

— Лайдаки! Голови повідриваю!

— Не дбай, пане писарю, за наші голови! — добродушно віджартовувалися козаки. — Ти повідриваєш, а пан гетьман назад поприставляє. Ще міцніше сидітимуть на в'язах.

Я стояв перед своїм наметом і дивився, як наближається до мене цей чудернацький похід.

— Що, пане писарю, чи тепла водичка? — поспитав глузливо, коли ванну з Виговським поставлено переді мною. Пан Іван не міг вимовити слова. Збагнув уже, що це не простий жарт п'яних козаків, що тут заноситься на щось інше, може й страшне.

— Де лист Вишневецького? — тихо мовив я. — Маніжишся в купелі, а гетьман має тебе чекати! Де лист, питаю!

— Лист у мене. Але ж, гетьмане... таке поводження...

— Якого ж хотів ще поводження! Чого сидиш у своїй ванні? Лист!

— Я ж незодяшений... Не можу так... Образа маєстату...

— Вилітай з своєї ванни, як є, і одна нога там, а друга тут! Шкода говорити про якісь маєстати! Ну!

Виговський вистрибнув з ванни, прикриваючи долонею сором, під регіт і свисти козацькі метнувся до свого намету. Не мав часу зодягатися, загорнувся в якусь кирею, одразу й прибіг назад із своєю писарською шкатулою, де зберігав найважливіші листи.

Я впустив його до свого намету, ввійшов слідом за ним, сказав спокійно:

— Сідай і читай.

— Пане гетьмане, я ж незодяшений.

— Читай.

— Негаразд учинив зі мною, гетьмане. За мою вірність і...

— Чув уже.

— Хто ще такий відданий тобі?

— І це чув.

— Оберігаю тебе, як можу...

— Читай! — закричав я на нього, готовий кинутися на Виговського з кулаками. — Чого світом нудиш?

Тремтячими руками дістав він з шкатули лист Вишневецького, відібраний у посланця, став читати, як стояв, босий, мокрий, загортаючись у широкий одяг, і розпач у його голосі вельми пасував до розпачливих скарг, з якими Вишневецький звертався до короля в листі: "Ми в останній біді. Неприятель окружив нас довкола, що й птах до нас або від нас не перелетить. На гідну згоду ніякої надії! Хмельницький сподівається вже бути паном цілої Польщі. Голод незвичайний і нечуваний, праці щоденні й небезпеки поносимо, але пороху не маємо й на кілька день..."

— Сядь, — звелів я писареві, коли він дочитав лист до кінця. — Бери перо й пиши

відповідь панові Яремі. Пиши так: "Ясному князеві Вишневецькому, приятелеві нашому, хоч і не зичливому. Повідомляю вашу князівську милість, що лист сей твій з посланцем вашої милості перейнятий за Львовом у трьох милях. Посланцеві голову стято, а листа в цілості посилаю. Сподіваєшся, ваша милість, якоїсь помочі від короля — а чому ж самі не виходите з нори і не збираєтеся в одну купу з королем? Таж і король не без розуму, щоб, будучи таким великим монархом, безрозсудно тратити людей своїх. Як же він має прийти на поміч вам? Без табору не можна, а з табором — є річки і потічки. Бачить то король його мосць, що до себе нас чекає, і з ним може стати певна згода й умова. А ваша князівська милість не раз на нас жалували, а собі подивуйся: ми вашу князівську милість не зачіпали і в цілості в маєтностях задніпровських хотіли заховати, а тепер, коли так, — з волі Божої, мабуть, — вийшло, зволь шукати виходу по волі своїй".

— Знайди шляхтича полоненого, добре виживленого, і відправ сього листа ще сьогодні, — сказав я. — Іди й роби.

— Образив ти мене тяжко, гетьмане, — поскаржився Виговський. — Та я образ від тебе не пам'ятаю, знаєш про це.

— Іди, йди. І затям собі: з вогнем граєшся!

Може, був я іноді надто суворий і навіть несправедливий до своїх наближених, але хто ж буде справедливий зі мною?

Не впізнавав себе. Тяжкі обставини зміцнили мій норів, зробили кріпким те, що було розслаблене, твердим те, що було розм'ягчене, і цілком змінили все моє життя. Часто міг бути грубим і гнівливим, чужий будь — якій зніженості, діяльній і стурбований, вимагав того й од усіх, не терпів промашок і нехлюйства, нікому провин не прощав, навіть рідному синові. Я забув про добродушність, зневажав прикраси, суворість супроводжувала мене шокроку, страх, а не милість ходили за мною назирці, я не піддавався намовам, порад слухав, а робив по — своєму і вже відчував, що дедалі частіше зневажаю і науку, і самий розум. Може, через те, що розум втілювався в таких моїх наближених, як Виговський? Шкода говорити! Колись, як був ще у Франції, показувано мені старовинний шинок "Під чортячим бздом", де збиралися впродовж віків цілих уми безжурні й некеровані (може, тому хотілося й мені зібрати якось свої уми українські десь у київським шинку?). За двісті літ до мене в тім шинку великий поет з — над Сени склав "Баладу прикмет", написану мовби про мене нинішнього:

Я знаю всі шляхи і манівці,
Я знаю небо щастя й сліз долину,
Я знаю, як на смерть ідуть бійці,
Я знаю і чернички спідничину,
Я знаю гріх, але грішить не кину, _
Я знаю, хто під течію гребе,
Я знаю, як в бочках скисають вина,
Я знаю все, не знаю лиш себе,
Я знаю палац, знаю і хатину,

Я знаю цвіт, і плід, і соб — цабе,
Я знаю смерть і знаю домовину,
Я знаю все, не знаю лиш себе¹²⁴.

Та зате знав я вельми добре, що при всій моїй терплячості й позірній уповільненості не можу дозволити собі щонайменшого послаблення і ніякої прогайки. Тому так суворо повівся з Виговським, ще й пощадивши його, бо іншого вже пустив би під козацькі шаблі за таку зволоку недбалу, а може й злочинну.

Я тримав обложених залізною рукою, а сам пильно стежив за королем, щоб не дати йому з'єднатися з Вишневецьким. Знав про короля все, він про мене — нічого, бо йшов по моїй землі, де все йому вороже і все летіло з вістями до Хмельницького. У Варшаві панський легат де Торрес благословив короля в день Івана Хрестителя і вручив йому освячений прапор і меч, як воїтелю за католицтво проти ворогів апостольського престолу. Коли король виїхав із замку, під ним спіткнувся кінь. Всі вдали, що не помітили того злого знаку. Пророкували вікторію і славу. Магнати приводили до Яна Казимира свої корогви, але не вельми квапилися з тим ставленням, не вистрибували один поперед одного, а навпаки: ховалися один за одного, випихаючи наперед найзапападливіших, або ж найдурніших, як вони вважали. За місяць король пройшов од Варшави тільки до Замостя, довго вистоював повсюди, приймав дарунки й запевнення вірності од вельмож, тоді довго жалувал венетіанського посла Контаріні, який приніс йому в Люблін вість про розгром венетіанцями турецького флоту. Вперше за сто літ після того, як колись їхній одважний адмірал Андреа Доріа змагався з грозою морів капудан — пашою Сулеймана Пишного — Хайреддіном Барбароссою, вдалося купецькій республіці здобута таку вікторію на морі, знищивши шістдесят турецьких важких галер і взявши в полон сім тисяч османців. Канцлер Оссолінський нашіптував Яну Казимиру, що тепер султан негайно відкличе від Хмельницького хана, цього єдиного винуватця гетьманового могуття і щастя, і козаки позостануться самі перед залізною шляхетською силою. На додачу від Януша Радзівілла йшли побідні вісті, і королівські придворні вже тішилися думкою, як невзабарі Радзівіллове військо мацатиме під Києвом козацьких жінок. Про те, що діється під Збаражем, ніхто й у гадці не мав. Вважали, що не регіменгарі оточені моєю силою, а я сам сиджу обложений і, прищулившись, як заєць наляканий, жду, поки його мосць король прийде і вдарить мене межи вуха. Наставлений і поставлений мною його величність король Ян Казимир! Шкода говорити!

Зібравши, мабуть, до сорока тисяч війська з гвардією і надворними командами панів, король поволі посувався на Сокаль, Радехів, Топорів. Дороги були тяжкі, розмоклі від дощів. Незграбний табір не надавався до швидкого пересуванім, таки ж були й річки, і потічки, як ото писав я його милості князеві Яремі, та в Топорові Ян Казимир забув і про дороги, і про річки й потічки!

Вишневецький, хоч мав би впасти в безнадію після того, як перехоплено його посланця, все ж не облишив думки про те, щоб сповістити короля, і йому таки вдалося знайти шляхтича, який доконав сього неможливого чину. Звали його Скшетузьким, не

належав він до знатних, був звичайний піхур, чоловічок непоказний і, сказати б, мізерний. Не з тих, що літають над землею, не торкаючись її поверхні, а з дрібних болотяних чортиків, кротів, дощових черв'яків, з плазунів і землерийв. Він проповз крізь усі вали й підвалки, проринув крізь усі води й болота, проникнув крізь усі наші застави й заслони, змішався з землею і з водою, з ніччю й дощем, забув про їжу й спочинок, забув, може, й своє ім'я власне і все на світі, пам'ятав тільки про завдання, — і це винесло його з кільця смерті і донесло до самого короля, і він упав до його ніг з страшною вістю: "Там, під Збаражем, наші вже конають!"

Великий муж, хоч і малий тілом!

Король був ще задалеко, аби одразу дістати свого грізного ворога оружною рукою, тож намірився розправитися зі мною бодай на папері. З своїм многомудрим канцлером, моїм приятелем давнім Оссолінським видали вони з Білого Каменя, з маєтку Вишневецького, універсал до черні в моєму війську, щоб кидали Хмельницького, "найдалше за чотири дні верталися до домів і послушності панам своїм". "А ми вас, — обіцяв милостиво Ян Казимир, — в оборону свою беремо, що ніяка кара вам не буде й зостанеться при правах і стародавніх звичаях ваших".

Із Золочева, куди згодом прибув король, послано універсала і до полковників, осавулів, сотників, отаманів і всіх молодців Війська Запорозького. Його величність король ясновельможний скидав мене з гетьманства, проголошував зрадником, визначив ціну за мою голову, а на моє місце подавав Семка Забудського, даючи йому булаву.

Я випередив ті нікчемні королівські універсалики. Пересунув головні сили свої під Старий Збараж далі на захід, де горби не давали обложеним побачити зміни в козацькій таборі, убуток козацького війська заступив ватагами посполитих, хан лишив на довколишніх висотах вершників, аби маячили шляхті перед очі, мовби всї сила татарська і далі там стояла, сам же вночі вивів орду в поле, а за нею я повів і своє найдобріше кінне військо, і так без перепочинку й зупинок кинулися навстріч королеві, що за шість миль од Збаража перед Зборовом чекав, поки понаправляють мости й гаті на багністій Стрипі.

Сам я, забравшись з Демком на високого дуба, стежив за переправою королівського війська і дав пораду ханові: сховатися в сій же діброві й звідти вдарити неждано.

15 серпня був день католицького Успення. Напередодні король переїхав через річку і в костьолі слухав обідню, причащався, бесідував з вельможами. Вранці військо стало переправлятися двома мостами через Стрипу з львівської дороги й дороги на Озерну, що вела до Збаража. Коли переїхав і король, шляхетські полки посполитого рушення почали обідати. Хтось приніс звістку, нібито по задній сторожі вдарив якийсь татарський загін, але посланця здійняли на глуми, бо який би то заблуканий чамбул наважився стати проти такої сили, та ще й з королем самим на чолі. Обідали далі, приливаючи вином і похваляючись, як в'язатимуть під Збаражем козаків у лики, і саме тоді козаки вдарили. Настала велика конфузія. Зборівські міщани задзвонили в дзвони, орда з диким галайканням кинулася до мостів, слуги з переляку покидали на мостах

вози й заткнули переправу, кіннота шляхетська скочила на коней і, лишаючи своїх піших, вдарилася навтьоки, козаки й татари стали бити нарізно тих і тих, на півмилі все поле й багнистий луг покрилися трупами, кров текла вже й не струмками, а потоками чорними, самих тільки шляхтичів убито було понад п'ять тисяч, полягло чимало осіб знатних фамілій, так що дієписець тужливо нотував згодом: "Багато лишилося замків і дворів без господарів, воєводств і повітів без начальників". Вози з припасами, гармати, купи зброї дісталися переможцям, зголодніла й розізлена пустим стоянням під Збаражем орда тішилася здобиччю і всупереч своєму узвичаєнню рвалася до нової биятики, так що навіть Нечай з своїми молодцями тільки стояв та дивився на таку запопадливість наших непевних союзників, які завжди охочіше загірбали жар чужими руками, ніж скакали поперед батька в пекло.

Король звелів мерщій розламати мости, щоб не дати з'єднатися козацькій і татарській силі, але й того війська, яке я мав на сім боці, стачило, щоб цілий день сікти шляхту на капусту. Тричі відступало панство під нашими тяжкими ударами, їхні привідці погрозами й умовляннями завертали жовнірів назад, деякі шляхтичі билися, як леви, шляхтич Ковальський, якому доручено нести хоругву Львівської землі, втратив праву руку, але не відступив, узяв хоругву вліву руку і кликав за собою товаришів. Коли йому відрубано й ліву руку, ліг на прапор і так умер. Козаки стали над ним, поскидавши шапки, і не один позаздрив такій смерті. Ян Казимир вислав парламентаря, який кричав до козаків, що король поставив гетьманом Забудського замість м'ятежного й безбожного Хмельницького, за голову якого назначає десять тисяч червонних. Це тільки розлютило козацтво.

— Можемо бути неслухняними, та чи ж продавали кого! — кричали козаки.

— Відплатимо за таку зневагу!

— Потоптом підемо по шляхті!

Удар по королівському війську був такий страшний, що шляхта кинулася втікати. Сам Ян Казимир, загубивши шапку, метався серед втікачів на коні, кричав: "Панове! Не покидайте мене! Не губіть вітчизни!" Його ніхто не слухав. Він хапав за вуздечки коней, піднімав кинуті на землю знамена й пробував давати до рук то тому, то другому, грозився заколоти першого, хто покаже спину ворогові, — його ніхто не лякався. Хмари стріл літали довкола короля, але жодна його не зачіпала, тільки це справило враження, та не на шляхту, а на німецьких найманців, які вийшли наперед і трохи затримали наш наступ, так що до смерку королеві вдалося втриматися і, скувавши ланцюгами вози, влаштувати сякий — такий табір. Тоді я не надав ваги отим стрілам, що літали довкола королевої голови, не зачіпаючи його, коли ж схаменувся, то вже було запізно.

Та й чом би мав я надавати ваги якимось там прикметам злим чи загадковим? Ян Казимир був у моїх руках, шуплі залишки його війська оточено ще щільніше, ніж полки регіментарів під Збаражем, його величність мав пережити останню ніч свого володарювання над козацтвом і, пересвідчившись, що рятунку немає, завтра на ранок здатися на ласку простому козакові Хмельницькому і визнати перед усім світом народження нової сили — незламної, могутньої, непокороєної — сили козацької.

Видавався тепер Ян Казимир мені й не королем, а таким собі короликом, пиха переповнювала мене, пиха й згубила мене під Зборовом, власне ще під Збаражем, коли я нерозумно розділив своє військо і рушив сюди тільки з добірною кіннотою, тоді як хан повів за мною усю свою орду. Чи знав про це Оссолінський, який уночі, в королівських наметі, серед розпачу й зневіри, коли вже всім магнатам здавалося, що немає ніякого рятунку, подав думку, що слід спробувати відлучити татар від козаків. Ніхто в те не повірив, не повірив і король, однак ухопився за спасенну мисль свого хитрого канцлера і в дикому поспіху, бризкаючи чорнилом, перекреслюючи слова, не дописуючи речень, став складати листи до хана й до мене. До хана писав — який глум! — під диктандо Оссолінського:

"Ян Казимир бажає здоров'я кримському ханові. Твоя ханська величність вельми зобов'язаний братові моєму, найяснішому й наймогутнішому, колишньому королеві польському, який благосклонно поводився з тобою, невредимо зберіг і дарував свободу; завдяки йому отримав ти царство своє. А тому ми дивуємося, що, прийшовши для приборкання неладу в державі нашій, застаємо тебе підручним нашого м'ятежника, з піднятою на військо наше зброєю. Сподіваємося, що Бог не благословить такого діла. Та все ж, нагадуючи тобі ласку брата нашого Владислава IV, предкладаємо тобі дружбу нашу і бажаємо, щоб вона процвітала обопільно. Козаки завжди були тобі ворогами і хоча тепер видаються друзями, та, здобувшись на силі, на вас же, своїх побратимів, повернуть зброю, як вовчата, дійшовши зросту, з'їдають козу, яка їх вигодувала".

Ще писав король, що вельми жалує за несплату ханові упоминків і обіцяє сплатити все залегле за роки минулі й наперед бути щедрим до кримського володаря.

В коронних книгах, куди заносилися всі королівські листи, про упоминки не буде й згадки. В цих вписано лист зовсім інший, рукою самого Оссолінського виправлений, щоб поменшити королівську ганьбу. В коронних книгах лист більше докоряє, ніж заохочує, насправді ж — більше заохочував, ніж докоряв.

До мене теж послано листа, навіть перш ніж до хана, бо мого удару лякалися найдужче. До актів королівської канцелярії цей лист не вписано зовсім. Король називав мене: "Уродзоний, нам милий". Спершу написав "Уродзоний у вірності, нам милий", але тоді "у вірності" закреслив, бо справді, який же я вірний! Так з отою перекресленою королівською рукою вірністю й прийшла до мене цидула, принесена якимсь священиком. Ян Казимир ласку королівську обіцяв, якщо відступлю на десять миль від його війська, пославши тим часом до нього послів своїх, що сказали б, чого хочу від нього і від Речі Посполитої. Він же обіцяє все, що належить до свобод і вольностей Запорозького Війська апробувати, заспокоїти й уконтентувати у всім.

Тим часом у шляхетському таборі хтось пустив поголоску, ніби король уже втік, кинувши своє військо за намовою вельможних панів. Чорна ніч, гудіння дощу безугавного, червоні вогні довкола в козацькому й татарському таборах і ця несподівана вість про покинутість і зраду — все це сколотило шляхту і її слуг; хто копав шапці — кидав лопату, хто не мав свого коня — хапав чужого, хто тягнув воза з припасами, а хто готувався до втечі, навіть кидаючи зброю, щоб було легше. "Нас

покидають на заріз! — галасували шляхтичі. — Переловлять нас тут, як мишей! Поріжуть або поморять голодом!"

Заносилося на пилявцівську іграшку.

Король молився в своєму наметі, обіцяючи, коли даровано буде йому перемогу, відправитися на моління до чудотворного образу Матері Божої Ченстоховської. В цей час придворний ксьондз Тетищевський приніс вість про паніку в таборі.

Ян Казимир скочив на коня і без шапки, показуючи воїнам своє грубе, некрасиве обличчя, освітлюване з двох боків смолоскипами приборних гвардійців, кричав: "Ось я! Ось я! Я король ваш! Не втікайте від мене, діти мої! Не полишайте, благородні шляхтичі, свого государя! Не покидайте, воїни, свого командира! Богу було вгодно послати на нас. таку біду, але Бог милосердний. Завтра з його поміччю я надіюся перемогти неприятеля. Я не покину вас і, коли буде вгодно Богу, накладу головою разом з вами".

Дошові патьоки спливали по щоках короля, а може, то були й сльози — хто ж то міг би розрізняти в ті хвилини найбільшої королівської ганьби, що її самої вже було б досить для мене, коли б хотів потішити своє гетьманське марнославіє. Та йшлося не про мене, не про гетьмана Хмельницького, а про весь народ мій, про його велич і будучину, яка так тяжко й криваво здобувалася вже віки цілі, а тепер прийшла на цей темний і грузький луг Стрипи, щоб або ж лягти тут навіки в безнадії, або гордо піднести голову для великих сподівань.

Я знав, що вранці буде справа і розправа, і готувався до ранку. Доволі вже вмилював розпутних і жорстоких ідолів шляхетських кров'ю ліпших і найодважніших синів наших, тепер хай приплатять своєю кров'ю і ганьбою і свого цвіту нації. Все ліпше, що було в мого народу, прийшло сюди, під Зборів, так само як король привів усіх найзнатніших своїх вельмож і магнатів. Сила на силу. Одна впаде, друга зостанеться. Яка впаде, вже тепер було видно всім. Впаде те, що похилилося. Досить підставити плече й підштовхнути. Взавтра я підставляю своє плече, вже й не гетьманське, а козацьке, круте плече у валах м'язів, що наростали роки цілі від махання шаблею. Відчуєш, королю, плече Богдана!

І тоді мені було завдано удару, звідки й не сподівався. Удару в спину, жорстоко й підступно.

Все було як під Збаражем, коли я пізньої ночі прискорив до хана в його розкішне шатро й пригрозив понищенням орди, як не буде шануватися в моїй землі. Все було так і не так. І ніч, і шатро, і я та хан, тільки шатро тепер не ханське і не з парчі султанської, а моє, гетьманське, простеньке, хоч і просторе, і світилися тут не каганці стамбульські, а прості свічки, хоч і ясніше і затишніше. Так само гудів надворі дощ і хан мерзлякувато кутався в царські соболі даровані, але тоді я кричав на хана, тепер кричав на мене він. Щоправда, попервах Іслам — Гірей говорив речі навіть приємні. Хвалив козаків, хвалив мене, радів, що так швидко й уміло оточили королівську силу, запевняв, що буде зі мною до кінця і не дасть зобидити моїх козаків, випросивши в короля якнайсприятливішої угоди зі мною.

— Випросити? — подивувався я. — Що говориш, хане? Чи ж нам просити, коли король у жмені! То він має взавтра випрошувати нашої ласки!

Ось тут хан і закричав. Він кричав, що я не знаю своєї міри, бо й хто я? Простий козак без роду й племені, який не знає, що таке велич природна, а не здобута випадком і тимчасово. Він, хан, монарх природжений, узнав міру свою, з братом своїм королем польським порозумівся на добру згоду, бо вже панство його і так досить зруйноване, і тепер не допустить, щоб королеві було завдано шкоди.

Я слухав його мовчки. Ждав, поки викричиться. Тоді спитав:

— То що ж маю діяти? Може, відступити на десять миль, як просить мене король?

— Можеш бити його військо ще й узавтра, — сказав хан, — але не чіпати його величності короля.

— Куля не розбирає, — відповів я.

— Мої стріли розбирають, то хай твої кулі теж навчаться! — вигукнув він, і аж тоді засвітило мені в голові, чом удень стріли не брали Яна Казимира.

— То ти, хане, вже вчора продав мене? — заgrimів я. — Скільки ж тобі обіцяно, бо платити в короля, знаю, нічим. Чи додав його величність ще до тих десяти тисяч, що обіцяв за мою голову, і ясир з моєї землі? Бо не відаю, як воно водиться в монархів, як вони торгуються між собою.

— Не маєш родовитості, не можеш відати, що то таке, — пихато кинув мені хан, кривлячи свої п'явкуваті губи.

— Не заносся своєю родовитістю й титулом, — спокійно відмовив йому я, знаючи, що великим можна бути лише завдяки собі самому, а не через саме тільки уродження. — Мені король теж написав. Мене теж величає "уродзоним", та я на те не зважаю.

Хан підвівся. Був похмурий і немилосердний.

— Сказав те, що сказав, — кинув мені, як я йому колись під Збаражем. — Короля не чіпати. Головою приплатиш. Не послухаєш — вдарю всією ордою на твоє військо. Король допоможе мені залюбки. Ніхто звідси живим не вийде. І ти не вийдеш. Аллах великий!

Його візир Сефер — казі вклонився мені глумливо, я ступнув до лукавого царедворця, тягнучись до руків'я шаблі, Виговський налякано вхопив мене за плечі.

— Гетьмане, що чиниш?

— Вспокойся, писарю, — відмахнувся я від нього. — Мав би ти ліпше підказувати мені там, під Збаражем, що негаразд чиню, пускаючи за собою всю орду, а ти промовчав. Та й ніхто не підказав.

— Лякаються твого гніву, гетьмане. Ніхто не хоче втратити голову, суперечачи тобі.

— Коли голова дурна, то ліпше її втратити, ніж носити на в'язах! А тепер коло дурних і моя дурною стала.

То була фатальна ніч не тільки для мене, а й для всієї землі моєї. Найбільша моя перемога оберталася водночас і найбільшою поразкою, слава покривалася ганьбою, великі надії западали в безнадію.

О прокляття влади! За все доводиться платити ціною найвищою — аж до зречення

од усього людського. Отримуєш право повелінь, а позбуваєшся, може, найдорожчого: бути часом слабким, як жінка або дитина, тішитися тою слабкістю і первозданною наївністю. Просте людське щастя заступаєш примарами величі й знання таємниць. Яке то щастя іноді — не знати, бо що знання проти життя? Знання може мучити, терзати, вбивати, як оце мене тепер сеї ночі, коли ніхто нічого не знав, горіли вогні, дзвеніли кобзи, лунали співи і крики в одному таборі, інший заचाївся, скулився в темряві, у тривозі й безнадії.

І моя душа була мов той табір передсмертний. Хотілося вмерти. Ні! Не хотілося ні жити, ні вмирати. Навіть ті, хто завтра поляже в битві, були безмірно щасливіші за мене, бо сьогодні раділи життю, раділи завтрашній зв'язі, вірили в будучину, відкривалася вона їм у вогнях кострищ, у дзвенінні бандур, в піснях і свободі. Мене ж прибила до землі ханова зрада, загнано мені в спину ножа, і тепер ятрили тим ножом рану, і я відчував уже й не біль, а муку, яку годі передати людськими словами. І нікому не міг сказати, ні з ким не міг поділитися бодай крихтою сеї ноші нелюдської. Тільки Бог святий знає, що Хмельницький думає—гадає... Шкода говорити! Сліпа доля, чи все записано в книгу буття? Людей довкола тисячі, а змія кусає лише одного. І вогонь небесний б'є так само в одного лише. І смерть шумить косою кожному зосібно. Чому змії жалять тільки мене? Чом я такий нещасний, нінащний сеї ночі? Чи й знесено мене над усіма лиш для того, аби терзати, мучити і навіть по смерті розкидати мої кістки, щоб поросли травою і зогнили в багнюці? Та вони збережуться, мов залізні, вони будуть вічні, проростуть у вічність і зродяться з них залізні люди і стоятимуть вічно й непохитно!

Виговський хотів полегшити мої муки нестерпні, не питаючи, привів до мого намету трьох чужинців, од яких ішов дух далеких доріг, міцного реміняччя і ще міцніших напоїв. Прибули аж із Англії з посланням до мене від їхнього правителя лорда — протектора Кромвеля. Мовили по — англійськи і знали, що таке парламент. Вельми доречно сеї клятої ночі. Послання було латиною, Кромвель пишно величав мене Teodatus, себто Богданом, Божою милістю генералісимусом греко — східної церкви, вождем усіх козаків запорозьких, грозою й викорінювачем польського дворянства, покорителем кріпостей, нищителем римського священства, гонителем язичників, антихриста й іудеїв. Вітав мої перемоги, зичив перемог нових. Не вельми вчасно, але пригодиться. Знайшов мене аж на протилежнім краю Європи, бо обидва ми занесли руки на своїх королів. Мій король вмер, довідавшись про збунтування всього народу українського, Кромвель своєму королеві одрубав голову на ешафоті, чепурно оббитому чорним сукном, під молитви священників і глухий гомін лондонських натовпів. Короля ангелянського найбільше засмучувало те, що пень, на якому мали одрубувати йому голову, був занизький, так що доводилося надто нахилитися, мовби аж кланятися люду, а сього королеві не хотілося. Він попросив ката дати йому спокійно помолитися, сказавши, що дасть знак рукою, коли можна рубати.

Се розповіли мені такою — сякою латиною посланці лорда Кромвеля, попиваючи козацьку горілку, я ж слухав їх і думав, що й у королів можуть бути мужні серця. Бо чи

ж кожен здатен піднести руку, даючи знак смерті, аби махнула над ним косою?

Відпровадивши посланців сих несподіваних, прикликав я полковників, які мали почати вдосвіта нову битву.

Наказав під горлом: без веління не підступатися до короля, без дозволу мого не приближатися на відстань означену, означити ж ту відстань маю сам.

Удосвіта розпочав я битву, як і мірився ще до розмови з ханом. Розділив своє військо на дві половини, одна далі добувала королівського табору, друга стала штурмувати Збараж. Послав я туди Гладкого з миргородцями, шляхетські сили були там не вельми знавші, помагали козакам і міщани, дзвонили в дзвони, показували козакам дорогу, закидали рови хмизом і соломою. Вискочив проти миргородців Забудський, новоспечений королівський гетьман, з шляхетськими слугами, яким шляхта пошкодувала й прапорів шовкових, давши самі полотняні. Служок і конюхів козацтво зім'яло вмить. Гладкий захопив у передмісті руську церкву, вимостив на ній гармати й став гріти шляхту, палячи їй у обоз, який з другого боку підігрівали татари, готуючись до грабунку.

Тим часом вози в шляхетському таборі вже були розірвані моїми козаками, один з них вбив нашу корогву у ворожий редут, козаки, зминаючи залізних гусарів, ринули в табір, вже добувалися до короля, оточеного найвірнішими, ще один натиск, ще удар, ще — і вічність промовлятиме до цих синів свободи, і золоті сурми звіщатимуть їм найбільші надії, і слава огорне їх багряними шовками.

Я стежив, керував, пильнував, оберігав. Не короля — свою перемогу. Хай пощерблена, але ж перемога! І умови проголошуватиме не король: Хан не випустить мене звідси, поки не задовольниться сам, але й не зможе вийти з нашої землі, коли не задоволені будуть козацькі вимоги.

Підлітали до мене посланці, козаки, сотники, раділи:

- Батьку! Вже зуспіли ми їх!
- Гетьмане, король твій!
- Не виприсне його мосць!
- Звели, батьку гетьмане!
- Скажи слово!

Я посилав у битву одною рукою, а другою знай стримував, і яка ж із них мала переважити!

Відчував на собі хижі очі невидимі, різучі, як осока. Простежували кожен мій рух, чатували, вичікували. Може, ждуть, щоб поліг король, а тоді знищать і мене, щоб не було суперників, щоб пустеля, безбаш, безголів'я, щоб повторилися Варна і Лігніца¹²⁵ і ті часи, коли хан татарський дванадцять тижнів сидів у столиці королів польських у Кракові?

І коли вже ті очі звузилися до немилосердної гостроти леза ханської шаблі і холодна сталь діткнулася мого бідного скривавленого серця, пролунав мій голос. Високий, різкий мій голос гетьманський, голос полководців, вождів і пророків, голос для натовпів, відстаней і просторів. Такий голос чують навіть мертві.

Тоді, коли досить було простягнути руку, щоб узяти короля, я закричав: "Згода!" І козаки спинилися. Сурми заграли відступ. Сталося чудо. Короля врятовано.

Ніхто ніколи не визнає, що рятував я не короля, а цвіт своєї нації, що крик той мій був не проти народу мого і піднятої ним боротьби за своє життя й надії свої, а для збереження народу, хоч і ціною несприятливою. Шкода говорити!

Ой біда, біда, чайці—небозі,
Що вивела чаєняток при битій дорозі...

34

Скільки вод перебрів мій кінь, скільки трав потоптав, скільки вітрів розвівало його гриву. Вітри ніколи не вгавають, і ріки вільно течуть, і трави зеленіють, а над усім вивищується пам'ять людська, і я — в тій пам'яті. Вона мучить мене й по смерті, ятрить рани душевні, кривавиться невидгою.

Я не вмер у Чигирині й не похований у Суботові. Вночі перелетів до Києва, супроводжуваний добрим духом Самійла з Орка, постригся в Печерському монастирі під іменем отця Самуїла і так прожив сто літ і п'ятнадцять, стежачи за діями світу, а тоді жив далі в думці, слові, переказі, пісні, хвалі й прокляттях, у парсунах і монументах, — і кінця мені не було ніколи.

Може, й парсуна моя найліпша була в Печерській лаврі на північній стороні великої церкви, біля мощів Митрополита Михаїла, де я зображений був на весь зріст, та була та парсуна замазана по височайшому повелінню об устранинні із церков зображень не святих лиць. Повеління йшло од того самого царя, що загнав у жорстоке заслання найбільшого поета мого народу. Так поєднуються віки й імена навіть у нещастях і горі.

А мій же вік був геть безіменний. Самі козаки, та кобзарі, та моря крові. Кров завжди безіменна. Але яка ж страшна та безіменність! Пісні кобзарів лунають над степами, і яка ж тужлива їхня безіменність! Народові потрібні імена, як хліб і слово. Я дав ті імена під Жовтими Водами й Корсунем, під Пилявцями і Замостям, у Києві й Чигирині, а після Збаража мав зібрати їх у компут, у перший реєстр мого народу, який однині отримував ім'я не загальне, не прозивне, а уособлене й щоразу неповторне, як неповторною є кожна людина, що приходить на світ.

Стародавніх греків ніколи не було занадто багато, та ніхто не здогадався їх переписати. Александр Македонський переміг темні полчища Дарія з щуплим військом, але ми знаємо тільки імена Александрових поплічників найближчих. Спартанців царя Леоніда, які полягли при Фермопілах, знаємо тільки число, та не імена.

Я дав імена своєму народові, записав його для історії після Зборова, що не Став моєю найвищою фортуною, однак не став і ганьбою, якої так страшився я в ту ніч зради мого найпершого союзника Іслам — Гірея.

У Зборівській угоді був пункт про те, що козацький реєстр побільшується до сорока тисяч. Такого компуту ще ніколи не укладано в моїй землі.. Шістнадцять полків обіймали величезний простір із заходу — по Горині, Случу й Дністру до впадіння в

нього Ягорлика, з півночі — по Прип'яті, Дніпру до впадіння в нього Іпуті, по Десні й Сейму біля гирла Клевані, зі сходу — по верхній течії Сейму, Сули, Псла і Ворскли, а з півдня — по верхівцях Інгулу, Інгульця і Куяльника до гирла Ягорлика. Вже й сі межі затісні були для народу, та мав я вдовольнитися поки що, як то сказано, *est virtus licitus abstinuisse*¹²⁶.

Яку ще націю переписувано будь — коли? Може, ісландців, які раділи кожному, хто здолав холодний, жорстокий океан, з роду в рід передавали імена тих, хто перший ступив на кам'янистий острів посеред безмежних холодних вод, і з гордістю вели від них свої родоводи. Послати б туди своїх послів, щоб розпитали, послушали той мудрий у своєму самозбереженні маленький народ. Та надто далека дорога до тої Ісландії, густі тумани закривають її від мого погляду, а ще: замало відпущено мені часу на всё, що мав зробити. І по Україні не міг поїздити й походити, щоб самому приглянути за складанням реєстру, послухати мови свого козацтва, виокремити самому найцінніших, визначити обранців, бо хіба ж обіймало оте число сорок тисяч увесь народ? Гай — гай! Незліченна сила війська була в полках. Інший полк мав козацтва тисяч більше двадцяти, бо що село, то й сотник, а інша сотня мала люду й тисячу цілу. Все живе піднялося в козацтво, заледве й знайшовся б у яким селі чоловік, що не мав або сам, або його син до війська іти, а коли сам нездужав, то слугу — парубка послав, інші Ж, хоч скільки їх було, всі йшли з двору. Навіть з городів, що мали право Магдебурзьке, присягли бурмістри і райці свої уряди покидали, бороди голили і до війська йшли.

Чи ж треба дивуватися, як тяжко було вмістити в сорокатисячний компуг таке незліченне військо? Обозний Іван Чарнота і полковники мали списувати передовсім козаків кінних і ружейних, які служать здавна і на всяку службу годні й охочі. Реєстр складала поволі, обережно, майже тайкома, обставляючи все це речами приемними: виплатою за службу з королівського скарбу, обіцянками висилки в здобичливий похід з гетьманом. Місяця октобрія дня 21-го я скріпив власноручним підписом реєстр на сорок тисяч чоловік, перший список (гай — гай, який же куций і неповний!) свого народу, нації своєї, ядра майбутніх поколінь. Не всі там імена стоять, запорожці пішли на свої острови, не побажавши проміняти волю на королівську службу, тож будуть ще імена й поза моїм реєстром, та й довкола самого компугу вже аж кипіло від людей, може достойніших, але треба було виокремити, треба було обмежитись, бо влада — се передовсім обмеження. Відав я, що чимало таких, які пхалися в реєстр, відтручуючи вартісніших, часто згодні й не попадати туди самим, аби лиш не пустити сусіда або знайомого. Так і сталося, що ми недобрали й до сорока тисяч, записавши в реєстр тільки 37 745, хоч могли б виставити хоч і мільйон! Та я скріпив підписом те число і не шкодую і готов іти на суд людський і Божий з сумлінням чистим.

Які ж імена, які прізвища стоять у тім першій списку мого народу? Від занять батьківських, від походження, від норову й заслуг, майже немає прізвищ, що вказують на володіння місцевістю чи бодай сяке — таке закорінення, на тимчасову сталість. Були шевці й шевченки, гончарі й гончаренки, ковалі й коваленки, бондарі й бондаренки, мельники й мельниченки, теслі й тесленки, стельмахи й стельмашенки,

кравці й кравченки, ткачі й ткаченки, шаповали й шаповаленки. Були від Адама і Єви — так і звалися: Адаменки, Євенки. Одні були бажані, другі жадані — то й звалися: Бажан, Жадан. Не вмiли стишувати своїх голосів, говорили між собою, шапок не скидаючи, були горді з панами й з самим чортом, отож і звано їх шумейками, крикливцями, говорунами, Гордієнками, або ж на козацький манір: Семен Нездіймишапка (з Кременчуцької сотні Чигиринського полку). Більшість рвалася в битви, а були й такі, що не відтягнеш їх од миски, од юшки та борщу, од пирогів та каші, — тож і прізвиська їм дочеплено: мисченки, ющенки, борщенки, пироженки, кашоїди, книші, лемішки.

Мали ми душі відкриті й добрі, тож приходили до нас звідусюди, од різних народів і зоставалися з нами, прибравши нові козацькі прізвиська: москалі, донці, ляхи, мазури, волошини, литвини, турчини, татаренки, угрини, жидовчини, циганчуки. Тільки в Мартина Пушкаря в Полтавськiм полку були Микита Москаль, Іван Москаль, Гришко Москаль, Іван Донець, Давид Болгарин, Степан Волошин, Павло Татарин, Мілаш Донченко, Семен Мазуренко, Блажко Татарченко, Йоська Циган і аж три євреї: Семен Рубанчик, Семен Халаїмовський, Мусій Авраменко.

Багато хто не мав прізвищ, а самі тільки імена, навіть сотники, хорунжі й осавули. В Роменській сотні Миргородського полку Василь сотник, в Полтавськiм полку — Оксюта сотник, в Борзенській сотні Чернігівського полку — Пилип сотник. Може, не хотіли називати своїх прізвищ, бо не завжди були вони призвоїті, предки наші не вельми переймалися судженням світу про себе, виказували свій буйний норів нестримно й щедре, отримували за те прізвиська досить незвичні — отак і передавали їх у спадок своїм синам та онукам. Панство сміялося з тих прізвиськ, а полкова старшина горнулася до панства, отож і зрікалася спадкових своїх імен, прості ж козаки раді були записатися якнайповніше, щоб видно було їхній рід, їхні корені, норови й удачу. Так і з'явилися в реєстрі Іван Широкогополя, Федір Гостроговорищенко, Роман Замриборщенко, Гнат Урвисаленко, Максим Засядькововченко, Проць Проколикщенко, Мартин Голапотилиця, Васько Оридорога, Іван Кадигроб, Іван Покин'батько, Лаврін Шабелтасненко, Іван Напивайченко, Педор Куйбіда, Яцько Урвихвіст, Павло Понесикляча. В Мурахівській сотні Брацлавського полку був козак геть без імені. Записано було так: "З Рагомира" — і більше нічого. Виговський прийшов до мене спитати, як має тут повестися, — я знизав плечима: "Так чоловік записався, то що ж ти тут удієш". У Веприцькій сотні Полтавського полку писарем був Іван Хвостик. Чи то мав чоловік веселе узвичаєння, чи ображений був за своє трохи кумедне прізвисько, хоч як воно там, та понаписував він козакам своєї сотні чи не найрясніше отих наших аж надто питомих наймень. Були там Михайло Кваша, Охрім Пожар, Антон Сметана, та то ще й нічого, бо поряд з ними вписані Северин Божаямолитва, Степан Жовтавода, Іван Штаниодні, Яцько Уломиноженко, Грицько Дурнопхай, Іван Семибаламут.

Були в моєму реєстрі спогади про великі діла й звершення, вичитувалися в ньому ще більші надії, та вже проростали й майбутні незлагоди, чвари і зради, що

зватимуться іменами їхніх призвідців: Виговський, Тетеря, Брюховецький, Дорошенко, Самойлович, Многогрішний, Мазепа.

Як єсть, то шелесть, а як нема, то сквересть. Одним тісно було в реєстрі, і вільною душею рвалися вони з нього, прагли широкого поля і вітрів буйних, інші сиділи в ньому кліщами, вгніздювалися, вривалися, як кроти, вгризалися, як хробаки, підточували живе тіло, підпилювали буйне дерево. Поки зло не записане, воно мовби не існує. Поки ті чи інші просто звалися полковниками, сотниками, осавулами, отаманами, то не завжди різнилися від простих козаків навіть одягом, бо кожен носив на собі те, що доскочив у бою. Тепер стали записані, утвердилися не так у своїх знаннях, як у домаганнях, настирливості й знахабнілості, і кожен приставав до гетьмана свого, мов з ножем до горла, і знай твердив: "Дай!"

На спустіле місце лядських панів висунулися заслужені й знатні українські людове, які притьмом кинулися добувати собі маєтностей і підлеглих. Не так пани, як підпанки!

Я вважав, що перед свободою всі рівні, а мій писар генеральний пан Виговський, приносячи мені на підпис цілі скирти універсалів з наданнями для старшини, бридливо ворухив своїми шляхетськими вусиками;

— Рівність — це несправедливість для здібних.

— Хто ж здібний? — допитувався я.

— Ті, кого ти вивищив, записавши в реєстр генеральними старшинами, полковниками й сотниками, — відповідав спокійно пан Іван. — За послуги війську треба платити. Хай платять ті, кому воно служить.

— Що ж скаже простий люд?

— А що простий люд? Йому Бог не лишив нічого рівного іншим, крім душі. Душею зрівнятися — хіба то не найвище щастя?

— Добре мені щастя, коли жити ні з чим! Розоріння в землі таке, що немає й живого собаки часом у селі, не те що хлопа, а мої старшини знай канючать: "Дай! Віддай!" Задарма ніхто не те що шаблюю не махне, а й чхнути не хоче!

— Слушно мовиш, гетьмане, — тихо згоджувався зі мною Виговський, підкладаючи мені під руку нові та нові універсали. — Кожен має нести свою службу. Козаки — військову. Святі отці — молитовну. А посполиті — майнову. Так створено світ, і хто ж його ладен змінити!

"...Маючи особливий взгляд на значние в Войську Запорозькім пана Івана сотника полку Чернігівського заслуги, респектуючи на пана Івана вірні при боку нашім послуги, котрії доброї так же ожидають заплати, далисмо йому два села в Чернігівськім полку, Смолин і Максим, і виш помененні села віддані нашим конфірмуем універсалом. Войтам зась помененних сіл зо всією громадою, аби належитое віддавали послушенство сурово повагою сего нашого універсалу приказуем".

"...Видячи пана Никифора Калениковича, товариша військового, до справ военных способность, до котрих і в дальший час його побуждаючи, надав йому к домовій вигоді його село Івашків..."

"...Респектуючи ми на зичливії услуги, в Войську Запорозькім роненії, значного товариша полкового ніжинського Марка Івановича, а до дальших заохочуючи, надалисмо оному село Припутні до ласки наше войськове..."

"...Теди ми, повабляючи його, отця Максима, до того, аби охочим серцем до Господа Бога приносив за нас молитви свої іерейські, подаємо йому во владеніє слободку оную і яко варуем, аби йому ніхто до ласки нашої не чинив у том перешкоди, так і жителям слободки оної приказуем, аби йому в пристойних повинностях були послушними".

Колишні шляхетські маетки стали войськові свободні, у волі й диспозиції гетьманській, тож тепер знатне товариство за свої вірні служби випрошувало й виривало онії в мене і в полковників, і що ж я міг удіяти? Так наподанно полковників своїми універсалами підтверджував, яко і сам, усмотрівши заслуги чії вірні, своїми ж гетьманськими універсалами без перешкод онії маетності опреділяв то на уряд, або на ранг, себто не у власність, а тільки на володіння на той час, поки займає посаду військову; другим к домовій вигоді, себто на якийсь час для вспоможіння дому; третім до ласки войськової, себто до наступного мого універсалу; четвертим у спокійне і безперешкодне володіння — то вже навіки.

— Твориш аристократію козацьку, гетьмане, — припечатував кожен свій підпис безвиразними словами Виговський. — Без аристократії немає нації, а тільки плем'я. І цар московський не візьме тебе під свою руку, допоки гетьмануватимеш над гультіпаками. У нього бояри, воеводи, дворяни, патріарх, єпископи, ігумени, чим же похвалишся перед ним ти? І хто pomoже тобі втримати владу, яку обійняв нині?

Виговський. Хворе сумління моє, сивий чад моєї крові, який труїв мене безнастанно і без якого я, однак, не міг жити. Хто це пояснить і збагне? Скільки разів я готов був знищити його, розтерти, як розхлюпаний трунок, він бачив це, знав і дивився на мене приречено очима біблійного сина Авраамового, та не пробував ні боронитися, ні втікати, лишався під занесеним ножом, готовий на заклання, — і мій ніж опускався перед цією покірливістю. Авраам і Яків. Хто з нас хто? Драбина на небо присилася ж не Аврааму, а Якову. Виговський теж сподівався діждатися своєї драбини, своєї влади, а сам туркотів мені над вухом про владу мою.

Моя влада! Я не одержав її в спадок, мов скриню із золотом. Вона не освячена древніми забобонами і підтримувалася лише моїми особистими гідностями. Я взяв її так само міцно, як міцно стиснув у руці булаву. Вважалось: досить підняти булаву — і це вже влада. Я знав: іноді доводиться опускати булаву на голови непокірливих крикунів, провалювати ті голови безжально, жорстоко, без здригання. Кров бризкала на мене, мозок летів згустками, це було страшно, здригалось моє серце, скімлила душа, захилялася слізьми, але що я міг? Був сам булавою в руці долі, вищого призначення, високих потреб свободи. Свобода дається кров'ю, а кров безневинна і безіменна.

Я давав імена своєму народові, з іменами йшла свобода і держава. Тепер побачив, що то держава полковників у кармазинах, та вже нічого не міг удіяти.

О аристократи з хлопськими прізвиськами! Тетеря, Свічка, Безбородько, Борозна, Гвинтівка, Гоголь, Гребінка, Дуб'яга, Журавка, Журман, Засядько, Іскра, Кандиба, Кулябка, Лизогуб, Лобода, Орлик, Палій, Полуботок, Трясило, Цецюра, а до них долучаться згодом іноплеменні Кочубеї, Галагани, Гамалії, Рігельмани, Милорадовичі, Дмитрашки — Райче, Капністи, Томари, Малами, Мартоси, Крижанівські, Бантиш — Каменські, Зертис — Каменські, Орбеліяни, Монтанські. Онуки їхні повиламують коштовне каміння з черенів шабель, здобутих під Корсунем і Збаражем, щоб прикрасити ними пряжки французьких черевиків, переллють срібний посуд, віддадуть парчеві кунтуші на церковні ризи, а простий люд тільки й мріятиме, щоб з багрянниць панських онучі драти. Шкода говорити!

Через багато літ після мене генеральний підскарбій війська гетьманського Маркевич списуватиме в діаріюші свої дні таким чином:

"Были на службі у с. Анастасії і обідалисмо у князя і подпіяхом".

"Сего дня были с князем на освящении воды на реце и по сем обедали у него и подпіяхом, а после был на Білополовце, играл у карти з п. Петром и Холодовичем з проиграшом 12 коп."

"У вечеру играли в карти з виграшом 80 к. у п. Михайла. Сего дня обедали у Гурева і подпіяхом зело".

"Праздновали возшествие на престол Ея Вва и подпіяхом зело у Князя Шаховского".

"Обедали и подпіяхом у — писаря енералного Турковского".

"Обедали и подливали у обозного енералного Лизогуба, а отол з князем заехали до Гурева, и там напившие, разехали".

"Был у князя Андрея, где и обедал, отгол з архімандритом Братским и Григорием Стороженком, сотником ирчанским, приехал я домой и, доволно покуликавши, отѣхали".

Півстоліття після мене — найпохмуріші і найганебніші роки в літописах України. Дні холопства без відданості і запевнень та захватів без любові, дні мізерних здібностей і гігантських пороків, рай холодних сердець і обмежених умів, золотий вік зрадників, боягузів, ханжів і рабів. Гетьмани вискакували як дощові бульбашки, лизали ноги будь — кому, аби лиш пригнічувати власний народ, все вміння їхнє йшло лиш на те, щоб обдурювати сильних і переслідувати безсилим, з свободи насміхалися, єдність землі предавали анафемі, топтали все звершене мною, не дбаючи об тім, що топчуть душу і серце народу свого.

Я жив а чи вже вмер, приречений був вічно лежати мов у скляній труні, все бачити, все помічати й розуміти — тільки ні сказати, ні втрутитися, ні спалахнути гнівом. Шкода говорити! Хіба ж не сам породив тих яросних, підлих, огидних фурій користолюбства, жадоби, захланності й ненажерливості? Кричали: "Дай!" — і я давав. Домагалися: "Ще!" — і я безрадно розводив руки. Виривали один в одного з рота — я не вмів їх стримати. Народ проклинав мене за те, що брав у нього, відбирав много. Старшини проклинали, що мало давав. Гетьман не тільки для хвали, а й для проклять.

Матвій Гладкий, з сонними, як у Семка Забудського, очицями, з в'їдливым голосом, опухлий од жадібності, домагався ще й осібно універсала на полковництво.

— Позаписував полковниками, а кого! — кричав у мене в наметі. — Імені свого не вмюють начертати, хрести малюють під універсалами. А полки? Що то за полки? В мене дві тисячі шістсот і тридцять козаків, а в Ніжинському полку дев'ятсот і дев'яносто дев'ять, в Чернігівському тисяча й сім, а в Київськїм тисяча сімсот дев'яносто два. Чи ж мені рівнятися з Шумейком, Небабою або Ждановичем!

І я, грізний гетьман Хмельницький, відмахуючись од настирливого дзижчання мною ж породженого оцього чоловічка, мав скріплювати своїм підписом те, чого він так волів: "Видячи ми пана Гладкого старанність і в статечних поступках досконалість, розумієм його на уряд полковника миргородського бути годного, сподіваючись по нїм, же і в дальшїй час в тих своїх статечних поступках і годних військових працях не буде отмінен, зачим пильно приказуєм, аби кождий йому, пану полковнику Гладкому, чинил всегда яко старшому своїому пристойную учтивість і пошанування і подлуг давной військової обиклості належитое отдавал послушенство, знаючи тоє, же он пан Гладкий мієт од нас цілоє і зуполное зміцєньє добраго шанувати, а преступного без фолиги карать".

Червоний кафтан, чорний оксамитовий пояс із золотими мушками, на плечах плащ рожевого сукна, з голубою підкладкою, застебнутий під підборіддям золотим аграфом, шабля вся в самоцвітах — таким викрасовувався переді мною пан полковник миргородський Матвій Гладкий і не дякував, не вклонявся за підписаний мною універсал, а гугнявив в'їжливо: "Наш король — пан і лишиться паном і королем, а ти королем ніколи не будеш, тільки як тепер єси, так і зостанешся нашим братом і товаришем".

— Іди з — перед очей, коли не хочеш, аби тебе вивели попідруки, як засватаного! — сказав я йому тихо.

До віку судилося Мені бути оточеним неслухняними, але є непослух розумний, вільний, на простір і на добро, а є — тупий, ослячий, мертвий, як холодний камінь посеред струмка. У Гладкого непослух був тупий, оброслий степом і салом, мов лепом, смерділо від нього потом, обмеженістю, підлістю. Де взявся сей чоловік і чом наставив я його полковником? Короткі ноги, пенькуватий тулуб, мертве обличчя, мертві очі, тільки рот завжди відтулений для сичливого крику, а як ходить, то буцає в землю так, ніби хоче пробитися крізь неї, риє під собою ями і норовить упхнути тебе чи в ту, чи в іну.

Підлість, коли й не відверта, однаково прочитується всіма просто і легко, то тільки героїзм завжди незбагненний і таємничий навіть для тих, хто його виявляє. Цей Гладкий ще мірятиметься й на моє місце, і я ще встигну стягти йому голову, та коли б же він був один!

Роїлися довкола мене, мов мушва настирлива, не лякалися мого гніву і гніву Господнього, не боялися проклять, не чули сліз сирітських і плачу вдів, респектом знатних услуг тягнули собі на корогов або й на довічне володіння млини, хутори, села,

грунти, а тоді ще й верстали козаків у посполиті, щедро даючи в борг у шийках і відбираючи в них згодом землю й пожитки. Я повертав тих нещасних у козаки, але згодом їх знов верстали, і не було рятунку.

Влада приваблює можливістю творити довкола щастя і свободу. Але, даючи одним, відбираєш у інших, бо всього відміряно однаково і навік.

Іоанікій Галятовський в "Ключі разуменія" писатиме: "Которії чужі грунти, пляци і двори отіймують і собі пространное, а людем тісне місце чинять, будут міти товариство з дияволами, будут в пеклі як в скрині желізної тісної замкнені навіки".

Хто б там зважав на такі перестороги?

Вони брали, бо я давав, а я давав, бо сам вимушений брати — інакше не втримав би війська і не витримав у тій несамовитій борні, на яку став супроти шляхетства й магнатерії чужинської.

З усіх сіл і містечок збирався годовий оклад грошовий, який звався стацією, також за показанщину, покузовне й станове, хто вино курить з козаків, а хто шинкує, з кухов, з станів збиралися гроші, а з пустових земель — хліб, з котрого збору частина до двору гетьманського віддавалася, а частину на плату служителям сотенним і військової полкової музики і на загальні городові розходи я позволяв. Стадії збиралися з могутого Двору один руб і п'ятдесят копійок, з середнього двору п'ятдесят копійок, а з убогого — п'ятнадцять. На болотах з могутого — сорок копійок, з середнього — двадцять, а з нищетного — п'ять. А ще на служителів сотенних, на хорунжого по одній, а на писаря по дві копійки, та на сторожів польових з усякого міщанського й посполитого двору по дві копійки, вівса по четверику, по хлібині, по гусці солі, по кварти пшона та на містра¹²⁷ з усякого двору грошей по копійці. На гетьманську музику і на кухню гетьманську з усякого обивителя по пропорції їхнього майна мукою житньою, пшеничною і гречаною, солодами, сім'ям конопляним, горохом, маком, кабанами, птаством, а грошима не брано нічого. Перед настанням кожного празника збиралися для полковників з сіл і містечок на ралець гуси, качки, кури, яйця й поросята, а ще куниця передшлюбна з кожного двору, де були молодий і молода, а ще полковникові по тижню на степу косили сіно, йому ж хліб жали по два й по три дні на рік, та в рік на полкову музику з трьох чоловік бралось з кожного містечка жита по тридцять четвертей і овса толіке ж число, гречаної муки шість, пшеничної шість і пшона шість, гороху дві четверті і два четверика, маку півчетверті й один четверичок, кабанів три, сіна возів тридцять, дров возів тридцять, капусти триста качанів, буряків три вози, а на сторожа польового од вола робочого жита або овса по два четверички та по дві копійки й хлібу, а піші — від двох до десяти копійок. Та катові з кожного по копійці, також у ратуші стоявали на пошті по шість коней та піших по три чоловіки, а особливо піших на сторожі шість чоловік по неділі поперемінно з іншими ратушними селами, всього в еден год раз або й двічі, доставалось також для наїздів варива, як — то: капусти, буряків, огірків і протчого видавали по часті. Посполиті мали заготовляти на військових степах сіно на зиму для військової армати, давати збори на користь полкових і сотенних служителів, писарів, арматної прислуги, музик, польових сторожів.

Після Зборова про мене казано: вернувся, мовляв, Хмельницький до свого Чигирин на спочинок, і в Київ не заїздячи, кругом його пиха та розкоші, надбав собі з старшиною здобичі річ несказанну, а козаки на війні мало здобулися, бо вже торік всю землю попустошили і тепер вернулися до домівок з порожніми кишнями і саквами.

Може, ті, хто пускав такі поголоски, хотіли, щоб я й зогнив у наметі під дощами, не маючи сорочки на заміну?

Тоді, під Зборовом, до короля, що засів на маєстаті в пишнім шатрі великім, послав спершу депутацію козацьку, зодягнувши послів своїх у найліпші шати і звелівши їм триматися належно. Посли впали кілька разів на землю перед королем, з плачем признаючи вину війська всього і просячи милосердя, а тоді подали супліку до короля від імені всього війська, і знов падали й підводилися, та й знов падали й підводилися, так що й не збагнеш: стоять чи падають. Бо інші впадуть і лежать нерушно або плазують коло трону, а тут падають і миттю підскакують — шана чи глум? — таке лукавство козацьке.

А тоді й сам я прибув до короля. Мав насунуту на вуха оксамитову шапку з двома перами в аметистах, золочений атласний жупан, кунтуш волосяний атласовий з дрібними срібними петличками, стояв і не гнув шиї перед його королівською мосцю.

Козаки йшли за мною розгойдано й безберего. Затиснули королівську сторожу, оточили дороге шатро Яна Казимира гуком, піснями, несамовитістю. Пісні підіймалися до самого неба, від танку козацького земля вгиналася і здригалася до найглибших глибин, барила з горілкою літали над головами, жилаві руки підхоплювали їх заіграшки, видовжувалися жилаві шиї навстріч струменям пекельного трунку, вмочалися вуса, текло на твердих підборіддях, в горлянки лужені, які могли б перекичати труби Страшного суду і проковтнути всі вогні пекел.

...Якби мені зранку

Горілочки склянку

І тютюн та люльку,

Дівчину Ганнульку!

...Ой густий очерет, та й лепехуватий,

Чи ти ж мене не впізнав, пришелепкуватий?

...Танцювала риба з раком,

А петрушка з пастернаком.

А цибуля з часником,

А дівчина з козаком.

— ...Ой козаче чорновусий,

Чому в тебе жупан куций?

— Мене дівки підпоїли,

Жупан мені підкроїли.

Я з'явився в дорогому вбранні, а король не міг і перевдягнутися. Шатро все в золоті та шовках, а Ян Казимир — пронизаний потом, в бруді й розчухраності. Сидів на похіднім троні, вкритім коштовним arrasом, смикав головою, кривив уста, вдаючи

монаршу пиху, але мова його була лагідна, тільки обіцяв, а не погрожував, — і я не втерпів: "Гаразд, королю, мовиш!", віжества й учтивості ж ніякої проти королівських слів не вчинив ні словами, ні в чім іншій, від чого вжахнувся царський посол у Варшаві Кунаков і, мабуть, налякав московських бояр моєю зухвалістю козацькою.

Я ж ще тоді, після Зборова, перед московським посланцем Литвиновим, випивши здоров'я царське, сказав: "Не того мені хотілося, і не так тому було бути, та не поволив цар, не пожалував, помочі християнам не дав на ворогів". І, так кажучи, заплакав. Шкода говорити!

Тінь ханської погрози вдарити на мене лягла на Зборівський пакт, вписано туди пункти про мою згоду на повернення шляхти на Україну, проклинав мене народ, проклинали мої старшини, проклинала й шляхта, якої я однаково ж не пустив у її маєтності, — за все мав платити я, бо ж я — гетьман, я — Богдан.

За все треба платити на сім світі. Були безіменні досі, тепер обрели імена, але якою ж ціною гіркою. Може, так і треба? Безжальність історії?

Я не бачив неба під Зборовом. Тяжкі хмари, дощ, туман, пригніченість і занепад душевний. Де ті простори чигиринські, де степові безміри, високі собори білих хмар рівнинних, сонце, блакить?

Чорні дими вставали із землі, далекі заграви охоплювали простір, навіть небо не могло почуватися безпечним, а що ж простий чоловік?

Смуги вітру, тиші й крові на землі й на небі, протилежність світів, зіткнення, скрегіт, крик, зойк.

Король, не маючи чим платити ханові під Зборовом, таємно дав йому згоду вибрати ясир з українських земель, і хижі чамбули розскачилися навсібіч, аж за Дніпро і на Брацлавщину, так що ні Небаба, ні Нечай не встигли й схаменутися на те, що діялося в їхніх полках. Мені ж у подяку за все зосталася пісня — прокляття:

Бодай Хмеля — Хмельницького перва куля не минула,

Що велів брати дівки, й парубки, і молодії молодиці!

Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи,

А молодії молодиці старого Хмеля проглинаючи:

Бодай того Хмельницького первая куля не минула,

— А другая устрілила — у серденько уцілила.

О мій безжальний народе!

35

Два роки між Зборовом і Берестечком. Безглузді рани на тілі народу, на тілі землі. Чи досить двох років без війни, щоб залікувати ті рани? Не можна відняти в людей минулого, але як же легко позбавити їх майбуття! Я мав дбати про майбуття, про гідність і гордість, подолати ворожість, заздрощі, нерозум, боягузтво, неминучу несправедність влади, одринуті саму думку про нашу нібито споконвічну нижчість перед тими, хто гнобив нас і смоктав соки землі нашої. Вважали: ми не здатні ні на що. Вважали: все тільки для них і для їхнього Бога. Вважали: століття треба нам подолати, щоб бодай наблизитися до них.

А мені досить було й тих двох скупко відміряних років, щоб з'явилися і церкви, і школи, і освіченість, і спосіб життя, і одяг та будівлі, і вміння жити, і навіть пиха та ще й те, що не треба. Знання й освіченість рятівні для людей чи згубні? Сотники походжали довкола мене товсті й здоблені, а полковники ще товщі й ошатніші — де набралися, звідки з'явилися, в кого навчилися? Сяяли золотом, шаблями поблискували по — шляхетськи, коли вже добувалися всього, тоді ще кожен хотів мати бодай пару соболів, бо ж соболі — неприступні й за золото, придбати їх ніхто не міг, тільки отримати в дар за високі заслуги або за підступи, а як розрізнити — де заслуги, а де підступи?

Я питав про се отця Федора, коли по весні їхали ми на пасіку коло Суботова, мій сповідник довго їхав мовчки, тоді звернув на поле до залишків солом'яної скирти потемнілих, зліз із коня, підняв підку в одному місці, в другому, в третьому, показав мені мовчки. Земля під змервленою соломою була порита звивистими безладними рівчачками. Мишачі нори. Що в тім дивного?

— Миші, та й то риють як попадає, і кожне тягне собі і домагається як більше й легше, а чого ж ти, гетьмане, хотів од людей? Додай до цих нір ще й розум, ото й матимеш те, що маєш.

Іноді здавалося мені, що сиджу під зрубаним буйним деревом, і кожен збирає собі тріски і гребе один поперед одного — хто більше. Голод зліший і могутніший за ситість, може тому й наповзав на ці степи споконвіку, і споконвіку над ними летів вітер, і крик, і стогін. Голод об'єднує людей, ситість породжує заздрощі, чвари і ненависть. Два роки дарувала мені доля, і два роки лютував холод, пожирав усе довкола, як ті неситі корови у фараоновім сні. Покинуті поля не давали врожаю, морова язва косила людей, вони падали і лежали, як дрова, од Дніпра до самого Дністра, вили вовки й собаки, не співали птахи. Цар Олексій Михайлович дозволив везти з окраїнних московських городів на Україну хліб, сіль і припаси їстівні, звелів воеводам приграничним вільно пропускати купців з живністю в городи українські, та не стачало й того, бо хіба ж прогонуєш цілий народ з возів. Цей безумний світ завжди тримався на бідних і нещасних, я чув їхній голос, він вів мене на мої найбільші битви, а тепер не чути стало того голосу, натомість гриміли голоси тих, хто ще недавно мовчки вимахував шаблями, і всі вони були так само однастайні в своїй захланності, як безмовним і безіменним був простий люд.

Скупчення влади й власності в тих самих руках завжди чревато. У своїй всемогутності я замахнувся мало не на самого Бога, і поки Бог гнівався й насилав на мою землю неврожай, мор і голод, я робив своє, земне. Відкрив школи, почав будівництво й здоблення землі, устрійство городів, за два роки встиг те, на що йшли віки цілі. Ще вчора Україна воювала, сьогодні вчилася. Ніколи ще так не воювала і ніколи не знала такого навчання. Павло Халєбський, який супроводжуватиме патріарха Артїохійського Макарія в його подорожі до Москви, напише про нашу землю: "Починаючи з сього города (Рашкова) і по всій землі руських, себто козаків, ми помітили, на превеликий подив свій, прекрасну прикмету: всі вони, за винятком

небагатьох, навіть більшість їхніх жон і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні виспиви; окрім того, священники навчають сиріт і не полишають їх тинятися по вулицях невігласами". Народ учився стати і бути народом. Все здолати! Продертись! Пробитись! Вийти в ряд перший і сказати світові про себе! І хто ж подвигав на се народ український? Я, Богдан, гетьман Хмельницький. Я втішався самовиправданнями, смакував ними. Яких тільки благородних намірів не вигадаеть, аби лиш виправдати свої вчинки. Мене любили й ненавиділи, світ дарував мені все найліпше (і найгірше теж), я жив серед крайнощів. Влада неминуче завдає зло тим чи іншим людям, а тоді воно так само неминуче повертається до своїх джерел і падає страшною покарою на носіїв влади. Був я нестримний у добрі й злі і мав спокутувати це повною мірою. Шкода говорити!

Коли укладав реєстр, думалося, що даю народові своєму не самі тільки імена, але й велику єдність і силу. До тих сорока тисяч, занесених у компут, розбитих на шістнадцять полків (дев'ять на правому, сім на лівому березі Дніпра), додавалося ще тричі або й більше по; сорок тисяч, бо кожен козак втягав у помічники своїх родичів, крім того, мав двох сторонніх підпомічників — пішого й кінного, які з своїми родинами так само вважалися козацтвом. Опріч того, під своєю рукою влаштував я ще двадцять тисяч резервного війська, яке віддав Тимошеві, та ще дозволяв формувати охочі полки. Так, змішуючи і збиваючи до купи народ, вважав я, що даю йому єдність і спокій, а виходило, що розсмикую й розпорошую його ще більше і віддаю під руку або ж бунчукового товариства, себто тих, які стояли при гетьмані "під бунчуком" — генеральні старшини й полковники, або ж товариства значкового — сотників, писарів, осавулів, хорунжих. Найменша влада неминуче робила чоловіка паном бодай на час незначний, ще вчора під нами всіма горіла земля й клекотіла кров'ю, а тепер лежала покірливо і ждала, чиї руки її заграбастають. Все починається із землі і кінчається так само землею. Війна лишає по собі пустирище, на якому ще довго не піднімається древо розуму. Хто найперше може вціліти — мудрі й незахищені чи товстошкурі й цинічні? Не було вже зі мною Кривоноса, поліг молодий Морозенко і великий воїн Бурляй, смерть забрала чесних лицарів Ганжу, Кричевського, Голоту, Тугай — бея. З ким я зостався? Війська ставало щораз більше й більше, полковників і старшин так само більшало, і кипіло від пристрастей, заздощів і невиситимих домагань. У кожного полковника було військо, і він міг не впокоритися й самому гетьману. Народжені в глиняних хатах, тепер заявляли про своє право жити в палатах. Бо ж однако хтось має пити мальвазії з срібних кубків і топтати килими в світлицях на помості, — так влаштовано світ. Ще вчора все довкола вирувало від людей, які різали, кололи, вбивали одне одного за вищі цілі, сьогодні ті самі люди перегризали один одному горлянки за добра, укорочували віку і безсилим та беззахисним, і самому гетьману. Де ж та Немезіда! Де громи небесні? Де всевидяче око Господне?

Щодалі в старшину пропихалося чимало людей, які відзначалися не так здібностями, як широкою горлянкою або міцними ліктями. Рвалися в полковники, в посли, в гетьмани. Похмуро, вперто, камінно. Ще вчора здавалося мені, що всі вони

шукають тільки битв, крові, вогню, просять їх, як милостині, готові полягти в бою за волю і віру, та виходило, що гинули мужні, а лишалися часто не так відважні, як підступні. Хто виплоджує підступних людей?

Легко боротися з чужою несправедливістю — тяжко самому бути справедливим. За багатство треба платити тільки людським життям — іншої плати не існує. Знав я це твердо, але був безсилий супроти темних пристрастей, які насувалися на мене так само загрозливо, як насувалася ще вчора зажерлива шляхта, яка ще й досі темною хмарою стояла на узग्रаниччях моєї розтерзаної землі.

Що лишав по собі простий козак, гинучи в бою? Шаблю з дерев'яним череном, шапку та люльку — ото й усього багатства.

А мої полковники — що полишали вони? По півсотні кафтанів на хутрах, тафті та атласі та десятки пудів срібла? У битвах змагалися відвагою, а тепер увесь хист свій пускали на здобування й громадження добр і майна.

А хто б же то міг списати все майно гетьманське? Шкода говорити! Генерального підскарбія ще не було між старшиною, бо й майна в дотеперішніх гетьманів ніякого не було, а кошовому на Січі, коли обирали на уряд, козаки обмазували обличчя багнюкою, щоб не забував свого походження і не рвав очей на золото та розкоші. Та тепер, коли я розбив тяжку плиту надгробну над свободою свого народу і коли навіть з голодної й спустошеної землі потекли тоненькими цівочками стації до гетьманського скарбу, коли в Чигирині ставилися комори й шпіхлери, мурувалися кам'яниці для збереження золота й коштовностей, припасів і обладунку, то вже не досить мені було й отаманів моїх Лавріна Капусти й Федора Коробки, і Тимоша, що рвався більше до війська, ніж до комор, і самої пані Раїни, моєї давньої ключниці.

Так виник мовби сам собою зегармістр мій, пан Ціпріан. Золото вабило його, не мав нічого, окрім свого потертого оксамитового вбрання і спогадів про Фуггерів, саме ім'я яких пропахло для нього золотом. Я поставив його біля гетьманського золота, зробив своїм підскарбієм на радість пані Раїні, а може й на свою радість, бо тепер пані Раїна могла втішитися своїм зегармістром і дати більше волі нам з Мотроною.

Настановлюєш не тих, кого б хотів, а тих, що опиняються коло тебе, оточують тебе, зазирають тобі в очі, ловлять кожне слово, роблять дрібненькі послугу, підлещуються й прислужничають. Лестощі, може, й шкідливі, бо підточують чоловіка, як шашіль. Але похвала потрібна, вона дає певність своїх сил, без якої нічого не можеш доконати.

Чи мій вибір упав на зегармістра в несвідомому намаганні задобрити примхливу пані Раїну, а чи від вдячності за те, що застеріг колись од Смяровського? А може, потрібен мені був коло гетьманського золота саме такий чоловік, з мертвою душею, з'їденою золотою ностальгією? Він не міг мені завадити, бо вмів тільки молитися золоту, я ж хотів оживляти цей вічний метал, щоб з його поміччю знайти у світах місце для людини.

І яким же страшним ударом одгогатила мені доля за це!

Поки був я живий, багато чого приховувалося від мене, навіть дух Самійлів часто мовчав, лякаючись одкривати мені очі. Тільки смерть знає все. Тепер знаю все і можу

судити про всіх. Хотів творити добро. Добротворець! Чи ж відав путі добра і чи думав про відплату? І Бога нашого розп'яли, коли він хотів зробити якесь добро в цім жорстокім світі.

Я рвався туди, де люди гарні і добрі і де все велике, навіть найменша травинка. Може, то була моя єдина радість у житті, тож хай докоряє суворий нащадок і не дивується, знизуючи плечима зневажливо, — мовляв, як то великий гетьман міг полишати всі державні справи і втікати на якісь пасіки? Від держави теж потрібен спочинок. У держави багато спільного з вічністю, а вічність пісна, як проскура, вона відбирала в мене життя, висушувала всі корені, ставала коїм прокляттям, — ні краси, ні бажань, ні спочинку. Все життя в несамопитій піднесеності, на граничному напруженні сил — як я міг витримати? Перетягнута струна рветься. Походи, переходи, теплі боки коня, безкінечні шляхи, випадкові нічліги, криваві поля України, танець серед шабель, безмежні простори то дико пустельні, то переповнені людом аж так, що вже ті люди не знають нічого іншого, як убивати одне одного, і Бог прибирає їх, як сміття.

Не кажучи нікому нічого, щойно пригріло сонечко майове, щойно забриніла бджола, проросло зело і защебетало листя теплом, я взяв Мотронку і зник з Чигирина, щезнув, сховався й заховався од світу— шукайте свого гетьмана чи в полі на колосочку, чи в городчику на зіллячку, чи в пасіці на медочку.

Може, потомні й осудять гетьмана за його дивну пристрасть до пасік, не вмючи збагнути, що то, і Навіщо, і чом? Хіба ж про те розкажеш? На пасіці — ні суєти, ні злоби, ні гріха. Вечори там не зім'яті, як скинутий одяг, а дні безмежні в щасливій нескованості життя серед клечаного світу і лагідних душ. Коники сюрчать у траві, жайворонки срібними нитями своїх голосів ангельських поєднують небо і землю, каченята хлюпоцуться в рящі, мов перші діти світу нашого, бугай водяний дме десь у свою дуду сумну й величальну, зозуля виковує нестомно многая літа всьому живущому, безодні зелені розверзаються в тебе під ногами, рослини течуть, як ріки, повз тебе і крізь тебе, і ти стаєш мовби тим зеленим світом, забуваєш про королів, вождів, гетьманів, про битви й незлагоди, примкнувши очі, опиняєшся між сном і просонню І хочеш сісти, мовчати, вчитися у трави спокою і сили.

Я думав про все своє дотеперішнє життя, і виходило, що жив тільки для людей. Чи ж міг узяти собі спочинок від людей, від їхніх клопотів, їхньої колотнечі, вічної невдоволеності й невдячності? Хоч був гетьманом кілька років, а здавалося — вже спервовіку кинутий між людські юрмовиська і ройовиська, в жадібність і ненаситність, і звідусюди тягнуться пожадливі руки, горять вогнисто очі, чорніють розкриті роти, чується зойк і стогін: "Поможи!", "Дай!", "Ущедри!", "Спаси!".

Зупинив свій час, заплющив очі, затулив вуха, потонув у безчасі, ущаслилювався. Марнотратний розум. Оздобив свою самотність найшляхетнішим клейнодом, який мав, відкинувши всі добродійства світу, прагнув знайти чотири добродійства в сім молодім тілі і сім гріхів у цій молодій Богині зеленості й ночі. Був самолюбом нещасним, упертим собком, волохатим янголом жаждивості, тіло моє, мов ведмідь, уперте й ненажерливе, пхало мене в чорні провалля пристрасті. Ох, Мотронко, Мотронко,

дитино й жоно, гетьманшо і богине! За якою зорею мої надії про тебе і за якою зорею втрачу їх? Важколиций гетьман старий і важкогруда молода гетьманша, потолочені тіла і цілий світ лиш для них одних — степи всеширокії, всевисокеє небо, земля хмаросягла, ріки, наче крик протяжливий. Радуйся, золотистих бджіл чільце!

Ми поїхали з Мотронкою на суботівську пасіку, де бачив я старої бджоли стоянів двадцять три да роїв уже поставлених три. Тоді перескочили аж на другий бік од Чигирина на пасіку до Грицька Великого, де показалося роїв сімнадцять.

Ніхто не знав, де я і що зі мною. Мав з собою кількох козаків вірних, що стерегли вже й не мене самого, а хіба що мою втому.

Мотронка була зі мною, і сторука пристрасть сповивала мою душу. Чи відав тоді, що то останній дарунок Мотрончин мені, старому? Вона любила, як я співаю, приграючи собі на старенькій кобзі, любила, як я мовчу, як гніваюся, коли заводить мову то про Київ, то й про Варшаву. Чом не вивезу її далі Чигирина?

— Вже була в Переяславі серед пишного панства.

— То однаково, що й Чигирин.

— Немає двох однакових міст на нашій землі, моя дитино.

— Міг би покликати мене до Києва восени.

— Тоді я квапився до Чигирина, де ждав царський посол Унковський.

— А в березні?.

— Хіба мала б утіху від Киселя та митрополита? Хай вже сам нестиму хрест свій...

Киселеве красномовство — кисломовство мав терпіти, аби передчасно не зірвати Зборівської угоди, бо ж мир завсігди дорожчий од війни, а в моїй змученій і знекровленій землі аж он як пожаданий. Окрім сорокатисячного реєстру, вперше за всі часи визнаного королем, угода Зборівська вказала, що унія буде скасована, всі володіння православної церкви будуть їй повернені, в Києві і на всій Україні не буде ні латинських костьолів, ні монахів будь — яких католицьких орденів, митрополит київський дістане місце в сенаті. Та за се все мав я вивести своє військо за межі, визначені в угоді, отже, підпустити до козацьких границь коронне військо, що ж найтяжче — повернути шляхту в її колишні маєтності на Україні.

До затвердження угоди на сеймі (а я відав вельми гаразд, що ніколи її там не затвердять, бо магнатство українське не дозволить сього королеві!) народові я нічого не повідомляв, військ нізвідки не виводив, посполитих від козаків не відділяв і по домах не розганяв, дав волю всякому — хто хоче козаком бути, — а хто мужиком, шляхти в маєтності не пускав.

Кисіль, сидючи на краю козацької землі, скімлив у листах до мене: "Ми, дивлячись на отчі дими, чекаємо на березі отчинної нашої землі помочі. Зима наступає, кождий мав би на своїх попелищах розігрітися". За Киселем і зголодніла шляхта настирливо й уперто пхалася до своїх колишніх маєтностей, аби бодай щось уколупнути з своїх "здичілих підданих", як висловлювався пан київський воевода. В Чигирин набилося безліч магнатських служебників, які випрошували в мене листи на те, щоб їм і їхнім панам жити в маєтностях і правити колишніми підданими. Мої запеклі вороги

зверталися тепер з уклінними посланнями. Вишневецький дарував мені коня з сідлом, а від свого сина Михайла Корибута — Тимошеві шаблю коштовну, аби лиш я пустив його за Дніпро в його втрачене царство. Я не дав ні Вишневецькому, ні Конецпольському, ні Заславському, ні Лянцкоронському жодних старосте і жодних добр, все поорендував од гетьманської влади о десяту частину дешевше.

Все ж перед сеймом дав Киселеві в'їзд у Київ. Мене там не було, тож воевода мерщій кинувся урядувати, відновив владу магістрату, вчинив розправу над убивцями слуги місцевого шляхтича Голуба, підмовив митрополита Косова й печерського архімандрита їхати до Білої Церкви і просити мене прибути до Києва, аби своєю владою освятити Киселеві починання криваві й зловорожі. Перед цим покликав їх на обід до себе в замок, розпускав перед ними своє пишнослів'я.

— Преосвященний отче митрополите і ви, чесні отці! Не надійтеся на князів, на синів чоловічих, бо в них нема спасіння. Як сказано: вийде дух його, і вернеться він в землю свою, і в той день погинуть всі помишлення його! Не треба покладати благочестія нашого на силу козацьку, бо коли благочестіє збройне повстане, то від зброї й загине.

Тоді побув я в Києві тільки три дні, бо в Чигирині вже чекав на мене мій давній приятель, посол з Москви Унковський, прибули й послы семиградський і ханський. Не були то дні надто веселі й пишні, і не втішилася б молода гетьманша у Києві зі мною. Чоловіча то справа — кров, бруд, ламання ший упертих і змагання з людською затурканістю й підступністю.

Кисіль уже в ті три дні пробував заплутати якомога пункти угоди Зборівської, митрополит Косов, посилаючись на старощі і нікчемність, власне, відмовлявся й од того місця в сенаті, яке я виборов для престолу митрополитського кров'ю козакою, ще й нарікав: "Тепер, коли піддані командують своїми панами, не диво, що й пастирям доводиться слухати своїх овець". Не пощастило нам на митрополита. Був упертий, як кінь, а блиску й розуміння — ні на макове зерно. Я сказав тоді митрополиту: "Ти, отче митрополите, коли в тих наших речах, тобі доручених, не будеш проти панів стояти, і надумав нашу раду переміняти, і на щось нове призводити нашу волю, — то конечно будеш у Дніпрі! І ти, воеводо, коли якоюсь зрадою обіцянку королівську зміниш — згинеш безчесно. А ми війною за свою волю битись готові!"

Кисіль утішив Косова: "Коли б у Польщі повстали мазури, було б з біскупами ще гірше". Самого Киселя кияни мало не посадили в воду, насилу мої осавули його оборонили в замку.

Чи ж Мотроні хотілося все те бачити, а не втішатися тут спокоем зі мною? Втішання. Чи знав я це слово і це почуття коли — небудь? Вигравав одні битви, а мав думати вже про нові, розгромив короля під Зборовом, а сам нагнув Шию перед ханом, а тоді мав думати, як нагодувати голодну Україну, як врятувати її од чорної пошесті і де взяти нових сил для покрепу душ. Нестатки були такі тяжкі, що й посла московського Григорія Неронова, який прибув наскоро по Зборівській битві з піддячим Посольського приказу Григорієм Богдановим, чигиринський мій отаман Федір Коробка не міг

прийняти належно (хоч би так, як приймано перед тим Унковського). Давано послам лиш три хліби житні, щучини в'яленої і бочечку меду відер в шість, а коням самого сіна. Отаман перепрошував, що за великою водою риби свіжої не можна вловити, а овса не було зовсім, бо хліб не родився, а подекуди за війною його й не сіяли.

Коли згодом прибув послом Унковський, то сказав мені на прийомі: "Царській величності відомо учинилося, що у вас хліб не родився і сиронча поїла, а солі за війну привозу нізвідки не було. І царська величність тебе, гетьмана, і все Військо Запорозьке пожалував, хліб, і сіль, і всякі товари в своїх государевих городах купувати вам і в Запорозьку землю пропускати велів". Цілий той рік везли безперестанно з окраїнних руських земель на Україну хліб, сіль, мед прісний, товари всякі, себто селітру, порох, свинець, аж і в тих землях всі запаси вичерпалися.

Казав я тоді московському послу в Чигирині: "Государева милість до мене і до всього Війська Запорозького велика, і в хлібний недорід нас з голоду не поморив і велів у такий злий час прокормити, і многі душі від смерті жалуванням його царської величності учинилися свободні і з голоду не померли".

І Неронов і Унковський знов чули від мене слова про піддання під високу руку царську, їдучи ж по Україні, бачили й чули, як всяких чинів люди кажуть, що вони царської величності під високою рукою бути раді й о тім Бога молять.

Боярство тим часом лякало царя то Річчю Посполитою, то Швецією, то аж Францією, додавалися до того ще й бунти в Москві, у Пскові й Новгороді, — все промовляло проти спілки з козацтвом непокірливим, і я мав терпляче очікувати, поки приймуть в одну родину з народом російським мій народ, бо ж по крові і мові єдині, а самому ще кілька літ треба було світити очима перед вельможним панством і притакувати для годиться їхнім намірам. Многоглаголивий Кисіль, задобрюючи мене всіляко, за мою спиною випишував до нашого найтяжчого ворога Потоцького свої хитромудрі дискурси:

"Або утишиться саме се бурливе море, і ми хоч ще рік приложимо до свого вигнання — мало що куштуючи господарства і достатків наших, але вітчизна, маючи спочинок, могла б і нас рятувати, а ми б поволі запізнавалися із здичілими підданими нашими, спочатку вдоволені самим признанням панської влади навіть без доходу. Або знищить Бог махіатора Хмельницького і розсипле все те, що зміцнив і об'єднав на кару за гріхи наші. Або, скаравши нас нашою черню, дасть і нам Божа справедливість помститися над нею".

Магнатство, втративши свої добра на Україні, тепер готове було битися вже й не зі мною, а з самим королем. Вишневецький на грудневий сейм, де мав ставитися на затвердження Зборівський договір, прибув з цілим військом своїм прибічним: попереду князя їхало сто слуг на аргамаках, обіч нього йшло двісті піхотинців з мушкетами, всієї челяді, пахолків і гайдуків княжих налічувалося аж за півтисячі. І хоч шляхта великопольська, яка не хотіла війни, лякаючись бунту власних підданих, домоглася затвердження Зборівських пактів, високе духівництво й магнати не хотіли й чути про ту умову, і вже одразу після сейму Вишневецький, Конєцпольський, Лянцкоронський з

ватагами стали чинити наїзди на приграничні землі, мордували людей, чоловікам ноги відсікали, вирізали у жон груди, дітям виколювали очі. Каліки повзли через усю Україну до Чигирина, до гетьманського двору — поглянь, гетьмане, батьку Богдане, як — то ти дотракувався з панами. Ї вже не розминешся з ними і не втішиш ніяким словом.

Притерли ми роги магнатству, а тепер вони знов одростали.

Все те падало на гетьмана, і чи ж підставив хто бодай руку, аби полегшити страшний тягар, що звалювався на мою голову? Шкода говорити!

Життя людське — як лазня: хто вище сидить, той обфітніш потіє. І соболі мають болі. І свічка на вітварі має щипці, що їй носа втирають.

В березні хан випустив з неволі найлютіших ворогів козацьких Потоцького й Калиновського, хоч як я просив його тримати їх у себе. Господар молдавський Лупул, забувши про віру православну, клопотався за Потоцького й Калиновського, поміг викупити їх, ще й полегшував переїзд до королівства. Хотів моєї згуби, лякаючись зрослої сили козацької, мов недовірок бусурманський. Хан писав до короля: "Аби приятельські листи були тим миліші, посилаємо Потоцького, обдарувавши його волею за здоров'я голови вашої — що звольте ласкаво прийняти".

Їдучи до Любліна, Потоцький послав королеві листа, де прямо закликав до війни: "Коли вони такі вірні піддані і Хмельницький такий цнотливий слуга, чому він так часто посилає до хана, розпалюючи його на війну? Чому різних монархів і княжат запрошує до спілки у війні? Я так розумію, що з природженого свого лукавства він недобре замишляє вітчизні і маєстатові вашої королівської милості. На доказ мені вистачає того, що козаки ніколи не дотримувалися нам віри статочно і що більше складали присяг, то більше у них було хитрості, неправди, зла, незичливості. А що маю доказів стільки, як волосся на голові, то ніяк не можу дати себе збити з такої опінії про козаків і Хмельницького, що у них не те що слизька вірність, але ніякої вірності нема!

Але припустім, не упереджаючи подій, що Хмельницький буде чесний і, пам'ятаючи таку ласку і добрість вашої королівської милості, схоче затримати чернь в обов'язку. Як же він, прошу, її затримає, коли у неї так розбіглись колеса своєвільства, що їх жодним чином не можна затримати? Чи у них один Хмельницький? Тисячами б їх рахувати треба! Одного сьогодні стратять — на його місце іншого — здібнішого, справнішого виберуть і то такого, щоб їх сторони пильнував. Переконався я в тім під Кумейками: зимою знищив Павлюка, ожив Острянин на весну, не вважаючи на такий великий погром. Погромив я Острянина — того ж моменту обрано на регімент Гуню, і я дванадцять тижнів вів з ним війну, та ледве привів до послуху — зброєю і не малим розлиттям крові. Всі комісії, скільки їх бувало, ніколи не кінчалися без пускання крові, і доки хлопство не побачило сильного війська з нашої сторони і земля не скропилася кров'ю, доки шаблі не затупляться на їх шиях, — побачиш і тепер того, ваша королівська милість, — не погамується та сваволя і цнотливими вони не будуть, поки не побачать нашого оружного війська та його рішучості. Коли за давніх часів, як цвіла ще Річ Посполита, тяжкі вони були до послушенства, то надто тепер, коли сліпе щастя

наповнило їх пихою, за сею карою Божою. Хотів би я бути фальшивим пророком, але все мені показує, що тих хлопів ніщо не може привести до послуху і від бунту відігнати може одна тільки шабля".

Здавалося мені після трудів кривавих, що вже подолав усіх своїх ворогів, розметав і понищив, і тепер, звільна ширяючи розумом по констеляціях політичних, твердою рукою вестиму човни козацькі до певно захищеної гавані спільної із золотими царськими стругами.

Озирнувся — од ворогів аж Чорно!

Тяжке було моє життя, навіть смерть іноді буває легшою. Страшний тягар гетьманської булави, і часто думав я: чом не поліг десь у чистім полі, чом не зостався навіки під вітрами в степах, чом не заспівав до коня свого вірного:

Не стій, коню, наді мною,
Біжи, коню, дорогою,
Біжи степом та гаями,
Долинами, байраками,
Стукни в браму копитами
Та забряжчи поводами.
Ой вийде брат — понуриться,
Вийде мати — зажуриться,
Вийде ж мила — порадіє,
Стане, гляне, та й зомліє...

Мертвим завсїгди легше, ніж живим. Я ж був живїй, і моя мила Мотронка, хоч не зомлівала, однак мала напади головних болів такі тяжкі, що й у мене самого душа краялася. Від Грицька Великого поїхав я з двома козаками на пасіку до старого козака Кирила Яременка аж над Дніпро. Мотронка не поїхала, бо в неї боліла голова. Як то часто було в неї! Голова болить — і життя довкола зупиняється. Сад замкнений. Джерело запечатано. А моя голова, хоч мала б розколюватися від тягаря думок, не боліла ніколи. Дарунок небес чи, може, кара? Хто ж то знає.

На пасіці в Яременка показалося роїв аж тридцять сім, мої козаки, відклавши щаблі, взялися помагати пасічникові струшувати й ставити рої, а я пішов до води, сів у густих лозах, примкнув очі, перебирав у думці дні й місяці свої останні, вслухався в звук води і в безвідповідь небес, гамував зойк душі своєї вічно розтривоженої, для якої ніде на світі — тепер уже відав напевне — не знайду спочинку. Клопоте, горе, діткливості всілякі не є чимось, що зродилося сьогодні, щойно. Вони існували вже тисячі літ тому. А хіба людині від того легше? І хіба конче треба повторювати всі людські заблуди так само, як вчимося ходити, витрачаючи цілий перший рік свого життя тільки на те, щоб звестися на ноги! А мисль людська визріває ще повільніше й болісніше, і мова в людині росте тяжко й довго, як райський овоч, і то лиш для того, щоб чоловікові упродовж усього життя намагалися затулити рота, забити ту мову назад. Шкода говорити много!

І найбільший може щомиті стати найменшим. Над кожним нависає загроза так

само, як усі ми смертні. Істина, справедливість і благо — споконвічні устремління людини, її жадоба й туга, та чи ж завжди вони доступні й приступні? Люди, безсилі підкорятися справедливості, вважають за справедливе підкорятися силі, яку знаменують собою королі, багачі, полководці, тирани й деспоти. Сі ж не хочуть бачити величі людей розуму, які, з свого боку, не помічають зовнішнього блиску цих великих людей, бо й що блиск, коли і найбільший може стати найменшим.

Над кожним навйсає загроза так само, як смерть шумить косою для всіх однаково.

Прошуміла вона й для мене на тій пасіці тихій, вриваючись крізь спів вивільги і прийгру бджіл, розлякуючи мої думки тяжкі й повільні дикою тупітнявою, криками, стріляниною, а тоді останньою засторогою одного з моїх козаків:

— Гетьмане, спасайся! Погибель! Геть...

І нічого, все вмерло, все вбите, чарівність світу сього зеленого впала в чорну сіть — дурна і страшна пригода гетьманська. З смертю, як і з душею, не іраються. Як сидів, у одязі, з шаблею нерозлучною, з люлькою і капшуком для табаки, скочив я на рівні, метнувся в зарості, зірвав очеретину, обкусав її від колінців, затиснув у зубах і, коли тупотнява покотилася від пасіки до води, забрів у зелені нетрі якнайдалі й підтопився тихо за козацьким звичаєм. Міг тепер пересидіти хоч і цілу орду, хоч, може, й справді орда якась налетіла на пасіку, вистежуючи мене пильно і терпляче.

Я відтопився у воді, мов посполитий безрадний.

Коли стемніло, вичалапкав на берег і, як був, у куширі, в жабуринні, мокрий і знікчемнілий, побабілий, холодний, як мрець, посунув берегом, беручи подалі від Яременкової пасіки, де могла чигати засідка. Та хоч як тихо й покрадьки ступав по м'якій траві, хтось мене почув, вистежив, ставна моїй путі, тихо кашлянув. Я вхопився за шаблю:

— То я, сину, — почувся голос пасічника.

— Яка то лиха година була: чамбул заблуканий, чи що? — спокійно поспитав я.

— Якби ж то! Наші людці! Кров наша і мова наша. Вхопили твоїх козаків, тебе шукали, та дарма...

— Як же то? — не збагнув я.

— А отак, сину. Одної матері діти, та не одної віри і мислі, аби ти знав.

— Чи ж не знаю!

— Тоді чом же не бережешся?

— В самому серці землі козацької та берегтися!

— Берегтися треба й од самого себе, — сказав пасічник. — Та вже тепер що? Коня твого я приховав. Он пасеться. Тепер бери й скачи. А пасіки обминай.

Я став простим козаком, якому степу — куди досвисне, якому воля неміряна та смерть так само неміряна і жде за кожним пагорбом, в кожній діброві і в кождім байраку. Мій кінь летів у вільному просторі й не дотикався землі. Все довкола цвіло й золотилося, але не для мене, не для мене. Не кували зозулі, звільна літаючи поміж деревами, не заливалася зеленою пристрастю вивільга в гущавинах, не дзвеніли бджоли ласкаві, — все корчилося й судомилося, перевертні кричали в гаях, сови літали

за дня, зловорожістю пойнялася вся моя земля. Як се і чому се?

Сміх і гріх: гетьман великий у темному степу бездорожнім, покинутість і безсилля, що межують з небуттям. Невже мені судилося кінчати тим самим, з чого починав колись?

Так приблукав до якогось вогню в плавнях, забувши про небезпеку, спрямував коня туди, до світла, до тепла й людських голосів.

Були то діти. Пасли коней і палили сухі кінські балабушки. Вогник ледь жеврів, повивався солодкавим димком, босоногі хлопчаки сиділи довкола, про щось говорили, коли ж я під'їхав, замовкли, неналякано повернули до мене голови.

— Добри вечір, хлопці, — привітався я до них. — Самі й пасете? Без козаків?

— Хіба ми не козаки? — відмовив старший з хлопців.

— Татари можуть же набігти, або циган заблукає, — пробував я налякати пастушків.

— Ти ж не татарин і не циган? — одповір ще хтось з хлопців.

— Та ні.

— Отож. А козаки сьогодні всі в селі. Гетьмана обирають.

Мені видалося, що не розчув.

— Гетьмана? Якого ж?

— Великого.

— Хіба в вас немає гетьмана? А Хмель?

— Вже немає. Хмеля вбито, і хто почув про се, той і обирає гетьмана. Наші, може, найперше се зроблять.

Я мовчки вдарив коня. Гнав до вогнів за горбами, влетів у сільську вуличку, далі, до середини села, до майдану, де палахкотіли дві смоляні бочки, юрмився люд, гукали, кипіли, клекотіли. Я зіскочив з коня, тримаючи його за повіддя, став, слухав.

— Люди! Людоньки, як же тепер?

— Ось, браття — товариство, немає вже з нами нашого батька Хмеля і не буде. А що козаки без гетьмана? Діти без батька — бджоли без матки.

— Без гетьмана тепер несила.

— Треба нового.

— Хто ж його обере?

— Та ми й оберемо! Перші прознали, то перші й оберемо.

— А кого?

— Кого — кого! Хіба мало в нас добрих козаків?

— Ілю Слишенка можна б...

— І Василя Лукііного.

— А то й Гриця Безкишкового.

Я не стерпів. Ступив у світляне коло, прокашлявся, гукнув різко:

— Що ж се ви тут гетьмана обираєте при гетьманові живому? Я — гетьман!

— Ти — и? Та хто ти такий?

— Звідки тут у нас?

— Я — гетьман Богдан Хмельницький!

— Гетьман, та ще й Хмельницький!

— Тю на тебе!

— В куширі весь, як водяник!

— Почув, та й прибіг!

Не було тут суперників, бо добрі не знають заздрощів. Однак і спокуси силою та славою теж не було тут, панувала вічна байдужість або й зневага до сих двох спокус, що стоять між істиною і душею людською.

— Гетьман, кажеш?

— Та тобі ж до гетьмана — як нам до Бога!

— Чи хоч знаєш, що то: гетьман?

— Вмієш що?

— Може, скажеш людям?

Я задумався. Справді: що ж умію?

— Шаблею рубаюся вельми, — сказав їм.

— Шаблею? Та в нас он Иля Слишенко воліві голову відрубуює за одним замахом. Ти б зміг?

— Не знаю.

— Чого ж тоді пхаєшся не в своє діло? Ще щось умієш?

— Грамоти навчений.

— На грамоті панотець у нас знається і всіх сиріт уже навчив. А ти навчив хоч когось?

Я мовчав. Кого навчив? Народ увесь? Та кому про це скажеш і як?

— Поставою хіба не вийшов у гетьмани? — розправляючи плечі, спитав їх гордо!

— Поставою? Тю на тебе!

— Старий і горбатий!

— Як віл у ярмі.

— В нас он Василь Лукіїн — ото постава! Хоч і в королі! Василю, ну ж бо покажися отському прибуді!

— Був я справедливий до всіх, — не хотів відступати я.

— Справедливий? А що то таке?

— Це коли само їсть, а другому не дає.

— Або ж як його хата горить, то воно твою підпалить!

— Го — го — го!

— А ще Бога молить: дай Боже, щоб і в мого сусіда корова здохла!

— Ото ж смішний чоловік: справедливий, каже!

— Ох — хо — хо!

Я перечекав сміхи й глузи, знов мовив їм:

— Милосердним теж був у всьому.

— Не туди вцілив, чоловіче!

— Ох, не туди!

— Милосердя вмерло в нашій землі ще й не народившись.

— Де вже його й шукати!

— І не тобі, старому та зужитому.

— Глянь на себе: три чисниці до віку!

— Я дав волю народові — хіба сього не досить? — гукнув я, втрачаючи терпець.

— Волю? Перехрестись, чоловіче!

— Сам Бог святий не може сього дати, а ти замахуєшся!

— Та й нащо людям та воля?

— їм аби їсти, та пити, та хороше походити!

— Голодному ж воля однаково, що собаці бездомному: біжи світ за очі, а повсюди гаплик!

— Я підняв народ на Січі, і ми змогли те, чого не зміг і сам Господь Бог! — знову гукнув я.

— На Січі? Де дід — пасічник Арсентій?

— Покличте діда Арсентія!

— Діду, бачили ви сього чоловіка на Січі?

— Та, може, й бачив, а може, й ні. Хіба тепер згадаєш? Багато там люду було, пребуло й перебуло. Та й ще, мати, перебуде.

Я відступив поконаний. Чим перевершиш сих людей? Ні розумом, ні силою, ні красою чоловічою, ні гідностями високими не зможеш, бо мають усього з достатком.

А вони вже й забули про мене, знову взялися за своє, думали — гадали, кого б то висунути з — поміж себе на гетьмана, бо ж і шана неабияка для них, і слава, та й прибуток сякий — такий.

І тут уже з другого боку підлетіли до майдану темні вершники, зіскакували з коней, дзвеніла зброя і зброя, залунали голоси стривожені, і серед них — голос Демка мого.

Я знов ступив у коло освітлене, і хоч не схожий був на самого себе, Демко вмить упізнав мене, сплеснув руками, розштовхав людей, упав на коліна переді мною:

— Гетьмане! Батьку!

Темні крикуни, які ще мить тому здіймали мене на глузи, дивилися мовчки, мовби їм позаціплювало, тоді у всіх зняло полуду з очей, потовпилися один поперед одного, лукаво вклонялися, ще лукавіше гукали:

— Сам гетьман великий!

— Ой лишечко!

— Та як же це?

— Батьку! Чом же не сказав?

— Та ми ж і бачили, ніби чоловік якийсь не такий!

— Хіба ж я не примітив?

— То я примітив!

— Ні ж бо — я!

— А я й казав!

— Та то я казав!

О мій лукавий народе!

Я прискочив з козаками Демковими на пасіку Грицька Великого, страхаючись самої думки про покинуту там Мотронку, несамовитий від страшних здогадів, лихий на себе за необачність і дурну свою байдужість.

Мотронка була ціла! Боліла в неї голова ще й досі, але ніхто не потривожив спокою пасіки, бджоли гуділи заспокійливо, коні паслися, похрумуючи травною, козаки грілися на сонечку, Грицько виставляв знай нові рої. Невже десь є загрози, кров і смерть, і чорно рветься простір лихими пострілами, і кінський тупіт чужий б'є просто тобі в серце?

— Чужих не було? — спитав я старшого над своїми козаками охоронними.

— Бог милував, — позіхнув той. — А хіба що?

А сам дивився на мене, хотів спитати, чом я весь у засохлім куширі й жабуринні, і боявся те зробити. В Мотрони ж так боліла голова, що вона й не помітила мого вигляду.

— В погоню! — гукнув я козакам. — Шукати! Наздогнати! Всіх до одного!

Я підняв Бужинську сотню Лук'яна Сухині, тоді сколотив увесь Чигиринський полк, і вже другого дня тих дванадцятаро, що напали на пасіку Яременка й ухопили моїх двох козаків, упіймано й припроваджено до судді генерального Зарудного. Припечені козацьким залізом, вони недовго й мовчали і сказали, що підрядив їх сам князь ясновельможний Вишневецький, зібравши в полісу зрадника Забудського і повишкрібавши де ще міг, так що вийшло їх аж триста, і розіслав по всіх пасіках довкола Чигирина, щоб упіймати мене й припровадити до князя, живого чи мертвого.

Гей, пане Вишневецький, не виросло ще те дерево, з якого б зробили труну Хмельницькому!

Гінді мої полетіли по всіх полках і сотнях з універсалами таємними й негайними, всіх чужих велено хапати, де будуть виявлені, і припроваджувати до Чигирина без пролонгації і зволки. За кілька день всіх посильщиків Вишневецького переловлено, так що мав би я втішитися, мовби впіймав уже й найлютіших своїх ворогів — Вишневецького, Конецпольського і мерзенного Чаплинського, якого король мені так і не видав, попри всі мої домагання ще під Зборовом. Та втіха була мала, стояли переді мною три сотні дрібних зрадників, а найтяжчі вороги лишалися недосяжні і, мабуть, знущалися з мого безсилля і глумилися.

Сих триста посильщиків Вишневецького, аби духом їхнім не паскудити столиці гетьманської, запхнуто до овечих кошар за Погибельними могилами, і я поїхав туди з генеральними старшинами поглянути на зріддя сатани, на зрайців мерзенних, на виплідків і випортків мого нещасного народу.

Я стояв перед ними і мовчав, скарайній¹²⁸ гетьман, суд явлений і кара втілена, і вони так само мовчали тяжко й принизливо, бо й що могли мовити? Чоловік може говорити тою самою мовою, що й ти, і водночас бути негідником, перевертнем, паскудою і падлюкою. Аби ж то мова рятувала нас од скаламучення душ!

— Що сим зрадникам? — поспитав я свого генерального суддю. — Пустити під шаблі козацькі?

— Не самих їх, гетьмане, — мовив Самійло.

— З ким же в кумпанії? Хіба що з князем Вишневецьким? Та не маєш його в руках.

— Мислю щось іншого. Весь рід цей зрадницький вивести слід. Вже послав я по Україні, аби звозили сюди матерів їхніх, які народили таку нечисть, і дітей, що наплодили сі недовірки.

Смертельним холодом позасвіття війнуло на мене од тих похмурих слів мого судці генерального, і хоч уже здогадався я про його страшний замір, та все не хотів йняти віри, спробував одігнати тяжкий здогад, випросити милосердя не так для тих нещасних, як, може, для самого себе:

— Хочеш, аби поглянули на карання зрадників?

— Сказав же тобі, гетьмане: викоринити рід увесь їхній! І матерів, і дітей їхніх перед їхніми очима понищити, перш ніж самих пустити під шаблі. Аби й на тім світі вже не мали ніяких сподівань.

— Чи не занадто жорстоко?

— А коли хотіли допасти тебе, гетьмане, чи думали про жорстокість і справедливість?

— Винних і скарати. А дітей невинних за віщо ж?

— Щоб не розплоджувалося плем'я негідне на нашій землі. Коли молоді падлюки стають старими, вони стають падлюками ще більшими.

— Що ж скажуть про гетьмана? Проклинатимуть, як Ірода, що побив младенців?

— Народ чистий бути має, гетьмане!

— Всі хочуть очищати Народ і тільки кров'ю, а кров та падає на гетьмана. Чи ти питав мене, замислюючи цю нелюдську кару?

— Суддя не питає нікого. За ним стоїть закон. А предківський закон гласить: зрадників вирубувати з коренем! Ото й усе, гетьмане. А питав би тебе ліпше твій писар Виговський, який бере по сто або й по двісті червоних від кожного універсалу, що пани випрохують у нього, лізучи назад у свої маєтки. І всі ті універсали значаться твоїм ім'ям, а ти ж гадаєш, що не пустив шляхту на Україну. І проклинають не Виговського, а тебе, гетьмане.

Я не мав що відповісти. Хто дає народові волю, втрачає її сам назавжди, стає її рабом довічним. Думки ворухилися в мені тяжко, як конаючі люди, вони стогнали, плакали, проклинали, стікали кров'ю. В моїй землі лилось завжди занадто багато крові. Занадто? Хіба кров конче має литися — аби лиш не занадто? І потечуть кривавії... Чому вони текли через усю нашу історію? Я хотів перепинити ту течію і пролив крові ще більше, після чого (себто після моєї смерті, висловлюючись примітивною мовою історії) потече її ще більше. Так де ж кінець тим рікам, озерам, морям? Висихають води земні, а кров не висихає — клекоче, стогне, вопіє.

А тим часом усе творилося іменем гетьмана Хмельницького — правда і кривда, злочини й кара, милосердя і суд, та тільки милосердя було так мало довкола, ніби воно вже давно вмерло і ніхто його ніколи не воскресить.

За велінням генерального судці рідних отих посильщиків Вишневецького знаходили

по всій Україні — на Поділлі, Лівобережжі, в лісах і степах, їх звозили до Чигирина ночами в козацьких луб'янках, аби ніхто не бачив — жінок і дітей, пов'язаних, кинутих на дно возів, прикритих лубом, мовби вони вже неживі. Страту суддя обмислив уночі коло Погибельних могил в тих — таки кошарах, при генеральній і полковій старшині, без вистрелів, самими шаблями. Молоді козаки (бо молоді завжди безжальні) з осавульського охоронного полку за наказом генерального судді кинулися до одної з кошар, де були діти, стали хапати білоголових і чорноголових хлопчиків і дівчаток у довгеньких сорочечках, потягнули до тої кошари, де зібрані були посильщики, а підсудки й писарі генерального суду гукали до посильщиків: "Чия дитина? Виходь, дивись, як і пагону від тебе не лишиться, покидьку!"

І норовили надягнути дітям козацькі шапки, щоб обдурити Господа Бога і саму Смерть, — мовляв, не кров невинна проливається, а вбивають козаків дорослих, які вже нагрішили доволі.

Мертвий місяць обливав страшним сяйвом те, що почалося на землі, нещасні діти, відчувши подих загибелі, рвалися з рук молодих убивць, кричали, плакали, докоряли:

— Не хочу вмирати!

— Татоньку, за віщо?

— Татусю, що ж ти наробив?

Біленькі, мов малі лелечата, м'які тільця, м'які душі, безсилі й безпорадні. Заховатися — нікуди! Провалитися крізь землю — вона не приймала! Злетіти, як пташеняткам, — не мали крил! Розповзатися комашками, але ж були людськими дітьми. Люди, помилуйте! Боже, порятуй! А милосердя давно вже вмерло на світі. Бідні діти. Чи ж вони винні? А хіба винен я, що народився в такі жорстокі часи і отримав незносний тягар найвищої влади? Трава росте, щоб її косили, а люди — щоб жити. Діти переживуть усіх полководців, королів, імператорів, убивць сановних і повольних¹²⁹ непородних.

Я плакав разом з дітьми, не ховав сліз, які текли мені по щоках, плакав над їхньою долею і своєю, а посильщики стояли безладною німою купою, тільки один якийсь гукнув понурим голосом:

— Гей, Хмельницький! Не ти б нас, то ми б тебе!

Мав би я тоді стямитися і заgrimіти на козаків, на суддів і підсудків, на всіх, хто був довкола мене:

— Стійте! Одпустіть дітей невинних! Дитяча кров до Бога вопіє — нею не можна кривавитись. І жінок відпустіть. Жінки — то народ, а в народі завжди чиста душа.

І я зробив се. А тоді одвернувся і пішов у степ, плачучи. Не хотів дивитися, як брат убиває брата. Хотіли вбити мене ті посильщики? Хіба вони перші? Немає злагоди в народі. Як у кобзі: легше настроїти дві струни, ніж три, щоб згоджувалися між собою. Хіба я взимку не вкоротив шиї Худолієві, який вискочив на Запорозжі самозваним гетьманом? У короля Семка Забудський пнеться в гетьмани, тут Худолій сей, в'їдлиий, ненависний, запалі щоки, гострі вуса, як мишачі хвости, зненависть до всього на світі, як і в Семка, в того кабаняри товстого, що кнує зради, збирає до себе нездар, нікчем,

підлотників, іде проти найкращих синів свого народу, пхається у всі великі битви і скрізь стримить, як гнилий кілок, хоч однаково ж щезне безслідно, як слина на воді. Шкода говорити! Не оддаси свою біду нікому, а жити з нею нестерпно.

Я одвернувся од своїх старшин, од усього, що там було, світ не вмещався мені в зіницях, був затяжкий для очей, вони не витримували його тягара, те, що досі було легким, не помічалось, входило в мене просто й природно, тепер стало нестерпно болісним, аж я застогнав глухо, так ніби вже вмирав. Покинути сей світ у ненависті? Шкода говорити! Хай терзається тіло, але душу свою не віддам нікому. Душа моя очиститься навіть у стражданнях.

В той час була честь і слава!

Військова справа

Сама себе на сміх не давала,

Неприятеля під ноги топтала.

Страшний сміх кобзарський.

36

Жив у Києві князь, а коло Києва змії. Той змії з казки завжди живе коло Києва. Усю історію. У людей Прометеї, а в нас змії. А може, змії — це чорна земля, велетенська, безмежна, всеплодюча і всемогутня, яка дає життя людині, але й нищить її, ковтає рід за родом, поглинає безслідно. А в тій землі приспаний герой народний. Народ — завжди приспаний, бо його життя спокійне, як сон. Коли ж прокинеться, стрепенеться, то забушує так, що ніякі змії вже йому не страшні.

В тяжких моїх думаннях відкривається мені все приховане, затаєне й незбагненне. Бачу, як ростуть під землею трави, як чорніє кров під місяцем і з неї зроджуються дияволи.

Мені хочеться вмерти, розчарованому в нелюдяності свого часу. А які ж часи були людяними? І коли торжествувала правда на світі? Ірод присяги додержав і Предтечу вбив, яка йому користь з такої правди? Чи не краще йому було збрехати? А Раав — блудниця збрехала і чи винна за ту брехню? Ще й вічне благословення дістала за неї. А в однім місці написано: хто бив пророка, той спасся, а котрий не бив, той пропав.

Я жив у розпалі великої боротьби між Ормуздом і Аріманом, свободою і деспотизмом, розумом і забобонами. Все було неможливе в ті часи: неможлива любов і ненависть, неможливе щастя і нещастя, я ж мав зробити все можливим, се було моє призначення і доля моя незмірна, як час, і, як час, скупа аж до жорстокості.

Не були ті два роки згоди з королем спокійними, доводилося мені крутитися, хитрувати, напружувати всі сили змислу, пересильовати себе й там, де вже, здавалося, бракне будь — яких сил боротися з підступами, ламати брехню, топтати загрози.

Король і хан за моєю спиною змовлялися, аби попхнути військо козацьке разом з ордою на російську землю, а самим тим часом потопити в крові Україну, полишену без охорони. Пани воліли перейняти козацьку тактику: страхати одного монарха другим, а самим стояти осторонь. Кого вб'ють, той і винен. А мені краще була смерть, як на Московське госуларство йти супроти братів своїх, до яких горнувся з цілим народом

своїм ось уже котрий рік. Я одвернув хана від Москви, попхнувши його на молдавського господаря Лупула, розвоював землю Лупулову за його неправду.

Недарма ж співали кобзарі щоразу про мене:

Тільки Бог святий знає,

Що Хмельницький думає—гадає!

О тім не знали ні сотники,

Ні отамани, ні полковники!..

Сам господар не вірив, як йому дали знати про козаків з ордою, пофукав, та й усе! Бо татари таку штуку зробили: при його посланнях пішли Кучманським шляхом ніби на Москву, а тоді завернули на Молдавію. Коли вже й другий і третій посланець прибіг з вістю, що вже й стада і овець позабирали і близько Ясс, тоді Лупул вискочив з міста, хотів громити ворога, та побачив нерівню, уступився назад, велів шанці робити з гною, заготовленого на винниці, вислав до орди балджі—башу ханського, що приїхав з Бахчисарая за Медами, та не допомгло ніщо. Мешканці столиці, не слухаючи труб і бубнів господаря, мерщій стали вивозити на тих розах, що для гною були припасені, жінок, дітей, майно на Буковину, тоді Лупул і собі, забравши, що міг, майнув аж до Нямецького монастиря під Сучаву, засікся й зарубався там у лісах і прислав до мене своїх послів просити покою, обіцяв з Потоцьким і магнатами не складатися більше, ніяких лихих замислів на Запорозьке Військо не мати, дарував мене своєю донькою Роксандою за мого сина Тимоша.

Був той похід неспогаданий і блискавичний. Потоцький хотів заступити мені дорогу, та злякався моєї сили й одсунувся, і тепер поглядав десь, як вовк на вогонь, облизуєчись і скавучачи. Аби не мав я сумніву щодо його афекту, то він мені прислав листа вельми образливого, в якому домагався, щоб я без відома короля не зносився з заграничними володарями листами й посольствами, щоб повернув людям Потоцького усе забране в час війни і шкоди нагородив, щоб суворо карав своєвільну чернь, щоб з Брацлавського воеводства вичистив козаків, бо, мовляв, він, пан Потоцький, не бачить, на що вони можуть бути придатні.

Орда, обловившись на добрах Лупулових (самих телярів захопили триста тисяч), пішла до своїх стійбищ, полишивши мене з козаками, так що війська мого було тепер і не більше, ніж у пана краківського, і той би міг ударити на мене збоку й зненацька, та я ужив стратегеми і вислав До Потоцького грізне посольство козацьке з Василем Кравченком і ханським аталиком Мехмед — газі.

Посольство було з походу, без шиків і дорогих убрань, Кравченко в самім жупані фалендишевім червонім, витертім вельми, з олов'яними гудзами, інші теж не краще вбрані. А шляхетське військо, за звичаєм, пишалося коштовними строями, шовковими шатрами, дорогою зброєю, в самого Потоцького був не один шатер, як у мене, а цілих три: один спальний, один робочий, один для банкетів. Та се не справило на моїх послів ніякого враження, прийшли вони до пана краківського з своєю звичайною вовчою покорою, що коли й гладиш, то шерсть настовбурчується, не знали ніяких страхів, не гнули ший, на словах передали мою погрозу, що вдарю на обоз Потоцького, коли не

послухається моєї застороги, а тоді передали мій лист гетьманові коронному, де я писав: "А тепер зволь, ваша милість, розпустити коронне військо, хай спочине, поки прийде okazія".

Потоцький вислав до мене приятного листа із запевненнями, що військо буде розпущене, і до листа додав багато оправлену шаблю.

Я знав: допоки живі Потоцький, Вишневецький, Конецпольський, Калиновський, Любомирський, вони не відступляться. То тільки дрібна шляхта, яка повтікала з воєводств Київського, Брацлавського й Чернігівського, сиділа в столиці й канючила в короля відшкодувань за свої втрачені маєтності (мовляв, голод несе їм таку саму смерть, як і Хмельницький) і готова була змиритися з втраченим, аби тільки дали їй прохарчуватися будь — де. Магнати, мабуть, готові були й з того світу прийти, аби вернути свої маєтності. Потоцький скаржився в листах до короля й до Киселя, що Хмельницький вибирає стацій на п'ять мільйонів золотих, а він, гетьман коронний, мовляв, не може забрати півтора мільйона інтрата з своїх підлеглих. Досі ще вважали нас своїми підлеглими!

Канцлер Оссолінський, який умів стримувати магнатство, вмер ще в серпні. На його місце король призначив біскупа холмського Анджея Лещинського, який тягнув руку за Вишневецьким і Потоцьким. Чорний дух війни повіяв над грудневими снігами. Зима впала дуже велика того року, коні вихудли, бо мало було паші. Хан боявся й з Криму вийти до трави, однак тепер стояв за мене твердо, бо вже не було хитрого лиса Оссолінського, який зумів задурити голову Іслам — Гіреєві і одірвати його від мене під Зборовом. Так знов стали ми з ханом друзями, бо не могли бути ворогами.

Верещака, запущений в королівські нетрі ще Кривоносом, став тепер покойовим у Яна Казимира і справно доносив мені з Варшави про все, що там діялося, хоч хтось з писарів — щляхтичів, яких набрав собі Виговський, і повідомляв Киселеві про мого конфідента столичного.

На вальний сейм грудневий я не захотів посилати посольства, вважаючи, що досить листа до короля. Той лист так роздратував Яна Казимира й магнатство, що на засіданні сеймовому 20 грудня король домагався затвердження війська не в 36 тисяч, а в сорок п'ять, а Вишневецький хотів аж шістьдесят тисяч.

В листі своєму ставив я чотири вимоги. Перше: щоб унія була цілком знищена, також і в маєтностях шляхти, яка буде на Україні. Друге: аби чотири найбільші магнати резидували на пограниччі нашому без війська і без великих дворів: Вишневецький, Конецпольський, Калиновський і Любомирський. Третє: аби затвердили під присягою Зборівські пакти архієпискуп гнєзненський Мацей Любенський, архієпискуп львівський Миколай Кросновський, біскуп Кракова й Києва Пйотр Гембіцький і Станіслав Заремба, каштелян краківський Миколай Потоцький, воєвода руський Єремія Вишневецький і староста ломжинський, призначений підканцлером коронним, Гієроним Радзейовський. Четверте: щоби ті поляки, які взяли участь у козацькім повстанні, були помилувані публічним декретом.

Вимоги мої з обуренням було відкинуто, а двадцять третього і двадцять четвертого

грудня сейм засідав без перерви тридцять чотири години, бо великопольська шляхта, лякаючись повстання власних селян, стояла за мир, наполягала на підтвердженні миру з козаками і не хотіла приставати на великі податки військові, та магнати все ж домоглися свого. Короля не відпускали з залі обрядової всі ті тридцять чотири години, хоч дехто з старіших сенаторів ходив додому, Спав там три — чотири години, повертався знов. Король, не маючи нічого, окрім свого монаршого маєстату, заявив, що готовий пролити кров королівську для збереження цілості Речі Посполитої, на яку так злочинно замахнувся козак Хмельницький. При тому Ян Казимир не втримався од свого улюбленого вислову: "Мило мені гинути, як усі гинуть". Вирішено було дати в застав клейноди королівської скарбниці з Вавеля. Сейм ухвалив набрати війська коронного тридцять шість тисяч, литовського п'ятнадцять тисяч, накласти військовий податок двадцять вісім мільйонів для набору 54 тисяч найманого війська, королеві — скликати посполите рушення шляхти.

Після Нового року король послав накази Потоцькому й Калиновському, щоб протягом шести тижнів, себто до початку весни, доконче подолали козацьку перепону, аби монарх міг віддатися питанням більш славним і благородним.

Знов виринув Семко Забуський — Забудський. Ян Казимир видав йому приповідний лист з дозволом збирати в необмеженій кількості охотників — люду чільного, до бою здатного, з порядною стрільбою і належною зброєю в тих воеводствах, які визначить коронний гетьман.

Для задурення голови мені знов визначено комісарів для переговорів. Головою комісії встановлено київського біскупа Станіслава Зарембу, який так і не присягнув під Зборівськими пактами, а йому додано Адама Киселя, якому король і на сейм велів не їхати, аби приглядатися до козаків, мстиславського воеводу Горського, брацлавського воеводу Лянцкоронського, послів сеймових Юрія Немирича, Христофора Тишкевича, князя Четвертинського і брацлавського підсудка Косаковського.

Всі мої давні знайомі, та я не хотів їх бачити, бо не було ні потребу, ні часу.

З тяжкої зав'юги лютневої прилетіла страшна вість про смерть Нечаєву в Краснім.

Я тебе, Нечаю, не обезпечаю,

Припни шаблю на лівім боці для свого звичаю.

Потоцький і Калиновський, насидівшись у ханських темницях на воді та на пісних коржиках татарських, рвалися тепер на русько — скитського звіра для дальших безсмертних тріумфів королівського маєстату. Війська свого вони так і не розпустили, а тепер скупчили його ще більше попервах під Кам'янцем, а тоді Калиновський рушив на Бар. Козаки не прийняли вказаної в Зборівських пактах лінії Брацлав — Ямпіль, а вважали своєю територією всі землі по Бар. Вимарш Калиновського під Бар означав війну... Нечай, пославши до мене гінця з вістю про Калиновського, рушив тому навстрічу, перейшов лінію і зайняв Красне. У Воронківці, на крайнім виступі Бугу між Станіславовим і Красним, держав сторожу Нечаїв сотник Шпаченко. Калиновський в запусний понеділок рушив з Станіслава, виславши наперед з частиною війська воеводу брацлавського Лянцкоронського, який уже давно точив зуби на козацтво.

Відділ кінноти Коряцького вночі вдарив на Шпаченка. Їхали по — козацьки, щоб навіть з послуху їх не помічено, вирізали Шпаченкову сотню до одного, а тоді з криком ударили в брами Красного. Нечай вискочив з господи, де вечеряв, став рубатися запекло і поклав трупом багатьох, та його обпали з усіх боків, бо мав з собою лиш зменьку козаків, а на нього одразу вдарило три корогви шляхетські: старости черкаського Миколая Киселя, старости уланівського Казимира Пясочинського і Криштофа Корицького. Славний мій побратим Нечай поліг у тім нерівнім бою. Шляхта запалила місто і стала рубати кого попадя, не милуючи ні жінок, ні малих діток. Козаки з сотником Кривенком, несучи з собою мертвого Нечая; зачинилися в замку над ставом і ще три дні боронилися там запекло. Підступом взято було замок, утік тільки весь переранений сотник Степко, прибіг до Чигирина й став переді мною, хоч ліпше й не ставав би.

Тільки чотирьох узято в полон: шляхтича—інфаміста Гавратинського, що перейшов до козаків і був сотником Тростянським; священника, що читав Псалтир над Нечаєм; писаря Нечаєвого Житкрвича; татарина, що був при Нечаєві од мурзи буджацького.

Нечай лежав у башті замковій на килимі, з червоною китайкою під головою, свічі горіли довкола забитого, святий отець читав молитву.

Найманці з шляхетського війська обклали священника вогнем і так спалили. Гавратинського розстріляно. Нікого не помилювали в Краснім, здобич велику загорнули, мовляв, нехай ті стидаються, що досі за Віслою курей давлять, не поспішаючи на війну, люд галицький об'їдають.

Поки живий був Нечай, часом виявляв свій норів крутий і непоступливий, проти самого гетьмана піднімав голос, та однаково почувався я, мов за крутою горою, як стояв він у Брацлавській землі. Знала про се й шляхта, недарма ж і над мертвим надругалися, посікши тіло його на дрібні шматки й кинувши в воду, а голову одрубавши і сховавши в костьолі.

Та поз'їздилися пани та стали сумувати:

Ой де ж бо нам Нечаєнкову голову сховати?

Ой сховаймо його головоньку а де церква Варвари,

Ой щоб розійшлася по всьому світу Нечаєнкова слава!

В смерті своїй знайшов безсмертя. Полинули по всій Україні пісні про Нечая. Вдарила куля в Нечаєве серце, а вразила серце народу цілого.

Чи не той то хміль хмелевий, що в меду купався,

Чи не той то козак Нечай, що з панами грався?

Чи не той то хміль хмелевий, що по тиках в'ється,

Чи не той то козак Нечай, що з панами б'ється?

Не вважали вражі пани на хорошу вроду:

Драли тіло по кусочку, пускали на воду!

В костьолах правили "Te Deum", дякуючи Богові католицькому за побіду і щасливий початок війни з козаками. Мовляв, Нечай мав іти на Підгір'я, опанувати й злупити Краків, а там до нього могла б пристати сила польського хлопства.

Калиновський мерщій надіслав мені листа, в яким називав Нечая "сей зачинатель злого" і запевняв, що найбільшим його бажанням "зістається, аби в вітчизні нашій зацвів бажаний спокій". А сам мерщій узяв Мурафу, Шаргород, Чернівці, став чистити Подністров'я, хотів полатати свої діри і намірився скінчити останок зими і трудів своїх розбишацьких у Вінниці, яко місті просторім, мене ж перед панами вельможними величав тільки "паскудною бестією", а запорожців — монстрами, бо чинили опір і не піддавалися його кровопускам.

Кисіль писав до мене теж: "Милостивий пане гетьмане, мій великомилостивий пане брате! З початку світу при пшениці кукіль, а при костелі, або по — нашому — при церкві Божій, має чорт капицю". Натякав, що такою чортовою капицею була робота Нечая, та забув, що я трохи іншої гадки і радше прізвисько те віддав би Калиновському.

Той напав підступно на Ямпіль, коли там був ярмарок і з'їхалася сила безоружного люду. Ввірвалися вночі, задзвонено на гвалт, люди кинулися втікати за річку, проломився міст, всі стали тонути, не було рятунку.

У четвер на сиропусному тижні я вирушив з Чигирина. Коли пани почали війну, то будуть нею ситі. У Мотрони боліла голова. Ні виїхати зі мною в степ, ні провести бодай за брами чигиринські, ні вийти на ганок гетьманського дому. Лежала напівмертва, лице як залощений досвіток, сіре, очі позеленілі од болю, чужі очі під чужими бровами, зламаними терпінням, і якась відчуженість у тих очах, що межувала з шаленством, тільки крик незгоди, болісний і трагічний крик — стогін, крик — скарга, крик — розпука її, Мотрончин, полоснув мене по самому серцю: "Ні! Ні! Ні!" — аж я став на порозі і вперше в житті завагався тяжко: а може, не треба мені йти на сю війну? Чи мало маю полковників і старшин? Чи не досить з мене перемог? Чи не ліпше покерувати військом з своєї столиці, з височин гетьманських, де степи й орли? Був найнещасніший зі смертних. Життя знівечене обов'язками, потребами і докорами сумління. Зненацька відчув, що дух мені гасне, а чим його засвітити — не знав. Стояв на порозі, ждав, що Мотрона зможе свої хворощі, зведе голову, промовить до мене, і світ заграє для мене, засяє і засміється.

Лежала мов без душі.

Чим вона тримала мене? Молодістю? Тілом? Голосом? Поглядом? Ні! Неприступністю, отим запеклим "Ні! Ні! Ні!", яке вабило, але й відлякувало, відтручувало, гнало мене. Я заплющив утомлені свої очі, тихо штовхнув важкі дубові двері, був тут ще, в домі своїм чигиринським, і вже не був, полинув понад землею своєю, високо над хмари сиві од морозу, далі й далі від свого гнізда, в яке — ще не знав сього тоді — не було мені вороття. "Білих ручок не ламай, ясних очок не втирай..." Мисль моя ширяла у найдальших високостях, тіло рвалося за нею, став я безплотним, мов дух Самійлів, а може, то Самійло і вів мене, поняття зла й добра, злочину й цноти, гвалту й справедливості злилися в моїй душі, я бачив на дверях хат налит сані кров'ю слова, що їх незмога прочитати, бачив, як розверзаються могили, як грають світла над латинськими церквами, що стриміли там і там на моїй землі, і чув гомін свого народу. Не пісню й не сміх, а радше плач і скорботу. Одні плачуть, інші теж не сміються. Де ж

ти, гетьмане Хмелю, захиснику й збавителю? Не розрізняв голосів, слів, звуків — усе зливалося в суцільне зітхання, гнів, невдоволення, обурення, стогін, зойк і німоту.

Чутиму свій народ навіть умерши.

Почую й німого хлопчика, який під Стіною спалив стіжок сіна, лишивши сотню шляхетських коней негодованими. Поставлений перед Калиновським, хлопчик не вмів ні виправдатися, ні заплакати. Був німий, стояв і дивився на вельможного пана, безмовно питаючи його: що та сотня негодованих шляхетських коней, коли народ віки цілі обідраний і обібраний, голодний і знедолений? Кров бризкає в лице світові, а він втирається й мовчить.

Калиновський велів скарати хлопчика на смерть.

Чим же тепер мав би я мірити світ шляхетський? Я зайшов надто далеко, аби вертати назад. Вирушив назустріч своїй гордїй і печальній славі й скорботі найтяжчій. Позаду мав виграні битви, але й бунти, непослух, нерозуміння, сваволю, наклепи, злобу й підлість. Я хотів, щоб народ визволився не тільки від шляхти, а й від забобонів і принизливих почуттів, я все шукав, де ліпше, боронив любов перед себелюбством, віру перед пустослів'ям літургійним, світ перед дріб'язком щоденності, сумління перед цинізмом, людину перед приниженням — і чого досяг?

Знов універсали, щоб кожен козак мав п'ять фунтів пороху з собою і п'ять кіп куль. Знов полки під хоругвами і хмари посполитих, — плугатарів, погоничів, будників, могильників, пастухів, броварників, які збігаються з усієї землі під гетьманський бунчук. Знов посли звідусюди з листами від володарів то заспокійливими, то невздержливими, то крутійськими, як посол від Лупула, аж я того посла велів зв'язати, і він ніч пролежав у путах, так що сидів тоді за столом гетьманським дуже тихо.

Поки я добирався поволі до Білої Церкви, де визначив збір свого війська, Калиновський рушив на Вінницю. Там сидів Богун з трьома тисячами своїх козаків. Йому на підмогу я послав полтавського Пушкаря і уманського Глуха. Пушкаря по Ворсклі через Кобеляки спустився до Дніпра, перейшов його біля Перевалочної на Мишурич Ріг, тоді балками до Чорного шляху, однак швидко йти не міг, а Глух ждав його, аби з'єднатися і підійти до Богуна з доброю силою, тож вони й запізнилися.

Лянцкоронський хотів захопити Богуна так само зненацька, як і Нечая, вночі по глибокому снігу пустив кінні корогви на Вінницю, з розгону вони захопили замок і стали наступати на місто. Богун вискочив за річку в монастир домініканів, уночі набивши ополонку на Бузі й попритрушувавши їх соломною, щоб зашерхли до ранку. Кіннота шляхетська кинулася через лід і попала в ті Богунові дарунки. Козаки свистіли з монастирських мурів і сміялися з блискучих вершників, що булькали в ополонки разом з кіннями. Попали у крижану купелю сам Лянцкоронський і його два сотники — новоірудський стольник Мелешко і Миколай Кисіль. Лянцкоронського вдалося витягти живого, сотники втопилися. Трупі їхні довго лежали на льоду непоховані. Киселя собаки всього пооб'їдали, лишили тільки голову й одну ногу, і лан воевода київський Адам Кисіль гірко плакав і ускаржувався над "з'їдженим шановним тілом".

Богун у монастирі відбивався від Лянцкоронського і самого Калиновського цілий

тиждень. Вже й місто запалили нападники, вже й гармати підведено до монастиря і стріляно вогнистими кулями, тільки сичало, а козаки не піддавалися, так що й німецькі найманці стратили охоту. Спробували вдатися до перемов, але Богун довідався, що пани хочуть влаштувати йому засідку, і трактати перервав. Уночі сам виїздив з монастиря на розвідку і мало не попався до рук хорунжого Рогальського, та його врятував подарований мною рябий кінь. Попав в ополонку, та кінь виніс і звідти. Пробували стріляти по Боюну, та коли цілили в чорного коня, перед ними мелькав білий, били в білого — ставав чорний.

На ранок Богун, хоч поранений у чоло, знов бився на валах і все на тім рябім коні, дарованім мною. Під Липівцями сотні Уманського й Полтавського полків погромили передовий шляхетський полк і надвечір в обоз Калиновського якийсь вістун приніс звідомлення про наближення величезного козацького війська з самим Хмельницьким. Вийшла страшна конфузія, гірша ніж пилявцівська. Панство забуло про свої нахвалки скінчиш останок зими і трудів у просторій Вінниці і вдарило навтьоки один поперед одного, так що козаки встигали тільки кричати їм навздогін:

- Пилявчики!
- Цигани!
- Не гайтеся — далі до Вісли!
- Не тут ваше діло!

Калиновський біг до Бара, а тоді аж до Кам'янця і Великдень зустрічав під дощовим небом, контентуючись сухарем та печивом з лободою.

Така була війна. Бігав хто як зможе. Одні кінно, другі пішо, тільки вбиті zostавалися нерушно, як докір і нагадування про жахи війни, яка ніколи не кінчалася.

Після Вінниці я припинив усі пересилки з королівською стороною.

Знов війна. Милосердя вичерпалося на світі. Чи ми живемо жорстокі, як людоїди, чи нас оберігають ангели? Знов гук війська на шляхах, іржання коней, брязкіт зброї і тяжкий чоловічий дух, в якому змішані життя і смерть так міцно, що розрізнити їх можуть тільки полководці. Чи знають полководці про смуток часів? Хто винайде його для них? Чи навіки судилася їм самотність, як рана незагойна?

Чорноземи родючі, мов людські тіла, лелечата підтанцювують у чорних гніздах на хатах, живоплоти з кісток полеглих, гайвороння, і тихі трави, і дзвін бандур, од співу яких оживають вікї і предки вертаються на землю, аби поглянути на своїх правнуків і їхні діла.

Народжені бути вільними, але свобода відлітає від нас, розвіяна вітрами, як билина в полі. Голодні діти, сліпці, каліки, стогони й регіт, сльози й лід, тумани й пожежі, барабани, знамена, сурми, піднесеність, захвати, пристрасті роздирають душі всім, бажання принести користь і водночас поруйнувати якомога більше, благородна мужність і Марнослав'я заволодівають серцями, бо самі ж сотворили неможливе, найбільше чудо, сон, марення свободи серед пустелі рабства.

Військо купчилося біля мене, як град у хмарі. Посполиті з Лубен, з Прилук, з Ромен, Гадяча, Батурина купами йшли до обозу. Вешняк мій вірний був зі мною вже з

Чигирина, Шумейко привів свій полк з лівого берега, всі полки мали вимкнутися сюди, хоч тонули вони в морі селянському, бо Україна що далі, то більше розколювалася на козака й посполитого, і моє серце розколювалося разом з нею, і не було вже тої сили, що могла б його стулити. Як вистояти сим людям проти залізних озвірілих шляхетських полків, що йдуть, може, на свій останній бій, і втрачені багатства світять їм у очі, як золоті лампадки?

Я слав гінців до хана, сподіваючись од нього не так сили, як враження на королівське військо, над яким невідступно висів дух Пилявців, що не щез і після Зборова, а Після Молдавії знов мав посилитися.

Хан тяжко хорував. Нуреддін — султан, якого він вислав наперед з шістнадцятьма тисячами орди, дійшовши до Молдови, теж розхорувався і далі йти не міг, там і помер, а військо його вернулося. Іслам — Гірей все ж обіцяв вибратися мені на поміч, по першій траві, як коні будуть напасені, однак вимагав заплати в триста тисяч золотих, мовлячи, що інакше мурзи орду не зрушать з нагрітих стійбищ.

Небезпека ховалася, як змія в траві, та я не вмів її побачити. Послав свого Демка з осавульським полком, Кропив'янський полк Филона Джелалія і Канівський Семена Савича поганяти Калиновського коло Кам'янця, і хоч Тиміш мій дуже домагався піти з ними, я не пустив його, побоюючись, що не стримається й вдарить на Лупула, який не квапився сповняти заприсяжену ним інтерцизу¹³⁰, кохав свою Роксанду, норотив змовитися з Потоцьким, син якого теж змагався за руку Лупулівни.

Не вдарив Тиміш на Лупула, а вдарив по мені, та як же немилосердно, мов той Авессалом біблійний. Все сплелось в клубок, як змія для зимової сплячки, все спало до часу і наливалось отрутою: обіцянки й зради, хан і золото, рідний син і чужинецький зайда, жіноча доля і моя тяжка недоля людська.

Ще нічого не передчуваючи, а тільки лютячись на Джелалія, який навіщо став здобувати Кам'янець, хоч Калиновський, попереджений Лупулом, умкнув од них до короля, я став під Кальником в Животові, аби ждати хана з ордою не в таких виголоджених околицях, які були коло Білої Церкви. Демка знов покликав до себе, бо ніхто б його мені не замінив, а до Чигирина послав веління, щоб мій скарбничий пан Ціпріан відправив до мене великий бочонок із золотом для плати ханові.

Замість бочонка привезено мені коротку цидулу від пана зегармістра, писану його химерною латиною, з якої я однак зміг збагнути, що ніякого бочонка в пана Ціпріана немає і він, зрештою, не знає, про що тут ідеться.

Я пошматував те нікчемне писання, потоптав його ногами, давився од люті. І сього вишкребка я сам настановив над своїм скарбом! Хай би вже пані Раїна, ця безвладна кобіта, якій у голові самі тільки шики та пиха панська і яка суконь коштовних, соболів і інших хутр тридцять скринь прогноїла, не пересушуючи і не доглядаючи, і селянське серце моє не могло витерпіти такого марнування. Але ж сей солодкомовця, сей золотопоклонник, сей медоточивий фуггерівець — за чим він дивився, як проочив, що там сталося за якихось два місяці! Він мав нахабство відписувати мені, що не знає, про що йдеться, коли я сам при від'їзді з Чигирина переглядав увесь скарб і бачив той

бочонок, обшпугований залізними обручами! Послати туди Демка, той знайде й під землею! Однак Демка ще не було коло мене, а ждати я не міг. Я покликав Тимоша.

— Лети до Чигирина, знайди золото, а винних — до мене!

— І пана Ціпріана, коли що? — недобре посміхнувся Тиміщ.

— І його теж.

— А коли пані Раїну?

— Не розбалакуй зайве!

Якби ж я знав, куди його посилаю! Прозріваємо тільки в найглибших нещастях. Пізно, пізно!

Дві сили йшли одна на одну, два світи зближувалися, щоб ударитись і або ж потонути в уламках, або ж піднятися над руїнами і восторжествувати. Кожен прикликає Бога на свій бік.

Я мав сімнадцять полків, oprіч трьох, що поставив на литовськiм узграниччю, а черні — нелічено. Запасів везли доволі, по дві й по три бочки сухарів на кожен десяток, отамани добували військову живність по городах і селах і зуспівали за обозом, у кожному полку по п'ять і по шість гармат було з собою та ще тридцять гетьманських.

Король з тридцятьма тисячами найманців пішов на Сокаль, до нього притьмом ударився Калиновський з коронним військом, посполите рушення в лічбі сорока тисяч ще барилося, і я мав би побити короля, Калиновського і рушення осібно, не даючи їм злитися, однак не зробив цього, бо ждав то Джелалія з Савичем, які марнували час і сили під Кам'янцем, то хана, що ніяк не міг вибратися з Криму, то, мабуть, свого нещастя, яке вже було не за горами, незнане й негадане.

Три тижні стояв я під Збаражем. Од великого скупчення й нерухомості накинулася на військо пошесть, і двісті шістдесят возів з табору вивезено з умерлими й недужими. Хан прислав мурзу Хан — Мамбета, що вже йде. Богун тим часом пішов з своїм полком за Дубно, щоб там поколошкати шляхту й спробувати розділити королівське військо. Магнати, зачувши гук гармат коло Дубна і Олики, кинулися до короля. Вишневецький, Альбрехт Радзівілл, Любомирський намовляли Яна Казимира послати проти козацтва частину війська, аби захистити їхні добра, однак їм спротивився Потоцький, вельми гаразд пам'ятаючи, що таке розділяти військо перед Хмельницьким.

У королівському обозі теж лютувала пошесть. Сарана знов прилетіла з степів, пожирала все зелене, я розсилав метких козаків, що знали татарський звичай упроваджувати коней з пастівників, міг би ще вдарити на короля, поки не підійшло посполите рушення, та знов не вдарив.

Зборова король лякався і з Сокаля мірився йти не звичайним шляхом, а на Волинь. Я випередив його і став табором під Берестечком, ховаючись за болотами і багnistим Стиром. Конецпольський з тритисячним загоном вистежив мій табір і кинувся назад до короля. Той посунувся поволі на південь — милю, півтори милі. Шляхта ніяк не підходила, і я мав би вдарити по королеві. Не вдарив.

Конецпольський займав переправи на річках, я міг би перешкодити йому — і не перешкодив. Вишневецького з трьома тисячами було послано стежити за мною, і його

міг би я потрошити, а лишив незачепленим.

Мав би вдарити на королівське військо; як воно йшло між багнами, розтягнувшись на вузьких дорогах так, що само підставлялося під козацькі самопали і не могло б згорнутися для відсічі, — і знов не Вдарив.

Коли вже король підійшов до лівого берега Стиру і, кілька днів прождавши підходу посполитого рушення, розпочав переправу, то ще раз була нагода для мене потрошити його силу, бо на переправі зчинилося таке замішання, що самому Потоцькому довелося хапати свавільників і карати смертю для прикладу іншим, а тоді стежити за переправою, ніби простому ротмістру. "Ми були такі нерозважливі, — мовив згодом шляхтич — очевидець, — що тоді саме, як ворог загрожував погібеллю нашій волі, мав не сьогодні—завтра з'явитися перед нашими очима, в нашім війську почалися нелади. Шляхта лютувала на короля за переваги, які від виказує найманцям. Інші, посварившись з товаришами, домагалися від начальства кари своїм супротивникам і гукали, що коли їх не вдовольнять, то вони не підуть на переправу. Гомін, шарварок, навіть колотнеча в найнебезпечніші хвилини..."

Я не чув того, і не бачив, й нічого не міг. Військо моє позбулося голови. Я лежав у нестямі, мовби мертвий уже, і ніхто не знав того, тільки Демко мій вірний та невідступний писар Виговський, який, може, й радо зустрів би мою смерть, та, поки я живий, сидів коло мене, пильно чатував мене, оберігаючи не знати й дощ кого.

Поголоска була, що я ось — ось очікую хана з ордою і сам не важуся виступати проти короля. Хто її пустив і чому мої полковники виявилися такими легковірами? Були ж там і Богун, і Вешняк, і Пушкар, і Гладкий, і Джелалій. Усі генії, усі безсмертні, а не стало Хмельницького — і все вмерло, пропала голова.

А мене вбив мій син. Така вже моя доля. Один убив ще живого, другий, менший, убиватиме вже й мертвого, розпродуючи рідну землю навіть бусурманам. Всі гріхи можна простити, окрім несправедливості, мої ж сини віддячили мені саме нею, не послуживши імені й честі, не спромігшись скинути з себе уярмлення душ, яке скинув народ увесь. Гірко про те мовити, та що вдієш!

В глупу ніч розбудили мене джури, хоч і знали, як тяжко й пізно я засинаю і який короткий у мене сон несполоханий. Мало статися щось страшне, коли вже вони наважилися ввійти до намету і будити гетьмана. Ввійшли аж утрюх, аби розділити між собою провину, та я тоді далекий був од міряння, бо сполошився одразу. Душа моя вчула загрозу страшну.

— Що там? — поспитав джур.

— Козак якийсь з Чигирина, гетьмане великий, проситься мало не на колінах.

— То й що? Мало тут козаків?

— Гетьмане, він плаче!

— Плаче? Що ж то за козак?

— Та ми й не відаємо. Він мовби й козак, мовби й нехрещений якийсь, недовірок. А плаче й побивається так, що й уже!..

Коли чоловік плаче, йому треба вірити. Се я знав твердо, бо й сам плакав часто і не

так над власного долею, як над долею інших. Благословенні будьте, сльози людські!

— Гаразд, що розбудили, хлопці, — мовив я до джур, — кличте того козака — некозака до мене, коли вже так.

І тоді приведено до мене мого Захарка — шинкаря чигиринського.

При спорядженні реєстру звелів я записати Захарка козаком Чигиринського полку, і вписано його між Гнатом і Трохимом Міняйленками, хоч і залишався й далі простим шинкарем, збереженим мною за всі послуги людські, які виявив мені ще й не гетьманові, а просто чоловікові, як і він.

Тепер став переді мною, зодягнений ніби на глум: шапка падає на очі, козацька свита — куцина не закриває й пупа, штани висять, як на опудалі, чоботи стоптані, поруділі, як у бідного попа сільського.

— Хто тебе зодягнув так, вражий сину? — ніяк не вміючи притулити Захарка до свого сну перерваного, позіхнув я.

— А хто б же, як не моя Рузя, пане гетьмане! Каже вона: мерщій та боржій, Захарку, каже, до пана гетьмана, він же всемогутній, то, може, каже, ще й щось. А я вже знаю, що й сам Бог Ізраїля тільки бере до себе, а назад не вертає, пане гетьмане дорогенький!

Розтріпаний і змучений з далекої дороги, він дивився на мене баламутними своїми очима, з яких лилися обфітні сльози, не вмів до ладу вимовити слова, аж я заярився, затупотів ногами, гримнув на нього:

— Що ти мокнеш, вражий сину? Чи для того мене збудив, аби я втирав твої сльози вавилонські?

— Ой пане, ой гетьмане, — упав на коліна Захарко. Він уже знав, у які глибини нещастя я западу, і хотів бути ще нещаснішим за мене. — Чи ж я можу? Чи я, нещасний, мажу сказати про те, про що й не можу казати? Хіба ж я не вклонявся тій ясочці, тій гетьманші нашій, хіба ж не був її підніжком, і моя Рузя чи не мліла, бачачи пані Мотрону в її красі й маєстаті гетьманським, ой горе ж мені, горе!..

Був я, мабуть, ще сонний або ж впрост несправедливий, бо урвав ту його безладну мову, ті плачі його дивні, гримнув на Захарка:

— Ти, невіро! Що тут верзякаєш перед гетьманом, що мелеш?

— Пане гетьмане! — зашепотів Захарко лихоманково. — Пане Хмельницький! Чи я не знаю пана? Чи я не знаю всієї його родини? І пані Ганни, хай земля їй пухом, і пані Мотрони, хай би вона царювала щасливо, і панських синків, таких же знатних, як і сам пан гетьман ясновельможний! Та прискочив пан Тиміш до Чигириня, і що ж там сподіялося? Пане гетьмане! Вже не маєш своєї ясочки, своєї крулевни, своєї краси й утіхи!

— Схаменися! — наставив я долоні на Захарка. — Що говориш?

— Немає її, немає і вже ніколи не буде! — заплакав Захарко, і я не міг повстримати ті гіркі його сльози, бо й у самого стислося серце од страшного передчуття, а може й од правди, яку ліпше й не знати.

— Гей, джури! — заgrimів я. — Приберіть сього недовірка з — перед моїх очей, аби

я не чув його, не бачив! Ну ж бо!

Захарко йшов од мене без скарги, послушливо й покiрливо, тiльки глянув на мене так, що запеклося в моiм серцi од того погляду.

Три днi був я мiж свiтами, довкола панувала порожнеча, в яку не проникала нi жалiсть, нi любов, сама тiльки ненависть, i та ненависть терзала моє нещасне серце з катiвською байдужiстю, повiльно — смакуючи, так нiби прагла продовжити те задоволення своє на цiлi тисячi рокiв.

Знов i знов ставив я перед собою Захарка, допитувався, кричав на нього, тупотiв ногами, кидався з кулаками, готов був велiти взяти його на козацьку муку розпеченим залiзом, а тодi вiдступав, плакав разом з ним i не хотiв Вiрити його сльозам i його розпачу. Що там сталося в Чигиринi, i як, i чом?

Проганяв Захарка, проганяв Демка, який щось торочив менi, аби перехопити Калиновського на пiдходi до короля, проганяв усiх, не хотiв нi бачити, нi чути. Все марнота i все знуцання!

Примари обсiдали мене звiдусюди, чорнi птицi, смертi терзали мою душу, менi хотiлося вмерти, однак тiло жило далi для страждань i для очiкування страждань ще бiльших. Гостро вiдчував саме лице своє. Ось воно утончується, прозорiшає, мов у святого (а може, юродивого?), i очi свiтяться неземним блиском старощiв чи святощiв. Блаженнi миротворцi... Я не хотiв бути блаженним! Не тою мiрою менi вiдмiряно, аби був блаженний! Виблискував очима, хотiв спопелити весь свiт, а тодi мiй погляд застигав i кам'янив мовби навiки. Скам'янiлi очi. Пил земний на стопах, i пiсок на устах, i доторки холодних вод небесних i земних на лицi й на всiм тiлi, i вiтер в очах, i запах трав i молодого листя, i шум дерев, i крик птахiв — все в тобi й з тобою, а тебе вже немає. Я захлинаюся в багнюцi, вона пiдступає до уст, заливає горло, наповнює всього, стаю землею, повертаюся в землю, тужавiю, твердну, кам'яню — нi корчiв, нi здригання.

Та нi, я не вмер, я ще живий, однак хтось хоче моєї смертi, хтось жде її. нетерпляче, уперто, тупо. Пес — породження всього нечистого, всiх покидькiв, що збираються довкола людини тисячi рокiв, мiшанина кровi, смороду, шиття, гидь, лайно, пiна, мертвечина. Той пес — Виговський. Вiн добрий, вiн вiрний, як нiхто, вiн терплячий i покiрливий, бо жде моєї смертi, щоб знайти мiй труп, вiдкопати, розтягти кiстки.

— Ненавиджу! — хриплю йому в морду. — Сам собачою смертю здохнеш!..

Вiн не лякається мого крику, не зважає на мiй вiдлякуючий вид, вiн обгризає мене, як голодний вовк мертвяка, лле на мене гадючу отруту, спопеляє поглядом василiска, катує словами тяжкими й холодними, як камiнь.

— Замовкни! — кричу йому. — Припини; бо вб'ю!

Але вiн не лякається моїх погроз, вiн знає свою справу, своє писарське ремесло, вiн далi вистрiлює в мене страшними словами, що їх могла укласти тiльки така холодна писарська душа, як його власна, Виговського, я рву в нього з рук листа, вдивляюся в писарськi закарлюки, слова наливаються кров'ю, чорнiють, звуглюються, а з ними

звуглюється моя душа.

Тиміш сам не приїхав. Прислав гінця з листом. Золото привезе згодом. Не те, що я шукав. Інше, з неторканих запасів. Того не знайшов. Нічого не знайшов, бо зегармістр, цей прибудда, цей покидьок, цей сухоногий базіка, вкрав, проциндрив, прогуляв з молодією гетьманшею і пані Раїною, припечений залізом, в усьому зізнався, вони обидві так само не запиралися під залізом (Хто — обидві? Хто — вони?), тож і були належно скарані за гетьманським велінням і повішені на воротях гетьманського двору чигиринського так, як вшетечнили, голі й зв'язані докупи, а з ними пані Раїна й її прислужниці.

Гетьманське веління... Яке веління і кому? Допитувати гетьманшу? Катувати? Пекти залізом? Не вірити їй? Тоді кому ж вірити? Де межа закону і хто тримає його в руках? Повинна бути межа, де закон зупиняється і не може йти далі. Інакше катуватимемо один одного й різатимемо, як дикуни. Здичавіємо всі до одного.

— Що тут написано, писарю? Се правда? — поспитав я пошепки Виговського.

— Правда, Богдане, — так само пошепки відповів він. — Твій син хотів помститися за батька.

— Помститися за батька? А чи спитав мене? Се жарт немилий і похмурий, пане Йване. Поглянь на це письмо. Чиєю рукою воно списане?

— Мого писаря Пясецького. Я послав його з гетьманичем.

— Знав би я — відрубав би руки твоєму писареві. І всім писарям на світі! Боже, невже се правда? Читай ще!

Він читав голосом сірим і безвиразним, як його очі, і я не міг далі слухати, обхопив голову руками, впав на попону, закричав, заплакав, провалився в нестям. Боже праведний!

Ніч і день змішалися, земля й небо поєдналися й знищилися, я полетів туди, де була смерть і не було вже нічого, бо я хотів, аби нічого не було, кинув усе, забув про все, про своє призначення й судьбу, пам'ятав тільки свою пристрасть, свій безум, своє шаленство і біль нелюдський свій пам'ятав. Туди! Врятувати! Воскресити! Повернути до життя! Чи далеко відбіг, чи справді линув туди, а чи тільки здавалося мені, що й не сам, а з цілими полками і з ордами кваплюся, як на пожарище, шукаю надію на воскресіння вже не в самому собі, а в цих незліченних тисячних юрмовищах людських, над якими я гетьман. Безкінечні валки, татарські коні бахматі, похмуре пересування тисяч брудних людей, нічні вогні, п'яні пісні і жадова крові — все набуло незбагненного, безвихідного трагізму, стало далеким і чужим, ніби душа збагнула істинну подобу світу до найдальших глибин, перенесена в понуру стихію смерті й невітної скорботи.

— Горілки! — гукнув я Демкові, і той приніс і мовчки налив. Стояв біля мене, мовби хотів одігнати від мене примари смерті й нищення.

Дерево від удару блискавиці спалахує, звуглюється, а тоді зеленіє від прикорня ще буйніше. Мене обпало, я вмер і знищився, а тоді воскреснув, але не зазеленів, а звуглився ще більше од безкінечної розпуки. Навіщо жити, коли немає для тебе рідної

душі на всім Божім світі? І між ким жити й для кого?

Сльози були в мені, пекли, заливали мене вогненними ріками. О, якби ж вони вилилися з мене, то спалили б увесь світ! Душа краялася од горя, рвалася на шмаття. Та невже, невже ж! Чи я п'яний, чи безпам'ятний, чи... І всі можуть співчувати, втішати, промовляти слова пусті й нікчемні. Виговський, Демко, отець Федір. "Во блаженном успении и живот и покой..." Во блаженном... Блаженні, блаженні... Хто й де? Я провалююсь, лечу в позасвіття, і нема рятунку, нема надії, де ті путі премудрості й великої тайни, де ті дорогоцінні східці, по яких би я видобувся до чистої свідомості, струснув з себе тягар страшного сп'яніння, божевілля, горя й розпуки? О нікчемний світ! Рветься душа, крається, і мовчить, мовчить кровожерний світ!

Моя мила Мотронко, бодай же була ти
Не родилась ніколи, як мала вмирати...

Погас її сміх, згас погляд, тінню стала, а для мене, як давніше, вродлива, найніжніша, найкоханіша, моя найперша, моя темна, моя жінка. У любові немає смерті.

Чиниш зло ти, неправедна смерте, порою,
Бо належало плакати їй наді мною...131

Вона може перевертлитися, змінити свій лик, але живе далі.

А тепер її немає, і зловісно й жахливо повсюди, і я весь у чорному, і свічка в руці моїй переламана надвоє... Чи ж пішов я за її гробом? Не скажуть, де й похована. Ось де кінчається влада й починається безмежність відчаю.

Пресвятая Діво непорочная, покровителько всіх самотніх і упосліджених, милосердна і всепрощаюча! Поверни мені Мотрону, воскреси й помилуй, помилуй і воскреси! Змилуйся, навчи мене пізнати любов до життя, допоможи вернутися до живих, бо мертві мене відштовхнуть і відторгнуть. Пошли мені страждання велике, як світ, і прозріння того, що я втратив і зрадив.

Я пив і плакав, тоді підбирав пісні для струн і приструнків, а лунала мені тільки тиша.

Досі посилав людей на смерть і не думав про це. Втрати, милосердя — не відав таких почуттів. Ніжність? Це було смішно для гетьманської суворої душі.

Тепер власне горе вдарило й приголомшило, і відкрилося те, що було навіки закрите для невразливого мого серця, отупілого й зачерствілого од видовищ смертей, руйнувань і нищень.

Полководці, володарі, пам'ятайте про втрати! Людське життя — найвища цінність на світі! Не забувайте про ніжність серед гарматних громів, думайте про милосердя, заносючи руку для покари!

Я не міг воскресити Мотронку, але міг усправедливити її навіть у зраді, хоч і не вірив у те. Жінка не може бути винною. Винні тільки чоловіки. Ми лишаємо жінок у самотині й занедбаності і вимагаємо, щоб вони платили тільки вірністю. Чому? За яким правом? І чи не буває в них тяжких годин, коли хочеться помститися нам будь — якою ціною, може й найвищою? А чим може помститися жінка, окрім тіла свого — найбільшої своєї цінності? І не треба дивуватися, коли надають вони при цьому

перевагу чоловікам незначним і навіть простакуватим, бо й цим мстяться по — своєму світові, який зводить жінок до найнижчого рівня.

Боже правий! Благослови мою Мотронку в її смерті і в невинності! Вона хотіла приборкати мій дух, стримати жорстокість, зламати твердість. Для мого народу і, може, й для свого. Жертвувала собою теж для свого народу. Відчай, гріх і сором. Смерть ліпша за безчестя. Незгода була суттю її ества. "Ні! Ні! Ні!" — цей вигук завжди лунатиме мені, так вона, мабуть, стогнала й тоді, як тягли її вішати. На воротях повісив Тиміш. Ось чим скінчилися ті іграшки ворітні давні!

Проклинав Тимоша і жахався проклять. Боже милостивий!

Тиміш ненавидів не зегармістра, а мене, її коханця, ненавидів усіх ймовірних вигаданих коханців, бо сам закохався в неї по — хлоп'ячому, а я не вмів порятувати його від того. Беріг він чистоту свою юнацьку для неї, а тоді виявив, що це марно, і прокляв її і з залассям дивився, як корчиться від вогню облудний цвіт жіночої плоті.

А може, Тиміш убив Мотрону, захищаючи не так свою любов, як її саму від тої холодної розважливої істоти, яку поселила в її душі пані Раїна, витісняючи все живе, добре і прекрасне?

В темному океані мого народу вона була чужа всім, неминуче мала стати ненависною народові, бо жінка хоче мати чоловіка тільки для себе навіть тоді, коли він належить усій нації. Чужа для них, вона для них і не існувала, отже й не вмирала ніколи, бо не може вмерти те, що не жило. Вмерла тільки для мене, і тягар її смерті звалився на мої плечі, гнітив, хилив до землі, хоч плечі мої негнулися навіть під гнітом землі цілої. Рану в своїй душі я не міг нікому показати, хоч знав: може, полегшало б, якби хто — небудь доторкнувся чуло до тої рани.

Навіки закрилася дорога до Мотронки, ніколи вже не вернуся до неї, ні для чого тепер жити і все ні для чого, ні на що. Я — нінащний. Згадував її голос, її уста, її руки, її груди. Заплющував очі, і вона ставала переді мною жива (хоч була мертва), цілувала мене тихо, обвивала шовковими руками. Я питав її: "Невже ти винна?" Самими бчима вона відказувала: "Ні! Ні! Ні!" Невже така жінка могла стати підтіпанкою того зайди з висушеною душею, з голосом, сповненим тихого брязку золота? Жінка не знає лицемірства. Для неї це уява, незалежність, влада, свобода, пригода — все що завгодно. А ми судимо її своїм чоловічим суворим і неправедним судом. І смерть її не принижує, а возвищає. Поставало переді мною лице повішеної — трагічне й жорстоке. Ніколи не простить ні мені, ні цьому світові.

А може, вона смертю своєю хотіла вибавити народ свій, порятувати його від розгрому остаточного і принесла йому перемогу тут, під Берестечком, перемогу хай тимчасову, але ж таку потрібну? Показати, що живе дух народу польського, бо й сам народ живе, поки живий його дух. Яка жінка відмовилася б від такої долі? Чи тільки Юдіф здатна була на вчинок страшний і великий? Надто добре знала Мотрона про силу моєї любові до неї, знала, в який відчай западу я від звістки про смерть любові. Може, й Берестечка б ніколи не було, коли б гонець запізнився і я не довідався про те, про що довідався. І доля України була б не така, зміг би я ще очистити довкола себе все,

прибрати небажаних, забезпечити майбуття. Хто може його забезпечити?

Розум мій був приспаний горем, я полинув до своєї туги, мене вже не було, але ніхто у війську не знав того, військо ждало свого гетьмана, сподівалося на його мудрість, полковники підпускали до себе королівське військо, не чинили йому ніяких перешкод, не завдаючи ударів там, де треба було їх завдати, покладалися тільки на мене, зверталися до мене, добиралися до моєї свідомості наввипередки один перед одним, штовхалися, товпилися, сварилися, я б сміявся з них, коли б не був такий зрозпачений і коли б не був там, під Берестечком.

Я ж став менший чорного мураха на чорному пні серед чорної ночі.

Вмерши для світу й для самої себе, Мотрона жила в мені далі, але голосу не подавала і не подала, я ждав, аж поки переконався, що ждати нічого, треба жити далі без неї і не для неї, а для справи свободи. Горе старого чоловіка тяжче за кам'яні кряжі. Горе придавило мене під Берестечком, і я не міг поворухнутися. Лежав без змислів і без життя. П'яний од горя. Зобов'язання перед народом, наміри його ошчасливити щоразу наштовхуються на зло, мрію вбиває жорстока правда життя, і все кінчається поразкою. Я зазнав поразки під Берестечком, перш ніж було розбите моє військо. Не була то слабкість, а тільки відчуття, що все скінчилося насправді, аж до глибин відчаю. І надлюдська сила, якою примусив себе жити далі, не давала мені ніякого вдоволення, навпаки, принижувала мене у власних очах, і чи надовго вистачить мені тої сили, я не знав. Міг усправедливити подальше життя тільки нечуваним вичином. Для такого життя, мабуть, треба поразки ще більшої, ніж я зазнав, тільки тоді можна перетривати. І я зазнав тієї поразки сповна.

Берестечко!

— Ой чого ти почорніло,

Зеленеє поле?

— Почорніло я од крові

За вольную волю.

Круг містечка Берестечка

На чотири милі

Мене славні запорожці

Своїм трупом вкрили;

Та ще мене гайворони

Укрили з півночі —

Клюють очі козацькії,

А трупу не хочуть...

Україна лягла під Берестечком. А коли встала, то була вже не та молода й свавільна, а постаріла на тисячу літ і з пустим серцем.

Ні, то не Україна, а я, гетьман, я, Богдан.

Я ще спробував був стрепенутися. Навіть програна битва — ще не програна доля. Для тих, хто лишився живий. Бо ж мертвим однаково.

Про сю битву страшну немає наших описів. Хто вмів би і міг описати, був убитий, а

вцілілі не мали до того ні охоти, ні спонукань. І я, гетьман, не бачив її, єдину битву програв і єдиної не бачив, осліплий од горя. В години відчаю я кликав до себе Самійла з Орка, та він не йшов, навіть він одступився од мене, лякаючись отхлані мого розпачу. А тоді прийшов і став промовляти до мене словами невластивими, суворими й тяжкими, і я не міг відповісти.

— Казав ти, гетьмане, — мовив дух Самійлів, — чистий ти з народження твого із лона матері від усякого гріха і донині не маєш за собою вини ніякої. І повсюди ти, гетьмане, виправдуєш, і возносиш, і хвалиш себе, не визнаючи за собою жодного гріха з народження свого, а гріх твій — у кожній смерті людській і в кожній стоптаній билинці. Бо ти ж гетьман.

...І ти ж, гетьмане, хвалився цільністю своєю і відданістю великою народові, а тоді позоставив народ гинути, а сам занурився в отхлані душі власної, забувши, що не може душа двом силам і двом стихіям, служити, то тільки одним оком можна обіймати землю і висоту небесну.

...І ще ти казав, гетьмане, що не був ні гонителем, ні мучителем нечестивим ніколи, і світлість у серці мав завжди від діл своїх, а сам же піддався темнощам у найтяжчу хвилину для народу твого, і був ти за се, гетьмане, покинутий і зоставлений...

Що я міг відмовити на ті гіркі слова?

А військо ж моє під Берестечком мало всього в достатку. Може, не перевищувало королівських сил лічбою, та зате переважало одностайністю, якої так бракувало в панському обозі, де великопольська шляхта неприязним оком позирала на короля і магнатів українських, а численна челядь то й геть не рвалася туди, де в панів чуби тріщатимуть.

Козацький табір був дуже великий, може й на дві милі завдовжки і завширшки, так що з кінця в кінець незмога охопити й оком, багатолюдний, огнистий. Вали, гнізда для гармат, шанці для захисту людей, коней і живності, пороху і припасів хоч і на чверть року. Я поставив своє військо вище села Солонева на західному березі Пляшівки, що впадала в Стир, через Пляшівку невігідна переправа, бо довкруг болота, приступу до нашого табору не було ніякого. Ханові я віддав горби лівобіч од себе, а королеві зосталося невігідне місце над Стиром під самим Берестечком. Поле затісне, та ще й погорблене посередині, так що довелося виставляти шляхетське військо півмісяцем, мовби за татарським звичаєм. За звичаєм, король розділив своє військо на три частини. Правим крилом орудував Потоцький, маючи під своєю рукою Конецпольського, Лянцкоронського, Любомирського, братів Собеських. Над лівим крилом поставлено Калиновського, у якого був лютий ворог народу нашого Вишневецький, тут же до кварцяного війська додано шляхту з посполитого рушення, здебільша нащадки православних предків, правнуки погані з воєводств Судомирського, Краківського, Белзького, Любельського, Волинського, Руського і Серадзького. Середину взяв собі сам король. Попереду мав Пшиємського з гарматами, за ним лави найманців, захищені з крил ватагами кінноти, ще далі півколом залізні гусари з списами й червоними ратищами, а вже тоді король з півтисячею найзнатніших вершників. За королем піша

гвардія, полки з воеводств, драгуни бранденбурзького курфюрста, а вже за ними табір, оточений скованими возами. Таке велетенське військо чи й виставляла будь — коли Річ Посполита і проти найпотужнішого ворога, тепер же вся шляхта піднялася проти козака простого і, мовби виглядом самим бажаючи затьмарити козацькі свитки — куцини, яскріла вбраннями і пишнотою. Королівські гвардійці мали на плечах тигрові й леопардові шкури, а гусари зодягнені в залізні панцирі з золотими оздобами, з срібними крилами на плечах, в шишаках з страусовим пір'ям, породисті коні їхні покривано розкішно гаптованими чепраками, багатими кульбаками, вуздечки в них поцяцьковані золотими бляхами, самоцвітним камінням. Навіть крізь густий туман над Стиром проблискувало королівське військо своїми кольорами, ряхгінням, сянням: улани — п'ятигірці, в сітчаних кольчугах, з довгими списами при кульбаці; піхота в різнобарвних колетах; чужоземні рейтари в брилях з високими гребенями; посполите рушення, де кожне Воеводство, кожна земля і повіт різнилися барвою строїв і мастю коней, своїми хоругвами і образами на них.

На козацькій раді вночі всі мої старшини і полковники запряглися лицарськи битися й померти за віру свою грецьку і вольності народу українського. Велика сила постала проти нас, та дух наш був незмірно більший, знали ми, що похилиться той огром, щойно буде попхнутий, бо про розлад у шляхетському обозі відомо було нам вельми добре, стояли вони між двома вогнями — козацьким і власного хлопства, в їхніх землях уже загорілися серця в простого люду, десь за Краковом Костка Наперський колошкав шляхту незгірше козацтва, в обозі ще до стрічі зі мною вже не стачало харчів, коні шляхетські хилилися від вітру. Недарма ж панство в такій пишноті вирядилося на битву з козацтвом: везло й несло з собою все, що мало, ніде нічого не полишаючи, сподіваючись у одній битві знов здобути все втрачене.

Так і виходило, що кожен воював за те, чого не мав: шляхта за вітчину, орда — за славу і здобич, козацтво — за волю.

Я здолав свою душевну скорботу, струсив з плечей незносний тягар горя, знов з'явився перед своїм військом у горностаєвій киреї, обперезаний мечем, освяченим митрополитом корінфським Іосаафом, з булавою гетьманською, на неоціненному своєму румакові, гострий, гучний мій голос літав у просторі, нагадував козацтву, що настав день на все утвердити свободу віри й батьківщини, вселяв трепет у душі ворогів.

Як то співалося:

Висипали козаченьки з високої гори,
Попереду сам Хмельницький на воронім коню.
Ступай, коню, дорогою широко ногами,
Недалеко Берестечко і орда за нами...

Чом кинувся я за ордою й за ханом під Берестечком, нащо покинув військо своє? Знав, що стоять міцно й незрушно, і вистояли б, аби не сполошилися від одної іскри. Народе мій, чому такий легковірний? Спалахуєш на добре, але й на зло теж. Чому, чому, народе мій?

Ще в переддень битви татари за звичаєм кинулися полоскотати ворога і зав'язали

герці на полі між військами. Від'їхали звітти з темним передчуттям невдачі. Мали прикмету: в який бік упаде перший татарський воїн. Коли головою до ворога — на звитягу, коли ж до своїх — на поразку. Трапилося так, що якийсь татарин налетів на гусара, той ударив його списом, і верхівець упав навznak — головою до своїх.

Настав день битви. Велетенські війська виступили одне проти одного і так стояли півдня, не рушаючи, бо я не велів починати бою, поки ворог сам не кинеться на нас, а король і собі тримав своє військо, не пускаючи його вперед. Хто слабший — не витримає. Лякаючись фортелів Хмельницького, панство вже надумувало відкласти бій на завтра, і тоді король, аби не допустити військо своє до упадку духу, звелів грати в сурми, чотириста ксьондзів вийшло в передні лави і розпочали урочистий спів на честь Богородиці, гримнуло разом кілька десятків гармат, дванадцять полків кварцяного війська і чотири ополченські рушили проти середини козацького війська, де я поставив Матвія Гладкого, який усе хвалився чисельністю свого полку, і наказного полковника київського Тишка Нагорного, бо Антон Жданович ще не вернувся від султана, де був у посольстві. Орда трималася віддала за нашою серединою, аби встигнути доскочити в те місце, де козацтво пожене шляхту, як то воно за звичаєм бувало в усіх моїх битвах. Та коли ревнули страшним ревом гармати і встала над бойовищем чорна хмара, яку щораз шарпали криваві вогняні пасмуги, коли розлігся над полем дикий гук, іржання коней, ревище переляканих волів, зойки перших поранених, коли потекли червоні потоки крові, вирости цілі купи трупів у свитках, у панцирах, з голими шаблями і з рушницями в заляклих руках, коли полетіли по полю оскаженілі коні, що волочили конаючих своїх їздців, непереможний козацький чотирикутник, яким трималося все моє величезне військо, розступився, розпався на дві половини, відкрив широке поле для кварцяних полків, де вигарцьовував сам князь Вишневецький, а слідом за ним ще один недруг козацький — Конецпольський. Орда, що звикла ховатися за козацькими спинами, опинилася увіч з роз'юшеним панством, яке вже засмакувало перемогою і рвалося вперед. Хан, який від свого шатра з високої могили стежив за битвою, гукнув: "У козацькому війську зрада!" — кинувся на коня і прожогом вдарився навтьоки. За ним пустилися жужмом усі його придворні, мурзи, а тоді й уся орда, кидаючи гарби з жінками й дітьми, всі свої статки, недужих і навіть мертвих, хоч Коран і забороняє лишати правовірних без погребу.

Весь лівий край мого війська вмить виявився оголений, горби, які я віддав ханові, заповнилися ворожою силою, я втратив спільника, поставив перед знищенням усе своє незахищене військо і тепер не знав, чи мені мерщій шукати винуватців, які розірвали табір посередині без мого веління, чи пробувати зупинити Іслам — Гірея з його воїнством.

Скаламучення змислів ще не минуло в мене. Мав би зостатися з військом, покарати боягузів і зрадників, утяти голову Гладкому за самочинство, зробити те саме з Тишком, якого підняв без заслуг, та ще й не знаючи, що він потаємно нобілітований королем і названий паном Гурським, аби позбутися того хлопського наймення — Нагорний.

Я ж кинувся за ханом. Лишив за себе наказним гетьманом Филона Джелалія, звелів

готуватися до битви назавтра, пообіцяв привести назад орду і з тридцятьма козаками, Демком і Виговським поскакав услід за втікачами.

Хан відскочив од Берестечка мало не на три милі. Зоставив своє шатро, подароване йому султаном, срібний барабан — бата, яким скликано його воїнів, золочену карету і коштовний дзигар з репетицією.

Вночі хана я не розбудив, а на ранок візир його сказав, що Іслам — Гірей тяжко схорований і нікого до себе не підпускає. Нікого, але ж не мене! Я проломився крізь огланів, вилускав хана з його соболиних хутр, став перед ним, як кара втілена, і він цього разу не нападав на мене, був ще й досі знетямлений, кривився чорногубо, ковтав слину, не погрожував спілкою з королем і не хвалився своєю вельможністю. "На всіх нас найшло затемнення, — мовив він, пережовуючи слова, — жах опанував татар, і вони сьогодні вже не можуть думати про битву. Зоставайся в мене, взавтра радитимемось".

— Про віщо ж радитися? — гукнув я. — Поле жде воїнів!

Хан мовчав. Не мав куди квапитися. Вся орда була з ним, ціла й голодна до здобичі, але не до тої, за яку треба платити кров'ю, а до дурної й дармової.

Всю ніч лютувала злива, так, ніби Бог хотів змити з землі кров, пролиту людьми. Козаки десь чекали свого гетьмана, збили свої вози в залізний чотирикутник і почали окопуватися в своєму безмежному таборі коло Пляшівки. За одну ніч з трьох боків, де не було болота, зроблені були такі шанці, що їх не здолала б ніяка сила.

Всю суботу козаки знов ждали свого гетьмана і не могли діждатися. Хан не йшов сам і не пускав мене. У суботу лякав дощем, у неділю обдурював мене обіцянками, в понеділок прибрав увесь мій супровід, приставив до мого намету озброєних огланів і велів сказати, що таким чином оберігає мені життя. Від кого й навіщо? Я рвався на волю, проклинав себе за те, що сам ускочив у пастку, домагався побачення з ханом, а той не з'являвся, тільки підсилав для втішання то свого візира Сефер — казі, то мого Виговського.

— Козаки б'ються, — заспокоював мене писар, — ніяка сила їх не сколихне, гетьмане. Хіба їм лякатися смерті? Народ, як ящірка, завжди готов пожертвувати хвостом, аби зберегти голову.

— Де ж та голова? — гірко посміявся я. — Чи не твоя, пане писарю? Бо за мою вже й ламаного шеляга ніхто не дасть. Був гетьман і пропав. Сам себе занастив.

— Викупимо тебе в хана, — заспокоїв мене Виговський. — Вже послав я до Чигирини за грошима.

— Викупиш? А хто ж мене продавав?

— Хана тепер задобрити можна хіба що золотом.

Так я обплював, не розтуляючи рота.

Прискочив Демко, якого я послав під Берестечко, приніс вість про те, що козаки оточені, до них тепер не проб'єшся, однак стоять твердо і триматися можуть довго. З Демком прийшла ще сотня козаків, що зуміли вимкнутися з обозу в час нічної вилазки, яку затіяв Богун, перебивши чимало найманців. Вони повітали мене щиро, хоч і

стримано:

— Чолом, гетьмане.

— Чолом, батьку.

— Чолом вам, ділки, Не там ваш гетьман, де його ждуть.

— А ждуть — таки тебе, батьку.

— Бо без голови нічого й не зробиться!

— А тут ще пани тиснуть. Гармати звозять з усього королівства.

— Козаки готові в огонь і воду, а сидіти нерушно і на світ не визирати — хто ж то зможе!

— Вже там гукають і на тебе, батьку.

— Хочуть іншого гетьмана.

— Ти ж туди тепер хіба з неба спустишся, бо так не доб'єшся.

Вже я знав те й сам. Поміг би мені хіба що хан, та він затявся, що не зможе завернути орду.

— Орда як звір без голови, — мовив він кволо. — Як біжить, то вже не вертає.

Ще й як вертає, коли добре вдарити, подумалося мені, та я змовчав, бо й що міг без сили? Пообіцяв ханові заплатити половину тих грошей, які він вимагав за похід, а сам з козаками поскакав до Паволочі збирати військо з околиць, знімати полки з литовської сторони, йти на виручку під Берестечко.

Весь той тиждень бурі й зливи небачені лютували над землею, дні для мене летіли, як посвист вітру, а там, на берестецькому полі, стали вони й не днями, а кривавою безкінечністю.

Десь у лісі перепинив нам шлях залом від бурі, дерева поламані, потрощені, повалені, сплетені гіллям, як убиті обіймами, ні кінця ні краю не було тій перепоні, козаки роз'їхалися в боки шукати проходу, а я зійшов з коня і став перед великим старим дубом, вивернутим з корінням. Стояв, знявши шапку, дощ мочив мені чуприну, холодив голову, та не охолоджував розпаленого мозку. Був я мов оце старе дерево. Чи немає якогось порятунку для цього велетня? Яке б чудо могло знову вкорінити його, щоб зазеленів він, розкинувши ще ширше шатро свого гілля, яка сила людська й нелюдська, Божа чи диявольська, спроможна На таке? Чи й мене отак вирвано й кинуто, пожбурено, знищено? Я впав грудьми на дерево, обхопив руками шершавий чорний стовбур, плакав і благав: "Підведись і підведи мене, оживи сам і оживи мене, налийся силою і дай сили мені!" Безмовність сили, тяжка покірливість. Дуб не мав наміру ні поворухнутися, ні стрепенутись. Йому подобалася нерухомість. Він уже западав у сплячку, у вічність, і треба було мерщій утікати від нього, щоб не заволоділа безрадна нерухомість і мною.

Гра темних сил. Поразки тимчасові — поразка в любові, поразка в діянні, поразка в житті. Але не зломитися навіть після цього, бо є ще гідність і власна вартність. Десь там, під Берестечком, стояли стіною козаки. Вони маці на вибір: смерть або неволю. У мене залишалося майбуття. Майбуття може бути й у смерті, лиш не в неволі.

Все можна повернути, окрім втраченої без гідності свободи. Був я безмірно старий і

зужитий, а десь на берестецькому полі гинули такі молоді. Ішли з життя, а ще й не жили. Прощалися з світом, не забачивши, власне, світу. Без жалів, без болів, без зітхань і нарікань. Нащо жити, коли знову прийдуть пани на твою землю, потопчуть, наступлять чоботом на груди, сплюндрують, обдеруть, поневолять. Або вільна земля, або смерть! Ніхто не вчив вибирати — народилися з сею наукою в крові, з сим знанням, яке було їхнім життям. Вільна земля або смерть!

Без свого гетьмана, обираючи вільними голосами на старшого то Джелалія, то Богуна, запекло билосся козацтво. Відважні і завзяті були їхні виклики, зухвалі й хитрі заміри, та страшний розлад, який точив зсередини тіло козацького війська, не давав докінчувати заповзятого. Поки одні з диявольською відвагою відбивали у ворога шанці з гарматами, поки другі падали, трощені шляхетськими картечами, треті вже думали, як врятувати власну шкуру, прикриту кармазинами, які так необачливо нап'яв на них гетьман Хмельницький. Шкода говорити! Тишко Нагорний і Матвій Гладкий розімкнули мені залізний чотирикутник, пустивши шляхетську кінноту на смертну іграшку, тепер же в обложеному таборі інший полковник Криса розпочав існування на зраду товариства. Він послав листа до нашого найзапеклішого ворога Вишневецького, просив милосердя і обіцяв намовити козаків виправити до короля посольство. Вишневецький зібрав магнатів на раду, де було вирішено об'явити козакам помилювання, а тоді відібрати у них зброю, відняти гармати, розділити, яко полонених, по шляхетських корогвах і всіх до одного перебити, на останку скасувати всі привілеї, даровані королями козацькому станові, заборонити їм на всі віки носити зброю, стерти з лица землі саме ім'я козацьке і викоренити їхню схизматицьку віру.

Тим часом козацький табір громили картечами.

Канцлер Радзівілл писав у своєму щоденнику:

"1-го дня липня. З обох боків бито з гармат.

2-го липня. Воевода руський (Вишневецький) і хорунжий коронний (Конецпольський) мали обійти їх з тилу, аби відтяти їм відступ, але те не вдалося. Тим часом не давано спочивати гарматам.

3-го лциня. З обох боків тривав вогонь гарматний.

4-го липня. Вночі тихцем козаки ввірвалися до якогось шанця, кілька жовнірів забили, інші врятувалися втечею і здійняли тривогу. Одразу одбито неприятеля, кількох з них убито. Тим часом наші били з гармат.

5-го липня. Бито з гармат.

6-го липня. Прибули послы козацькі..."

Послами тими були полковники Криса, Гладкий і переяславський сотник Іван Петрашенко. Петрашенка полковники взяли за його едукованість. Тож перед королем, коли їх після наруги в Потоцького все ж допущено було в монарший шатер, добірною латиною мовив сотник, який, щоправда, виряджений був, як і полковники, в розкішний кармазиновий кунтуш, мовби на показ козацького багатства. Петрашенко сказав буцімто так:

"Поборені тобою, великий королю, козаки, що zostалися живими на кривавому

полі, благають у тебе милосердя. Ми переповнили міру людських злочинств, але думаємо, що не переступили ще природженого тобі милосердя. Змилуйся над покутуючими свої злочинства або швидше укарай смертю винуватих! Сто тисяч покладають перед тобою свої голови, зітни їх, коли ваготу наших злочинів можна змити тільки великою кров'ю. Але навіщо, королю, підіймати зброю проти тих, кого мучить сумління? Твоя воля скарати нас або помилувати, в своєму таборі, як у темниці, ми ждатимемо кари. Але коли твоя воля стратити нас за образу твоєї величності, то придбаєш ти собі більше слави, коли простиш нам наше запаморочення і тим примусиш нас щоденно конати, спокутуючи гріхи наші перед тобою. Нашою стратою ти збільшиш перемогу, але зменшиш державу. свою, бо багато людей принесеш в дарунок помсті своїй".

Канцлер Лещинський в ім'я короля повідомив, що відповідь послам дана буде назавтра, двоє хай повертаються до війська і звіщають йому королівську милість, а один хай залишиться як запука покірливості.

Криса зостався без принуки. Зміг нарешті вдовольнити свою чорну душу.

На другий день канцлер продиктував умови козакам: видати Хмельницького, його сина і старшин, віддати гармати, відіслати всіх хлопів до плуга, розірвати спілку з татарами, Зборівські пакти касуються, козакам перебувати в повній залежності від короля, ждучи такого впорядкування козацького війська, яке настановить сейм на потонні часи.

Гладкий сказав, що Хмельницького немає в таборі, та коли король прийме козацтво під свою руку, ствердивши Зборівську угоду, і Помилує всіх старшин, то вони обіцяють піти за татарами, розшукувати Хмельницького і всіх, що збили їх з дороги. Тим часом він має порадитися з козаками.

Коли козацька рада почула умови, які навіки відбирали в них право зватися вільними людьми, Гладкого й Петрашенка мало не змели з помосту, на якому ті стояли.

— Ніколи! Ніколи! — гукало козацтво, — Король забув, що він винен нам волею і життям під Зборовом. Хай підпише Зборівські умови, котрі ми йому написали шаблями, інакше ми не хочемо миритися і краще нехай всі до одного накладемо головами!

Радзівілл з холодним спокоєм однотував:

"8 липня. Ребеліанти відкинули умови короля. Тоді обстрілювано їх з гармат і багато загинуло.

9 липня. Коли надто часто стріляно з гармат, дві з них розірвалися".

Лицарський Богун разом з Джелалієм і Пушкарем полтавським намірилися не ждати далі видимої смерті, а вириватися з обозу і виводити все військо, Богун зважився вести військо перебоєм. Вимостити греблі через болото, на Пляшівці поставити містки, вдарити на Лянцкоронського, який никав з ватагою по той бік річки, і так здобути волю.

Вночі, коли табір посполитих заснув, козаки, почали гатити болото. Летіли в багна вози, шатра, кожухи, кунтуші, свитки, міхи, кульбаки, попони, посуд, все, що мали, без чого могли обійтися. Тоді одразу по трьох греблях, виставивши наперед гармати, а

позаду частину кінноти, Богун ударив на Лянцкоронського. Ніч і туман сприяли козакам, хоч багато з них через штовханину і поквап загатили ті багна власними тілами. Посполиті спали праведним сном у таборі, ще й на ранок через туман ніхто нічого не зміг помітити, сіли снідати, дивуючись, що на них не нападають пани. Був день апостолів Петра і Павла — Петрівка. Сказав хтось згодом гірко: розговорілися на Петрівку, та й навіки заговіли.

Від одного крику сполошився весь табір: "Братці! Вже ні одного полковника немає в таборі! Всі повтікали!"

Наглий страх опанував юрмовшцями людськими, всі заметалися наосліп, кинулися притьма туди, звідки гукали їм козаки: "Сюди! Сюди!", на греблі насунуло одразу тисячі люду, один одного спихав у багна, один поперед одного намагався вискочити на гатку, ніхто не слухав Богуну, який вмовляв з того берега триматися ладу, греблі розгрузли, знищилися, передні стали тонути, задні йшли по їхніх трупах і тонули теж.

Страшно бачити безумство одного чоловіка, коли ж шаленство опановує цілі тисячі одразу, то се вже нагадує кінець світу.

На безборонний, покинутий табір налетіла зголодніла шляхта і пожадливо стала хапати все, що попадалося на очі: на рожнах пеклися цілі воли й кабани, на триногах висіли казани з борщем, киселем і козацькою саламахою. В таборі було в достатку хліба й борошна, безліч овець, волів, коней, двадцять вісім гармат дісталася переможцям без перемоги, рушниць і пороху вистачило б на все військо. Жовніри захопили козацькі хоругви, даровані королями Владиславом і Яном Казимиром, гетьманське шатро, де була шкатула з листами від іноземних володарів, дві скрині із золотом, печать Війська Запорозького, соболина кирея. Якийсь шляхтич заколов митрополита корінфського Іосаафа, коли той став з піднятим хрестом на путі в нападників. Королеві принесено оксамитову митру в золотих хрещатих бляхах, Євангеліє в золотім окладі, дві чаші, три киреї, хрест яшмовий, омофор коштовної роботи, патерицю, вилиту з срібла, і освячений меч.

Шляхтичі ганялися за нещасними, які ще не втонули в болоті, хапали і мордували всіх. Нікому не було милості: ні жінкам, ні дітям, ні пораненим і ледве живим.

Так збувався присуд магнатів українських на таємній раді у Вишневецького: зітерти саме ім'я козацьке з лица землі.

Триста відважних не осоромило козацької слави. Вони засіли на невеличкому острівцеві Журавлісі і билися цілий день. Вони косили шляхтичів з самопалів, коли ж який одчайдух підбирався ближче, то стинали його косами. Не було охочих підставлятися під кулі тих сміливців. Від Потоцького був присланий ротмістр, який гукнув козакам:

— Пан краківський дивується вашій відвазі і, жаліючи таких мужніх вояків, дарує вам життя, коли ви піддастесь.

— Скажи пану краківському, аби він так не думав про козаків! — одповіли йому обложені. — Не обдурите нас обіцянками. Нам життя недороге, а милістю ворогів ми гидуємо! Дивіться, яке нікчемне для козаків добро мирське! Знайте, що воля для

козака дорожча над усе!

З сим покидали в воду золото й срібло, яке хто мав, і знов узялися за мушкети.

Потоцький вирядив на них дві ватаги. Сам король прибіг дивитися на се рідкісне видовище. Козаки обнялися, прочитали молитву і кинулися на ворогів. Кожен помер не інакше, як убивши нападників кількох і промовивши слово заохоти до товаришів.

Всі вони полягли, мов ті спартанці царя Леоніда. Зостався тільки один, він скочив у човен і став одбиватися косою. Чотирнадцять куль поцілило в нього — він жив і оборонявся! Король звелів сказати козакові, що дивується його відвазі і дарує йому життя.

— Я цураюся життя! — відмовив той. — Хочу вмерти, як справжній козак.

Один мазур з Ціхановського повіту забрів у воду по саму шию, вдарив козака косою, а тоді доколов списом.

Може, й ліпше, що ніхто так і не взяв імені того козака. Ніхто не присвоїть собі його пам'яті, і походження від нього не належить нікому зосібна, а належить усьому народові.

Може, то й був народ наш нещасний і мужній.

У томі шостому "Театру Європи", видаваному у Франкфурті—на — Майні Матвієм Меріаном, Іоганн Георг Шледер, розповідаючи про геройську смерть нового Геркулеса, безіменного козака, який звитязно бився самотою проти цілих озвірілих натовпів, називає його "москвитом".

Так змикаються в сьому героєві два збратані народи.

А я нічим не зміг запобігти Берестецькому погрому.

Слав універсали з Павлочі, козаки збиралися до мене тоненькими цівками, з литовської лінії не зняв нікого, бо Радзівілл неждано рушив на Чернігів, розбив Небабу, тоді пішов на Київ, куди впустили його без опору митрополит Косов і архімандрит Тризна, і вже придворний маляр Радзівіллів Вестерфельд малював наш древній град, а ліпше б він змалював мій гнів і розпач.

З — під Берестечка прибіг сотник з шляхтичів Адам Хмелецький, одразу кинувся до мене.

— Все пропало, гетьмане!

— А табір де? — закричав я.

— Вже чорти взяли табір. Утеклисьмо з табору.

— Як?

— Молодці битися не захотіли.

— А хоругви де?

— І хоругви пропали.

— А гармати?

— І гармати.

— А шкатули з червоними?

— Про те не відаю.

Згодом прибули полковники — Джелалій, Богун, Пушкар, Гладкий. Один привів

півтораєста, другий двісті, лиш Пушкар мав з собою шістсот своїх полтавців. Гірко співатиметься про Берестечко:

Кину пером, лину орлом, конем поверну,

А до свого отамана таки прибуду,

— Чолом, пане наш гетьмане, чолом, батьку наш!

Вже нашого товариства багацько не маш!..

— Більше війська немає? — поспитав я їх.

— Немає, пане гетьмане, — сказав Филон.

— Де ж воно?

— Всі в розпорошку пішли, — відповів Богун.

— А то погинули. Смерть прибрала наймужніших, — додав Пушкар.

А в мені вмерла молодість. Навіки. Разом з ними. І з Мотрею. Не бачив їхніх смертей, та від сього вони не були легшими. Що мене могло тепер порятувати? Гетьмана — нове військо і нові надії. А людину в мені?

— А де ж твої, Хмельниченьку, воронії коні?

— У гетьмана Потоцького стоять на припоні.

— А де ж твої, Хмельниченьку, кованії вози?

— У містечку Берестечку заточені в лози.

Знов я опинився поза часом, ніби вмер насправді. Тільки Україна не хотіла вмирати, народ піднімався морем вогненным, і коли Потоцький посунув з — під Берестечка на козацьку землю для звитяги остаточної, то знайшов тільки розгром і смерть для свого війська. Та все те сталося мовби само собою, без гетьмана, без мене. Я забув про все, що сталося, що позаду. Пам'ятав лиш свій біль. Мотрона спить десь вічним сном, і моя любов кривавиться під її нерухомим серцем. Чим вона стала? Дощем, росою, пташиним співом, вітром? Шкода говорити! Я вже знав напевне, що люди бувають тільки людьми, поки живі, і поки живі можуть стати хіба що звірами, а мертві — тільки мертві, і більше нічого.

І отець Федір, який вибрався з берестецького пекла, постарівши на тисячу літ, не міг розвіяти моєї туги ніякими словами. "Кое начало положу покаянному рыданию... Кое начало..."

— Відспівав за упокій душі Филипка нашого, — мовив отець Федір. — Не знаю тепер, як і небозі моїй Ганні про те сказати. Брати її Василь та Іван, хвала Господу, живі.

— Брати й скажуть.

— Чи й на хутір завернуть. Вже ж кличеш козацтво на Маслів Став, аби збиралося для нової іграшки.

— Коли ж Потоцький і Вишневецький вовками кинулися слідом за нами, то що маю діяти? Тужити про гріхи, вздихати про спокуси, печалитися про падіння?

Отець Федір одповів мені словами з тих давніх книг:

— Будь принижений головою, високий духом.

А в мене не від слів його, а від самої появи, від того, що він неушкоджений вийшов з

самого пекла, став переді мною і нагадав усі найкращі хвили життя мого, зродилося щось незнане, майже божевілля найшло на мене, аж я затулив очі і довго так сидів і схожий був на тих, у кого очі не на те, щоб дивитися, а щоб плакати.

Зненацька згадався мені хутір Золотаренків, відбудований і відновлений, згадалося, як узимку, виїхавши з Чигирина, десь за тиждень ночували ми з отцем Федором на хуторі, як стелила мені постіль лагідна, тепла жінка, ходила побіля мене на відстані небезпечній, мовби хотіла зачепити мене незачепливо, та я в такій був задумі й зажурі, що довго й не зауважував Ганни, не впізнавав у ній тої майже дівчини з пасіки, тієї золотогої русалки і лісовички, що промайнула мені літньої, ночі видивом, сном і просонню. Коли ж поглянув на Ганну, то здивувався й злякався, бо була ніби Мотрона, тільки трохи нижча й повніша.

— Голова в тебе не болить, Ганно? — спитав її.

— Чом би мала боліти? Хіба що за Пилипком моїм, якого береш та й береш на війну, а спати й ні з ким!

— Хіба мало Козаків?

— А що мені козаки, як маю свого Пилипка?

— Гетьман у тебе в постелі.

— В постелі, та не зі мною, бо я жона вдатна і ще Бога не забула.

— Сама ж кажеш: блукає твій козак.

— Однаково — жона мужня. Хоч і чує моє серце: не вернеться він більше. Забрав ти його, гетьмане, вже навіки.

— Хто перемагає — живе.

— Забрав, — повторила вона.

Лагідна, але тверда. Не лащилася, не спокушала, не вповзала змією, а мудро бесідувала, ніби Самійло мій.

— Повезеш мене на хутір, отче, — несподівано мовив я, своєму духівникові.

— На хутір? — не одразу збагнув отець Федір. — А — а, на хутір. Тяжко, сину, ой тяжко.

— Повезеш.

І коли я опинився на хуторі і побачив, як відхиляються двері на ганок і жіночі руки з'являються в отворі, то здалося, що все повертається: Суботів, Мотрона, моя піднесеність.

Сліпа пам'ять.

Кожну жінку міг би зненавидіти тільки за те, що не може стати Мотроною. А перед цією став на коліна.

— Ганно, будь моєю жоною. Хай се буде моєю спокуютою перед полеглими, намаганням моїм заступити собою тих, що перейшли у вічність.

Яка ж марна заступа! Що є людина, Коли йдеться про людство? Але що людство без людини? Чи настане час, коли людина і людство будуть єдині і не зможуть існувати одне без одного? Надто людство без окремішої людини. Коли всі малі сі стануть великими?

Ми справили своє весілля в Корсуні. Нам відспівували "Многії літа" і "Радуйся". Я говорив радо й охоче. Ми запевняємо, ми запевняємо... Певність на сім світі дає тільки смерть. Все інше — підступ і омана. Які лишилися від мене ласкаві слова, зворушливі звертання, які чотири добродійства і сім гріхів були в моїм тілі, чи були блаженства? Шкода говорити! Антифони виспівуються для відтінення мелодії, а не для того, щоб забивати її, заглушати,

Я не губив своєї мелодії і не згубив.

37

О, коли б же знав, що так буває, коли пускався на битву з історією й за історію. Хто п'є з царями, не може не сп'яніти.

Тоді, як виїздив я з Чигирин, простуючи навстріч своїй поразці під Берестечком, у Москві цар Олексій Михайлович скликав земський собор, щоби спитати ієреїв церкви, бояр і дворян, купців і всякого чину людей, як бути з Україною, бо ж, як писав у своїй грамоті до собору цар, "Запорожской гетман Богдан Хмельницкой бьет челом государю, чтоб государь пожаловал их, велел его, гетмана, со всем Войском Запорожским принять под свою высокую руку". Не відали козаки нічого про той собор, ухвали його не дійшли до мене, загубилися й для історії, збереглося тільки рішення духовної його частини — освященного собору: "Святая великая соборная церковь за великие королевские неправды и за нарушение вечного dokonчания может подати разрешение тебе и Запорожского етмана с черкасы мочно принять со утверждением".

Мені не сказано і нікому не сказано. Історики не напишуть нічого про той собор, ніби його й не було. А як би виросла душа народу українського, коли б знали ми вже тоді, що приймуть нас у родину нашу вічну й велику!

Що міг цар? Скаржився гірко у листі власноручному до князя Трубецького: "У нас незгоди і нещирість. Люди як оболоти нам показуються: раз з сприятливим вітром, з доброю надією і вірою в майбуття, то знов знесилені, невдоволені, ненависні, зі злостивою московською хитрістю, з розпачу переповідають погибель або в мовчанні, з виблідлим лицем і зрадливим серцем відходять. Бог бачить; як мені тяжко з тою незгодою, яка відбирає мені отуху¹³²".

Цар був молодий, а я старий — то й що? Хіба не однаково — довкола лукаві царедворці, підніжки трону, підхлібці і під'їдці, радники й порадики, помічники й підпомічники з вигнутими хребтами і зміїними жалами, брутальність і користолюбство, які прикриваються державними потребами, а насправді — відданість тільки своєму кланові, своїй зажерливості.

Так і вийшло, що шість літ тяжких, коли переживали ми війну, вогонь, смерть, голод, вчиняли ті, хто обступав царя, проволоку злочинну й ганебну і щоразу знаходили викрути.

То вони думали про вічне dokonчання з Річчю Посполитою, нагадуючи цареві, як ще недавно грасували в Кремлі самозванці. То позирали за море на Свею, бо ж там після повстримливої королеви Христини стане Карл — Густав, схожий на зубату ропуху, який полонить серця своїх вояків словами: "З поміччю заліза, якого нам

природа не пошкодувала, можемо забезпечитися золотом". То були стурбовані моїми пересилками з Портою, готові вірити панським наклепам, ніби Хмельницький уже побусурманився. То муляла їм приязнь моя з ханом. То підозрами переслідувано кожен приїзд послів семиградських і молдавських.

Не помагало й те, що Виговський потай од мене за соболі пересилав боярам усі листи іноземних володарів і дяки робили з них списки слово в слово. Дивно, як часом і найтяжчий злочин згодом може бути виправданий історією. Гетьманський архів згорів, розлетівся попелом, а в Посольськiм приказі, завдяки зрадливості мого писаря генерального, навіки збереглися списки тих листів, що виправдовують гетьмана Хмельницького.

Султан писав тоді до мене:

"Пихо володарів народу, Месіє, вибраний з могутніх між назарейми, гетьмане Війська Запорозького Богдане Хмельницький, дні твої хай скінчаться щасливо. Одержавши височайшого сього листа, аби ти знав, що писання ваше, уписане до нас через одного з визначних ваших людей на засвідчення вашої пошани й щирості, за поміччю Аллаха і глави пророків Магомета дійшло до блаженного порога і міцних воріт наших. Послання се було переложене за османським звичаєм і принесене могутніми нашими візирами і радниками на ступені нашого трону. Наше височайше і світоохоплююче знання проникло в зміст його, і все вами подане до відомості ввійшло в свідомість нашого духу".

Султан обіцяв при потребі військо (хоч не своє, а ханське або молдавське та бея очаківського), і то лиш за те, аби козаки не нападали на його володіння ні морем, ні полем.

Чи донесено се було до царських вух, а чи лякано й далі Олексія Михайловича побусурманенням Хмельницького?

Немало подивувалися дяки Посольського приказу Іванов і Михайло Воложенінов, коли приймали мого посла Силуяна Мужилівського, що його відправив я ще з Києва разом з патріархом ерусалимським Паїсієм. Дяки сказали Мужилівському, щоб він їм, царської величності приказним людям, переповів, о яких ділах він до царської величності присланий і грамоти з ним до царської величності чи словесний наказ від гетьмана Хмельницького і від Війська Запорозького чи є і про віщо з ним наказано. То Мужилівський, твердо пам'ятаючи мою козацьку науку, відмовив, що все скаже самому царю, а опріч, мовляв, царської величності, нікому іншому тих речей об'явити йому незмога. Не помогли ніякі вмовляння і викрути, що, мовляв, послі завсіди все об'являють царській величності ближнім і їх приказним людям, а того ніколи не буває, аби послам царській величності які діла об'являти.

Однак Мужилівський таки домігся свого і був аж двічі прийнятий царем.

Скількох відтоді послів московських приймав я в Переяславі, в Чигирині, в Білій Церкві, скількох відрядив своїх послів до Москви, і пробивалися вони своєю козацькою впертістю аж до царського вуха, та в друге царське вухо турчали бояри застороги всілякі, і святе наше діло ніяк не доходило до щасливого завершення.

Роз'єднати народи можна й за день один, а злучити, возз'єднати не зможеш згодом і за віки цілі!

Історичний діяч беззахисний перед нащадками, тому він і історичний. Його проклинатимуть і ганьбитимуть — і це ще не найстрашніше, бо кого ж не ганьблять на сім грішнім світі? Та найтяжче і найнезносніше — це пуста хвала. Дурна, примітивна, незаслужена. Ті, що хвалять, хочуть звести мене до свого рівня. Нікчемні люди хотіли, щоб я теж став нікчемним. Одномірні істоти хотіли звести мене до одномірності. Не знаючи ні страху, ні ризику, ні жаху, ні захвату самі, хотіли, щоб я був теж з ними. Тільки стояти і махати булавою? А не хотіли б ви, щоб я розбивав тою булавою голови і щоб на мене бризкав мозок убитих моєю рукою? Може, то були бризки мозку геніїв, але я вбивав геніїв, бо так було треба для майбуття народу! І завжди так було треба, навіть тоді, коли напивався з горя і віддавав п'яні веління, яких не виконували, ждучи, поки протверезуся.

Вночі тайкома приходив я до вбитих, цілував їм ноги, плакав, просив:

— Простіть мене, многогрішною, я не міг інакше!

Шкода говорити! Завжди хтось повинен спокутувати навіть провини, яких не існує.

Tempori serviendo — зважаючи на обставини.

Мої виграні битви помагали мені утвердити народ, але лякали царських бояр, і ті посилали приграничним воеводам веління не пускати жодного козака в свої землі, аби не проникло туди воровство¹³³ і ворохобництво.

Коли програв битву під Берестечком, знов сполошилося боярство, тепер уже від зрослої сили королівської: як же відбирати в короля козацтво, коли він набрав такої потуги.

Роки цілі тратилися на тяжку зволоку, і хто б зміг усе це перетривати? Я перетривав.

Можна б укласти хроніку пересилки листами, обміну послами, назвати імена, полічити події.

Розповісти, як Мужилівський з патріархом Паїсієм на царських санях їхали до Кремля і вся Москва вийшла їм навстрічу.

Як Вешняк, коли його під Москвою зустрів дяк з приказу і спробував їхати правобіч, сказав, що він посол і не поїде далі, хоч би довелося стояти вік цілий на снігу й на морозі, бо послові негоже триматися сторони лівої. Згодився їхати далі тільки тоді, як покликано ще одного дяка і вони стали обабіч.

Як Грицько Гуляницький зрадив мене після посольства до Москви, куди я послав його, перескочив до панів, виказав те, що тримав я в таємниці найсуворішій.

Як Тетеря випрохував собі царські грамоти на маєтки, а тоді лякаючись мого гніву і люті козаків, закопав ті грамоти в землю, де вони так і зогнили неявилені.

Як Виговський знайшов пройдисвіта Анкудінова, що видавав себе за сина царя Шуйського (хоч у того ніколи не було синів), дратував ним Москву, виторговував у бояр прихильність для себе, а діло наше знов на рік цілий через се пішло в пролонгацію. Казав я тоді царському посланцеві:

"Як государ нам ту милость покаже, прийме нас в соединение і поміч дасть, тоді все ніщо! Хоч би таких ворів десять було, не зможуть вони государеві нічого зробити, і не буде що государеві їх стерегтися. Не тільки що таким ворам буде він страшний, але й найбільшим царям".

Як після Берестечка мав я знов доводити свою силу, розбивши Калиновського під Батогом, а тоді вже й самого короля замкнувши в голодному обозі під Жванцем так, що шляхта самі вуха відти винесла.

Як втратив я сина Тимоша і не міг втішитися й тим, що вже Бог забрав на той час найтяжчих моїх ворогів Вишневецького, Потоцького і найбільшою крутія і недруга народу нашого пана Киселя.

Хіба можна переліком подій замінити волання сердець народів цілих, їхній голос могутній, якому лунати віки цілі?

Був я нетерплячий і несамовитий, як і мій народ, та мав терпіти. Треба було дожити, доборотися, домогтися, досягти. Берестечко — хоч і розгром, та не вмерло серце. Як писатиме наш дієписець отчинний: "Як бы ни убыло ничего под Берестечком, так их зараз многоплодная зродила козацкая матка".

І Москва не відступилася в годину нашого горя. Цар уже в липні послав приграничним воеводам таку грамоту: "Ведомо нам учинилось, что поляки черкас побили, и черкасские таборы рушились, и черкасы все пошли розно. А которые черкасы учнут приходит на царское имя с женами й з детьми от гонения поляков, а ты, воевода, б тех черкас велел принимать и велел им итти на Коротояк, и на Воронеж, и в Козлов и велел с ними до тех мест посылать провожатых людей добрых, чтоб их допроводить со всеми их животы бережно. А ково с ними провожатых учнешь посылать, и ты б им приказал накрепко, чтоб они от тех черкас не корыстовались и животов их, едучи дорогою, не розтеряли. А будет кто чем покорыстуетца, а мы на тех людей за один алтын велим доправити по рублю, да сверх того велим тем людям учинить наказанье безо всякие пощады".

Пан Кисіль нюхом своїм лисячим одразу вичув у тому ексодусі на Донець, Удай, Коломак, Харків початок союзу вічного нашого і з тривогою відписував королеві: "Сама чернь так роздражнена, що готова бути кому — небудь підвладною, аби тільки не нам, панам своїм природженим, — хоч поганству, а поготів там, де один народ і одна віра (єдна gens, една religio). Тому я завсіди більше боявся сеї ліш московської, ніж татарської".

А цар Олексій Михайлович ще тоді, коли тільки зважувано всіляко, як докониати великий акт возз'єднання народів наших, приймаючи в Золотій палаті мого посла Федора Вешняка у червні року 1649-го, мовив: "А будет вам в чем учинится теснота и гонение, которые в нашу царского величества сторону переходит учнут, и мы потому ж тех принята велимо."

Земля розорена шестилітньою війною так, що й не чувано ніколи, а що попереду, того й не знати. Ян Казимир, які перед Берестечком, знов скупчив усю силу свого королівства проти козацтва, сподіваючись, що вже тепер не зродиться знов, як тоді,

народна повстанська армія; сам рушив на Поділля під Жванець, а литовським магнатам звелів ударити на нас по Дніпру і зайняти Київ.

Де взяти сили, щоб стати супроти всіх ворогів одразу? Як розполовинитися, стати сторуким і тисячосилим, затулити землю всю тілом своїм, оборонити ціною якою? Хто допоможе, хто порятує?

У липні стольник московський Лоджинський привіз мені в Чигирин царську Грамоту, якої ждали ми вже стільки літ: "И мы, великий Государь, изволили вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко де не будете врагом креста Христова в притчу и поношение". Король мірився мечем перекреслити долю народу мого, а й не відав того, що великий народ, брат наш споконвічний, уже розкривав нам свої обійми, нам — пошарпанним, скривавленим, знедоленим, осамітненим.

Кінчалось наше сирітство! В найтяжчу, може, годину для долі народу мого знесленого першого жовтня в Москві земський собор прийняв ухвалу "гетмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и с землями принять", королеві ж оголосили війну, "не щадя голов своих".

Воля двох народів промовила нарешті своє велике слово!

Народ завжди шукає, де ліпше, і треба слухати голос його чи то мовлений, чи й мовчазний. Мій народ творив себе і на полях битовних, і в замилюванні свободою, та й у несвідомому прагненні уникнути упокорень, поразок, шибениць і даремного страждання. Я знав волю народу свого та знай звертався до нього за підтвердженнями, хотів ще й ще раз почути голос його, бажання найсокровенніше.

Вороги не простять нам нашого возз'єднання, всіляко пробуватимуть розірвати його, коли ж пересвідчатся, що судилася цьому возз'єднанню вічність, то спробують споганити і зганьбити мою пам'ять, сплюгавити найвище діло мого життя. Я хотів би поглянути на тих правнуків поганих, які будь — що домагатимуться моїх виправдань перед історією. Чому вважають, ніби історія належить тільки їм і їхнім часам, а нам не належить зовсім? Звідки таке право і хто його дав? Посилатимуться на те й на се, козирятимуть своєю вірністю національним ідеалам, вигаданим ними самими для власного втішання.

Хіба од тої чи іншої вірності залежить істина?

Виграєш битву, а треба вигравати майбуття... Я питав про майбуття народу свого вже по перших перемогах своїх під Жовтими Водами і Корсунем, питав своїх побратимів, старшин і простих козаків, священників і високих ієреїв київських, пастухів і орачів, броварників і будників, питав удовицю і сироту бездомного, питав у гетьманських покоях і в простій хаті, на шляхах безкінечних і в церквах, у книгах і в посланнях. Єдине, чого мені не стачало, чого я не зміг породити, — це великих імен, які ствердили б сотворене мною. Думи були безіменні, пісні безіменні, як і плачі, зойки, та й мужність. Одна лиш Маруся Чураївна, та й та, мовляв, співала не про Хмеля, а про свого Гриця. Легендарна Маруся, і легендарне моє помилування її од смерті. Нащадки ніяк не можуть втямити, що в мій час весь народ злився в єдиному імені. Відсутність імен не завжди свідчить про відсутність таланту. Талановитістю

дихав увесь народ, молодий, завзятий, повний сил і великих сподівань. Греки колись теж були такі. Коли ж почали занепадати, тоді народили Гомера. Народ, лякаючись, що згине пам'ять його, мерщій виставляє наперед великого співця. Може, так стається, що вмираючі суспільства останнім зусиллям народжують геніїв, бо геніальності для всіх уже не отачає?

В мій час геніальністю дихав увесь народ український. Він скрипив і збільшив російське царство своєю добровільною злукою в такім часі, коли в нім самім ще все було молоде й виходило з сумних часів, коли дух його був у многоликостві, яку мав призбирувати дбайливо і чесно хтось один, уповноважений тим народом, і був то гетьман Богдан Хмельницький.

Вже коли отримав од царя московського лист про згоду прийняти народ мій під свою руку і мчав з — під самого Жванця через засніжену Україну до Чигирина, щоб зустріти урочисте царське посольство, знов питав народ свій, і лицарям його найчеснішим, запорожцям на Січ послав з нарочним своїм посланцем на розстайних конях листа, в такий сенс писаного:

"Мостивий пане отамане кошовий зо Військом Низовим Запорозьким, до мене вельми зичливі панове і браття!

Відпускаємо до вас Військо ваше Низове Запорозьке, яке ви минулого літа на бажання наше ку потребі воєнній проти неприятелів поляків до нас прислали, і, за прислання оногo вельми дякуючи вашому милостивому панству, наперед про таку ж неодмінну приязнь просимо.

Зважаючи на те, що по сей час од вашої милості панства не маєм респонсу на лист наш ще минулого літа до ваших милостей писаний про потрібну нам протекцію від пресвітлого і великодержавного московського монарха, виправляємо до вас при війську вашим нарочного посланця і вельми хочемо, абисте ваші милості панство, досконало того листа нашого зрозумівши, досконалу й ретельну на оний через того ж посланця нашого без гаяння учинили відповідь і дали пораду нам. Адже ми яко махину війни з поляками зачинили не без волі і поради вашої, брати наші, так і сього не меншого діла о протекції згаданій московській без вашого зізволєння й поради чинити не хочемо. Ми вже послали за порадою нашої старшини до його царської пресвітлої величності й самодержця всеросійського нашу одозву, та без відома й зізволєння вашого завершувати того діла не будемо. Отож маєте за обов'язок, ваші милості панство, без найменшого відкладання учинити ретельну на перше просторе наше писання відповідь. Сього ми пильно й повторно жадаємо і вас же поручаємо на сохрaніння Господу Богу.

З Чигирина, 26 декабрія 1653 року.

Зиновій — Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького і народу українського.

Посилаємо вам, браття наше, через цього ж нашого посланця гостинця, тисячу битих талярів, і просимо від серця їх прийняти".

На той лист свій отримав я таку відповідь письмову од усього низового козацтва:

"Ясновельможний пане Зиновію Хмельницький, гетьмане Війська Запорозького і

всієї України, брате й добродію наш!

На лист ваш гетьманський просторий, минулого літа до нас писаний, не вчинили ми відповіді аж досі через те, що твоя гетьманська милість з усім військом козацьким зоставалася ціле літо в Польщі і на Поділлі під Жванцем. В чім просимо вельми вибачення у вашої гетьманської милості. А тепер, на згаданий лист ваш гетьманський відповідаючи, висловлюємо, що ми оній цілковито зрозуміли, і не лише з листа того пізнали, а ясно бачимо власними очима, що вже нам з шляхтою, як з тою змією, що Має відсічений кимось хвіст, уже ніяк не дійти до колишньої дружби. Адже вони, всьому злу й війні будучи початком і причиною, бачачи, яку короні, так і в Україні нашій після шестилітніх битов попелища з людських поселень і безліч кісток людських на полях розкиданих, нітрохи не хочуть зм'якшити свого серця і, забувши про свою гнівну до нас завзятість, прийти до колишньої нашої приязні і згоди зі ствердженням давніх наших прав і свобод. Тож і ми не радимо вашій гетьманській милості допоминатися більшої, ніж є на сей час, їхньої приязні, і признаємо за слухний ваш задум удалися й бути зо всім народом українським, по обох боках Дніпра будучим, під протекцією найвеликодержавнішого і найпресвітлішого монарха російського, і даємо вам нашу військову пораду, щоби того діла не позоставляли і оное кончили на якнайкращу користь вітчизні нашій українській і всього Війська Запорозького. Як писатимете пакти, то звольте, ваша гетьманська милість, самі ретельно додивлятися, щоби не було в них чогось зайвого і вітчизні нашій шкідливого, а предковичним правам і вольностям нашим супротивного і некорисного. Відаємо напевне, що найвеликодержавніший і найсвітліший монарх і самодержець російський, яко цар православний, прийме нас охоче і ласкаво під свою міцну протекцію, яко отець чадолюбивий синів своїх, в тім же православ'ї святім зостаючих, жодних од нас не потребуючи данин і платежів річних до своєї монаршої казни, окрім того, аби ми по своїй спроможності на його монаршу військову службу були готові проти його монарших неприятелів. Бо недавно, на минулу Пилипівку, один московський придворний царський Микита Харлампієв, їдучи до Криму викуповувати з неволі бусурманської своїх кривних, був тут на Січі Запорозькій і викупив у нас за дев'ятсот золотих трьох татаринів, то сей дворянин чув од багатьох своїх близьких до царської величності прибічних князів і бояр, що його царська пресвітла величність зело благоволить і від усеї душі бажає нас, Військо Запорозьке, з усім народом українським в своєму монаршому союзі й протекції, тільки не хоче нас о тім звістити, щоби не дати від себе панам — шляхті слухної причини розірвати з ними нинішній мир. Радимо, отож, ми, все Військо Низове Запорозьке, твоїй ясній гетьманській милості, аби того потрібного діла не занехаювали і оное на користь усіх нас і вітчизни нашої якнайлучче влаштуовували й докінчували, достосовуючись до того давнього прислів'я: роби кривно, а ходи певно. Остерігатися слід також, аби неприятелі, провідавши, не вчинили через свої хитрощі якоїсь перепони. Дякуємо при сьому вельми твоїй ясній гетьманській милості, за гостинець, тисячу талярів битих, нам, війську, присланих, і відслугувати тее при всяких оказіях облігуємось. А на тепер і на всякчас зичимо щиро вашій

гетьманській милості з усім військом і Україною, вітчизною нашою, многолітнього доброго здоров'я і щасливого уживати в усьому поведженні. Писано в Січі Запорозькій, генваря 3-го, року 1654-го".

Ось яку заруку отримав я, вирушаючи з Чигирин до Переяслава, де скликав раду всього народу нашого для стрічі царського посольства з боярином Бутурліним, дворянами Алфер'євим і Лопухіним і духовенством. До Бутурліна ще в Путивль послав я Богуна з — під Жванця, аби передав посольству, що визначив я місцем спіткання Переяслав і доручив провести їх туди, Сам же я неодмінно прибуду до них попри всі перешкоди.

Я вибрав Переяслав. Знов не Київ, бо по смерті Петра Могили не було там сприянених з козаками ієреїв, але й не Чигирин, якому так і не надав належної маєстатичності. Я не встиг набудувати соборів і палаців у Чигирині (їх буде історія століттями й тисячоліттями), часу мені не стачило на кам'яне зиждительство, так і вмру в глині з соломою. Тільки мурована церковця моя в Суботові згодом стане взірцем для всієї України, і вже інший гетьман кинеться до каменя, сподіваючись знайти в ньому безсмертя, та знайде лиш прокляття, бо навіть камінь, виходить, не рятує від зрадливості. Я ж безсмертний і в глині, як Адам, а коли треба було довершити найвищу справу свого життя, то вибрав Переяслав з його древніми соборами і з його славою предковічною, яку хотів перейняти у Києва самого.

Може, колись і перейме! Пройде крізь віки, прогрімить, і утвердиться, і оновиться великими будівлями з каменю найдорожчого, принесеного нащадками тих, хто колись заприсягався тут у вічній дружбі й братерстві.

Я не кваплюся, яг терплячий, позаду в мене віки многі, а попереду — ще численніші.

Тоді ж я не дозволяв собі щонайменшої прогайки, я сам вибрав собі долю, яка не дає спочинку, нагнить, жене й вимагає. Я не скаржився. Струни на кобзі рвуться не тоді, коли на них грають, а коли кобза вкривається пилом.

З — під Жванця, повертаючись з походу зтяжливого, поїхав я на Гусятин, Межибож, Літин, Вінницю, Животів, Ставище, Білу Церкву, Стеблів, Корсунь. З Корсуня відписав Бутурліну, що повертаюся до Чигирин задля деяких справ військових, звідки вже поспішу до їхніх милостей у Переяслав, тепер же радуюсь, почувши про милостиву ласку його царської величності, що нас під крила свої, в милостиве жалування зволив прийняти.

На багату кутю приїхав увечері 24 грудня до Чигирин, звідки виправив ще одного листа до Бугурліна, тим часом готуючись прийняти двох царських послів Стрешнева і Бредіхша, які чекали мене з походу вже зо три місяці, бо не пускав до себе під Жванець їх, аби не провідали завчасно про мій союз з Москвою хан і король.

Велика місія московська тим часом після Різдва прибула до Прилук, де стрічав її сам полковник Воронченко, стріляно з гармат, в церквах били дзвони, священники вийшли з процесією, приймано місію всякою стравою і всім потрібним для людей і коней.

Далі їхали через Галицю, Биків, Басань і Війтівці, де заночували востаннє перед Переяславом, і напередодні Нового року поспіли до Переяслава.

За п'ять верст перед містом зустрів Бутурліна з товаришами полковник переяславський Тетеря, а з ним сотників, отаманів, козаків шістсот а чи й більше — з хоругвою, сурмами і бубнами. Перед місією старшини зсіли з коней і Тетеря, виказуючи свою едукованість, виголосив таку промову:

— Благовірний боярине благовірного царя й інші панове! Радісно приймаємо ваш щасливий прихід. Давно вже горіло серце наше, тішачись звісткою, що йдете до нас, сповняючи царську обітницю прийняти православне і преславне Військо Запорозьке під велику руку великодержавного восточного царя. Ось тому і я, найменший серед рабів сих того ж Війська Запорозького, маючи уряд в богоспасаємім городі Переяславі від богоданого нам гетьмана Зиновія Хмельницького, вийшовши на стрічу до вас, радісний віддаю благородству вашому і низький поклін з усім військом, що в сім городі пробуває. А на відпочинок від труду подорожнього ввійти до господ міста Переяславського пильно вас прошу.

Перед брамою Переяслава шпалерами стояли козаки й стріляли з мушкетів на салют. Тоді вийшов з духовенством протопоп Григорій, кроплячи місію освяченою водою під радісний гук всенародного множества — козаків, жон, дітей. Бутурлін і товариші його поцілували хреста й образи, і протопоп Григорій сказав їм орацію.

Я не зуспів на стрічу Бутурліна у Переяславі, бо по Дніпру йшла шуга і незмога було переправитися, так що довелося засісти у Домонтові. Прибув я до Переяслава тільки надвечір шостого дня нового року, а другого дня поз'їздилися всі полковники і старшини. Увечері сьомого відвідав я з Виговським і Тетерею Бутурліна в його помешканню, сказав бояринові, що завтра зрання скликаю раду велику, щоб учинити государю віру. Сказав я послові царському так:

— Милость Божа над нами — як колись за великого князя Володимира, так і тепер: сродник його цар Олексій обдарував ласкою своєю отчину свою Київ і всю Україну. Як орел покриває гніздо своє, так і він зволив прийняти нас під свою високу руку. Ми раді його царській величності щиро, всією душею служити і голови свої покладати йому на многолітнє здоровле.

Восьмого січня в домі гетьманським моїм була в мене тайна рада з полковниками, суддями і військовими осавулами, і полковники, судді, осавули під царську високу руку добровільно підклонилися.

Після ради ранкової по обіді бито в барабани годину, щоб народ збирався на ринок послухати, що має бути. Зібралася велика сила козацтва і всякого чину людей, зроблено великий круг для гетьмана і полковників, я вийшов у той круг з суддями, осавулами, писарем і всіма полковниками, і військовий осавул Федір Коробка гукнув, аби всі мовчали.

Коли всі втихли, я мовив до народу:

— Панове полковники, осавули, сотники, і все Військо Запорозьке, і всі православні християни! Відомо нам усім, як нас Бог свободив з рук ворогів, що гоніння завдають

церкві Божій і кривдять усе християнство нашого восточного православія. Шість років живемо ми в нашій землі без господаря — в безнастанних війнах і кровопролиттях з гонителями й ворогами нашими, що міряться знищити церкву Божу, аби ім'я руське ані згадувалося в землі нашій. Вельми се нам усім докучило, і бачимо, що незмога нам далі жити без царя. Тому нині зібрали ми явну раду всьому народові, аби сте вибрали собі господаря з чотирьох, котрого хочете. Перший — цар турецький, багато разів схиляв він нас через послів своїх під свою владу. Другий — хан кримський. Третій — король польський: коли того захочемо, він ще й тепер нас може прийняти до давньої ласки. Четвертий — православний государ Великої Росії, якого ми вже шість літ безнастанно собі випрохуємо. Вибирайте, котрого хочете! Турецький цар бусурман. Всім вам відомо, яку біду терпить наша братія — православні греки — і в яким вони утиску від невір. Кримський хан теж бусурман, поневолі взявши його в приятелі, які незносні біди ми перетерпіли! А яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові і утиск були від панів польських, того нікому з вас не треба оповідати: всі ви самі знаєте, що за краще вважали вони рендаря і пса, ніж християнина — брата нашого. Православний же великий государ, цар восточний — одного з нами грецького закону, ми з православними Великої Росії одно тіло церковне, що має головою Ісуса Христа. Сей великий християнський государ змилювався над незносними кривдами православної церкви нашої України. Не злегковаживши безнастанних наших шестилітніх благань, він прихилив до нас милостиве своє царське серце і прислав до нас своїх великих ближніх людей з царською ласкою. Коли ми тепер його щиро полюбим, то, крім його великої руки, не знайдемо благодішнішого пристановища. А коли хто з нами в тім не згоден, тепер куди хоче — вільна дорога!

По сій мові моїй увесь народ закричав:

— Волимо під кріпкою рукою царя восточного православного в нашій благочестивій вірі помирати, ніж ненависникові Христовому — поганинові дістатися!

Тоді Тетеря, обходячи всіх в кругу, питався на всі боки:

— Чи всі так призволяєте?

Рік увесь народ:

— Всі однодушно!

Тоді я сказав:

— Нехай так і буде! Нехай Господь укріпить під царською кріпкою рукою.

За мною народ увесь закричав однодушно:

— Боже, утверди! Боже, укрепи, аби всі ми навіки єдині були!

Рада Переяславська!

З старшинами, з народом усім прийшли ми до послів московських, аби сповістити їх про раду всенародну, Бутурлін на сю вість одмовив, що має царську грамоту гетьманові і всьому військові, передав ту грамоту мені, я ж, прийнявши з радістю, поцілував, зламав печаті й передав грамоту Виговському, щоб прочитав голосно при всіх людях. Після того сказано було всі властиві слова, Бутурлін проголосив промову, за яку ми подякували йому, як годилося, і я, взявши боярина з товаришами до карети, поїхав до

соборної церкви Успенія. Московське духовенство — архімандрит Казанського собору Прохор, протопоп Андріян, попи й диякони з царським образом Спаса пройшли процесією поперед нас.

Переяславський протопоп Григорій з духовенством стріли мене з боярами на церковнім ґанку з хрестами й кадилами, виспівуючи "Буди ім'я Господне благословенно",

В церкві Успенія учинив я з старшиною присягу охотно і з надією тихомир'я і всякого добра, що бути нам з землями і городами під государевою високою рукою навіки невідступно, боярин Бугурлін з свого боку проголосив під клятвою монарше слово й запевнення, що він, пресвітлий російський монарх, триматиме Малу Росію з усім Запорозьким Військом у своїй протекції при непорушному збереженні старовинних її прав та вольностей і боронитиме та допомагатиме їй від усяких ворогів і наступів своїми військами і скарбами, і було в церкві всенародне множество мужської й жіночої статі, і від багатої радості плакали.

Чисті й чесні були ті сльози.

Вітер свободи прошумів над моїм народом, може, вперше під Жовтими Водами, а тут, на раді в Переяславі, став мій народ собою, став нацією, історією.

Остання моя ніч у Переяславі була вся в зорях. Сніги тихо білили, безмежна твердь небесна зливалася з твердю землею, так ніби могутня рука всесвіту прихилила небеса і зорі сяють у тебе над головою, мов золоті яблука в саду Гесперид. Таїна, пророцтво, безодня вічності, яка нагадує тобі про малість і безсилля, та водночас і підіймає душу на крилах неземних. Коли поля незасіяні і вкриті снігами, і далина відкривається безкінечна, і земля зливається з небом у тиші й гармонії, то стоїш серед цього дива, мов мале дитя, і в серці тоска і радість, — потрясіння великі з минулого й будучини, полки на шляхах, кров і вогонь, і надії, безсмертні надії.

Всесвіт глянув на мою землю золотими очима зірок, і вони вже не жахали мене, як колись у години безсилля і розпачу.

24 січня попрощався я з Бугурліним, насухо, без обідів і бенкетів, аби не тикали в вічі злі нащадки — мовляв, у горілці втопив волю й незалежність свою, і того ж дня виїхав до Чигирин. Бугурлін, розіславши в полки з словом царським своїх стольників і дворян, теж того дня вирушив з Переяслава, щоб прибути до Києва і проголосити велику вість про возз'єднання народів наших у сьому праслов'янському городі, де вперше думка ся зродилася й пролунала.

У супровід Бугурліну дав я київського наказного полковника Дворецького і полк козацький. Двічі заночувавши в дорозі, 26 січня прибули вони до Києва, підїхавши до города з лівого боку. Стріли їх київські сотники з тисячею козаків під дев'ятьма хоругвами, коли ж перебралися через Дніпро і наблизилися до городового валу, то за півтори верстви від Золотих воріт викала їм на повітання депутація київського духовництва: митрополит Сильвестр Косов з владикою чернігівським Зосимою і печерським архімандритом Тризною, з монастирськими ігуменами й намісниками.

Митрополит, хоч який був неприхильний до справи нашої великої, все ж мав

сповняти свій обов'язок найвищого пастиря народу українського, отож вийшов з свого візка і проголосив перед посольством промову вже ніби й не від себе самого, а від усього народу нашого:

— Коли приходите від христолюбивого царя — від православного православні царські мужі, бажаючи відвідати благочестиве наслідство старинних великих князів руських,

коли приходите до престолу першого благочестивого російського князя, — виходимо вам в зустріч,

і цілує вас в лиці моїм благочестивий Володимир, великий князь руський;

цілує вас святий апостол Андрій Первозванний, що провіщав великій славі Божій на сім місці просіяти — яка тепер, з приходом вашим, щасливо нині оновлюється;

цілують началоположники общого житія Антоній і Феодосій і всі преподобні, що віддали літа й життя своє в печерах сих;

цілуємо в Христі і ми з усім освященим собором благородіє ваше,

цілюючи, з любов'ю кличемо: увійдіть у дім Бога нашого,

в перший осідок благочестя руського, аби приходом вашим оновилося, як орлина юність, наслідде благочестивих князів руських.

38

Як орлина юність...

Зозуля літала над ним, куючи.

Коники іржали, його везучи,

Колеса скрипіли, під ним котючись,

Служеньки плакали, за ним ідучи!

Вершники чорні полетять на всі усюди. Народ кинеться до Чигирина. Хто міг їхати, йти, хто не міг, того везтимуць. Старі, немічні, каліки. Жінки на останнім місяці. Діти.

Земля оголиться, і стане видко, хто є хто. Народ ридатиме, полковники вдаватимуть тугу. Для них герой — допоки живий, мертвий одразу стає тягарем.

Спека й задуха стоятимуть такі, що здаватиметься людям, ніби вони всі мертві. Дерев, трави, птахи, звірі, земля Все вмерло. Страх повисне над усіма замість неба. Як же так? Смерть і безсмертя несумісні. Боронь Боже смерті на пана гетьмана, бо всяк чоловік смертен — і без того не може бути. Не міг їхній гетьман умерти, вони не могли в це повірити і не хотіли, бунтувалися, обурювалися; святотатствували, посилаючи хулу самому Богу. Відчаєний погук в глибину долі й усього світу. Часи змішалися й переплуталися, все переплуталося, З висоти своєї смерті бачитиму я мішанину голів чупринних чоловічих, жіночих, дитячих, вони так тісно збиті до купи, що по них можна йти, як по дорозі або по полю. Всі плакатимуть: і ті, хто знав чому, і ті, хто й не знав.

І тоді з'явиться мій Самійло з Орка, віднайде свою тілесність, втрачену, здавалося, вже навіки, і скаже їм слово про їхнього гетьмана, яке він уже проголосив мені, з'явившись духом в покої, де я лежу in extremis:

"Ласкаві пани полковники, та вся старшина з усім товариством Запорозького Війська, та вся Українська Річ Посполита!

Хоч життя і смерть від початку світу присуджені волею всемогутньою, висловленою нашим предкам найвищим законом: "Живіть і множитеся", "земля ви та в землю ввійдете", одначе, не зважаючи на це, смерть людини наповняє серця живучих нестримним і непоборним смутком. Судилося нарешті й нам по минулих веселих днях чути сумне голосіння і потоками сліз заливати лиця свої, бачачи, що гетьмана Богдана Хмельницького, котрого справді Бог дав нам за полководця, поразила невблаганна смерть і що тут на марах відбирає він наші останні прислуги.

Умер наш лицарський полководець, лишивши по собі безсмертну славу, той, від мудрості якого не тільки ми, його підручні, але й уся Українська Річ Посполита сподівалися довгих літ щасливого життя й розквіту! Умер той, якому правиця Всемогутнього подавала скрізь швидко поміч, коли він із вашими милостями, ласкавим панством, праведно ополчувався за вольності й давні права на братів і заразом наших ворогів — польських савроматів! Умер той, від чийх гарматних і мушкетних громів тряслася не тільки яносвітна Сарматія давніх вандалів і береги бурхливого Евксинопонту з їх кріпостями й замками (передовсім у війні 1621 року, що довго й щасливо велася під Хотином між польською короною й оттоманським царем Османом при помочі козаків, нашої братії), але й дрижали самі стіни Царгорода, окурені димом козацьких рушниць! Умер, нарешті, той, чийми зусиллями оживлені, може, раз назавжди давні українські права й вольності. Не час мені малювати й виставляти заслуг і лицарських діл, якими ви славно зазначили себе з сим полководцем, Богом вам даним, гетьманом Хмельницьким, успішно й хоробро борючись, за давні права і свободи, потоптані й висміяні поляками, нашими братами; це йшли ви слідами стародавніх помічників Александра Великого Македонського, своїх предків слов'ян, так само скіфів, кимврів і хозарів. Хай говорять людською мовою про вашу лицарську хоробрість поля і долини, вертепи й гори, замки й гарматні пащі; хай сповістять, з якою хоробрістю і геройською відвагою стояли ви за свої вольності проти неприятелів і нашої сармато — польської братії, до чого простували й чим зазначили себе, при всесильній Божій помочі, на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявою, Збаражем, Зборовом, Берестечком, під Білою Церквою, Львовом, Замостям, Нестерваром і Баром, під Кам'янцем на Поділлі, Батогом, Охматовим і на інших місцях, яких не можу перечислит.

До тебе звертаю я марне слово, наш улюблений полководче, давній український Одоакре¹³⁴, славний Скандербегу, гетьмане всього славного Запорозького Війська та всієї козако — руської України, Хмельницький Богдане! До тебе промовляю, хоч ти тепер непорушно мовчки лежиш між чотирма могильними дошками; до тебе, чийого владного слова ми, в числі сто тисяч, недавно слухали й були готові на кожне кивнення головою! Чому так швидко переїнився ти в безмовного Гарпократата¹³⁵? Краще йди слідами німого Агіса¹³⁶! Промов до нас і навчи, як жити й поводитися з друзями й недрузами, що нас оточують. Німий із уродження Агіс урятував виразною пересторогою свого батька царя від убивства; ти ж, красномовний від уродження, промов і охорони нас, щоб не побілили й не погубили наші вороги; розірви хоч на малий час кайдани смерті й промов до нас ласкаве та добре слово на дорогу нашого

дальшого життя, наш хоробрий і улюблений гетьмане! Коли ж, піддаючись смертному засудові, не можеш виповнити бажання живих, то бодай там, біля трону Всевишнього, де ми сподіваємося тебе, випроси, щоб Всемогутній дав нам по твоїм відході щасливе життя та зберіг нашу батьківщину від ворогів у цілості й мирові. А ми, мешканці землі, складаємо від себе урочисту обіцянку, що молитимемо Всевишнього, щоб разом із своїми вибранцями зробив тебе учасником безмежної хвали".

Будучи в здоровім розсудку, твердій пам'яті й розумі, як знайшли свідки по моїх словах, жестах і поведінці, і вважаючи, що немає нічого певнішого, як смерть, і більш непевного, як день і година її приходу, і не бажаючи покинути сей світ, не сказавши всього, що про нього думаю, я заліг у гетьманських покоях in extremis і веду сю сповідь свого життя, нічого не втаюючи, тримаючись в усьому істини. Коли істину не завжди можна захистити, то завжди є змога за неї вмерти. Часто я рятувався в словах і в посланнях до можних світу сього, і в гетьманських універсалах, і в мові до людей. Не почуті будете в многоглаголанії. Як то казано колись: *aliud in ore, aliud in corde* — що іншого в словах, що іншого в серці. Тепер Можу втішитися, бо слово і серце злилися в моєму вмиранні.

Полковники гризуться коло мого ложа смертного. Ходять по помосту, великі, обурливо здорові, байдужі, стукотять — грюкотять, як кобиляча голова в казці. Яка марнота. Я вмираю, а полковники в сусідній світлиці грають у підкидного. "Ходи, Йване! Чим ти криєш? Чирва ж козир! Не виставляй карт: у тебе ж самі карасики! Не буду дивиться, нехай козириться!" Гра в підкидного. Все життя — в підкидного. Накидають, обкидають, закидають. Паскаль сказав: чоловік грає в карти, щоб не лишатись наодинці з собою. А вони грають, аби показати мені, які живі. Зазирають до мого покою. Дивляться, як умираю, чи ще не вмер. Завжди любили дивитися, як страждає плоть, бо страждання душі для них недоступні й незнані. Тільки смерть знає все. Тепер я можу судити про своїх спадкоємців, бачу їх нагими перед судом вічності, жалюгідними й нездарними. Кому передати владу? І як її передавати, коли сам отримав з рук народу цілого? Володарі смертні, але добро суспільства безсмертне, як мовив Тацит в "Анналах": "*Principes mortales, rem publicam aeternam esse*".

До чого доведуть мої найближчі наступники велике діло, яке я розпочав? Тільки до занепаду й запропащення цілковитого. В моїх словах багато гіркоти, але немає несправедливості. Всіх їх я підняв з невідомості, возвисив, а що отримав навзамін? Погорду, несправедливість і помсту навіть по смерті. Мститися людині — це ще може бути прощено, а справі великій — то вже злочин і підлість перед людьми й Богом.

Що більше мені вечоріє, то більше розвидняється.

"Ще вогонь мйогокровної і мношплачевної війни моєї запалений і через вісім літ сильно палаючий і Україну з короною польською в распрі суцюзело снідавший не погаснув. Ще трупи людські на лядських і українських полях, бранним оружжям постлані, до кінця не зотліли, ще зешія по многих горизонтах кровію людською обагрена, дощовими краплями не змита, ще очерети, від трупів чоловіцьких просмерділі, не повернулися до первобутнього чистого й невредительського естества

свого, ще у матерів по синах і в жон по мужах і інших кривих своїх, оружжям воєнним умерщвлених, від сліз не висохли зіниці, ще ні Україна від поляків, ні поляки від України не могли в домах своїх милої з покривними своїми компанії ужити, а чи солодким сном заснути, ані вожделенного покою певними бути: аж тут, на сій стороні Дніпра, од Переяслава і Полтави, з причини двох мужів, нового тоді гетьмана Виговського і Мартина Пушкаря, полковника полтавського, новий внутрішнього междоусіб'я і кроволиття великого вогонь, добра людські спалюючий і вкінець істреблюючий, воспламеняється і свою на розоріння людське приємле силу".

Виговський став топтати велику Переяславську угоду, Пушкар спротивився:

Тоді топтався по моєму серцю Тетеря, тоді Брюховецький, Самойлович, Дорошенко, Мазепа. Хіба ж то не я вніс у перший свій реєстр аж кілька Мазеп: Черкаського полку сотні Лазаря Петровича Васько Мазепа, полку і сотні Білоцерківських Мирон Мазепа, Уманського полку сотні романівської Максим Мазепа, Кальницького полку сотні оментовської просто Мазепа, Полтавських полку і сотні Василь Мазепа, Миргородського полку сотні краснопільської Мазепа без імені.

Аби ж то знаття, в яких прізвищах вигніздюється зрада! Але прізвищ стільки, як і людей, і земний круг дано тобі пройти між них і з ними, бо й ти людина.

Після смерті я вже не зустрічаю людей. Отож мої помисли чисті, не скаламучені злобою, наговором, гіркотою і навіть — страшно сказати! — правдою про те, чого не хотілося чути за життя. Тепер слух мій нарешті очистився, не долинають до мене ні зойки, ні прокляття, ні клевета. За життя ми беремо за істину навіть почуте від тих, кого ми зневажаємо й ненавидимо, зате по смерті визволяємося від усього, що нам огидне.

Смерть приносить самотність? А може, ми приєднуємося до більшості? Бо хоч би як багато народжувалося людей на землі, мертвих завжди буде більше.

Доброта не старіє, жорстокість не старіє, світ залишається вічно молодим, старіє й умирає тільки людина, і нічого немає певнішого за смерть. Кажуть: там поєднуються душі, там в Єлісейських райських полях зустрінеш найдорожчих утрачених, бо любов щаслива навіть тоді, як безпритульна і безпритупна. Яка омана! Вже як згасатиме остання іскра сонця в мені, постане переді мною лице, яке я знав і любив живим і молодим, вічно молоде для мене, чисте і чесне, як її душа. І погляд сірих очей летить тепер з такої страшної далечини, що й не знати, чи долетить до мене, коли ж це станеться, то полине він далі, повз мене, і в ньому втома, і мука, і безодня, якої вже мені Не заповнити ніколи. І ніколи більше не засміється мені сонце у зеленому листі...

А тоді пісня народилася востаннє в моїй душі, далека, як степи, і тужлива, як осінь у гаях. Вона йде від мене, і я йду за нею, доганяю й не можу наздогнати, ніколи, ніколи:

Ей, козаки, діти, друзі!

Прошу вас, добре дбайте:

Борошно зсипайте,

До Загребельної могили прибувайте,

Мене, Хмельницького,
К собі на пораду ожидайте.

КІНЕЦЬ МОВИ МОЇЙ

- 1 При смерті (лат.).
- 2 Той, що володарює в мові (лат.).
- 3 Душі й серця зачаровує (лат.).
- 4 Не так з охоти, як зі страху (лат.).
- 5 Тут: привілей.
- 6 Тут: майно, належність.
- 7 Тут: майно, статки.
- 8 Тут: майбутній.
- 9 Тут: тому, що було.
- 10 Не знають нічого святого (лат.).
- 11 Прірва, безодня.
- 12 В будь — який спосіб (лат.).

13 Так звалися в Османській державі повстанці з місцевого населення по імені Джелиля, який очолив повстання бідноти в околицях Токата в 1519 році.

- 14 Незрівнянний (тур.).
- 15 Друг і брат (тур.).

16 Не така, як написано буде про неї через триста літ: "Запаска туго облягала стан, розкішна пазуха гаптованої сорочки коливалася від нагальної ходи молодиці", Коли вже несла роздивитися через 300 років жінку, то поглянули б хоч на мене. Розкішна пазуха і великий гетьман? Гай, гай!..

- 17 Тут: скарга з правом вносити зміни й доповнення.
- 18 Так звано в ті часи ката.
- 19 Тут: обважнілої.
- 20 Згода (лат.).
- 21 Незгода (лат.).
- 22 Слава.

23 "Муж істинно гідний гетьманського імені: сміливо підіймав він біди, добру раду знаходив у самих бідах; тіло його не утомлялось ніякими трудами, добрий настрій не упадав під ніякими неприємностями. Однаково витривало зносив він холод і спеку. Страву і пиття вживав не зайвим лишком, а скільки лише природі було потрібно. Хіба як від справ і воєнних занять час вільний лишався, тоді трохи спочивав, і то не на дорогоцінних ліжках, а на такій постелі, яка і військовій людині випадає. І не клопотався вибирати для спання десь місце на самоті, але спав спокійно серед немалого воєнного крику, ніскільки тим не журачись. Одежею від інших не різнився нітрохи, тільки збруя на коні була трохи краща від інших. Часто бачили його вкритого вояцькою свитою, як він спав між вартовими, знемігшись від труду. Першим виходив на бій, останнім полишав".

- 24 Тут: Тясьмин.

25 Ненавидять примітивних дурнів.

26 Тут: втручання, заступництво.

27 Місцевість для військового постою.

28 Смертна кара, тут: карати й милувати (лат.).

29 Суперник (польськ.).

30 Тут: вчинком.

31 "Промова Івана Мелешка" — українсько — білоруський памфлет кінця XVI ст., складений у формі промови, яку буцімто виголосив у 1589 р. на сеймі при королеві Зигмунду III каштелян мозирський Іван Мелешко. Насправді такого каштеляна не було. Постать вигадана.

32 Так тоді називано ката.

33 До охайності (польськ.).

34 Зала.

35 Пір'ям.

36 Тут: весела оповідка.

37 Прісні коржі, які пекли, загрибаючи в попіл.

38 Шлях.

39 Цибуля.

40 Овечий сир.

41 Перекладач.

42 Переклад І. Франка.

43 Ханські чиновники.

44 Кінська збруя (польськ.).

45 Зброєносець.

46 Ханські кухарі.

47 Кисле молоко.

48 Рукави до панцира.

49 Рушниця турецької роботи.

50 Соболі.

51 Верхня чоловіча одіж.

52 Магерками звалися угорські шапки, запроваджені королем Стефаном Баторієм. Шапка з пером — магерка зухвала. Кабардинкою звалася козацька шапка з дніпрового звіра водяного, найчастіше з видри.

53 Штани.

54 Верхня одіж.

55 Тут: паніка.

56 Народу руського, віри грецької, а одягом — німці.

57 Паювання здобичі.

58 Смутку.

59 У Дикім полі (лат.).

60 Чиж?

- 61 Чи?
- 62 Відмова, зречення усіх прав (лат.).
- 63 Фортеця Кодак мала форму шестикутної зірки.
- 64 Впадати у відчай.
- 65 Незгода.
- 66 Військові громовиці.
- 67 Наперед змовившись.
- 68 Зламавши вірність.
- 69 Тут: належного супроводу, пошту.
- 70 Пісня про одного з перших запорозьких гетьманів XVI ст. Богдана Рожинського, в якого орда вбила матір, а жінку забрала в ясир.
- 71 Про ведмедівську попівну була приказка: хоробрий, як ведмедівська попівна. Приказка, ж пішла з жартівливої пісеньки отакої:
- Ведмедівська попівна
Горос учинила:
Сімсот турок — яничар
З коней повалила.
Горос — тут означає "перемога".
- 72 Тут: підлабузництво, хитрування.
- 73 Тут католицькими черницями.
- 74 Тут: пробачення (від лат. Excusatio).
- 75 Прямуючи.
- 76 Тут: за харчами.
- 77 Відступ (лат.).
- 78 Тут: сваволя.
- 79 Оргія.
- 80 Тут: бистронога.
- 81 Коштовності.
- 82 Злоба.
- 83 Дарунки.
- 84 Задарма.
- 85 Впорядкування становища, наведення ладу.
- 86 Тут: пропозицій.
- 87 Так звано тоді австрійців.
- 88 "До чого прагнуть і на що здатні гармонія і роздор у світі" (Горацій, Послання, 1, 12).
- 89 Міцна горілка.
- 90 Довкола (лат.).
- 91 Через нестачу поживи, з голоду.
- 92 В "Хроніці міста Львова" перелічено все до нитки:
- "1. Видано окупу, який дістався татарам, в готівці — 16 тисяч золотих, в товарах

136 тисяч, в блявах — 91 тисяча, в полотнах 11 тисяч, в шатах різних — 4,3 тис., в хутрах — 4,8 тис., в перці — 800 золотих, в сап'яні — 3 тис., в сріблі — 57,5 тис., в золоті — 3,7 тис., в кожухах і опанчах — 60 золотих.

2. Хмельницькому на його особу талярів — 100, червоних золотих — 307, сережки діамантові — 1,5 тис., ланцюг золотий вагою в 60 дукатів — 360, хрестик рубіновий — 150, фerezія соболина — 2 тис., дорогі шкури й шовки — 5,8 тис., юхтові шори на коней — 300, пас саквовий — 90.

3. Гловацькому — 100 талярів, два паси — 150, рубінові сережки — 150, червоних золотих — 90, шабель дві срібно — золотисті — 180, чекан срібний — 36, буздиган срібно — золотистий — 65.

4. Різним, як — то: татаринів Паріс — азі в готовизні й коштовностях — 990 золотих; татаринів Радолі — 300; татаринів Рахманові — 600; двом татаринам дали комісари 200 дукатів; полковнику Марноті — 510; Кривоносові — талярів 100; трьом осавулам — 230; писарям — 390; хорунжим — 300; Захаркові Козакові, що зостався з залогою, — 230; попові, Якого Хмельницький найпершого до міста прислав, — 280".

93 Натиск.

94 Аж у далеких ангелян знані були мої героси, між них і Кривоніс. Але й там його смерть приписувано не чорній пошесті, а рані, отриманій ним під Замостям. "The Moderat Intelligencer" 4-11 січня 1649 р. писала "Report of Stokholm of November 21, 1648: "Newes wasrought out Zamoscz that Krevinos was mortally wounded at stormind a place..." Report from Danzig of Nov. 26, 1648, "at the third Assault of Wicht Place their Gen, Krevinos was wounded to death".

95 Нешанобливо.

96 Право вільного голосу, згідно з яким будь — який депутат сейму міг одним своїм голосом відхилити постанову, прийняту всіма.

97 За існуючим звичаєм вмерлого короля не могли поховати, доки не буде обраний новий монарх.

98 Шкіряний каптурець, який надівали мисливським соколам на голову, щоб затулити очі.

99 Щит.

100 Український шляхтич.

101 Короля мали обрати на сеймовому полі просто неба, тільки для сенаторів була "шопа".

102 Відвертість, зробити або сказати щось просто в очі.

103 В урочистій обстановці.

104 Хай збудеться воля твоя (лат.).

105 Відсутньою.

106 Відпущення.

107 Тут: просвіщених, освічених.

108 Хмельницький має на увазі дві тогочасні придунайські держави: Молдавію і Валахію. Часто Волощиною він називав тільки Молдавію. Так тоді за звичаєм мовлено.

109 "Фортеця Чигирин. Нині це міцна фортеця, що має три ряди мурів. Вона має сорок тисяч озброєного рушницями війська. Цитадель її стоїть на крутій скелі. Довкола фортеці три ряди непрохідних ровів. Стоїть вона лівобіч од Дніпра і правобіч од Тясьмину, і тут обидві ріки зустрічаються одна з одною. Фортеця розташована на просторому острові, ліворуч і праворуч од нього перекинуті наплавні дерев'яні мости. В цитаделі стоять доми воїнів — козаків, всі криті тесом, з городами й садами. Там же арсенал, прекрасні гармати, монастирі із дзвіницею, схожою на башту.

Її нижній зовнішній посад. Всього в нім налічується десять тисяч критих дранкою домів з верхніми поверхами. Було видно двадцять сім дзвіниць. В торгових рядах розташувалися всілякі ремісники, але число їхне мені незнане. В крамницях здебільшого торгують горілкою, пивом, медовухою і вином. Садів без числа. Дуже багато слив, груш, яблук, капусти, цибулі — порею і звичайної. Однак лимонів, помаранців, гранатів, інжиру в цих місцях не водиться..

Той, хто побаче довкола цієї фортеці знаряддя війни і всілякі диявольські пристосування, рогатки, щити, ядерні щипці й самостріли, вражений буде безмірно. Через рів, що оточує передмістя, протікають води ріки Тясьмин, а в тих водах видно всілякі піки, менаби і сталеві луки. Тут і сам хитроумний диявол був би вражений, побачивши знаряддя нищення" (Эвлия Челеби. Книга путешествия, 1, с. 82).

110 Безчесний.

111 Непристойність.

112 Муж незрівнянний.

113 Білим морем звалося Егейське.

114 Охоронні.

115 Великого візира.

116 Турецька міра ваги — 1282 г.

117 Г. Сковорода.

118 У відповідь, око за око.

119 Кинджал.

120 Астрологи.

121 Гомер. Одиссея. Переклад Б. Тена.

122 Забруднені.

123 В центрі землі.

124 Франсуа Війон у перекладах Л. Первомайського. (К.: Дніпро, 1973).

125 Місця перемог татарських над польськими військами в XV і XVI ст.

126 Дозволена доблесть дотримуватися міри (лат.).

127 На ката.

128 Загрозливий, немилостивий.

129 Охочих, добровільних.

130 Шлюбну угоду.

131 Трохи переінакшені вірші Яна Кохановського.

132 Настрій, охота будь — що робити.

133 Ворами тоді звано бунтівників.

134 Одоакр (вмер 493 р. н. е.) — король герулів, вождь армії германців, що була на службі в Західноримській імперії. В 476 р. позбавив трону останнього римського імператора Ромула Августа і проголосив себе королем Італії. В 489 р. поконаний королем остготів Теодоріхом, убитий Теодоріхом на учті в Равенні.

135 Гарпократ — грецька транскрипція одного з епітетів єгипетського бога сонця Гора. Він зображувався з дитячою кісткою на голові і пальцем правої руки в роті — ознаки дитинства. Греки не зрозуміли цього умовного знаку і зробили з Гарпократа бога мовчання.

136 Агіс — син спартанського царя (IV ст. до н. е.).